

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 43 (1988)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1993

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 43 (1988)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1993

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχαιολόγος, μέλος του Διοικητικού
Συμβουλίου του ΤΑΠ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Ελένη Λίτινα

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. Μπουλούκος - Α. Λογοθέτης Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Καρμπολά 9-Μακεδονικής Αμύνης 5, χώρος ΔΕΘ), Καλαμαριά (Οδός Σεβαστείας 8), Άνω Τούμπα (Οδός Ορτανσίας 4, Οδός Δρυός 9, Πλατεία Διοικητηρίου, Συμβολή οδών Λαγκαδά - Αγίου Δημητρίου, Οδός Μοναστηρίου 246 (οικόπεδο Παύλου Μουταφίδη), Ξηροκρήνη (Οδός Γεωργίου Ιβάνωφ), Θέρμη (Οδός Πολυτεχνείου-Γρ. Λαμπράκη (οικόπεδο 377, Ο.Τ. 76), Σίνδος, Καβαλλάρι, Όσσα. Νομός Χαλκιδικής: Μένδη, Πολύγυρος (Νεκροταφείο στο Καστρί), Νικήτη (Άη-Γιάννης), Σάρτη (Πλατανίτσι), Σωλήνας Καλλιθέας, Πολύχρονο, Ιερισσός (Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου). Νομός Κιλκίς (Παλαιό Γυναικόκαστρο). Νομός Πιερίας: Μακρύγιαλος (Αγροτεμάχιο αριθ. 937-βόρειο Νεκροταφείο Πύδνας), (Αγροτεμάχιο αριθ. 947), Αλυκές Κίτρους (Αγροτεμάχιο Κ. Χρυσοχοϊδη-νότιο νεκροταφείο Πύδνας). Παραδόσεις. Νομός Κιλκίς: Μάνδρες, Σταυροχώρι, Χέρσο, Αξιούπολη, Τέρπυλλος, Δίβουνο. Αρχαιομετρικές εργασίες (Σχ έδ. 1-6· Πίν. 203-218) ..... Σελ. 353-367

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Επανεκθεση. Στερέωση μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης (Ροτόντα Αγίου Γεωργίου, Τείχος Ακροπόλεως, Αγία Σοφία. Αγία Αικατερίνη, Ναός Αγίων Αποστόλων, Λουτρά Bey Hamam (Παράδεισος), Δυτικά Τείχη, Ναός Αγίου Παντελεήμονος), Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά (Ναός Αγίου Γεωργίου, Τάφος και Κρήνη στο Σείχ-Σου), Κάτω γέφυρα (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Πιερίας: Αιγίνιο (Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου). Νομός Κιλκίς: Αγία Παρασκευή (Ναός Αγίου Γεωργίου), Βαλτοτόπι (Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης). Συντήρηση τοιχογραφιών-ψηφιδωτών-εικόνων (Ναός Αγίων Αποστόλων, Ροτόντα, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Τάφος Νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος», Οδός Βασ. Όλγας 3 (πρώην Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων), Ναός Αγίου Νικολάου Ορφανού, Κρύπτη Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Αθανασίου στο Λιβάδι, Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο, Ναός Αγίου Αθανασίου στο Αιγίνιο, Εργαστήριο, Ναός Αγίων Αποστόλων, Κρύπτη Αγίου Δημητρίου, Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο, Ναός Αγίου Αθανασίου στο Αιγίνιο). Συντήρηση ψηφιδωτών (Ροτόντα, Αγία Σοφία, Οικόπεδο Μωρεάς και Μουσών στην Άνω Πόλη, Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης, Βασιλική Μηλιάς Πιερίας, Εργαστήριο συντήρησης ψηφιδωτών. Συντήρηση εικόνων, γλυπτών, μικροτεχνίας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Κρύπτη Αγίου Δημητρίου, Οδός Αρσινόης 3 στην Άνω Πόλη, Οικόπεδο Στοάς Χορτιάτη (Μενελάου-Εγνατίας-Μητροπολίτου Γενναδίου), Οδός Μοναστηρίου 93, Οδός Ακροπόλεως 115, Οδός Δημ. Πολιορκητού 50, Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου, Οδός Επταπυργίου 10Α, Οδός Βασ. Όλγας 3 (πρώην Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων), Κινστέρνα στην οδό Ολυμπιάδος, Οδός Επιμενίδου 23 στην Άνω Πόλη, Πάροδος Ηροδότου 10, Οδός Αγίου Νικολάου 3, Οδός Επταπυργίου, Οδός Κάστορος 7 (Άνω Πόλη), Οδός Αράχθου 5 στο συνοικισμό Επταπυργίου, Γωνία οδών Ολυμπιάδος και Σακελλαρίου, Οδός Προφήτη Ηλία 5, Οδός Βύζαντος 12 (Άνω Πόλη), Οδός Φιλικής Εταιρείας 10 και Μεγάλου Αλεξάνδρου (Τσιμισκή), Δημοτικό Νοσοκομείο «Άγιος Δημήτριος»). Νομός Πιερίας (Επισκοπικός ναός Πύδνας-Κίτρους, Κάστρο Πύδνας). Νομός Κιλκίς: Κολχίδα. Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου. Νομός Θεσσαλονίκης: Απολλώνια. Τυχαία ευρήματα-εντοπισμοί. Νομός Θεσσαλονίκης (Νερόμυλοι στο χειμάρρο Αγίας Παρασκευής, Βρύση στην οδό Δημητρίου Πολιορκητού) (Άνω Πόλη) (Σχ έδ. 1-11· Πίν. 219- 232) » 368-397

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 398

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Κοζάνης. Ανασκαφικές εργασίες: Αιανή (Θέση Λειβάδια, Θέση Κουπουτσίνα, Περί-

γυρος της Μεγάλης Ράχης, Παλαιόκαστρο Καισαρείας, Θέση Μπαΐρια, Θέση Άγιος Ταξιάρχης, Θέση Ισιώματα, Καρυδίτσα), Κοιλάδα (Μαυροπηγή, Κίτρινη Λίμνη). Καταγραφές-Περισυλλογές-Παραδόσεις-Εντοπισμοί αρχαιολογικών χώρων. Βελβενδός, Αιανή (Θέση Λειβάδι, Ισιώματα, Θέση Ουτσίνα, Θέση Βρωμοβρύση, Θέση Χούχουλο, Θέση Σέλιω, Οικισμός σύγχρονης Αιανής) (Πίν. 233-245) ..... Σελ. 398-406

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση μνημείων. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Ναός Χριστού Αντιφωνητού, Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, Ναός Σωτήρος Χριστού, Ναός Αγίου Νικολάου της Γούρνας, Ναός Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου, Ναός Παντοκράτορος). Νομός Κοζάνης: Βελβενδός (Ναός Αγίου Νικολάου), Κοζάνη (Αρχοντικό Λασάνη), Αιανή (Ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Γρεβενών: Πιστικό (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου), Δοτσικό. Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Ναός Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη, Αρχοντικό Νατζή). Συντήρηση τοιχογραφιών και εικόνων. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Ναός Σωτήρος Χριστού, Ναός Αγίου Νικολάου της Γούρνας, Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, Ναός Αγίας Φωτίδας (κατεδαφισμένος). Νομός Κοζάνης: Πιστικό, Σπήλαιο. Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Ναός Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη, Ναός Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη, Παναγία Κουμπελίδικη (Καστριώτισσα), Συλλογή εικόνων Καστοριάς). Μελέτες αποκατάστασης μνημείων. Εντοπισμός μνημείων. Νομός Ημαθίας: Κουστοχώρι, Φυτειά, Τρίλοφος, Κουμαριά, Μονή Τιμίου Προδρόμου της Σκίτσεως Βεροίας, Μονή Παναγίας Μουτσιάλης, Χαράδρα. Νομός Κοζάνης: Παλαιογράφανο, Αναρράχη, Πύργοι Εορδαίας. Νομός Γρεβενών (Μονή Ζάβορδας). Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Ναός Αγίου Δημητρίου Ελεούσας, Ναός Ταξιάρχη Οικονόμου), Πτελέα (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Μονή της Κρεμενής). Νομός Φλωρίνης: Μεγάλη Πρέσπα (Ασκηταριό της Ανάληψης), Βιρδονήσι (Μικρή Πρέσπα), Οξυά, Λαϊμός, Βαρικό. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Αγία Άννα —οικόπεδο Σ. Μπιζέτα— Οδός Ίωνος), Πανόραμα (Οικόπεδο Π. Μαραντίδη). Νομός Καστοριάς: Άργος Ορεστικό (Διοκλητιανούπολη). Νομός Φλωρίνης: Μελίτη. Καταγραφή-Περισυλλογή αρχαιοτήτων. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου), Πατρίς, Μονή Δοβράς, Μελίκη. Μουσειακές εργασίες. Νομός Καστοριάς: Καστοριά. Νομός Φλωρίνης: Φλώρινα (Πίν. 246-247) ..... » 407-418

11Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Λιμένας (αρχαία Θάσος) (Οικόπεδο Γεωργαλή, Οικόπεδο Κασαπάκη, Οικόπεδο Οικονομίδη, Οικόπεδο Ζήδρου, Οικόπεδο Γαϊτανίδη), Θέση Νυστέρι. Σκάλα Σωτήρος, Άγιος Αντώνιος, Νέα Πέραμος (Αρχαία Οισύμη). Νομός Σερρών: Αμφίπολις (Αρχαία Πόλη, Οικόπεδο Β. Ιωαννίδη, Οικόπεδο Αθ. Μπίκου). Τυχαία ευρήματα-εντοπισμοί. Νομός Καβάλας: Θάσος (Αρχαίες νεκροπόλεις), Ποτός (Θέση Μελισσάς), Καβάλα (Αρχαία Νέαπολις), Φίλιπποι, Μεσιά. Νομός Σερρών. Νομός Δράμας: Καλαμώνας, Δασωτό, Πύργοι, Καλαμπάκι, Φαρί Θάσου (Αρχαϊκό αγγειοπλαστείο) (Σχ έδ. 1-10· Πίν. 248-258) ..... » 419-433

Φίλιπποι (Πίν. 259-260) ..... » 433-434

10Ή ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 435

Σαμοθράκη ..... » 435-437

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συνεργασία με διάφορους οργανισμούς. Πολιτιστικές δραστηριότητες. Ανασκαφές. Μνημεία. Συντήρηση. Βιβλιοθήκη. Απαλλοτριώσεις. Αναστηλωτικές εργασίες. Συντήρηση μνημείων. Νομός Καβάλας: Καβάλα (Αρχοντικό Τόκου). Συντήρηση εικόνων-τοιχογραφιών. Νομός Ροδόπης: Νέο Σιδηροχώριο (Ναός Αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη), Κομοτηνή (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου). Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Τέμενος Βαγιαζήτ). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σιδηρόκαστρο (Κάστρο). Νομός Καβάλας: Καβάλα (Μεσαιωνική οχύρωση),

Λυδία. Νομός Ροδόπης: Παπίκιον Όρος (Κερασιά). Νομός Έβρου: Κάστρο Διδυμοτείχου (Βυζαντινός οικισμός). Τυχαία ευρήματα-Περυσυλλογές-Περιοδείες. Νομός Καβάλας: Θάσος. Νομός Σερρών: Θερμά Νιγρίτας, Αγγίστα, Σέρρες, Πεθελινός, Δραβήσκος, Καλόκαστρο, Νεοχώρι Σιντικής, Άνω Χριστός, Σιδηρόκαστρο. Καταγραφή εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων. Νομός Σερρών (εκκλησιαστικό Μουσείο Ιεράς Μητρόπολης Σερρών και Νιγρίτας). Νομός Καβάλας: Φίλιπποι (Βασιλική του Μουσείου) (Σχ έδ. 1-4· Πίν. 261-268)	Σελ. 438-450
---	--------------

Κ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Φυλάκια, Μουσείο Χίου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Πόλη της Χίου (Οδός Κωνστ. Μονομάχου (οικόπεδο Κλαδιά), Οδός Οινουσών (οικόπεδο Κώσταλου), Οδός Γ. Βοριά (οικόπεδο Κουρτέση), Οδός Αλ. Βρατσάνου 43 (οικόπεδο Εμμ. Λουτράρη). Νομός Λέσβου: Μυτιλήνη (Οδός 8ης Νοεμβρίου και Σκρά (οικόπεδο νέου Μουσείου), Οδός 8ης Νοεμβρίου (οικόπεδο Χαδεμένου), Οδός Κατσακούλη (οικόπεδο Ν. Σουρλάγκα), Οδός Βουρνάζων (οικόπεδο ΟΤΕ), Οδός Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Γεωργίου Καμάτσου), Οδός Κρήνης (οικόπεδο Αβαγιανέλλη), Οδός Ναυμαχίας Έλλης (οικόπεδο Χατζησάββα), Οδός Ξάνθου (οικόπεδο Ι. Κοντέλη), Περιοχή Γενί Τζαμί, Οδός Φωκαίας (οικόπεδο Χατζηγιαννάκη), Περιοχή Συνοικισμού, Οδός Ευαινητίδου 2 (οικόπεδο Δεσποτέλλη), Περιοχή Προκυμαίας, Οδός Δωδεκανήσου), Μήθυμνα (Οδός Πέτρας —οικόπεδο Μύγια— Οικόπεδο Μαυριδή-Λιναρδάτου). Λήμνος (Αρχαιολογικός χώρος Πολιόχνης), Μύρινα (Κτήμα Παντελίδη (οικόπεδο Σαλαμουσά), Κοινότης Κοντοπούλιου, Περιοχή Ραν (Αρχαιολογικός χώρος Ηφαιστίας ή Παλαιόπολη). Ξένες σχολές. Καθαρισμός αρχαιολογικών χώρων. Περυσυλλογές (2ο Δημοτικό σχολείο Μυτιλήνης). Περιοδείες: Ερεσός. Παραδόσεις αρχαίων (Μουσείο Χίου, Μουσείο Μυτιλήνης, Μουσείο Ερεσού, Μουσείο Λήμνου) (Σχ έδ. 1-14· Πίν. 269-283)	» 451-469
Λήμνος: Πολιόχνη, Χλόη	» 470

ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Σάμος: Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Πηνελόπης και Άννας Καλογοραία, Οικόπεδο Όλγας Μελαχροίνου, Οικόπεδο Σταυρούλας Κυριαζή-Αυγής Γρυπάρη, Οικόπεδο Κοινότητας-Παιδικός Σταθμός, Οικόπεδο Μαρίας Σοφιανού, Οικόπεδο Αγγελικής Λυμπέρη, Οικόπεδο Νικ. Ανδρεαδάκη (Ο.Τ.50), Οικόπεδο Παναγιώτη Καλυμνιού, Οικόπεδο Μαίρης Προβατάρη, Οικόπεδο Ευανθίας Τσακουμάκη, Οικόπεδο Ευαγγελίας Χατζηδάκη, Οικόπεδο Εμμανουήλ Μιχέλη, Οικόπεδο Φωτεινής Μοσχονά, Οικόπεδο Βασίλη Καλογερόπουλου, Οικόπεδο Αντώνη Βιβέλη, Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη-Μ. Κονταξή, Οικόπεδο Νανάς Ταλιαδούρου-Σαμαρά, Οικόπεδο Γαρυφαλλιάς Τζερέτα-Αλέξανδρου Αλεξάνδρου, Οικόπεδο Ευάγγελου Χατζηγεωργίου, Οικόπεδο Ιωάννη Σολούνια), Θέση Παπαβαγγεληνού. Πάρος: Παρασπόρος (Χώρος κατασκήνωσης Κωνστ. Τσαντάνη. Νάξος. Ανασκαφικές εργασίες: Χώρα Κατσάγρα (οικόπεδα Εργατικών Κατοικιών), Περιοχή Γυμνασίου, Οικόπεδο Μαργαρίτας Βασαλάκη, Κοκινόβραχος), Απόλλωνας Βίγλα (θέση Κλείδη), Πολύχνη (θέση Σκάρφου, Πλάκα), Όσκελος, Σπεδός, Περιοχή Μαραθού, Καλαντός. Σχοινούσα. Κουφονήσι (Οικόπεδο Αικ. Σιμιδαλά). Σίφνος (Κάστρο), Μάρμαρα-Θόλος (Μοναστήρι Δέησης). Ικαρία. Ανασκαφικές εργασίες: Κάμπος (Ιδιοκτησία Νικ. Λεσσέ, Οικόπεδο Αληθινής Κιουράνη, Οικόπεδο Δημητρίου). Ικαρία. Καθαρισμοί-Περιοδείες. Εντοπισμοί. Φούρνοι: Πετροκοπιό, Χρυσομηλιά. Φολέγανδρος: Κάστελλος. Θήρα. Ανασκαφικές εργασίες: Καμάρι (Αρχαίο νεκροταφείο-οικόπεδα Π. Αναπλιώτη-Ζ. Μάινα-Ε. Φώτη). Ίος: Αρχαία Πόλη (οικόπεδο Κ. και Ι. Κώνστα, Πύργος της Μερσίνας) (Σχ έδ. Γ' και 1-26· Πίν. 284-321)	» 471-514
Δήλος (Θέατρο, Η αγροικία με τις παραστάδες από γρανίτη, Το οικοδόμημα του «Ακρωτηρίου με τις παραστάδες» (Πίν. 322)	» 514-519
3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	» 520

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση και συντήρηση μνημείων-Διαμόρφωση χώρων. Νάξος (Μέγας Ταξιάρχης στο Μπούργο Κάστρου). Σέριφος (Παναγία στο Κάστρο). Συντήρηση τοιχογραφιών. Νάξος (Θεοτόκος Δήμου Απειράνθου). Συντήρηση εικόνων. Σέριφος. Θήρα. Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα (Οικόπεδο Α. Αργυρού στο Καμάρι) (Σχ έδ. Ι) ..... Σελ. 520-524

ΚΓ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Ηρακλείου. Επαρχία Πεδιάδος: Χερσόνησος (οικόπεδο Ι. Πεχνυάκη-Ν. Δρακοπούλου, Αρχαίο θέατρο-τομή Ι), Περιοχή Φαιστού (θέση Γριά Σαΐτα), Κάρταλος (θέση 'Αι-Γιάννης) χωράφι Χαράλ. Μερογιαννάκη). Επαρχία Πυργιωτίσσης: Πιτσιδία (Μινωική αγρέπαυλη (θέση Πλάκες), Μάταλα (Οικόπεδο Ευτυχίας Σφακάκη, Οικόπεδο Ιωάννη και Ειρήνης Καδιανάκη. Βόρειο Νεκροταφείο) (Σχ έδ. Ι-ΙΙ· Πί ν. 323-339) ..... » 525-542

Γόρτυνα: Προφήτης Ηλίας Δοκιμαστική ανασκαφή Α, Δοκιμαστική ανασκαφή Β, Δωμάτιο Ι), Περιοχή Πραιτωρίου. Αγία Τριάδα, Πρινιάς ..... » 542-544

ΚΕ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Χανίων. Νομός Ρεθύμνου (Μουσείο Ρεθύμνου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Πόλη Χανίων (Στρατόπεδο Ζομπανάκη (πάρκο Ειρήνης και Φιλίας), Οδός Δημητρακάκη, Οδός Τζανακάκη 17). Επαρχία Αποκορώνου: Απτέρα (Δυτικό νεκροταφείο-οικόπεδο Γ. Κελαϊδή), Καστέλλι Κισάμου (οικόπεδο Μαρίας Εμμ. και Μαρίας Γρηγ. Κουφάκη, Οικόπεδο Γ. Σταυρουλάκη, Πλατεία Τζανακάκη), Τοπόλια, Κολένη Καμάρα, Φαλάσαρνα (Αρχαίος λιμένας), Γεωργιούπολη. Επαρχία Σελίνου (Ροδοβάνι). Παράδοση-Επισημάνση αρχαιοτήτων (Καλυβιανή Κισάμου). Επιφανειακή έρευνα: Επαρχία Σφακίων. Νομός Ρεθύμνου: Σύβριτος Αμαρίου, Άγιοι Απόστολοι Αμαρίου, Σταυρωμένος Ρεθύμνου (θέση Σφακάκι (οικόπεδο Πολιουδάκη), Σπήλαιο Μελιδονίου Μυλοποτάμου, Αργυρούπολη Ρεθύμνου (Οικόπεδο εκκλησιαστικού Συμβουλίου) (Σχ έδ. Ι-5· Πί ν. 340-346) ..... » 545-559

Συνεργασία ΚΕ' Εφορείας και Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής. Φαλάσαρνα ..... » 559-560

ΚΔ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες (Τρυπητός Σητείας), Ξηρόκαμπος Ζήρου, Κουφονήσι Σητείας, Πετράς Σητείας, Άγιος Νικόλαος (θέση Σταυρός (οικόπεδο κληρονόμων Ακράτου-Μοδάτσου-Μπετούρα), Σχίσμα Ελούντας (οικόπεδο Αδελφών Λουκάκη, Οικόπεδο Ιωάννας Λιγκουνάκη-Μαυρικάκη, Επαρχιακή οδός Ιεράπετρας-Μπραμιανών (τάφος άρδευσης), Μπραμιανή Ιεράπετρας, Μίλατος (Θέση Καστριά) (Αγρός κληρονόμων Μπουνιαλέτου). Συντήρηση μνημείων. Τυχαία ευρήματα-Περισυλλογές (Σχ έδ. Ι-4· Πί ν. 347-352) ..... » 561-572

Παλαίκαστρο (Κτίσμα 1, Κτίσμα 3, Κτίσμα 4, Κτίσμα 5, Η κεντρική πλατεία και η οδός) (Σχ έδ. Ι-5· Πί ν. 353-356) ..... » 572-574

Μάλια (Η περιοχή βόρεια της συνοικίας Μ, η περιοχή ανατολικά από τη συνοικία Μ, η υπόστηλη κρύπτη, Το ανάκτορο των Μαλίων) (Πί ν. 357) ..... » 575-577

Καβούσι (Βροντάς, Κάστρο). Ψείρα. Βρόκαστρο (Αποτελέσματα). ..... » 577-581

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 582

ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκθέσεις-Επανεκθέσεις. Ρόδος (Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου). Ανασκαφικές εργασίες: Δυτικό τμήμα νέας πόλης (Πάροδος οδού Πίνδου 25 (οικόπεδο Άννας Μαγγαφά), Οδός Χειμάρρας (οικόπεδο Σ. Δαμιανού), Οδός Διαγοριδών (οικόπεδο Νάσου Μυλωνά). Ανατολικό τμήμα νέας πόλης (οικόπεδο Δημοσίου μεταξύ των οδών Κοδριγκτώνος, Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν, Οικόπεδο Νικήτα Βλάμου, Οδός Αγίου Γεωργίου και Αθανασίου Διάκου (οικόπεδο Γεωργίου Παρπέρη), Οδός Δενδρινού 14 (οικόπεδο Σάββα Καράκιζα). Αποχτετευτικό έργο (Οδός Δημοκρατίας (έργα ΔΕΥΑΡ), Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου (έργα ΔΕΥΑΡ). Αρχαίο τείχος (ανατολική οχύρωση) (Οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη, Οικόπεδο Χρήστου

Πίτσιου). Ευρετήριο αρχαίων οδών. Νεκροπόλεις: Αγία Τριάδα-Ανάληψη (οικόπεδο Λουλουργά-Καλογέρη (Ο.Τ. 256), Οικόπεδο Μαργαρίτας Θεοδοσίου (Ο.Τ. 256), Οικόπεδο Στ. Παπαντωνίου (Ο.Τ. 256), Οικόπεδο Αν. Καλογέρη (Ο.Τ. 256), Οδός Αγαθονησίου (αγωγός ύδρευσης), Οικόπεδο Γεωργίου Χαρτοφύλλη (Ο.Τ. 298), Οικόπεδο Βασιλείου (Ο.Τ. 324), Οδός Έμπωνας (οικόπεδο Μιχ. Παγκά) (Ο.Τ. 345, Κ.Μ. 593), Οικόπεδο Β. Κουντούρη (Ο.Τ. 364), Περιοχή Ροδινίου (οδός Λονδίνου (οικόπεδο Ιλτέρ Καπουντανάκη) (Ο.Τ. 453), Οδός Λονδίνου (οικόπεδο Π. και Γ. Σπανού, Ο.Τ. 453). Περίχωρα πόλης Ρόδου (Έργα ΔΕΥΑΡ), Ιαλυσός-Ιξιά (Οικόπεδο Τσακίρη-Μαρούκλα, Οικοδομή Πανταζή, Οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη, Οικόπεδο Αδελφών Κώστα, Οικόπεδο Βεργωτή, Οικόπεδο Ν. Δουκάκη, Οικόπεδο Η. Λιαμή, Οικόπεδο Π. Χριστοδούλου, Οικόπεδο Συνεταιρισμού (Α. Αναστασάκη), Βόθρος οικοδομής Α. Ξενικού, Οικόπεδο Γ. Γαβριλιάτη). Ηφαιστειακή τέφρα εκτός των ορίων του μινωϊκού οικισμού (Οικόπεδο Λιαμή στη θέση Άγιος Γεώργιος στα Τριάντα, Πισίνα Στ. Τζιωρτζή, Βόθρος οικοπέδου Καρανικόλα, Βόθρος οικοπέδου Γεωργίου, Βόθρος οικοδομής Αρ. Τζώρη, Βόθρος οικοδομής Ελ. και Στ. Τζιωρτζή-Λιαμή), Φιλέρημος (Διάνοιξη αντιπυρικής ζώνης), Οικισμός Τριαντών (Οικόπεδο Παπαϊκονόμου, Οικόπεδο Μ. Καραμιχαλάκη), Ελληνιστική Ιαλυσός (Οικόπεδο Μ. Χριστοδούλου, Οικόπεδο Μ. Τελώνη, Οικόπεδο Α. Παρασκευά, Οικόπεδο Γ. Αναστασάκη, Οικόπεδο Κ. Λαγού, Οικόπεδο Μ. Γιάννακα, Οικόπεδο Αδελφών Καζή-Γενικής Τεχνικής), Ιξιά (μεταξύ Ρόδου - Ιαλυσού) (Οικόπεδο Αναστ. Πλιάκα, Οικόπεδο Βλαχούδη, Γήπεδο τέννις Ξενοδοχείου Καψή). Ύπαιθρος Ρόδου: Λαδικό Καλυθιών (θέση Βαγίες) (Ξενοδοχείο Δ. Καραγιάννη-Κ. Σωτηρίου), Αφάντου (Διαπλάτυνση δρόμου). Κολύμπια (Ανατ. Ακτή) (Οικόπεδο Αχεμιάστου), Αρχάγγελος (θέση Πανάθρας), Μονόλιθος (Όρυγμα αγωγού ύδρευσης). Αναστηλωτικές εργασίες. Μεσαιωνική Πόλη Ρόδου (Ιπποτικό τείχος), Λίνδος (Ακρόπολη). Κως. Ανασκαφικές εργασίες. Κως-Πόλη. Περιοχή προϊστορικού οικισμού (Σεράγια). (Οδός Ηρακλέους 1) (οικόπεδο Ράλια Σαρίκιζη), Οδός Πασανικολάκη 9 (οικόπεδο Κ. Κουτσουράδη), Οδός Π. Τσαλδάρη και 31ης Μαρτίου (οικόπεδο Ν. Μουζάκη), Οδός 31ης Μαρτίου (οικόπεδο Ι. Πεταλά). Κεντρική περιοχή (Γωνία οδών Ρ. Φεραίου και Α. Υψηλάντου (φρεάτιο ΟΤΕ), Γωνία οδών Μπουμπουλίνας και Ηροδότου (Ο.Τ. 15, οικόπεδο Χαράλαμπου Κουρούνη), Οδός ανώνυμος νότια της οδού Γρηγορίου Ε' (οικόπεδο αδελφών Τσόχα), Οικόπεδο Τσόχα). Ανατολική περιοχή (Οδός Αρτεμισίας και Ιωαννίδου) (οικόπεδο Πλατανίτσα), Οικόπεδο Θ. Χατζημιχαήλ. Δυτική περιοχή (Νοτιοανατολική γωνία των οδών Κανάρη και Αλικαρνασσού (οικόπεδο Μ.Κ. και Αγγ. Καλέρη). Σύμη (Μουσείο Σύμης). Κάρπαθος (Οικόπεδο Ι. και Φ. Σταματιάδη) (Σχ έδ. 1-17· Πίν. 358-382)	Σελ. 582-645
---	--------------

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ρόδος. Εκθέσεις (Παναγία του Κάστρου). Ανασκαφικές εργασίες. Μεσαιωνική πόλη (Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Οδός Θεοφιλίσκου (οικόπεδο Σαμπίχα-Καϊμακτσή), Οικόπεδο Μαρίνου, Ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης, Οδός Μενεκλέους 147 (οικόπεδο Χρυσοχού). Ύπαιθρος Ρόδου: Τριάντα (Οικόπεδο Ιωαννίδη), Αρχάγγελος (Θέση Βλετρούδια), Πλημμύρι Λαχανιάς (θέση Οργός, αγρόκτημα Κ. Ζανετίδη). Κως: Θέση Ψαλίδι (Οικόπεδο Π. Μαχαιρά, Οικόπεδο Π. Νέζη), Καρδάμαινα (Αράγκη) (Οικόπεδο Χ. Λάγκα), Κέφαλος (Πετσοκόλλα) (Οικόπεδο Ιω. Μανωλακιού), Σάχωρος (Οικόπεδο Φ. Αντωνάρα, Οικόπεδο Β. Παπαβασιλείου), Θέση Ύνια (Οικόπεδο Κ. Καταχανάκη, Οικόπεδο Χ. Ποίτη (Κ.Μ. 597), Οικόπεδο Αθ. Σεβαστιανού (Κ.Μ. 596), Μαστιχάρι (Οικόπεδο Κ. Κουλιά (Κ.Μ. 325). Αναπαλαίωση - Συντήρηση μνημείων. Ρόδος (Καστέλλο). Γραφείο προγραμματικής σύμβασης Δήμου Ρόδου - ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ. Α. Πρόγραμμα αποκατάστασης παραχωρηθέντων ακινήτων (1. Συγκρότημα κατοικιών οδού Περικλέους 25Κ, 2. Συγκρότημα κατοικιών οδού Περικλέους 25Α, 3. Κτίριο οδού Πυθαγόρα 45Π, 4. Κτίριο οδού Ήριννας 5, 5. Κτίριο οδού Τληπτολέμου 12, 6. Αποκατάσταση ακινήτου οδού Γαβαλά 2-4, 7. Κτίριο οδού Αγίου Φανουρίου 66-68, 8. «Αρχοντικό Χασάν-Μπέη» στην πλατεία Αργυροκάστρου, 9. Ιπποτικός «ξενώνας Αγίας Αικατερίνης»). Β. Εργασίες σε μεμονωμένα μνημεία διαχείρισης ΤΑΠΑ (1. Κτίριο Καστελλανίας, 2. Κτίριο Villaragut στην οδό Ιπποτών, 3. Διαμόρφωση καταστημάτων οδού Ιπποτών, 4. Διαμόρφωση γραφείων στον όροφο κτιρίου της πλατείας Μ. Αλεξάνδρου). Γ. Επεμβάσεις σε μουσουλμανικά μνημεία (1. Τέμενος Ρετζέη-πασά, Μιναρές τεμένους Σου-

λεϊμάν). Δ. Πρόγραμμα αποκατάστασης μεσαιωνικών οχυρώσεων. Ε. Πρόγραμμα πολεοδομικών επεμβάσεων (1. Λήψη επειγόντων σωστικών μέτρων, 2. Διαμόρφωση χώρου μικροπωλητών πύλης D' Amboise, 3. Διαμόρφωση πλατείας Ορφέως, 4. Εργασίες συντήρησης στον περιβάλλοντα χώρο του Καστέλλου, 5. Νυκτερινός φωτισμός-ανάδειξη των οχυρώσεων στην περιοχή του Καστέλλου και του μεσαιωνικού λιμανιού). Καθαρισμός-Στερέωση τοιχογραφιών (Τοιχογραφίες της Ευαγγελίστριας στα Κατάπολα Αμοργού, Εργαστήρια συντήρησης) (Σχ έδ. 1-15· Πί ν. 383-398)	Σελ.	646-675
ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ		
Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας). Κάσος (Ελληνοκαμάρα) (Σχ έδ. 1-5)	»	676-680
ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΔΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Υποβρύχιες έρευνες-Περιοδείες. Νομός Λακωνίας (Αγία Παρασκευή, Άγιος Πέτρος, Κρεμμύδι, Τροχάλια). Νομός Φωκίδας (Ανεμοκάμπι, Βάλτος, Βίδαβη, Ευαγγελίστρια Ιτέας, Καβουλίνιτσα). Νομός Θεσσαλονίκης (Καραμπουρνάκι) (Σχ έδ. 1-2· Πί ν. 399-406)	»	681-687
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πί ν. 407-414)	»	688-694

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το κύριο έργο της Εφορείας, οι σωστικές ανασκαφές, ενισχύθηκε και κατά το 1988 σημαντικά με πιστώσεις του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης. Το Δεκέμβριο του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη η Β΄ Αρχαιολογική Συνάντηση, όπου έγιναν ανακοινώσεις για τις σωστικές και προγραμματισμένες ανασκαφές στη Μακεδονία και τη Θράκη. Με επιμέλεια αρχαιολόγων της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κυκλοφόρησε στο τέλος του ίδιου έτους, ο τόμος με τις ανακοινώσεις της Α΄ Αρχαιολογικής Συνάντησης (ΑΕΜΘ 1, 1987), με χρηματοδότηση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης.

Παράλληλα με την ανασκαφική δραστηριότητα, σημαντικό μέρος του χρόνου αφιερώθηκε στην οργάνωση και παρουσίαση οκτώ εκθέσεων στο εξωτερικό και στο Μουσείο. Το επιστημονικό προσωπικό ενισχύθηκε με την αρχαιολόγο Κ. Τζαναβάρη και την αρχιτέκτονα Φ. Αθανασίου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Το Φεβρουάριο του 1988 το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης φιλοξένησε την αρχαιολογική έκθεση «Bologna· οι Ετρούσκοι του Βορρά», που προσέφερε στη Θεσσαλονίκη ο αδελφοποιημένος Δήμος της Bologna σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης. Σε αντάλλαγμα και μετά από έγκριση του ΥΠΠΟ, ο Δήμος της Θεσσαλονίκης χρηματοδότησε εν μέρει την αποστολή έκθεσης αντικειμένων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, με τον τίτλο «Η Μακεδονία από τους μυκηναϊκούς χρόνους ως τον Μέγα Αλέξανδρο». Ο σχετικός κατάλογος εκδόθηκε στα Ιταλικά και Ελληνικά. Η έκθεση εγκαινιάστηκε τον Απρίλιο στο Μουσείο Cívico της Bologna, στα πλαίσια του εορτασμού 900 ετών από την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Bologna. Είχε εξαιρετική απήχηση στο ιταλικό κοινό και υπήρξαν αιτήματα μεταφοράς της σε άλλες πόλεις. Τελικά το φωτογραφικό τμήμα της έκθεσης —σειρά γιγαντοφωτογραφιών, όπου εικονογραφούνταν θεματικές ενότητες από την τέχνη και τη ζωή της αρχαίας Μακεδονίας— παρουσιάστηκε τον Ιούλιο του ίδιου έτους στο χωριό Calimera. Θεωρήθηκε ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για τη θέρμανση των σχέσεων των κατοίκων των άλλοτε ελληνόφωνων χωριών

της Απουλίας με την Ελλάδα, που εξακολουθούν να τιμούν ως ιδιαίτερα τους πατρίδα.

Η ίδια έκθεση, μετά την επιστροφή από τη Βολόγνα, παρουσιάστηκε επί δύο μήνες στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια, ενισχυμένη με ευρήματα από τη Δυτική και Ανατολική Μακεδονία και σε συνεργασία με τις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων, από το Νοέμβριο του 1988, άρχισε να περιοδεύει με τον τίτλο «Αρχαία Μακεδονία» στις μεγάλες πόλεις της Αυστραλίας. Η πρώτη έκθεση εγκαινιάστηκε στη Μελβούρνη, στις 26 Νοεμβρίου από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας Χρ. Σαρτζετάκη.

Τον Οκτώβριο του 1988 στην αίθουσα περιοδικών εκθέσεων του Μουσείου παρουσιάστηκε η έκθεση «Νέα Μουσεία στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας» και σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Goethe της Θεσσαλονίκης. Το Νοέμβριο, σε συνεργασία με το ίδιο Ινστιτούτο ακολούθησε η έκθεση σχεδίων του περιηγητή Γ.Μ. Φον Βάγκνερ «Προς της Ελλάδας τη γη την ιερή» (1812-1813). Τέλος, σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο, το Πανεπιστήμιο της Napoli και το Ινστιτούτο Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Μεγάλης Ελλάδας, που εδρεύει στον Τάραντα, έγινε στην ίδια αίθουσα από 30/11 μέχρι 18/12 η φωτογραφική έκθεση «Ένας αιώνας Αρχαιολογίας στη Μεγάλη Ελλάδα».

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Καρμπολά 9 - Μακεδονικής Αμύνης 5

Σωστική ανασκαφή στο οικοπέδο της παραπάνω οδού, αποκάλυψε σε βάθος 4,75 μ. τμήμα της προς Δ. συνέχειας της ρωμαϊκής αγοράς της πόλης (Πίν. 203 α). Ανασκάφηκε τμήμα της πλατείας στρωμένης με ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες σε ανισοπλατείς ζώνες. Ερευνήθηκε σε έκταση 150 μ². Στο βορειοδυτικό τμήμα είχε κατασκευαστεί βυζαντινή κινστέρνα (Πίν. 203 β), ενώ μεγάλο μέρος της είχαν καταστρέψει κατασκευές (πηγάδια, λάκκοι και τοίχοι) μεταβυζαντινής περιόδου.

Δοκιμαστική τομή κάτω από το πλακόστρωτο, αποκάλυψε σε βάθος 6,50 μ., δάπεδο με λαξευμένο αβαθή λάκκο που χρονολογείται στην όψιμη ελληνιστική εποχή.

Χώρος ΔΕΘ

Στο χώρο της ΔΕΘ, στα νοτιοανατολικά του πύργου του ΟΤΕ, που φιλοξενεί τις εγκαταστάσεις του λούνα-παρκ, έγιναν δοκιμαστικές τομές με αφορμή την απόφαση κατασκευής υπόγειου σταθμού αυτοκινήτων.

Οι είκοσι μία συνολικά τομές αποκάλυψαν, κάτω από πυκνό νεότερο μπάζωμα, ύψ. 1,50 μ., αρκετές κυρίως λακκοειδείς ταφές. Σε μικρής έκτασης διερευνητική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια ερευνήθηκαν: έξι λακκοειδείς τάφοι με υπολείμματα ξύλινων φορειών, ένας κεραμοσκεπής στον τύπο του καλυβίτη, ένας κιβωτιόσχημος χτισμένος με μικρές πέτρες και επενδυμένος εσωτερικά με κουρασάνι και τέλος πιθανόν ένας εγχυτρισμός μέσα σε άβαφο αποσπασματικά σωζόμενο αγγείο, τοποθετημένο κάθετα, που δεν διέσωζε οστά (Πίν. 204 α).

Οι τάφοι στην πλειονότητά τους ήταν ακτέριστοι, το μοναδικό κτέρισμα αποτελούσε γυάλινο μυροδοχείο μέσα στον κτιστό τάφο.

Καλαμαριά**Οδός Σεβαστείας 8**

Οικοδομικές εργασίες σε οικόπεδο αποκάλυψαν κεραμοσκεπή τάφο στον τύπο του καλυβίτη. Ακτέριστος, ανήκει σε νεκροταφείο των αρχαϊκών (;) χρόνων που έχει εντοπιστεί στη γύρω περιοχή.

ΣΟΦΙΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

Άνω Τούμπα**Οδός Ορτανσίας 4**

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο της οδού Ορτανσίας 4 —στη βόρεια πλευρά της Τούμπας της Θεσσαλονίκης— έγινε το 1986¹ (Σχ έδ. 1). Φέτος χρειάστηκε να διευρυνθεί η ανασκαφή στο τμήμα από την οικοδομική ως τη ρυμοτομική γραμμή, προς Β. και στα εξωτερικά όρια του οικοπέδου Α, προς Ν. και Δ.

Όπως ήταν αναμενόμενο αποκαλύφθηκαν οικοδομικές φάσεις αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, που ήταν ήδη γνωστές από την ανασκαφή του 1986

και από ανασκαφή του 1985 στο διπλανό οικόπεδο, Ορτανσίας 6². Οι νέες παρατηρήσεις συνοψίζονται στα εξής: α) Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ώριμης αρχαϊκής φάσης συμπίπτουν με το στρώμα καταστροφής. β) Ως συνδετικό υλικό και επίχρισμα της λιθοδομής χρησιμοποιείται συχνά το αργιλώδες χρώμα της περιοχής. γ) Διαδοχικά δάπεδα από πατημένη γη ή λιθόστρωτο και αλληπάλληλες θεμελιώσεις τοιχίων δεν διαχωρίζονται πάντα στρωματογραφικά, γιατί η κατοίκηση ήταν συνεχής και χρονολογούνται με βάση την κεραμική στη διάρκεια του 5ου και 4ου αι. (Πίν. 204 β). δ) Ορισμένα τοιχία οικοδομημάτων του 4ου αι. σώζονται σε ύψος ως 1 μ. περίπου. ε) Λάκκοι διαφόρων διαστάσεων εντοπίστηκαν στο εσωτερικό δωματίων, αλλά συχνά είχαν καλυφθεί με ερυθρό αργιλώδες χρώμα, ώστε να προετοιμασθεί και να στηριχθεί νέο δάπεδο ή θεμελίωση. στ) Η συγκριτική στρωματογραφική έρευνα³ έδωσε την εξής εικόνα: 1) Λείψανα πρώιμης εποχής σιδήρου και πρώιμη αρχαϊκή κεραμική συνυπάρχουν στην πρώτη οικοδομική φάση. 2) Ευρύ στρώμα καταστροφής με έντονη παρουσία καμένων οργανικών ουσιών, καθώς και κεραμική του β' μισού του 6ου αι. π.Χ., ανήκουν στη β' οικοδομική φάση. 3) Ακολουθούν τρεις οικοδομικές φάσεις διαδοχικές του 5ου και 4ου αι. με πολλά ταραγμένα σημεία από τη συνεχή κατοίκηση.

Επιβεβαιώνεται ακόμα μια φορά η σημασία του οικισμού - πολισματος της Άνω Τούμπας Θεσσαλονίκης και για τα αρχιτεκτονικά δεδομένα και για τις άλλες πληροφορίες σχετικά με τη ζωή των κατοίκων στα χρόνια πριν από την ίδρυση της Θεσσαλονίκης.

Οδός Δρυός 9

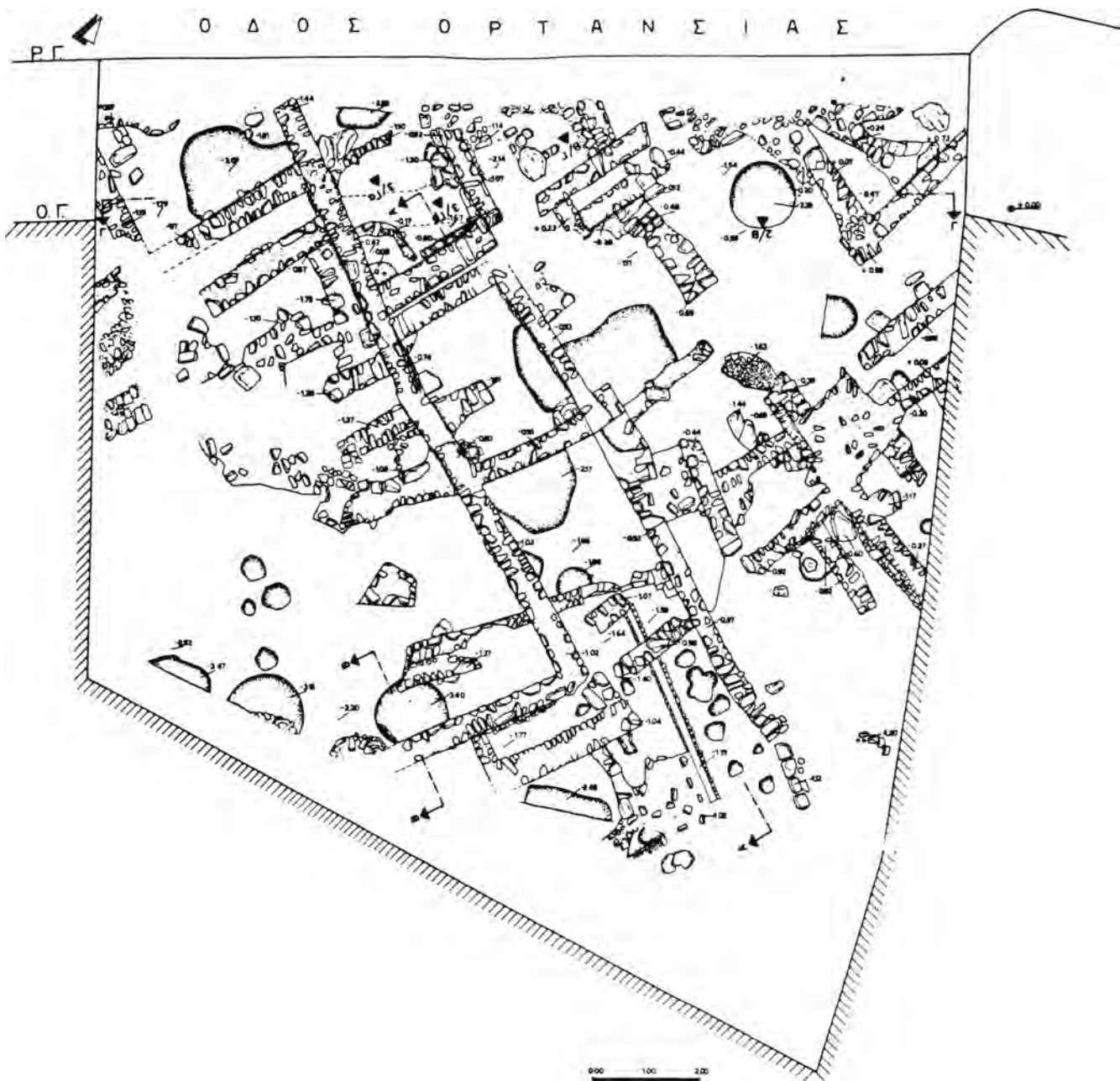
Οι πιέσεις για οικοδομικές δραστηριότητες στην περιοχή της Άνω Τούμπας Θεσσαλονίκης, υποχρέωσαν την Υπηρεσία να προβαίνει σε δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να ακολουθεί ανασκαφική έρευνα κάθε φορά που αποδεικνύεται τμήμα της εκτεταμένης πολεοδομικής συγκρότησης της Τράπεζας αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, που περιβάλλει την Τούμπα της Θεσσαλονίκης.

Το οικόπεδο της οδού Δρυός 9 βρίσκεται στο δυτικό ακραίο σημείο της Τράπεζας και οι δύο δο-

2. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 234. Επίσης, Κ. Σουέρεφ, ΑΕΜΘ 1, 1987, σ. 235-245· 2, 1988, σ. 243-250.

3. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 248, σχέδ. 4.

1. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 134-135.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Ορτανσίας 4. Γενική κάτοψη της ανασκαφής των ετών 1986 και 1988.

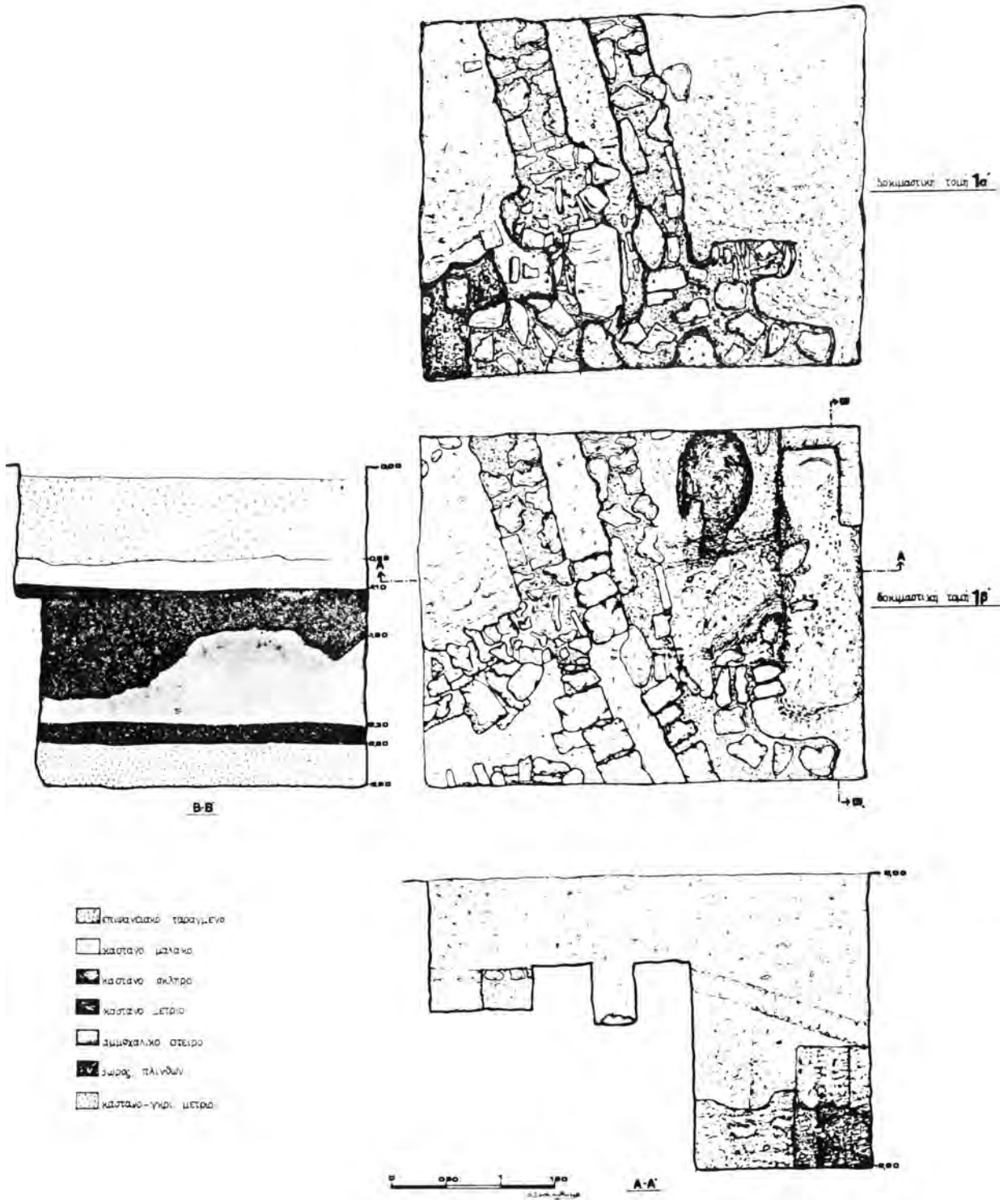
κιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν έδωσαν αποτελέσματα ανάλογα με εκείνα των οικοπέδων της οδού Ορτανσίας 4 και 6⁴.

Συγκεκριμένα, οι παρατηρήσεις στη στρωματογραφική εικόνα των τομών (Σχέδ. 2-3) συνοψίζονται στα εξής: α) Λείψανα πλίνθινων κτισμάτων και όστρακα πρώιμης εποχής σιδήρου. β) Στείρο στρώ-

μα αμμοχάλικου (απόθεση ρέματος). γ) Στρώμα αρχαϊκών και κλασικών χρόνων με λείψανα επάλλη-

4. Πρβλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 234-41 (1986): Χρονικά, σ. 134-135. Επίσης, Κ. Σουέρεφ, ό.π.

οδός Δρυός 9

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Δρυός 9. Κατόψεις, τομή (Α-Α') και στρωματογραφία της δυτικής παρειάς (Β-Β').

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Δρυός 9. Κάτοψη και τομή της δοκιμαστικής τομής 2.

λων πέτρινων κτισμάτων (Πίν. 205 α). Η ανασκαφή έχει προγραμματισθεί για το 1990.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΥΡΕΦ

Πλατεία Διοικητηρίου

Με αφορμή την εξαγγελία κατασκευής υπόγειου χώρου στάθμευσης στην πλατεία, έγιναν δοκιμαστικές τομές στα πεζοδρόμια προς τις οδούς Αγίου Δημητρίου και Ολύμπου. Η εκσκαφή που έφτασε σε βάθος 3,50 μ., αποκάλυψε αρκετά πηγάρια, τοίχους από αργολιθοδομή, καθώς και από πλιθιά και κουρασάνι, που χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή ως και τη μεταβυζαντινή περίοδο.

Συμβολή οδών Λαγκαδά - Αγίου Δημητρίου

Αποχετευτικές εργασίες στην περιοχή όπου περίπου συμβάλλουν οι δύο δρόμοι, αποκάλυψαν και εν μέρει κατέστρεψαν τρεις τάφους. Απ' αυτούς, οι δύο ήταν κιβωτιόσχημοι κατασκευασμένοι από πλιθιά, καλυμμένοι από σχιστόπλακες και επενδυμένοι εσωτερικά και εξωτερικά με κονίαμα. Τον τρίτο τάφο αποτελούσε τεφροδόχο χυτροειδές αγγείο,

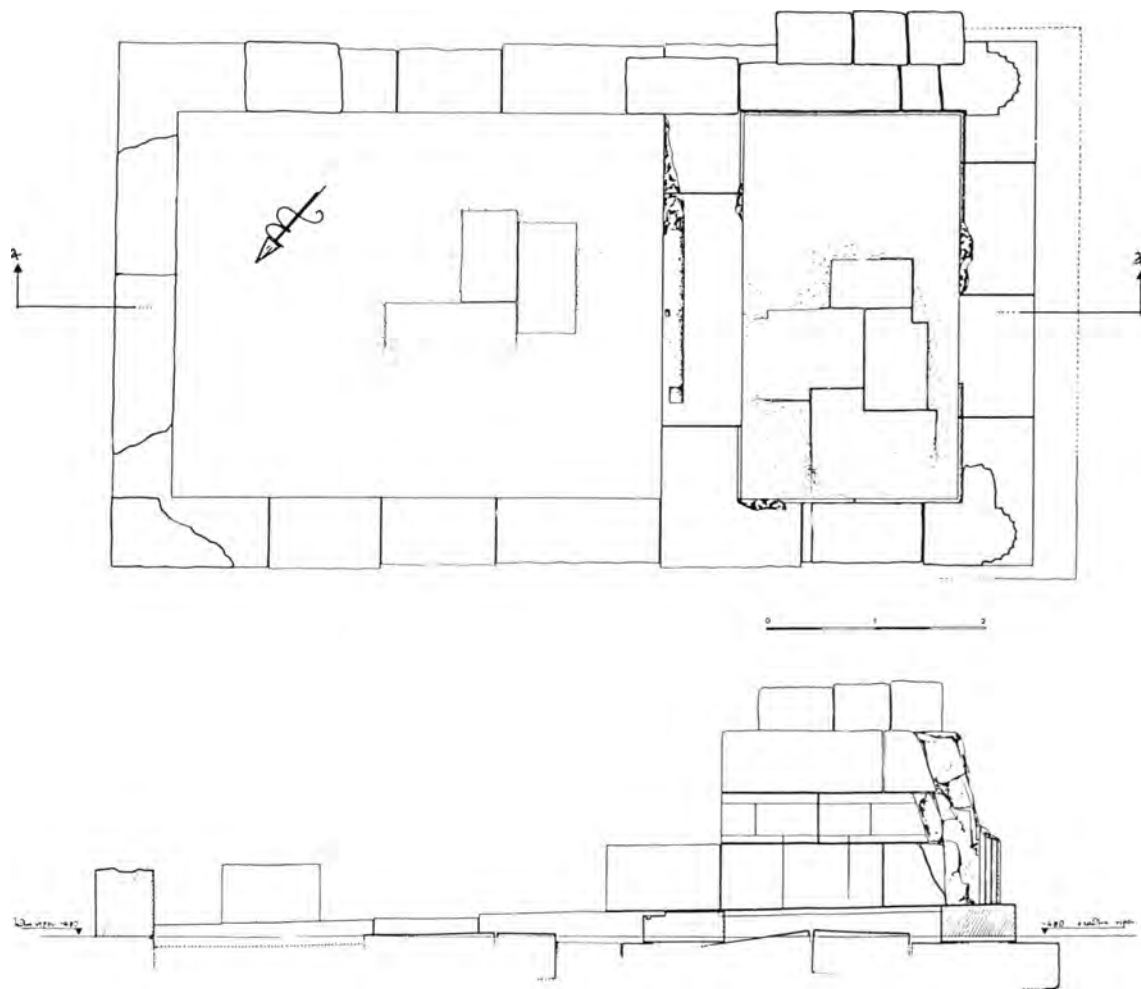
τοποθετημένο στην περιοχή της πυράς. Οι τάφοι που βρέθηκαν πιθανότατα συλημένοι, δε διέσωζαν ασφαλή στοιχεία χρονολόγησης.

ΣΟΦΙΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

Οδός Μοναστηρίου 246 (οικόπεδο Παύλου Μουταφίδη)

Το Μάρτιο του 1988 στη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου και σε βάθος 2,50-4,50 μ., από την επιφάνεια του καταστρώματος του δρόμου, αποκάλυφθηκε μεγάλος μακεδονικός τάφος με προσανατολισμό ΝΔ. (είσοδος) - ΒΑ. (Σχέδ. 4· Πίν. 205 β, 206 α).

Έχει διαστάσεις 8,50x4,80 μ. και είναι χτισμένος με ορθογώνιες παροπλίνθους. Αποτελείται από δύο θαλάμους. Οι διαστάσεις του προθαλάμου είναι 2x3,50, ενώ του θαλάμου 4,50x3,50 μ. Παρόπλινθοι, καλά προσαρμοσμένες μεταξύ τους, έχουν χρησιμοποιηθεί και στο δάπεδο του τάφου, που δυστυχώς κατά μεγάλο μέρος καλύπτεται από νερό. Σήμερα σώζεται το κατώτερο τμήμα του μνημείου, κυρίως στο επίπεδο θεμελίωσης-δαπέδου. Από την ανωδομή διατηρείται μικρό μόνο τμήμα της νότιας γω-

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Μοναστηρίου 246. Κάτοψη και όψη του μακεδονικού τάφου.

νίας του τάφου, διαστ. 2x2,50 μ., όπου στην εσωτερική πλευρά έχουν διασωθεί χρωματιστά κονιάματα, που μιμούνται ορθομαρμάρωση. Σύμφωνα με τα επιμέρους στοιχεία της πρόσοψης, ιδιαίτερα τους δύο δωρικούς ημικίονες στις γωνίες, το μνημείο ταυτίζεται με τον παλιό μακεδονικό τάφο του 5ου χλμ. της οδού Μοναστηρίου, που χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Τον τάφο αυτό, που ήταν χαμένος μέχρι σήμερα, κάλυπτε αρχικά μεγάλος κωνικός τύμβος που ανασκάφηκε για πρώτη φορά το 1864 από Γαλλική αποστολή χωρίς να εντοπιστεί το μνημείο. Στα 1919 την ανασκαφή του επιχείρησαν Άγγλοι αρχαιολόγοι, που έφεραν στο φως την ετοιμόρροπη ναόςχημη δωρική πρόσοψη και τμήμα της οροφής

του. Στερεώθηκε πρόχειρα αλλά η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε⁵.

Η σημερινή κατάσταση του μνημειακού τάφου παρουσιάζει άλλη εικόνα. Λείπουν τα περισσότερα από τα παλιά στοιχεία ανωδομής και πρόσοψης που αφαιρέθηκαν σε άγνωστο χρόνο, στη διάρκεια πιθανώς κάποιας εκσκαφής, ενώ έχουμε ολόκληρο το μνημείο σε κάτοψη.

Ο τάφος διατηρήθηκε σε κατάχωση, αφού καλύφθηκε με μονωτικά υλικά και άμμο.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ

5. BSA 23 (1918-19), σ. 40, πίν. 12.

Ξηροκρήνη

Οδός Γεωργίου Ιβάνωφ

Εργασίες του Δήμου για την πλακόστρωση του βόρειου πεζοδρομίου της οδού Ιβάνωφ, αποκάλυψαν κάτω από επίχωση 2 μ. και περίπου στο επίπεδο του δρόμου, μαρμάρινη σαρκοφάγο. Ερευνήθηκε εξωτερικά μόνο στο δυτικό τμήμα της για να μη δημιουργηθούν στατικά προβλήματα στις υπάρχουσες από πάνω οικοδομές (Πίν. 206 β).

Η σαρκοφάγος ήταν μονόλιθη, το αετωματικό κάλυμμα διακοσμούσαν τέσσερα ακρωτήρια μορφής όγδου σφαίρας. Στο βορειοδυτικό ακρωτήριο, σε χαμηλό ανάγλυφο εικονιζόταν μετωπική γυναικεία μορφή με κύκνο και θύρσο (:) στα χέρια και ένα σκυλί στ' αριστερά της (Πίν. 206 γ). Στο εσωτερικό της που είχε συληθεί, βρέθηκαν ελάχιστα οστά, ρωμαϊκά όστρακα και σιδερένια αποτμήματα.

ΣΟΦΙΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

Θέρμη

Οδός Πολυτεχνείου - Γρ. Λαμπράκη (οικόπεδο 377, Ο.Τ. 76)

Μέσα στο σύγχρονο οικισμό της Θέρμης, στη συμβολή των παραπάνω οδών η εκσκαφή θεμελιών στο οικοπέδο 377 του Ο.Τ. 76, αποκάλυψε τμήμα νεκροταφείου αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής εποχής. Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την Τράπεζα του Σέδες-Θέρμη —επομένως σχετίζεται άμεσα με τον οικισμό της— και υπάρχουν ενδείξεις ότι συνεχίζεται σε μεγάλη έκταση στη γύρω περιοχή.

Στην πρώτη ανασκαφική περίοδο (τους μήνες Ιούλιο-Ιούλιο) ερευνήθηκε το 1/3 του οικοπέδου (συνολικής έκτασης 1.582 μ²) και αποκαλύφθηκαν 99 τάφοι (Πίν. 207 α). Οι 48 απ' αυτούς ήταν λακκοειδείς. Καλύπτονταν από σχιστόπλακες και συχνά είχαν μικρές αργές πέτρες και κροκάλες στις πλευρές. Από τους υπόλοιπους, οι 32 ήταν κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από πωρόλιθο (Πίν. 207 β), σχιστόλιθο ή κάθετα τοποθετημένα πλιθιά (οι δύο τελευταίες περιπτώσεις συναντήθηκαν αποκλειστικά σε παιδικές ταφές). Τέλος, βρέθηκαν δύο λίθινες πωρολιθικές σαρκοφάγοι και δύο εγχυτρισμοί σε πιθάρια.

Ο προσανατολισμός των ταφών (Α.-Δ.), η διάκριση του φύλου από τη θέση του κρανίου (ανατολικά για τις γυναίκες, δυτικά για τους άνδρες), καθώς και το είδος των κτερισμάτων δεν παρεκκλί-

νουν από το πλαίσιο των σύγχρονων νεκροταφείων (Σίνδου, Αγίας Παρασκευής, Βεργίνας, Πολυγύρου κτλ.). Η σε μεγάλη έκταση σύληση, ήδη από την αρχαιότητα, δεν επιτρέπει προς το παρόν τον ακριβή προσδιορισμό του είδους και της ποιότητας των αντικειμένων που συνόδευαν τους νεκρούς.

Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία φαίνεται ότι: Οι ανδρικές ταφές στην πλειονότητά τους έφεραν όπλα. Βρέθηκαν κυρίως σιδερένιες αιχμές και εγχειρίδια. Τα ξίφη ήταν σπάνια, ενώ χάλκινα κράνη βρέθηκαν μόνο δύο, ιλλυρικού τύπου. Συνηθέστερα αγγεία στις ταφές αυτές ήταν οι κρατήρες, ανάμεσά τους ένας χαλκιδικός με φυτική διακόσμηση, οι κύλικες, οι κοτύλες και τα εξάλειπτρα. Από τα κοσμήματα των γυναικείων ταφών σώθηκαν κυρίως τα χάλκινα, σπανιότερα κάποια χρυσά ή ασημένια, ενώ από τα αγγεία υπερτερούσαν εδώ οι σκύφοι και τα εξάλειπτρα. Τέλος, στις παιδικές ταφές συχνά ήταν τα κοσμήματα αλλά και τα πήλινα ειδώλια, γυναικείες προτομές κτλ. (Πίν. 208 α). Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει σε δύο αιγυπτιακούς σκαρβαίους με ιερογλυφικά της ΙΣΤ΄ Δυναστείας, σε δύο ασημένια νομίσματα (Αλεξάνδρου Α΄ και Χαλκιδικής Δικαίας) και σ' αρκετά χρυσά ρομβόσχημα επιστόμια.

Η λειτουργία του νεκροταφείου δείχνει να είναι συνεχής από τα τέλη του 6ου ως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ., ενώ σε μεμονωμένες περιπτώσεις συνεχίζεται και ως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Οι ενδείξεις για την ύπαρξη διαδρόμων, συστάδων τάφων, καθώς και σημάτων από λιθοσωρούς, δείχνουν την προσπάθεια οργάνωσης του χώρου του νεκροταφείου, ενώ τα ευρήματα υποδηλώνουν εμπορικές σχέσεις με Αττική και Κόρινθο.

Κ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ - Σ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

Σίνδος

Σε εργασίες κατασκευής δεξαμενών καυσίμων του ΝΑΤΟ, αμέσως βόρεια της διπλής τράπεζας Σίνδου-Ν. Αγγιάλου (Υγκλις), αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα του νεκροταφείου της κλασικής περιόδου του οικισμού της Τράπεζας.

Είναι σύγχρονο με το αντίστοιχο τμηματικά ανασκαμμένο νεκροταφείο στο χώρο της Henninger και αποτελεί τη χρονολογική συνέχεια του γνωστού αρχαϊκού νεκροταφείου στα νότια της Τράπεζας. Στο χώρο της κάλυψης, έκτασης 950 μ² και πάνω σε χαμηλό αργιλώδη λόφο επικαλυμμένο από ποτάμιες επιχώσεις, αποκαλύφθηκαν 49 τάφοι (δύο εγχυτρισμοί, μία πήλινη λάρνακα, μία λίθινη σαρ-

κοφάγος, 12 απλοί λακκοειδείς και 32 κιβωτιόσχημοι πλινθόκτιστοι) (Πίν. 208 β).

Οι πλινθόκτιστοι τάφοι παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από κατασκευαστική άποψη. Χρονολογούνται από τα μέσα του 5ου ως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (όπως και οι υπόλοιποι τάφοι) και δείχνουν τη μνημειακή και επιμελημένη (με κονιάματα, πλίνθινες βάσεις για τις ξύλινες κλίνες) εξέλιξη του τύπου (Πίν. 208 γ).

Τα λίγα κτερίσματα (κυρίως αγγεία, ελάχιστα όπλα, κοσμήματα, ειδώλια κτλ.) δεν προδίδουν την οικονομική άνθιση του οικισμού της αρχαϊκής περιόδου είναι όμως πολύ πιθανό ότι το συγκεκριμένο νεκροταφείο είχε αποκλειστικά οικογενειακό χαρακτήρα.

ΣΟΦΙΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

Καβαλλάρι

Στα χαμηλά υψώματα νότια του χωριού Καβαλλάρι, στη λεκάνη του Λαγκαδά, εντοπίστηκε το 1988 μια μικρή τούμπα, η νοτιοανατολική πλευρά της οποίας είχε καταστραφεί από επεμβάσεις αρχαιοκαπήλων, ενώ είχε διαταραχθεί και τμήμα στην κορυφή της. Στις παρειές των λαθρανασκαφικών αυτών τομών, φάνηκαν ισχυρές λίθινες κατασκευές και διαδοχικά στρώματα εγκατοίκησης.

Η θέση περιστοιχίζεται από ρέματα. Η πιο ομαλή πρόσβαση βρίσκεται σήμερα στα νοτιοανατολικά. Σε αντίθεση με την κατάφυτη βόρεια πλευρά, εδώ η βλάστηση είναι χαμηλή. Έγιναν δοκιμαστικές τομές στην κορυφή της τούμπας, στα αδιατάραχτα σημεία. Εμφανίστηκε ισχυρός αργολιθοδομικός τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ασθενέστερος κάθετος στον πρώτο. Ο ισχυρός τοίχος, συνολικού μήκους 10 και μέσου πλάτους 1 μ., διακόπτεται περίπου στο μέσον από μία πύλη, το άνοιγμα της οποίας φτάνει τα 2,50 μ. και ορίζεται από δύο παραστάδες (Πίν. 209 α). Χαμηλά πεζούλια ευθυγραμμισμένα με το πλάτος των παραστάδων πλαισιώνουν το άνοιγμα της πύλης, το οποίο με μια μεταγενέστερη προσθήκη περιορίστηκε στα 0,95 μ. Πρόκειται για τμήμα οχυρωματικού περιβάλλοντος που σφραγίζει την τελική φάση κατοίκησης της θέσης.

Δεν εξακριβώθηκε ο συσχετισμός των έργων μεγάλης κλίμακας που υπαινίσσονται οι παρειές της λαθρανασκαφής με τον περίβολο της κορυφής. Τα λίγα ευρήματα, όστρακα αποθηκευτικών κυρίως αγγείων, επιτρέπουν μια πρώτη γενική τοποθέτηση

της τελικής φάσης του οικισμού στην εποχή του σιδήρου. Από τα βαθύτερα στρώματα της παρειάς αφαιρέθηκε κεραμική χαρακτηριστική για την ύστερη εποχή του χαλκού. Πιθανότατα πρόκειται για έναν οχυρωμένο οικισμό του οποίου η κατοίκηση άρχισε κατά την ύστερη εποχή του χαλκού και συνεχίστηκε στην πρώιμη εποχή σιδήρου.

Τα αποτελέσματα των σύντομων δοκιμαστικών τομών στο Καβαλλάρι, παρουσιάστηκαν εκτενέστερα στον τόμο: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη (ΑΕΜΘ 3, 1989, σ. 331-338).

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

Όσσα (Σχέδ. 5-6)

Η ανασκαφή του μικρού ορεινού πολισματος της αρχαίας Βισαλτίας έλαβε φέτος συστηματικό χαρακτήρα. Ανασκάφηκαν δέκα τετράγωνα των 4x4 μ. στο ανώτερο υψίπεδο του λόφου, εκεί όπου πέρσι εντοπίστηκε ο οχυρωματικός περίβολος της ακρόπολης του πολισματος. Κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκαν τα παρακάτω: σε αλληπάλληλα στρώματα κατοίκησης της εποχής του σιδήρου δημιουργήθηκε, μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., οικιστικός πυρήνας την έκταση του οποίου δεν είμαστε ακόμα σε θέση να γνωρίζουμε. Η φάση του 4ου αι. έχει διάρκεια ζωής περίπου εκατό χρόνια. Πιθανή αιτία καταστροφής του πολισματος γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. είναι μια πυρκαγιά. Ο νέος πολεοδομικός ιστός που αντικαθιστά τον παλιό, διατηρεί τους ίδιους άξονες, είναι όμως πιο αναπτυγμένος, προφανώς για να εξυπηρετήσει μεγαλύτερες πληθυσμιακές ανάγκες. Κάποια κανονική οργάνωση του χώρου (Πίν. 209 β), με βάση το ορθογώνιο σύστημα, γίνεται ευκρινέστερη στη φάση αυτή.

Η περίοδος ζωής των σπιτιών αυτών διαρκεί και πάλι ένα αιώνα, από τα μέσα του 3ου ως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Στα χρόνια αυτά (μέσα στο 2ο αι.) ο οικισμός τειχίζεται. Ανάμεσα στο τείχος που αποκαλύφθηκε φέτος σε μήκος 27 μ. και στα σπίτια, αφήνεται στενός δρόμος για απρόσκοπτη περιμετρική κίνηση εσωτερικά. Στα μέσα του 1ου αι. π.Χ. περίπου, εξαιτίας ίσως της αύξησης του πληθυσμού, το πέρασμα ανάμεσα στο τείχος και στα σπίτια κλείνεται, έτσι ώστε να δημιουργηθούν νέοι ωφέλιμοι χώροι εγκατοίκησης.

Εκτενέστερη ανακοίνωση για την ανασκαφή του 1988, βλ. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη (ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 231 κ.ε.).

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Μένδη

Στο αγροτεμάχιο της Μ. Νικολαΐδη, που βρίσκεται στη νοτιοανατολική άκρη του προαστείου της Μένδης, έγινε δοκιμαστική έρευνα σε δύο τομείς.

Ο πρώτος τομέας εντοπίζεται στην παραλία, στο σημείο όπου το 1987 είχαμε αρχίσει τη στρωματογραφική τομή Ι. Το 1988 η έρευνα της στρωματογραφίας έφθασε σε βάθος 4,50 μ. από την επιφάνεια του ελαιώνα, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός ακόμη δαπέδου, του αριθ. 8. Τα όστρακα που βρέθηκαν στο βάθος αυτό, ανάμεσά τους και ένα πόδι πλαστικού αγγείου, που θυμίζει άμεσα τον περίφημο κένταυρο του Λευκαντιού, στηρίζουν χρονολόγηση στην ύστατη πρωτογεωμετρική περίοδο.

Με οδηγό τη στρωματογραφική τομή Ι, ερευνήθηκε χώρος 54 μ². Τα ανώτερα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται στο β' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., ενώ στο βάθος των 2 μ., όπου σταματήσαμε, τα όστρακα έδωσαν χρονολόγηση γύρω στο 575-550 π.Χ. Στο ανώτερο στρώμα ανήκουν μία λεωφόρος πλάτους 8,5 μ. (Πίν. 210 α) και τα οικοδομήματα που την πλαισιώνουν, από τα οποία ερευνήθηκε το δυτικό, η οικία Α (Πίν. 210 β). Στο εσωτερικό της βρέθηκε μελαμβαφές πινάκιο, λύχνος και αρκετά νομίσματα του 375-350 π.Χ. Πάνω στο οδόστρωμα και παράλληλα με το πεζοδρόμιο της οικίας Α, υπάρχει ένας πήλινος διάδρομος, του οποίου ο προορισμός δεν καθορίστηκε ακόμη. Κάτω από το οδόστρωμα αποκαλύφθηκαν αποσπασματικοί τοίχοι του 5ου αι. π.Χ. και βαθύτερα οι τοίχοι της αρχαϊκής οικίας Β, όπου βρέθηκε ιωνική κύλικα του 575-550 π.Χ.

Ο δεύτερος τομέας τοποθετείται στην κορυφή του λόφου Δεληγιαννίδη. Αποκαλύφθηκαν δύο ημιυπόγειοι χώροι του 4ου αι. π.Χ., των οποίων το δάπεδο και οι ανατολικοί τοίχοι είχαν σκαλιστεί στο φυσικό ημίβραχο (Πίν. 211 α). Αποθηκευτικοί λάκκοι και αμφορείς κρασιού προσδιορίζουν τη χρήση των χώρων ως ημιυπογείων αποθηκών.

Σειρά ορθογωνίων κτισμάτων καθαρίστηκαν στην παραλία για να σχεδιαστούν. Όπως και τα ανασκαφέντα το 1986 και 1987, πρέπει να είχαν αναλημματικό-προστατευτικό χαρακτήρα για τα μικρότερων διαστάσεων κτίρια που περικλείουν. Δοκιμαστικές τομές στην αμμουδιά εμπρός από το ξενοδοχείο «Μένδη» εντόπισαν ταφικούς πύθους (Πίν. 211 β).

Εκτενέστερη ανακοίνωση για την ανασκαφή βλ. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 331 κ.ε.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Πολύγυρος

Νεκροταφείο στο Καστρί

Κατά την κατασκευή της νέας εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Πολυγύρου, στα ανατολικά πρηνή του τραπεζοειδούς λόφου Καστρί, 3 χλμ. βορειοδυτικά του Πολυγύρου, αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι στο σχιστολιθικό βράχο, με μεγάλες καλυπτήριες πλάκες από το ίδιο υλικό (Πίν. 212).

Στην ίδια θέση, σε πολύ μικρή απόσταση, είχαν καταστραφεί το 1971 από μηχανικό εκσκαφέα δύο παρόμοιοι τάφοι, με πλούσια κτερίσματα (αγγεία, χάλκινα κοσμήματα, σιδερένια όπλα) του 6ου-5ου αι. π.Χ. Οι δύο νέοι γυναικείοι τάφοι έδωσαν: ο μεν πρώτος ασημένιο ταινιωτό διάδημα (Πίν. 213 α) και ρομβοειδές επιστόμιο (Πίν. 213 β), ζεύγος διπλών ασημένιων σκουλαρικών από κρίκους μικρής και μεγάλης διαμέτρου (Πίν. 213 γ), ασημένιο (Πίν. 213 δ) και χάλκινο δακτυλίδι, ζεύγος χάλκινων βραχιολιών (Πίν. 213 ε), σκύφο, δίωτη πυξίδα με το πώμα της, θραύσματα σιδερένιας περόνης. Ο δε δεύτερος, τέσσερις χάλκινες αμφικωνικές ψήφους, ζεύγος χάλκινων σκουλαρικών, πόρπη, χάντρες, τριφυλλόσχημη οιοχόη, σκυφοειδές αγγείο. Και οι τέσσερις τάφοι χρονολογούνται στην ίδια περίοδο και ανήκουν στο νεκροταφείο του άγνωστου ακόμα οικισμού, που βρίσκεται στο λόφο Καστρί.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

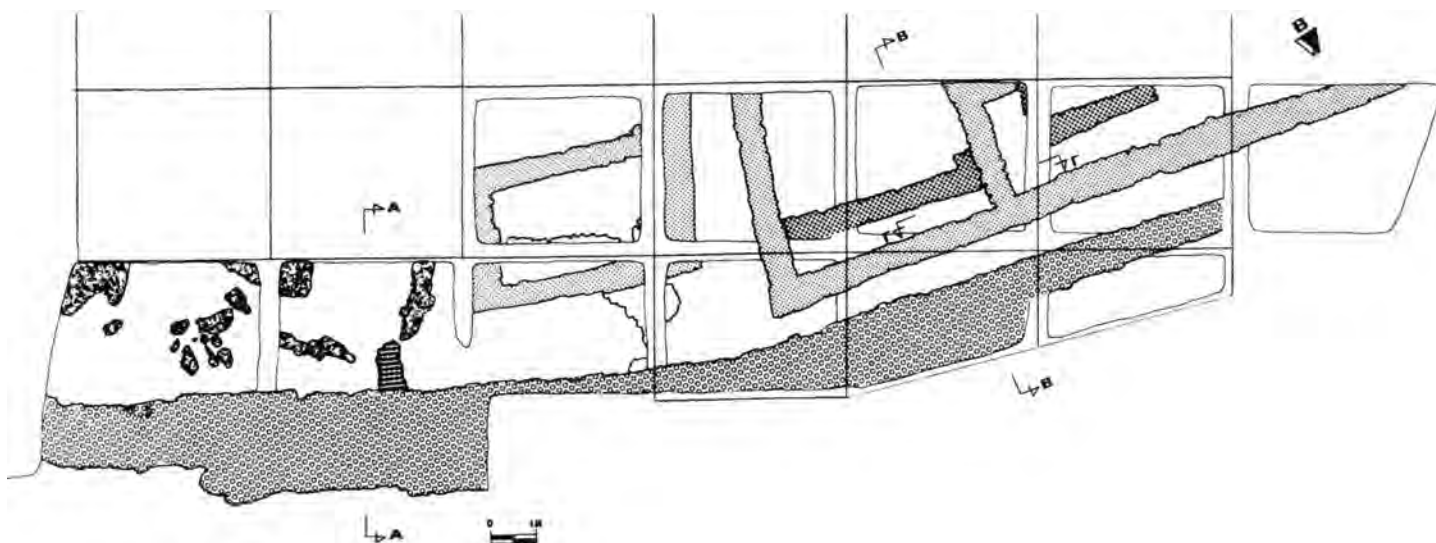
Νικήτη

Αη-Γιάννης

Στη δυτική Σιθωνία, στην ακτή Αη-Γιάννης, νοτιοανατολικά της Νικήτης, ερευνήθηκε τμήμα του γνωστού αρχαίου νεκροταφείου⁶ που χρησιμοποιήθηκε, όπως φαίνεται σε μια πλατιά χρονική περίοδο, από την εποχή του σιδήρου μέχρι και τα αρχαϊκά χρόνια.

Η ανασκαφή αποσκοπούσε στην έρευνα του χώρου, που διαμορφώνεται σταδιακά σε χώρο κατασκήνωσης από την κοινότητα Νικήτης. Έγιναν συνολικά 18 δοκιμαστικές τομές που είχαν ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν οικοδομικά λείψανα

6. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 204.

Σχέδ. 5. Όσσα. Η τομή Ζ1. Κάτοψη των ανασκαμμένων τετραγώνων.

ενός κτίσματος κλασικών χρόνων και 45 τάφοι της εποχής του σιδήρου.

Α. Τα οικοδομικά λείψανα. Στον ανατολικό τμήμα της ακτής και σε βάθος 1 μ. εντοπίστηκαν τρεις τοίχοι χτισμένοι με αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό. Αποτελούν τη θεμελίωση κτίσματος, πιθανώς σπιτιού ή εργαστηριακού χώρου, του οποίου η αρχική εικόνα έχει αλλοιωθεί. Το τμήμα που αποκαλύφθηκε, διαστάσεων 10x3,50 μ. περίπου, περιλαμβάνει δύο ορθογώνιους χώρους. Στο επίπεδο του δαπέδου του κτίσματος βρέθηκαν κομμάτια από κεραμίδια στέγης, όστρακα κυρίως από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης και μερικές πήλινες αγυθές. Σύμφωνα με τη λιγοστή αττική κεραμική, που περισυλλέχθηκε, το κτίσμα στη φάση αυτή μπορεί να ενταχθεί στον 5ο αι. π.Χ. Τα οικοδομικά λείψανα εδράζονταν πάνω σε στρώμα τάφων.

Β. Οι τάφοι (Πίν. 214 β). Εκτείνονται σε δύο επάλληλα στρώματα αμμώδους ή ελώδους εδάφους και σε πυκνή διάταξη. Στο σύνολο των 45 τάφων, που ερευνήθηκαν φέτος, οι 40 είναι ενταφιασμοί σε πιθάρια, ενώ οι καύσεις αποτελούν μια μικρή ομάδα. Οι ενταφιασμοί στα πιθάρια δεν έχουν τον ίδιο προσανατολισμό· το στόμιο των αγγείων κλείνει σχιστόπλακα. Αξιοσημείωτο είναι ότι το μεγαλύτερο ποσοστό κατέχουν οι τάφοι παιδιών. Στις απλές ταφές-ενταφιασμούς, ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ομάδα από τρία πιθάρια που ήταν τοποθετημένα σε περιβόλους-θήκες. Οι περίβολοι χτισμένοι προσεκτικά με πέτρες έχουν ελλειψοειδές σχήμα ακολουθώντας το περίγραμμα του αγγείου. Σε μια

περίπτωση ο περίβολος βρέθηκε καλυμμένος με τρεις γρανιτόπλακες. Κάθε πιθάρι αυτής της ομάδας περιείχε τουλάχιστον δύο σκελετούς, έχουμε δηλαδή πιθανότατα οικογενειακούς τάφους.

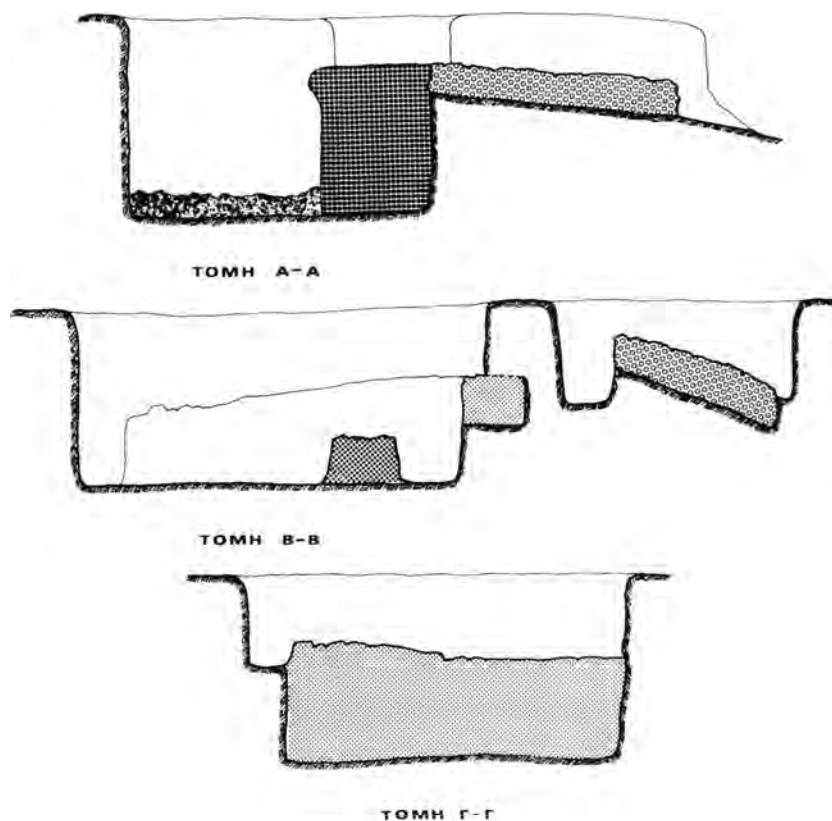
Τα ευρήματα, ολιγάριθμα, ήταν κυρίως αγγεία και κοσμήματα. Τέσσερις παιδικόι τάφοι περιείχαν αντίστοιχες χειροποίητες προχοϊσκες-θήλαστρα (Πίν. 214 α). Χαρακτηριστικές είναι οι μπρούντζινες οκτώσχημες πόρπες και τα μπρούντζινα βραχιόλια που απαντούν σ' όλο το μακεδονικό χώρο καθώς οι αμφικωνικές χάντρες και τα σφονδύλια. Σύμφωνα με τα πρώτα στοιχεία οι τάφοι μπορούν με επιφύλαξη να ενταχθούν στις προχωρημένες φάσεις της πρώιμης εποχής του σιδήρου, δηλαδή σε μια περίοδο από το 900-750 π.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΛΑΚΙΔΟΥ

Σάρπη

Πλατανίτσι

Στο χώρο της κοινοτικής κατασκήνωσης, σε μικρή απόσταση από την ακτή και μέσα στην άμμο μια μικρή διακλάδωση του ποταμού που διασχίζει την περιοχή, έγινε αφορμή για τον εντοπισμό πυκνού στρώματος κεραμίδων στέγης μέσα σε στρώμα καύσης. Στη σύντομη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, διαπιστώθηκε η ύπαρξη κεραμικού κλιβάνου για την κατασκευή κεραμίδων, πολλές από τις οποίες έφεραν κοκκινωπό ή μαύρο επίχρισμα.

Σχέδ. 6. Όσσα. Η τομή Ζ1. Οι τομές.

Ο κλίβανος (Πίν. 215 α) περίπου απιόσχημος, με τοιχώματα από στρώσεις κεραμίδων, σχημάτιζαν μπροστά από το στόμιο πυροδότησης είδος προστομαίου δρόμου. Η θολωτή οροφή χτισμένη από ορθογώνια πλιθιά, είχε στο μεγαλύτερο μέρος της καταρρεύσει πάνω στη σχάρα, στην οποία βρέθηκαν οι οπές για την κυκλοφορία του θερμού αέρα. Η ανασκαφή που δεν ολοκληρώθηκε δεν έδωσε καθόλου κινητά στοιχεία ενδεικτικά της χρονολόγησης της κατασκευής.

ΣΟΦΙΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΟΥ

Σωλήνας Καλλιθέας

Στην ανατολική ακτή της Κασσάνδρας Χαλκιδικής, νότια από την Κοινότητα Καλλιθέας και λίγα μέτρα βόρεια από το ξενοδοχειακό συγκρότημα «Παλλήνη-Άθως», βρίσκεται πευκόφυτος λόφος γνωστός ως Σωλήνας. Το 1988 σε διάρκεια αυτοψίας εντοπίστηκε και ανασκάφηκε κατεστραμμένος μακεδονικός τάφος (Πίν. 215 β) και ο τύμβος

του στους νότιους πρόποδες του λόφου. Αρχιτεκτονικά μέλη του τάφου βρέθηκαν σκορπισμένα στη γύρω περιοχή.

Ο τάφος έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και σήμερα σώζεται μόνο η βορειοανατολική γωνία του σε ύψος 0,60 μ., την οποία καταλαμβάνουν δύο κλίνες (Πίν. 215 γ), μήκ. 1,80 και πλ. 0,80 μ., τοποθετημένες σε σχήμα Γ. Ο ανατολικός τοίχος σώζεται σε μήκος 2,10 και ο βόρειος 2,70 μ. και είναι χτισμένοι με το ισοδομικό σύστημα: εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με γερό άσπρο επίχρισμα, εκτός από το χώρο που καταλάμβανε η βόρεια κλίνη. Διατηρήθηκε επίσης τμήμα του δαπέδου του τάφου από μεγάλες λιθόπλινθους. Στο νότιο τμήμα του δαπέδου σώζεται ο τοιχοβάτης του νότιου τοίχου ορίζοντας το μήκος του θαλάμου σε 3,40 μ., ενώ το πλάτος ήταν τουλάχιστον 2,70 μ. (μέγ. σωζ. μήκ. του βόρειου τοίχου).

Τα ευρήματα από τον καθαρισμό του τάφου ήταν ελάχιστα: θραύσματα σιδερένιας σπλεγγίδας, χάλκινου αγγείου, πήλινες επίχρυσες χάντρες και όστρακα από μελαμβαφή κάρθαρο με αυλακωτή

διακόσμηση στο σώμα, που χρονολογεί τον τάφο στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Το μνημείο θέτει προβλήματα σχετικά με την αποκατάσταση της αρχικής του μορφής. Στοιχεία όπως οι μικρές διαστάσεις, η στρωματογραφία και το πάχος των τοίχων, βοηθούν στην αποκατάσταση και οδηγούν μάλλον σε επίπεδη στέγαση. Η ύπαρξη όμως των δύο κτιστών κλινών και η χρονολόγηση του τάφου στο 325-300 π.Χ., οδηγούν μάλλον σε καμαρωτή στέγαση, σε ένα μονοθάλαμο μακεδονικό τάφο. Περαιτέρω ανασκαφική έρευνα θα δώσει πιθανώς περισσότερα στοιχεία για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Πολύχρονο

Στην ανατολική ακτή της Κασσάνδρας, στον παραθαλάσσιο οικισμό του Πολυχρόνου, κατά την κατασκευή δασικού δρόμου που συνδέει το Πολύχρονο με το Κασσανδρινό, εντοπίστηκε το 1987 στο λόφο Γηρομοίρι, οικισμός των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων, ένα τμήμα από το νεκροταφείο του οικισμού στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου, στη θέση Νύφη και ένα δεύτερο τμήμα του νεκροταφείου στη θέση Παναγούδα. Ερευνήθηκαν οι τρεις αυτές θέσεις καθώς και η θέση Γεράνι στα βορειοανατολικά του λόφου Γηρομοίρι, όπου υπήρχε ενδεχόμενο να συνεχίζεται το νεκροταφείο.

Κατά τη διερεύνηση εκείνου του τμήματος του οικισμού που βρίσκεται επί του οδοστρώματος του νέου δασικού δρόμου εντοπίστηκαν δύο κάθετοι μεταξύ τους καλοχτισμένοι τοίχοι, που πιθανώς χρησίμευαν ως αναλήμματα, όπως φαίνεται από την αμελή εσωτερική τους όψη, που ακουμπά στο αμμόδες φυσικό έδαφος και μία κατασκευή που συνδέεται μ' αυτούς (Πί ν. 216 α). Οι επιχώσεις περιείχαν κεραμική του 5ου και 4ου αι., από τη χρήση και εγκατάλειψη των οικοδομημάτων, που πρέπει να συνέβη στα τέλη του 4ου αι.

Η ανασκαφή του νεκροταφείου στη θέση Νύφη αποκάλυψε 18 τάφους, κυρίως εγχυτρισμούς αλλά και κεραμοσκεπείς και κιβωτιόσχημους που ήταν καλυμμένοι κυρίως από λιθωσωρούς, ενώ τα κτερίσματα—μικρά αγγεία και ειδώλια— βρίσκονται στο εσωτερικό και το εξωτερικό των ταφών. Από μια πρώτη ματιά στην κεραμική, βρίσκουμε ότι η περίοδος χρήσης του νεκροταφείου, πρέπει να αρχίζει από τα τέλη του 6ου και να φτάνει ως τον 4ο αι. π.Χ. Αξιοσημείωτα είναι τα μεγάλα ταφικά αγ-

γεία που διακοσμούνται με φυτικά θέματα, ομόκεντρους κύκλους και σιγμοειδή κοσμήματα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κατάλοιπα διαδοχικών πυρών που παρεμβάλλονται μέσα στο χώρο του νεκροταφείου. Περιέχουν λίγα διαλυμένα οστά και μεγάλες ποσότητες κεραμικής, συνδέονται δε πιθανότατα με τη λατρεία των νεκρών.

Συνεχίστηκε μέσα στην ίδια χρονιά η ανασκαφή στη θέση Παναγούδα στο οικοπέδο Σωκράτη Αλεξανδρή· εντοπίστηκαν δύο ακόμη τάφοι (4ος αι.) και κατάλοιπα ρωμαϊκής εγκατάστασης. Διαπιστώθηκε ότι κι αυτό το τμήμα του νεκροταφείου είχε ίδια διάρκεια χρήσης μ' εκείνο στη θέση Νύφη.

Δοκιμαστικές τομές στη θέση Γεράνι, στο οικοπέδο Αντώνη Αλεξανδρή, αποκάλυψαν δύο μεμονωμένους εγχυτρισμούς. Η μη συστηματική χρήση της περιοχής αυτής, καθορίζει και το προς ΒΑ. όριο της εγκατάστασης.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ-ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Ιερισσός

Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου

Στο ανατολικό τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Ακάνθου ανασκάφηκε τμήμα οικοπέδου διαστάσεων 12x16 μ. Ερευνήθηκαν συνολικά 401 ταφές, πυκνά τοποθετημένες σε αλληπάλληλα στρώματα μέχρι βάθους 2,50 μ. περίπου, που χρονολογούνται από το τέλος της κλασικής περιόδου ως τα ρωμαϊκά χρόνια (Πί ν. 216 β). Οι ταφές ήταν διαταραγμένες και όχι με τη συνηθισμένη χρονολογική σειρά, οι πρωιμότερες στα βαθύτερα στρώματα, υπήρχαν δε και ενδείξεις ότι παλιότεροι τάφοι είχαν καταστραφεί ώστε να ξαναχρησιμοποιηθεί ο χώρος.

Οι ταφές ήταν κυρίως ενταφιασμοί σε λακκοειδείς τάφους ανοιγμένους στην άμμο, όπου συχνά ο νεκρός τοποθετούνταν πάνω σε ξύλινο μάλλον φορείο, του οποίου σώζονται μόνο τα σιδερένια καρφιά. Ενταφιασμοί βρέθηκαν επίσης σε κεραμοσκεπείς τάφους, σε πίθους, σαρκοφάγους με αετωματικό κάλυμμα και πιο συχνοί ήταν οι εγχυτρισμοί βρεφών κυρίως σε οξυπύθμενους αμφορείς. Αποκαλύφθηκαν επίσης ελάχιστες καύσεις σε πηλόκτιστους τάφους που έγιναν κατά χώραν. Οι νεκροί είναι τοποθετημένοι ανάσκελα με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. ή Α.-Δ. με το κεφάλι προς Α., ενώ σε ελάχιστους λακκοειδείς τάφους οι νεκροί ήταν πρηνείς με το κεφάλι προς Δ.

Πολλές ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ γενικά τα κτερίσματα δεν ήταν πλούσια. Εξαιρεση αποτελεί ένας λακκοειδής γυναικείος τάφος, όπου βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., χρυσό δαχτυλίδι με εγχάρακτη Νίκη, περιδέριο με χρυσές χάντρες και ενώτια με λεοντοκεφαλές. Τα κτερίσματα γενικά κατατάσσονται στις εξής κατηγορίες: 1) Πήλινα αγγεία, κυρίως άβαφα ή μελαμβαφή (σκύφοι, κάνθαροι κτλ.). Ανάμεσά τους ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα ερυθρόμορφου αγγείου του τέλους του 5ου αι. π.Χ. με παράσταση πολεμιστών. 2) Πήλινα ειδώλια. 3) Μπρούντζινα νομίσματα. 4) Μπρούντζινα και οστέινα μικροαντικείμενα και κοσμήματα.

Πολύ σημαντικά ανάμεσά τους είναι ένας οστέινος διπλός αυλός και χάλκινο επίχρυσο διάδημα με φυτική διακόσμηση.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Παλαιό Γυναικόκαστρο

Η ανασκαφική έρευνα του κατώτερου στρώματος στο νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του σιδήρου στο Παλαιό Γυναικόκαστρο, αποκάλυψε ένα αδιατάραχτο περίβολο και τρεις ταφικές κατασκευές με μορφή εξέδρας, ενώ παράλληλα συνεχίστηκε η ανεύρεση τεφροδόχων αγγείων και ρωμαϊκών τάφων όπως και στις προηγούμενες περιόδους⁷ (Πίν. 217 α).

Εντοπίστηκαν ακόμη και ανασκάφηκαν στην ευρύτερη περιοχή μεταξύ Παλαιού και Νέου Γυναικόκαστρου τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι με βάση τα κτερίσματα και τον τρόπο ταφής, πιθανόν να χρονολογούνται στην ίδια εποχή. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής ανακοινώθηκαν πιο αναλυτικά στη Β΄ Αρχαιολογική Συνάντηση και συμπερισλαμβάνονται στον τόμο: ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 219-222.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Μακρύγιαλος

Αγροτεμάχιο αριθ. 937 (βόρειο νεκροταφείο Πύδνας)

Ολοκληρώθηκε η δοκιμαστική ανασκαφή που

είχε αρχίσει το 1987. Ερευνήθηκαν συνολικά πενήντα τάφοι του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Διακρίνεται η οργάνωσή τους σε συστάδες, που πιθανόν αντιστοιχούν σε ξεχωριστές οικογένειες. Οι περισσότεροι είναι λακκοειδείς με ξύλινη κάλυψη και συνήθως ευρύχωρο θάλαμο, για να χωρά το ξύλινο κρεβάτι με το νεκρό. Εξαιρεση αποτελούν οι ταφές των νηπίων, που τοποθετούνταν σε ξύλινες σαρκοφάγους. Τέλος, μια ξεχωριστή ομάδα σχηματίζουν τρεις καύσεις παιδιών σε λακκοειδείς τάφους τύπου θήκης.

Αγροτεμάχιο αριθ. 947

Άρχισε δοκιμαστική ανασκαφή στο παραπάνω αγροτεμάχιο, που βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της Πύδνας. Εντοπίστηκαν λακκοειδείς τάφοι και ερευνήθηκε ένας με ταφή κοριτσιού. Βρέθηκαν κοσμήματα από χρυσό, χαλκό και σίδηρο, μελαμβαφή αγγεία και τρεις μεγάλες λευκές λήκυθοι. Χρονολόγηση: τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 217 β).

Αλυκές Κίτρου

Αγροτεμάχιο Κ. Χρυσοχοϊδη (νότιο νεκροταφείο Πύδνας)

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στον τύμβο που είχε αρχίσει το 1984. Εφέτος ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι και τρεις λακκοειδείς τάφοι, που επιβεβαιώνουν τα αρχικά συμπεράσματα. Ο τύμβος ανήκει σε οικογένεια εταίρων, που έθαβε εδώ τους νεκρούς της από τα μέσα του 4ου μέχρι το τέλος του 2ου αι. π.Χ. Στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. έχουμε μεμονωμένες ταφές σε κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους, που έχουν λευκά ή χρωματιστά κονιάματα στις κάθετες πλευρές τους. Στο τέλος του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ. πρέπει να κατασκευάστηκε ο μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος, που δεχόταν στο εξής τους νεκρούς της οικογένειας, εκτός από τα μικρά παιδιά. Οι μεμονωμένες ταφές ενηλίκων έξω από αυτόν αρχίζουν πάλι περίπου στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Τάφος 12: Κιβωτιόσχημος με παιδική ταφή. Οι κάθετες πλευρές του ήταν κατασκευασμένες από άψητα πλιθιά επιχρισμένα με λευκό κονίαμα ενώ για καλυπτήριες πλάκες είχε τρεις γωνιόλιθους. Βρέθηκαν δύο χρυσά διαδήματα με φυτική διακόσμηση, δύο χρυσά φέλια, πήλινα ειδώλια, σιδερένια στελεγγίδα, πήλινο σκυφίδιο και αστράγαλοι. Χρονολόγηση: α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 13: Μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος κατα-

7. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 218.

σκευασμένος ολόκληρος με γωνιόλιθους. Είχε πέντε καλυπτήριες πλάκες. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2,56, πλ. 1,40, ύψ. 1,91 μ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ξύλινη κλίνη με πλούσια διακόσμηση από γυαλί, ελεφαντοστό και ασημένια επιχρυσωμένα ελάσματα. Όταν διαλύθηκε η κλίνη ο σκελετός έπεσε σε λίθινη βάση, που βρισκόταν κάτω από αυτή. Βρέθηκαν ακόμη δύο σιδερένιες στλεγγίδες, πήλινος αμφορέας και επιχρυσωμένες ψήφοι όρμων, χάλκινες και πήλινες που διακοσμούσαν την κλίνη. Χρονολόγηση: β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 14: Κιβωτιόσχημος τάφος κοριτσιού. Οι κάθετες πλευρές κατασκευασμένες από άψητα πλιθιά είχαν κονιάματα κόκκινα και κίτρινα. Η ταφή ήταν πλούσια κτερισμένη. Βρέθηκαν μεταξύ άλλων: χρυσά ενώτια, ασημένιο νόμισμα, χάλκινα επιχρυσωμένα στεφάνια, πολλοί αστράγαλοι, αρυβαλλοειδή ληκύθια με ερυθρόμορφο ανθέμιο, μελαμβραφή αγγεία, πήλινα ειδώλια, που διατηρούν πολύ καλά τα χρώματα. Χρονολόγηση: β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

Πέτρα Ολύμπου

Τρεις Ελιές⁸

Η μακεδονική Πέτρα είναι χτισμένη σ' ένα απόκρημνο ύψωμα, στην είσοδο των ομώνυμων Στενών του Ολύμπου. Αναφέρεται από την αρχαιότητα, είναι όμως κυρίως γνωστή για τη βυζαντινή της φάση. Ανακαλύπτει κανείς τα μεταβυζαντινά της ερείπια κρυμμένα από το δάσος και διάτρητα από τους ακούραστους τυχοδιώκτες του Ολύμπου. Κυριαρχεί η μαγεία του οικισμού που ακόμη ερειπώνεται, ενώ η σιωπηλή διαδικασία επανένταξης στη φύση έχει σχεδόν ολοκληρώσει το έργο της.

Οι Τρεις Ελιές είναι επίπεδη κορυφή υψώματος δίπλα στην πόλη. Τα δύο υψώματα χωρίζονται με βαθύτατη κοίτη ρέματος και επικοινωνούν μεταξύ τους με παλιό μονοπάτι. Το 1988 ανακαλύφθηκε μέσα στο πυκνό δάσος που καλύπτει τις Τρεις Ελιές ένα νεκροταφείο της μεταβατικής περιόδου από την ύστερη εποχή του χαλκού στην πρώιμη εποχή του σιδήρου.

8. Βλ. Ε. Πουλάκη-Παντερμαλή, Ανασκαφές Ολύμπου, ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 173 κ.ε.

Ανασκάφηκαν 41 τάφοι από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν κατεστραμμένοι από αρχαιοκάπηλους ή, πιθανότατα, τη γεωργική καλλιέργεια⁹. Πρόκειται για νεκροταφείο επίπεδο (χωρίς τύμβους) με τάφους κιβωτιόσχημους πλακοπερίβλητους, αλλά και ορύγματα καλυμμένα με πλάκες. Οι αρμοί σφραγίζονται με πηλό, ενώ σπανιότερο είναι το φαινόμενο της στρώσης πηλού πάνω στην κάλυψη. Οι τάφοι είναι πιο συχνά ατομικοί και οι νεκροί είναι άλλοτε ανάσκελα και άλλοτε συνεσταλμένοι.

Τα κτερίσματα είναι κυρίως κεραμική και κοσμήματα. Η τροχήλατη κεραμική ακολουθεί τη μυκηναϊκή παράδοση ενώ η χειροποίητη συχνά μιμείται σχήματά της. Βρέθηκαν δείγματα αμαυρόχρωμης κεραμικής και ακόμη η πρώιμη φάση σχημάτων της χειροποίητης κεραμικής που γνωρίζουμε από τα νεκροταφεία των τύμβων. Κυρίαρχο σχήμα είναι η πρόχους με το οπισθότμητο χείλος.

Μια πρώτη χρονολόγηση στον 11ο αι. είναι πιθανή. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΚΛΙΣ

Μάνδρες

Στην κατεδάφιση παλιού προσφυγικού φούρνου μέσα στο χωριό, βρέθηκε τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης με παράσταση τεσσάρων ιματιφόρων μορφών (ΑΕΚ 488). Σώζονται μόνο τα άκρα πόδια των μορφών. Η επιγραφή σε τρεις στίχους έχει ως εξής:

*ΕΥΓΕΝΕΙΑ ΛΟΥΚΙΩ ΤΩ ΑΝΔΡΙ ΚΑΙ Ε
ΑΥΤΗ ΚΑΙ ΤΟΙΣ ΤΕΚΝΟΙΣ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ
ΕΤΟΥΣ ΔΠΡ*

Διάστ.: μήκ. 0,78, ύψ. 0,52, πάχ. 0,13 μ. (Πίν. 218 δ).

Σταυροχώρι

Από άγνωστο αρχαιολογικό χώρο βρέθηκε και παραδόθηκε στο Μουσείο Κιλκίς κεφάλι μαρμάρι-

9. Η περιοχή σήμερα καλύπτεται από δάσος: σίγουρα έχει επανειλημμένα καλλιεργηθεί κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης ζωής της Πέτρας, αφού πρόκειται για έναν από τους ελάχιστους οριζόντιους χώρους κοντά στον οικισμό.

νου αγάλματος παιδικής μορφής (ΑΕΚ 490), διάστ. ύψ. 0,14 μ. (Πί ν. 218 β).

Χέρσο

Από την περιοχή Χέρσου, απ' όπου και παλιότερα υπήρξαν ενδείξεις, παραδόθηκε τμήμα επιτύμβιας στήλης με κεφάλι ανδρικής μορφής κατ' ενώπιον (ΑΕΚ 491). Σώζει τμήμα της επίστεψης με παράσταση σχηματοποιημένου άνθους. Διαστ.: ύψ. 0,34, πλ. 0,25, πάχ. 0,055 μ. (Πί ν. 218 γ).

Αξιούπολη

Από αγωγό υδροδότησης της Αξιούπολης παραδόθηκαν δύο χάλκινα περιάπτα (ΑΕΚ 495, 496), έξι χάλκινες αμφικωνικές χάνδρες και τέσσερις διακοσμητικές εφηλίδες και ένα κάλυμμα από πυξίδα - περιάπτο (ΑΕΙ 497, 498, 499), που προέρχονται από τάφους της εποχής του σιδήρου.

Τέρπυλλος

Από το χώρο της Τέρπυλλου παραδόθηκαν τρία βραχιόλια και δύο δαχτυλίδια χάλκινα (ΑΕΚ 533).

Δίβουνο

Από την περιοχή Δίβουνου-Γερακαρίου, γνωστό αρχαιολογικό χώρο (ΦΕΚ 335/25-8-37, ΒΔ 16-8-37), προέρχεται ένα άγαλμα ανδρικής μορφής με κοντό χιτώνα και ιμάτιο (ΑΕΚ 519), ρωμαϊκών χρόνων. Διαστ.: ύψ. 0,63 μ. (Πί ν. 218 α).

Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πρόγραμμα προστερέωσης και καθαρισμού της Αψίδας Γαλερίου (σε συνεργασία με το Ν. Μπελογιάννη - Ινστιτούτο Λίθου).

Προκειμένου να ελεγχθεί η καταλληλότητα των μεθόδων και υλικών που θα χρησιμοποιηθούν για την προστερέωση και τον καθαρισμό της Αψίδας του Γαλερίου, έγιναν δοκιμές σε μικρή κλίμακα. Επιλέχθηκαν σημεία με έντονη διάβρωση - απο-

διοργάνωση των κόκκων του υλικού και με μεγάλη ποσότητα επικαθήσεων.

Στις δοκιμές προστερέωσης χρησιμοποιήθηκαν κεκορεσμένα υδατικά διαλύματα υδροξειδίου του ασβεστίου και υδροξειδίου του βαρίου που περιείχαν ποσότητα ουρίας. Ο εμποτισμός του μαρμάρου έγινε: α) Με την τεχνική του ψεκασμού. β) Με κομπρέσες χαρτοβάμβακα.

Τα αποτελέσματα με τη μέθοδο (β) ήταν καλύτερα και η συνοχή των κόκκων στα σημεία των δοκιμών αποκαταστάθηκε μετά πάροδο 10 ημερών για το υδροξείδιο του βαρίου και 15 ημερών για το υδροξείδιο του ασβεστίου.

Στις δοκιμές καθαρισμού χρησιμοποιήθηκαν δύο συστήματα καθαρισμού: α) Πάστα edta, όξινου ανθρακικού αμμωνίου, όξινου ανθρακικού νατρίου και καρβοξυμεθυλοκυτταρίνης. β) Κομπρέσες χαρτοπολτού εμποτισμένου με όξινο ανθρακικό αμμόνιο. Τα αποτελέσματα ήταν ικανοποιητικά και με τα δύο υλικά.

Αναλύσεις μεταλλικών αντικειμένων από Βεργίνα.

Προσδιορίστηκε η χημική σύσταση 14 δειγμάτων από ασημένια αντικείμενα και δύο δειγμάτων από χρυσά αντικείμενα με τη μέθοδο της φασματοφωτομετρίας ατομικής απορρόφησης. Τα αποτελέσματα της χημικής ανάλυσης έδειξαν ότι ο άργυρος των δειγμάτων από τα ασημένια αντικείμενα είναι πολύ καθαρός και η περιεκτικότητά τους σε ευγενή μέταλλα (άργυρος + χρυσός) κυμαίνεται μεταξύ 95,50% και 99,90%.

Το ένα δείγμα που προέρχεται από χρυσό αντικείμενο περιέχει αυξημένη ποσότητα χαλκού (4,30%), ενώ το άλλο είναι κράμα χρυσού-αργύρου σε ποσοστό 53,53% και 45,05% αντίστοιχα.

Κονιάματα και άλλα υλικά.

Ποσοτική ανάλυση κονιαμάτων από διάφορες θέσεις του μακεδονικού τάφου του Φοίνικα Θεσσαλονίκης. Ποσοτική ανάλυση κονιαμάτων από το υπόστρωμα του δαπέδου του τάφου που ανασκάφηκε στο προαύλιο του Νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος» Θεσσαλονίκης. Μελέτη με περίθαλψη ακτίνων-Χ δειγμάτων υλικών από το Δερβένι με σκοπό την ταυτοποίησή τους.

Μ. ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ - Ε. ΜΗΡΤΣΟΥ

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η δραστηριότητα της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στους τρεις νομούς (Θεσσαλονίκης, Κιλκίς και Πιερίας) αφορά στην έρευνα, προστασία, συντήρηση και προβολή των αρχαίων μνημείων της αρμοδιότητάς της και περιλαμβάνει ανασκαφικές έρευνες, αναστήλωση και συντήρηση των μνημείων, συντήρηση αντικειμένων και έργων τέχνης, οργάνωση εκθέσεων, διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων κτλ.

Το ανασκαφικό έργο της Εφορείας κατά το 1988 ήταν ιδιαίτερα πλούσιο. Εκτός από τις συνεχιζόμενες ανασκαφές στην Πύδνα και το Κίτρος της Πιερίας και στην Κολχίδα του Κιλκίς, οι ανασκαφές οικοπέδων, διανοίξεις δρόμων και λοιπά δημόσια έργα στην πόλη της Θεσσαλονίκης απέδωσαν σημαντικά ευρήματα που συμπληρώνουν την εικόνα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής πόλης.

Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας για αναστηλώσεις μνημείων, απορρόφησαν τα μνημεία της πόλης της Θεσσαλονίκης για τα οποία συνεχίστηκε η χρηματοδότηση από το ΥΔΕ (τέως ΥΑΣΒΕ). Επίσης υπήρξε μία έκτακτη επιδότηση από την ΕΟΚ, για τη στερέωση τμήματος των δυτικών τειχών της πόλης (οδός Κλαυδιανού), για τα οποία είχε υποβληθεί μελέτη από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Στα μνημεία, παράλληλα με τη στερέωσή τους, εργάστηκαν οι συντηρητές τοιχογραφιών και ψηφιδωτών της Εφορείας για τη συντήρησή τους. Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης αποκαλύφθηκαν και νέα τμήματα ζωγραφικής όπως στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης και στους δύο ναούς του Αιγινίου, των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου και του Αγίου Αθανασίου. Συντηρήθηκαν τα γλυπτά στην Κρύπτη του Αγίου Δημητρίου μέσα στα πλαίσια της διοργάνωσης νέας εκθέσεως. Άρχισε επίσης η στερέωση των εικόνων, κεραμικών και νομισμάτων της συλλογής Δ. Οικονομοπούλου καθώς και ο σχεδιασμός της έκθεσης της συλλογής που πρόκειται να εκτεθεί σε δύο αίθουσες του Λευκού Πύργου.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Αρχαιολογική Συλλογή στην Κρύπτη του Αγίου Δημητρίου

Το 1985 η Εφορεία ανέλαβε εργασίες συντήρησης του χώρου της Κρύπτης που ολοκληρώθηκαν το 1988 με νέα έκθεση, η οποία επιδιώκει να προβάλλει δείγματα τέχνης από τη γλυπτή διακόσμηση του ναού κατά τις διάφορες φάσεις της μακράς ιστορίας του. Ταυτόχρονα έχει σκοπό να τονιστεί η σημασία της Κρήνης και του χώρου που την περιβάλλει στη λατρεία του Αγίου Δημητρίου ως Μυροβλήτου. Στο παρεκκλήσιο της Κρύπτης και στο χώρο που επικοινωνεί μαζί του προς Β. εκτίθενται επιγραφές και εικονιστικά ανάγλυφα που βρέθηκαν στο ναό και συνδέονται με την ιστορία του. Στη νότια αίθουσα εκτίθενται γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη από την περίοδο 5ου-6ου αι., από την πρώτη δηλαδή φάση του ναού. Στην επόμενη μικρή αίθουσα εκτίθενται σχέδια και φωτογραφίες του ναού προ και μετά την πυρκαϊά του 1917, καθώς και κατά τη διάρκεια αναστηλωτικών εργασιών που ακολούθησαν. Στο χώρο ανατολικά της Κρύπτης, όπου εντοπίστηκε ο ρωμαϊκός δρόμος, εκτίθενται θωράκια του 6ου-7ου αι., ενώ στο βόρειο άκρο του έχουν τοποθετηθεί κορμοί ακέφαλοι ρωμαϊκών ανδριάντων που είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό. Στη βορειοανατολική μικρή αίθουσα εκτίθενται τα συγκολλημένα θραύσματα του άμβωνα του 5ου-6ου αι., τα οποία βρέθηκαν εντοιχισμένα στον ανατολικό τοίχο της αίθουσας αυτής. Επίσης σε προθήκη εκτίθενται νομίσματα και άλλα μικρά αντικείμενα που προέρχονται από τις ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στη βόρεια πλευρά της Κρύπτης το 1988. Στις βορειοδυτικές αίθουσες εκτίθενται γλυπτά που προέρχονται από τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο του ναού. Τα περισσότερα ανήκουν σε ταφικά μνημεία που συνδέονται με το ναό. Στις προθήκες εκτίθενται δείγματα κεραμικής, η οποία είχε εντοπιστεί από τον αιμίμηστο Γ. Σωτηρίου, κατά την αποχωμάτωση της Κρύπτης το 1918. Ενημερωτικό φυλλάδιο έχει ήδη εκδοθεί και λεπτομερής κατάλογος των εκθεμάτων πρόκειται να εκδοθεί από το ΤΑΠ προσεχώς.

ΑΙΚ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ροτόντα Αγίου Γεωργίου

Το 1988 ολοκληρώθηκε η στερέωση του μνημείου. Παράλληλα προχώρησε η συντήρηση και αποκατάσταση της εξωτερικής όψης των τοιχοποιιών του σε μεγάλη έκταση. Κατά την τελευταία αυτή φάση των στερεωτικών επεμβάσεων πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Αποπερατώθηκε η συγκόλληση των ρωγμών με ενέματα στην τοιχοποιία του κελύφους του τρούλου και του εξωτερικού κατακόρυφου τυμπάνου.

β) Πραγματοποιήθηκαν οι συμπληρωματικές συρραφές, με ανοξείδωτους αστεντικούς χάλυβες, στους δύο πεσσούς της νότιας πλευράς όπου βρίσκονται τα κλιμακοστάσια και είχαν δημιουργηθεί οι μεγάλες ρωγμές.

Οι παραπάνω εργασίες εκτελέστηκαν με την επίβλεψη του τεχνολόγου μηχανικού Θ. Μαγούλα.

γ) Τοποθετήθηκε το υπόλοιπο 50% των οριστικών δακτυλίων περίσφιξης, από ανοξείδωτο αστεντικό χάλυβα επίσης, που διατάχθηκαν σε δύο ομάδες ορατές στο εξωτερικό του κτιρίου. Η μία πάνω από τους ημικυκλικούς φεγγίτες, στη βάση του τρούλου, και η άλλη κάτω από τη στέγη του κυλινδρικού κορμού του κτιρίου (Πίν. 218 α).

Με την ολοκλήρωση των στερεωτικών επεμβάσεων αφαιρέθηκε το σύνολο των προσωρινών δακτυλίων περίσφιξης από τον κορμό του μνημείου.

Βασικές αρχές που ακολούθησαν στη συντήρηση και αποκατάσταση της όψης των τοιχοποιιών ήταν: α) η διατήρηση της αυθεντικότητας του μνημείου κατά το μέγιστο δυνατό, β) η αποφυγή συσκότισης των διάφορων ιστορικών του φάσεων και γ) η διακριτική υποδήλωση των νέων επεμβάσεων.

Για το σκοπό αυτό επιφανειακές ανακτίσεις και αρμολογήματα περιορίστηκαν στα αναγκαία μόνο σημεία (πρόχειρα μπλαστρώματα και φθορές σε βάθος), ενώ οι επεμβάσεις εναρμονίσθηκαν, ως προς τα υλικά και τη μορφή της τοιχοποιίας, προς τα αυθεντικά στοιχεία της εκάστοτε ιστορικής φάσης, ώστε να είναι δυνατή η ιστορική ανάγνωση του μνημείου.

Συνολικά στη διάρκεια του 1988 ολοκληρώθηκε η συντήρηση της τοιχοποιίας του τυμπάνου του τρούλου εξωτερικά, αλλά και εσωτερικά στο στενό θολωτό διάδρομο, που σχηματίζεται κάτω από τη στέγη, όπου μετά το σεισμό του 1978 είχαν παρατηρηθεί ευρύτατα χάσματα ρωγμών. Στα παράθυρα του διαδρόμου τοποθετήθηκαν διαφράγματα από

μεταλλικό ανοξείδωτο πλέγμα για την παρεμπόδιση της εισόδου πουλιών και φύλλων.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης και στερέωσης στο πάνω μισό του κτιρίου, καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά ικρίωματα, μέχρι τη στέγη του μεγάλου εξωτερικού αναβαθμού στην κορυφή του κυλινδρικού κορμού του μνημείου (Πίν. 219 α).

Η κεράμωση αυτής της στέγης από γαλλικά κεραμίδια αφαιρέθηκε μαζί με το υπόστρωμά της, διαμορφώθηκε νέα κλίση με ασθενές κισσηρόδεμα και άρχισε η ανακεράμωση με νέα χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου, μεγάλων διαστάσεων, με φαρδείς στρωτήρες και στενούς καλυπτήρες. Η ανακεράμωση σταμάτησε στις αρχές Σεπτεμβρίου λόγω έλλειψης κεραμιδιών.

Οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των εξωτερικών όψεων συνεχίστηκαν στα μεγάλα παράθυρα και τον κορμό του κτιρίου κάτω από τη στέγη του εξωτερικού αναβαθμού, όπου στη βορειοδυτική πλευρά εντοπίστηκε εκτεταμένη φθορά της επιφάνειας του τοίχου σε βάθος 0,15 μ., καλυπτόμενη από πρόχειρα επιδιορθώματα με χρήση νεότερων τούβλων και κομματιών γαλλικών κεραμιδιών, που καθαιρέθηκαν (Πίν. 219 β).

Παράλληλα άρχισε η συντήρηση της τοιχοποιίας των πλάγιων πλευρών του Ιερού και των εκατέρωθεν ισχυρών αντηρίδων, όπου γενικά απαντώνται διάφορες ιστορικές φάσεις του μνημείου, από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι αυτά της πρώιμης Τουρκοκρατίας.

Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΑΔΟΥ

Τείχος Ακροπόλεως

Στην οδό Αγράφων, στη βορειοδυτική περιοχή της Ακροπόλεως, έγινε με επιχορήγηση της ΕΟΚ, αποκάλυψη του σωζόμενου στη στάθμη του εδάφους τείχους μήκους 100 μ. περίπου. Το τείχος που αποκαλύφθηκε είναι δίδυμο. Το δυτικό τμήμα είναι δομημένο με λίθους και ζώνες πλίνθων σε μικρά τόξα στη βάση του. Το νεότερο στα ανατολικά είναι αποκλειστικά δομημένο με λίθους. Μετά την ολοκλήρωση της αποκάλυψης κατασκευάστηκαν σε συνεργασία με το Δήμο μικρές μεταλλικές γέφυρες για την επικοινωνία των πίσω από το τείχος σπιτιών με το δρόμο.

Β. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ - Ε. ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ - Χ. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ

Αγία Σοφία

Στο ναό της Αγίας Σοφίας έγινε εγκατάσταση

κεντρικής θέρμανσης σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων και άρχισε η εγκατάσταση ηλεκτρικού δικτύου φωτισμού, για ανάδειξη του χώρου. Ταυτόχρονα έγινε μελέτη νέου δαπέδου στα υπερώα, στα πλαίσια πρότασης χρήσης σ' αυτά, καθώς και μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος του ναού, ανάδειξής του και οικοδόμησης χώρου ιερών στο βορειοανατολικό άκρο της ανατολικής αυλής. Τη μελέτη κεντρικής θέρμανσης και την πρόταση χρήσης υπερώων προετοίμασε η αρχιτέκτων Ε. Κατσάνικα.

Αγία Αικατερίνη

Στη διάρκεια του Σεπτεμβρίου του 1988 άρχισαν εργασίες αποκατάστασης των φθαρμένων οδοντωτών ταινιών και των κεραμοσκεπών του ναού της Αγίας Αικατερίνης με σκοπό ν' αντιμετωπιστούν κυρίως προβλήματα υγρασίας. Τα παραπάνω έγιναν με βάση εγκεκριμένη πρόταση της υπογράφουσας από τη ΔΑΒΜ (Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών Μνημείων) και οι εργασίες άρχισαν με την αποκάλυψη και τον έλεγχο του κελύφους του κεντρικού τρούλου με αυτεπιστασία της αρχιτέκτονος. Στα πλαίσια αυτά απομακρύνθηκαν κεραμίδια και υπόστρωμα και εντοπίστηκαν τα αρχικά άγκιστρα για ανάρτηση πολυελαίου, καθώς και αρχικοί στρωτήρες.

Ε. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

Ναός Αγίων Αποστόλων

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 1988 είναι: Συντήρηση και αποκατάσταση των βυζαντινών επιπέδων και κεράμων στους τρούλους και τις στέγες του ναού και ειδικότερα: α) στον κεντρικό τρούλο, β) στην ανατολική κεραία του σταυρού (αψίδα Ιερού), γ) στη δυτική κεραία, δ) στη νότια κεραία, ε) στη βόρεια κεραία, στ) στο βορειοανατολικό τρούλο, ζ) στις βορειοδυτικές και νοτιοδυτικές μεταβατικές στέγες.

Τέλος στο εσωτερικό του ναού έγιναν οι καθαίρεσεις των επιχρισμάτων που πλαισίωσαν τις τοιχογραφίες, επειδή περιείχαν τσιμέντο.

Α. ΚΑΛΗΜΕΝΤΙΔΟΥ-ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ

Λουτρά Bey Hamam (Παράδεισος)

Ολοκληρώθηκε το έργο της στεγανοποίησης του

δώματος για το ανδρικό τμήμα του λουτρού. Έγιναν: α) τοπικές ανακεραμώσεις, β) αποκαταστάσεις διαβρωμένων επιχρισμάτων στα τύμπανα των τρούλων, γ) αποκατάσταση επίστρωσης δώματος και των καναλιών απορροής των νερών.

Έγινε και το τελευταίο τμήμα της αποστραγγιστικής τάφρου, κατά μήκος της νότιας όψης, για την προστασία του ανδρικού τμήματος των λουτρών από την πλευρική ανυψωτική υγρασία και διαμορφώθηκε ο περιβάλλον χώρος. Μετά την ολοκλήρωση της αποστραγγιστικής τάφρου στη νότια όψη έγιναν τοπικές ανακτίσεις, αρμολογήματα και επιχρίσματα στη βάση των εσωτερικών τοίχων των αντίστοιχων χώρων.

Τέλος έγιναν οι εργασίες αποκατάστασης των διακοσμητικών στοιχείων, επιπεδόγλυφα με την τεχνική του σοβά, όπου είχαν καταστραφεί στα θερμά ανδρικά διαμερίσματα.

Α. ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ - Φ. ΒΑΧΤΣΕΒΑΝΟΥ

Δυτικά Τείχη (Σχέδ. 1)

Στο διάστημα από 10-5-88 έως 17-3-89 έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις με επιχορήγηση της ΕΟΚ σε τμήμα του βορειοδυτικού τείχους της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα κατά μήκος της οδού Κλαυδιανού (Πίν. 219 α). Το τμήμα αυτό λόγω του μεγάλου βαθμού καταστροφής που παρουσίαζε και της εξαιρετικά περίτεχνης δόμησης της εξωτερικής παρειάς του. Πρόκειται για το σύστημα των επάλληλων πλίνθινων τόξων που συναντάται στο μεγαλύτερο τμήμα των Δυτικών Τειχών, με εντονότερη εδώ διακοσμητική διάθεση, που πραγματοποιείται με πολύπλοκες διατάξεις των πλίνθων τόσο στα τύμπανα των τόξων όσο και στις επιφάνειες ανάμεσα στα εξωρράχιά τους. Άλλα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του τμήματος αυτού είναι η ύπαρξη τετραγωνικού πύργου, η παρουσία παλιότερου τμήματος τείχους σε επαφή με το νεότερο με τα επάλληλα τόξα, σε μήκος 12 μ. περίπου και η διακοπή του από δρόμο δευτερεύουσας κυκλοφορίας.

Η επέμβαση έγινε σε μήκος 100 μ. περίπου. Το τείχος παρουσίαζε εκτεταμένες φθορές κυρίως στην εξωτερική παρειά του, όπου η επιφάνεια των πλίνθων εμφανιζόταν κατεστραμμένη με μεγαλύτερο ή μικρότερο βάθος, με αποκολλημένα κατά περιοχές ολόκληρα τμήματα του προσώπου. Οι καταστροφές στην εσωτερική παρειά, εντοιχισμένες σε μικρότερο βάθος, οφείλονταν κυρίως στην κατασκευή κατοικιών σε επαφή με το τείχος σε νεότερη εποχή.

Οι στερεωτικές εργασίες αφορούσαν κυρίως αρμολογήματα σε βάθος και επιφανειακές ανακτίσεις όπου αυτές κρίθηκαν αναγκαίες, με στόχο τη διατήρηση κατά το δυνατόν του αυθεντικού υλικού.

Προηγήθηκαν οι απαραίτητοι καθαρισμοί και η εκσκαφή στη βάση του τείχους για τον προσδιορισμό της επιφάνειας του προσώπου, καθαιρέσεις νεότερων προχείρων αποφράξεων, όπως επίσης και καθαίρεση του αυθαιρέτου κτίσματος επάνω στον τετραγωνικό πύργο.

Μετά από ανασκαφή στη δυτική απόληξη του τμήματος αυτού του τείχους, αποκαλύφθηκε νέος πύργος και τμήμα τείχους, τα οποία τοπικά συντηρήθηκαν. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με διαμόρφωση του χώρου σε συνεργασία με το Δήμο Θεσσαλονίκης.

Ναός Αγίου Παντελεήμονος

Έως ότου ολοκληρωθεί η μελέτη στερέωσης του ναού που εκπονήθηκε από γραφείο μελετών, πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο εργασίες, οι οποίες περιλαμβάνονταν στις αναστηλωτικές προτάσεις της μελέτης που είχε συντάξει ομάδα αρχιτεκτόνων της Υπηρεσίας. Οι εργασίες αυτές που εκτελέστηκαν με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ο. Δελιγιάννη, αφορούσαν κυρίως αρμολόγημα της τοιχοποιίας, σφραγίσματα των ρωγμών και προετοιμασία ενεμάτων. Ειδικότερα, αρμολογήθηκε η τοιχοποιία στο εσωτερικό του νάρθηκα και του κυρίως ναού στον τρούλο του νάρθηκα εξωτερικά και στον κεντρικό τρούλο, στους πεσσούς, αποκαταστάθηκαν οι ρηγματώσεις στο νότιο παρεκκλήσι και η ανατολική πλευρά στο νότιο και βόρειο παρεκκλήσι. Συντηρήθηκαν οι ξύλινοι ελκυστήρες και η περιοχή σύνδεσής τους. Παράλληλα με τις εργασίες αυτές έγινε έρευνα στα παράθυρα του νάρθηκα και του κυρίως ναού όπου υπήρχαν μεταγενέστερες επεμβάσεις που έφραζαν εντελώς ή μερικώς τα ανοίγματα.

Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά

Ναός Αγίου Γεωργίου

Σε εφαρμογή πρωτοκόλλου κατεδάφισης ετοιμόρροπου, το οποίο ανεστάλη ύστερα από επέμβαση της Εφορείας μας, είχε αποξυλωθεί το 1982 η στέγη του ναού με αποτέλεσμα την επιδείνωση της κατάστασης του μνημείου.

Στη συνέχεια συντάχτηκε μελέτη στερέωσης από

τους μηχανικούς Κ. Θεοχαρίδου και Β. Ξανθό, η οποία εφαρμόστηκε το 1988-89.

Με επίβλεψη των μηχανικών Β. Ξανθού και Ι. Λυμπέρη εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες: α) κατασκευή περιμετρικών δοκών, τοποθέτηση ξυλοδεσιάς και μεταλλικών ελκυστήρων στα κλίτη του ναού, β) αντικατάσταση των φθαρμένων κονιαμάτων με νέα επιχρίσματα στο εσωτερικό του ναού, γ) τοποθέτηση πέντε ξύλινων ζευκτών και τελικού σανιδώματος της στέγης, η οποία επικαλύφθηκε με κεραμίδια βυζαντινού τύπου κολυμβωτά (260 μ²). Επίσης έγινε περιμετρική ενίσχυση με άοπλη δοκό στη βάση των θεμελίων στις τρεις πλευρές του ναού πλην της δυτικής, όπου υπάρχει το νεότερο προστώ.

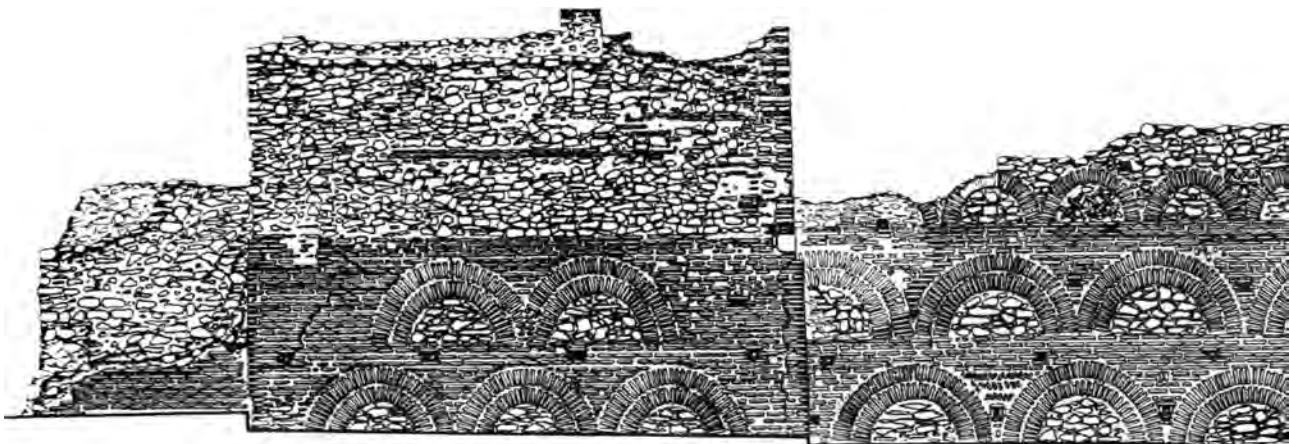
ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Τάφος και Κρήνη στο Σείχ-Σου

Βορειοανατολικά της πόλης, στο δάσος Σείχ-Σου και εντός του περιβάλλοντος χώρου δημοτικού αναψυκτηρίου υπάρχει ο τάφος ενός δερβίση και μια κρήνη των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Ο τάφος (τουρμπές) είναι ένα μικρό κτίσμα, τετράγωνης κάτοψης με πλευρά 2,60 μ. Στις τέσσερις εσωτερικές πλευρές του σχηματίζονται οζυκόρυφα τόξα. Πάνω σ' αυτά στηριζόταν μικρός τρούλος, ο οποίος δεν ήταν ορατός απ' έξω. Το μνημείο σήμερα είναι εντοιχισμένο σε διαμορφωμένη στάθμη στο ύψος της κάλυψής του, όμως η έρευνα απέδειξε ότι πάντοτε είχε ορατή μόνον μία όψη, τη δυτική, όπου διανοίγεται και η είσοδός του. Ο τρούλος πρόσφατα κατέρρευσε συμπαρασύροντας και σημαντικό τμήμα της δυτικής πλευράς. Μετά τις εργασίες καθαρισμού αποκαλύφθηκε ο τρούλος, τα τμήματά του αριθμήθηκαν, αποτυπώθηκαν και φωτογραφήθηκαν. Έπειτα απομακρύνθηκαν με προσοχή, ώστε ορισμένα κομμάτια, να είναι δυνατόν, να χρησιμοποιηθούν στην αναστήλωση του μνημείου. Ο τρούλος στην εξωτερική επιφάνεια καλυπτόταν με κονίαμα και ανάμεσα σ' αυτό και την πλινθοδομή του υπήρχε στρώση, πάχους 0,02 μ., από χώμα.

Μέσα στο κτίσμα υπάρχει ρωμαϊκή σαρκοφάγος σε β' χρήση, στην οποία έφθανε με σωλήνα πόσιμο νερό (Πίν. 220 β). Τουρκική επιγραφή εντοιχισμένη στην πρόσοψη του τουρμπέ μας πληροφορεί ότι: «το νερό είχε κοπεί και ο Αλή Μεχμέτ φρόντισε να το ξαναφέρει και να ανακαινίσει την

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Δυτικά Τείχη. Η βόρεια όψη του δυτικού τμήματος μετά τις εργασίες στερέωσης.

κρήνη το έτος Εγίρας 1173 (= 1759-1760)»¹. Ο καθαρισμός του χώρου συνεχίστηκε μέχρι τη βάση της σαρκοφάγου και πραγματοποιήθηκε με την ευθύνη του αρχαιολόγου Ι. Κανονίδη.

Η κρήνη ανήκει στον τύπο που έχει δεξαμενή νερού. Είναι ένα ορθογώνιο κτίσμα με διαστάσεις 2,70x2,80 μ., εντοιχισμένο σε πλαγιά μικρού λόφου. Στην πρόσοψη διαμορφώνεται εσοχή 0,30 μ., που στέφεται με οξυκόρυφο τόξο κατασκευασμένο με πλίνθους (Πίν. 221 α). Πάνω από το τόξο υπάρχει μικρή εσοχή 0,58x0,69 μ. όπου ήταν προφανώς, τοποθετημένη η πλάκα με την επιγραφή. Στο κέντρο περίπου της εσοχής διαμορφώνεται ο κρουνός και εκατέρωθεν αυτού δύο κόγχες, στις οποίες, ως γνωστόν τοποθετούσαν το τάσι. Η λεκάνη της κρήνης είναι μονολιθική και προέρχεται από τη λάξευση ψαμμίτου.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού της δεξαμενής και του περιβάλλοντος χώρου της κρήνης. Έγιναν βαθειά αρμολογήματα στο σύνολο των ορατών επιφανειών και καλύφθηκε με κεραμικό υλικό (πλάκες 0,30x0,30 μ.) ως ουδέτερη λύση, διότι είναι άγνωστος ο τρόπος κάλυψής της. Τέλος

τοποθετήθηκαν νέες σωληνώσεις και η κρήνη επανελειτουργεί.

Τα μνημεία αυτά έχουν ενταχθεί στο διαμορφωμένο περιβάλλον του αναψυκτηρίου.

Κάτω Γέφυρα

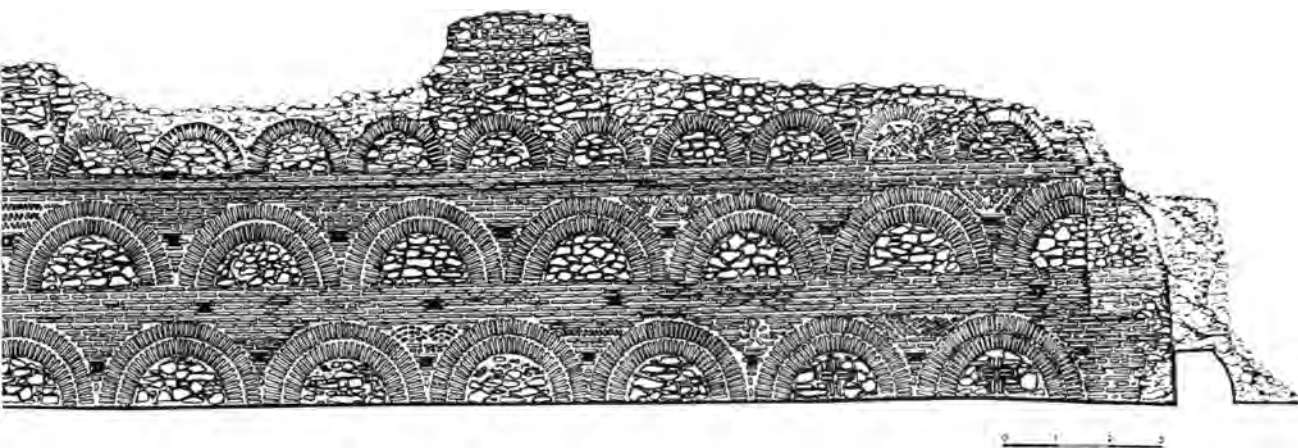
Ναός Αγίου Γεωργίου

Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αι. Έχει γυναικωνίτη στη δυτική πλευρά και χαγιάτι στη δυτική και νότια. Οι εξωτερικές της διαστάσεις είναι 15,50x10,60 μ. Παρουσιάζει τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των εκκλησιών της εποχής της Τουρκοκρατίας στο χώρο της Μακεδονίας (λιγοστά ανοίγματα, σκοτεινό εσωτερικό, χαμηλές είσοδοι, τριγωνικές αποτμήσεις στη στέγη). Πολλές αυθαίρετες επεμβάσεις επέφεραν σημαντικές αλλοιώσεις στο εσωτερικό της (δάπεδα, γυναικωνίτη, τμήματα ορόφων).

Η αποκατάσταση των προστώων, που έχουν καταστραφεί στις αρχές περίπου του αιώνα μας, στηρίχτηκε σε σωζόμενα αρχικά στοιχεία, όπως ίχνη της στέγης τους επάνω στην τοιχοποιία του ναού, πακτωμένα στους τοίχους ξύλινα και μεταλλικά στηρίγματα της δοκού, που έφερε τις τεγίδες της στέγης και θεμέλια του περιμετρικού πεζουλιού.

Με δεδομένα επομένως το πλάτος των προστώων (2,50 μ.) και το ύψος τους στις θέσεις επαφής με τις εξωτερικές επιφάνειες του ναού, συντάχθηκε από τη συνάδελφο Ε. Αθανασιάδου, μελέτη αποκατάστασής τους.

1. Βλ. σχετική βιβλιογραφία και γενικά για το μνημείο: Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορικές έρευνες έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Μακεδονικά ΙΖ' (1977), σ. 31-33· 'Άγιος Δημήτριος ο Αρμογόνης, Μακεδονικά ΙΗ' (1978), σ. 27-35 (αναδημοσιευμένο στο: Πανσπερμία Μακεδονικής γης, σ. 315-323). Ν.Κ. Moutsopoulos, *Monasteries outside the walls of Thessaloniki during the period of Slav raids, Cyrillomethodianum XI* (1987), σ. 140-145.

Τα πεζούλια κατασκευάστηκαν με αργολιθοδομή, που αρμολογήθηκε με τρόπο όμοιο με αυτόν των τοιχοποιιών του ναού. Η στέγη, μετά την τοποθέτηση ασφαλτόπανου, καλύφθηκε με βυζαντινού τύπου κεραμίδια.

Με την αποκατάσταση των προστώων βελτιώθηκε αισθητικά το μνημείο, και επί πλέον απέκτησε ένα λειτουργικά απαραίτητο ημιυπαίθριο χώρο, που εξυπηρετούσε κοινωνικές ανάγκες της εποχής στην οποία ανήκει χρονικά το μνημείο.

Επεμβάσεις έγιναν και στο ανεξάρτητο πυργωειδές κωδωνοστάσιο που βρίσκεται νοτιοδυτικά του ναού. Ανακατασκευάστηκε η ξύλινη τετράριχτη στέγη του και αποκαταστάθηκε το γείσο στην αρχική του μορφή.

Αντικαταστάθηκαν τέλος οι νεότερες μεταλλικές θύρες (νότια και δυτική) με ξύλινες, πάχ. 0,05 μ., και μορφή που συναντάμε σε πολλά παραδείγματα εκκλησιών της ίδιας εποχής στην περιοχή αυτή (τέσσερις σανίδες πλάτους 0,20-0,24 μ., περιμετρικό πλαίσιο και εμφανείς σειρές στην όψη των κεφαλών των καρφιών).

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Αιγίνιο

Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου

Ο ναός, ένα μονόχωρο ξυλόστεγο κτίσμα με με-

ταγενέστερες επεμβάσεις και προσθήκες, βρίσκεται εντός του Δήμου Αιγινίου (Πίν. 221 β). Συντάχθηκε και εφαρμόστηκε μερικώς μελέτη στερέωσης του μνημείου. Έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: απομάκρυνση του νεότερου ταβανιού και στερέωση των άνω τμημάτων των τοιχογραφιών. Αποκεράμωση και ενίσχυση του στατικού συστήματος της αρχικής στέγης, τοποθέτηση περιμετρικού σενάζ στα άνω τμήματα των τοιχοποιιών, αντικατάσταση του πετρώματος και ανακεράμωση.

Α. ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΑΚΙΣ

Αγία Παρασκευή

Ναός Αγίου Γεωργίου

Σε απόσταση 3 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού, μέσα σε ερείπια ενός εγκαταλελειμμένου οικισμού, σώζεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου. Χρονολογείται στο 19ο αι. με βάση τα μορφολογικά στοιχεία και τις τοιχογραφίες, που φέρουν χρονολογία 1888 (Πίν. 222 α).

Είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με εξωτερικές διαστάσεις 15,30x12,30 μ. Έχει γυναικωνίτη στη δυτική πλευρά και χωρίζεται σε κλίτη με τέσσερα ζεύγη κιόνων. Αρχικά θα πρέπει να είχε στοά στη δυτική και νότια πλευρά. Υπάρχουν ίχνη της στέγης της πάνω στην τοιχοποιία του ναού και σώζονται τμήματα των πέτρινων πεζουλιών.

Στο εσωτερικό ο ναός είναι κατάγραφος. Μόνον οι τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου δεν σώζονται, γιατί ο τοίχος έχει επισκευαστεί. Ζωγραφική διακόσμηση υπάρχει στο τέμπλο, στο δεσποτικό, στον άμβωνα, στο στηθαίο του γυναικωνίτη και στο προσκυνητάρι. Το λαϊκό ύφος της ζωγραφικής, η πλούσια θεματολογία και τα έντονα χρώματα, δίνουν ιδιαίτερο χαρακτήρα στο εσωτερικό του ναού.

Επειδή παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα στη στέγη, σε φέροντα εσωτερικά στοιχεία και στην τοιχοποιία, συντάχτηκε μελέτη στερέωσης, που προβλέπει τις εξής επεμβάσεις: α) Στη στέγη: μετά το άνοιγμά της, αντικατάσταση των σαθρών δοκών, τοποθέτηση νέου πετσώματος και ασφαλτόπανου και στη συνέχεια ανακεράμωση. β) Σε φέροντα στοιχεία: αντικατάσταση δύο κιόνων που έχουν σαπίσει και των αντίστοιχων δοκών που στηρίζονται σ' αυτούς. γ) Στην τοιχοποιία: τοπικές ανακτίσεις, όπου υπάρχουν προβλήματα και ενέματα με παραδοσιακά υλικά (άμμο, ασβέστη, θηραϊκή γη), ενισχυμένα με τσιμέντο στις ρωγμές. δ) Αντικατάσταση των μεταλλικών κουφωμάτων με ξύλινα. ε) Αντικατάσταση των ξύλινων οροφών με σανίδες πάχ. 0,02 και πλ. 0,22 μ., όπως οι αρχικές. στ) Αποκατάσταση προστώων. ζ) Καθαρισμός και συντήρηση των τοιχογραφιών.

Βαλτοτόπι

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης

Η εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης (Πίν. 222 β) είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αι. Αρχικά είχε νάρθηκα, γυναικωνίτη και χαγιάτι σε δύο πλευρές (δυτική και νότια). Οι γενικές της διαστάσεις είναι 15,10x12 μ. Στο εσωτερικό σώζεται το αρχικό δάπεδο, το τέμπλο και το δεσποτικό.

Παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα στη στέγη της, που είναι δίριχτη με τις γνωστές τριγωνικές απομήσεις στην ανατολική και δυτική πλευρά. Για την αντιμετώπισή τους ανοίχτηκε η στέγη στο σύνολό της, αντικαταστάθηκαν οι σαθρές δοκοί, κατασκευάστηκε νέο πέτσωμα, τοποθετήθηκε ασφαλτόπανο και έγινε ανακεράμωση. Στο εσωτερικό ανακατασκευάστηκαν οι ξύλινες οροφές, που ήταν κατεστραμμένες στο σύνολό τους, με τον ίδιο τρόπο και τα σχέδια των αρχικών. Στα πλάγια κλίτη διαμορφώνονται με σανίδες πλάτους 0,22 μ. και αρμοκαλύπτρες, ενώ στο κεντρικό κλίτος σχηματίζονται με λεπτούς πήχεις τετράγωνα πλευράς 0,22 μ. Στη

θέση του Παντοκράτορα δημιουργείται φάντωμα μικρού βάθους.

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ²

Ναός Αγίων Αποστόλων

Συνεχίστηκε η αποκάλυψη με μηχανικό καθαρισμό των τοιχογραφιών στο θόλο του βόρειου περιστώου του ναού και παράλληλα γίνονται στερεωτικές εργασίες (βλ. έκθεση αρχαιολόγου Αικ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα).

Ροτόντα

Έγινε καθαρισμός και συντήρηση της τοιχογραφίας της Αναλήψεως στην κόγχη του Ιερού Βήματος. Επίσης αποκαλύφθηκε τμήμα της οθωμανικής διακόσμησης στη νότια είσοδο.

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Έγινε μηχανικός καθαρισμός, στερέωση του χρώματος και οπλισμός τμήματος τοιχογραφίας που αποκαλύφθηκε στο βορειοανατολικό παράθυρο του τρούλου του νάρθηκα. Επίσης αποκολλήθηκε τμήμα τοιχογραφίας από το εσωτερικό του θόλου.

Τάφος Νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος»

Σε τάφο του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου βόρεια από το Νοσοκομείο Άγιος Δημήτριος, έγινε μηχανικός καθαρισμός τοιχογραφίας, στερέωση του χρώματος, οπλισμός και αποκόλληση.

Οδός Βασ. Όλγας 3 (πρώην Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων)

Έγινε αποκόλληση τοιχογραφιών από δύο τάφους που βρέθηκαν στον περίβολο του Γυμνασίου.

Ναός Αγίου Νικολάου Ορφανού

Πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες στις τοιχογραφίες στη νοτιοδυτική και βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα και στη βόρεια πλευρά του νότιου κλίτους, όπου η ζωγραφική παρουσιάζει απολείψεις.

2. Συνεργείο Γ. Κωνσταντινίδη.

Κρύπτη Αγίου Δημητρίου

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης της Κρύπτης αφαιρέθηκαν τα παλιά στεφανώματα στις τοιχογραφίες και αντικαταστάθηκαν με νέα (βλ. έκθεση αρχαιολόγου Αικ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα).

Ναός Αγίου Αθανασίου στο Λιβάδι

Αποτοιχίστηκε από το θόλο του ναού η παράσταση του Παντοκράτορα και μεταφέρθηκε για συντήρηση στο εργαστήριο της Εφορείας όπου πραγματοποιήθηκε μηχανικός καθαρισμός.

Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο

Κατά τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης του μνημείου αφαιρέθηκαν οι τοιχογραφίες πάνω από την ψευδοροφή για τις αναστηλωτικές ανάγκες και περισυλλέχθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών της ψευδοροφής (βλ. έκθεση αρχαιολόγου Α. Τούρτα).

Ναός Αγίου Αθανασίου στο Αιγίνιο

Αποτοιχίστηκε τμήμα τοιχογραφίας σε κόγχη του Ιερού Βήματος (βλ. έκθεση αρχαιολόγου Α. Τούρτα).

Εργαστήριο

Κατά τους χειμερινούς μήνες στο εργαστήριο της Εφορείας πραγματοποιείται η συντήρηση (μηχανικός καθαρισμός και στερέωση) σπαραγμάτων τοιχογραφιών που βρέθηκαν σε διάφορες ανασκαφές ή αποκολλήθηκαν για σωστικούς λόγους.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Ναός Αγίων Αποστόλων

Οι εξαιρετικά σημαντικές τοιχογραφίες του βορειοανατολικού τρουλίσκου στερεώθηκαν, αλλά δεν έχει γίνει ακόμα ο τελειωτικός καθαρισμός. Η σημασία των τοιχογραφιών αυτών έγκειται κυρίως στη στενή θεματολογική και τεχνολογική τους σχέση με τις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, σχέση που συμβάλλει σε μια νέα αντιμετώπιση της χρονολόγησης του μνημείου. Η συνέχιση της αποκάλυψης τοιχογραφιών στο σταυροθόλιο δυτικά του βορειοανατολικού τρουλίσκου επέτρεψε τη διαπίστωση μεγάλων φθορών σ' όλη τη ζωγραφική επιφάνεια που έχουν προκληθεί από την υγρασία των

νερών της βροχής, λόγω φθορών της στέγης επισκευασμένης άσχημα στο 19ο αι. Έτσι σε άλλα σημεία έχει εκπέσει η ζωγραφική επιφάνεια τελείως, ενώ σε άλλα έχουν εκπέσει μόνο τα χρώματα. Από τα λίγα τμήματα που διατηρούνται διαπιστώθηκε το θεματολόγιο του σταυροθολίου. Πρόκειται για τέσσερις σκηνές από την παιδική ζωή του Ιησού. Αναγνωρίστηκαν σχεδόν με ασφάλεια τα εξής θέματα: Ταξίδι προς τη Βηθλεέμ, Απογραφή, Γέννηση και Υπαπαντή. Η αποσπασματική κατάσταση των συνθέσεων, πλην της Γεννήσεως, δεν επιτρέπει απόλυτη ασφάλεια στην αναγνώριση των θεμάτων μέχρι σήμερα τουλάχιστον. Στο κέντρο υπάρχει μετάλλιο με γενειοφόρο μορφή, ίσως τον Ιωάννη τον Πρόδρομο σε προτομή.

Κρύπτη Αγίου Δημητρίου

Η Κρύπτη έχει τοιχογραφηθεί σε τρεις τουλάχιστον χρονικές περιόδους. Η αφαίρεση και αντικατάσταση των παλιών στεφανωμάτων, και το στεφάνωμα κάποιων νεοενοπιισθέντων τοιχογραφιών, έδωσε την ευκαιρία σε στερεώσεις όπου ήταν απαραίτητο και καθαρισμούς με απεσταγμένο νερό. Διαπιστώθηκαν τα εξής:

1. Οι αρχαιότερες, μέχρι σήμερα, τοιχογραφίες της Κρύπτης βρίσκονται στη δυτική πλευρά του ανατολικού της τοίχου, που έχει επικαλυφθεί από νεότερο τοίχο. Έτσι διακρίνονται μόνο οι παρυφές τους. Το διακοσμητικό θέμα, απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε ήταν μιμήσεις ορθομαρμάρωσης.

2. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο ανήκουν οι τοιχογραφίες που σώζονται στις κόγχες της Κρήνης, στα σημεία που έχει πέσει το κονίαμα που τις εντοίχισε. Οι τοιχογραφίες αυτές έχουν χάσει την ζωηρότητα των χρωμάτων τους και ένα μέρος του σχεδίου.

3. Στη μεσοβυζαντινή περίοδο, γύρω στο 10ο αι., έχουν τοποθετηθεί οι εξής τοιχογραφίες: α) το παλιότερο στρώμα τοιχογραφίας, που απαντά στον ανατολικό τοίχο αψιδωτού χώρου, βορειοδυτικά του παρεκκλησίου της Κρύπτης (προτομή Χριστού Εμμανουήλ), β) τοιχογραφία στο βόρειο τοίχο του βορειοδυτικού δωματίου (φυλλοφόρος σταυρός διάλιθος, ανάλογος με αυτόν του ναού στη Χερώνια (10ος αι.), γ) το παλιότερο στρώμα τοιχογραφίας στο τόξο του δυτικού «οίκου» του βορείου τοίχου του ίδιου δωματίου (παράσταση του Αγίου Δημητρίου καθισμένου και μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου, από παράσταση Δέησης).

4. Στην περίοδο μετά το 12ο αι. τοποθετούνται οι τοιχογραφίες στο παρεκκλήσιο της Κρύπτης και ιδίως στο δυτικό τόξο, όπου διακρίνονται άγιοι, σε

μετάλλια (άνω) και σε προτομή (κάτω). Στη νότια πλευρά του τόξου η επιγραφή *ΑΓΙΟΣ ΚΟΣΜΑΣ* συνοδεύει τον άγιο σε προτομή. Επίσης στην ίδια περίοδο ανήκουν και οι μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου από τη νέα σύνθεση Δέησης που σε δεύτερο στρώμα καλύπτει την ίδια σύνθεση στον «οίκο» του βορειοδυτικού δωματίου.

5. Κονιάματα με προετοιμασία για τοιχογράφηση σώζονται αποσπασματικά και στους διαδρόμους που περιβάλλουν το κιβώριο της κρήνης, αλλά δεν διατηρούν ίχνη ζωγραφικής. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η έκταση του τοιχογραφικού διάκοσμου της Κρύπτης κατά τις διάφορες περιόδους της ιστορίας της. Επειδή το μεγαλύτερο μέρος της τοιχοδομίας που αρχικά πρέπει να ήταν καλυμμένη με κονίαμα, σήμερα δεν διασώζεται.

ΑΙΚ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο

Οι τοιχογραφίες του ναού³ παλιότερα εθεωρούντο ότι ανήκουν στο 18ο αι., λόγω των επιζωγραφησεων και της κακής κατάστασης διατήρησής τους. Η έρευνα στο τμήμα της τοιχογράφησης στα ψηλότερα μέρη των τοίχων, που κρύβονταν από το νεότερο ταβάνι, έδειξε ότι πρόκειται για παλιότερο έργο. Έτσι αποφασίστηκε η απομάκρυνση του νεότερου ταβανιού. Η στενή εικονογραφική και τεχνολογική συνάφεια της παράστασης της Ανάληψης στο ανατολικό αέτωμα (Πίν. 223 α) και μερικών ακόμη σκηνών: Παναγία του Ευαγγελισμού (Πίν. 223 β), Γέννηση, με τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου και της μοναχής Ευπραξίας (1485/-86) στην Καστοριά, τοποθετούν τις τοιχογραφίες του ναού του Αιγινίου στις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αι. και τις συνδέουν με την καλλιτεχνική δραστηριότητα του εργαστηρίου της Καστοριάς⁴. Στην κόγχη του Ιερού υπάρχει παλιότερο ζωγραφικό στρώμα με εκτεταμένη επιζωγράφηση και για το λόγο αυτό δεν είναι δυνατόν, προς το παρόν, να καθοριστεί η χρονολόγησή του.

3. Για το Αιγίνιο, βλ. Θ.Ν. Παπαζώτος, Μεσαιωνική τοπογραφία του Νομού Πιερίας, Ιστοριογεωγραφικά Ι, Γιάννενα-Θεσσαλονίκη 1986, σ. 36 κ.ε.

4. Α. Τούρτα, Πρώτες ειδήσεις για τοιχογραφίες του 15ου αι. στο Αιγίνιο Πιερίας, Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1989, σ. 79.

Ναός Αγίου Αθανασίου στο Αιγίνιο

Στον άλλοτε κοιμητηριακό ναό του Αγίου Αθανασίου του Δήμου Αιγινίου, η στερέωση και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών είχε ήδη συντελεστεί από το 1985. Προσεκτικότερη παρατήρηση έδειξε ότι στον ανατολικό τοίχο, βορειώς της κόγχης του Ιερού, υπήρχε κάτω από το στρώμα των τοιχογραφιών του α' μισού του 16ου αι.⁵ εντοιχισμένη κόγχη.

Ζητήθηκε και δόθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, η έγκριση αποτοίχισης τμήματος της τοιχογραφίας που κάλυπτε την κόγχη ώστε να διερευνηθεί η πιθανότητα ύπαρξης παλιότερης τοιχογράφησης. Η έρευνα αποκάλυψε εντός της κόγχης την παράσταση του πρωτομάρτυρα Στέφανου (Πίν. 224 α). Ο συσχετισμός του αγίου με ορισμένες μορφές του ναού του Αγίου Νικολάου του Μαγαλειού (1505) στην Καστοριά, υπέδειξε μια χρονολόγηση της τοιχογραφίας στις αρχές του 16ου αι.⁶ και συνεπώς και της αρχικής αρχιτεκτονικής φάσης του ναού⁷.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ⁸

Ροτόντα

Παράλληλα με τις εργασίες ενεμάτων για τη στερέωση του θόλου του μνημείου, γινόταν από τους συντηρητές της Υπηρεσίας συνεχής παρακολούθηση στην περιοχή της ζώνης των ψηφιδωτών και προστασία με «μπλοκαρίσματα». Επίσης έγιναν εμποτισμοί με καζέϊνη στο βόρειο τμήμα της πάνω και κάτω ζώνης των ψηφιδωτών, στο δυτικό τμήμα της κάτω ζώνης, έλεγχος στους παλιούς εμποτισμούς στο α' και β' διάχωρο της κάτω ζώνης και στη συνέχεια ξηρός καθαρισμός. Εμποτισμός με

5. Α. Τούρτα, Οι τοιχογραφίες του πρώτου μισού του 16ου αι. στο ναό του Αγίου Αθανασίου Αιγινίου, Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, σ. 83.

6. Α. Τούρτα, Πρώτες ειδήσεις για τοιχογραφίες του 15ου αι., στο Αιγίνιο Πιερίας, ό.π., σ. 78.

7. Χρ. Χατζηαντωνίου-Δεληβογιατζή, Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στο Αιγίνιο Πιερίας, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, τ. 3, Αθήνα 1989, σ. 101 κ.ε.

8. Συνεργείο Αθ. Παλούση, Σ. Μαρμαρά.

ψηφιδωτό του βόρειου φωτιστικού ανοίγματος. Το χειμώνα έγινε στο εργαστήριο λεπτομερής καθαρισμός των αποκολληθέντων ψηφιδωτών.

Αγία Σοφία

Έγινε ξηρός καθαρισμός και στη συνέχεια υγρός καθαρισμός των ψηφιδωτών του τρούλου από τα στρώματα των στόκων και τη ρύπανση από κάπνα και καζεάτο.

Οικόπεδο οδών Μωραάς και Μουσών στην Άνω Πόλη

Αποκολλήθηκε το ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή του οικοπέδου. Στη συνέχεια έγινε στο εργαστήριο ο χονδρός καθαρισμός (αφαίρεση του υποστρώματος και ο λεπτομερής καθαρισμός της επιφανείας του).

Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης

Στερεώθηκε το εντοίχιο μαρμαροθέτημα στο νότιο τόξο του τριβήλου.

Βασιλική Μηλιάς Πιερίας

Έγινε συντήρηση του μαρμαροθετήματος στο δάπεδο του Ιερού Βήματος.

Εργαστήριο συντήρησης ψηφιδωτών

Κατά τους χειμερινούς μήνες πραγματοποιήθηκε στο εργαστήριο της Υπηρεσίας συντήρηση των αποτοιχισμένων ψηφιδωτών δαπέδων από ανασκαφές οικοπέδων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ, ΓΛΥΠΤΩΝ, ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

Στα εργαστήρια της Εφορείας έγινε κατά το 1988 στερέωση των εικόνων της συλλογής Δ. Οικονομούλου, συγκόλληση των γλυπτών που προορίζονταν για τη νέα έκθεση στην Κρύπτη του Αγίου Δημητρίου, συντήρηση νομισμάτων, κεραμικών και λοιπών ευρημάτων από τις ανασκαφές της υπηρεσίας.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ⁹

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Κρύπτη Αγίου Δημητρίου

Κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης της Κρύπτης του Αγίου Δημητρίου, διεξήχθησαν μικρές ερευνητικές τομές για τον εντοπισμό στοιχείων που θα διευκόλυναν τις εργασίες αποκατάστασης. Η πλέον σημαντική είναι η ανασκαφική έρευνα στους δύο βόρειους χώρους της Κρύπτης, όπου εντοπίστηκε παλαιοχριστιανικό πλακόστρωτο δάπεδο, τοίχοι της ρωμαϊκής φάσης του κτιρίου, αλλά και τοίχος παλιότερος της ρωμαϊκής φάσης, πιθανότατα ελληνιστικός¹⁰.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκαναν οι σχεδιαστές Θεοφάνης Ομήρου και Ζωή Ομήρου.

ΑΙΚ. ΛΟΒΕΡΛΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΑ

Οδός Αρσινόης 3 στην Άνω Πόλη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την ανέγερση οικοδομής σε οικόπεδο στην παραπάνω οδό, βρέθηκε και ερευνήθηκε μικρή κινστέρνα. Κατά το έτος 1987 λίγα μέτρα βορειότερα από το οικόπεδο αυτό, στην οδό Περιάνδρου, είχε ανασκαφεί μία άλλη μεγαλύτερη κινστέρνα βυζαντινών χρόνων, από την οποία ίσως τροφοδοτούνταν η μικρή κινστέρνα της οδού Αρσινόης, η οποία ανήκει στα μεταβυζαντινά χρόνια.

Το περίεργο, σχεδόν ρομβοειδές, σχήμα της κινστέρνας υπαγορεύτηκε από το φυσικό βράχο μέσα στον οποίο λαξεύτηκε, όπως και από τον αρχαίο τοίχο, που εντοπίστηκε στο γειτονικό προς Α. οικόπεδο του οποίου η θέση φαίνεται ότι συμπίπτει προς το όριο των δύο οικοπέδων. Οι εξωτερικές διαστάσεις της κινστέρνας μπορούν να συνοψιστούν σε 3,10x3,30 μ. Τα τοιχώματά της από λιθοδομή και ασβεστοκονίαμα έχουν πάχος 0,28 μ. και

9. Στις αποτυπώσεις των ανασκαφών συνεργάστηκε το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας (Παπαμανώλης Μανώλης, εργοδηγός και Λιολίδης Σταύρος, Κοτρώτσιος Γεώργιος, τεχνικοί βοηθοί) με επικεφαλής τον τοπογράφο-μηχανικό Βελισάριο Σταμάτπουλο.

10. Για τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών βλ. ΑΕΜΘ, 2, 1988 σ. 257-270.

εσωτερικά είναι επιχρισμένα με λευκό κονίαμα. Στις τέσσερις εσωτερικές γωνίες σχηματίζονται κάθετες ενισχυτικές νευρώσεις. Ο πυθμένας είναι στρωμένος με σχιστόπλακες ακανόνιστου σχήματος και φέρει φρεάτιο αποστράγγισης, διαστ. 0,50X 0,46X0,18 μ. Η κινστέρνα στεγάζεται με ισχυρή λιθοπλινθόκτιστη καμάρα, της οποίας το κλειδί απέχει 2,74 μ. από τον πυθμένα. Η παροχή του νερού στην κινστέρνα γινόταν από ψηλά, κοντά στη βόρεια γωνία της με πήλινο σωλήνα μικρού διαμετρήματος που διατρύπουσε την καμάρα. Δεν διασώθηκαν στοιχεία σχετικά με τον τρόπο διανομής του νερού.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο αρχιτέκτονας Γιάννης Λυμπέρης, σε συνεργασία με το τοπογραφικό συνεργείο της Υπηρεσίας με επικεφαλής τον τοπογράφο-μηχανικό Βελισάριο Σταματοπούλο.

Οικόπεδο Στοάς Χορτιάτη (Μενελάου-Εγνατίας-Μητροπολίτου Γενναδίου)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε κατά το 1988 η ανασκαφή του οικοπέδου της πρώην Στοάς Χορτιάτη και συγκεκριμένα στο τμήμα του οικοπέδου προς την οδό Μενελάου¹¹.

Ανασκάφηκαν δύο κύρια κτίρια των οποίων η κάτοψη δεν ολοκληρώθηκε. Τα κτίρια αυτά κατά καιρούς δέχθηκαν επισκευές και προσθήκες (Σχ έδ. 2-3· Πίν. 224 β).

Το πρώτο, που στην ουσία είναι συγκρότημα κτιρίων, χρονολογείται το πολύ ως τα τέλη του 5ου αι. Είναι χτισμένο με πέτρες και πλίνθους σε εναλλασσόμενες ζώνες και συνδετικό υλικό χώμα και κουρασάνι. Βρίσκεται στην πλευρά ενός άγνωστου μέχρι σήμερα λιθόστρωτου ρωμαϊκού δρόμου που «τρέχει» κατά μήκος του ανατολικού ορίου του οικοπέδου με κατεύθυνση από Β. προς Ν., όπως ακριβώς και η σημερινή οδός Μενελάου.

Το σημαντικότερο στοιχείο του παλαιοχριστιανικού αυτού συγκροτήματος είναι το μονόχωρο κτίσμα με την εγγεγραμμένη κόγχη στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής που ίσως αποτελεί διασκευή παλιότερου κτιρίου κτισμένου με ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδό του δε βρέθηκε, η θέση του όμως συμπεραίνεται από στοιχεία που βρέθηκαν στην κόγχη. Στη δυτική πλευρά του ερευνήθηκε μικρό θολωτό, ταφικό πιθανώς, κτίσμα.

Το συγκρότημα είχε περίβολο, τμήμα του οποίου αποτελεί ο τοίχος που σώθηκε στα ανατολικά της αφίδας, και φαίνεται ότι επικοινωνούσε με το δρόμο με χαμηλό τοξωτό άνοιγμα (δευτερεύουσα έξοδος σε έναν όχι κύριο δρόμο;). Στο εσωτερικό του — δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για εσωτερική αυλή ή στεγασμένο χώρο, λόγω της επικάλυψής του σε επίκαιρες θέσεις από το μεταγενέστερο κτίριο — σώθηκαν δάπεδα που κοσμούσαν με ψηφιδωτά από χονδρές μαρμαροψηφίδες και πολύχρωμα μαρμάρια πλακάκια. Σε ένα δάπεδο μάλιστα σώζονται ίχνη ψηφιδωτής επιγραφής μέσα σε *tabula ansata*.

Οι τοίχοι του κτιρίου διατηρούνται αποσπασματικά και φαίνεται ότι έχουν καταστραφεί από την αρχαιότητα. Από αυτούς ίσως προέρχονται μαρμάρια τεμάχια που χτίστηκαν στους τοίχους της μεταγενέστερης φάσης.

Ένα σημείο της παλαιοχριστιανικής φάσης με σημασία, που δεν ανιχνεύεται ακόμα, είναι η μικρή κόγχη που σχηματίζεται σε χώρο στη νοτιοανατολική άκρη της ανασκαφής. Στο σημείο αυτό εμφανής είναι η επικάλυψη της μεταγενέστερης τοιχοποιίας, από ακανόνιστες πέτρες και χώμα, η οποία δεν μπορεί να χρονολογηθεί. Ενδεικτικό για τη χρονολόγηση στοιχείο είναι η εύρεση σε παρακείμενο τάφο, που δεν έσωζε όμως την κάλυψή του, νομίσματος του Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού. Μεσοβυζαντινή είναι ίσως και η προσθήκη τοίχου, αγνώστου σημασίας, στο βόρειο εξωτερικό τοίχο του αφιδωτού κτιρίου στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω.

Ο χώρος όπου βρέθηκε το αφιδωτό κτίριο και όταν αυτό ερειπώθηκε, φαίνεται ότι μπαζώθηκε και χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ενταφιασμού. Ο κατώτερος από τους τάφους βρίσκεται λίγο ψηλότερα από τη στάθμη του δαπέδου του αφιδωτού κτιρίου και χρονολογείται από το νόμισμα Αναστασίου Ι (498-518) που περιείχε. Το νόμισμα αυτό αποτελεί και το μόνο σταθερό στοιχείο (*terminus ante*) χρονολόγησης της παλαιοχριστιανικής φάσης. Οι ταφές που βρίσκονται σε υψηλότερες στάθμες από την παραπάνω, δίνουν νομίσματα μεταγενέστερα, για να φθάσουμε στο υψηλότερο σημείο σε λακκοειδείς ταφές, μία από τις οποίες ήταν κτερισμένη με εφραλωμένη κούπα 13ου-14ου αι. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε όσες ταφές η κατάσταση διατήρησης των σκελετών ήταν τέτοια που να επιτρέπει αναγνώριση φύλου, οι νεκροί ήταν άνδρες.

Από στρωματογραφική έρευνα κάτω από το δάπεδο του τάφου με το νόμισμα του Αναστασίου, προήλθε αμιγής παλαιοχριστιανική κεραμική και τα λείψανα ενός ακόμη κτιρίου που δεν μπορεί να

11. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 394. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 272-273, εικ. 1-3.

ερευνηθεί εξαιτίας του στενού ελεύθερου χώρου. Η ύπαρξη του ίδιου κτιρίου διαπιστώθηκε και στη νοτιοανατολική γωνία της ανασκαφής κάτω από το εκεί δάπεδο.

Το δεύτερο κτίριο που ερευνήθηκε ανήκει σε μεταγενέστερους των παλαιοχριστιανικών χρόνους και παρουσιάζει διαδοχικές επισκευές και προσθήκες. Είναι χτισμένο με πέτρες και χώμα, επικάθησε στο παλαιοχριστιανικό και πιθανώς χρησιμοποίησε το οικοδομικό του υλικό. Περίεργο είναι ότι μέχρι σήμερα δεν βρέθηκαν ίχνη δαπέδων του κτιρίου αυτού. Σε κάποια εποχή φαίνεται ότι απαιτήθηκε διεύρυνση του ανατολικού εξωτερικού του τοίχου και τότε δέχθηκε και νέες προσθήκες.

Ο συσχετισμός των αρχαίων του οικοπέδου της στοάς με τα αρχαία της Αγοράς, προς την οποία γειτνιάζει, θα γίνει εφικτός μόνο με την ολοκλήρωση της ανασκαφής σε όλο το οικόπεδο.

Με βάση όμως τα ως τώρα ευρήματα της περιοχής τα αρχαία του οικοπέδου μπορούν να τοποθετηθούν στο αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο (Insula), που οριζόταν από τη Via Regia, τον αρχαίο κάθετο δρόμο (Cardo) που ταυτίζεται περίπου με τη σημερινή οδό Μητροπολίτου Γενναδίου και στη συνέχεια Αγίου Νικολάου και την Cardo που βρέθηκε στο οικόπεδο της Στοάς, με κατεύθυνση όμοια με αυτήν της σημερινής οδού Μενελάου.

Σε άμεση γειτνίαση με το οικόπεδο της στοάς Χορτιάτη και συγκεκριμένα στη διασταύρωση της Εγνατίας με τη Γενναδίου κατά τη θεμελίωση της οικοδομής Βάγια του 1933, βρέθηκαν ερείπια του Σουλεϊμάν τζαμιού και σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ερείπια χριστιανικού μνημείου. Πρόκειται για μονόχωρο αψιδωτό ναΐσκο-μαρτύριο, με δύο ταφικά παρεκκλήσια προσκολλημένα στις δύο μακρές πλευρές του ναΐσκου, που κοινωνούν με αυτόν χωρίς να έχουν οργανική σύνδεση μαζί του. Οι εσωτερικοί τοίχοι καλύπτονταν με τοιχογραφίες που χρονολογούν το οικοδόμημα στα τελευταία χρόνια του α΄ μισού του 9ου αι.¹²

Ο βυζαντινός αυτός ναός ταυτίστηκε από τον Γ. Θεοχαρίδη με το καθολικό της μονής Προδρόμου —μετέπειτα μονής Λεοντίου— η οποία ιδρύθηκε από το μοναχό Νικόλαο, συγγενή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ του Πορφυρογέννητου μεταξύ 944 και 946. Αργότερα η μονή έγινε μετόχι της μονής Ιβήρων και το 1430, σύμφωνα με τον Ιωάννη Αναγνώστη, περιήλθε στα χέρια των Τούρκων και

μετατράπηκε σε τζαμί, πρώτη-πρώτη μαζί με την Αχειροποίητο¹³.

Από τα παραπάνω βλέπουμε ότι σε άμεση γειτνίαση με το οικόπεδο της στοάς Χορτιάτη διασώθηκε βυζαντινό οικοδόμημα, αμέσως κάτω από την τουρκική φάση, σε αντίθεση με τα ευρήματα της Αγοράς, όπου από τη ρωμαϊκή φάση μεταπίπτουμε απευθείας στην τουρκική, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο χώρος της Αγοράς παρέμεινε ακάλυπτος επί αιώνες.

Οι λόγοι που δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη χρήση και λειτουργία των αρχαίων κτισμάτων που βρέθηκαν, είναι ότι όλες οι φάσεις των ερειπωμένων κτιρίων δεν ολοκληρώνουν την κάτοψή τους μέσα στο οικόπεδο της οδού Μενελάου. Αντίθετα είναι προφανές ότι αυτοί συνεχίζουν την πορεία τους προς Δ. στο μη ανασκαμμένο τμήμα.

Στις δυσκολίες ερμηνείας των αποκαλυφθέντων αρχαίων πρέπει να προστεθούν η αποκάλυψη αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων ή επισκευών και η απουσία αμέσων χρονολογικών στοιχείων.

Ύστερα από την ολοκλήρωση της ανασκαφής στο οικόπεδο της οδού Μενελάου, η Εφορεία εισηγήθηκε την απαλλοτρίωση του οικοπέδου, ωστόσο τελικά κατά γνώμοδότηση του κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου υιοθετήθηκε η λύση της πλήρους κατάχωσης και η θεμελίωση της οικοδομής στο ελάχιστο επιτρεπόμενο βάθος.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου σε συνεργασία με το τοπογραφικό συνεργείο της Υπηρεσίας με επικεφαλής τον τοπογράφο-μηχανικό Βελισσάριο Σταματόπουλο.

Οδός Μοναστηρίου 93

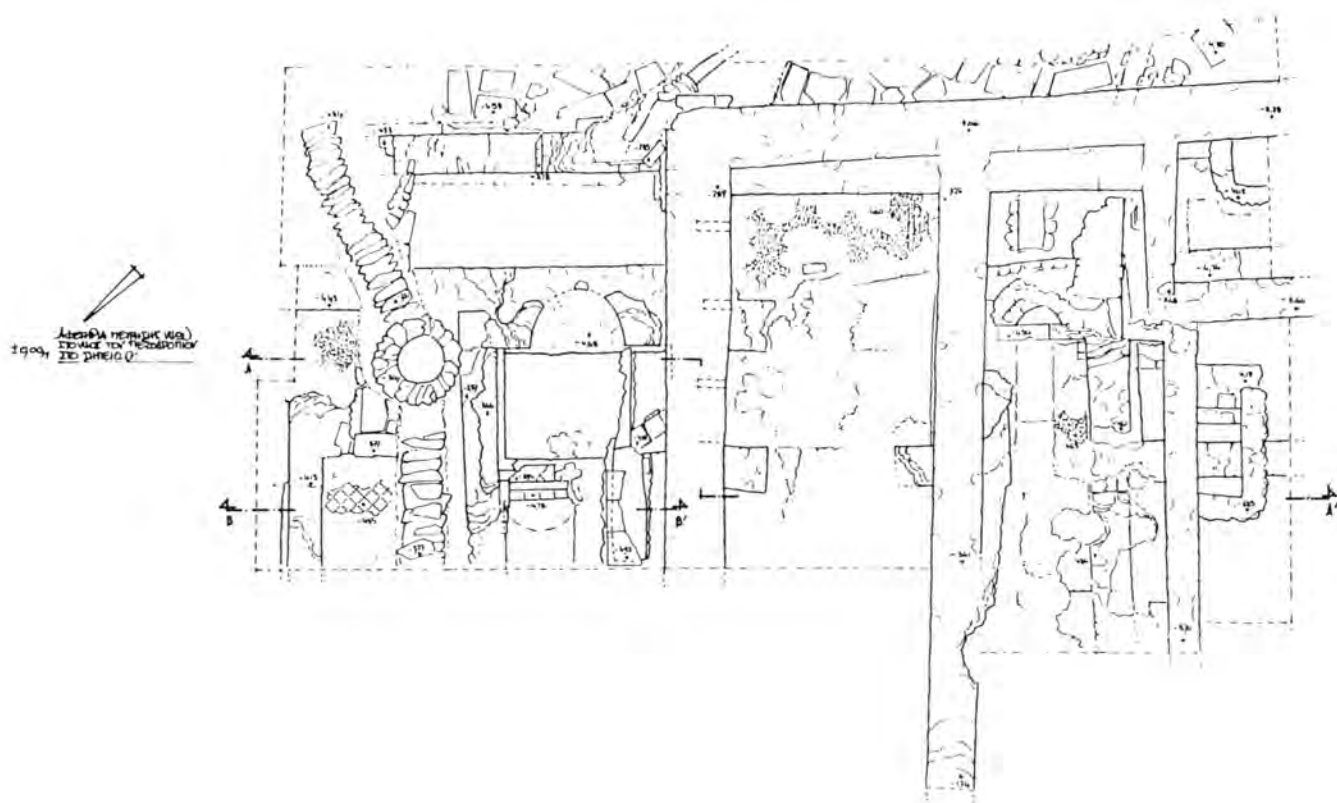
Στο παραπάνω οικόπεδο ιδιοκτησίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, βρέθηκε κεραμοπλασείο βυζαντινών χρόνων¹⁴ (Σχέδ. 4· Πίν. 225 α-β). Αποτελεί ένα ακόμη ενδιαφέρον παράδειγμα βιοτεχνικού εργαστηρίου κεραμικών προϊόντων και προστίθεται σε εκείνα που ερευνήθηκαν τα τελευταία χρόνια στη δυτική Θεσσαλονίκη.

Το πλινθοκεραμείο βρίσκεται σε βάθος 3,5 μ. περίπου κάτω από τη στάθμη της οδού Μοναστηρίου και είχε στηθεί, όπως συνηθίζονταν, στο αργιλώδες έδαφος της περιοχής. Στην περιοχή αυτή έξω από τα δυτικά τείχη φαίνεται ότι για αιώνες λειτουργούσαν κεραμικά εργαστήρια και για το

12. ΑΕ 1937, σ. 341-351.

13. Μακεδονικά ΙΗ' (1978), σ. 1-23.

14. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 274-275, εικ. 10.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Μενελάου-Εγνατία-Μητροπολίτου Γενναδίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

λόγο αυτό πιστεύεται ότι είχε δοθεί στην περιοχή η ονομασία Κεραμήσιος κάμπος, ονομασία που συναντάται στον 7ο αι., στο 5ο θαύμα του Δεύτερου βιβλίου των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου. Ο κλιβανός του εργαστηρίου ανήκει στο λεγόμενο διάωροφο τύπο με το θάλαμο καύσης στο κάτω μέρος και το θάλαμο όπτησης των προϊόντων ψηλότερα και από τα ευρήματα φαίνεται ότι έψηνε πλίνθους και κεραμίδια. Οι διαστάσεις του είναι 3x3 μ. περίπου και ο αρχιτεκτονικός του τύπος χαρακτηρίζεται από τη στήριξη της εσχάρας όπτησης πάνω σε απλά, παράλληλα και σε μικρή απόσταση το ένα από το άλλο πλινθόκτιστα τόξα. Δεν βρέθηκε η εσχάρα γιατί η καταστροφή του κλιβανού έγινε λίγα εκατοστά χαμηλότερα από αυτήν. Η μονάδα λειτουργούσε για πολλά χρόνια όπως φάνηκε από την πολύ εύγλωττη στρωματογραφία των παρειών του σκάμματος. Φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε οριστικά όταν πλημμύρα κάποιου γειτονικού παραποτάμου κάλυψε όλο το χώρο με παχύ στρώμα αμμοχάλικου.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο σχεδιαστής Θεοφ. Ομήρου σε συνεργασία με το τοπογρα-

φικό συνεργείο της Υπηρεσίας με επικεφαλής τον τοπογράφο-μηχανικό Βελισ. Σταματόπουλο.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

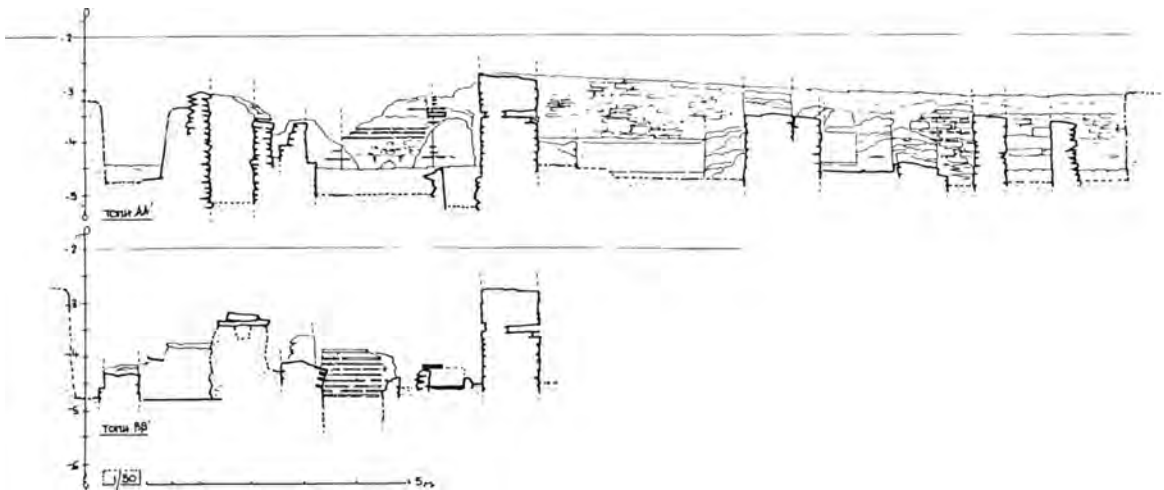
Οδός Ακροπόλεως 115

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ. τμήμα κτιστού αγωγού, τετράπλευρης διατομής, χτισμένου με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, επιχρισμένου με υδραυλικό κονίαμα και στρωμένου στον πυθμένα με πλίνθους. Το βάθος του είναι 0,46, το πλάτος του στον πυθμένα 0,20, επάνω 0,30 και το συνολικό πλάτος της τοιχοδομίας 1,08 μ. Μετά το τέλος της έρευνας ο αγωγός καταχώθηκε.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκε ο αρχιτέκτονας Ι. Λυμπέρης.

Οδός Δημ. Πολιορκητού 50

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκε

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Οδός Μενελάου-Εγνατία-Μητροπολίτου Γενναδίου. Οι τομές.

και ανασκάφηκε κρήνη εποχής Τουρκοκρατίας, που δεν διέσωζε την αρχική της στέγαση. Το σωζόμενο ύψος της ήταν 1,50 μ., η ανατολική όψη της είχε μήκος 2, η νότια 1,88, η νοτιοδυτική 1 μ., ενώ το υπόλοιπο της πλευρικής της επιφάνειας δεν ήταν ορατό.

Μετά το τέλος της έρευνας δόθηκε άδεια καταστροφής της κρήνης για να κτιστεί η οικοδομή. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου.

Οικόπεδο Βυζαντινού Μουσείου

Στη διάρκεια της εκτέλεσης δοκιμαστικών τομών στο χώρο ανέγερσης του Βυζαντινού Μουσείου εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν εννέα τάφοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, από τους οποίους οι έξι ήταν κιβωτιόσχημοι, οι δύο καλυβίτες και ο ένας δεν διέσωζε την ανωδομή του. Σ' έναν από τους κιβωτιόσχημους βρέθηκε θησαυρός 32 χάλκινων νομισμάτων. Η έρευνα θα συνεχιστεί στο επόμενο έτος.

Οδός Επταπυργίου 10Α

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου εντοπίστηκε και ανασκάφηκε τμήμα επιμήκους κινστέρας παλαιοχριστιανικών χρόνων, που το υπόλοιπό της εκτείνεται κάτω από την οδό Επταπυργίου.

Το τμήμα που ανασκάφηκε δεν διασώζει την οροφή του, έχει διαστάσεις 8x1,45 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,60 μ. (Σχέδ. 5). Είναι λαξευμένο στο βράχο, που επενδύθηκε με τοιχοδομία από

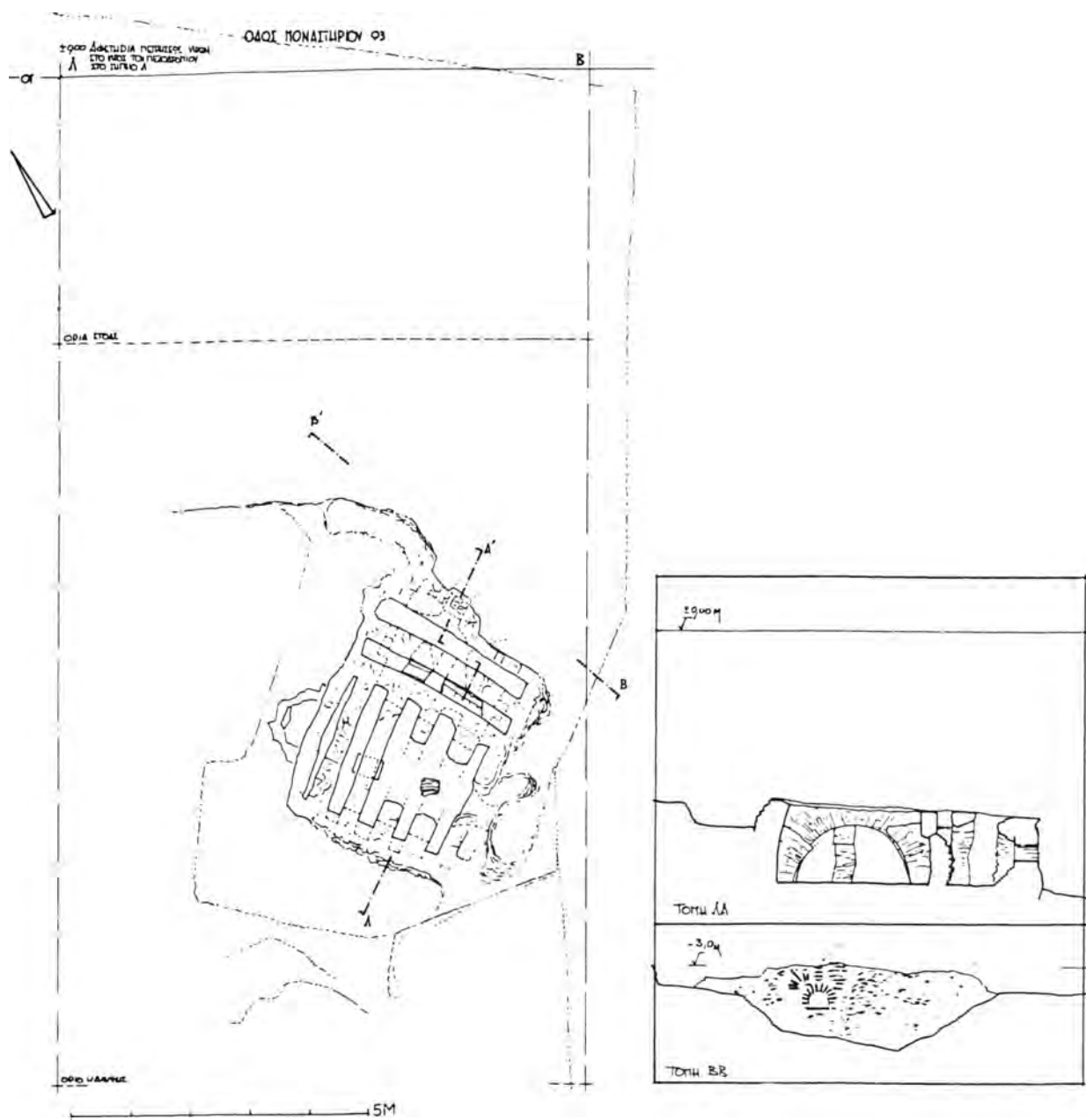
πλίνθους και κουρασάνι, η οποία επιχρίστηκε πρώτα μ' ένα στρώμα κουρασάνιου και στη συνέχεια με το τελικό στρώμα υδραυλικού κονιάματος (Πίν. 226 α). Σε δεύτερη φάση επιχρίστηκε μέχρι το ύψος του 1 μ. και με δεύτερο στρώμα υδραυλικού κονιάματος, πιο ανοιχτόχρωμο από το αρχικό, και σε μερικά σημεία και με τρίτο. Η κινστέρνα ήταν στεγασμένη με καμάρα από την οποία σώζονται μόνο οι γενέσεις της. Στη βορειοδυτική πλευρά της κινστέρνας στο όριο του οικοπέδου προς την οδό Επταπυργίου υπήρχε η είσοδος της, από την οποία διασώζεται κτιστή σκάλα πέντε βαθμίδων.

Το δάπεδο της κινστέρνας είναι στρωμένο με πλίνθους, διαστ. 0,40x0,30x0,05 μ., σε τέσσερις σειρές κατά το μήκος της. Στη νοτιοδυτική απόληξή της όπου το δάπεδο είναι κατεστραμμένο σε έκταση 1,10x1,20 μ., φαίνεται από κάτω ένα άλλο δάπεδο επίσης με πλίνθους, διαστ. 0,40x0,30 μ. Μετά το τέλος της έρευνας δόθηκε άδεια μερικής καταστροφής της κινστέρνας για να χτιστεί η οικοδομή. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου.

Οδός Βασ. Όλγας 3 (πρώην Α' Γυμνάσιο Αρρένων)

Στη διάρκεια εργασιών κατασκευής αγωγού, στον περίβολο του Γυμνασίου, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τρεις καμαροσκεπείς τοιχογραφημένοι τάφοι παλαιοχριστιανικών χρόνων (Σχέδ. 6).

Ο τάφος Ι καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του στη διάρκεια της εκσκαφής, ενώ οι άλλοι δύο από παλιότερα κατεστραμμένοι, δεν διέσω-

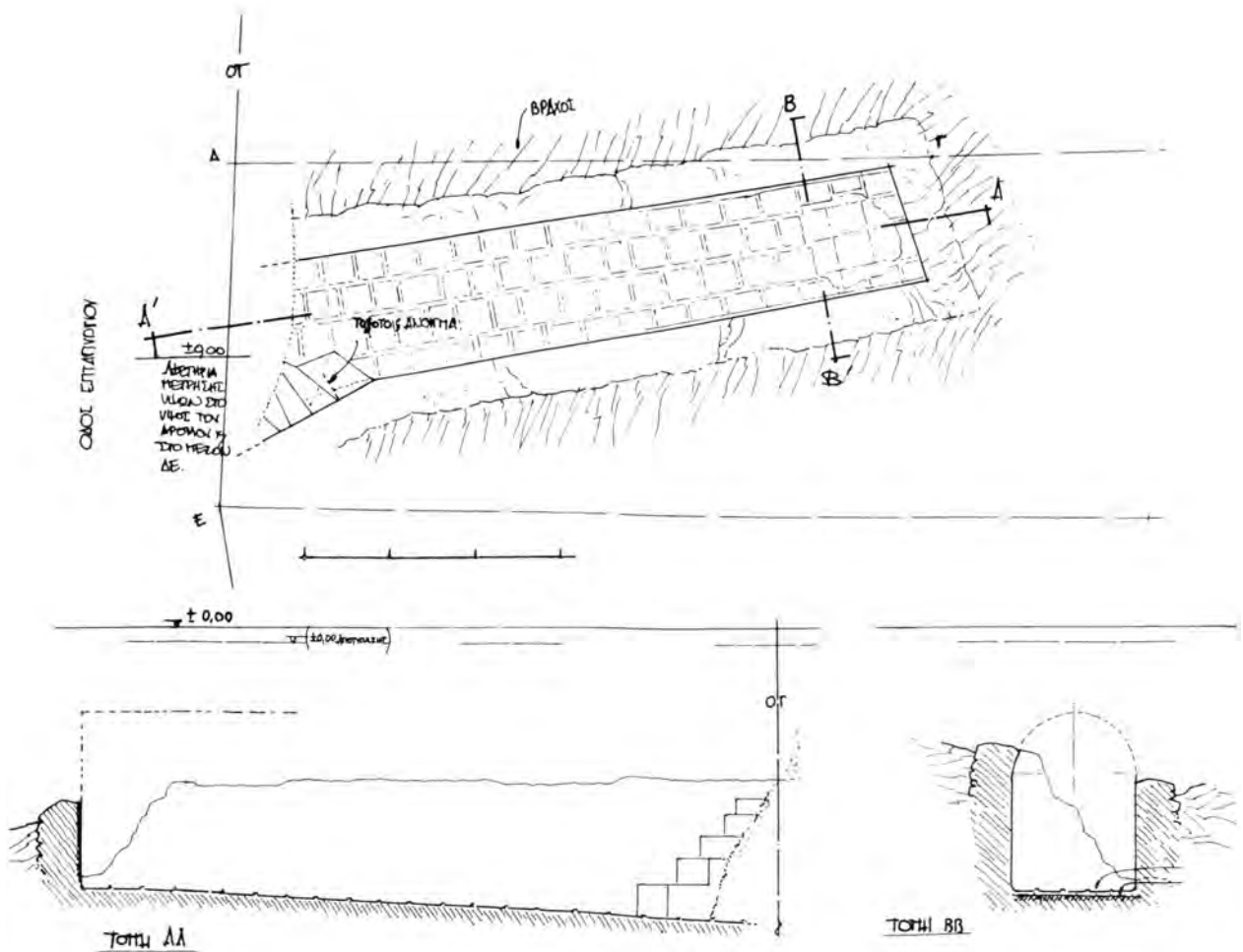
Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Οδός Μοναστηρίου 93. Κάτοψη της ανασκαφής του κεραμοπλαστείου και τομές.

ζαν τις καμάρες τους και το μεσαίο τμήμα των μακρών πλευρών τους.

Οι τάφοι αποτελούν μια συστάδα, έχουν προσανατολισμό Α.-Δ., μήκ. 2,40, πλ. 1,15 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,68 μ. Η είσοδος, ένα οριζόντιο άνοιγμα, δημιουργείται στην ανατολική απόληξη των ταφών και η κάθοδος γίνεται με κτιστή σκάλα (σώζεται στους τάφους 2 και 3) τεσσάρων βαθμίδων, πλάτους

0,28 μ., κτισμένων, σε επαφή με την ανατολική πλευρά των τάφων (Πίν. 226 β). Δεν υπήρχε ιδιαίτερο δάπεδο, ούτε προσκέφαλο και δεν βρέθηκαν ούτε ταφές, ούτε κτερίσματα.

Μία γραπτή ταινία πλάτους 0,15 μ., που αποτελείται από λεπτότερες ταινίες μαύρου και κόκκινου χρώματος, περιτρέχει οριζόντια τις πλευρές των τάφων και τις χωρίζει σε δύο ζώνες. Η τοιχογρά-

Σχέδ. 5. Θεσσαλονίκη. Οδός Επταπυργίου 10Α. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

ψηση, ίδια θεματολογικά και τεχνοτροπικά και στους τρεις τάφους, περιορίζεται στην επάνω ζώνη και σώζεται αποσπασματικά, ωστόσο είναι δυνατή η συνολική αναπαράστασή της με τη σύνθεση των διαφορετικών σωζόμενων τμημάτων της. Έτσι η ανατολική πλευρά κάθε τάφου καταλαμβάνεται εξ ολοκλήρου από ένα φυτό με πλούσιο φύλλωμα και τρία κόκκινα άνθη. Η δυτική πλευρά εξ ολοκλήρου και το μέσον της νότιας και της βόρειας πλευράς κάθε τάφου καταλαμβάνονται από σταυρό κόκκινου χρώματος με μήλα στις απολήξεις των κεραιών του (Πίν. 227 α). Εκατέρωθεν της βάσης του σταυρού φυτρώνει από ένας βλαστός με μακρόστενα μαύρα και πράσινα φύλλα. Στη βόρεια και νότια πλευρά κάθε τάφου, ο χώρος εκατέρωθεν του σταυρού καταλαμβάνεται από ένα φυτό ίδιο μ' αυτό της ανατολικής πλευράς.

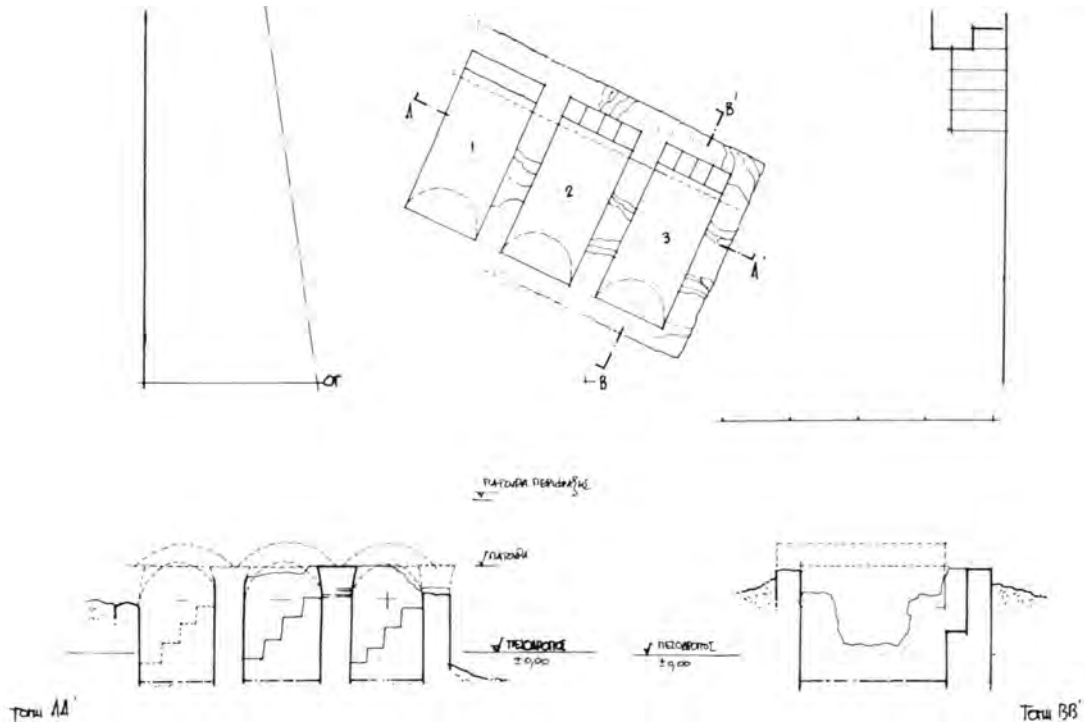
Μετά το τέλος της ανασκαφής οι τοιχογραφίες αποκολλήθηκαν και οι τάφοι καταχώθηκαν. Στην

ανασκαφή συνεργάστηκε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου.

Κινστέρνα στην οδό Ολυμπιάδος

Στη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης της οδού Ολυμπιάδος, στο σημείο της διασταύρωσής της με την οδό Αγίας Σοφίας, εντοπίστηκε κινστέρνα μεγάλων διαστάσεων, που ήταν γεμάτη χώματα εξαιτίας της μερικής καταστροφής της στέγασής της, που υψομετρικά βρίσκεται περίπου στο ίδιο επίπεδο με το κατάστρωμα της οδού Ολυμπιάδος. Με την ανασκαφή που επακολούθησε ορίστηκε το περίγραμμα της κινστέρνας, κατά το μεγαλύτερο μέρος του και ο τρόπος στέγασής της και έγινε μερική αποχωμάτωση του εσωτερικού της.

Πρόκειται για τετράπλευρο κτίσμα εξωτερικών διαστάσεων 19x11,70 μ. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 1 μ., είναι χτισμένοι με αργούς λίθους, πλίνθους

Σχέδ. 6. Θεσσαλονίκη. Οδός Βασιλίσσης Όλγας 3. Κάτωψη της ανασκαφής και τομές.

και ασβεστοκονίαμα και επιχρισμένοι εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Στεγάζεται με οκτώ θόλους, που για την έδρασή τους εκτός από τους τοίχους χρειάζεται και μια σειρά στηριγμάτων στον κατά μήκος άξονά του (Πίν. 227 β).

Η αποχωμάτωση περιορίστηκε στα σημεία που κάλυπταν οι τρεις από τους γωνιακούς θόλους, ανατολικός, νότιος και βόρειος. Στην ανατολική και νότια γωνία της κιστέρνας έφτασε μέχρι το βάθος των 6 μ. και έφερε στο φως ένα από τα στηρίγματα των θόλων, ένα μονόλιθο αρράβδωτο μαρμάρινο κίονα με ιωνικό κιονόκρανο. Η έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος για τον εντοπισμό του πυθμένα της κιστέρνας, στάθηκε αδύνατη λόγω του λασπώδους των χωμάτων. Στη βόρεια γωνία η αποχωμάτωση έφτασε σε βάθος 2,50 μ. Εδώ στο βορειοδυτικό τοίχο της κιστέρνας φάνηκε η κατάληξη του αγωγού που τροφοδοτούσε την κιστέρνα με νερό. Η έρευνα συνεχίζεται.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

Οδός Επιμενίδου 23 στην Άνω Πόλη

Σύντομη ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο επί της οδού Επιμενίδου 23 αποκάλυψε στη βορειοανα-

τολική του γωνία και στο κέντρο του τμήματα αγωγών, μικρών διαστάσεων, με διάφορες κατευθύνσεις ροής. Όλοι ήταν της ίδιας απλής κατασκευής από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό υδραυλικό κονίαμα. Το εσωτερικό τους ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα. Μετά το τέλος της έρευνας χορηγήθηκε άδεια καταστροφής τους, προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες ανέγερσης οικοδομής.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου.

Πάροδος Ηροδότου 10

Σε οικοπέδο της παρόδου Ηροδότου αριθ. 10, νότια του ναού Αγίου Νικολάου Ορφανού, κατά τη διάρκεια σύντομης ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,25 μ. πεσσόμορφη κατασκευή. Ήταν κατασκευασμένη από αργούς λίθους με υπόλευκο συνδετικό κονίαμα. Είχε διαστάσεις 1,80x 1,75 και ύψος 0,75 μ. Βρισκόταν μόνη μέσα στο χώρο του οικοπέδου. Μετά το τέλος της έρευνας χορηγήθηκε άδεια ανέγερσης οικοδομής στο εν λόγω οικοπέδο, διατηρώντας το αρχαίο σε κατάχωση.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου.

Οδός Αγίου Νικολάου 3

Τον εντοπισμό αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια εκσκαπτικών εργασιών στο παραπάνω οικοπέδο ακολούθησε σωστική ανασκαφή που διήρκεσε από 24-5-88 έως 11-7-88. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα ρωμαϊκής οδού που βρισκόταν 2,50 μ. δυτικότερα της οδού Αγίου Νικολάου. Είχε χάραξη παράλληλη με τη σημερινή οδό. Τα ελάχιστα τμήματα της πλακόστρωσής της, που εντοπίστηκαν στα βόρεια και τα νότια όρια του οικοπέδου, βρισκόταν σε βάθος 3 μ. Το πλάτος της ρωμαϊκής οδού ήταν 5,80 μ. και οριζόταν από τα εκατέρωθέν της αποκαλυφθέντα τμήματα κτιριακών συγκροτημάτων (Σχ.έδ. 7), ενώ το σωζόμενο μήκος της μέσα στα όρια του οικοπέδου 17 μ.

Δίκτυο αγωγών σωζόταν κάτω από το επίπεδο της πλακόστρωσής της και στρώματα από αργούς λίθους με κονίαμα λευκό. Νότια της ανατολικής πλευράς της ρωμαϊκής οδού αποκαλύφθηκε πρόσοψη κτιρίου, μήκ. 7,50 μ., που προφανώς εκτεινόταν κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αγίου Νικολάου. Επρόκειτο για πλινθόκτιστους πεσσότοιχους, ύψ. 1,20 μ., από τους οποίους οι δύο πρόβαλαν προς Δ. παραστάδες πάχ. 0,35 μ. (Πίν. 228 α). Ενσωματωμένος στη νότια παραστάδα υπήρχε πλήνιος αγωγός κυκλικής διατομής, διαμ. 0,12 μ., που πιθανώς να χρησίμευε για την απορροφή ομβρίων υδάτων από τη στέγη του κτιρίου.

Στη δυτική πλευρά της ρωμαϊκής οδού αποκαλύφθηκαν τέσσερις χώροι κτιριακού συγκροτήματος με ορθογώνια κάτοψη. Από τους δύο κεντρικούς ο νότιος είχε εσωτερικές διαστάσεις 5,40x6,20, ενώ ο βόρειος 5,40x5,20 μ. (Πίν. 228 β). Από τους δύο ακραίους χώρους ερευνήθηκαν μόνο τα τμήματά τους που σώζονταν μέσα στα όρια του οικοπέδου. Οι τοίχοι που όριζαν ανατολικά και δυτικά τους χώρους αυτούς είχαν πάχος 2,10, ενώ οι μεσότοιχοί τους 0,80 μ. Στην προς τη ρωμαϊκή οδό κοινή τους όψη, που σώθηκε σε ύψος 1,10 μ., διακρίνονταν τα θυραία ανοίγματα της αρχικής φάσης. Ενδιαφέρουσα ήταν η τοιχοποιία τμήματος της πίσω κοινής τους όψης, που σώθηκε σε ύψος 3 μ. Ήταν από αργούς λίθους με ισχυρό υπόλευκο συνδετικό κονίαμα και οριζόντιες τριπλές στρώσεις πλίνθων κατά διαστήματα. Η χρήση των χώρων αυτών δεν ήταν σαφής. Αλληπάλληλες οικιστικές φάσεις από τα ρωμαϊκά και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια άφησαν ίχνη δαπέδων και κατασκευών στο εσωτερικό τους.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας τοποθετούνται χρονολογικά ο αγωγός που διέρχονταν από το κέντρο του οικοπέδου με κατεύθυνση ροής από Β.

προς Ν., τμήμα κρήνης στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, καθώς και τμήμα του τοίχου στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου.

Μετά το τέλος της έρευνας αποφασίστηκε τα αρχαία να διατηρηθούν σε κατάχωση προκειμένου ν' ανεγερθεί πολυώροφη οικοδομή.

Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τον αρχιτέκτονα Ι. Λυμπέρη.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΝΟΝΙΔΗΣ

Οδός Επταπυργίου

Κατά τη διάρκεια εργασιών της Διεύθυνσης Οδοποιίας Θεσσαλονίκης στην περιοχή Επταπυργίου - στροφή προς Φιλίππειον, εντοπίστηκαν αρχαία. Στα πλαίσια της συνεργασίας 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και του Δήμου Θεσσαλονίκης μας παραχωρήθηκε συνεργείο από πέντε εργάτες, με σκοπό την έρευνα της περιοχής.

Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε ένα σύμπλεγμα από κεντρικό βυζαντινό υδραγωγό, ο οποίος ερχόταν από το χωριό Χορτιάτη και υδροδοτούσε την Άνω Πόλη. Συγκεκριμένα τα σωζόμενα ευρήματα της ανασκαφής είναι: Κεντρικός αγωγός, μήκ. 110 μ. περίπου, με κατεύθυνση Β.-Α. και φρεάτιο διακλάδωσης με διαστάσεις: πλάτος 0,38 και βάθος 0,48 μ.

Όλα αυτά τα ευρήματα με βάση την κατασκευή τους ανήκουν σε δύο φάσεις: στην παλαιοχριστιανική εποχή και στα μεταβυζαντινά χρόνια. Σημαντικά κεραμικά και νομίσματα δεν βρέθηκαν.

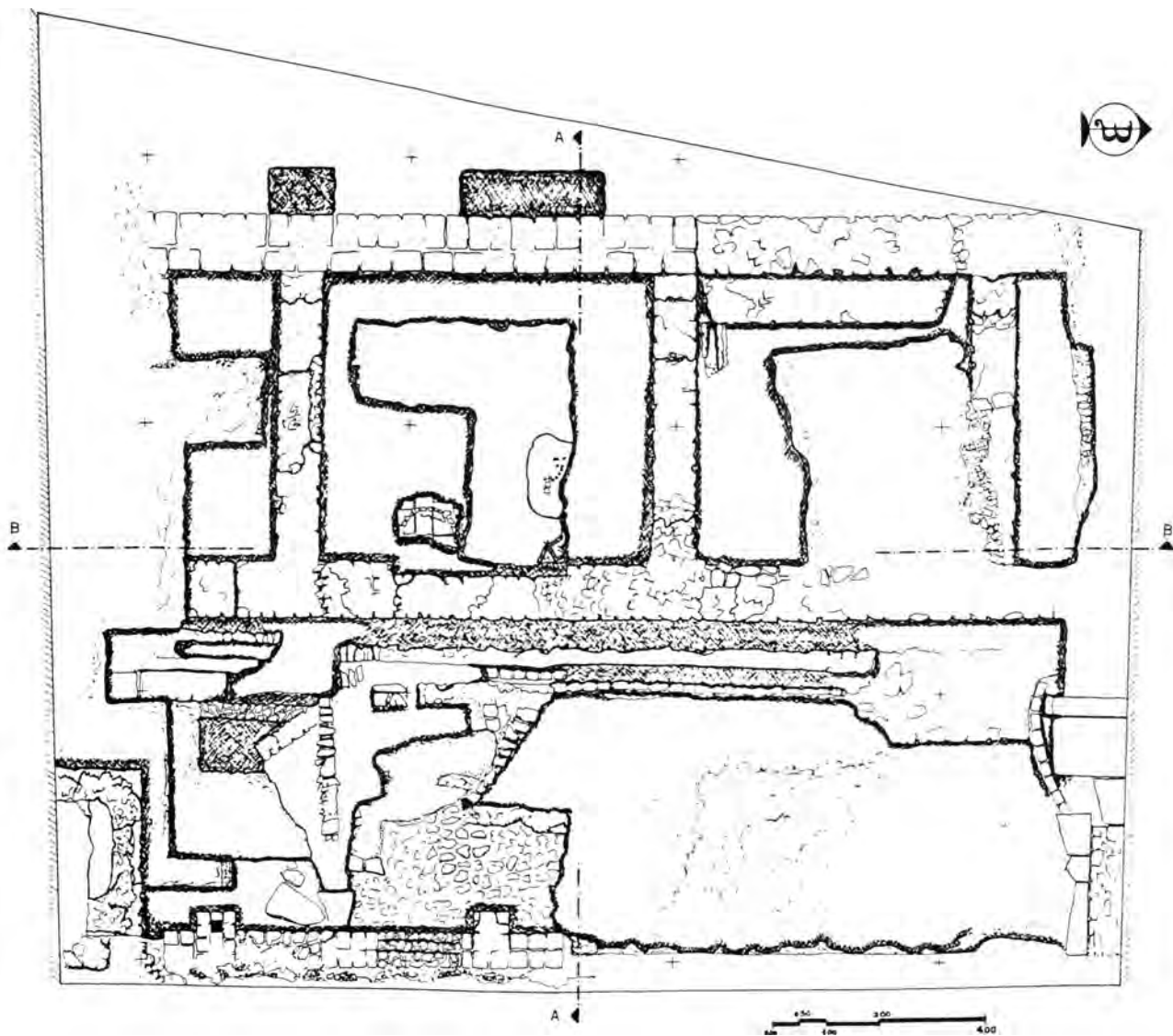
Στην πρώτη φάση ανήκουν ο κεντρικός αγωγός και η θεμελίωση του φρεατίου, στη δεύτερη, το επάνω μέρος του φρεατίου το οποίο χρησιμοποιήθηκε σαν πηγάδι στην Τουρκοκρατία. Τέλος η ανασκαφή μας αποκάλυψε ένα μέρος του καλά οργανωμένου συμπλέγματος του κεντρικού παλαιοχριστιανικού υδαταγωγού της Θεσσαλονίκης.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΙΟΡΑΚΗΣ

Οδός Κάστορος 7 (Άνω Πόλη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση οικοδομής στο οικοπέδο της οδού Κάστορος 7, παρόδου της οδού Ακροπόλεως ιδιοκτησίας Θεόδωρου Βλαχοπάνου, εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου μικρή ορθογώνια κιστέρνα ύδατος, εσωτ. διαστ. 3,85x2,8 μ. (πλ. τοίχου 0,70 μ. περίπου), θεμελιωμένη πάνω στο

Σχέδ. 7. Θεσσαλονίκη. Οδός Αγίου Νικολάου 3. Κάτοψη της ανασκαφής.

φυσικό βράχο (Πίν. 229 α). Το πλινθόστρωτο δάπεδό της διατηρείται σχεδόν ακέραιο. Οι περιμετρικοί τοίχοι σώζονται σ' ελάχιστο ύψος (μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 μ.). Στοιχεία της τοιχοποιίας και της στέγασης της κατασκευής δεν εντοπίστηκαν, εξαιτίας της έντονης διατάραξης των επιχώσεων της κινστήρας από νεότερες επεμβάσεις.

Η τεχνική της στεγανοποίησης και υδροδότησης είναι τυπική του είδους. Ισχυρό υδραυλικό κονίαμα καλύπτει τις εσωτερικές επιφάνειες της κινστήρας και ενισχύει τις διέδρες γωνίες των τοίχων και του δαπέδου. Δύο αγωγοί υδροδότησης ανοίγονται αντι-

στοίχως στη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική, γωνία της δεξαμενής. Οι γωνίες αυτές έχουν κατασκευαστεί κοίλες για να δέχονται τις πιέσεις του νερού, που εισέρχεται στην κινστήρα από τα βόρεια. Οι δύο αγωγοί διακλαδίζουν την παροχή νερού σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Άποψή μας είναι ότι η μικρή κινστήρα της οδού Κάστορος εντάσσεται σε γενικότερο δίκτυο υδροδότησης, πιθανότατα αυτό της πόλης.

Η καλή κατασκευή της στεγανοποίησης και η ένταξη της μικρής κινστήρας σ' ένα υδροδοτικό δίκτυο της πόλης, υποδεικνύει μια πρώιμη εποχή,

ίσως παλαιοχριστιανική. Για την καλύτερη προστασία του αρχαίου, αποφασίστηκε η γενική κατάχωση της μικρής κινστέρας.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου.

Οδός Αράχθου 5, στο συνοικισμό Επταπυργίου

Κατά την εκσκαφή για θεμελίωση οικοδομής στο παραπάνω οικοπέδο ιδιοκτησίας Ροδάμας Ιωαννίδη, εντοπίστηκαν αρχαιότητες, αρκετά κατεστραμμένες από το μηχανικό εκσκαφέα. Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στο δυτικό μόνο τμήμα του οικοπέδου, τους τοίχους ενός κτιρίου, το οποίο εκτείνεται βόρεια και δυτικά, μέσα στα γειτονικά οικοπέδα, καθώς και κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αράχθου (Πίν. 229 β).

Αυτό που κυρίως σώζεται είναι μια επιμήκης αίθουσα, πλ. 3,60 και σωζ. μήκ. 12,20 μ., στον άξονα Β.-Ν., στη νότια πλευρά του οποίου σχηματίζεται πόρτα. Δυτικά του προηγούμενου χώρου, αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα δύο τοίχων, οι οποίοι εκτείνονται στο παρακείμενο, προς Δ. οικοπέδο, και ορίζουν άλλους τρεις χώρους - δωμάτια (;) (Σχέδ. 8-9). Το κτιριακό συγκρότημα που αποκαλύφθηκε, είναι θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και καθαρό ασβεστοκονίαμα.

Το κύριο χαρακτηριστικό του κτιρίου, που ίσως προσφέρει και μια πιθανή ερμηνεία της χρήσης του χώρου, είναι το πυκνό και συστηματικό δίκτυο αγωγών. Κατευθύνονται σε ποικίλες διαδρομές και είναι κατασκευασμένοι με διαφορετικές διαστάσεις και διατομές, πράγμα που πιθανότατα έχει σχέση με τη διαφορετική λειτουργία του κάθε αγωγού. Συνολικά αποκαλύφθηκαν 10 αγωγοί, που διαπερνούν την κεντρική αίθουσα, ή είναι παράλληλοι μ' αυτήν.

Οι αγωγοί είναι πηλίνοι ή κυρίως κτιστοί με δάπεδα από πλίνθους ή κεράμους, σε β' χρήση. Διαπερνούν τους τοίχους κάτω από το επίπεδο του δαπέδου της επιμήκους αίθουσας. Το δάπεδό της σύμφωνα με τα ελάχιστα ίχνη που εντοπίστηκαν, πρέπει να ήταν πλακοστρωμένο με πέτρες από φυσικό βράχο της περιοχής. Όπως έγινε αντιληπτό από την ανασκαφική έρευνα, οι περισσότεροι από τους αγωγούς ανήκουν στην αρχική κατασκευή του κτιρίου. Εντοπίστηκαν όμως και κάποιες μεταγενέστερες κατασκευές αγωγών, δίπλα σ' άλλους, οι οποίοι αχρηστεύθηκαν.

Η χρήση του χώρου φαίνεται διαρκής και συστηματική, παραμένει όμως προβληματική. Πιθανόν να πρόκειται για κάποιον εργαστηριακό χώρο.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα (κυρίως κεραμική) και παρ' όλη την εκτεταμένη διατάραξη των στρωμάτων και την καταστροφή του κτιρίου από το μηχανικό εκσκαφέα, το κτίριο μπορεί να χρονολογηθεί στην παλαιοχριστιανική εποχή. Μετά την ανασκαφική έρευνα και αφού έγινε προσπάθεια για μια όσο το δυνατόν πληρέστερη τεκμηρίωση της ανασκαφής, το αρχαίο καθαιρέθηκε εν μέρει και το υπόλοιπο τμήμα του προστατεύθηκε με γενική κατάχωση.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου.

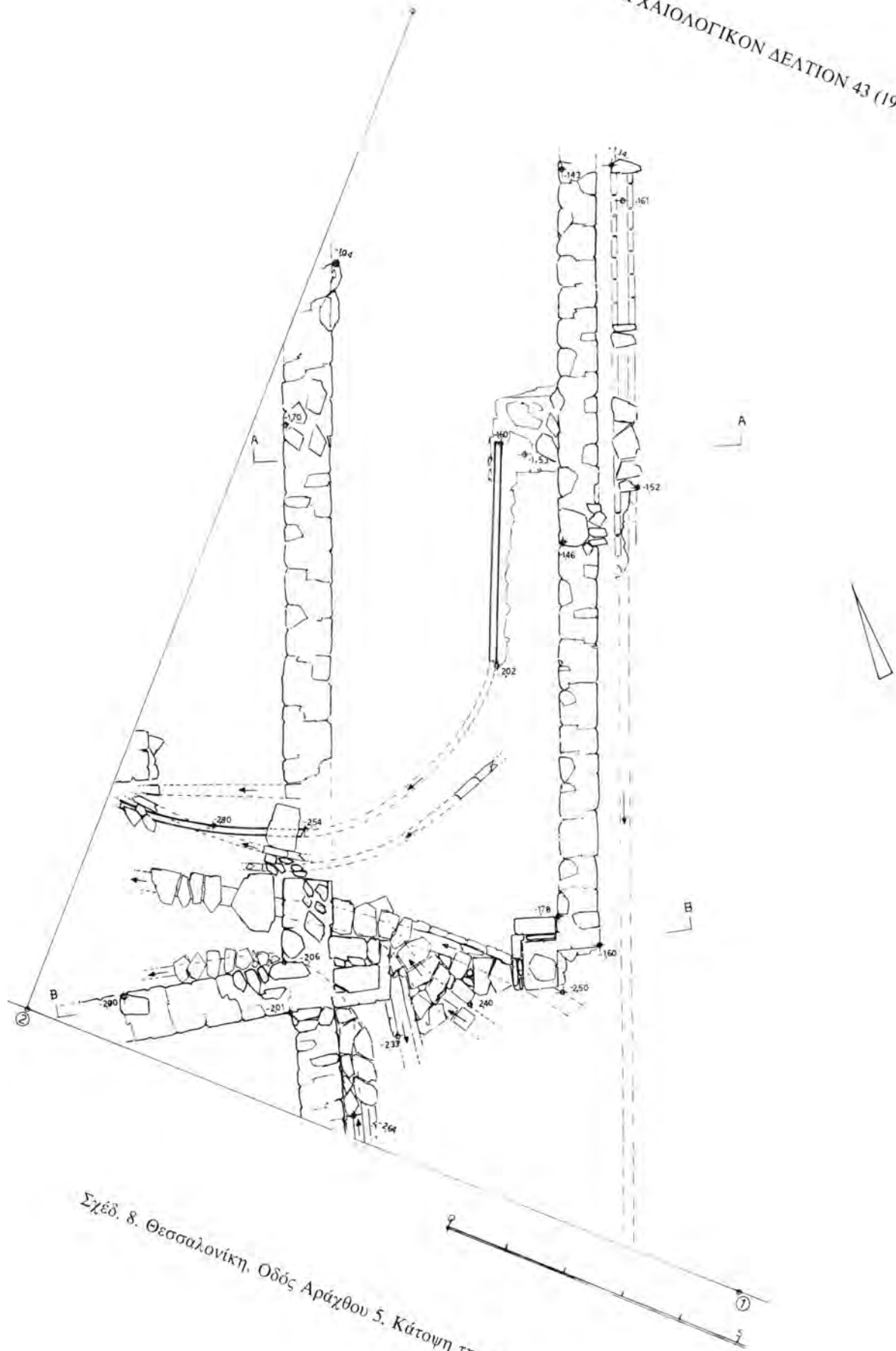
Γωνία οδών Ολυμπιάδος και Σακελλαρίου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση οικοδομής σε οικοπέδο στη γωνία των οδών Ολυμπιάδος και Σακελλαρίου, εργολαβίας Ιορδάνη Παπαγαβριήλ, εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Οι εκσκαπτικές εργασίες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν εν αγνοία μας, προξένησαν μεγάλης έκτασης καταστροφή και τα ίχνη του μηχανικού εκσκαφέα ήταν παντού ορατά.

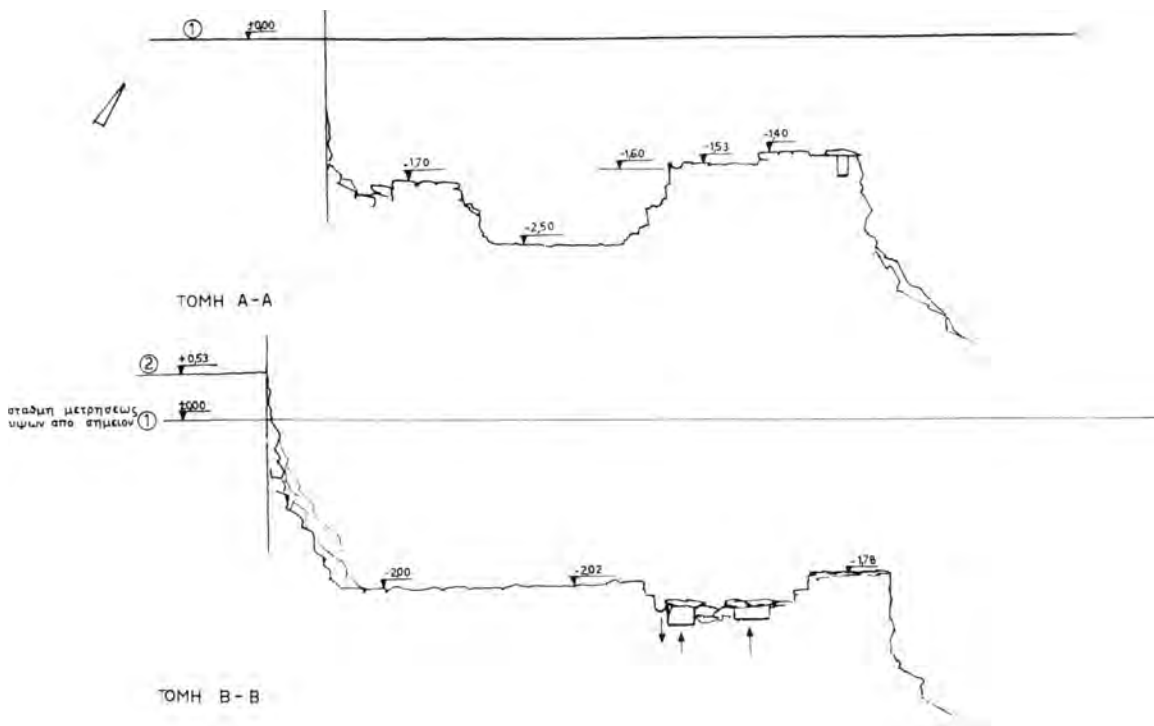
Η σωστική ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, αποκάλυψε τους ευμεγέθεις τοίχους ενός κτιρίου, το οποίο εντοπίστηκε σχεδόν μόνο στο ύψος θεμελίωσής του. Εκτείνεται και πέραν των ορίων του συγκεκριμένου οικοπέδου, προς Ν. και Β. κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ολυμπιάδος. Συγκεκριμένα, αυτό που αποκαλύφθηκε είναι ένα σύμπλεγμα τοίχων που ανήκουν σε δύο κτιριακές φάσεις (Σχέδ. 10-11).

1) Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει τοίχος (τοίχος α) με κατεύθυνση από Β. προς Ν. σωζ. μήκ. 13,80 μ. Το υπέργειο τμήμα του είναι χτισμένο σύμφωνα με την τυπική εναλλασσόμενη τοιχοποιία αργολιθοδομής με ζώνες από τρεις σειρές πλίνθων. Το συνεκτικό κονίαμα είναι υποκίτρινου χρώματος. Στη δυτική όψη του σχηματίζονται δύο ευμεγέθεις αντηρίδες. Στο βόρειο άκρο του σχηματίζεται μια ελεύθερη πυργοειδής κατασκευή, η οποία βρέθηκε στο ύψος της θεμελίωσης της. Από την πυργοειδή κατασκευή εκφύονται τοίχοι, που συνεχίζουν προς Β. (τοίχοι β και γ), κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ολυμπιάδος, ή προς Ν. (τοίχοι δ και ε), σχηματίζοντας σύμπλεγμα με τον προηγούμενο τοίχο (α), που πιθανώς να έχει σχέση με την κατασκευή θεμελίων πύλης, ίσως και κλιμακοστασίου, στο σημείο αυτό.

Στην ίδια κτιριακή φάση ανήκει και ο τοίχος (στ), ο οποίος εντοπίστηκε κατά την ανασκαφική ερευνητική τομή ανατολικά του τοίχου (α). Ο τοίχος (στ) εντοπίστηκε πεσμένος σε ερειπίωδη κα-

Σχέδ. 8. Θεσσαλονίκη, Οδός Αράχθου 5. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 9. Θεσσαλονίκη. Οδός Αράχθου 5. Οι τομές.

τάσταση. Αποδείχθηκε όμως ότι εκφύεται από τον τοίχο (α) και ανήκει στην αρχική κατασκευή.

Το αρχικό λοιπόν κτίριο, το οποίο φαίνεται να έχει ευρύχωρους χώρους, σύμφωνα με την έρευνα, πρέπει να καταστράφηκε από κατάρρευση τοίχων με επακόλουθη πυρά. Μπορεί να χρονολογηθεί στην υστερορωμαϊκή εποχή.

2) Στη δεύτερη κτιριακή φάση ανήκουν οι δύο παράλληλοι και ευμεγέθεις θεμέλιοι τοίχοι (Α και Β), πλ. 1,10 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι τοίχοι Α, Β κλείνουν στα βόρεια με τρίτο τοίχο Γ, ο οποίος όμως έχει καταστραφεί ολοσχερώς από το μηχανικό εκσκαφέα. Αυτή η δεύτερη οικοδομική φάση έχει πατήσει πάνω στο αρχικό κτίριο και το έχει χρησιμοποιήσει σε μεγάλη έκταση.

Δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν και στο υπόλοιπο προς Α. τμήμα του οικοπέδου, δεν απέδωσαν οικοδομικά στοιχεία. Εξαιτίας της καταστροφής των υπεργείων τμημάτων του αρχαίου κτιρίου από το μηχανικό εκσκαφέα είναι αδύνατη προς το παρόν η ερμηνεία των κτιριακών λειψάνων που αποκαλύφθηκαν, σε μια περιοχή άγνωστη ανασκαφικά μέχρι σήμερα, όπως είναι αυτή που βρίσκεται δυτικά του ναού του Προφήτη Ηλία.

Για όλους αυτούς τους λόγους η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχει προτείνει τη διατήρη-

ση του αρχαίου κτιρίου στο υπόγειο, ορατού και επισκέψιμο στη στάση της θεμελίωσης, της πολυώροφης οικοδομής που πρόκειται να ανεγερθεί.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου.

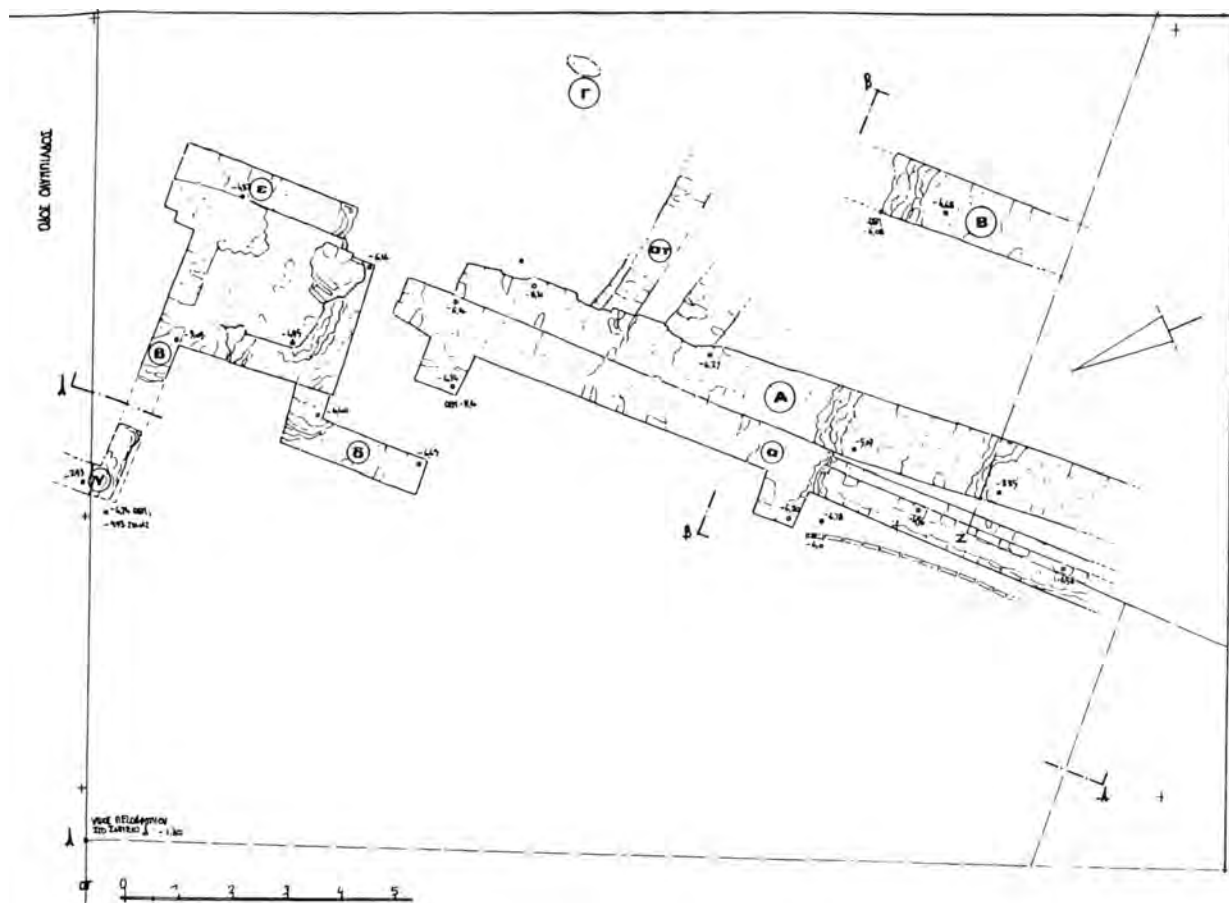
Οδός Προφήτου Ηλία 5

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση οικοδομής στο οικοπέδο της παραπάνω οδού ιδιοκτησίας Γεωργίου Συμεωνίδη, εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε σ' όλη την έκταση του οικοπέδου, τμήμα ενός κτιρίου, αρκετά κατεστραμμένου και από το μηχανικό εκσκαφέα το οποίο εκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις, μέσα στα παρακείμενα οικοπέδα και κάτω από το οδόστρωμα της οδού Προφήτου Ηλία.

Συγκεκριμένα, αυτό που ερευνήθηκε αποτελεί τμήμα μιας μεγάλης κεντρικής αίθουσας υποδοχής (triclinium), πλ. 9 και σωζ. μήκ. 9 μ. περίπου, που κλείνει στα βόρεια με κόγχη, εγγεγραμμένη σε ορθογώνιο. Ανατολικά της κεντρικής αίθουσας ανοίγονται δύο τουλάχιστον χώροι - δωμάτια (:), ως συνέχεια του ίδιου κτιρίου (Πίν. 230 α).

Το κτίσμα είναι θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο,

Σχέδ. 10. Θεσσαλονίκη. Οδός Ολυμπιάδος και Σακελλαρίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ο οποίος έχει λαξευθεί ειδικά γι' αυτό το σκοπό. Το αρχαίο είναι χτισμένο με ισχυρό συνεκτικό κονίαμα και σύμφωνα με την τυπική εναλλασσόμενη τοιχοποιία, αργολιθοδομής με επάλληλες ζώνες από τρεις σειρές πλίνθων.

Η κεντρική αίθουσα του τρικλίνου ήταν διακοσμημένη με πολυτελές αβακωτό μαρμαροθέτημα (opus sectile) στο δάπεδο. Αντίθετα, η κόγχη είχε ακόσμητο δάπεδο με χονδρές ψηφίδες. Δυστυχώς το μαρμαροθετημένο δάπεδο εντοπίστηκε πολύ κατεστραμμένο και μόνο τα αποτυπώματα του αβακωτού opus sectile είναι κυρίως ορατά.

Οι τοίχοι της κεντρικής αίθουσας έφεραν ορθομαρμάρωση από λευκό μάρμαρο. Αν και διατηρούνται σε ελάχιστο ύψος, μπορεί κανείς να διακρίνει τα υπολείμματα της ορθομαρμάρωσης, η οποία συγκρατείται με ισχυρό επιτοίχιο κονίαμα (κουρασάνι). Η καταστροφή του δαπέδου συμπληρώθηκε με την κατασκευή δύο βόθρων εποχής Τουρκοκρατίας, καθώς και ενός αποθέτου (;) με κτιστό αγωγό

απορροής υγρών, ίσως εργαστηριακής χρήσης, μιας μεταγενέστερης, άγνωστης εποχής.

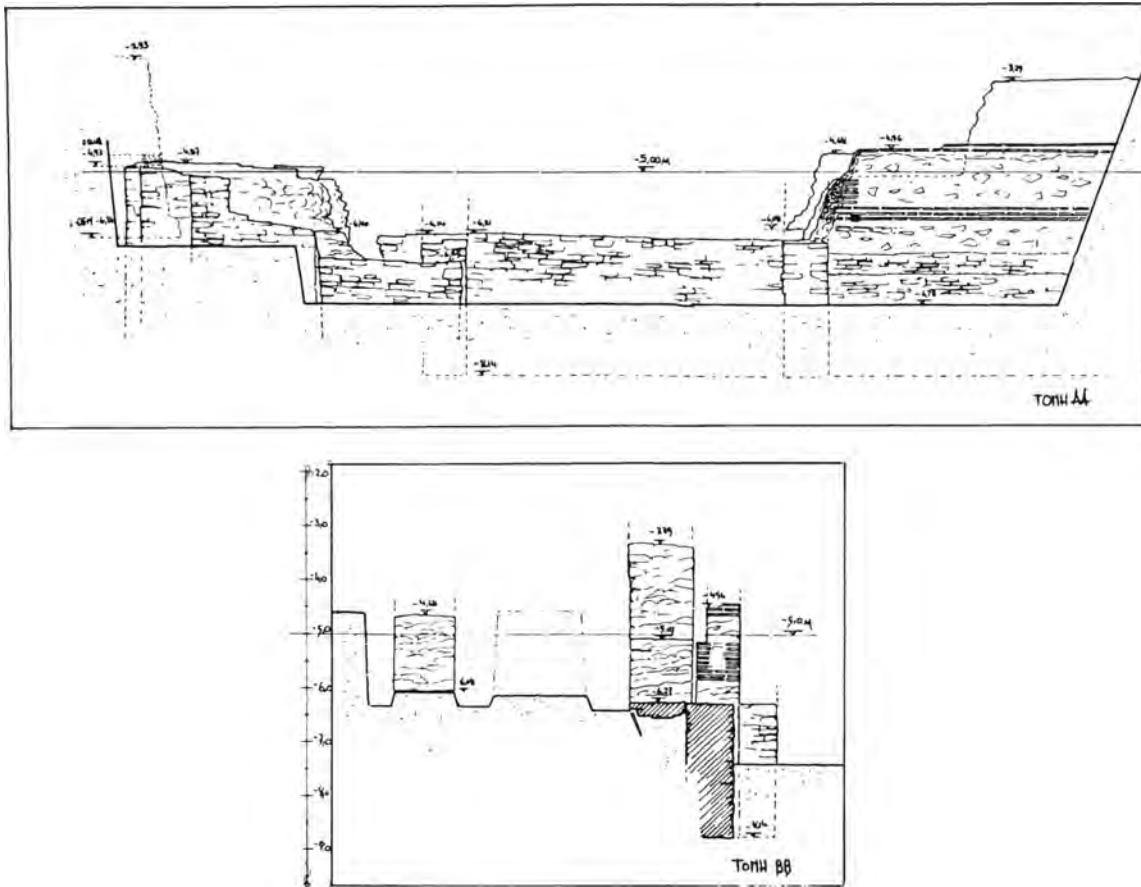
Η αρχιτεκτονική του κτιρίου, η εναλλασσόμενη τοιχοποιία του, το πολυτελές αβακωτό μαρμαροθέτημα της κεντρικής αίθουσας, συνηγορούν ότι πρόκειται για πολυτελή αίθουσα υποδοχής κοσμικού κτιρίου, παλαιοχριστιανικής εποχής.

Τελικώς, το αρχαίο κτίριο διατηρήθηκε μερικώς στο υπόγειο της οικοδομής, που έχει ανεγερθεί, με σκοπό την ανάδειξή του σε τμήμα του υπογείου καθώς και σ' όλη την έκταση του ακαλύπτου χώρου.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε η αρχιτέκτων Ρωζάνη Τρυσιάνη.

Οδός Βύζαντος 12 (Άνω Πόλη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση οικοδομής στο οικόπεδο της οδού Βύζαντος 12, ιδιοκτησίας Αναστασίου και Αικατερίνης Καρασούλη, εντοπίστηκαν αρχαιότητες σ' όλη την έκταση του

Σχέδ. 11. Θεσσαλονίκη. Οδός Ολυμπίδος και Σακελλαρίου. Οι τομές.

οικοπέδου, συνολικού εμβαδού 200 μ².

Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ένα ακέραιο, θολωτό, υπόγειο, σταυρόσχημο κτίριο, εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο, το οποίο εκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις και κυρίως στο γειτονικό προς Α. οικόπεδο.

Η αρχιτεκτονική του κτιρίου καθώς και τα αρχαιολογικά δεδομένα συνηγορούν ότι πρόκειται για την κρύπτη βυζαντινού ναού των μέσων χρόνων, που ανήκει σε άγνωστο αρχαιολογικό χώρο της Άνω Πόλης, πιθανότατα κάποιας μονής της βυζαντινής Θεσσαλονίκης. Αυτό που κυρίως εντοπίστηκε μέχρι στιγμής, στο οικόπεδο της οδού Βύζαντος 12, είναι το δυτικό μόνο τμήμα του ναού, και συγκεκριμένα ο νάρθηκας και μέρος του κυρίως ναού, καθώς και η κρύπτη στο σύνολό της (Πίν. 230 β).

Το υπέργειο τμήμα του ναού είναι εξαιρετικά κατεστραμμένο από τη συνεχή οικιστική χρήση του χώρου μέχρι σήμερα. Η κρύπτη όμως, ως υπόγειο

κατασκευή, διατηρήθηκε ακέραιη και ανέπαφη, σε τόσο καλή κατάσταση, ώστε χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο των περιοίκων από τους βομβαρδισμούς, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Άλλωστε το πρώτο πράγμα που αντικρύσαμε όταν κατορθώσαμε να εισχωρήσουμε στο εσωτερικό της, από ένα όρυγμα στη δυτική πλευρά της νότιας κεραίας (πιθανότατα πρόκειται για μεταγενέστερη είσοδο στην κρύπτη και βέβαια δεν είναι η αρχική, κατασκευαστικά, είσοδος), ήταν οι στέρες και πυκνές ξύλινες υποστυλώσεις της θολωτής κρύπτης, ξεχασμένες στον υπόγειο χώρο από την εποχή του τελευταίου πολέμου.

Ένας διαχωριστικός νεότερος τοίχος, χτισμένος διαγώνια στο κέντρο, δημιουργούσε διάδρομο σπειροειδούς μορφής στο εσωτερικό της κρύπτης.

Επιπλέον, έγινε φανερό ότι οι ιδιοκτήτες της παλιάς οικίας, που υψωνόταν στο οικόπεδο της οδού Βύζαντος 12, και καθαιρέθηκε μετά το σεισμό του 1978, πρέπει να χρησιμοποιούσαν και συντηρούσαν

τη βυζαντινή κρύπτη, ως υπόγεια αποθήκη τους.

Με επιφανειακή έρευνα στα παρακείμενα οικοπέδα εντοπίστηκαν στοιχεία (κυρίως μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη ή ίχνη τοιχοποιίας) που βοήθησαν στον εντοπισμό της εξάπλωσης του αρχαίου. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν: η ανασκαφική έρευνα του νάρθηκα του ναού, δύο διερευνητικές τομές στο εσωτερικό της κρύπτης και μια τελευταία τομή κατά μήκος του βόρειου (υπέργειου) τοίχου του ναού.

α) Η έρευνα του νάρθηκα, διαστ. 8,35x3,45 μ., απέδειξε ότι αυτό που σώθηκε είναι κυρίως οι θεμέλιοι τοίχοι του καθώς και ελάχιστο ύψος (0,30-0,50 μ.) των υπεργείων τοίχων.

Εντοπίστηκαν ίχνη προσκτισμάτων (;) δυτικότερα του νάρθηκα, αρκετά κατεστραμμένα στο σημείο αυτό, από το μηχανικό εκσκαφέα, που απαιτούν πιο συστηματική έρευνα. Ερευνήθηκαν τα υπολείμματα τριών κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων βυζαντινής εποχής με διαταραγμένη επίχωση, εκ των οποίων ο πρώτος, διαστ. 1,80 (σωζ. μήκ.)x0,80 μ., εντοπίστηκε εντός του νάρθηκα (στο νότιο άκρο του). Οι υπόλοιποι δύο αποκαλύφθηκαν εκτός νάρθηκα, κατά μήκος της βόρειας και δυτικής πλευράς του. Μια ελεύθερη προσανατολισμένη ταφή καλύπτει το κέντρο του νάρθηκα. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα θα αποκαλύψει και άλλους τάφους γύρω από το ναό.

β) Η έρευνα συνεχίστηκε στο εσωτερικό της κρύπτης, διαστ. 10,90x8,10 μ. Οι νεωτερικές υποστυλώσεις στη δυτική και νότια κεραία αφού αποτυπώθηκαν και φωτογραφήθηκαν, απομακρύνθηκαν. Όλα τα υπόλοιπα νεωτερικά στοιχεία παρέμειναν, ως μάρτυρες της επέμβασης στη σταυρόσχημη κρύπτη. Πραγματοποιήθηκαν δύο διερευνητικές τομές στη δυτική και νότια κεραία αντίστοιχα. Το αρχικό κτιστό δάπεδο της κρύπτης εντοπίστηκε σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια της επίχωσης της. Η κρύπτη πρέπει να επιχώθηκε, δημιουργώντας νέο επίπεδο δαπέδου, σε μεταγενέστερη, άγνωστη μέχρι στιγμής, εποχή.

Το σημαντικότερο στοιχείο εντοπίστηκε κατά την ανασκαφική έρευνα της νότιας κεραίας. Η αφαίρεση της επίχωσης στο σημείο αυτό, αποκάλυψε στο νότιο τοίχο της κεραίας, σύμπλεγμα δύο θολωτών υπογείων και ανέπαφων από το χρόνο, διαδρόμων, διαφορετικών διαστάσεων, χτισμένων ενιαία, ο ένας πάνω στον άλλον. Ακολουθώντας τις δύο υπόγειες και επάλληλες διαδρομές σε μια απόσταση 5,35 μ. περίπου (πέραν τούτου είναι αδύνατη η διάβαση λόγω της επίχωσης), διαπιστώθηκε ότι οδηγούν από Ν. (από άγνωστο ανασκαφικά χώρο)

στο εσωτερικό της κρύπτης. Πιθανότατα πρόκειται για την αρχική κατασκευή εισόδου.

γ) Μια ερευνητική ανασκαφική τομή πραγματοποιήθηκε κατά μήκος του βόρειου υπέργειου τοίχου του ναού, του οποίου το ανώτερο σωζόμενο ύψος είναι 1 μ. περίπου. Στις όψεις του τοίχου αυτού, εντοπίστηκαν ίχνη τοιχογραφιών και αποκαλύφθηκαν τοίχοι προσκτισμάτων του ναού, προς Β.

Η σωστική ανασκαφή διακόπηκε και θα συνεχιστεί με συστηματικότερο τρόπο. Η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πρότεινε την αναγκαστική απαλλοτρίωση του οικοπέδου για λόγους δημόσιας ωφέλειας και ειδικότερα για την ασφαλέστερη προστασία, ανάδειξη και προβολή ενός μνημείου των μεσοβυζαντινών χρόνων στη Θεσσαλονίκη. Με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού (ΦΕΚ. 4112/β'/-21-6-1988) το αρχαίο χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό μνημείο.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε ο σχεδιαστής Θεοφάνης Ομήρου σε συνεργασία με το τοπογραφικό συνεργείο της Εφορείας, με επικεφαλής τον τοπογράφο-μηχανικό Βελισσάριο Σταματόπουλο.

Οδός Φιλικής Εταιρείας 10 και Μεγάλου Αλεξάνδρου (Τσιμισκή)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση πολυώροφης οικοδομής στο οικοπέδο της γωνίας των οδών Φιλικής Εταιρείας 10 και Μεγάλου Αλεξάνδρου (Τσιμισκή) ιδιοκτησίας Ο.Δ.Ε.Π. (Οργανισμός Διοικήσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας), αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού προτειχίσματος της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, σ' όλο το μήκος του οικοπέδου, συνολικού εμβαδού 840 μ.²

Η κατά καιρούς ανασκαφική έρευνα έχει εντοπίσει σε αρκετά σημεία των ανατολικών και δυτικών τειχών της Θεσσαλονίκης και τα ανάλογα τμήματα του προτειχίσματος. Πλην όμως, αυτά διατηρούνται σε ελάχιστο ύψος και αδυνατούν να προσφέρουν πληροφορίες για την αρχική εικόνα του. Η σωστική ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου της οδού Φιλικής Εταιρείας 10, κατ' αρχήν, συμπλήρωσε τον τοπογραφικό χάρτη του ανατολικού προτειχίσματος όπως αυτό αποκαλύφθηκε σε μια σειρά σωστικών ανασκαφών κατά μήκος των ανατολικών τειχών.

α) Κυρίως όμως η παρούσα ανασκαφή αποκάλυψε για πρώτη φορά μέχρι σήμερα, τμήμα του προτειχίσματος, πλάτους 2 μ. περίπου, που σώζεται σε ύψος 3,20 μ. και διατηρείται ακέραιο, σε άριστη κατάσταση σε μήκος 46,50 μ. Είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με την τυπική εναλλασόμενη τοι-

χοποιία σειρών από επάλληλες ζώνες πλίνθων και αργολιθοδομή. Το σωζόμενο ύψος του περιλαμβάνει δύο ζώνες από τρεις σειρές πλίνθων. Το σημαντικό είναι ακόμη, ότι στο τμήμα του προτειχίσματος, που ανασκάπτεται, αποκαλύφθηκε ακέραιη, μια αρχική κατασκευαστικά τοξωτή πυλίδα, η οποία βρέθηκε σφραγισμένη, άγνωστο από ποιά εποχή (ύψ. 3,20, πλ. 2,20 μ.) (Πίν. 231 β).

β) Εκτός του προτειχίσματος, αποκαλύφθηκε κατά την εκσκαφή και η απόληξη του τριγωνικού προβόλου-πύργου, του οποίου το κυρίως σώμα είχε εντοπιστεί και ερευνηθεί κατά την ανασκαφή του ανατολικού τείχους στο πλάτος της οδού Φιλικής Εταιρείας το έτος 1970¹⁵. Εντύπωση προξενεί η ακέραιη διατήρηση της τοιχοποιίας του πύργου καθώς και η άριστη κατάσταση του αρμολογήματος του κονιάματος της εξωτερικής επιφάνειας, η οποία μειείται ισόδομη τοιχοποιία με χαράξεις.

γ) Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε ευμεγέθους πυργοειδής κατασκευή, της οποίας η βόρεια πλευρά είχε εντοπιστεί κατά την ανασκαφή του όμορου πύργου Β. οικοπέδου¹⁶.

Αν και το δυτικό άκρο της κατασκευής βρίσκεται κάτω από το οδόστρωμα της οδού Φιλικής Εταιρείας, και δεν γνωρίζουμε τη σχέση της με το κυρίως τείχος, εντούτοις φαίνεται ότι πρόκειται για ελεύθερη κατασκευή στο χώρο, δηλαδή στο διάστημα ανάμεσα στο τείχος και το προτείχισμα.

δ) Η πρώτη διερευνητική τομή πραγματοποιήθηκε ανάμεσα στο προτείχισμα και το πυργοειδές κτίσμα με σκοπό την έρευνα της θεμελίωσης των δύο κατασκευών αντιστοιχώς.

Θα ήταν ενδιαφέρουσα η έρευνα θεμελίωσης του προτειχίσματος, δυστυχώς όμως λόγω του χειμῶνος και των βροχοπτώσεων συναντήσαμε τη στάθμη των υπογείων υδάτων σε υψηλό επίπεδο.

Εξαιτίας σοβαρών εργολαβικών διαφορών με τον ιδιοκτήτη (Ο.Α.Ε.Π.) του οικοπέδου, η εκσκαφή η οποία συνεχιζόταν στο νότιο τμήμα του αναβλήθηκε. Η σωστική ανασκαφή που διακόπηκε, θα συνηχιστεί.

Δημοτικό Νοσοκομείο «Άγιος Δημήτριος»¹⁷

Κατά τη διάρκεια εκσκαπτικών εργασιών διά-

νοίξης δρόμου κατά μήκος της βόρειας πλευράς του νοσοκομείου «Άγιος Δημήτριος», νότια της περιοχής που είναι γνωστή ως Κήποι του Πασά, εντοπίστηκαν τάφοι του αρχαίου ανατολικού νεκροταφείου. Η διάνοιξη της χάραξης του νέου δρόμου πραγματοποιήθηκε με σκοπό την εξυπηρέτηση των πολλαπλών αναγκών του νοσοκομείου. Το έργο εκτελέστηκε εν αγνοία μας, με συνέπεια να σημειωθεί εκτεταμένη καταστροφή αγνώστου αριθμού τάφων από τους μηχανικούς εκσκαφείς.

Οι αρχαιότητες που τελικά διασώθηκαν, εντοπίστηκαν στο βόρειο και νότιο πρηνές του δρόμου, που δημιουργήθηκε με την αποκοπή μεγάλων όγκων βράχου:

α) Η σωστική ανασκαφική έρευνα ανίχνευσε και αποκάλυψε κατά μήκος του βορείου πρηνούς του δρόμου, σε μια απόσταση 70 μ. περίπου, τα υπολείμματα 22 μεμονωμένων τάφων, ποικίλων αρχιτεκτονικών τύπων (οκτώ καμαροσκεπείς, οκτώ κτιστοί κιβωτιόσχημοι, ένας κεραμοσκεπής και πέντε αδιευκρίνιστου τύπου εξαιτίας της καταστροφής) με διάφορους προσανατολισμούς, που μπορούν να χρονολογηθούν από τους ρωμαϊκούς έως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (οι περισσότεροι).

β) Στο νότιο πρηνές της εκσκαφής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τα υπολείμματα 12 τάφων (τρεις προσανατολισμένοι καμαροσκεπείς, επτά κτιστοί κιβωτιόσχημοι και δύο αδιευκρίνιστου τύπου εξαιτίας της καταστροφής).

Η κατά καιρούς ανασκαφική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος έχει αποκάλυψει πολλές συγκεντρώσεις χριστιανικών τάφων και είναι πλέον γνωστό ότι το κτίριο του νοσοκομείου έχει θεμελιωθεί στο χώρο του αρχαίου χριστιανικού νεκροταφείου.

γ) Πράγματι, η επέκταση της σωστικής έρευνας των τάφων προς το ανατολικό άκρο της διάνοιξης του νέου δρόμου, αποκάλυψε μέχρι στιγμής 56 τάφους. Αυτοί αποτελούν τμήμα μόνον ενός συστηματικά οργανωμένου σε πολυπληθείς συστάδες νεκροταφείου, προσανατολισμένων καμαροσκεπών τάφων παλαιοχριστιανικής εποχής. Όλοι οι τάφοι του χριστιανικού κοιμητηρίου έχουν διευθετηθεί κατά μήκος της δυτικής πλαγιάς του χειμάρρου του Αγίου Παύλου, που ορίζει από Α. το άκρο του περιβόλου του νοσοκομείου, και ακολουθούν την κοίτη του, προς Β. και Ν. του χειμάρρου. Η δική μας σωστική έρευνα περιορίστηκε εντός της οριοθετημένης χάραξης του δρόμου.

Πρόκειται για τυπικές κατασκευές ορθογωνίων στην κάτοψη, καμαροσκεπών τάφων με διάδρομο. Από την έρευνα διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχικών

15. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 364-365, Πίν. 312 α.

16. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 311.

17. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 275-276, 282.

πυρήνων τάφων ενιαίας κατασκευής σε μικρές συστάδες. Σ' αυτούς τους αρχικούς πυρήνες προστέθηκαν με συστηματικό τρόπο νέες πολυπληθείς συστάδες, στις οποίες ουσιαστικά έχουν ενσωματωθεί οι αρχικές. Οι τάφοι είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και υπόλευκο ασβεστοκονίαμα. Οι συνήθεις διαστάσεις τους είναι 2,10x0,90 μ. Για να διευκολύνεται η κάθοδος στο θάλαμο του τάφου, προεξέχουν δύο ή τρεις πέτρες ως σκαλοπάτια, στις εσωτερικές πλευρές των τοίχων της εισόδου του τάφου.

Μέχρι στιγμής εντοπίζονται σχεδόν όλοι συλημένοι. Η εσωτερική τους επίχωση είναι διαταραγμένη. Εκτός από έξι τάφους, των οποίων διατηρείται ακέραιη η καμάρα τους, οι υπόλοιποι δεν διατηρούν τη στέγασή τους. Κανείς από τους τάφους της συστάδας δεν είχε τοιχογραφίες, εκτός από έναν καμαροσκεπή τάφο, εκτός συστάδας, με διακόσμηση δύο σταυρών στο βόρειο τοίχο του.

Η ανασκαφή επεκτείνεται στα νότια, κατά μήκος του χειμάρρου, και θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο.

Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε η σχεδιάστρια Ζωή Ομήρου.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Επισκοπικός ναός Πύδνας-Κίτρους

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1988 ερευνήθηκε στα βόρεια προσκτίσματα του ναού μικρό τμήμα δυτικά της δεξαμενής, όπου ανασκάφηκαν οι παρειές των τοίχων μιας θολωτής πυλίδας, που οδηγούσε στο βόρειο τείχος του φρουρίου. Την πύλη αυτή που δε σώζει την καμάρα της αχρήστευσε αργότερα ένας μεταγενέστερος τοίχος, που διαμόρφωσε με τον απέναντι δυτικό τοίχο της δεξαμενής μια νέα έξοδο.

Κάστρο Πύδνας

Το βυζαντινό κάστρο της Πύδνας που περιέγραψε ο Leake το 19ο αι., είναι ορθογώνιο διαστάσεων 420x130 μ. και κατέχει πιθανότατα τη θέση της αρχαίας ακρόπολης της πόλης. Κατά το 1988 αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού περιβόλου του σε μήκος 55 μ. και τμήμα του βορείου σε μήκος 65 μ. Το κάστρο παρουσιάζει δύο κύριες οικοδομικές φάσεις και πολλές συμπληρώσεις και επισκευές. Στην παλιότερη αρχική φάση του ανήκει το πλάτους 1,40 μ. εσωτερικό τείχος, που ενισχύ-

θηκε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο με ένα δεύτερο πλάτους 1,30 μ., που περιβάλλει το πρώτο από την εξωτερική πλευρά. Το ανατολικό τείχος, που δε σώζεται σε καλή κατάσταση και θεμελιώνεται σε βαθμιδωτά άνδρα, εμφανίζει δύο είδη τοιχοδομίας στην εξωτερική πλευρά. Στο βόρειο άκρο είναι κατασκευασμένο αποκλειστικά με πέτρες και ασβεστοκονίαμα, ενώ στη συνέχεια της πορείας του προς Ν. εμφανίζει το γνωστό μας από τον επισκοπικό ναό ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα.

Στη συμβολή του ανατολικού με το βόρειο τείχος ανασκάφηκε η θεμελίωση τετράγωνου αρχικά και πολυγωνικού αργότερα πύργου, τον οποίο προστάτευε πρόβολος.

Στο βόρειο περίβολο το εσωτερικό αρχαιότερο τείχος είναι κατασκευασμένο με πέτρες-πλίνθους και κονίαμα στις όψεις και μικρές πέτρες και κονίαμα στο εσωτερικό. Στην εξωτερική του πλευρά οι μεταξύ των λίθων αρμοί καλύπτονται με ασβεστοκονίαμα πατημένο με σανίδι και διακοσμούνται με τα χαρακτηριστικά μυστρίσματα της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Στο ανατολικό άκρο του εσωτερικού τείχους του βορείου περιβόλου ανασκάφηκε μια σκάλα ανόδου προς τον περίδρομο (Πίν. 231 α), ενώ δυτικότερα βρέθηκε εντοιχισμένο μεγάλο ανθρωπόμορφο βαρβαρικό ανάγλυφο και πιο πέρα το κάτω τμήμα μιας επιτύμβιας κλασικής στήλης (Πίν. 232 α) του τέλους 5ου αι. π.Χ.

Στην παλαιοχριστιανική αρχική φάση του κάστρου ανήκει πιθανότατα και ο μεγάλος τετράγωνος πύργος που ανασκάφηκε στο δυτικό άκρο της εξωτερικής πλευράς του βορείου τείχους. Ο παραπάνω πύργος προστάτευε την κεντρική πύλη του κάστρου, που η θέση της πρέπει ν' αναζητηθεί κάτω από την επαρχιακή οδό Μακρυγιάλου - Αλυκών Κίτρους.

Το εξωτερικό βόρειο τείχος του φρουρίου είναι κατασκευασμένο με πέτρες, κονίαμα και θραύσματα πλίνθων διαταγμένα οριζόντια σε μια σειρά. Εσωτερικά φέρει κατά μήκος ξυλοδεσιές, μέσα στις οποίες βρέθηκαν θραύσματα ακόσμητων μεσοβυζαντινών αγγείων, που χρονολογούν την κατασκευή του στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΙΚΙΣ

Κολχίδα

Συνεχίστηκε και στο 1988 η ανασκαφή στην

Κολχίδα Κιλκίς¹⁸. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι: Dr. Carolyn Snively, η φιλόλογος-αρχαιολόγος Αθηνά Μαζαρακίδου και η αρχιτέκτων Ξανθή Σαββοπούλου. Η βοήθειά τους υπήρξε πολύτιμη και τους ευχαριστώ και με την ευκαιρία αυτή.

Σκοπός της ανασκαφής υπήρξε η διερεύνηση ερειπίων που βρίσκονταν βόρεια του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος και τα οποία είχαν διαταράξει παλιότερες εκσκαφές αρχαιοκαπήλων.

Διαπιστώθηκε ότι το τείχος που προστάτευε από Α. την παλαιοχριστιανική εκκλησία εκτείνεται προς Β. Η πορεία του παρακολούθηθηκε σε μήκος 16,70 μ. (Σχ έδ. 12). Έχει πάχος 1,80 μ. και είναι χτισμένο με ακανόνιστες πέτρες και κροκάλες. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα κακής ποιότητας. Η θεμελίωσή του ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους. Συνδυάζοντας την αποκάλυψή του με παρατηρήσεις της επιφάνειας του εδάφους μπορούμε να πούμε ότι συνέχιζε την πορεία του προς Β. και έκλεινε απέναντι στο βραχώδη λοφίσκο. Σε τομή που διενεργήθηκε στην εξωτερική πλευρά του τείχους διαπιστώθηκε διατήρησή του σε βάθος 3 μ. (φυσικό κοίλωμα εδάφους). Στο ύψος των 2,25 μ. από τη στάθμη θεμελίωσης του τείχους παρατηρείται οριζόντια γραμμή, ή καταστροφής, ή αλλαγής τρόπου δόμησης. Το κόνιαμα είναι εντελώς λευκό με ελάχιστη ποσότητα άμμου.

Στην εσωτερική όψη του τείχους είναι προσκολλημένες κατασκευές, που λόγω της κλίσης του εδάφους προς Δ. έχουν διασωθεί σε πολύ μικρό ύψος. Ο στενόμακρος χώρος Ι έχει πλάτος 1,20 μ. και είναι επιστρωμένος με υδραυλικό κόνιαμα. Στη βορειοδυτική γωνία (δυτική πλευρά) αντηρίδα διαστ. 0,83x0,95 μ. ενισχύει τη στατική της επάρκεια. Είναι προφανές ότι η κατασκευή αυτή είναι μεταγενέστερη και στενεύει το διάδρομο, πλ. 3,77 μ., που υπήρχε αρχικά ανάμεσα στο τείχος και τα κτίσματα του οικισμού. Το ίδιο συμβαίνει και με ευτελή λασπότοιχο που εμφανίστηκε βόρεια της κατασκευής και ορίζει κάποιο άλλο χώρο που δεν ερευνήθηκε ακόμη.

Μετά το διάδρομο αναπτύσσονται προς Δ. οι χώροι 2, 3 και 4 που ορίζονται από λασπότοιχους.

Μόνο το δυτικό πέρας του χώρου 2 ορίστηκε. Ο χώρος αυτός έχει επίστρωση από μεγάλες πήλινες πλάκες που η κυκλοειδής διάταξη δείχνει το δά-

πεδο ενός απλού φούρνου. Εάν δεν επεκταθεί η ανασκαφή προς Β. και Δ. δεν θα μπορέσουμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα για το χαρακτήρα των χώρων 2, 3, και 4. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι πρόκειται για εργαστήρια.

Ο οικισμός της Κολχίδας τειχίστηκε στον 5ο αι. μ.Χ. Όπως δείχνει θησαυρός 26 χαλκών νομισμάτων¹⁹ που βρέθηκε στις αποθήκες του συγκροτήματος της βασιλικής (το νεότερο νόμισμα εικοσανούμμο Τιβερίου του 579/80) δείχνει ότι καταστράφηκε μετά το 580, ίσως κατά την πρώτη μεγάλη σλαβική επιδρομή κατά της Θεσσαλονίκης που τοποθετείται το 586.

Σ.Κ. ΚΙΣΣΑΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Απολλώνια

Στη βόρεια πλευρά του οικισμού, που βρίσκεται κοντά στη λίμνη Βόλβη, υπάρχει ένας αρχαιολογικός χώρος που περιλαμβάνει ένα χάνι, ένα τζαμί, ένα οθωμανικό λουτρό και το βήμα του Αποστόλου Παύλου. Στον περιβάλλοντα χώρο των μνημείων έγιναν εργασίες διαμόρφωσης σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη.

Συνοπτικά παραθέτουμε τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν:

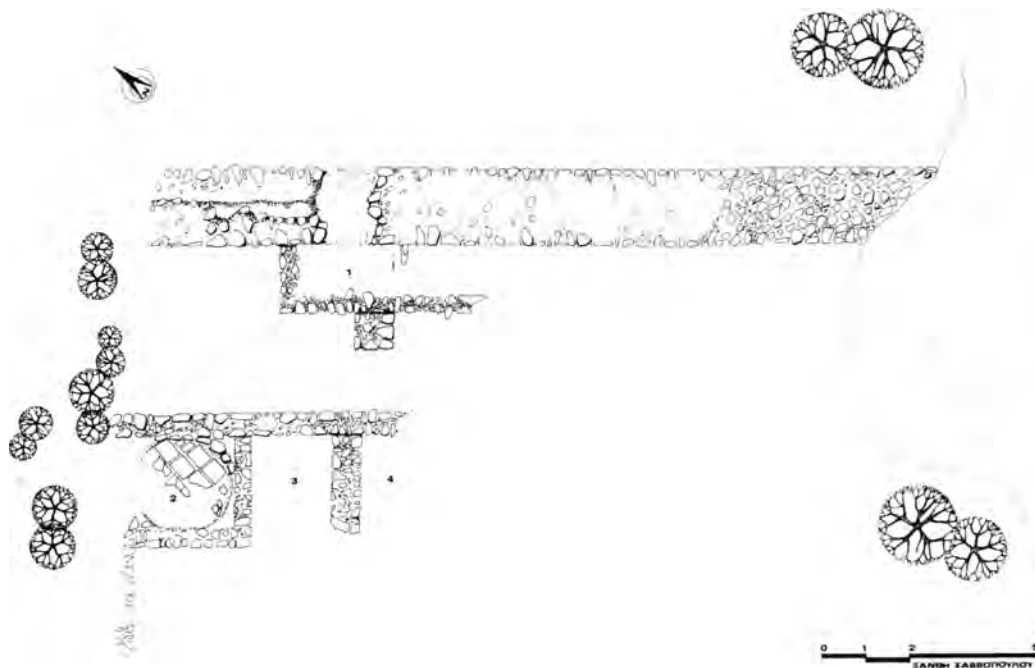
α) Το κανάλι, που βρίσκεται ακριβώς κάτω από το βράχο-βήμα του Αποστόλου Παύλου καθαρίστηκε. Μετά την ανασκαφή κατά την οποία βρέθηκε τοίχος από λιθοδομή, που το οριθετούσε και συγκρατούσε τα νερά, έγινε γεώτρηση σε κατάλληλη θέση και ο χώρος απέκτησε και πάλι ζωή με τη συνεχή ροή του νερού. Για την ανασκαφή υπεύθυνη αρχαιολόγος ήταν η Αν. Τούρτα.

β) Καθαρισμός του χώρου στο σύνολό του και ιδιαίτερα στο χώρο του λουτρού.

γ) Κατασκευή των πεζοδρομίων, που προβλέπονται από τη μελέτη με άοπλο σκυρόδεμα στο σύνολό τους. Καλύφθηκαν με πλάκες Ελευθερούπολης,

18. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 295· 39 (1984): Χρονικά, σ. 243 κ.ε.: 42 (1987): Χρονικά, σ. 411 κ.ε.

19. Η χρονολόγηση του θησαυρού των 26 νομισμάτων στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου οφείλεται σε πρόχειρη εκτίμηση, ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 412. Τα νομίσματα της ανασκαφής μελετά η συνάδελφος Δέσποινα Ευγενίδου, η οποία μας ανακοίνωσε και τα αποτελέσματα της έρευνάς της.

Σχέδ. 12. Νομός Κιλκίς. Κολχίδα. Κάτοψη τμήματος του τείχους και των κτιρίων στο εσωτερικό του.

ακανόνιστου σχήματος, μόνο ο βασικός πεζόδρομος και αυτός που οδηγεί στο λουτρό.

δ) Διαμόρφωση χώρου στάθμευσης αυτοκινήτων.

ε) Μερική φύτευση του χώρου. Φυτεύτηκε ψηλό πράσινο στο βόρειο όριο του χώρου, οπωροφόρα δένδρα στην παιδική χαρά, που επίσης διαμορφώθηκε και θάμνοι δίπλα στο βασικό πεζόδρομο.

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Δύο στρεπτοί κίονες (αριθ. εισ. 2767/ΑΓ 1412, ΑΓ 1413), παλαιοχριστιανικής περιόδου, ύψ. 2,34, διάμ. 0,30 (κάτω) και 0,28 μ. (πάνω), κοσμούσαν ως παραστάδες την αυλόπορτα της παλιάς προσφυγικής οικίας (Πίν. 232 β) επί της οδού Αλόης 1, στο συνοικισμό της Άνω Τούμπας Θεσσαλονίκης, ιδιοκτησίας Ι. Κομνηνού. Ο ιδιοκτήτης θέλοντας να προχωρήσει σε ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικοπέδο, παρέδωσε στην Εφορεία μας τους

δύο κίονες και μας πληροφόρησε ότι είχαν εντοπιστεί, πριν πολλά χρόνια, πεσμένοι στη κοίτη του γειτονικού χειμάρρου της Τριανδρίας, λίγα μέτρα βόρειοτερα της οικίας του.

Νερόμυλοι στο χειμάρρο Αγίας Παρασκευής

Κατά μήκος του χειμάρρου της Αγίας Παρασκευής στον οικισμό Παλαιοκάστρου της κοινότητας Ωραιοκάστρου του νομού Θεσσαλονίκης, εντοπίστηκε συγκρότημα τεσσάρων νερόμυλων, εκ των οποίων οι περισσότεροι διατηρούνται σε καλή κατάσταση, απειλούνται όμως από γενική καταστροφή, επειδή η ρεματιά επιχώνεται και οικοπεδοποιείται συνεχώς.

Οι νερόμυλοι ανήκουν πιθανότατα σ' ένα οργανωμένο υδροδοτικό σύστημα της υστεροβυζαντινής εποχής ή εποχής Τουρκοκρατίας και είναι σχεδόν βέβαιο ότι μετά από συστηματική επιφανειακή έρευνα θα εντοπιστούν και άλλοι νερόμυλοι πίσω από την πυκνή πράγματι βλάστηση του χειμάρρου. Το σύνολο των νερομύλων κηρύχθηκε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 608/Β'/24-8-1988).

Βρύση στην οδό Δημητρίου Πολιορκητού (Άνω Πόλη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την τοποθέτηση

καλωδιώσεων και αγωγών, από τη ΔΕΠΟΣ (Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομικού Σχεδιασμού), αποκαλύφθηκε βρύση εποχής Τουρκοκρατίας, κάτω από το οδόστρωμα της οδού Δημ. Πολιορκητού 36.

Αυτό που κυρίως εντοπίστηκε είναι η κύρια, εμπρόσθια όψη του κτίσματος, μήκους 2,95 μ. Είναι αρκετά κατεστραμμένη και σώζεται σχεδόν στο ύψος της θεμελίωσής της. Η ορθογώνια, λαξευμένη λεκάνη συλλογής και απορροής του νερού της βρύσης διατηρείται στη θέση της (εσωτ. διαστ. 0,90x0,45, σωζ. ύψ. λεκάνης 0,25 μ.).

Σύμφωνα με τις πληροφορίες του ιδιοκτητή της παλιάς οικίας, στο ύψος της οποίας (Δημ. Πολιορκητού 36) εντοπίστηκε η βρύση, σωζόταν μέχρι πρότινος και η οπίσθια κατασκευή της, δηλαδή η αποθηκευτική κινστέρνα, που τροφοδοτούσε με νερό την κύρια όψη του κτίσματος. Η κινστέρνα είχε καταστραφεί για να κατασκευαστεί ένας ευρύς υπόγειος χώρος της παραπάνω οικίας. Η βρύση αποτυπώθηκε, φωτογραφήθηκε και τελικά καταχώθηκε για την καλύτερη προστασία της.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κατά το 1988 εκτός από τις υπογράφουσες Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή και Αρετή Χονδρογιάννη πρόσφεραν γόνιμη συνεργασία και οι αρχαιολόγοι Χριστίνα Ζιώτα και Ιωάννα Μπενιουδάκη.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αιανή

Η ανασκαφική δραστηριότητα στον απέραντο αρχαιολογικό χώρο της Αιανής περιλαμβάνει τρεις τομείς έρευνας: α) το χώρο της αρχαίας πόλης πάνω στο λόφο της Μεγάλης Ράχης, β) τα νεκροταφεία, τις συστάδες τάφων και τα οικοδομικά λείψανα γύρω απ' αυτόν, γ) θέσεις της ευρύτερης περιοχής για τη γνώση της ιστορικής τοπογραφίας.

Ωστόσο κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στον περιβάλλοντα χώρο και ιδιαίτερα στη νεκρόπολη των μνημειακών τάφων στη θέση Λειβάδια. Πιο αναλυτικά στο λόφο της Μεγάλης Ράχης ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στα βόρεια όρια της τομής των Μεγάλων Δόμων¹ με την εμφάνιση τοίχων που ανήκουν σε οικοδομικές φάσεις ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 233 δ). Η έρευνα, που έγινε με σκοπό τη διαμόρφωση του χώρου με διαδρόμους πρόσβασης και αναλημματικές ξερολιθιές, δεν προχώρησε σε βάθος στην τόσο ενδιαφέρουσα αυτή τομή, στην οποία τα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται από το α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

Κατά τον καθαρισμό της παρυφής του πλατώματος, μεταξύ αυτής της ανασκαφής και της υπερκείμενης ανασκαφής με το Μεγάλο Στωικό Κτίριο², διαπιστώσαμε στους βράχους κάθετες και οριζόντιες εγκοπές που έγιναν από την αρχαιότητα, πιθανότατα, για τη θεμελίωση αναλημματικού τοίχου. Παρατηρήσαμε μάλιστα στη θέση της μικρή λαξευμένη αμμόπετρα και λίγο ψηλότερα πέτρες από μαργαίκο ασβεστόλιθο.

Θέση Λειβάδια

Στη Νεκρόπολη της θέσης αυτής³ συνεχίστηκε η ανασκαφή με την αποκάλυψη τάφων που χρονολογούνται κυρίως στην αρχαϊκή και κλασική εποχή. Είναι μεγάλοι κτιστοί θαλαμωτοί και μικρότεροι κιβωτιόσχημοι, δώδεκα προς το παρόν, τέσσερις από τους οποίους φέρουν ταφικούς περιβόλους με τη μορφή ορθογώνιων κατασκευών από γωνιόλιθους. Τρεις παρόμοιοι περίβολοι περιέκλειαν λακκοειδείς τάφους, ενώ παράλληλα εντοπίστηκαν και λακκοειδείς τάφοι, απλά σκάμματα στο χώμα, μέσα στα οποία τοποθετούσαν τους νεκρούς με τα κτερίσματα. Από τη συστηματική σύληση διέφυγαν μόνο μερικοί λακκοειδείς τάφοι.

Οι εσωτερικές πλευρές των κτιστών τάφων είναι επιχρισμένες με υπόλευκο κονίαμα και στο πάνω μέρος διακοσμούνται με κόκκινη ταινία. Οι δύο ιωνικές στήλες με γραπτό ανθέμιο βρέθηκαν η μία πεσμένη με τη βάση μέσα σε τάφο και η άλλη πλαγιασμένη έξω από άλλο τάφο. Γενικά από την έρευνα των κτιστών τάφων περισυλλέχθηκαν σημαντικά ευρήματα, όπως έργα της μεγάλης πλαστικής αρχαϊκών χρόνων (κεφάλι κόρης, λιοντάρι), πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών (Πίν. 233 α), αγγεία και όστρακα μελανόμορφης και ερυθρόμορφης αγγειογραφίας, οστέινα περιτμήτα πλακίδια, δύο χάλκινες ασπίδες κ.ά.

Πλούσια κτερισμένοι ήταν και οι λακκοειδείς τάφοι, οι οποίοι ανήκαν πιθανώς σε απλούς πολίτες και αποδεικνύουν υψηλό βιοτικό επίπεδο, καθώς και τις άμεσες επαφές του ελληνισμού της Άνω Μακεδονίας με την τέχνη και τον πολιτισμό του υπόλοιπου ελληνισμού. Στο στόμα οι νεκροί έφεραν χρυσά ή αργυρά ρομβοειδή ελάσματα, τα επιστόμια, με έκτυπες παραστάσεις. Γύρω τους τοποθετούνταν χάλκινες φιάλες, ειδώλια πήλινα και οστέινα, γυάλινα αγγεία (Πίν. 233 β), λήκυθοι,

2. Ό.π., σ. 420.

3. Ό.π., σ. 424. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 19-25.

1. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 422.

αλάβαστρα (Πίν. 233 γ), κύλικες, σκύφοι, οινόχους, σιδερένιοι οβελοί, ομοιώματα σιδερένιων αμαξίων. Τις γυναικείες ταφές χαρακτηρίζουν πολυτιμότερα κτερίσματα, όπως χρυσά σκουλαρίκια και περιδέραια, χρυσοί ρόδακες (Πίν. 234 α), χρυσές και αργυρές περόνες (Πίν. 234 β) και τις αντρικές τα χάλκινα κράνη (Πίν. 234 γ), οι αιχμές δοράτων και τα ξίφη.

Στα νοτιοδυτικά των τάφων αυτών, σε χαμηλότερο επίπεδο λόγω της κλίσης του εδάφους, εντοπίστηκε σε χώρο 2x2 μ. περίπου, πλήθος κομματιασμένων αγγείων της ύστερης εποχής του χαλκού, περίπου 80, με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (Πίν. 235 α). Ανάμεσά τους υπήρχαν δύο μυκηναϊκά, σχεδόν ακέραια, και όστρακα άλλων. Η ποιότητα της γραπτής διακόσμησης με ποικιλία χρωμάτων και μοτίβων είναι μοναδική και μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αρχαία Αιανή υπήρξε ένα αξιόλογο κέντρο παραγωγής τέτοιας κεραμικής, της οποίας η καταγωγή σύμφωνα με τα πορίσματα πρόσφατης μελέτης⁴ πρέπει να αναζητηθεί σε μεσοελλαδικά πρότυπα της νότιας Ελλάδας.

Θέση Κουπουτσίνα⁵

Στην πρώιμη εποχή σιδήρου χρονολογούνται τρεις κιβωτιόσχημοι με πλάκες τάφοι (Πίν. 235 β) που ανασκάφηκαν 250 μ. ανατολικά του λόφου της Μεγάλης Ράχης, στον αγρό Κωνστ. Καρακούλα αριθ. αγροτ. 498, και ανήκαν σε μεγαλύτερη συστάδα που καταστράφηκε κατά τις αρόσεις. Στο εσωτερικό ενός τάφου παρατηρήθηκε ανακομιδή προγενέστερης ταφής, ενώ σύνολο τεσσάρων χειροποίητων πήλινων αγγείων που βρέθηκαν στον ενδιάμεσο μικρό χώρο δύο τάφων, προέρχονται πιθανόν από λακκοειδή ταφή, αλλά δεν αποκλείεται και το ενδεχόμενο να αποτελούν αγγεία τελετής εναγισμού, αφού τα ελάχιστα οστά που βρέθηκαν δίπλα τους δεν δίνουν την εικόνα κανονικής ταφής που διαλύθηκε. Τα αγγεία αυτά (Πίν. 236 α)⁶, υποβάλλουν σε πρώιμη χρονολόγηση και την υπόλοιπη κεραμική αλλά και τα «χαλκά μακεδονικά» των τάφων, όπως το χάλκινο επίμηκες περιάπτο με

στρογγυλά εξαρτήματα και σχηματοποιημένη καθιστή ανδρική μορφή στην κορύφωση⁷ (Πίν. 236 β).

Περίγυρος της Μεγάλης Ράχης⁸

Ο εντοπισμός οικοδομικών λειψάνων εκτός του λόφου της Μεγάλης Ράχης αποτελεί σημαντικότατο εύρημα για τη γνώση της οικιστικής οργάνωσης της αρχαίας Αιανής. Πιο συγκεκριμένα και μετά από δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκαν τα εξής:

1) Δυτικά-νοτιοδυτικά του λόφου της Μεγάλης Ράχης, στον αγρό του Βύρωνα Στάμου, αριθ. αγροτ. 2033 και στην άκρη παλιού αγροτικού δρόμου, στον οποίο πρόσφατα έγινε διάνοιξη, μεγάλοι γωνιόλιθοι σε ευθεία, μήκ. 3 μ. περίπου, δίνουν την εντύπωση τοίχου. Κανένα άλλο στοιχείο του πιθανού οικοδομήματος δεν σώζεται και τα όστρακα του χώρου είναι ελληνιστικά. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του αρχαιοφύλακα Αθ. Κουφαλέξη, οικοδομικά λείψανα δεν είχαν εντοπιστεί ούτε χαμηλότερα στον ίδιο αγρό κατά την εκσκαφή για την κατασκευή δεξαμενής νερού.

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι ούτε στην επίπεδη και αρκετά ευρύχωρη κορυφή του χαμηλού λόφου της Ράχης Κατσίκα, δεξιά του ποταμού Χάντακα, που τη χωρίζει από τη Μεγάλη Ράχη, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα. Μάλιστα εδώ το αρχαιολογικό στρώμα, με όστρακα ελληνιστικά και κεραμίδες, σε πυκνές τομές που ανοίξαμε με σκαπτικά εργαλεία και με μηχανήμα, έφθανε σε βάθος μέχρι 1 μ. Οι μικρές αργές πέτρες που συναντάμε επιφανειακά ανήκουν πιθανόν σε πρόχειρες κατασκευές που διαλύθηκαν με την πάροδο του χρόνου, πολύ πιθανόν από τους κτηνοτρόφους που μέχρι σήμερα χρησιμοποιούν το χώρο. Την εξαντλητική έρευνα επιχειρήσαμε, διότι ο Χρήστος Μπουρέκας διατείνεται ότι το μαρμάρινο ανάγλυφο με τη γυναικεία μορφή, αριθ. κατ. 198, προερχόταν απ' εδώ και όχι όπως αναφέρεται⁹ από τον προς Δ. επόμενο λόφο της Ράχης Τσίτσιλα. Σημειώνουμε

4. Ι. Βοκοτοπούλου, Βίτσα, Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κώμης, Αθήνα 1986, σ. 255-276.

5. Βλ. ΑΕΜΘ 3, 1989, σ. 45-57.

6. Πρβλ. παρόμοια πρόχου από άλλη θέση στα δυτικά της Μεγάλης Ράχης, Αρχαία Μακεδονία, Μουσείο Βικτόριας, Μελβούρνη 1989, Αθήνα 1988, σ. 163, αριθ. 79, και παρόμοια από το νεκροταφείο των τύμβων του Δίου, στην ίδια έκδοση, σ. 172-73, αριθ. 93.

7. Πρβλ. παρόμοιο από Βεργίνα, Αμυγός, σ. 928-929, από τάφο του α΄ μισού του 7ου αι. π.Χ.

8. Βλ. επίσης ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 420, όπου αναφερόμαστε σε μικρό ορθογώνιο κτίσμα Β.-ΒΔ. της Μεγάλης Ράχης καθώς και ΑΕΜΘ 3, 1989, ό.π.

9. Κ. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, Ιστορία-Λαογραφία-Αρχαιολογία, Αιανή 1974, σ. 190, εικ. 155.

τέλος ότι, παρά το αρχαιολογικό στρώμα με όστρακα ελληνιστικά και κομμάτια σκουριάς ως υπολείμματα επεξεργασίας σιδήρου, οικοδομικά λείψανα δεν εντοπίστηκαν και σε τομές που διενεργήσαμε νοτιότερα στη θέση Γκαλγκουράνα Δέντρο, δεξιά του ποταμού Χάντακα, σε χέρσα έκταση και στο ύψος του αγρού Αθαν. Τσίτουρα, αριθ. αγροτ. 2035.

2) Στον αγρό Κωνστ. Καρακούλα, αριθ. αγροτ. 498, δηλαδή στον ίδιο αγρό της παραπάνω θέσης Κουπουτσίνα αλλά στην άκρη και αριστερά του δρόμου που οδηγεί από την Αιανή στην Καισαρεία, εντοπίστηκε τοίχος, μήκ. 4 μ., από αρκετά μεγάλους γωνιόλιθους με στρώμα στάχτης. Ο χώρος δεν ερευνήθηκε προς το παρόν.

3) Στην ίδια θέση και σε αγρό που συνορεύει με το παραπάνω αγροτεμάχιο, ιδιοκτησίας Τζέλλου Κωνστ., αριθμ. αγροτ. 495, σε απόσταση 20 μ. προς ΒΔ. της συστάδας των κιβωτιόσχημων τάφων της πρώιμης εποχής Σιδήρου, αποκαλύφθηκε σειρά λίθων μήκους 10 μ. περίπου, από μικρές και μεγάλες αδούλευτες πέτρες τοποθετημένες η μια πλάι στην άλλη. Η ερμηνεία του τοίχου αυτού δεν είναι εύκολη, αφού η συνεχής άροση έχει εξαφανίσει κάθε άλλο ίχνος της κατασκευής, στην οποία ανήκε. Ενδεικτικοί της καταστροφής είναι οι λιθοσωροί στα σύνορα των χωραφιών, ενώ παράλληλα τα όστρακα του χώρου, ως αδιάγνωστα τοπικών εργαστηρίων, δεν βοηθούν στη χρονολογική του ένταξη.

4) Παρόμοιος τοίχος, το ίδιο δυσερμήνευτος, αλλά με μεγάλους γωνιόλιθους, αμμόπετρες και μαργαϊκό ασβεστόλιθο, που έχουν κακοποιηθεί από το άροτρο, ώστε η πάνω τους επιφάνεια να φαίνεται αδούλευτη, εντοπίστηκε στα βορειοανατολικά της Νεκρόπολης στη θέση Λειβάδια, ιδιοκτησίας Παπαθανασίου Περιστεράς. Σώζεται σε μήκος 5 μ. και βρίσκεται σε απόσταση 100 μ. περίπου, ανατολικά της συστάδας λακκοειδών τάφων και ενός κιβωτιόσχημου, υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων (αριθ. αγροτ. 84)¹⁰.

5) Μεγάλοι γωνιόλιθοι παραμορφωμένοι επίσης από τα άροτρα, χαρακτηρίζουν τον τοίχο, μήκ. 9,50 μ., στον αγρό Ιωάννη Κοντού, αριθ. αγροτ. 156. Εντοπίστηκε στην κατώφρεια του απέναντι υψώματος, σε σχέση με τη Νεκρόπολη στη θέση Λειβάδια, στα δυτικά και σε απόσταση 150 μ. περίπου απ' αυτήν.

Είναι φανερό ότι η συσχέτιση των παραπάνω

τοιχών με οικοδομήματα που τυχόν υπήρχαν εκτός του κυρίως οικισμού στο λόφο της Μεγάλης Ράχης, δεν μπορεί να αποδειχθεί. Η μορφή τους μάλιστα και η γειτνιάσή τους με συστάδες τάφων μας οδηγεί στην εξίσου πιθανή ερμηνεία τους ως ταφικών περιβόλων. Την επιβεβαίωση για την ύπαρξη οικοδομημάτων εκτός της Μεγάλης Ράχης αποκτήσαμε με την αποκάλυψη του πρώτου σε ολοκληρωμένη κάτοψη οικήματος, σε απόσταση μόλις 100 μ. βορειοδυτικά από τη Νεκρόπολη, στη θέση Λειβάδια (Πίν. 236 γ). Οι διαστάσεις του είναι 14,20 Β.-Ν. και 11,50 μ. Α.-Δ., με διπλή είσοδο από τα ανατολικά. Στους τοίχους του, που σώζονται σε χαμηλό ύψος και είναι στενοί, πλ. 0,50 μ., χρησιμοποιήθηκαν πλακερές πέτρες μαργαϊκού ασβεστόλιθου, και γωνιόλιθοι από κατεστραμμένους κιβωτιόσχημους τάφους. Αποτελείται από έναν ενιαίο μακρόστενο χώρο ανατολικά και εσωτερικά της εισόδου, και από δύο άνισους χώρους στη δυτική του πλευρά. Εξωτερικά της εισόδου και στο μικρότερο δωμάτιο της δυτικής πλευράς, παρατηρούμε δάπεδο από ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ εξωτερικά της βόρειας πλευράς, διασώθηκε κανονικό στρώμα καταστροφής από λακωνικά και κορινθιακά κεραμίδια, που προϋποθέτει την ύπαρξη στοάς εξωτερικά του οικήματος. Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε το οικήμα ως μικρή αγροικία και από την κεραμική, μικρή σε ποσότητα, να το χρονολογήσουμε στον 3ο και 2ο αι. π.Χ.¹¹.

Παλιόκαστρο Καισαρείας

Μέσα στα πλαίσια του προβληματισμού αυτού που αφορά σε ζητήματα όπως η ταύτιση της αρχαίας Αιανής με τα ερείπια του λόφου στη Μεγάλη Ράχη, η διαχρονικότητα της οικιστικής της οργάνωσης και έκτασης και η μεταφορά της κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους¹², διενεργήσαμε ερευνητικές τομές σε επτά διαφορετικά σημεία στον εντός των τειχών αρχαιολογικό χώρο του Παλιόκαστρου Καισαρείας. Οι χρονολογικές ενδείξεις από τις τομές αυτές μας οδηγούν στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Συγχρόνως οι κάτοικοι μας παρείχαν την πληροφορία, ότι οι αρχαιότητες που βρέθηκαν εκεί, αποσπάστηκαν από τα τείχη κατά το λιθολόγημα που οι ίδιοι με περισσό ζήλο είχαν επιδοθεί στο παρελθόν.

11. ΑΕΜΘ 3, 1989, ό.π.

12. Βλ. ανακοίνωση με τίτλο: Η Αρχαία Αιανή, Αρχαία Μακεδονία, Πρακτικά V Συνεδρίου (υπό εκτύπωση).

Σωστικές ανασκαφές διενεργήθηκαν στις παρακάτω θέσεις της ευρύτερης περιοχής με κέντρο πάντα με το λόφο της Μεγάλης Ράχης.

Θέση Μπαϊρία

Βρίσκεται βορειοανατολικά της θέσης Ούτσινα και βορειοδυτικά της θέσης Λειβάδια, με επιφανειακά ευρήματα όστρακα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, καθώς και κεραμίδες και πέτρες, αργές και δουλεμένες από διαλυμένα κτίρια. Κατά την άρση στον αγρό Ιω. Τσίγγα, πρώην Εμμ. Γκάγκου, αριθ. αγροτ. 68, εμφανίστηκε θολωτός τάφος σε σχήμα αυγού, χτισμένος από μικρές αργές πέτρες (Πίν. 237 α). Είχε καλυφθεί από πλακερές μεγαλύτερες πέτρες σε επάλληλες σειρές (διαστ. στην πάνω επιφάνεια 1,65x1,7, μεγ. εσωτ. διαμ. 1,50 μ.). Σε βάθος 1,80 μ. υπήρχε σκελετός με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., χωρίς κτερίσματα. Όστρακα πήλινου άωτου αγγείου με ραβδώσεις που περισυλλέχθηκαν πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες, τον χρονολογούν στα ρωμαϊκά χρόνια. Η υπόδειξη του τάφου οφείλεται στον αρχαιόφιλο Ηλία Μπουρνιώτη. Παλιότερα από την ίδια θέση είχε παραδοθεί πήλινη ελληνιστική οινοχόη και πήλινη πρόχους εποχής σιδήρου¹³.

Θέση Άγιος Ταξιάρχης

Στη θέση αυτή που βρίσκεται στα νότια της σύγχρονης κωμόπολης Αιανής και δεξιά του δρόμου που οδηγεί προς τον Αλιάκμονα ήταν εμφανείς και γνωστοί στους κατοίκους κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλάκες (Πίν. 237 β). Μετά την απόφαση της κοινότητας για διαπλάτυνση του δρόμου στο τμήμα αυτό διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή. Ανασκάφθηκαν επτά τάφοι στην επικλινή και χωρίς επίχωση επιφάνεια κατά μήκος του δρόμου, στην άκρη του αγρού Ευαγγ. Καραμανάλα, αριθ. αγροτ. 1152. Ήταν ημιδιαλυμένοι ως κατασκευές και μόνο ένας έσωζε όλες τις καλυπτήριες πλάκες.

Ο προσανατολισμός τους Δ.-Α., δηλαδή οι νεκροί έβλεπαν ανατολικά και ήταν ακτέριστοι. Το υπόλοιπο νεκροταφείο εκτείνεται σε καλλιεργήσιμη έκταση και δεν ερευνήθηκε. Τα όστρακα του χώρου είναι τροχήλατα διακόσμητα (;) αλλά η εφυσάλωση που διασώθηκε σε ελάχιστα, μας παρέχει σαφείς ενδείξεις για τη χρονολόγησή τους στα βυζαντινά χρόνια. Ωστόσο από την ίδια θέση προ-

ερχόμενα παραδόθηκαν από το Βασ. Πελέκα τρία πήλινα αγγεία πρώιμης εποχής σιδήρου, τα δύο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση¹⁴ (επίβλεψη ανασκαφής Αρετή Χονδρογιάννη).

Θέση Ισιώματα

Οι συνεχείς αρόσεις καταστρέφουν ολοένα και περισσότερο τους κιβωτιόσχημους τάφους με πλάκες, του εκτεταμένου νεκροταφείου εποχής σιδήρου που υπάρχει στη θέση αυτή νότια της κωμόπολης Αιανής.

Στους αγρούς Αθαν. Μαλλιάρια, αριθ. αγροτ. 3468 και Χαρισίου Κύρινα, αριθ. αγροτ. 3466, επιχειρήσαμε μικρή σε χρόνο και έκταση έρευνα, μετά από υπόδειξη του αρχαιόφιλου Ηλ. Μπουρνιώτη, ο οποίος από τον πρώτο αγρό είχε περισυλλέξει τμήμα χρυσής σπείρας και χάλκινο κουμπί. Ανασκάφθηκαν έξι και επτά τάφοι αντίστοιχα. Μερικοί από τους τάφους φαίνεται ότι έχουν αναμοχλευτεί, ενώ οι αδιατάρακτοι παρουσιάζονται είτε ακτέριστοι, είτε κτερισμένοι με ένα πήλινο αγγείο. Διαφέρουν οι τάφοι 4 και 13, στους οποίους παρατηρήσαμε ανακομιδές δύο προγενέστερων ταφών και κτερίσματα, στον πρώτο τμήμα πήλινου αγγείου, σιδερένιο μαχαίρι, χάλκινο κουμπί, περιδέριο με χάντρες από υαλόμαζα και χάλκινο κρίκο και στο δεύτερο τρία πήλινα αγγεία, χάλκινο κρίκο και χάντρες περιδέριου από υαλόμαζα. Τα αγγεία δε φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση (Πίν. 238 α).

Τέλος πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες του αδιατάρακτου και ακτέριστου τάφου 8 είχε τοποθετηθεί σωρός από πέτρες ως ταφικό σήμα (;). Σε κοντινή θέση με την ονομασία Τζίτζικα Μαντρί και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου ανατολικά του αγρού Χαρισίου Κύρινα, παρατηρήσαμε επιφανειακά χειροποίητα όστρακα, λίγες κεραμίδες και πολλές αργές πέτρες σε σωρούς. Η σκέψη ότι στο χώρο αυτό αναπτύχθηκε οικισμός, σύγχρονος με το παραπάνω νεκροταφείο αλλά και μεταγενέστερος, φαίνεται πιθανή.

Αρχαιότητες εποχής σιδήρου και ελληνιστικών χρόνων, όπως όστρακα και πιθάρια, έχουν εντοπιστεί και στις κοντινές θέσεις Ισιώματα-Χορταρίσια¹⁵ και Κάτω Ισιώματα¹⁶.

13. Βλ. Κ. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, ό.π., σ. 177, πίν. 136, 137.

14. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 311· παλιότερα παραδόθηκαν από τον Ευάγγελο Μιντελή διάφορα χάλκινα κοσμήματα της ίδιας εποχής, βλ. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 213, Πίν. 258 α. Κ. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, ό.π., σ. 136, πίν. 86.

15. Κ. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, ό.π., σ. 138.

16. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 430.

Καρυδίτσα

Στα νοτιοδυτικά της κοινότητας Καρυδίτσας, θέση Παλιοκλήσι, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, στο σημείο όπου κατά τη διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή γηπέδου αποκαλύφθηκαν τάφοι. Ανασκάφηκαν συνολικά 11 ακτέριστοι τάφοι, ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι αρκετοί καταστράφηκαν κατά τη διαμόρφωση του χώρου με μηχανικό εκσκαφέα.

Οι περισσότεροι ήταν κιβωτιόσχημοι (τάφοι: 1, 2, 3, 4, 6, 9) κατασκευασμένοι από ασβεστολιθικές πλάκες, αν και σε τρεις, τουλάχιστον περιπτώσεις (τάφοι: 5, 10, 11), τόσο οι πλευρικές, όσο και οι καλυπτήριες πλάκες, είχαν παρασυρθεί κατά την ισοπέδωση του χώρου. Ο τάφος 7 ήταν λακκοειδής με δύο καλυπτήριες πλάκες και προφανώς όμοια ήταν η μορφή του τάφου 8, του οποίου οι καλυπτήριες είχαν μετακινηθεί από εκσκαφικό μηχάνημα.

Όπου η διατήρηση των σκελετών το επέτρεπε παρατηρήθηκε ότι τα χέρια ήταν διπλωμένα μπροστά (τάφοι 1, 3, 5, 8, 11). Έχουν προσανατολισμό Δ.-Α. ή ΝΔ.-ΒΑ., με εξαίρεση τις ταφές 4 (ΒΑ.-ΝΑ.) και 10 (ΒΔ.-ΝΑ.). Η μοναδική περίπτωση ανακομιδής εντοπίστηκε στον τάφο 3 (δεύτερο κρανίο στη βορειοανατολική γωνία), ενώ ο σκελετός του ίδιου τάφου είναι ο μόνος που φέρει πλακερή πέτρα ως προσκεφάλι. Στο εσωτερικό του τάφου 9 δε βρέθηκαν καθόλου οστά. Ο τάφος 6 περιέκλειε παιδική ταφή.

Ελάχιστα είναι τα όστρακα του χώρου και επιτρέπουν τη χρονολόγηση των τάφων στη βυζαντινή εποχή. Το διάσπαρτο στο γύρω χώρο υλικό έκανε φανερό από την αρχή της ανασκαφής την κατοίκηση της θέσης από την πρώιμη εποχή χαλκού, που συνεχίστηκε ίσως σ' όλη τη διάρκειά της. Όστρακα της ίδιας περιόδου περιέχονται στο χώμα που είχε εισχωρήσει στο εσωτερικό των τάφων.

Παράλληλα με την ανασκαφή των τάφων ήρθαν στο φως δύο λίθινες καμπυλόγραμμες κατασκευές με τον ίδιο προσανατολισμό (ΝΔ.-Δ.), που ανήκουν προφανώς σε κρηπίδες προϊστορικών κτισμάτων (Πίν. 238 β-γ). Η κατασκευή Α εμφανίστηκε σε μήκος 4,05 μ., σε ευθεία και σ' ένα σημείο της καταστράφηκε από την ταφή 10. Στο βόρειο άκρο της δεύτερης κατασκευής (μεγ. σωζ. μήκ. σε ευθεία 3,75 μ.), που βρίσκεται σε απόσταση 8,90 μ. στα νοτιοανατολικά της Α, αποκαλύφθηκε λιθοσωρός.

Είναι κατασκευασμένες από αδούλευτες ασβεστόπετρες, ως επί το πλείστον πλακερές, περισσότερο ακανόνιστες προς το εσωτερικό του κτίσματος. Λίγα κομμάτια άψητων πλίνθων αποτελούν τις

μόνες ενδείξεις για το οικοδομικό υλικό της ανωδομής.

Δεδομένου ότι οι εργασίες για την κατασκευή του γηπέδου σταμάτησαν, ο χώρος είναι διαθέσιμος για μελλοντική συστηματική έρευνα (επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Χριστίνα Ζιώτα).

Κοιλάδα

Στα δυτικά του χωριού Κοιλάδα στη θέση Ποτίστρα, που βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά του βουνού Σκοπός, πραγματοποιήθηκαν ερευνητικές τομές στα σημεία όπου διάσπαρτοι ογκόλιθοι μαρτυρούσαν την ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σε γειτονικό χώρο ανασκάφηκε ιδιωτική κατοικία ελληνιστικών χρόνων, ενώ από την ευρύτερη περιοχή προέρχεται επιγραφή με επιστολή του Φιλίππου Ε' που παραδίδει την πόλη Γρήια¹⁷.

Οι ερευνητικές τομές έφεραν στο φως την υποθεμελίωση ή το κατώτερο τμήμα τοίχων, χωρίς να γίνει δυνατή η αποκατάσταση ολοκληρωμένης κάτοψης και απέδειξαν ότι τα οικοδομικά λείψανα καταλαμβάνουν σημαντική έκταση.

Αποκαλύφθηκαν εξωτερικοί τοίχοι κτιρίων ιδιαίτερα ενισχυμένοι λόγω του επικλινούς εδάφους και σε μία τουλάχιστον περίπτωση έγινε σαφές ότι, οι λιγότερο ισχυροί εσωτερικοί τοίχοι και πιθανώς πλακοστρωμένα δάπεδα έχουν παρασυρθεί προς τις επικλινείς παρυφές του βουνού. Ο τρόπος δόμησης περιλαμβάνει μεγάλους αδούλευτους ασβεστόλιθους κατά μήκος των πλευρών των τοίχων και γέμισμα από μικρότερους ακανόνιστους λίθους.

Σειρές από μεμονωμένους ογκόλιθους ίσως αποτελούσαν την υποθεμελίωση κτιρίων, ενώ ένας τοίχος που αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 μ. (μέγ. πλ. 1,20 μ.), καμπύλος κατά ένα τμήμα του, είχε πιθανώς χαρακτήρα αναλημματικό (Πίν. 239 β-γ). Η επίχωση στα περισσότερα σημεία ήταν σχεδόν ανυπαρκτη, ωστόσο τα λιγοστά όστρακα της ανασκαφής μπορούν να χρονολογηθούν στα ελληνιστικά αλλά και στα ρωμαϊκά χρόνια (επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Χριστίνα Ζιώτα).

Μαυροπηγή

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε

17. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 257-42 (1987): Χρονικά, σ. 427. Θ. Ριζάκης - Ι. Τουράτσουλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Αθήνα 1985, σ. 85-87, πίν. 31, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

κατά την ανασκαφική περίοδο 1988 στον οικισμό του Κάστρου Μαυροπηγής Κοζάνης και συγκεκριμένα στο κορυφαίο πλάτωμα του λόφου, αποκάλυψε τοίχους κτισμάτων ελληνιστικής εποχής, που αντιπροσωπεύουν τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις (Πίν. 239 α).

Η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος 0,70 μ., μόνο σε τομή διαστάσεων 5x5 μ., που αντιστοιχεί στο εσωτερικό δύο δωματίων. Στον υπόλοιπο χώρο που ανασκάφηκε περιοριστήκαμε στην εμφάνιση των τοίχων.

Ένα τμήμα της βάσης μαρμάρινου αγαλματίου που σώζει δύο γυνά άκρα πόδια, ένα μικρό τμήμα αναγλύφου και μια μυλόπετρα προέρχονται από τον ίδιο χώρο, ενώ από τα υπόλοιπα κινητά ευρήματα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ενσφράγιστη κεραμίδα με αποσπασματικά σωζόμενη επιγραφή: ...*ΗΣ*, καθώς και πέτρινη πλάκα με δύο εγχάρακτα σχηματοποιημένα κλαδιά.

Τα νομίσματα της φετινής ανασκαφής είναι πέντε χάλκινα, το ένα από τα οποία Πέλλης και ένα αργυρό του Κοινού των Θεσσαλών.

Παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα είχαμε την ευκαιρία να επισκεφθούμε τα ανατολικά του Κάστρου, όπου εκσκαφικά μηχανήματα που χρησιμοποιήθηκαν για την ισοπέδωσή του και οι διαδοχικές αρόσεις, έφεραν στην επιφάνεια πέτρες που προέρχονται προφανώς από τοίχους, δεδομένου ότι πολλές είναι δουλεμένες καθώς και όστρακα ελληνιστικών αγγείων (επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Χριστίνα Ζιώτα).

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-MENTEΣΙΑΗ

Κίτρινη Λίμνη

Η έρευνα στους προϊστορικούς οικισμούς της Κίτρινης Λίμνης συνεχίστηκε με ανασκαφικές τομές στις βόρειες παρυφές της τούμπας Μεγάλο Νησί Γαλάνης και με επιφανειακή έρευνα στον ίδιο οικισμό και στο Μικρό Νησί Ακρινής.

Κύριος στόχος της έρευνας είναι η καταγραφή των διαστάσεων του προϊστορικού κοινωνικού χώρου, καθώς και ο καθορισμός του χαρακτήρα του πολιτισμού που αναπτύχθηκε και που φαίνεται πως είχε τη δική του ξεχωριστή ταυτότητα.

Η μελέτη των δεδομένων από τις δύο έως τώρα ερευνητικές περιόδους βρίσκεται σε εξέλιξη γι' αυτό και τα πορίσματα που αφορούν το εδαφολογικό και υδρολογικό περιβάλλον στην εποχή της κατοίκησης των θέσεων, το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε (τεχνητό κονίαμα) καθώς και τα

λίθινα εργαλεία και τις άλλες κατηγορίες ευρημάτων, είναι προσωρινά και περιορισμένα.

Λεπτομέρειες της έρευνας του 1988 παρουσιάζονται από τον αρχαιολόγο, καθηγητή του Πανεπιστημίου του Μίτσιγκαν Μ. Φωτιάδη¹⁸.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Βελβενδός

Καταγραφή Συλλογής

Η Συλλογή άρχισε να δημιουργείται το 1983 με πρωτοβουλία του Μορφωτικού Ομίλου Βελβενδού και υπεύθυνο τον Γρ. Τσιρίγγα. Στεγάζεται σε μία από τις αίθουσες του κτιρίου του Μ.Ο.Β., στην οποία λειτουργεί σύστημα συναγερμού και περιλαμβάνει αντικείμενα παραδόσεων και περισυλλογών από θέσεις προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Τα αντικείμενα καταγράφηκαν στον κατάλογο Βελβενδού και πήραν τους αριθμούς 1-213 (Πίν. 240 α-β). Οι θέσεις από τις οποίες προέρχονται μας υποδείχτηκαν από τον υπεύθυνο της Συλλογής, στον οποίο οφείλονται και όλες οι σχετικές με τα αντικείμενα πληροφορίες και είναι οι εξής:

1) Βασιλάρα Ράχη (προϊστορικός οικισμός NN και EX.): όστρακα και λίθινα εργαλεία. 2) Παλιάμπελα: χάλκινο δαχτυλίδι-σφραγίδα. 3) Εκκλησιές: χάλκινο αντικείμενο. 4) Παλαιόκαστρο ή Παναγιά στο Τσιλιπίσιο: α) χάλκινη σφραγίδα και μεταλλικά αντικείμενα, β) μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινής εκκλησίας ή και παλιότερων κτιρίων (στην αποθήκη του Δημοτικού Σχολείου). 5) Εξωκλήσι Αγίου Ιωάννη: απολιθωμένο οστό μεγάλου ζώου. 6) Άγιοι Απόστολοι: δύο κορινθιακά αγγεία, τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης αναθηματικής στήλης και τμήμα δεύτερου γλυπτού, δύο τμήματα από μυλόπετρες και τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου αναθηματικού ανάγλυφου. 7) Άγιος Λάζαρος: πήλινη οινοχόη. 8) Βίγλα: πήλινη τριφυλλόσχημη οινοχόη (από τάφο). 9) Κουκνός: δύο πήλινα τροχήλατα αγγεία (από τάφο). 10) Τσμπο: πήλινη τροχήλατη οινοχόη (από τάφο). 11) Τσιουλάκη καλύβια: τρία χειροποίητα προϊστορικά αγγεία (από τάφο). 12) Παναγιά στο Κοκκινόχωμα: όστρακα πιθαριού, τροχήλατης οινοχόης, χειροποίητου αγγείου και αγνύθα. 13) Μπράβας: μαρμά-

18. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 41-54.

ρινη βάση κίονα, μαρμάρινο δωρικό κιονόκρανο, ανάγλυφο αναθηματικό στο Δία Ύψιστο, τμήμα ενεπίγραφης στήλης, σιδερένια αιχμή δόρατος, όστρακα χειροποίητων προϊστορικών αγγείων, ελληνιστικά αγγεία κ.ά. 14) Γριτσιάνη: όστρακα μεταλλικών αγγείων, κορινθιακά αγγεία, χειροποίητα προϊστορικά αγγεία και μεταλλικά αντικείμενα, πήλινα αγγεία και χάλκινα κοσμήματα εποχής σιδήρου. 15) Καρυές: χειροποίητα προϊστορικά αγγεία, χάλκινη οκτώσχημη πόρπη και όστρακα νεολιθικά. 16) Γριτσιανίσσιος Λάκκος: μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο 17) Άγιος Δημήτριος: όστρακα βυζαντινών εφουαλωμένων αγγείων. 18) Παραλίμνια περιοχή: α) κάτω από το εξωκκλήσι του Αγίου Ιωάννη: δύο ελληνιστικά αγγεία, β) Γέφυρα Σερβίων: όστρακα τροχήλατα. 19) Νίκα: πιθάρι. 20) Άγνωστης προέλευσης: πιθάρι, αγνύθες και τροχήλατα όστρακα, μαρμάρινο αναθηματικό ενεπίγραφο ανάγλυφο¹⁹, τρία τμήματα αράβδωτων κίωνων (στο ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου και στο ναό Αγίου Νικολάου) και βυζαντινό κιονόκρανο (στον Άγιο Μηνά). 21) Εντοιχισμένα σε παλιά σπίτια του Βελβενδού (σήμερα στη Συλλογή): τμήμα μαρμάρινου δοχείου και τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου. 22) Εντοιχισμένα: α) στην Αγία Τράπεζα του ναού του Αγίου Νικολάου²⁰, β) στο κωδωνοστάσιο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου²¹.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Αιανή

Θέση Λειβάδια

Από τον αγρό του Ι. Κοντού, αριθ. αγροτ. 156 και μετά από ερευνητική τομή σε χώρο με έντονη κλίση περισυλλέξαμε στήλη από πλακερή αμμόπετρα με καμπύλη κορύφωση (Πίν. 241 α), διαστ.: ύψ. 1,85, μέγ. πλ. 0,52, μέγ. πάχ. 0,11 μ.

Στο χαρακτηρισμό της ως στήλης επιτύμβιας, προϊστορικών χρόνων πιθανότατα, οδηγηθήκαμε από την ερμηνεία ως προσώπου του κυκλικού, με επιμήκυνση στο κάτω μέρος, χαράγματος που υπάρχει στην πάνω επίπεδη επιφάνεια της μιας πλευράς. Το βάθος του αρχαιολογικού στρώματος στο σημείο που βρέθηκε αλλά και παρακάτω, όπου

συγκλίνουν αυτό το ύψωμα με το απέναντι της Νεκρόπολης των μνημειακών τάφων, ξεπερνά τα 3 μ. και δε στάθηκε δυνατό ούτε με μηχανήματα να εντοπίσουμε το φυσικό χώμα.

Σημειώνουμε ότι από τα όστρακα της παραπάνω τομής λίγα ήταν τα χειροποίητα προϊστορικά και περισσότερα τα ελληνιστικά.

Από διπλανό αγρό ιδιοκτησίας Ευαγγ. Πάτζιου του Δημητρίου αριθ. αγροτ. 157, και χάρις στην παρατηρητικότητα του αρχαιόφιλου Ηλία Μπουρνιώτη, περισυλλέχθηκε τμήμα στομίου πιθαριού με εγχάρακτα γράμματα που θυμίζουν μεταλλικό αλφάβητο (Πίν. 241 β). Οφείλουμε να σημειώσουμε ότι ο εν λόγω αρχαιόφιλος²² συνέχισε με τον ίδιο ζήλο τις αδιάκοπες περιοδείες σε γνωστούς και άγνωστους αρχαιολογικούς χώρους της Αιανής, κατά τις οποίες με κριτικό πνεύμα περισυλλέγει αρχαιότητες, καταγράφει και χαρτογραφεί πρόχειρα. Καρπός των περιοδειών αυτών, τις οποίες κατά τους ανασκαφικούς μήνες τις επαναλαμβάνουμε μαζί, είναι πολύ συχνά ο εντοπισμός νέων θέσεων καθώς και ο ακριβέστερος χαρακτηρισμός των αρχαιοτήτων των ήδη γνωστών θέσεων (είδη τάφων, κατοικίες, μεγάλα κτίρια, χρονολογική ταξινόμηση).

Ισιώματα

Ενδιαφέροντα ευρήματα προερχόμενα από τάφους πρώιμης εποχής σιδήρου που καταστράφηκαν κατά το όργωμα παρέδωσε ο Θωμάς Μεντελής. Είναι χειροποίητα πήλινα άβαφα αγγεία—πρόχους, δίωτο κύπελλο και τμήμα σώματος κανθάρου με λαβή — καθώς και μεταλλικά κοσμήματα: χάλκινη ακέραια οκτώσχημη πόρπη²³ (Πίν. 241 γ), δεύτερη πόρπη, χωρίς τη βελόνη της, από σύρμα κυκλικής διατομής, τρία τμήματα χάλκινων σφηκωτήρων και δύο χάλκινα κουμπιά (Πίν. 241 δ).

Από την ίδια θέση, και μάλιστα από κοντινό αγρό της ανασκαφής του αγρού Χαρισίου Κύρινα, αριθ. αγροτ. 3466, ο Πάσχος Καραμανώλας παρέδωσε πήλινη χειροποίητη άβαφη πρόχου και χάλκινο κουμπί.

Θέση Ουτσίνα

Από τη θέση αυτή ο Πάσχος Καραμανώλας περισυνέλεξε και παρέδωσε αρχιτεκτονικό μέλος α-

19. Βλ. Θ. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, ό.π., σ. 39, αριθ. 23 α.

20. Ό.π., σ. 52, αριθ. 38.

21. Ό.π., σ. 81, αριθ. 78.

22. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 430.

23. Πρβλ. παρόμοια με κεντρικό οκτάρι από διπλό σύρμα, ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 213, Πίν. 258 α.

νωδομής κτίσματος και συγκεκριμένα τμήμα τριταίνωτου επιστυλίου από μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Ως ακριβές σημείο προέλευσης υποδείχθηκε το σύνορο δύο χωραφιών και στο ένα απ' αυτά, ιδιοκτησίας Ιω. Παρτάλα διενεργήθηκε ερευνητική τομή κατά την οποία εμφανίστηκε τοίχος από αργολιθοδομή, πλ. 0,55 και μήκ. 3 μ. Η επίχωση ήταν μικρή και η συνέχειά του είχε καταστραφεί. Ανασκαφική έρευνα δεν επιχειρήσαμε στο διπλανό χωράφι, γιατί ήταν φυτεμένο με καπνό. Συλλέξαμε όστρακα ελληνιστικά και μάζα σιδήρου.

Από τον αγρό ιδιοκτησίας Αντ. Ζουμπονίκου, αριθ. αγροτ. 104, στην ίδια θέση, ο Ηλ. Μπουρνιώτης παρέδωσε τμήμα αναγλύφου ρωμαϊκών χρόνων, διαστ.: ύψ. 0,13, πλ. 0,41, πάχ. 0,12 μ., στο οποίο παριστάνεται σχηματοποιημένη γυμνή ανδρική μορφή κατ' ενώπιον, μέσα σε σπηλιά και βυζαντινό χάλκινο σκυφωτό νόμισμα.

Θέση Βρωμοβρύση

Βρίσκεται στα δυτικά της Μεγάλης Ράχης, βορειότερα της θέσης Γιαννούκα Βρύση και αριστερά του Χάντακα ποταμού. Από τον αγρό του Χαρισίου Γκαλγκουράνα, αριθ. αγροτ. 655, ο Ηλ. Μπουρνιώτης περισυνέλεξε τμήμα ενεπίγραφης ανάγλυφης στήλης, διαστ.: ύψ. 0,154, πλ. 0,88 και πάχ. 0,45 μ. (Πίν. 242 α). Παριστάνεται γενειοφόρος ανδρική μορφή κατ' ενώπιον, ντυμένη με ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το δεξί χέρι, στον τύπο του Δία Ύψιστου. Πάνω δεξιά ίχνη επιγραφής: *E (ευχήν)*, ρωμαϊκών χρόνων.

Ο Γεώργιος Κουμπούρας παρέδωσε χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα, χάλκινο δακτυλίδι, ρωμαϊκών επίσης χρόνων, τμήμα ανάγλυφης στήλης, μελαμβαφή αμφορίσκο κλασικών χρόνων (Πίν. 242 β), χάλκινα σύρματα ρομβοειδούς διατομής από οκτώσχημες πόρπες εποχής σιδήρου, τα οποία προέρχονται, σύμφωνα με τη μαρτυρία του από τους αγρούς της παραπάνω θέσης.

Θέση Χούχουλο

Από τη θέση αυτή, η οποία βρίσκεται αριστερά της εξόδου της Αιανής προς Κοζάνη, ο Χρήστος Μπουμπουρέκας περισυνέλεξε τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου, διαστ.: ύψ. 0,94, πλ. 0,128, πάχ. 0,37 μ., στο οποίο παριστάνεται κλαδί φοίνικα, καθώς επίσης και ένα δεύτερο τμήμα ανάγλυφης στήλης, διαστ.: ύψ. 0,16 και πλ. 0,08 μ., στο οποίο παριστάνεται ανδρική μορφή κατ' ενώπιον με δόρυ ή σκήπτρο στο αριστερό χέρι, στον τύπο του Δία Ύψιστου, ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 242 γ). Ο αρχαιό-

φιλος Ηλ. Μπουρνιώτης παρατήρησε σε κοινόχρηστο χώρο της ίδιας θέσης χονδροειδή όστρακα και λίθινες σχιστόπλακες που ανήκουν πιθανόν σε κιβωτίοσχημους τάφους. Μετά από αυτοψία διαπιστώσαμε ότι πρόκειται για ύψωμα με δύο πλατώματα στο βόρειο επικλινές και χέρσο τμήμα του και επίπεδη καλλιεργήσιμη έκταση στο νότιο. Επιφανειακά διακρίνονται τοίχοι ως σειρές μικρών αργών λίθων, που ανήκουν προφανώς σε κατοικίες, ενώ οι φαρδύτεροι παρόμοιοι τοίχοι, που παρακολουθούν τις παρυφές των πλατωμάτων, οδηγούν στο συμπέρασμα ύπαρξης τειχισμένου οικισμού ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων.

Θέση Σελιώ

Από τη θέση αυτή που βρίσκεται νότια της κωμόπολης Αιανής και από τον αγρό του Γεωργίου Βλάχου, αριθ. αγροτ. 2875, ο Λάζαρος Κούτσιανος παρέδωσε τμήμα κορμού ανδρικού αγάλματος (Πίν. 242 δ), που σώζει τον αριστερό ώμο και μέρος του βραχίονα, πιθανόν ελληνιστικών χρόνων, διαστ.: ύψ. 0,16, πλ. 0,17 μ.

Οικισμός σύγχρονης Αιανής

Εντοιχισμένο σε παλιό σπίτι της Αιανής ήταν μαρμάρينو κιονόκρανο που σώζει τμήμα έλικας και ιωνικού κυματίου με αυγά, που βρέθηκε ανάμεσα στα μάζα των σπιτιών που γκρεμίζονται πλέον για να χτιστούν καινούργια. Το οικοδομικό υλικό των σπιτιών αυτών, που προέρχεται, στο σύνολό του σχεδόν από λιθολόγημα αρχαίων σπιτιών, το ξαναχρησιμοποιούμε σήμερα για την κατασκευή αναλημματικών ξερολιθιών στον αρχαιολογικό χώρο της Μεγάλης Ράχης.

Κατά τη διάνοιξη των θεμελίων του σπιτιού της η Ζωή Καλλιανιώτη περισυνέλεξε και παρέδωσε λίθινο προϊστορικό πέλεκυ, ενώ ο Αλέξ. Πελέκας του Γεωργίου κατά τη διάνοιξη του αγωγού στα νοτιοανατολικά της πλατείας περισυνέλεξε χάλκινο βυζαντινό νόμισμα.

Τέλος τμήμα στομίου πιθαριού με ενσφράγιστο το όνομα ΖΩΙΛΟΣ, ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων, με άγνωστο χώρο προέλευσης, παραδόθηκε στον αρχαιοφύλακα Αθ. Κουφαλέξη.

Από την Ασφάλεια Θεσσαλονίκης κατασχέθηκαν αρχαιότητες κατά την εξάρθρωση σπείρας αρχαιοκαπήλων. Τα αντικείμενα είναι μαρμάρινα-λίθινα, μεταλλικά και πήλινα και δε δηλώθηκαν οι ακριβείς χώροι προέλευσής τους, ούτε βέβαια οι συνθήκες εύρεσής τους.

Μαρμάρινα: 1) Ολόγλυφος αναθηματικός αετός, λείπουν το κεφάλι του και μικρό τμήμα της βάσης.

Ύψ. 0,35, πλ. 0,25 μ. (Πίν. 242 ε). 2) Ολόγλυφος αναθηματικός αετός, με αδρά δουλεμένη την πίσω επιφάνεια. Λείπουν το κεφάλι και τμήματα των φτερών. Ύψ. 0,26, πλ. 0,18 μ. (Πίν. 242 στ). 3) Τμήμα ανάγλυφης στήλης που σώζει παράσταση αετού. Ύψ. 0,14, πλ. 0,10 μ. (Πίν. 243 α). 4) Τμήμα αναθηματικής ανάγλυφης στήλης με παράσταση Δία - Ύψιστου. Κρατά σκήπτρο στο αριστερό χέρι. Λείπουν το κεφάλι, τα χέρια και τα άκρα πόδια της μορφής. Ύψ. 0,22, πλ. 0,27 μ. (Πίν. 243 γ). 5) Αναθηματική ανάγλυφη στήλη, σπασμένη στο πάνω μέρος. Παριστάνεται η Θεά Ίσις κατ' ενώπιον με κέρας Αμαλθείας στο αριστερό της χέρι και κουπί στο δεξιό. Δεξιά της ορθογώνιος βωμός. Ύψ. 0,23, πλ. 0,21 μ. (Πίν. 243 β). 6) Τμήμα ανάγλυφης στήλης που σώζει το κάτω μέρος του σώματος με τα πόδια ιματιφόρου μορφής κατ' ενώπιον. Ύψ. 0,28, πλ. 0,17 μ. (Πίν. 243 δ). 7) Πάνω τμήμα σώματος αγάλματος με ένθετο κεφάλι που λείπει

Φορά χιτώνα και μάτιο που αναδιπλώνεται πάνω στους ώμους και καλύπτει το δεξί χέρι μέχρι τον καρπό. Ύψ. 0,22, πλ. 0,27 μ. (Πίν. 243 ε). 8) Μορφή ολόγλυφης σειρήνας από μαλακό ασβεστόλιθο, με επίπεδη την πίσω επιφάνεια. Λείπει το αριστερό φτερό. Ύψ. 0,50, πλ. 0,27 μ. 9) Τμήμα ελλειψοειδούς φιάλης. Ύψ. 0,05 μ. Άνοιγμα 0,10x 0,09 μ.

Μεταλλικά: Δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, μήκ. 0,385 και 0,315 μ. αντίστοιχα (Πίν. 244 α-β).

Πήλινα: περιλαμβάνει αγγεία ελληνιστικών χρόνων, πινάκια (Πίν. 244 γ-δ), εξάλειπτρο, οινοχόες (Πίν. 244 ε) κ.ά., ένα λυχνάρι από μήτρα ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 245 α), μια οινοχόη βυζαντινών χρόνων (Πίν. 245 β) και χειροποίητα αγγεία πρώιμης εποχής σιδήρου (κύαθοι, κάρθαροι, μία πρόχους) (Πίν. 245 γ-ε).

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στις αρχές του έτους αποσπάστηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΟ η αρχαιολόγος και προϊσταμένη της 11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δ. Ευγενίδου και το καλοκαίρι ο αρχιτέκτονας της Υπηρεσίας Κ. Τροχίδης στην 1Ζ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Οι εργασίες της Εφορείας ακολούθησαν σε γενικές γραμμές το πρόγραμμα, όπως είχε χαραχθεί για το έτος αυτό, και έγινε με τη βοήθεια των αρχαιολόγων Α. Λαζαρίδου, Α. Πέτκου, Γ. Παπαζώτου και της αρχιτέκτονος Κλ. Θεολογίδου.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Ναός Χριστού Αντιφωνητού

Άρχισε αποκατάσταση του ναού του Χριστού Αντιφωνητού, καθολικό αστικής μονής άλλοτε, γνωστής από έγγραφο του 1326¹.

Παλιότερα είχε διαπιστωθεί ότι ο μικρός βυζαντινός μονόχωρος ναός διατηρεί τοιχογραφίες των μέσων του 18ου αι. σε κακή κατάσταση. Η έρευνα δεν απέδωσε παλιότερο στρώμα. Μετά από αυτό ήταν προφανές ότι η επέμβαση, κυρίως στη στέγη ενός μονόχωρου ναού, θα ήταν απλή. Απομακρύνθηκαν έτσι τα σάπια ξύλινα στοιχεία της στέγης και αντικαταστάθηκαν με νέα στη μορφή που είχε αρχικά. Η καθαίρεση των κονιαμάτων της εξωτερικής επιφάνειας του νότιου τοίχου, έφερε στο φως την αρχική λιθοπηλόκτιστη βυζαντινή τοιχοδομία, πολύ αμελή, με τεμάχια πλίνθων και πέτρες χωρίς τάξη, διδακτική ωστόσο για μία σειρά αχρονολογητων μνημείων της Βέροιας, τα οποία εμφανίζουν αντίστοιχη τοιχοδομία.

1. Θ. Παπαζώτος, Συμπληρωματικά στοιχεία για τους ναούς της Βέροιας, Μακεδονικά 20 (1980), σ. 490. Τα χρήματα για την αποκατάσταση του ναού έδωσε η Θεανώ Ζωγοπούλου, κάτοικος της πόλης. Η ευγενική προσφορά της οδήγησε την Υπηρεσία στη σύνταξη μελέτης από τον αρχιτέκτονα Κ. Τροχίδη, η οποία υλοποιήθηκε κατά το τρέχον έτος.

Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου

Ο ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου, ίσως όψιμο παλαιολόγειο κτίσμα, μονόχωρος αρχικά, αποτελεί σήμερα το διακονικό ενός μεγάλου τρίκλιτου ναού των αρχών του 19ου αι.· αυτό σημαίνει ότι αρκετά από τα αρχικά στοιχεία του ναού έχουν καταστραφεί και μόνο ο ανατολικός τοίχος με την κόγχη του Ιερού και ο νότιος τοίχος διατηρούνται. Ο χώρος του αρχικού Ιερού, λειτουργώντας ως διακονικό, μετατράπηκε σταδιακά σε αποθήκη αχρήστων αντικειμένων. Η απομάκρυνσή τους αποκάλυψε μερικά ενδιαφέροντα στοιχεία. Βρέθηκαν στοιχεία της αρχικής Αγίας Τράπεζας, η οποία και αποκαταστάθηκε στην αρχική της μορφή. Το δάπεδο από ορθογώνιες πλίνθους συμπληρώθηκε σε όσα σημεία παρουσίαζε κενό. Έγιναν επίσης ενέματα σε κάθετη ρωγμή της κόγχης του Ιερού από το μονόλοβο παράθυρο και κάτω. Ακόμη αποκαταστάθηκε πεζούλι, κολλητό στο νότιο τοίχο του Ιερού και αψίδα του νότιου τοίχου. Τέλος ανοίχθηκε η θύρα του τέμπλου, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιείται και ο αρχικός ναός για λειτουργίες.

Ναός Σωτήρος Χριστού

Έγινε ανάσχυση σπασμένων κεραμιδιών της στέγης για μεγαλύτερη στεγανότητα του ναού.

Ναός Αγίου Νικολάου της Γούρνας

Έγινε ανάσχυση των κεραμιδιών της στέγης για μεγαλύτερη στεγανότητα του ναού.

Ναός Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου (1565-1570)

Έγινε ανάσχυση και καθαρισμός των κεραμιδιών της στέγης για μεγαλύτερη στεγανότητα του ναού.

Ναός Παντοκράτορος

Έγινε καθαρισμός και τακτοποίηση των κεραμιδιών της στέγης για μεγαλύτερη στεγανότητα του ναού.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Βελβενδός

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο ναός είναι μονόχωρος, μεγάλων διαστάσεων, κατάγραφος με τοιχογραφίες χρονολογημένες στα 1588. Στη δυτική πλευρά του ναού υπήρχε νάρ-

θηκας, ο οποίος κατεδαφίστηκε σε παλιότερη εποχή. Η κατεδάφιση αυτή άφησε έκθετες στον ήλιο τις τοιχογραφίες της δυτικής πρόσοψης του ναού. Η σκέψη ήταν να κατασκευασθεί ένα ξύλινο στέγαστρο με κεραμίδια, ισοπλατές με το νάρθηκα, θεμέλια του οποίου βρέθηκαν σε ανασκαφή, για προστασία των τοιχογραφιών.

Η μελέτη του έργου και στη συνέχεια η κατασκευή έγιναν με χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, την επίβλεψη της Υπηρεσίας μας (Α. Λαζαρίδου) και τη φροντίδα του προσεκτικού αρχιτέκτονα από την Κοζάνη Γ. Σαμαρινιώτη. Το ύψος του στεγαστρού και η μορφή του στηρίχτηκαν σε όσα στοιχεία της αρχικής μορφής του νάρθηκα ήταν εμφανή. Παράλληλα έγινε ανακεράμωση του ναού και η αντικατάσταση σαθρών στοιχείων της στέγης.

Κοζάνη

Αρχοντικό Λασάνη

Το διοικητικό συμβούλιο της ΔΕΗ Πτολεμαΐδας αποφάσισε την οικονομική υποστήριξη του Δήμου Κοζάνης για αναστήλωση του αρχοντικού Λασάνη. Δυστυχώς η μη έγκαιρη έγκριση μελέτης, που συντάχτηκε από τον αρχιτέκτονα Γ. Σαμαρινιώτη σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα του ΥΠΠΟ Σ. Βογιατζή, στάθηκε εμπόδιο στην υλοποίηση αυτού του πολύτιμου για την πόλη της Κοζάνης έργου· ωστόσο, σε αναμονή της έγκρισης, η Υπηρεσία μας σε συνεργασία με τον Γ. Σαμαρινιώτη προέβη σε μερικές σωστικού χαρακτήρα ενέργειες, δηλαδή στην υποστήλωση της στέγης, καθαίρεση κονιαμάτων και καθαρισμό υπογείων χώρων της αυλής του αρχοντικού.

Αιανή

Ναός Αγίου Νικολάου

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης και την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Υπηρεσίας Κ. Τροχίδη άρχισε η αποκατάσταση του ναού. Κατασκευάστηκε στέγαστρο για όλο το μικρό μονόχωρο ναό, κτίσμα του 16ου αι. με τοιχογραφίες, απομακρύνθηκαν τα σαθρά ξύλα της στέγης και άρχισε η φροντίδα της τοιχοδομής. Στη διάρκεια των εργασιών διαπιστώθηκαν ορισμένες παρεκκλίσεις από την εγκεκριμένη μελέτη, πράγμα που οδήγησε και στην αναστολή των εργασιών αποκατάστασης.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Πιστικό

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου

Με τη χρηματική ενίσχυση της Κοινότητας Πιστικού από το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης υλοποιήθηκε μελέτη αποκατάστασης του ναού (κτίσματος του 19ου αι. με τοιχογραφίες) αυτού του μικρού ορεινού χωριού. Η στέγη κυρίως ναού και στοάς κατά μήκος της βόρειας πλευράς κατέπεσαν από το βάρος χιονιού. Ο ναός αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή με ανακατασκευή της στέγης και της νότιας στοάς, με τη διαφορά ότι στη θέση των σχιστολιθικών πλακών τοποθετήθηκαν προσωρινά κεραμίδια, επειδή οι εργαζόμενοι στην Υπηρεσία δεν γνώριζαν αυτή την τεχνική· ωστόσο ελήφθη πρόνοια οι αντοχές του φέροντος οργανισμού να είναι τέτοιες (μεγάλες διατομές των δοκαριών και του πετωμάτος), ώστε στο μέλλον να είναι δυνατή η αντικατάσταση των κεραμιδιών από σχιστόπλακες.

Τις εργασίες επέβλεπε με πραγματικό ενδιαφέρον και ιδιαίτερη φροντίδα ο προϊστάμενος του Πολεοδομικού Γραφείου Γρεβενών Φ. Μορτάκης.

Δοτσικό

Και πάλι με τη χρηματική ενίσχυση της Κοινότητας Δοτσικού από το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης και τη φροντίδα του προϊσταμένου του Πολεοδομικού Γραφείου Γρεβενών Φ. Μορτάκη έγινε ενίσχυση της διαβρωμένης από τα νερά βάσης της μεγάλης τοξωτής γέφυρας του χωριού και περιποίηση του λιθόστρωτου.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Στις 15 Απριλίου 1988 υπογράφηκε από την Υπουργό Πολιτισμού, τον Πρόεδρο του ΤΑΠ και τον Δήμαρχο Καστοριάς πενταετής Προγραμματική Σύμβαση, με κύριο σκοπό τη συντήρηση, αναστήλωση, αποκατάσταση και ανάδειξη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Καστοριάς. Στην ίδια Σύμβαση προβλέπεται και η ίδρυση εργαστηρίου αντιγράφων εικόνων και τοιχογραφιών που υπάρχουν στην πόλη. Ο Δήμος ανέλαβε την εκτέλεση του προγράμματος σύμφωνα με τις υποδείξεις ενδεκαμελούς επιτροπής, αποτελούμενης από δύο εκπροσώπους του Δήμου, δύο της

11ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, έναν της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, έναν του ΤΑΠ, έναν της Διεύθυνσης Συντήρησης, έναν της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, έναν της 4ης Εφορείας Νεοτέρων Μνημείων, έναν της Νομαρχίας Καστοριάς και έναν Προϊστάμενο Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που ορίζεται από τον Υπουργό Πολιτισμού. Η Επιτροπή έχει τη γενική ευθύνη εφαρμογής και παρακολούθησης του προγράμματος και ενεργεί ως επιστημονική επιτροπή.

Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, γνωρίζοντας από κοντά τα προβλήματα των μνημείων της Καστοριάς, κατέθεσε αμέσως, στην πρώτη σύγκληση της Επιτροπής, αναφορά της αρχιτέκτονος Κλ. Θεολογίδου, σχετική με την κατάσταση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Καστοριάς, ώστε να υπάρξει κάποια βάση στη συζήτηση που ακολούθησε και έδειξε πόσο επιτακτική ήταν η πρόσληψη ειδικευμένου προσωπικού.

Ναός Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη

Ο ναός, κτίσμα του γ' μάλλον τέταρτου του 14ου αι., παρουσιάζει μια σειρά αναστηλωτικών προβλημάτων, τα οποία δημιουργούνται τόσο από τις ποικίλες επισκευές που δέχθηκε στην πολύχρονη ιστορία του, όσο και από παρακείμενη παλιά οικοδομή, χτισμένη σύρριζα με το βόρειο τοίχο του ναού, έτσι ώστε τα όμβρια ύδατα της οικοδομής να πέφτουν στη στέγη του Αγίου Νικολάου. Η μακροχρόνια εγκατάλειψη ενός σημαντικού μνημείου για την Καστοριά με τοιχογραφίες μάλλον της δεκαετίας 1360-1370, καθιστούσε αναγκαία τη σύνταξη μελέτης για την αποκατάστασή του. Πρώτη σωστική ενέργεια ήταν η περιποίηση της στέγης για περισσότερη στεγανότητα και έπειτα η προσέγγιση των προβλημάτων του ζωγραφικού διακόσμου.

Αρχοντικό Νατζή

Μετά από εισήγηση της Υπηρεσίας η ΕΟΚ αποφάσισε τη χορήγηση ενός ποσού για τη συνέχιση του έργου αναστήλωσης του αρχοντικού. Με το ποσό αυτό κατασκευάστηκαν διάφορα συμπληρωματικά στοιχεία του αρχιτεκτονήματος, κυρίως ξύλινες κάσες και υαλοστάτες παραθύρων του τρίτου ορόφου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

Τη γενική επίβλεψη έργων συντήρησης στην πε-

ριοχή της Κεντροδυτικής Μακεδονίας έχει ο Ν. Μίνωας, της Διεύθυνσης Συντήρησης.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Ναός Σωτήρος Χριστού

Συνεχίζεται για τρίτη κατά σειρά χρονιά η συντήρηση των τοιχογραφιών του Γεωργίου Καλλιέργη από το 1314/5. Η εργασία περιορίστηκε κυρίως σε ενέματα για συγκράτηση της ζωγραφικής επιφάνειας, όπου υπήρχε πρόβλημα.

Ναός Αγίου Νικολάου της Γούρνας

Έγινε προσπάθεια συγκράτησης των τοιχογραφιών του διαστήματος 1638-1642. Το πρόβλημα είναι ότι η πολύ λεπτή προετοιμασία της ζωγραφικής επιστρώθηκε σε ανομοιογενές υλικό (λάσπη), με αποτέλεσμα το ένεμα της συντήρησης να μην είναι γνωστό πως λειτουργεί.

Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου

Παράλληλα με τις εργασίες αποκατάστασης του αρχικού ναού έγιναν και εργασίες συγκράτησης της ζωγραφικής επιφάνειας στο εσωτερικό με στεφανώματα κυρίως. Διαπιστώθηκε ότι υπάρχει και πρώτο στρώμα τοιχογραφιών (πριν το 15ο αι.) στην κόγχη του Ιερού.

Ναός Αγίας Φωτίδας (κατεδαφισμένος)

Ο ναός της Αγίας Φωτίδας κατεδαφίστηκε το 1939, αφού προηγουμένως ο Α. Ξυγγόπουλος φρόντισε για την αποτοίχιση των τοιχογραφιών². Οι τοιχογραφίες (15ος και 17ος αι.) αφαιρέθηκαν με τέτοιο τρόπο που, από τότε μέχρι σήμερα, οδηγούσε σταδιακά στην καταστροφή του πολύτιμου υλικού. Η ζωγραφική επιφάνεια τοποθετήθηκε τότε κατά τεμάχια σε ξύλινα πλαίσια και γύψινο υπόστρωμα. Ο γύψος λειτουργούσε αρνητικά στη συνεκτικότητα των χρωμάτων, τα οποία παρασύρονται εύκολα. Μετά τη διαπίστωση αυτή άρχισε η στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και η απομάκρυνση στη συνέχεια του γύψινου υποστρώματος. Σε νέα πλαίσια τοποθετήθηκαν τα τεμάχια με αριθ.

2. Χ. Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά Ι (1940), σ. 483-484.

18, 23, 35, 42, 51, 56 και 57, της αρίθμησης αποτοιχισμένων τοιχογραφιών της Συλλογής των Παλιών Λουτρών της Βέροιας.

Στα εργαστήρια της Εφορείας συνεχίστηκε η συντήρηση αποτοιχισμένων τοιχογραφιών από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου Πρεσπών και του ερειπωμένου ναού του Αγίου Δημητρίου στο νησί του Αγίου Αχιλλείου.

NOMOS KOZANHS

Κοζάνη

Ναός Αγίου Νικολάου

Με χρηματοδότηση της Μητρόπολης Κοζάνης και σε μη καθιερωμένες υπηρεσιακά εργάσιμες ώρες εκτελείται η συντήρηση και ανάδειξη των τοιχογραφιών του καθεδρικού ναού της Κοζάνης (1753) από συντηρητές της Υπηρεσίας, ύστερα από σύμφωνες γνώματεύσεις του ΥΠΠΟ. Η ελλιπής κατάσταση στοιχείων στην Υπηρεσία (χρήση υλικών κτλ.) δεν επιτρέπει πληρέστερη πληροφόρηση για το μέγεθος και είδος της επέμβασης.

NOMOS ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Πιστικό

Παράλληλα με τις εργασίες αποκατάστασης του ναού έγινε και προσπάθεια συγκράτησης των τοιχογραφιών με στεφανώματα σε όλες τις τοιχογραφημένες επιφάνειες. Επικεφαλής μικρής ομάδας μαθητών της Σχολής Συντήρησης των ΤΕΙ Αθηνών ήταν ο συντηρητής Κ. Καπετάνιος.

Σπήλαιο

Η περίφημη δυτικομακεδονική μονή του Σπηλαίου, αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου, άλλοτε με χειρόγραφα, τα οποία μεταφέρθηκαν στην άλλη σημαντική μονή της Δυτικής Μακεδονίας, τη μονή Ζάβορδας, και έκτοτε αγνοείται η τύχη τους, σήμερα ορθώνεται έρημη από μοναχούς, αποθεμένη στη φροντίδα των κατοίκων του παρακείμενου χωριού. Προβλήματα υγρασίας, που διαπερνά τη στέγη και κατέρχεται στις τοιχογραφίες, είχαν ως συνέπεια την υποχώρηση και κατάρρευση τμημάτων του εσωτερικού ζωγραφικού διακόσμου. Σε αυτά τα σημεία έγιναν στερεώσεις με στεφανώματα από το συντηρητή Κ. Καπετάνιο και μικρή ομάδα μαθητών της Σχολής Συντήρησης των ΤΕΙ Αθηνών. Η χρηματοδότηση του έργου ήταν και πάλι από το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης.

NOMOS KASTORIAS

Το 1986 με τη διακριτική παρέμβαση της Υπηρεσίας, τη θέληση της τότε νομάρχου της Καστοριάς και τη βοήθεια βουλευτού του Νομού, εστάλησαν στην Αθήνα μερικοί νέοι Καστοριείς του Τεχνικού Λυκείου Καστοριάς για σπουδές συντήρησης. Τα άτομα αυτά συγκροτήθηκαν το καλοκαίρι του 1988 σε τέσσερις ομάδες και με την επίβλεψη του συντηρητή της Υπηρεσίας Π. Σγούρου, ανέλαβαν τη συντήρηση τοιχογραφιών σε τρεις ναούς και εικόνων της συλλογής Καστοριάς, εν όψει της λειτουργίας του Βυζαντινού Μουσείου της πόλης. Προηγουμένως είχαν εξασφαλισθεί πιστώσεις από το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης.

Καστοριά

Ναός Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη

Άρχισε η συντήρηση τοιχογραφιών του ναού (1384/5), η οποία περιορίστηκε στη στερέωση σαθρών από υγρασία χρωμάτων και κονιαμάτων, στην απομάκρυνση παλιών τσιμεντοκονιαμάτων, που καλύπτουν και τοιχογραφίες, και στην περιποίηση τόσο των τοιχογραφιών με στεφανώματα όσο και της εμφανούς αρχικής τοιχοδομίας του ναού με νέα αρμολογήματα.

Ναός Αγίου Νικολάου του Κυρίτζη

Στο νάρθηκα, όπου εικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία (1654), αφαιρέθηκαν με μηχανικό τρόπο ασβεστώματα σε ύψος 1,20 μ. περίπου από το δάπεδο. Φάνηκε ότι οι τοιχογραφίες του 1654 κάλυψαν άλλες παλιότερες, πιθανόν σύγχρονες με εκείνες του εσωτερικού της δεκαετίας 1360-1370.

Παναγία Κουμπελίδικη (Καστριώτισσα)

Στο νάρθηκα του ναού η προσπάθεια ήταν να αναδειχθούν αισθητικά οι τοιχογραφίες με στεφανώματα και νέα αρμολογήματα της βυζαντινής τοιχοδομίας, όπου αυτή ήταν εμφανής.

Συλλογή εικόνων Καστοριάς

Έγινε συντήρηση ξύλου και ζωγραφικής στις εικόνες με αριθ. καταλόγου 13, 15, 56, 107, 129, 152, 156, 171, 183, 407 και 449. Σε δύο από αυτές, μια εικόνα αγίου Νικολάου με σκηνές του βίου του (13ος αι.) και ένα φύλλο βημοθύρου με παράσταση Θεοτόκου (τέλη 15ου αι.), έγινε και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, με προοπτική έκθεσής

τους στο υπό ανέγερση Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς.

ΜΕΛΕΤΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ολοκληρώθηκε η μελέτη ανάδειξης της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας, για την οποία το κύριο πρόβλημα δημιουργεί ο νεωτερικός νάρθηκας (Κλ. Θεολογίδου). Επίσης κατατίθεται μελέτη αναστήλωσης της ερειπωμένης μονής της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών (Σ. Βογιατζής) και της στέγης του Αγίου Γεωργίου στην Ομορφοκκλησιά Καστοριάς (Τεχνικές Υπηρεσίες της Νομαρχίας). Παράλληλα χρηματοδοτείται από την ΕΟΚ η συνέχιση της αναστήλωσης του ναού του Αγίου Αχιλλείου Πρεσπών.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Κουστοχώρι

Στο κέντρο του μικρού αυτού χωριού του Βερμίου υπάρχει ο μικρός ναΐσκος του Αγίου Αθανασίου, μονόχωρος και ξυλόστεγος, κατάγραφος με τοιχογραφίες του τέλους του 15ου, ίσως και των αρχών του 16ου αι.

Φυτειά

Από το ναό του Αγίου Αθανασίου του χωριού έχει διατηρηθεί μόνο ο χώρος του Ιερού και τμήμα του ναού μπροστά από το τέμπλο, όταν οι χωρικοί αποφάσισαν, άγνωστο πότε, να δημιουργήσουν έναν νέο ναό στην ίδια θέση. Το εναπομείναν τμήμα είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες καλής τέχνης των μέσων του 18ου αι.

Τρίλοφος

Ο ναός του χωριού, αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο, έχει επισκευαστεί με διατήρηση μόνο του ανατολικού τοίχου του παλιότερου ναού, ο οποίος και διατηρεί τοιχογραφίες των αρχών του 18ου αι.

Κουμαριά

Το χωριό αυτό είναι ερειπωμένο. Ο ναός του Αγίου Νικολάου διατηρεί τοιχογραφίες του ζωγράφου, ο οποίος εργάστηκε και στον Άγιο Αθανάσιο Φυτειάς. Στον άλλο ναό της Κουμαριάς, αφιερωμένο στη Θεοτόκο, υπάρχει επιστύλιο τέμπλου και πάλι του ίδιου ζωγράφου.

Μονή Τιμίου Προδρόμου της Σκήτεως Βερροίας

Η μονή καταστράφηκε κατά την Επανάσταση της Μακεδονίας του 1822 και ανακτίστηκε εκ των υστέρων. Αρχαιολογικό τεκμήριο της παλαιότητας της είναι το μικρό παρεκκλήσι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα εντός του περιβόλου. Πρόκειται για κτίσμα του 18ου αι. με τοιχογραφίες γύρω στα μέσα του αιώνα.

Μονή Παναγίας Μουτσιάλης

Πολύ κοντά στη μονή του Τιμίου Προδρόμου είναι ιδρυμένη η μονή Μουτσιάλης, σε ύψωμα με θέα τον Αλιάκμονα. Πρόκειται για βασιλική του 19ου αι. με τοιχογραφίες της ίδιας περιόδου στο δυτικό προστώο.

Χαράδρα

Ο μονόχωρος ναΐσκος του Προφήτη Ηλία στις παρυφές του μικρού αυτού χωριού των Πιερίων διατηρεί τοιχογραφίες των αρχών του 18ου αι.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Παλαιογράτσανο

Στο μισοερειπωμένο αυτό χωριό πάνω από το Βελβενδό διατηρείται ο μικρός μονόχωρος ναός του Προφήτη Ηλία με καλή θέα προς τον κάμπο των Σερβίων και τον Αλιάκμονα. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες του τέλους του 16ου αι. με ενδιαφέροντα εικονογραφικά στοιχεία, κυρίως του βίου του τιμώμενου αγίου.

Αναρράχη

Το παλιότερο όνομα του χωριού Δέρβη υποβάλλει στην ιδέα ότι πρέπει να αναζητηθεί το κάστρο της Δέρβης, που αναφέρει ο Ιωάννης Καντακουζηνός (Ιστορία, I, σ. 454) ότι ήταν ένα από τα πιστά στον Φραντζή Παλαιολόγο φρούρια το 1334. Νότια του χωριού και σε λόφο με το όνομα Καστρί υπάρχουν λείψανα τείχους.

Πύργοι Εορδαίας

Λείψανα περιτειχίσματος σε μικρή απόσταση από το σημερινό χωριό και το παλιότερο όνομα του χωριού, Κατράνιτσα, σε συνδυασμό κυρίως μεταβυζαντινών εκκλησιαστικών πηγών, μας επιτρέπουν να ταυτίσουμε το χώρο με το βυζαντινό κάστρο του

Μολισκού, γνωστό για πρώτη φορά από τη Χρονογραφία του Σκυλίτζη.

NOMOS ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Μονή Ζάβορδας

Στην κάθετη πλευρά βράχου, στην κορυφή του οποίου ανιδρύθηκε από τον όσιο Νικάνορα η μονή Ζάβορδας στο 16ο αι., υπάρχει σπηλαιώδες και στενό καταφύγιο, το οποίο έχει μετατραπεί σε λατρευτικό χώρο - ασκηταριό. Ο μικρός και στενός ναός κοσμεύεται με τοιχογραφίες σε δύο στρώματα: το δεύτερο και καλύτερα ορατό είναι αναμφίβολα έργο του 15ου αι. Σε όσα σημεία έχουν καταπέσει τεμάχια της ζωγραφικής του 15ου αι. έχουν εμφανιστεί τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος με υστεροκομνηνείο ύφος ή γενικότερα του 13ου αι. Οι διαπιστώσεις αυτές είναι σημαντικές για την ιστορία της μονής, εφόσον το ασκηταριό προϋπήρχε του καθιδρύματος του οσίου Νικάνορος.

Διατηρούνται καλά η Θεοτόκος της κόγχης και ο Μελισμός με συλλειτουργούντες επισκόπους, η Κοίμηση της Θεοτόκου και μερικοί ολόσωμοι άγιοι στο εσωτερικό του ναΐσκου, και στη δυτική πρόσοψη η Βάπτιση και ένας αρχάγγελος. Στην πρώτη φάση ανήκουν τα σώματα ολόσωμων αγίων του νότιου τοίχου.

Τα προσκτίσματα του ασκηταριού δημιουργούνται στα 1743, σύμφωνα με την παρακάτω κτητορική επιγραφή: 1743 'Ιουνίου 17. | Διά σι(ν)-δρ(ο)μ(η)ς) Ζ(α)χ(α)ρ(ί)ου (ίερω)μ(ο)ν(ά)χου | κέ ἐξ(ό)δο Χ(α)τζιζ(α)χ(α)ρήου | ἐκ χ(ώ)ρ(α)ς Πιλ(ω)-ρ(ο)ἰ κέ λ(ο)ιποἰ | π(α)τ(έ)ρες· κέ ὁ τέκτον | 'Αθ(α)νάσις ἐκ Μπλάτζι.

NOMOS ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Ναός Αγίου Δημητρίου Ελεούσας

Ο ναός κείται μεταξύ δύο από τα γνωστότερα μνημεία της Καστορίας, του Αγίου Στεφάνου και των Αγίων Αναργύρων. Από περιγραφές παλαιότερων ερευνητών ήταν γνωστό μόνο ότι ο ναός είχε τοιχογραφίες του 1609. Δεν είχε επισημανθεί ότι ο μικρός χώρος του Ιερού ανήκει σε προγενέστερη φάση. Εκεί υπάρχουν τοιχογραφίες με θέματα τον Ευαγγελισμό, την Ανάληψη, τη Θεοτόκο της κόγχης και επισκόπους, σαφώς προγενέστερες του 1609 και μάλιστα σε μία περίοδο, η οποία σφραγίζεται από την παρουσία του Θεοδώρου Αγγέλου

της Ηπείρου στην περιοχή (πριν το 1230). Οι τοιχογραφίες αυτές σε μία τόσο ελκυστική περίοδο, μετά την έξαρση σε ζωγραφικά σύνολα του β' μισού του 12ου αι. στην πόλη, μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε και τη συνέχεια σε μία τόσο ασταθή ιστορικά περίοδο, όπως οι αρχές του 13ου αι.

Στην εξωτερική ανατολική όψη του ναού υπάρχουν λείψανα αφιερωματικής παράστασης, η οποία μάλλον απεικόνιζε θαύμα του αγίου Γεωργίου ή, λιγότερο πιθανό, του αγίου Δημητρίου. Διατηρείται ωστόσο σε καλή κατάσταση η αφιερωματική επιγραφή: Δέυσις τοῦ δουλου τοῦ Θε(ο)ῦ | Γεωργίου τοῦ Πλα/γιοῦ τοῦ Χρισσοκλα/δαρά. Το είδος της γραφής οδηγεί προς το 13ο αι., αν όμως η επιγραφή είναι σύγχρονη με τις εσωτερικές τοιχογραφίες των αρχών του 13ου αι. δεν είναι δυνατόν να ορισθεί.

Ναός Ταξιάρχη Οικονόμου

Ο παρακείμενος στην Παναγία Κουμπελίδικη μονόχωρος ναός του Ταξιάρχη, θεωρείται συνήθως κτίσμα του 13ου αι. Προσεκτικότερη μελέτη των τοιχογραφιών του εσωτερικού αποδεικνύει αβάσιμη αυτή την άποψη. Στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού διακρίνονται δύο παραστάσεις του κύκλου των Παθών, οι οποίες βρίσκονται πολύ κοντά στο ύψος των τοιχογραφιών του πρώτου στρώματος του Αγίου Στεφάνου και του Ταξιάρχη Μητροπόλεως. Έπειτα και η τοιχοδομία του ναού δείχνει ότι ο Ταξιάρχης Οικονόμου είναι ένα από τα πρωιμότερα μνημεία της Καστορίας.

Πτελέα

Ναός Αγίου Νικολάου

Οι περιγραφές του Π. Τσαμίση³ ήταν αφορμή για να διαπιστώσουμε την κατάσταση διατήρησης του ναού του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, μικρών διαστάσεων, με αμελή τοιχοδομία και ελάχιστα ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Στη δυτική πρόσοψη, κάτω από το δίλοβο παράθυρο, υπάρχει μια επιμελημένη ζώνη με την επιγραφή από κεράμους: 'Επί ἔτους ζ κ ε' = 1416/7.

Ο ναός φαίνεται ότι ποτέ δεν τοιχογραφήθηκε.

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Και ο ναός αυτός είναι γνωστός από περιγραφές

3. Η Καστορία και τα μνημεία της, Αθήναι 1949, σ. 126.

του Π. Τσαμίση⁴. Σε παρόχθιο ύψωμα βορειοανατολικά της λίμνης της Καστοριάς υπάρχει μισοερειπωμένος ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρον κτίσμα, το οποίο διατηρεί αρκετά από τα στοιχεία που το συνιστούν. Η μορφή του δίκαια συγκρίνεται με το ναό της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά, είναι δηλαδή ένας τρίκογχος ναός με τρούλο. Ο πυρήνας του σχηματίζεται από το κεντρικό τετράγωνο, στεγασμένο με τον τρούλο και τις τρεις πλευρές, ανατολική, βόρεια και νότια να έχουν από μια προεξέχουσα κόγχη. Η δυτική πλευρά, όπου υπήρχε η θύρα εισόδου δεν σχηματίζει κόγχη. Σήμερα ο τρούλος διατηρεί αρκετά στοιχεία για μια πιθανή αποκατάσταση στο μέλλον. Περιέργως έχουν καταστραφεί τα παράθυρα των κογχών, ενώ δεν έχουν καταρρεύσει τα τεταρτοσφαίρια. Τη μεγαλύτερη καταστροφή εμφανίζει ο δυτικός τοίχος, ο οποίος χρειάζεται ανασκαφή για να βρεθούν αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες. Η μορφή του αρχιτεκτονήματος, το είδος της τοιχοποιίας και το σχήμα του τρούλου καθιστούν πιθανή την πρόταση χρονολόγησης του ναού αναμφίβολα πριν το 1000.

Μονή της Κρεμενής

Κοντά στο χωριό Μηλίτσα, σε απόκρημνα βραχώδη εξάρματα μιας χαράδρας, υπάρχει σήμερα το προσκύνημα του Αγίου Νικολάου της Κρεμαστής (παραφθορά προφανώς του αρχικού ονόματος), μέσα σε σπηλαιώδη εσοχή βράχου. Η κοπιώδης άνοδος σε αυτό γίνεται με ξύλινη σκάλα, που τοποθέτησαν εκεί οι κάτοικοι της γύρω περιοχής. Το σπήλαιο του Αγίου Νικολάου δεν προσφέρει τίποτε το σημαντικό, εκτός από την ύπαρξη μικρής παλιάς κινστέρνας· ωστόσο η παρατήρηση των γύρω βράχων προσφέρει την ευχάριστη έκπληξη ότι σε διάφορα σπηλιαράκια υπάρχουν ίχνη μοναχικής εγκατάστασης (πάσσαλοι για τη δημιουργία πατώματος κατά το σύστημα των ασκηταριών των Μετεώρων). Μονοπάτι, σκαμμένο στην κάθετη πλευρά βράχου, που οδηγούσε στο μεγαλύτερο των σπηλαίων, έχει υποχωρήσει και σήμερα είναι δύσκολη η πρόσβαση σε αυτό.

Το αρχικό όνομα, που διασώζεται στη μνήμη των περιοίκων (Κρεμενή), μας επιτρέπει την ταύτιση του χώρου με την ομώνυμη μονή, γνωστή από ελάχιστες ιστορικές πηγές, κυρίως του 17ου αι.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ

Μεγάλη Πρέσπα

Ασκηταριό της Ανάληψης

Στη Μεγάλη Πρέσπα, πέρα από το τελευταίο ελληνικό χωριό των Ψαράδων και μεταξύ των ασκηταριών της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα και της Παναγίας Ελεούσας, υπάρχει το ερειπωμένο ασκηταριό της Ανάληψης. Το ασκηταριό αυτό δεν αναφέρεται από τον Στ. Πελεκανίδη⁵. Η ανάβαση προς αυτό από την όχθη της λίμνης είναι πράγματι δυσχερής. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με ένα κελί στη δυτική πρόσοψη. Η καμάρα της στέγης έχει καταπέσει και μόνο πάνω από το Ιερό υπάρχει, προστατεύοντας έτσι τις λιγοστές τοιχογραφίες του χώρου. Σε καλή κατάσταση διατηρούνται η Θεοτόκος της κόγχης, η Πεντηκοστή και ο Συμεών Στυλίτης. Με μια πρώτη εκτίμηση οι τοιχογραφίες πρέπει να είναι έργο των μέσων του 15ου αι.

Βιδρονήσι (Μικρή Πρέσπα)

Στη Μικρή Πρέσπα, εκτός από το νησί του Αγίου Αχιλλείου, υπάρχει μικρή νησίδα με το όνομα Βιδρονήσι (Βίντρινετς). Η ανατολική και ομαλότερη πλευρά καλύπτεται από ερείπια κτισμάτων, ανάμεσα στα οποία ορθώνεται και η βορειοανατολική γωνία ενός ναού. Το είδος της τοιχοδομίας του σωζόμενου τμήματος δείχνει ότι πρόκειται για παλαιολόγιο κτίσμα.

Τα υπόλοιπα κτίσματα θα πρέπει να ερμηνευθούν ως προσκτίσματα μονής.

Οξυά

Στις παρυφές του μικρού αυτού χωριού της Μικρής Πρέσπας υπάρχει σε λοφίσκο ο ναός του Αγίου Αθανασίου, μονόχωρος και ξυλόστεγος, με ημιεξαγωνική κόγχη Ιερού. Ο ναός είναι επιχρισμένος εξωτερικά, κάτι που δεν επιτρέπει τον έλεγχο της τοιχοδομίας. Εσωτερικά ο χώρος του Ιερού είναι κοσμημένος με τοιχογραφίες του 19ου αι. Σε όσα σημεία έχουν καταπέσει, φανέρωσαν άλλες παλιότερες, απροσδιόριστης εποχής.

4. Ο.π., σ. 120.

5. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960.

Λαιμός

Ο ναΐσκος της Υπαπαντής, έξω από το χωριό, επισκευασμένος τα τελευταία χρόνια, επιφυλάσσει την ευχάριστη έκπληξη να διατηρούνται τοιχογραφίες στο χώρο του Ιερού. Υπάρχουν οι άγγελοι του Μελισμού και επίσκοποι, ο διάκονος Ρωμανός και ο Συμεών Στυλίτης. Η ποιότητα της ζωγραφικής είναι καλή για μέσα του 15ου αι., όπως εκτιμάται η χρονολόγηση των τοιχογραφιών.

Βαρικό

Διαπιστώθηκε ότι η κορυφή βραχώδους εξάρματος βορειοανατολικά του χωριού (παλιότερη ονομασία Μόκραινη) στέφεται από περιτείχιμα, ερειπωμένο σήμερα. Η ορατότητα που παρείχε το κάστρο επέτρεπε τον έλεγχο της περιοχής προς τη μεριά της Καστοριάς, της λίμνης Χειμαδίτιδος και του κάμπου του Αμυνταίου.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Ναός Αγίας Άννας (οικόπεδο Σ. Μπιζέτα)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανέγερση οικοδομής στο Ο.Τ. 136, ανατολικά του ναού της Αγίας Άννας (ενορία του Αγίου Ιωάννου Ελεήμονος), σε ιδιόκτητο οικόπεδο του Σ. Μπιζέτα, βρέθηκε μαρμαροθετημένο δάπεδο από κόκκινες εξαγωνικές και μικρές ορθογώνιες λευκές πλάκες, διαστ. 0,08x0,16 και 0,05x0,05 μ. αντίστοιχα. Το μαρμαροθέτημα βρέθηκε σε ελάχιστο βάθος από την επιφάνεια του εδάφους. Μεγάλο μέρος του δαπέδου καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα καθώς και οι τοίχοι του κτιρίου που το περιέβαλλαν. Η διακοπή των εργασιών και η ανασκαφή του χώρου απέφερε ενδιαφέροντα κτίσματα σε συνάρτηση με το ναό της Αγίας Άννας (Πίν. 246).

Τελευταία φάση. Σε αυτήν ανήκει ο υφιστάμενος ναός της Αγίας Άννας (βασιλική με νάρθηκα), ίσως του τέλους του 15ου αι.

Δεύτερη φάση. Σε αυτήν ανήκει το δάπεδο που προαναφέρθηκε και ελάχιστα αρχιτεκτονικά ίχνη, τα οποία μας επιτρέπουν να πούμε ότι πριν τον υφιστάμενο ναό προϋπήρχε ένας άλλος με τη μορφή τρίκλιτης βασιλικής, ακαθόριστης χρονο-

λόγησης. Σε αυτή τη φάση ανήκει και η επίστρωση δαπέδου με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες στην ανατολική απόληξη αυτού το οποίο ερμηνεύουμε ως βόρειο κλίτος της βασιλικής. Μια νεότερη ταφή, παράλληλη σχεδόν με τον υφιστάμενο ανατολικό τοίχο της Αγίας Άννας, κατέστρεψε το μαρμαροθετημένο δάπεδο. Γύρω από το σκελετό βρέθηκαν καρφιά της ξύλινης μάλλον κάσας, μικρό σφαιρικό χάλκινο κουμπί στο ύψος των ώμων και νόμισμα στα κάτω άκρα.

Πρώτη φάση. Η ανασκαφή σε βαθύτερο στρώμα από το μαρμαροθετημένο δάπεδο αποκάλυψε σύμπλεγμα κτισμάτων διαφόρων εποχών, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η αψίδα κτιρίου, η οποία βρίσκεται στον ίδιο άξονα με την κόγχη της υπάρχουσας Αγίας Άννας και της προϋπάρχουσας βασιλικής. Η συνολική κάτοψη αυτού του κτιρίου, στο οποίο ανήκει η αψίδα και ο συναπτός με αυτή ανατολικός τοίχος, δεν στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί πλήρως, εφόσον τα οργανικά στοιχεία που τον συνθέτουν, δηλαδή ο βόρειος και νότιος εξωτερικός τοίχος, συνεχίζουν ο πρώτος κάτω από τα θεμέλια του βόρειου τοίχου της Αγίας Άννας και ο δεύτερος στο μικρό περίβολο κατά μήκος της νότιας πλευράς του υφιστάμενου ναού. Το ίδιο συμβαίνει και με τους διαχωριστικούς τοίχους-στυλοβάτες των κλιτών, από τους οποίους ο βόρειος προχωρεί στο εσωτερικό του ναού της Αγίας Άννας (ίσως σχετίζεται με ίχνη τοίχου που βρέθηκαν σε μικρή έρευνα στο εσωτερικό του ναού) και ο νότιος στηρίζει τη θεμελίωση του νότιου εξωτερικού τοίχου της Αγίας Άννας.

Η τοιχοδομία του κτιρίου αυτού συνίσταται από πωρόλιθους, ακατέργαστους λίθους και ακανόνιστες σειρές πλίνθων στους οριζόντιους αρμούς. Η συνδετική ύλη είναι το λευκό κονίαμα και το κουρασάνι για την κατασκευή της αψίδας. Στο χώρο που βρίσκεται μπροστά από το ημικύκλιο της αψίδας 0,70 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο του μαρμαροθετημένου δαπέδου της δεύτερης φάσης, σώζονται λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου από ακανόνιστες κρούστες μαρμάρου, κόκκινου, πράσινου και γκριζογάλαζου, πάνω σε κουρασάνι 0,05 μ. Δάπεδο και μορφολογία του κτίσματος δηλώνουν ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μία παλαιοχριστιανική κατασκευή.

Η αρχαιότερη φάση. Η χάραξη της παλαιοχριστιανικής αψίδας κατέστρεψε προϋπάρχον κτίσμα, λείψανα του οποίου διακρίνονται στο εσωτερικό της αψίδας και νοτιοανατολικά από αυτήν. Σε τομή που έγινε στη νότια πλευρά αυτού του κτίσματος βρέθηκε κτιστός αγωγός, παράλληλος με το νότιο

τοιχο. Είναι δομημένος με στρώσεις πλίνθων στον πυθμένα και στα πλάγια τοιχώματα με ακατέργαστους λίθους, πλίνθους και κουρασάνι. Σύγχρονος με τον προηγούμενο πρέπει να είναι ένας δεύτερος κτιστός αγωγός σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του κτίσματος· παρουσιάζει κλίση από Β. προς Ν. και το ύψος του κυμαίνεται από 0,60 έως 0,35 μ. Ο πυθμένας του αποτελείται από μεγάλες επίπεδες πήλινες πλάκες, διαστ. 0,96x0,30 και 0,34x0,25 μ. Στο εσωτερικό του αγωγού βρέθηκαν άβαφα όστρακα, ένα μελαμβαφές και διάσπαρτα οστά.

Ανατολικότερα της αψίδας του παλαιοχριστιανικού κτίσματος βρέθηκε τοίχος, πλ. 1 μ., με κατεύθυνση Β. προς Ν. Είναι χτισμένος με επάλληλους δόμους από καλοδουλεμένους πωρόλιθους, ενώ σπάνια είναι η χρήση των πλίνθων και του συνεκτικού κονιάματος. Σε μια δεύτερη φάση ανήκει κάποια προσθήκη-ενίσχυση του τοίχου, κατά μήκος του δυτικού μετώπου του, πάχους μόλις 0,15 μ., με ακατέργαστους λίθους, πλίνθους και πωρόλιθους σε άφθονο κονίαμα. Ο τοίχος αυτός συνεχίζει και πέραν του νότιου ορίου του οικοπέδου, ενώ το βόρειο πέρας ευρύνεται κατά 0,50 μ. μετά το σημείο ένωσης με κάθετο τοίχο, ο οποίος εφάπτεται και του πέρατος του ανατολικού τοίχου του κτίσματος με την παλαιοχριστιανική αψίδα. Άμεση σχέση με τον καλοδουλεμένο από πωρόλιθους τοίχο έχουν δύο κάθετοι προς αυτόν και ανάλογα δομημένοι. Οι χώροι που σχηματίζουν δεν είναι δυνατό να ερμηνευθούν, εφόσον και οι δύο συνεχίζουν κάτω από τα θεμέλια παρακείμενης πολυκατοικίας. Η έρευνα των χώρων απέδωσε άβαφα όστρακα με διακόσμηση στα εξωτερικά τοιχώματα από χτένι και όστρακα με μαύρο γάνωμα.

Οδός Ίωνος

Η διάνοιξη τάφρου από τη ΔΕΥΑΒ, για τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης κατέστρεψε μερικούς τάφους του εκτός τειχών νότιου ρωμαϊκού και παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου της Βέροιας. Οι τάφοι αυτοί έχουν σχέση με τους άλλους που έχουν εντοπιστεί στην ίδια περιοχή, σε παρακείμενο οικόπεδο του Χρ. Σαρηγιαννίδη⁶. Ένας από αυτούς διατηρούσε σε ικανοποιητική κατάσταση τοιχογραφίες των αρχών μάλλον του 4ου αι., αν και η κάλυψη του τάφου καταστράφηκε από τα μηχανήματα. Στη δυτική πλευρά παριστανόταν ο Χριστός, καθισμένος σε θρόνο σε ένα χώρο κοσμημένο με

άνθη. Σε μικρότερη κλίμακα και δεξιά του Χριστού μια γυναικεία μορφή σε στροφή τριών τετάρτων βρισκόταν σε στάση δέησης. Αριστερά του Χριστού υπήρχαν ίχνη του κάτω μέρους σώματος ανδρικής μορφής. Στο βόρεια πλευρά υπήρχαν μεγάλα πουλιά και στη νότια μια νεανική μορφή μέσα σε τοπίο με άνθη και πουλιά. Οι πολύ σημαντικές αυτές τοιχογραφίες για τη Βέροια αποτοιχίστηκαν αμέσως και μεταφέρθηκαν για συντήρηση στα εργαστήρια της Εφορείας. Παράλληλα συλλέχθηκαν με προσοχή όλα τα σπαράγματα τοιχογραφιών του τάφου.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΠΑΖΩΤΟΥ

Πανόραμα

Οικόπεδο Π. Μαραντίδη

Στις βορειοδυτικές παρυφές της Βέροιας, εκτός των τειχών, και συγκεκριμένα στο συνοικισμό Πανοράματος, κατά τη διάρκεια δημοτικών έργων (διάνοιξη δρόμου), διαπιστώθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Π. Μαραντίδη (Ο.Τ. 9, οικ. 108), η οποία έφερε στο φως ερείπια κτιρίου των πρωτοχριστιανικών χρόνων και σε συνάρτηση με αυτά συστήματα ύδρευσης και αποχέτευσης.

Οι παράλληλοι τοίχοι α και β και ο εγκάρσιος σε αυτούς γ ορίζουν τους χώρους Ι και ΙΙ ενός οικοδομήματος που συνεχίζει προς Δ., εκτός των ορίων του οικοπέδου. Οι δύο αυτοί χώροι επικοινωνούν με άνοιγμα, διατηρούν εσωτερικό επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος και είναι στρωμένοι με ψηφιδωτά δάπεδα (χώρος Ι: διακεκομμένος μαϊανδρος αγκυλωτών σταυρών περικλείει κύκλο διακοσμημένο με συνεχόμενο φολιδωτό κόσμημα· ακολουθεί μικρότερος κύκλος που περιβάλλει πτηνό, για την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν ψηφίδες από υαλόμαζα (Πίν. 247 α). Χώρος ΙΙ: αποκαλύφθηκε τμήμα του ψηφιδωτού, διακοσμημένου με τρίγωνα).

Σε απόσταση 2 μ. βόρεια του χώρου Ι, σε διαφορετικό οικοδομικό επίπεδο, οι παράλληλοι τοίχοι δ και ε και οι εγκάρσιοι σε αυτούς στ, ζ και η ορίζουν τους χώρους ΙΙΙ-V. Οι χώροι ΙΙΙ και V είναι στρωμένοι με ψηφιδωτά δάπεδα (χώρος ΙΙΙ: οκτώ συνεχόμενα διάχωρα περιέχουν ποικίλα θέματα γεωμετρικά, αλυσιδωτό ρόδακα, ρόμβους, κύκλους με τριγωνικές λαβές, κ.ά. Χώρος V: σώζεται μικρό τμήμα του ψηφιδωτού διακοσμημένου με τετράφυλλα). Στο στρώμα της επίχωσης του χώρου ΙV βρέθηκαν τεμάχια πέτρινων και μαρμάρινων πλα-

6. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 273-282.

κών προερχόμενων από το κατεστραμμένο δάπεδο του χώρου αυτού. Στους προαναφερόμενους χώρους δεν εντοπίστηκε άνοιγμα, δεδομένου ότι των τοίχων ε, στ, ζ και η διατηρούνται μόνο τμήματα ή υπολείμματα της υποθεμελίωσης.

Εσωτερικοί και εξωτερικοί τοίχοι είναι χτισμένοι με πωρόλιθο, θραυστό σε κομμάτια άνισου μεγέθους, μικρούς λίθους αργούς ή ποτάμιους, θραύσματα κεράμων ή οπτοπλίνθων και ασβεστοκονίαμα ως συνδετική ύλη. Το πάχος των τοίχων κυμαίνεται μεταξύ 0,75-0,55 μ. Αν εξαιρέσουμε τον τοίχο α, είναι όλοι θεμελιωμένοι πάνω στο στέρεο έδαφος (μαλακός υποκίτρινος βράχος της περιοχής), που είναι ισοπεδωμένο σε όλη την έκταση του κτιρίου. Ολόκληρο δηλαδή το οικοδόμημα βρίσκεται επάνω σε ένα τεχνητό άνδηρο.

Ένας κεντρικός αποχετευτικός αγωγός (Α1) με ρύση προς Α. ξεκινά από το χώρο Ι. Είναι πέτρινος σε σχήμα ανεστραμμένου Π, ενισχυμένος εξωτερικά με κτιστά τοιχώματα πάχους 0,40 μ. Στον αγωγό αυτό εκβάλλουν δύο άλλοι μικρότεροι (Α2 και Α3). Ο αγωγός Α2 με ρύση προς Ν. παρατρέχει τον τοίχο β και είναι υπέργειος. Έχει κτιστά τοιχώματα και δάπεδο στρωμένο με μεγάλες επιμήκεις κεραμίδες. Ο αγωγός Α3 με ρύση προς Ν. ξεκινά από το χώρο ΙV. Από τον αγωγό αυτό που έχει κτιστά τοιχώματα, επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα, εκφύονται τρεις βραχίονες. Εξάλλου στο χώρο ΙV καταλήγει υδραγωγός πήλινος (Α4), αποτελούμενος από κυλινδρικά στελέχη.

Η ανασκαφή πρόκειται να συνεχιστεί στην παρακείμενη ιδιοκτησία για επαρκέστερη αναγνώριση του κτιρίου.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Άργος Ορεστικό

Διοκλητιανούπολις

Ο αρχαιολογικός χώρος βορείως του Άργους Ορεστικού (Χρούπιστα), γνωστός στους περιοίκους ως Αρμενοχώρι, ταυτίστηκε κατ' αρχήν με το μακεδονικό Άργος Ορεστικό από τον Α. Κεραμόπουλλο⁷. Ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε ότι στη

θέση του Άργους χτίστηκε αργότερα η Διοκλητιανούπολις και πολύ σύντομα ανασκεύασε αυτή του την άποψη⁸, όταν ο ίδιος, διενεργώντας ανασκαφή, δεν αποκάλυψε ίχνη αρχαίας εγκατάστασης, παρά μόνο βυζαντινά. Η ομολογία του: «διά τούτο νομίζω ότι δέν είναι όρθή ή γνώμη, ότι επί τής θέσεως τού Όρεστικού Άργους έκτίσθη ή Διοκλητιανούπολις», ορίζει και την αρχή της ουσιαστικής έρευνας της Διοκλητιανουπόλεως.

Βασική πηγή για την ταύτιση της πόλης αποτελεί εδάφιο του Προκοπίου: *Πόλις δε ήν επί Θεσσαλίας, Διοκλητιανούπολις, όνομα, ευδαίμων με τὸ παλαιὸν γεγεννημένη, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου βαρβάρων οἱ ἐπιπεσόντων καταλυθεῖσα και οἰκητόρων ἔρημος γεγυνοῖα ἐπὶ μακρότατον λίμνη δε τις αὐτῇ ἐν γειτόνων τυγχάνει οὔσα, ἢ Καστορία ὠνόμασται. ...διὸ δὴ ὁ βασιλεὺς οὗτος (Ιουστινιανός) τὸν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδὼν χώρον ἄτε που διαφανῶς εὐέφοδον ὄντα ... πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὄχυροτάτην ἐδέειματο (Καστορία)...⁹. Το χωρίο αυτό συζητήθηκε ευρέως¹⁰: απλώς έπρεπε να υπάρχουν και αρχαιολογικά τεκμήρια.*

Ο Α. Κεραμόπουλλος αποκάλυψε μερικές οικίες μέσα στο χώρο της Διοκλητιανουπόλεως και δημοσίευσε την κάτοψη μιας¹¹. Πολύ αργότερα ο Στ. Πελεκανίδης ανέσκαψε έναν τάφο¹². Το 1977 αποκαλύφθηκε μια παλαιοχριστιανική βασιλική στο κέντρο περίπου της άλλοτε πόλης¹³.

Εκείνο βέβαια που ενδιέφερε ήταν η αποκάλυψη των τειχών, για τα οποία ήδη ο Κεραμόπουλλος αναφέρει (1938) ότι καταστράφηκαν «ὑπὸ τῶν λιθαγωγούντων κατοίκων τοῦ Άργους Όρεστικού». Πράγματι η περίμετρος των τειχών ήταν φανερή σε αρκετά σημεία, όμως δεν διακρινόταν κάποια επιφάνεια της τοιχοδομής. Το πάνω μέρος των σωζομένων τειχών χρησίμευε και χρησιμεύει ως αγροτική οδός. Η προσπάθεια ήταν σε μια πρώτη φάση να αποκαλυφθεί η εξωτερική όψη των τειχών σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μήκος, ώστε να υπάρξει η δυνατότητα συγκεκριμένου καθορισμού της περιμέτρου και κατ' επέκταση του αρχαιολογικού χώρου. Το έργο άρχισε με χρηματοδότηση της

8. ΠΑΕ 1938, σ. 54-58.

9. Περί κτισμάτων, Lipsiae 1964, σ. 112.

10. Α. Αβραμέα, Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι το 1204, Αθήνα 1974, σ. 146-148.

11. ΠΑΕ 1938, σ. 55.

12. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 229.

13. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 216.

7. Ορεστικόν Άργος-Διοκλητιανούπολις-Καστορία, ΒΝJ 9 (1932), σ. 58.

ΕΟΚ. Ο αρχαιολόγος Γ. Σίσιος εργαζόταν επιτόπου σε όλη τη μακρά ανασκαφική περίοδο.

1. Τα τείχη

Η Διοκλητιανούπολις είναι χτισμένη δίπλα στην αριστερή όχθη του Αλιάκμονος, στο κέντρο εύφορης πεδιάδας. Ένα ρέμα με ελάχιστο νερό χωρίζει στα δύο τον περιτειχισμένο χώρο. Η κάτοψη της πόλης έχει τη μορφή τραπεζίου. Για τη διαμόρφωση αυτή είχαν εκμεταλλευθεί κάποια φυσικά εξάρματα, όχι υψηλά· μάλιστα προς τη μεριά του Αλιάκμονος το τείχος ακολουθεί την ακμή των απογυμνωμένων βράχων από τα ύδατα του ποταμού. Σε μεγαλύτερο μήκος, 750 μ. περίπου, έχει αποκαλυφθεί η βορειοδυτική πλευρά των τειχών και μέρος της ανατολικής από την εξωτερική πάντοτε επιφάνεια. Η βορειοδυτική πλευρά είναι ευθεία με ορθογώνιους πύργους σε κάθε 56 μ. μεσοπύργιου διαστήματος. Στη βόρεια γωνία του τείχους, όπου αυτό στρέφει ανατολικά-νοτιοανατολικά, υπάρχει μεγάλος πολυγωνικός πύργος. Στο νοτιο-νοτιοανατολικό τομέα των τειχών εντοπίστηκε η πύλη με δύο πλησιέστατους ημικυκλικούς πύργους. Επίσης αποκαλύφθηκε αρκετό τμήμα των τειχών της νότιας πλευράς προς τον Αλιάκμονα. Υπολογίζεται ότι η περίμετρος των τειχών είναι περισσότερο από 2.800 μ. και ο ωφέλιμος χώρος της πόλης 400.000 μ². περίπου.

2. Παλαιοχριστιανική βασιλική Α.

Ονομάζουμε συμβατικά παλαιοχριστιανική βασιλική Α αυτήν που ανασκάφηκε το 1977, εντός των τειχών. Στη βασιλική αυτή έγιναν μερικοί καθαρισμοί και ευπρεπισμός του χώρου.

3. Παλαιοχριστιανική βασιλική Β.

Σε απόσταση 250 μ. περίπου, έξω από το βορειοδυτικό τείχος διακρινόταν λιθωσωρός, όπου έγινε και δοκιμαστική τομή. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική μικρών διαστάσεων (15x12 μ.). Η έρευνα περιορίστηκε μόνο στον εντοπισμό της και στον έλεγχο του σχήματος, για να μη καλλιεργηθεί ο χώρος της από τους αγρότες.

4. Παλαιοχριστιανική βασιλική Γ.

Σε απόσταση χιλιομέτρου από τα βορειοδυτικά τείχη, δίπλα σε δρόμο που οδηγεί στους Μανιάκους (χωριό βόρεια του Άργους Ορεστικού), είχαν αποκαλυφθεί σε λαθρανασκαφές μερικοί τάφοι. Τώρα πάνω στο νεκροταφείο αυτό εντοπίστηκε η τρίτη παλαιοχριστιανική βασιλική της Διοκλητιανούπολεως. Η τομή αποκάλυψε το βόρειο παστοφόριο, μέρος της κόγχης του Ιερού και τμήμα του βόρειου κλίτους. Παστοφόριο και βόρειο κλίτος έχουν ψηφιδωτό δάπεδο. Το πλέον ευανάγνωστο, αν και κατεστραμμένο από ρίζες, είναι το θέμα του δαπέδου στο παστοφόριο. Φολίδες σχηματίζουν τον πυρήνα

και εφαπτόμενα ισοσκελή τρίγωνα περιτρέχουν το κεντρικό θέμα. Μια φαρδιά ταινία προς τον ανατολικό τοίχο κοσμεύεται με ελισσόμενο βλαστό και μεγάλα κισσόφυλλα στους μυχούς. Το δάπεδο του βόρειου κλίτους διατηρείται καλύτερα, όμως οι καιρικές συνθήκες του χειμώνα και το τέλος της ανασκαφικής περιόδου δεν επέτρεψαν αποκάλυψη μεγαλύτερη του 1 μ. κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του κλίτους. Το θέμα του ψηφιδωτού είναι γεωμετρικό. Ίσως είναι πολύ νωρίς να χρονολογήσουμε τη βασιλική Γ μόνο από τα ψηφιδωτά δάπεδα· ωστόσο μια χρονολόγηση στον 5ο αι. είναι αρκετά πιθανή.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ

Μελίτη

Νότια του κάστρου της Σέταινας (5 χλμ. περίπου) στη θέση Άσπρη Εκκλησία της κοινότητας Μελίτης, σε χαμηλό έξαρμα, που δεσπόζει στη δεξιά όχθη μικρού ποταμού, κατά τη διάρκεια εργασιών από τους κατοίκους για ανέγερση εκκλησίας, αποκαλύφθηκαν τα ερείπια μονόχωρου ναού, τιμώμενου, σύμφωνα με την προφορική παράδοση, στο όνομα του Αγίου Γεωργίου (Πίν. 247 β).

Κατά τις σωστικές ανασκαφικές εργασίες, που έγιναν με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης και τη βοήθεια των κατοίκων της κοινότητας, διαπιστώθηκε ότι: 1. Ο ναός έχει σε κάτοψη σχήμα επιμήκους ορθογωνίου, από το οποίο προεξέχει προς Α. κόγχη ημιεξαγωνική εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά, διαμ. 2,35 μ. 2. Του ναού διατηρούνται ο βόρειος και νότιος τοίχος σε ύψος 0,40 μ. περίπου, πάνω από τη θεμελίωση. 3. Το μνημείο είναι χτισμένο με ποταμίσιες κροκάλες (προέρχονται από τον παραρρέοντα σε μικρή απόσταση, βόρεια, ποταμό) που έχουν τοποθετηθεί σε άφθονο ασβεστοκονίαμα. Στους οριζόντιους αρμούς παρεμβάλλεται διπλή σειρά πλίνθων, ενώ στους κάθετους πλίνθοι σε σχήμα Π. 4. Στο εσωτερικό του ναού αποκαλύφθηκαν δύο καμαροσκεπείς τάφοι· είναι χτισμένοι με αργούς λίθους που έχουν τοποθετηθεί σε άφθονο ασβεστοκονίαμα και φέρουν κτιστή κλίμακα καθόδου που οδηγεί στο εσωτερικό τους. Οι εσωτερικές τους επιφάνειες είναι επιχρισμένες με ασβεστοκονίαμα.

Η προχωρημένη ερείπωση και καταστροφή μεγάλου τμήματος του ναού μας στερεί πολύτιμα στοιχεία για τη χρονολόγησή του. Ενδείξεις για μια σχετική χρονολόγηση σε χρόνους όχι μεταγενέ-

στερους του ΙΙου αι. παρέχουν ο τύπος του ναού, η οικοδομική τεχνική και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Αγοράστηκε από ιδιώτη μια δεκάδα παλαιτύπων (16ος-18ος αι.), τα οποία και κατατέθηκαν στη Συλλογή εικόνων του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βεροίας.

Ναός Παναγίας Γοργοπηκού

Μεταφέρθηκαν στη Συλλογή εικόνων του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βεροίας πολύτιμες φορητές εικόνες του Αγίου Δημητρίου (14ος αι.), Θεοτόκου με το Χριστό (14ος αι.) και των Αγίων Τριών (15ος αι.)

Πατρίς

Έγινε καταγραφή των εικόνων του ναού της Αγίας Παρασκευής, έργων κυρίως των αρχών του 18ου αι.

Μονή Δοβράς

Η διαλυμένη μετά την Επανάσταση του 1822 ιστορική μονή της Παναγίας Δοβράς, ανοιχτή και έκθετη στις ορέξεις αρχαιοκαπήλων, είχε μια σειρά εικόνων του 16ου-19ου αι., αναρτημένων στο τέμπλο. Το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Οσίου Αντωνίου της Βεροίας, το οποίο έχει τη φροντίδα της μονής, ζήτησε τη μεταφορά τους στο ναό του Οσίου Αντωνίου για μεγαλύτερη ασφάλεια. Η μεταφορά των εικόνων έγινε με τη φροντίδα της Υπηρεσίας. Στο ναό του Οσίου Αντωνίου κατατέθηκαν 15 εικόνες, ανάμεσα στις οποίες σημαντικότερες ήταν οι παρακάτω: εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας (0,91x0,58 μ., 16ος αι.), Χριστού Παντοκράτορα (0,94x0,60 μ., 1640), Παναγίας Οδηγήτριας (0,71x0,45 μ., 1710) και Παναγίας Οδηγήτριας (0,94x0,56 μ., 1740). Από την ίδια μονή μεταφέρθηκαν στη

Συλλογή εικόνων του Αρχαιολογικού Μουσείου της Βεροίας ένα βημόθυρο με τον Ευαγγελισμό (τέλος 15ου αρχές 16ου αι.) και μια φορητή εικόνα έφιππου Αγίου Δημητρίου (αρχές 17ου αι.). Στην ίδια Συλλογή κατατέθηκαν και όλα τα παλαίτυπα της Παναγίας Δοβράς.

Μελίκη

Από ερειπωμένο εξωκκλήσι του χωριού μεταφέρθηκε πεταμένο βημόθυρο του 19ου αι. και ζωγραφιστό περιθύρωμα Ωραίας Πύλης με δύο αγγέλους (17ος αι.).

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Ολοκληρώθηκαν οι οικοδομικές εργασίες του Βυζαντινού Μουσείου με εξαίρεση την τοποθέτηση της ηλεκτρολογικής εγκατάστασης.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ

Φλώρινα

Στις αρχές Νοεμβρίου εγκαινιάζεται σε πτέρυγα του Αρχαιολογικού Μουσείου της Φλώρινας διαρκής Έκθεση με τίτλο «ΠΡΕΣΠΕΣ. Μνημεία και Τέχνη». Η ιδέα ήταν κάθε επισκέπτης των Πρεσπών να αποκτά με σύντομο τρόπο κάποια γνώση για τα μνημεία και την τέχνη της περιοχής. Στην αίθουσα εκτίθενται μερικά ευρήματα από τις Πρέσπες και συνοδεύονται από επεξηγηματικούς χάρτες και πινακίδες ποικίλων ιστορικών και αρχαιολογικών πληροφοριών για το χώρο. Εκτίθενται κεραμική, βυζαντινά ξυλόγλυπτα, γλυπτά από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου, κοσμήματα και αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από τη βασιλική του Αγίου Αχιλλείου και τον ερειπωμένο ναό του Αγίου Δημητρίου στο νησί του Αγίου Αχιλλείου. Την Έκθεση επιμελήθηκαν η αρχιτέκτων Κλ. Θεολογίδου και οι αρχαιολόγοι Δ. Ευγενίδου, Ι. Κανονίδης, Θ. Παπαζώτος, Γ. Παπαζώτου και Α. Τσανανά.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Λιμένας (αρχαία Θάσος)

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στην αρχαία πόλη της Θάσου σε οικοπέδα ιδιωτών πριν από τη χορήγηση οικοδομικής άδειας (Σχ έδ. 1).

Οικόπεδο Γεωργαλή

Συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Χρύσα Σοφιανού στο οικοπέδο πριν από τη χορήγηση της νέας οικοδομικής άδειας, η οποία προέβλεπε μεγαλύτερη κάλυψη του οικοπέδου¹. Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε με δύο νέες τομές (τομή 8 και τομή 9). Στην τομή 8 βρέθηκε τοίχος, στον οποίο διακρίνονται δύο κτιριακές φάσεις: Η αρχαιότερη είναι καλοχτισμένη με ορθογωνισμένους μαρμαρόλιθους και σχιστόλιθους. Στη νεότερη φάση ο τοίχος εμφανίζει πολύ αμελέστερη τοιχοδομία. Στην αρχαιότερη κτιριακή φάση πρέπει να ανήκει το κατεστραμμένο πλακόστρωτο από μεγάλες σχιστόπλακες και μικρές μαρμαρόπλακες, που βρέθηκε δυτικά του τοίχου. Πάνω στο πλακόστρωτο βρέθηκε παχύ στρώμα καύσης, μέσα στο οποίο περιέχονταν μεγάλα θραύσματα από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης.

Δύο κτιριακές φάσεις διακρίνονται και στην τομή 9. Στην αρχαιότερη ανήκει ο πλακόστρωτος δρόμος με κατεύθυνση Α.-Δ. ο οποίος αποτελεί συνέχεια του δρόμου που είχε αποκαλύψει η ανασκαφή του 1979 καθώς και τμήμα κτιρίου που διακρίνεται στη νότια παρεία του δρόμου (Σχ έδ. 2-3). Η νεότερη κτιριακή φάση αντιπροσωπεύεται από τοίχο με αμελή τοιχοδομία που βρέθηκε στα βόρεια του δρόμου σ' όλο το μήκος της τομής. Ο τοίχος λόγω των πλάγιων πιέσεων που έχει δεχθεί εμφανίζει έντονη παρέκκλιση από τον άξονά του, αλλά φαίνεται ότι κάλυπτε και ένα μέρος από το αρχικό πλάτος του δρόμου.

Με μια μικρή επέκταση της τομής προς Β. διαπι-

στώθηκε η διασταύρωση του δρόμου αυτού με το δρόμο που ξεκινούσε από την πύλη του Ηρακλέους και διέσχισε την αρχαία πόλη με άξονα Β.-Ν. περίπου².

Μολονότι δεν πραγματοποιήθηκε λεπτομερειακή μελέτη του ανασκαφικού υλικού οι δύο κτιριακές φάσεις φαίνεται ότι είναι σύγχρονες με τις δύο τελευταίες κτιριακές φάσεις που έχουν εντοπίσει παλιότερες ανασκαφές στο οικοπέδο, και οι οποίες χρονολογούνται αντίστοιχα στους ρωμαϊκούς χρόνους και στον 4ο αι. π.Χ.³.

Οικόπεδο Κασαπάκη

Στο οικοπέδο Κασαπάκη-αδελφών Κλωνάρη πραγματοποιήθηκαν από την αρχαιολόγο Χρύσα Σοφιανού δοκιμαστικές ανασκαφικές έρευνες πριν από τη χορήγηση οικοδομικής άδειας.

Στο οικοπέδο Κασαπάκη, το οποίο αποτελεί τμήμα του οικοπέδου αδελφών Κλωνάρη εντοπίστηκαν ελάχιστα κτιριακά λείψανα νεοτέρων χρόνων. Στο οικοπέδο αδελφών Κλωνάρη πραγματοποιήθηκε μια πρώτη έρευνα για την εντόπιση της συνέχειας του βόρειου τείχους χωρίς να εντοπιστεί το αρχαίο τείχος. Η έρευνα δεν θεωρείται ολοκληρωμένη και θα συνεχιστεί το επόμενο έτος⁴ (Σχ έδ. 4).

Οικόπεδο Οικονομίδη

Συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Χρύσα Σοφιανού στο οικοπέδο Οικονομίδη πριν από τη χορήγηση νέας οικοδομικής άδειας. Το οικοπέδο βρίσκεται στην περιοχή του νότιου τείχους ανάμεσα στην πύλη του Σειληνού και στην πύλη του Ηρακλέους (Σχ έδ. 5).

Η φετινή ανασκαφή ερευνήσε σε μεγαλύτερη έκταση τις δύο κτιριακές φάσεις που είχε εντοπίσει η πρώτη ανασκαφική έρευνα το 1980⁵. Τα κτίσματα που εν μέρει έχουν αποκαλυφθεί ανήκουν προφανώς σε οικίες που βρίσκονται στα βόρεια του δρόμου που η ανασκαφή του 1980 είχε εντοπίσει. Η

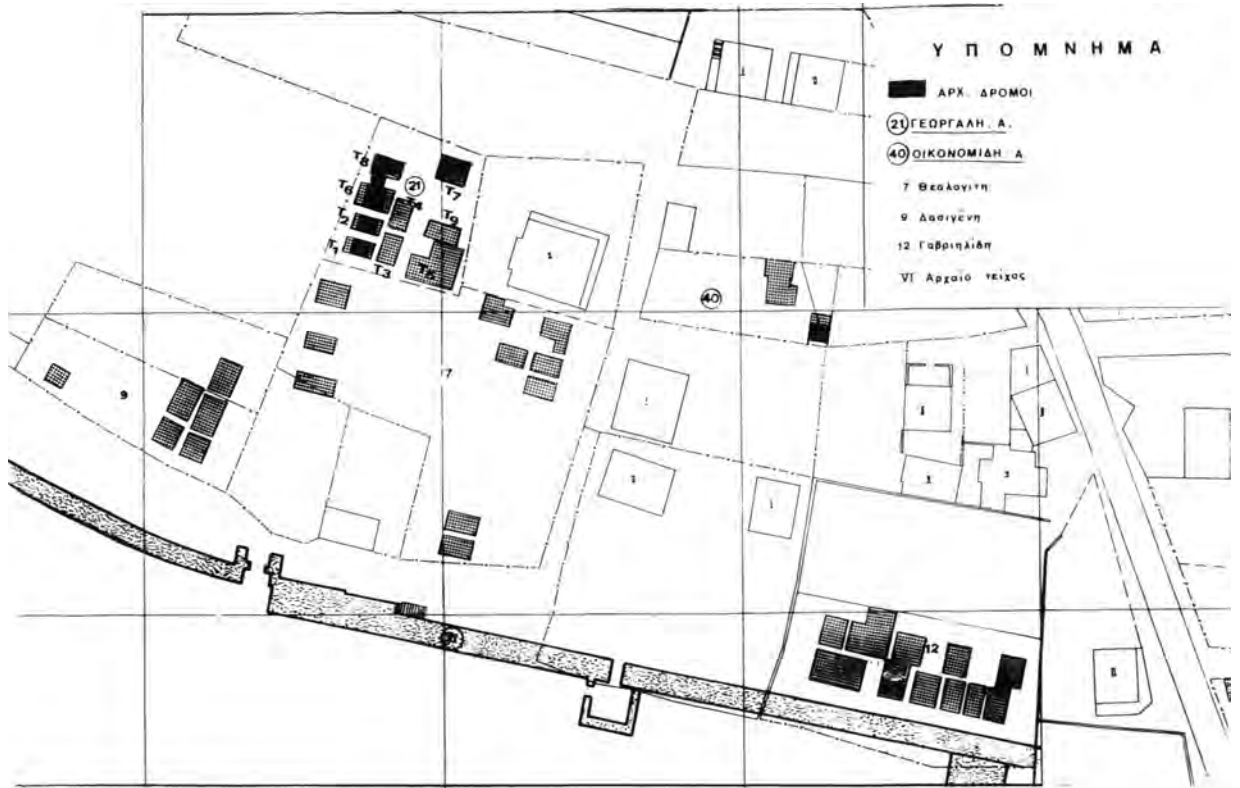
2. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 285-34 (1979): Χρονικά, σ. 323-335. Μικρή συμπληρωματική ανασκαφή είχε πραγματοποιηθεί και το 1982 (Τομή 7), βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 307.

3. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 329.

4. Για την πορεία του βόρειου σκέλους του περιβόλου των τειχών στην περιοχή αυτή πρβλ. Guide de Thasos (1967), εικ. 4. BCH 100 (1976): Chronique, σ. 785-793.

5. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 419.

1. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 329.

Σχέδ. Ι. Λιμένας Θάσου. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

νεότερη οικία, από την οποία ερευνήθηκε ένας μεγάλος χώρος με μαρμάρινο κατώφλι και τμήμα αυλής, στην οποία εκρέει αποχετευτικός αγωγός χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Κάτω από την οικία των ρωμαϊκών χρόνων ερευνήθηκε ένα τμήμα αρχαιότερης οικίας, η οποία χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και στην οποία διακρίνεται εσωτερική αυλή (Σχέδ. 5).

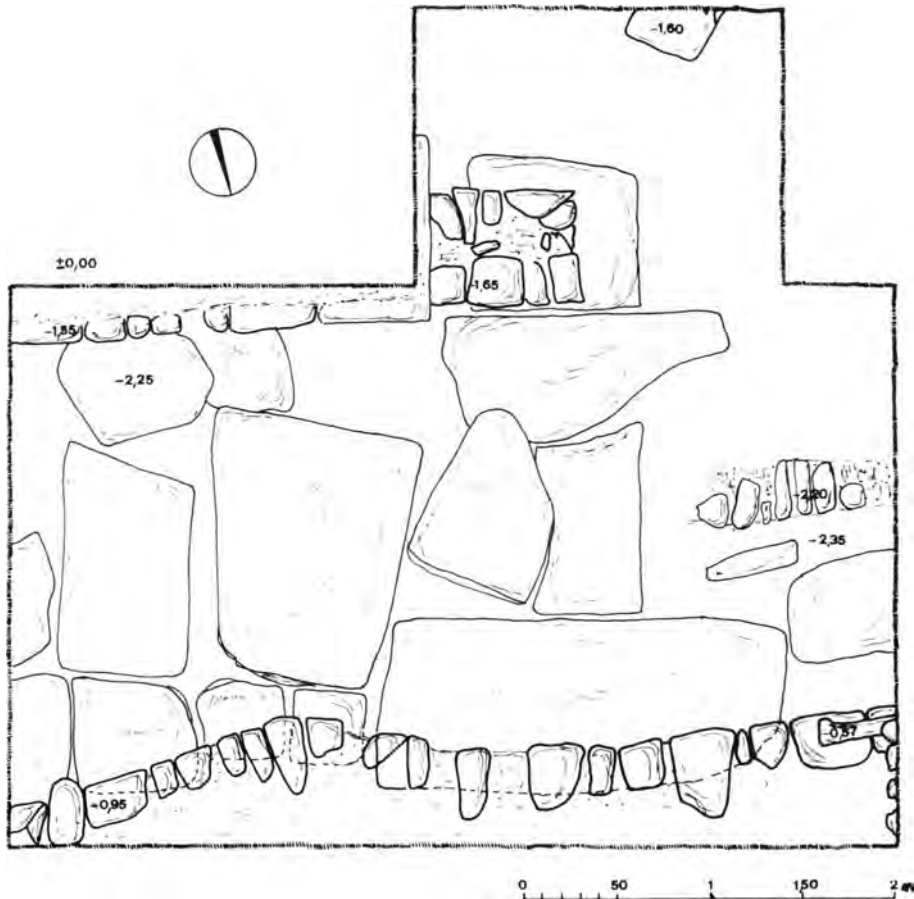
Οικόπεδο Ζήδρου (Σχέδ. 6)

Σε συμπληρωματική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στα βόρεια της παλιάς οικίας Ζήδρου εντοπίστηκε τμήμα δρόμου ο οποίος με κατεύθυνση Α.-Δ. και ακολουθώντας τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους κατεβαίνει με έντονη κλίση από τους πρόποδες της ακρόπολης προς την κάτω πόλη. Κάτω από το πλακόστρωτο κατάστρωμα του δρόμου βρέθηκε κτιστός αποχετευτικός αγωγός. Στις παρειές του δρόμου αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι, οι οποίοι αποτελούν τους εξωτερικούς τοίχους των οικιών που πλαισιώναν το δρόμο. Στους τοίχους αυτούς οι οποίοι συνεχίζο-

νται κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο του δρόμου, διακρίνονται τέσσερις διαδοχικές κτιριακές φάσεις, οι οποίες πλαισιώναν εξαρχής δρόμο του ίδιου πλάτους και της ίδιας κατεύθυνσης με το δρόμο της τελευταίας κτιριακής φάσης. Στις αρχαιότερες φάσεις το κατάστρωμα του δρόμου ήταν πατημένο χώμα. Από την πρώτη μελέτη της κεραμικής προκύπτει μια συνεχής χρήση του δρόμου από την αρχαϊκή ως τη ρωμαϊκή εποχή. Ο δρόμος ακολουθεί σε γενικές γραμμές παράλληλη πορεία με τρεις άλλους δρόμους που έχουν εντοπιστεί στην ίδια περιοχή⁶ και οι οποίοι ακολουθώντας μια πορεία από Α. προς Δ. οδηγούν από την πλαγιά του λόφου στην κάτω πόλη, παροχετεύοντας συγχρόνως και τα νερά της βροχής προς τη θάλασσα⁷.

6. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 283.

7. Πρβλ. οικόπεδα Χαλίσκου ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 241· οικόπεδο Ζαχαριάδη ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 335-338· οικόπεδο Ζαμπέκου ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 338.

Σχέδ. 2. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Γεωργαλή. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οικόπεδο Γαϊτανίδη

Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται έξω από το τείχος της αρχαίας πόλης στην περιοχή του νεκροταφείου των ρωμαϊκών χρόνων αποκαλύφθηκε μαρμάρινη σαρκοφάγος με το κάλυμά της στην οποία σώζεται η επιγραφή:

*Είσιας Διονυσοδώρου/
προσφιλής χαῖρε*

ΧΡΥΣΑ ΣΟΦΙΑΝΟΥ - Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ
Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

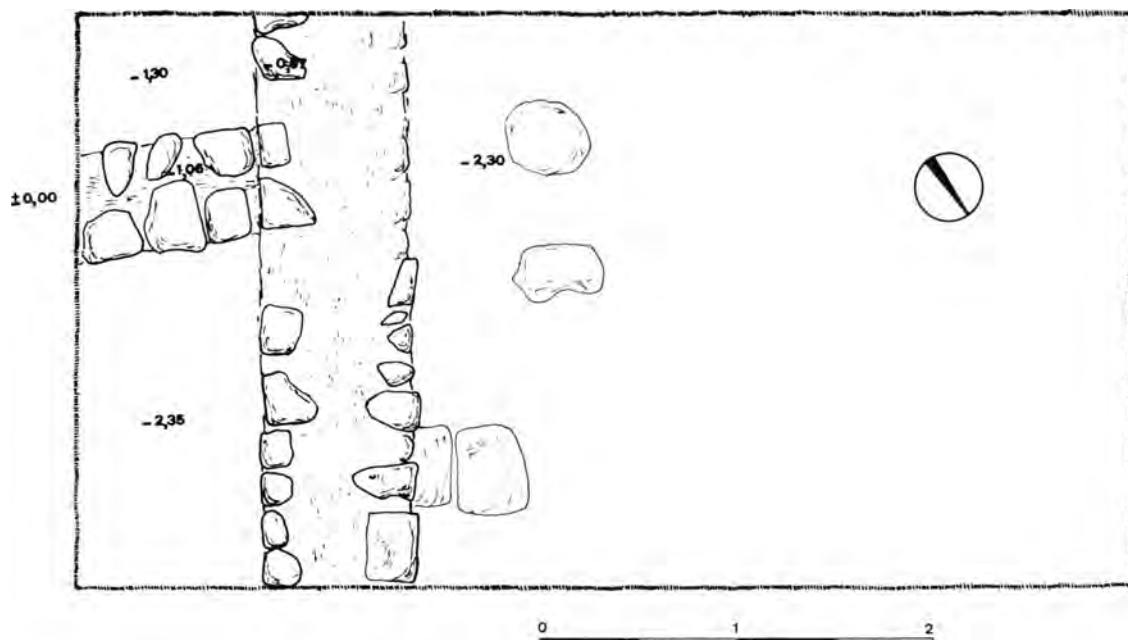
Θέση Νυστέρι

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα που είχε πραγματοποιηθεί το 1987, στο αγρόκτημα του Νεόφυτου Αβραμίδη, όπου προγραμματίζεται η εγκατάσταση χώρου κατασκήνωσης.

Στα βόρεια του αγροκτήματος δίπλα στη θάλασσα, όπου υπήρχαν ενδείξεις αρχαιοτήτων έγιναν δύο δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές I και II, διαστ. 3x4 μ. η κάθε μία, μέχρι το φυσικό έδαφος.

Στην τομή I εντοπίστηκε αποθέτης άβαφων αμφορέων, καθώς και δύο παράλληλοι τοίχοι πρόχειρης κατασκευής, πλ. 0,60 μ., που σώζονται σε μια σειρά από πέτρες και βρίσκονται σε ύψος 1,17-0,95 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Από το μεγάλο αριθμό ενσφράγιστων λαβών θασιακών αμφορέων, όπου διακρίνονται ονόματα όπως ΚΑΔΜΟΣ, ΓΟΡΓΟΣ, ΠΥΘΙΩΝ, ΕΡΑΤΩΝ, ΝΙΚΑΓΟΡΑΣ, ΚΗΣΙΦΩΝ, καθώς και από την υπόλοιπη κεραμική ο αποθέτης χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ.

Στην τομή II, που απέχει 5 μ. από την προηγούμενη, δυτικά συνεχίζεται ο ίδιος αποθέτης με την ίδια χρονολογικά κεραμική. Πρόχειρος τοίχος σε ύψος 1,50-0,670 μ. από την επιφάνεια της θά-

Σχέδ. 3. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Γεωργαλή. Κάτοψη της τομής 9.

λασσας, πλ. 0,60, μήκ. 0,67 μ., σώζεται αρκετά καλά.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

Σκάλα Σωτήρος

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του λόφου Προφήτης Ηλίας σε βαθύτερα στρώματα κάτω από το δάπεδο με τα αγγεία κατά χώραν, που είχε ερευνήσει η ανασκαφή του 1987⁸. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Δ. Μαλαμίδου, Ε. Γιαννούλη, Σ. Τζάρα, Β. Λίκουρα, ο συντηρητής Π. Τζανετάκης και η σχεδιάστρια Ε. Κοτζαγιώργη, καθώς και φοιτητές των Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης, Αθηνών και Ιωαννίνων. Κάτω από την τελευταία αυτή κτιριακή φάση της πρώιμης εποχής Χαλκού (Πίν. 248 α) εντοπίστηκε μια αρχαιότερη κτιριακή φάση, η οποία φαίνεται ότι πατά στο φυσικό έδαφος (Πίν. 248 β). Στην αρχαιότερη αυτή κτιριακή φάση ανήκει ο περίβολος και τα οικοδομήματα εσωτερικά

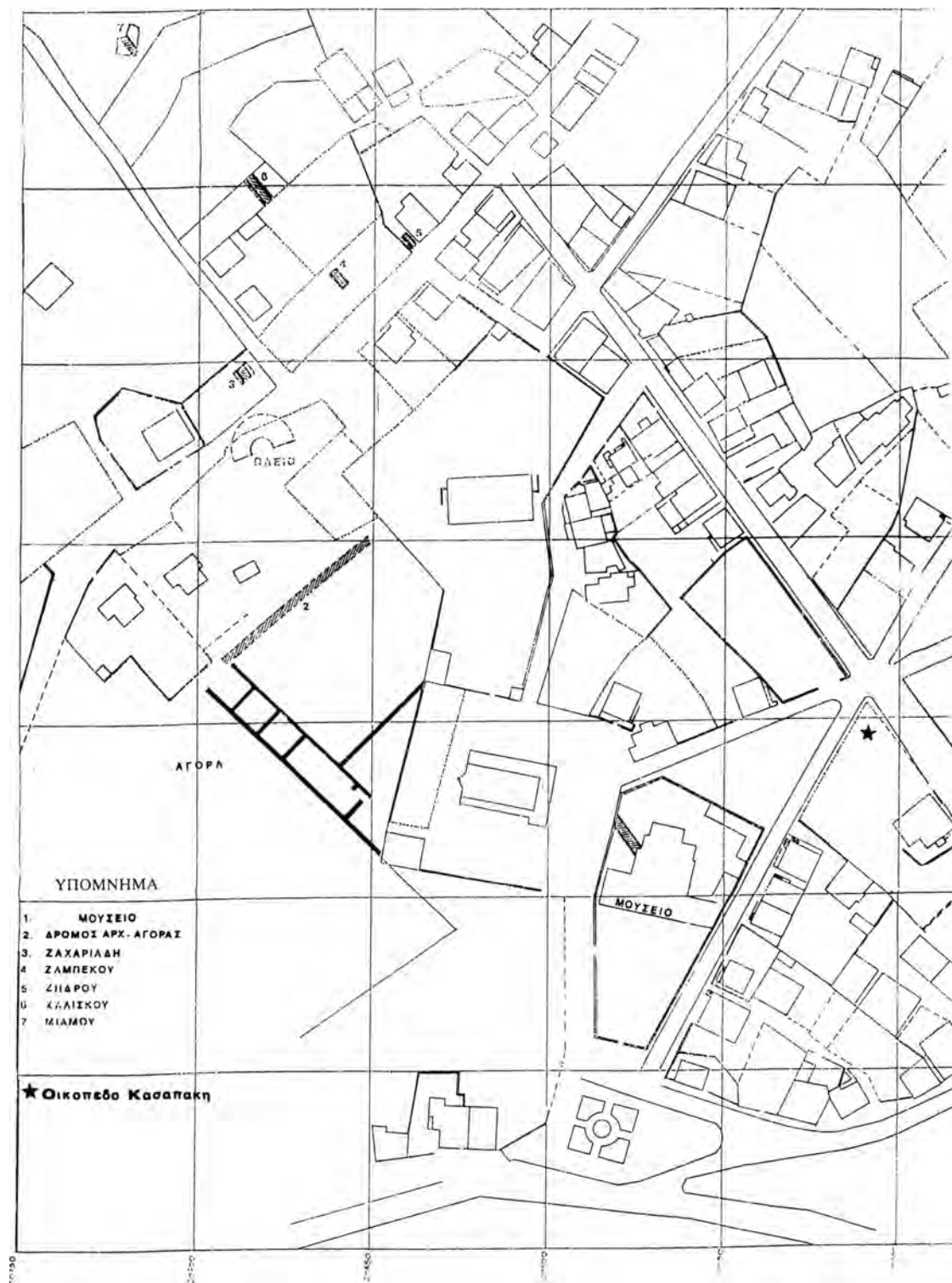
του περιβόλου, η σχέση των οποίων με τον περίβολο παραπέμπει σε τειχισμένους οικισμούς της πρώιμης εποχής Χαλκού στον ελλαδικό και τον αιγαικό χώρο.

Η ανεύρεση θραυσμάτων ανθρωπόμορφων στηλών χρησιμοποιημένων ως οικοδομικό υλικό στο τείχος (Πίν. 249 β) και στα κτίσματα της αρχαιότερης κτιριακής φάσης βεβαίωσε ότι οι στήλες προέρχονται από ορίζοντα αρχαιότερο από τον τειχισμένο οικισμό.

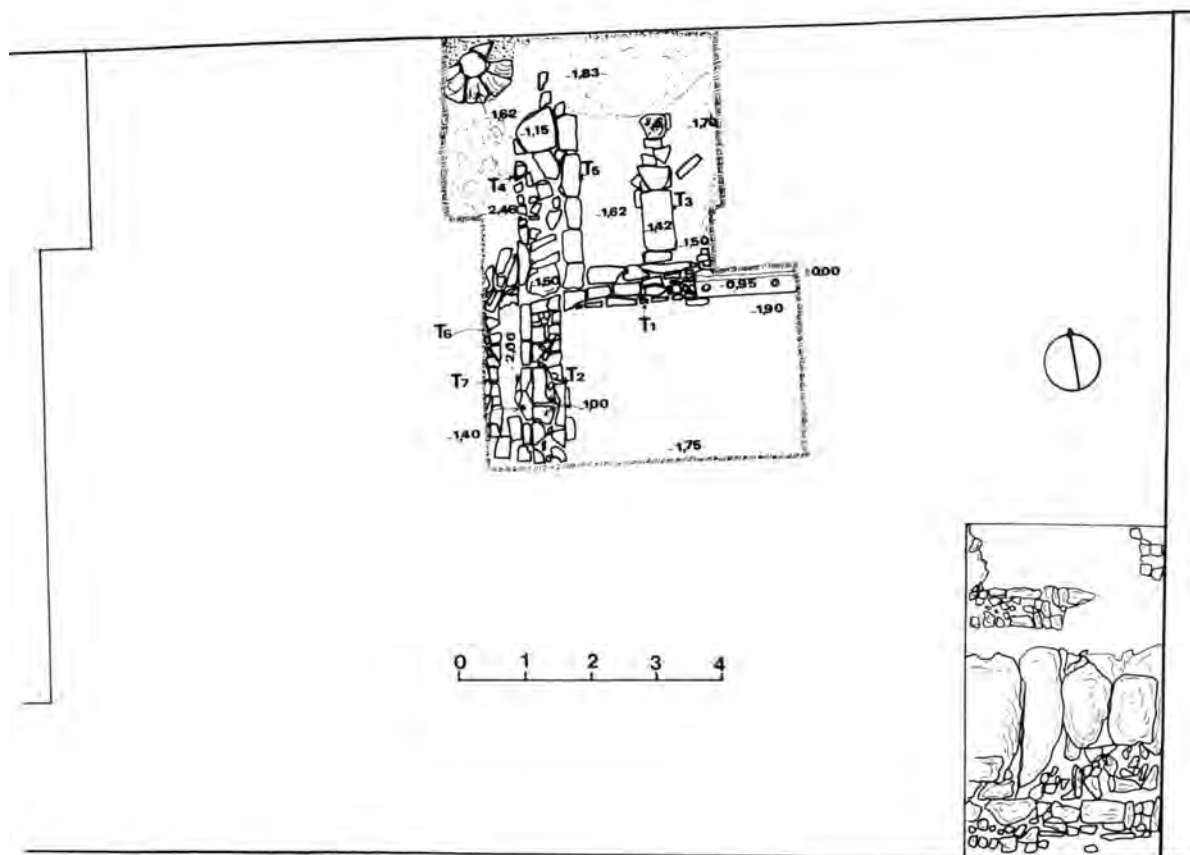
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανεύρεση του κεφαλιού της μεγάλης ανθρωπόμορφης στήλης του πολεμιστή που είχε βρεθεί κατά το 1987 εντοιχισμένη στο τείχος. Το κεφάλι της στήλης βρέθηκε εντοιχισμένο στο νότιο τείχος επίσης αλλά σε χαμηλότερο σημείο. Σε άλλα σημεία του περιβόλου βρέθηκαν άλλα θραύσματα ανθρωπόμορφων στηλών εντοιχισμένων στο τείχος (Πίν. 249 α).

Ερευνητικές ανασκαφές κάτω από τα δάπεδα της αρχαιότερης κτιριακής φάσης δεν έδωσαν καμιά ένδειξη για την εντόπιση του ορίζοντα των ανθρωπόμορφων στηλών στο λόφο του Προφήτη Ηλία. Από τη νεότερη κτιριακή φάση εντοπίστηκαν δύο κτίσματα, μεταξύ των οποίων μεσολαβεί στενός δρόμος (Πίν. 249 γ). Η αρχαιότερη κτιριακή φάση πρέπει να είναι σύγχρονη με τη φάση Va των Σιταγρών και αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρο-

8. ΑΕΜΘ 1, 1987, σ. 389-398.

Σχέδ. 4. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Κασαπάκη. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

Σχέδ. 5. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Οικονομίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

νολόγηση των ανθρωπόμορφων στηλών. Η ανασκαφή του 1988 ερεύνησε επίσης τμήμα του νότιου περιβόλου καθώς και νεότερα στρώματα ιστορικών χρόνων πάνω από το τελευταίο στρώμα κατοίκησης της πρώιμης εποχής του Χαλκού⁹.

Άγιος Αντώνιος

Βόρεια από το λόφο του Αγίου Αντωνίου, όπου έχει εντοπιστεί οικισμός προϊστορικών και ιστορικών χρόνων¹⁰, στην ανατολική παρειά του αγροτικού δρόμου μεταξύ των οικοπέδων Σταυροπούλου, και Λαζαρίδη εντοπίστηκε κατά τη διάνοιξη τάφων της ΔΕΗ κτίριο υστερορωμαϊκών - παλαιοχριστιανικών χρόνων (Σχέδ. 7). Στη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκε σε δύο μικρές ανασκαφικές τομές (Α και Β)

τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος έχει κατασκευαστεί από αργολιθοδομή με χρήση λευκού κονιάματος και διακόπτεται από άνοιγμα πλάτους 1,10 μ. (Πίν. 250 α). Πλάτος τοίχου: 0,50, μήκος αποκαλυφθέντος τοίχου 6, σωζόμενο ύψος 0,80-1,55 μ. Στην επέκταση της έρευνας προς Ν. (τομή Γ) στο γειτονικό οικόπεδο Σταυροπούλου δεν εντοπίστηκε συνέχεια του κτιρίου, το οποίο οπωσδήποτε πρέπει να εκτείνεται βόρεια και ανατολικά των τομών Β. και Α.

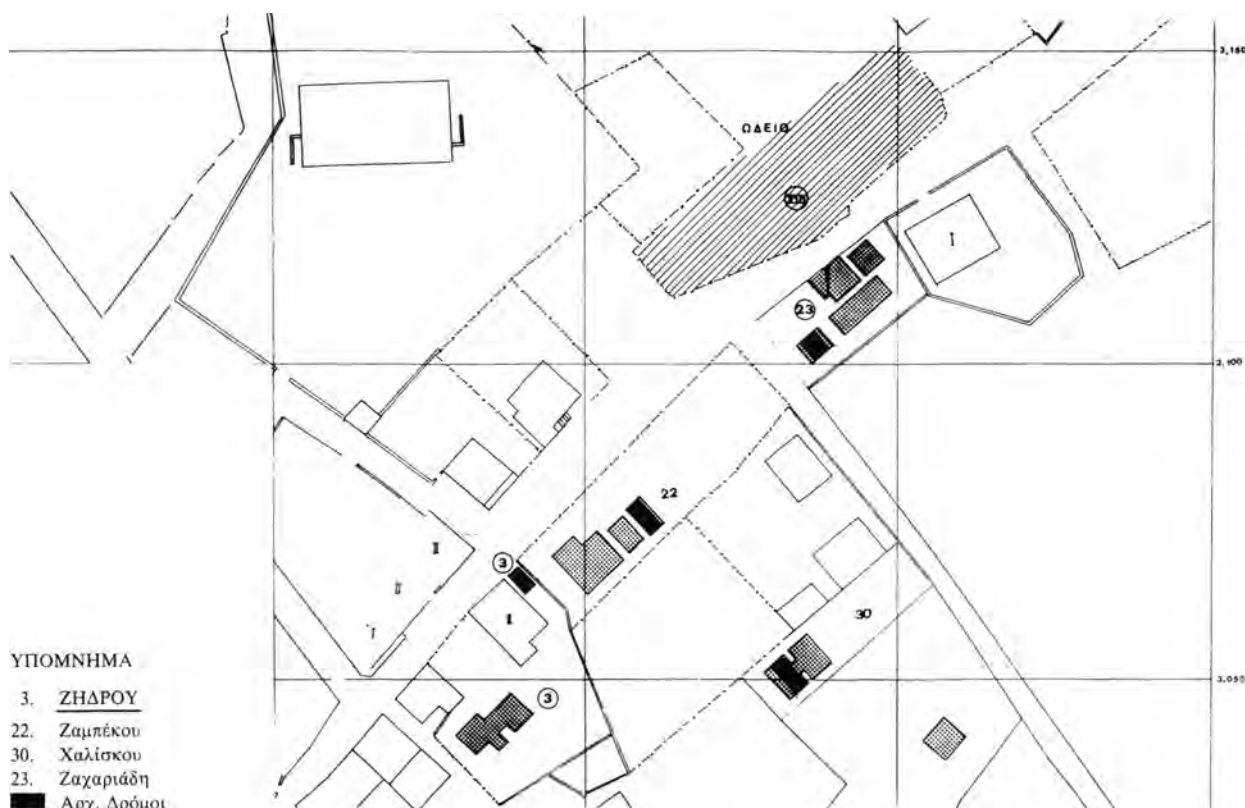
Νέα Πέραμος

Αρχαία Οισύμη

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στην ακρόπολη της αρχαίας Οισύμης, όπου η ανασκαφική έρευνα του 1987 είχε εντοπίσει και εν μέρει ερευνησει ιερό γυναικείας θεότητας, πιθανότατα της Αθηνάς Πολιούχου¹¹. Η φετινή ανασκαφή, στην οποία συνεργάστηκαν η αρχαιολόγος Α. Παπανικολάου, η σχεδιάστρια Κική Μαγαρισιώτη και ο συντη-

9. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 421-431.

10. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 415-416.

Σχέδ. 6. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ζήδρου. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

ρητής Γιώργος Ξυλαπετσίδης, ερεύνησε κυρίως τις νεότερες φάσεις στο χώρο του ιερού. Η ανασκαφή επεκτάθηκε στην επίπεδη επιφάνεια της κορυφής του λόφου στα νότια του ανασκαφικού τομέα του 1987 (Πίν. 250 β), καθώς και στο χαμηλότερο άνδρηρο στα βόρεια του ιερού (Πίν. 251 α).

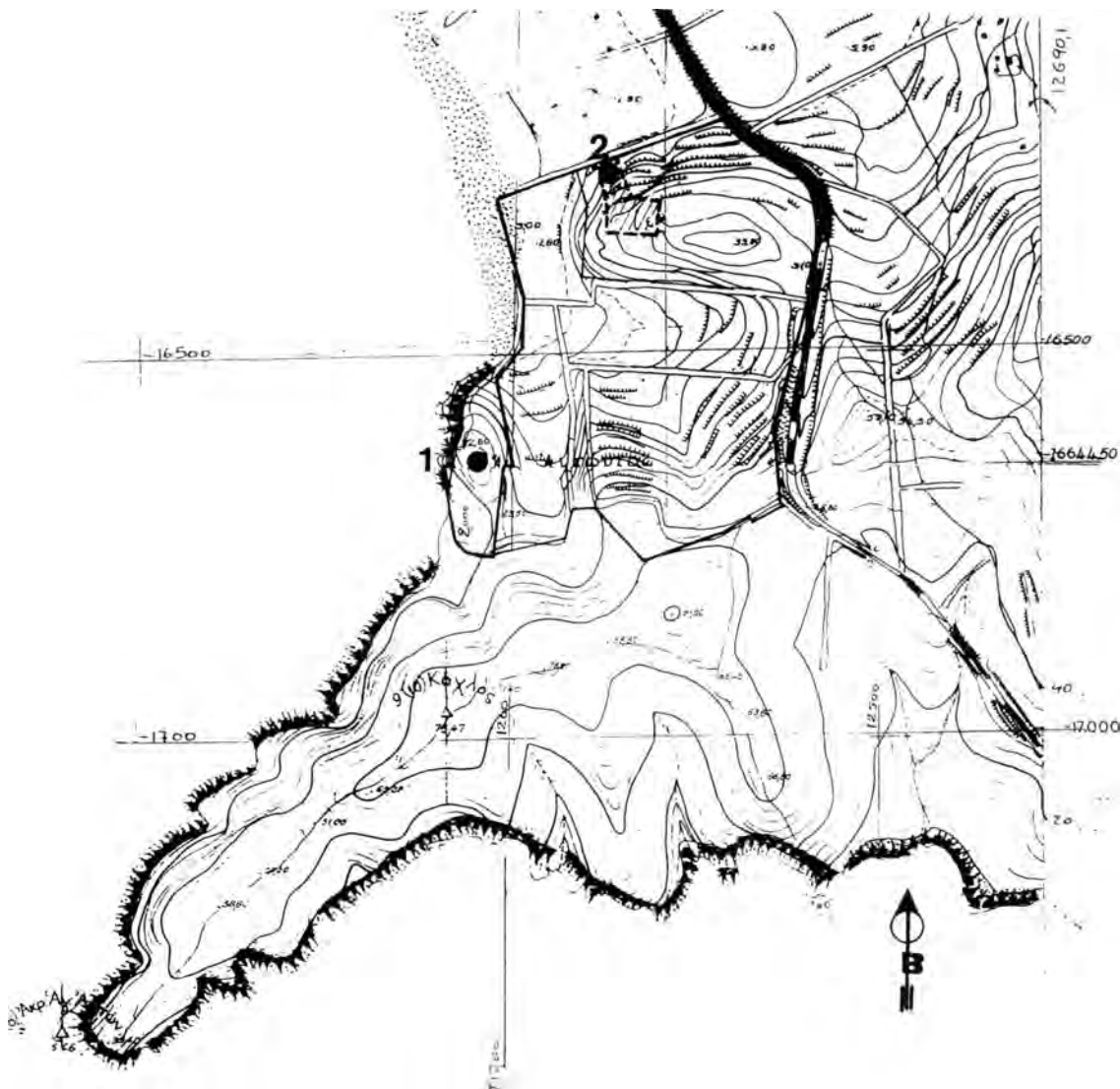
Στόχος της φετινής ανασκαφής ήταν κυρίως η έρευνα των νεότερων αρχαιολογικών στρωμάτων στην περιοχή του ιερού. Την τελευταία κτιριακή φάση στην επίπεδη κορυφή της ακρόπολης αντιπροσωπεύει μονόχωρος ναΐσκος (Πίν. 251 β). Η χρονολόγηση του ναΐσκου αυτού είναι αρκετά προβληματική, λόγω της διαταραχής του δαπέδου του από τάφρο οχυρωματικών έργων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην περιοχή ωστόσο της αψίδας του Ιερού, κάτω από το στρώμα των λίθων, το οποίο δεν πρέπει να έχει διαταραχθεί, βρέθηκαν μεγάλα θραύσματα ανοικτού αγγείου πλασμένου σε

αργό τροχό, από τα οποία σε συνδυασμό με την ανεύρεση νομίσματος του Λέοντος ΣΤ΄ Σοφού (Πίν. 252α, το 1) έξω από τη βόρεια πλευρά του ναού θα ήταν δυνατό να προκύψει μια χρονολόγηση του ναού στους μεσοβυζαντινούς χρόνους.

Επειδή όμως η χρονολόγηση της τοπικής μεσοβυζαντινής κεραμικής δεν είναι ασφαλής και επειδή το νόμισμα του Λέοντος ΣΤ΄ είναι διάτρητο, δεν αποκλείεται μια νεότερη χρονολόγηση του ναΐσκου. Η εμφάνιση ελάχιστων δειγμάτων κεραμικής με λευκό πηλό και εφραλωμένης σε διαταραγμένα στρώματα νότια του ναΐσκου, καθώς και η χρήση των κεραμίδων στη λιθοδομή του βόρειου τοίχου κατά το πλινθοπερίβλητο σύστημα χρονολογεί τη διάρκεια της χρήσης του ναΐσκου ως τον 11ο και το 12ο αι. μ.Χ., στην περίοδο της ακμής του βυζαντινού φρουρίου της Ανακτορούπολης στο γειτονικό λόφο της παραλίας¹².

11. ΑΕΜΘ 1, 1987, σ. 363-375.

12. Ι. Κακούρης, Η Καβάλα και η περιοχή της, Α΄ Τοπικό Συμπόσιο στην Καβάλα 1977 (1980), σ. 249-262.

Σχέδ. 7. Άγιος Αντώνιος. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής.

Οι πέντε ακτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι που βρέθηκαν στα βόρεια του ναού σχετίζονται οπωσδήποτε με τη φάση των χριστιανικών χρόνων στην κορυφή του λόφου. Η μορφολογία των τάφων δεν θα απέκλειε μια χρονολόγησή τους και στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, αλλά πέρα από ορισμένα δείγματα χτενιστής κεραμικής, τα οποία θα μπορούσαν να χρονολογηθούν και στους ρωμαϊκούς χρόνους (Πίν. 252 β), από κανένα άλλο εύρημα δεν προκύπτει προς το παρόν η παρουσία παλαιοχριστιανικής φάσης στην κορυφή του λόφου.

Από την κεραμική (Πίν. 253 α) και τα νομίσματα (Πίν. 252 α, τα 2, 3, 4)¹³ το στρώμα των ρω-

μαϊκών χρόνων που ανασκάφηκε στα βόρεια του βυζαντινού ναΐσκου χρονολογείται από τον 1ο αι. π.Χ. ως τον 3ο αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή του αρχαίου ναού περιορίστηκε φέτος στην έρευνα των νεότερων αρχαιολογικών στρωμάτων του ναού στα νότια της ανασκαφικής τομής του 1987 και αποκάλυψε την τελευταία φάση του ναού, η οποία από την κεραμική (Πίν. 253 β) και τα νομίσματα¹⁴ χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

13. Πρβλ. αργυρό δηνάριο 57 π.Χ. M.H. Crawford, Roman Republic Coinage, πίν. LI.

Στο εσωτερικό του αρχαίου ναού εντοπίστηκε ένα τμήμα του λιθόστρωτου δαπέδου και ο βωμός-εσχάρα στη νεότερη φάση του (Πίν. 254 α). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζουν ιδιόμορφα λιθόστρωτα δάπεδα έξω από τη νότια πλευρά του ναού (Πίν. 254 β).

Στον πρόδρομο του αρχαίου ναού, ο οποίος είχε είσοδο στα δυτικά, η ανασκαφή έθιξε το στρώμα καταστροφής του αρχαϊκού ναού, το οποίο χρονολογείται στα τέλη βου-αρχές 5ου αι. π.Χ. Σποραδικά ευρήματα 7ου, 6ου, 5ου και 4ου αι. π.Χ. βρέθηκαν στη διαταραγμένη επίχωση. Με μεγάλα ποσοστά παρουσίας αντιπροσωπεύονται οι αττικές μελανόμορφες κύλικες του τέλους βου-αρχών 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 255 δ). Τον 4ο και 3ο αι. π.Χ. αντιπροσωπεύουν μικρότερες ποσότητες κεραμικής, μικρός αριθμός ειδωλίων, ανάμεσα στα οποία διακρίνεται ένα ειδώλιο Αθηνάς (Πίν. 255 α) καθώς και νομίσματα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ανάμεσα στα ευρήματα των διαταραγμένων στρωμάτων της επίχωσης παρουσιάζουν θραύσματα μαρμάρινων αγαλματιών (Πίν. 255 β), καθώς και ορισμένα θραύσματα πήλινα, τα οποία προέρχονται από το ίδιο πιθανότατα πήλινο γυναικείο άγαλμα, που είχε βρεθεί στην ανασκαφή του 1987¹⁵. Μικρή ανασκαφική έρευνα σε βάθος πραγματοποιήθηκε στο ανατολικό τμήμα του ναού, όπου είχε εντοπιστεί προαποικιακό στρώμα της πρώιμης εποχής Σιδήρου¹⁶. Η έρευνα επεκτάθηκε στην περιοχή των καμένων πηλών, όπου παρά τη διαταραχή που είχε προκληθεί με την κατασκευή ενός κιβωτιόσχημου τάφου των χριστιανικών χρόνων, βρέθηκαν πυριτόλιθοι και χειροποίητη κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (Πίν. 255 γ).

Συνεχίστηκε επίσης σε μικρή έκταση η έρευνα και στο άνδηρο που σχηματίζεται στα βόρεια του ιερού σε χαμηλότερο επίπεδο.

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

NOMOS ΣΕΡΡΩΝ

Αμφίπολις

Αρχαία πόλη

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο κτιριακό

συγκρότημα της Παλαιστρας και του Γυμνασίου της αρχαίας Αμφίπολης από την αρχαιολόγο Καλλιόπη Λαζαρίδου¹⁷.

Οικόπεδο Β. Ιωαννίδη

Μέσα στο σύγχρονο οικισμό της Αμφίπολης προκειμένου να εκδοθεί οικοδομική άδεια ανασκάφηκε το οικόπεδο ιδιοκτησίας Β. Ιωαννίδη σε δύο φάσεις: την πρώτη το Νοέμβριο του 1987 για περιορισμένο χρόνο —λόγω καιρικών συνθηκών— και μόνο για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων και τη δεύτερη, Μάιο με Ιούνιο του 1988 για τέσσερις εβδομάδες, όπου ερευνήθηκε όλη η κάλυψη της μελλοντικής οικοδομής. Η σωστική ανασκαφή περιορίστηκε σε ενιαίο σκάμμα με συνολικό εμβαδόν 200 μ². περίπου, όπου η επίχωση εξαιτίας της έντονης κατωφέρειας κυμάνθηκε από 1,5 μ. στο βόρειο τμήμα, 3 μ. στο νότιο και 5 μ. στο δυτικό αντίστοιχα.

Παρά τις υψομετρικές διαφορές μέσα στο ανασκαφικό σκάμμα δεν υπάρχουν διαφορετικές κτιριακές φάσεις. Τα κτιριακά λείψανα που αποκαλύφθηκαν ανήκουν στο ίδιο κτίσμα, του οποίου προσδιορίζουν τρεις χώρους (Σχέδ. 8· Πίν. 256 α).

Στο χώρο Α (Πίν. 256 β) υπάρχει πηγάδι με λιθόκτιστο στόμιο, το οποίο πιθανότατα έφερε επιστόμιο από μεγάλα θραύσματα άβαφου πιθαριού. Είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο και έχει διάμετρο 0,90 μ. Στο βάθος των 4,50 μ. εμφανίζεται η στάθμη του νερού, το οποίο προέρχεται από κάποια υπόγεια φλέβα του λόφου. Στο χώρο Β βρέθηκαν διαταραγμένα ίχνη υποθεμελίωσης τοίχων.

Στο εσωτερικό του χώρου Γ βρέθηκαν μερικές τετράγωνες κεραμίδες —ίσως από δάπεδο— πάνω στις οποίες υπήρχε λεπτό στρώμα καύσης σε περιορισμένη έκταση. Η ταυτότητα του κτιρίου δεν είναι εύκολο να προσδιορισθεί εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής και της κακής διατήρησης του κτιρίου (οικία;).

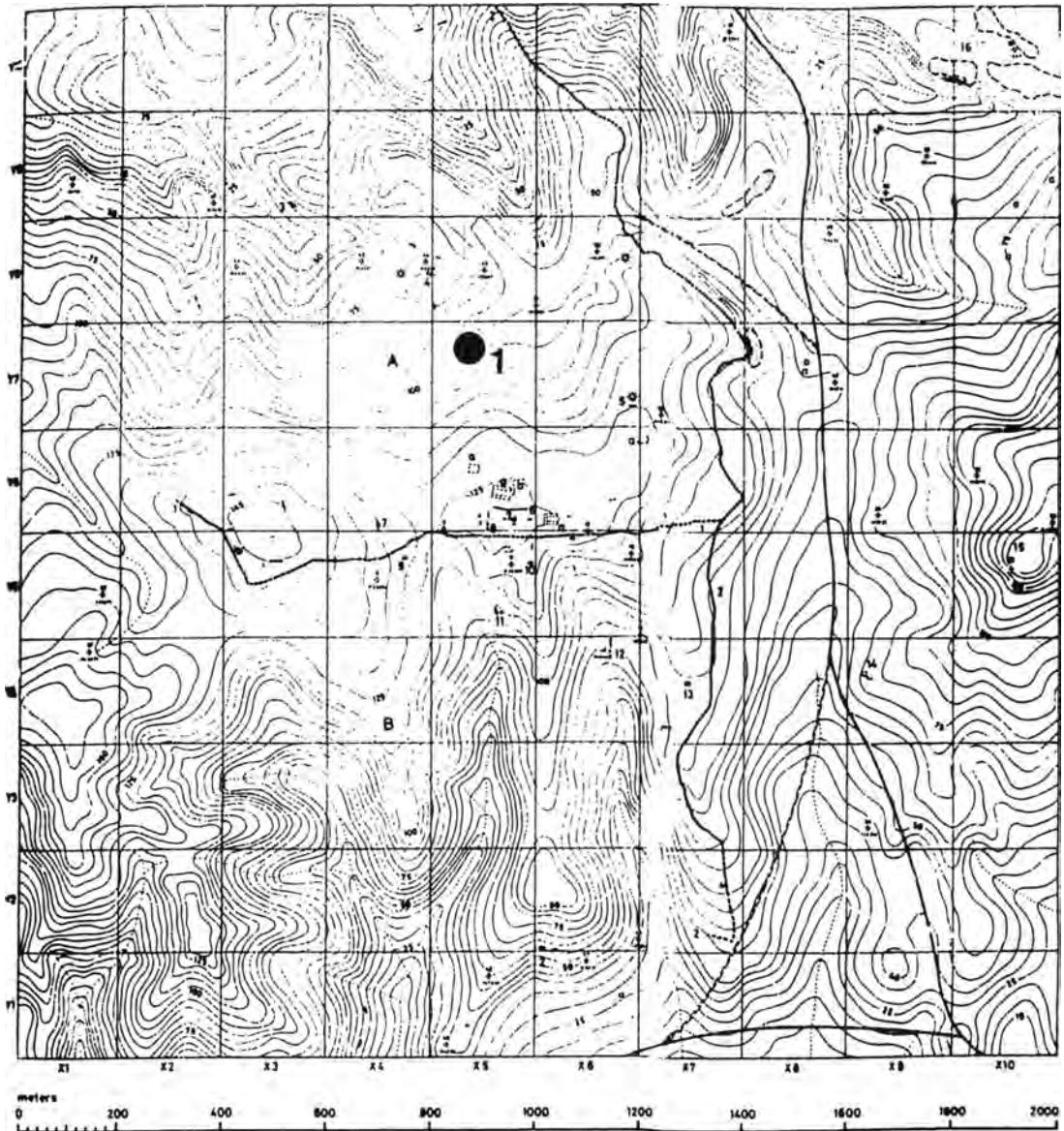
Στην επίχωση του κτιρίου, η οποία αποτελείται από διαταραγμένα σκούρα χρώματα και είναι ενιαία σ' όλη την έκταση και τα βάθη, περιέχεται άφθονη μελανόβαφη και δυτικής κλιτύος κεραμική (Πίν. 257 α), πολυάριθμα θραύσματα οξυύθμενων αμφορέων με ενσφράγιστες λαβές (Πίν. 257 β), λίγα όστρακα ερυθρόμορφων αττικών αγγείων (Πίν.

14. Χάλκινο νόμισμα Γορδιανού (238-244 μ.Χ.).

15. ΑΕΜΘ 1, 1987, σ. 370.

16. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 444.

17. ΠΑΕ 1988, σ. 125-134.

Σχέδ. 8. Αμφίπολη. Οικόπεδο Ιωαννίδη. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής.

257 γ) και μελανόμορφου παναθηναϊκού αμφορέως (Πίν. 257 δ), πολλά θραύσματα πήλινων ειδωλίων και πήλινων προτομών, σιδερένια και χάλκινα καρφιά και ελάσματα, υφαντικά βάρη διαφόρων τύπων, θραύσματα λυχναριών και μερικά αποτμήματα διάφορων μαρμάρινων αντικειμένων. Όλο αυτό το υλικό εντάσσεται στην ύστερη κλασική και την ελληνιστική εποχή από τα μέσα του 4ου μέχρι τα μέσα περίπου του 3ου αι. π.Χ.¹⁸.

Οικόπεδο Αθ. Μπίκου

Ολοκληρώθηκε η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο Αθ. Μπίκου κατά το 1987. Το οικόπεδο βρίσκεται στην πλαγιά του λόφου δυτικά από το Αρχαιολογικό

18. ΑΕΜΘ 2, 1988, σ. 371-379.

Μουσείο της Αμφίπολης. Σ' όλη την επιφάνεια του οικοπέδου έγιναν έξι δοκιμαστικές τομές, στις οποίες εντοπίστηκαν κτιριακά λείψανα όχι καλά διατηρημένα εξαιτίας της μικρής επίχωσης. Στις τομές 1 και 2 αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από ασβεστολιθικό κονίαμα και υπόστρωμα από μικρές πέτρες. Στις τομές 3, 4, και 6 αποκαλύφθηκαν τοίχοι που διαμορφώνουν επί μέρους χώρους κτιριακού συγκροτήματος. Η κεραμική, η οποία προέρχεται από τα διαταραγμένα δάπεδα χρονολογείται από τα τέλη 4ου αι. π.Χ. ως την ελληνιστική εποχή και τους ρωμαϊκούς χρόνους (Σχ έδ. 9 - 10).

ΛΥΔΙΑ ΚΡΑΝΙΩΤΗ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Θάσος (αρχαίες νεκροπόλεις)

Στην περιοχή των νεκροπόλεων της αρχαίας πόλης κατά το 1988 βρέθηκαν ορισμένα θραύσματα επιτύμβιων στηλών, τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν στην αρχαία νεκρόπολη της θέσης Μούργενα (αριθ. Ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3824- Λ3826, Λ3828-Λ3830). Από τη νεκρόπολη της περιοχής αγροκτήματος Σούλτου, όπου έχουν πραγματοποιηθεί συστηματικές ανασκαφικές έρευνες¹⁹ προέρχεται μαρμάρινο βάθρο με ανάγλυφη διακόσμηση πλοχμού και τριών βουκράνων (αριθ. Ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3827).

*ΧΡΥΣΑ ΣΟΦΙΑΝΟΥ - Μ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ
Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ*

Ποτός

Θέση Μελισσάς

Στη θέση Μελισσάς βρέθηκε μεταφερμένο από ρεύμα χειμάρρου, άνω τμήμα μαρμάρινης ανθρωπόμορφης στήλης με παράσταση γενειοφόρου πολεμιστή (αριθ. Ευρ. Μουσείου Θάσου Λ 3867). Η ανθρωπόμορφη αυτή στήλη έρχεται να προστεθεί στη σειρά των ανθρωπόμορφων στηλών που έχουν βρε-

θεί στην ανασκαφή του προϊστορικού οικισμού της Σκάλας Σωτήρος. Η στήλη εμφανίζει μια πιο προχωρημένη πλαστική απόδοση της μορφής σε σχέση με τα παραδείγματα της Σκάλας Σωτήρος, αλλά αυτό οπωσδήποτε δεν αποτελεί ασφαλή ένδειξη για νεότερη χρονολόγησή της.

Καβάλα

Αρχαία Νεάπολις

Βρέθηκε σε εκσκαφές συνεργείων της ΔΕΥΑΚ του Δήμου στην περιοχή του Παλαιού Φαλήρου η αναθηματική επιγραφή στη θεά Παρθένο που είχε βρει και δημοσιεύσει ο Γεώργιος Μπακαλάκης το 1936²⁰. Η επιγραφή είχε χαθεί κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν το Μουσείο Καβάλας είχε λεηλατηθεί από τις βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής²¹. Η ενεπίγραφη πλάκα ή πρέπει να είχε ταφεί τότε στον κήπο του παλιού Μουσείου ή να είχε πεταχθεί μαζί με άλλες αρχαιότητες του Μουσείου στην περιοχή εκείνη της θάλασσας, στην οποία με το πρόγραμμα επιχωματώσεων του Λιμενικού Ταμείου Καβάλας επεκτάθηκε η πόλη κατά τη δεκαετία του 1960.

Η ενεπίγραφη πλάκα, η οποία κατά τον Γ. Μπακαλάκη πιθανόν προέρχονταν από ανάκλιτρο, σώζεται σε άριστη κατάσταση με άθικτη την αναθηματική επιγραφή:

*Διεύς καί Φίλων Ἐντικρά/
τους: τούς θάκουσ καί τὰς/
τραπέζας Παρθένωι /*

(αριθ. Ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1383) (Πίν. 258 α).

Φίλιπποι

Ένας σημαντικός αριθμός τυχαίων ευρημάτων συγκεντρώθηκε από την περιοχή των αρχαίων νεκροπόλεων κυρίως της αρχαίας πόλης των Φιλίππων. Το πιο σημαντικό εύρημα είναι θραύσμα αναθηματικής πιθανότατα επιγραφής ελληνιστικών χρόνων με κατάλογο ονομάτων (αριθ. Ευρ. Μ. Φιλίππων Λ 1631).

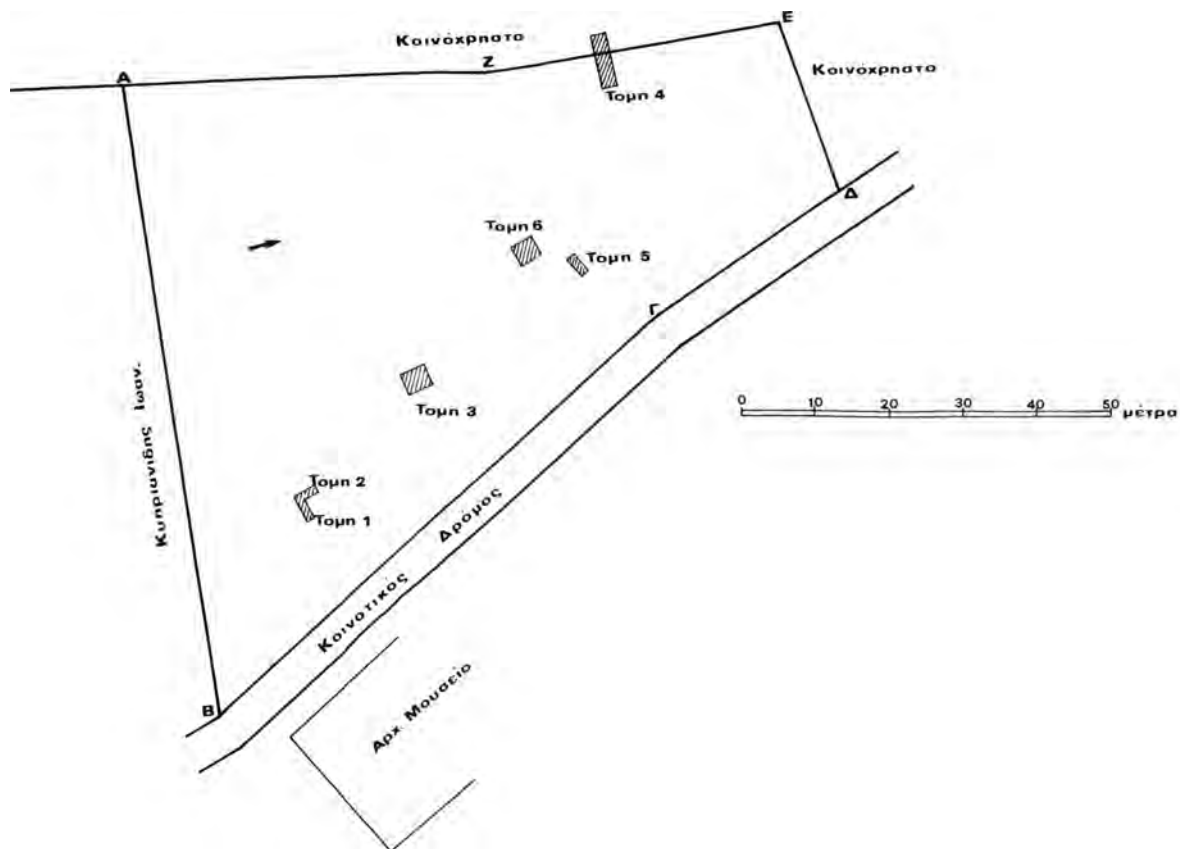
Μεσιιά

Στην κοινότητα Μεσιιάς Καβάλας, που βρίσκεται

20. Γ. Μπακαλάκης, Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα, ΑΕ 1936, σ. 33-34, εικ. 49.

21. Ζημιάι των αρχαιοτήτων εκ του πολέμου και των στρατευμάτων κατοχής, πρβλ. Δ. Λαζαρίδης, Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα (1969), σ. 77.

19. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 278-30 (1975): Χρονικά, σ. 278-37 (1982): Χρονικά, σ. 316-322.

Σχέδ. 9. Αμφίπολη. Οικόπεδο Μπίκου. Κάτοψη των τομών 1-6.

στις βορειοδυτικές υπώρειες του όρους Συμβόλου (θέση Παλιό Κουτσκάρι) εντοπίστηκε αρχαίο νεκροταφείο, το οποίο είχε καταστραφεί κατά τη διάνοιξη δασικού δρόμου και από λαθρανασκαφές που ακολούθησαν. Από το νεκροταφείο αυτό, στο οποίο εμφανίζονται κιβωτιόσχημοι τάφοι από τοπικό σχιστόλιθο, προέρχονται σκύφος άβαφος τέλους δου- αρχών 5ου αι. π.Χ. και πήλινο αλάβαστρο αρχών 5ου αι. π.Χ. (αριθ. Ευρ. Μουσείου Καβάλας Α 4163, Α 4164) (Πίν. 257 ε, 258 γ). Θέση οικισμού δεν εντοπίστηκε.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Από την περιοχή της αρχαίας πόλης και των νεκροπόλεων της προέρχεται ένας αριθμός τυχαίων

ευρημάτων που καταγράφηκαν στο ευρετήριο του νέου Μουσείου της Αμφίπολης.

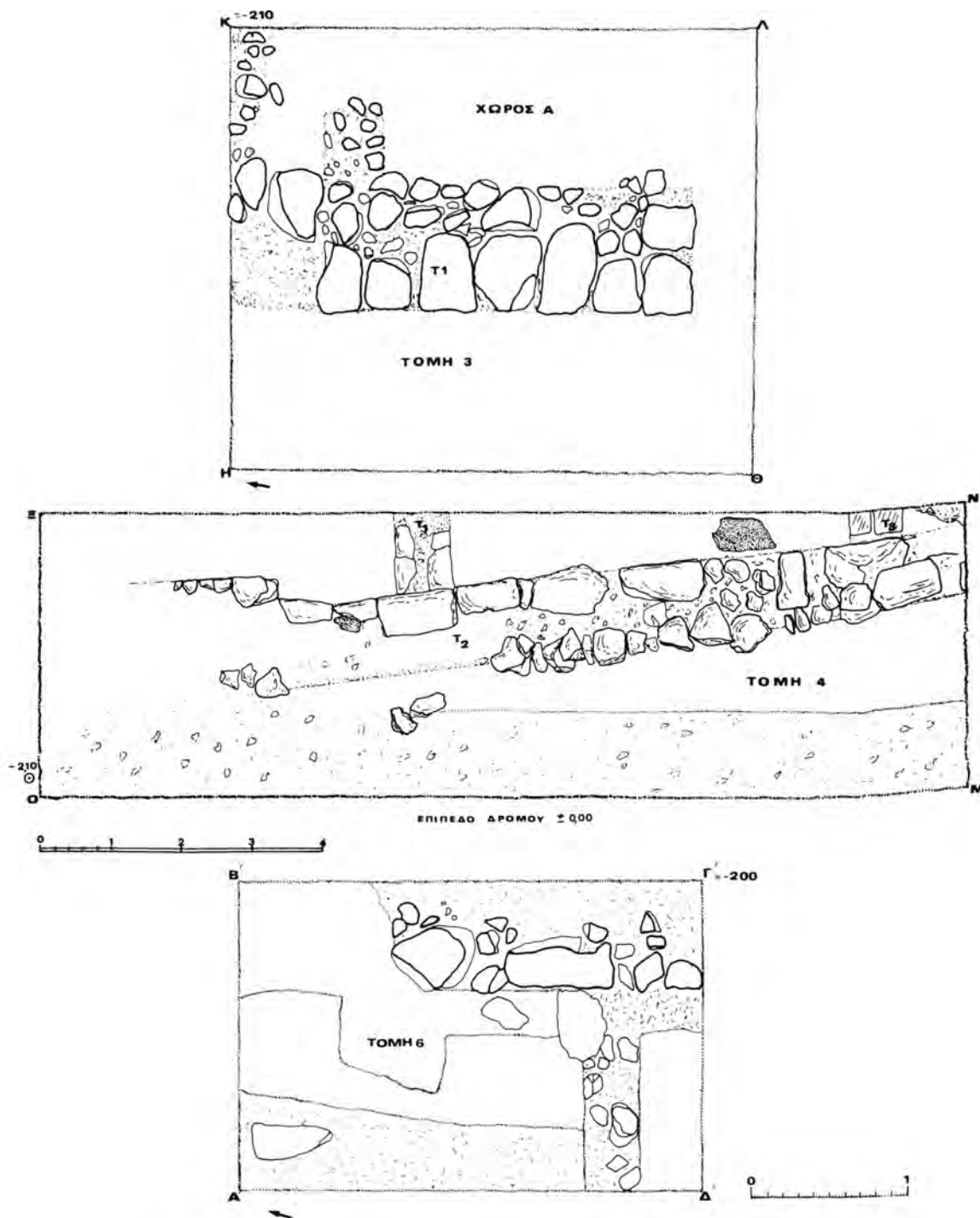
ΛΥΔΙΑ ΚΡΑΝΙΩΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Καλαμώνας

Από την αρχαία κώμη της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων που έχει εντοπιστεί στο αγρόκτημα του Καλαμώνα Δράμας²² προέρχεται η μαρμαρίνη κεφαλή Διονύσου που παραδόθηκε στο Μουσείο

22. Η ανεύρεση τεσσάρων μαρμαρίνων κιονοκράνων ρωμαϊκών χρόνων στην ίδια περιοχή (αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Α 194-196) μαρτυρεί την ύπαρξη μνημειακών κτιρίων. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 357.

Σχέδ. 10. Αμφίπολη. Οικία Μπίκου. Κάτωψη των τομών 3, 4 και 6.

Καβάλας (αριθ. Ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1391). Η κεφαλή, η οποία αποδίδει τον Διόνυσο ως αγένειο νέο με μακριά κόμη δεμένη με ταινία πάνω από το μέτωπο χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

Δασωτό

Στο λόφο Αγία Κυριακή εντοπίστηκε από τη Σ. Σαμαρτζίδου νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων.

Πύργοι

Στην περιοχή του Αγίου Δημητρίου σε απόσταση 1,5 χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού εντοπίστηκε από τη Σ. Σαμαρτζίδου νεκροταφείο πιθανότατα παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Καλαμπάκι

Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη με αετωματική επίσηψη και δύο επάλληλες ανάγλυφες παραστάσεις (αριθ. Ευρ. Μ. Φιλίππων Λ 1621).

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Φαρί Θάσου

Αρχαϊκό αγγειοπλαστέιο

Η ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή συνέχισε την ανασκαφική έρευνα κατά το 1988, για τέταρτη και τελευταία χρονιά στο αρχαϊκό αγγειοπλαστέιο στη θέση Φαρί στη νοτιοδυτική Θάσο²³. Στην ανασκαφή που κάλυψε το χρονικό διάστημα 4-24 Ιουλίου πήραν μέρος εκτός από τους υπογράφοντες και έξι φοιτητές και δεκαπέντε εργάτες. Η ανασκαφή έγινε σε δύο τομείς:

α) στο νοτιοδυτικό τομέα, στα νότια και δυτικά του μικρού κλιβάνου που αποκαλύφθηκε το 1987 και β) στην ανατολική περιοχή γύρω από το συγκρότημα των δεξαμενών καθαρισμού του πηλού. Εξάλλου μερικές δοκιμαστικές τομές πραγματοποιήθηκαν στο κεντρικό τμήμα του χώρου.

1. Νοτιοδυτικός τομέας

Τελείωσε η ανασκαφή του μεγάλου αποθέτη που άρχισε το 1987 στα τετράγωνα Β/С-6/7 και περιείχε άφθονη κεραμική όλων των σχημάτων του εργαστηρίου. Πρόκειται για εκατοντάδες θραύσματα αγγείων που κάλυπταν εν μέρει το μικρότερο από δύο κλιβάνους.

Στα νότια και δυτικά του αποθέτη αποκαλύφθηκε μία σειρά λίθων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που γωνιάζει προς ΒΔ. στην ανατολική άκρη.

23. Η τελική δημοσίευση θα γίνει στη σειρά Ελληνογαλλικές έρευνες (Recherches Franco-Helléniques). Μια προκαταρκτική μελέτη των κατασκευών (κτισμάτων) και της κεραμικής υπάρχει στο BCH Suppl. 23 (υπό εκτύπωση). Επίσης βλ. *Hesperia* 59 (1990), σ. 201-209.

Η ανασκαφή του μάρτυρα C5/6 επέτρεψε να έχουμε μία στρωματογραφική τομή που συνδέει τους δύο κλιβάνους και ενισχύει την άποψη ότι ο κλιβανός που αποκαλύφθηκε στο C6 είναι και ο αρχαιότερος.

2. Ανατολική περιοχή

Δοκιμαστικές τομές ανοίχτηκαν ανατολικά της επιχρισμένης δεξαμενής καθαρισμού (τετράγωνα Η/Ј-10-11) με την ελπίδα να βρεθεί πιθανή συνέχεια του συγκροτήματος των δεξαμενών καθαρισμού του πηλού. Τελικά δεν βρέθηκε παρά μόνο μία σειρά από αργούς λίθους, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και που καταλήγει στη νοτιοανατολική γωνία της α΄ δεξαμενής.

Στη βάση του συγκροτήματος συνεχίστηκε η ανασκαφή του «πλακόστρωτου» που είχε αποκαλυφθεί εν μέρει το 1987. Αυτή η κατασκευή της οποίας η νότια πλευρά σταδιακά καταστράφηκε από τη διάβρωση της θάλασσας, έχει μήκος 13 μ. και πλαισιώνεται στα βόρεια και δυτικά από ένα μικρό τοίχο που σώζεται σε ύψος τριών σειρών αργών λίθων. Το δάπεδο δεν είναι το ίδιο σ' όλη την επιφάνεια πράγμα που δείχνει το λιγότερο δύο καταστάσεις: στα ανατολικά είναι φτιαγμένο από ασβεστολιθικές πλάκες επίπεδες, ενώ στο δυτικό μισό τμήμα υπάρχουν μεγάλα βότσαλα βαλμένα κάθετα. Η ακριβής λειτουργία αυτής της κατασκευής δεν είναι δυνατόν ακόμη να καθοριστεί αλλά είναι βέβαιο ότι το λιγότερο σε μία πρώτη φάση, είχε άμεση σχέση με τη β΄ δεξαμενή καθαρισμού.

Ανάμεσα σ' αυτό το πλακόστρωτο και την α΄ δεξαμενή στα βόρεια και ακριβώς κάτω από το δάπεδο που αντιστοιχεί στην παραπάνω, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι. Ο πρώτος και μεγαλύτερος βρίσκεται κατά μήκος του νότιου τοιχώματος της παραπάνω δεξαμενής στο ανατολικό άκρο (Πίν. 258 δ). Ήταν κιβωτιόσχημος, κεραμοσκεπής, κατασκευασμένος από τέσσερις ορθογώνιες κεραμίδες τοποθετημένες δύο-δύο που σχημάτιζαν τις δύο πλευρές τριγώνου με βάση το βάθος της ταφής. Η κορυφή του καλυπτόταν με δύο κεραμίδες καλυπτήρες. Ο νεκρός βρέθηκε τοποθετημένος Α.-Δ., με το κεφάλι δυτικά και τα χέρια σταυρωμένα. Ο δεύτερος τάφος, στα νοτιοανατολικά του πρώτου και με τον ίδιο προσανατολισμό αποτελείτο από ένα μόνο καλυπτήρα που σκέπαζε τα οστά που ήταν άτακτα στοιβαγμένα. Και οι δύο ταφές ήταν ακτέριστες.

Στον ίδιο τομέα, ολόγυρα και κάτω από τους τάφους, ανασκάσαμε σε βάθος 2 μ. στρώματα επίχωσης ανακατεμένα με καθαρό πηλό χωρίς κεραμική. Η κεραμική που βρέθηκε μέσα σ' αυτά τα

στρώματα επίχωσης προέρχεται κατά ένα μεγάλο μέρος από το αγγειοπλαστέιο αλλά μαζί βρέθηκαν και μερικά όστρακα αττικά.

3. Δοκιμαστικές τομές (με σκοπό την επαλήθευση στοιχείων)

Η ανασκαφή του μάρτυρα D/E3 δεν έδειξε καμία συνέχεια του μικρού τοίχου που αποκαλύφθηκε στα νότια του D3. Η λειτουργία αυτής της κατασκευής παραμένει λοιπόν απροσδιόριστη αλλά η ανασκαφή μας έδωσε ένα σημαντικό στοιχείο χρονολόγησης: ένα θραύσμα κορινθιακού αρυβάλλου που βρέθηκε στη βάση του μικρού τοίχου που χρονολογείται στη μέση κορινθιακή περίοδο.

Ο τοίχος βόρεια του C3 που αποκαλύφθηκε εν μέρει το 1985 ανασκάφηκε σε μήκος πάνω από 20 μ. αλλά σταματά στη βορειοανατολική άκρη του πλατώματος. Τελείωσε η ανασκαφή ενός αποθέτη κεραμικής στη νοτιοανατολική γωνία του D6.

4. Κεραμική

Αν και κανένα καινούργιο σχήμα αγγείου δεν προστέθηκε σε αυτά τα 15 που ήδη υπάρχουν και επαναλαμβάνονται, αξίζει να αναφερθεί η ανακάλυψη δύο θραυσμάτων μιας πήλινης μήτρας ανθρώπινου ειδωλίου, από την οποία σώζονται ένα μάτι και τμήμα από την κόμμωση του προσώπου (Πίν. 258 β). Η παρουσία αυτής της μήτρας που προστίθεται στα αγγεία και στα κεραμίδια αποτελεί μια συμπληρωματική ένδειξη της ποικιλίας παραγωγής αυτού του εργαστηρίου.

5. Εργασίες συντήρησης-προστασίας.

Πριν την τελική συντήρηση των κτισμάτων που σώζονται προηγήθηκαν πρόχειρες εργασίες συντήρησης-προστασίας από τον αρχιτέκτονα T. Kozelj, κυρίως στο μακρύ τοίχο που περιβάλλει το πλακόστρωτο στα βόρεια καθώς και στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος των δεξαμενών. Ο μεγάλος κλίβανος έχει καλυφθεί με άμμο εσωτερικά για να προστατευθεί ο θάλαμος θέρμανσης που σώζεται εν μέρει. Προστατευτικά μέτρα επίσης έχουν ληφθεί για το επίχρισμα που καλύπτει το δάπεδο και το εσωτερικό των τοίχων της α΄ δεξαμενής του συγκροτήματος καθαρισμού του πηλού.

KATERINA ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ - FRANCINE BLONDÉ
JACQUES Y. PERREAULT

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΦΙΛΙΠΠΟΙ

Η ανασκαφική περίοδος του 1988 κράτησε από την 1η μέχρι τις 19 Αυγούστου με τη συνεργασία των Patrick Weber, αρχιτέκτονα, B. Αναγνωστοπούλου, σχεδιάστριας και της Manuela Wurch-Kozelj, δόκιμης ερευνήτριας προχωρημένων σπουδών Αρχιτεκτονικής και Αρχαιολογίας. Οι εργασίες αφιερώθηκαν κυρίως στη συμπλήρωση διαφόρων φακέλων που βρίσκονται στο στάδιο της αποπεράτωσης.

Η συστηματική περιγραφή των ερειπίων είχε δείξει ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία που δεν ήταν πάντοτε ευδιάκριτα και είχαν παραμεληθεί ή παρανοηθεί όταν έγιναν οι αποτυπώσεις του 1977 και 1978: αυτά τα τεκμήρια λοιπόν αποκαλύφθηκαν. Εκπονήθηκαν κυρίως αρκετές αρχιτεκτονικές τομές που κάνουν εμφανή τόσο τη γενική κλίση του εδάφους στον τομέα του Forum, όσο και τη σχετική στάθμη των διαφόρων κτιρίων. Προκύπτει ότι ορισμένοι τοίχοι που είχαμε σκεφτεί να συνδέσουμε είναι άσχετοι μεταξύ τους: η συνεισφορά είναι ουσιαστική για την επεξεργασία που έγινε στη χρονολογική ερμηνεία του συνόλου του τομέα. Τέλος, επαληθεύτηκαν μερικές τοπογραφικές τιμές του H. Ducoux για να δοθεί με ακρίβεια η θέση του Forum μέσα σε πολεοδομικό κάναβο της πόλης.

Σκοπός των εργασιών ήταν επίσης η αποπεράτωση της προκαταρκτικής μελέτης των αρχιτεκτονικών λίθων (Πίν. 259 α-β). Συμπληρώθηκαν έτσι οι φάκελοι «του πυρπολημένου μνημείου» (αριθ. 13)¹ και της μεγάλης αίθουσας που, στα δυτικά, έπαιξε το ρόλο της βασιλικής (αριθ. 12) καθώς και σε μικρότερο βαθμό, η συμπλήρωση του φακέλου των κοινών λίθων των ναών. Άρχισε η μελέτη των κιονοστοιχιών των στοών. Παρουσιάζει πολλές δυσκολίες γιατί οι λίθοι που σώζονται είναι αποσπασματικοί: η κλασική κιονοστοιχία θρυσματίστηκε για να ενσωματωθεί στους τοίχους της παλαιοχριστιανικής φάσης· η παλαιοχριστιανική κιονοστοιχία διατηρείται αρκετά καλά. Τέλος άρχισε η σύνταξη καταλόγου ρυθμών με ενδιαφέρον (βάσεις και κιονόκρανα κυρίως) που δεν ξέρουμε σε ποιο μνημείο να αποδώσουμε: ορισμένα θα πρέπει

1. Οι αριθμοί παραπέμπουν στο σχέδιο δημοσιευμένο με επεξηγήσεις στο BCH 106 (1982), σ. 651-653.

να συνδεθούν με παλιότερες φάσεις, ή να προέρχονται από μνημεία που βρίσκονται έξω από το Forum. Οι εργασίες αποκατάστασης είναι τώρα εφικτές για το σύνολο των μνημείων. Εφέτος προωθήθηκαν στα κτίρια της βόρειας πλευράς που είχαν μελετηθεί τον περασμένο χρόνο: εξέδρα (αριθ. 2), μικρό μνημείο στα δυτικά (αριθ. 4), μικρό μνημείο στα ανατολικά (αριθ. 26). Είμαστε σε θέση να αποκαταστήσουμε σχεδόν ολόκληρο, και όχι υποθετικά, το δυτικό μνημείο (αριθ. 4), όμως τίποτα δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα με το μνημείο στα ανατολικά (αριθ. 26): σώζονται μόνο τα θεμέλια και μερικά απομεινάρια ενός πρώτου δόμου και η κάτοψη είναι δύσκολο να ερμηνευθεί. Η φθορά των άνω ορατών επιφανειών μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι καταστράφηκε πολύ νωρίτερα από τα άλλα.

Τέλος, αποπειραθήκαμε να διαβάσουμε μια επιγραφή που είχε μείνει μέχρι τώρα απαρατήρητη. Ήταν χαραγμένη στη στενή πλευρά ενός μακρόστενου λίθου (βάση έφιππου αγάλματος ασφαλώς), που χρησιμοποιήθηκε ξανά ύπτιος μέσα σ' ένα

είδος μεγάλης ποτίστρας ζώων (Πίν. 260 β) χτισμένης σε ύστερη εποχή πάνω στο πλακόστρωτο: η ενεπίγραφη πλευρά αποτελεί σήμερα την όψη αρμού του λίθου προς το εσωτερικό του μνημείου (Πίν. 260 α). Πρόκειται για αναθηματική επιγραφή εννέα στίχων με ύψος που μειώνεται, για κάποιον C. Orrius, μέλος μιας μεγάλης οικογένειας της αποικίας: το όνομά του εμφανίζεται στον ανατολικό ναό, ίσως και στο «πυρπολημένο κτίριο» και είχε πλούσια σταδιοδρομία στο δήμο. Η ανάγνωση δυσχεραίνεται από το στενό άνοιγμα του αρμού που δεν ξεπερνάει τα 0,065 μ. στη μια πλευρά, τα 0,015 μ. στην άλλη (οι πιο μικροί στίχοι είναι αυτοί που διακρίνονται πιο λοξά) και από το βάρος του λίθου που δεν επιτρέπει τη μετακίνησή του.

Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι οι ουσιαστικές επιτόπιες εργασίες αποτύπωσης έχουν περατωθεί, εκτός τις επαληθεύσεις που θα απαιτήσει η αποκατάσταση: σ' αυτήν την τελευταία θα αφιερώσουμε μελλοντικά τις προσπάθειές μας.

MICHEL SÈVE

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Το 1988 το Ινστιτούτο Καλών Τεχνών του Πανεπιστημίου της Ν. Υόρκης διενήργησε με άδεια του Υπουργείου Πολιτισμού, ανασκαφές στη Σαμοθράκη για λογαριασμό της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών και με την επίβλεψη της ΙΘ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Οι ανασκαφές διεξήχθησαν στο ιερό των Μεγάλων Θεών από 23 Ιουνίου ως 13 Αυγούστου 1988.

Στόχος των εργασιών του 1988 υπήρξε η ολοκλήρωση του καθαρισμού της μεσαίας βαθμίδας του δυτικού λόφου του Ιερού, όπου τυχαία ευρήματα το 1979 και συστηματική ανασκαφή το 1986 και 1987 αποκάλυψαν την ύπαρξη ενός νεωρίου (μεγάλου κτιρίου προορισμένου να στεγάσει ανάθημα πολεμικού πλοίου), ενός εστιατορίου και ενός ισχυρού αναλημματικού τοίχου του 3ου αι. π.Χ. καθώς και αρκετές φάσεις οικοδομικής δραστηριότητας. Το δυτικό τμήμα της βαθμίδας έπρεπε να καθαριστεί σε βάθος 3 μ. από τις επιχώσεις, που είχαν δημιουργηθεί από τις κατολισθήσεις στις υπερκείμενες βαθμίδες και τις εναποθέσεις που είχαν γίνει κατά τη διάρκεια των βυζαντινών χρόνων προκειμένου να ισοπεδωθεί ο χώρος.

Οι εργασίες προχώρησαν από Α. προς Δ., προκειμένου να είναι δυνατή η προσέγγιση του αποθέτη που βρίσκεται στη δυτική κοίτη του χειμάρρου του ιερού, ακριβώς έξω από τον αρχαιολογικό χώρο. Αφαιρέθηκε η επίχωση που κάλυπτε το βυζαντινό κτίσμα προς το δυτικό άκρο του νεωρίου, προφανώς βιομηχανική εγκατάσταση, καθώς και εκείνη μεταξύ του νότιου τοίχου του και του νότιου τοίχου του νεωρίου. Στα δυτικά του νεωρίου, η απομάκρυνση υλικού από κατολισθήσεις στη νότια και δυτική βαθμίδα αποκάλυψαν την απόληξη του μεγάλου ελληνιστικού αναλήμματος, μια προσθήκη στη βυζαντινή βιομηχανική εγκατάσταση και δίπλα στο νεώριο, καλυμμένο σχεδόν με τη βυζαντινή προσθήκη, ένα κτίριο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων που πιθανόν να χρησίμευε για έκθεση αναθημάτων. Κατά μήκος του δυτικού ορίου του αρχαιολογικού χώρου υπήρχαν ίχνη ενός δρόμου με κατεύθυνση από το βόρειο άκρο του ιερού προς τη στοά.

Η αρχαιολογική έρευνα σε αυτή την περιοχή έχει πλέον ολοκληρωθεί, αλλά είναι αναγκαία η συντήρηση των ερειπίων προκειμένου να διασφαλισθούν από μελλοντικές φθορές.

Νεώριο. Η περιορισμένης έκτασης ανασκαφή μέσα στο Νεώριο και η μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών του πρόσφεραν πολύτιμα στοιχεία σχετικά με τη μορφή αυτού του μοναδικού κτιρίου.

Κιγκλίδωμα: Η απομάκρυνση του λεπτού στρώματος των φερτών υλικών που κάλυπτε το βόρειο ήμισυ του κτιρίου αποκάλυψε επιπλέον στηρίγματα του κιγκλιδώματος μεταξύ των κίωνων. Βρίσκονται πλησίον της βάσης κάθε κίονα και στο κέντρο κάθε μετακίονιου. Η ύπαρξη μολύβδου σε δύο τέτοια στηρίγματα και η παρουσία μαρμάρου και ριניσμάτων ψαμμόλιθου στις επιχώσεις του ελληνιστικού δαπέδου πλησίον των στηριγμάτων μαρτυρούν ότι η βάση του κιγκλιδώματος ήταν μαρμάρινη και αποτελείτο από κυβόλιθους πάχ. 0,19 μ. περίπου και μήκ. 1,90 μ. κατά μέσο όρο. Οι κυβόλιθοι δεν σώζονται· πιθανόν η εξαφάνισή τους να οφείλεται στην ασβεστοκάμινο που δημιουργήθηκε στη βόρεια πτέρυγα του νεωρίου κατά τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

Θύρες. Έγινε ταύτιση και άλλων μελών των δύο μαρμάρινων θυρωμάτων με δωρικό θριγκό που αποτελούσαν τη βόρεια είσοδο του κτιρίου. Η συσχέτιση αυτών των μελών με το κτίριο, που είχε βασιστεί αρχικά στα θραύσματα της ζωφόρου που είχε ανακαλυφθεί πλησίον της θύρας, επιβεβαιώθηκε με την ανακάλυψη ενός κυβολίθου από τον τοίχο που επαφτόταν στο κιονόκρανο, το επιστύλιο και τη ζωφόρο μιας θύρας.

Ρωμαϊκό κτίσμα. Ανακαλύφθηκε ένα άγνωστο μέχρι τώρα ρωμαϊκό κτίριο που χρονολογείται ίσως στο 2ο αι. μ.Χ. ακριβώς δυτικά του νεωρίου. Είναι χτισμένο πάνω σε ογκόλιθους και η εξωτερική πλευρά των τοίχων του αποτελείται από ακανόνιστους ψαμμόλιθους τοποθετημένους σε πολυγωνική διάταξη παρόμοια με εκείνη του ανακτόρου. Ήταν καλυμμένη με ερυθρό επίχρισμα, που πιθανόν να βοηθούσε στη στεγανοποίησή του, και ένα λεπτό στρώμα λευκού κονιάματος. Η εσωτερική πλευρά αποτελείται από μικρότερα τεμάχια και αργούς λίθους χτισμένους με ασβεστοκονίαμα και ήταν επίσης καλυμμένη με λευκό κονίαμα πάνω από δύο

στρώματα επιχρίσματος. Το κτίσμα ήταν ορθογώνιο 8,90x5,40 μ., με μια διπλή θύρα, πλ. 1,30 μ., στο κέντρο της βόρειας πλευράς. Απέναντι από τη θύρα υπήρχε θρανίο, πλ. 0,55 και ύψ. 0,60 μ., κατά μήκος του νότιου τοίχου που συνεχιζόταν και ως τη μέση του ανατολικού και δυτικού τοίχου. Στο δάπεδο, μπροστά από το θρανίο, υπήρχε μαρμάρινος κυβόλιθος, προφανώς για να στηρίζει κάποιο αντικείμενο, ενώ άλλο ένα στη βορειοανατολική γωνία φαίνεται ότι χρησίμευε για τον ίδιο σκοπό. Η οροφή η οποία είχε καταπέσει πάνω στο δάπεδο ήταν καλυμμένη με λακωνικές κεράμους.

Το έδαφος είχε αφαιρεθεί στα νότια και στα δυτικά προκειμένου να κατασκευαστούν τα θεμέλια. Ένα μέρος του κτιρίου παρέμενε κάτω από την επιφάνεια σε αυτές τις πλευρές και ένας αναλημματικός τοίχος από αργούς λίθους σχημάτιζε αποχετευτική δίοδο στα σημεία που εξείχε από το επίπεδο του εδάφους. Στα δυτικά, ο αναλημματικός τοίχος υποστήριζε το ψηλότερο επίπεδο ενός δρόμου ή κεκλιμένου επιπέδου που είχε κατεύθυνση από το βόρειο τμήμα του ιερού κατά μήκος της δυτικής άκρης του δυτικού λόφου, προς τη βαθμίδα της στοάς. Μέρος της βόρειας πρόσοψης βρισκόταν, επίσης, κάτω από την επιφάνεια ενώ το δυτικό τμήμα ήταν καλυμμένο από μια μικρή πλαγιά με κατεύθυνση το δρόμο.

Μέσα στο κτίριο δεν υπήρχε τίποτα που να υποδηλώνει τον προορισμό του και μόνο το θρανίο και οι βάσεις μαρτυρούν ότι χρησίμευε για την έκθεση και την προστασία αναθημάτων.

Κάμιнос. Λίγο αργότερα από την ανέγερση του ρωμαϊκού κτιρίου, εγκαταστάθηκε μια ορθογώνια κάμιнос στη βόρεια πλευρά του, δίπλα στο Νεώριο. Αν και ο κόκκινος πηλός που αποτελούσε τα απόβλητα της καμίνου απλώθηκε πάνω από την περιοχή κατά τους βυζαντινούς χρόνους, δεν υπάρχει σαφής μαρτυρία σχετικά με τον προορισμό ή τη χρονολόγησή της.

Βυζαντινό βιομηχανικό συγκρότημα. Μετά την καταστροφή του Νεωρίου και του ρωμαϊκού κτιρίου, το δυτικό τμήμα του πρώτου και το ανατολικό του τελευταίου κατέλαβε ένα συγκρότημα το οποίο φαίνεται ότι χρησίμευε για βιομηχανικούς σκοπούς, αν και η χρήση του δεν έχει απολύτως εξακριβωθεί. Ένα νόμισμα του Ρωμανού Ι που βρέθηκε στην τάφρο θεμελίωσης του κεντρικού κτιρίου υποδηλώνει ότι το κτίριο κατασκευάστηκε τον 10ο αι. μ.Χ. και επομένως είναι σχεδόν σύγχρονο του γειτονικού φρουρίου. Μεθοδική εξέταση έδειξε ότι δεν θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν ταυτόχρονα. Τόσο η στρωματογραφία όσο και το γε-

γονός ότι το βόρειο τμήμα του βιομηχανικού συγκροτήματος καταστράφηκε και το υπόλοιπο είχε ισοπεδωθεί μαρτυρούν ότι το φρούριο είναι μεταγενέστερο.

Κεντρικό οικοδόμημα. Είναι ένα ορθογώνιο κτίριο (11 μ. Α.-Δ. και 9,80 μ. Β.-Ν.) που οικοδομήθηκε πάνω στα κεκλιμένα ερείπια του νεωρίου εκτός από τη δυτική του πλευρά όπου χρησιμοποιείται ο ανατολικός τοίχος του ρωμαϊκού κτιρίου. Το οικοδομικό του υλικό προέρχεται από τον τοίχο με θαλάσσιο ασβεστόλιθο του Εστιατορίου, που βρισκόταν στην ανατολική άκρη της βαθμίδας, από ψαμμόλιθο, ασβεστόλιθο και μαρμαρίνους κυβόλιθους του νεωρίου καθώς και από τα στηρίγματα πλοίων και άλλα γειτονικά κτίρια.

Το κτίριο αποτελείται από τρεις επιμήκεις αίθουσες με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει μια αίθουσα, πλ. 1,80 μ., με δάπεδο από κροκάλες και τσιμεντοκονίαμα. Καταλαμβάνει μέρος του πλάτους του κτιρίου ενώ μια χωριστή αίθουσα 2,30 μ. Β.-Ν. και 1 μ. Α.-Δ., με δάπεδο από μεγάλους κυβόλιθους καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου και δεν συγκοινωνεί με τις γειτονικές. Η ανατολική αίθουσα είχε είσοδο προς Α. με μια θύρα, πλ. 1,20 μ., στο κέντρο της αίθουσας, όχι του κτιρίου. Η κεντρική αίθουσα έχει πλάτος 3,80 μ. Στο νότιο τμήμα του υπάρχει μια κόγχη με εξαιρετικά παχείς τοίχους και ανυψωμένο δάπεδο από αρχαίους λίθους. Το νότιο τμήμα αίθουσας έχει δάπεδο από κροκάλες και τσιμεντοκονίαμα ενώ το βόρειο έχει το αρχικό χωμάτινο δάπεδο. Η αίθουσα συγκοινωνεί με τις παρακείμενες προς Α. και Δ. μόνο με τρία στενά (0,55-0,65 μ.) και χαμηλά ανοίγματα σε κάθε πλευρά. Αυτά που βρίσκονται στην ανατολική πλευρά έχουν υπερυψωμένα κατώφλια στο επίπεδο του τσιμεντένιου δαπέδου ενώ αυτά που βρίσκονται δυτικά φτάνουν το επίπεδο της κόγχης. Από ίχνη κονιάματος που βρέθηκαν στους θεμέλιους λίθους συμπεραίνεται ότι πιθανόν να υπήρχε παρόμοιο άνοιγμα στη βόρεια εξωτερική πλευρά. Η δυτική αίθουσα είχε, επίσης, ένα υπερυψωμένο τμήμα στη νότια πλευρά, όπου υπήρχαν ίχνη πυράς και έντονης θερμοκρασίας, ένα κοίλωμα στο δάπεδο απέναντι στο νότιο άνοιγμα της κεντρικής αίθουσας και ένα πολύ στενό (0,20 μ.) άνοιγμα προς το εξωτερικό, στο κέντρο του βόρειου τοίχου της. Όλα τα επίπεδα της αίθουσας ήταν καλυμμένα με δάπεδο από κονίαμα όμοιο με εκείνο που είχε χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του κτιρίου.

Τα χαρακτηριστικά στοιχεία του κτιρίου και ειδικότερα τα στενά ανοίγματα που υπάρχουν μεταξύ

των τμημάτων του και του εξωτερικού υποδηλώνουν ότι χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή κάποιου προϊόντος που προϋπέθετε διαχωρισμό με τα χέρια ή με τη μέθοδο της επίπλευσης, αλλά το προϊόν παραμένει άγνωστο. Η απουσία ορυκτών αποβλήτων στη γειτονική επίχωση μαρτυρεί ότι το προϊόν θα πρέπει να ήταν ζωϊκής ή φυτικής προέλευσης.

Προσθήκες. Μετά την αρχική κατασκευή του κτιρίου προστέθηκε μια αίθουσα ή αυλή 3 μ. Α.-Δ. και 5 μ. Β.-Ν. στην ανατολική πλευρά του ενώ προς Δ. χτίστηκε μια μεγαλύτερη αίθουσα της οποίας το δάπεδο ήταν 1 μ. ψηλότερα από εκείνο του αρχικού κτιρίου.

Ευρήματα. Από τις ρωμαϊκές επιχώσεις περιου-

λέχθηκαν πολυάριθμα θραύσματα μαρμάρινων γλυπτών μεταξύ των οποίων μία θαυμάσια ένθετη κεφαλή μαρμάρινου αγάλματος.

Οι βυζαντινές επιχώσεις απέδωσαν θραύσματα από τα περισσότερα μαρμάρινα κτίρια του ιερού, θραύσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών γλυπτών καθώς και θραύσματα επιγραφών. Η σημαντικότερη από αυτές είναι μια ελληνιστική αναθηματική (;) επιγραφή που αναφέρει το όνομα του Φιλίππου και μια ρωμαϊκή στήλη που αναφέρεται στις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ του αυτοκράτορα Κλαύδιου και Μαρόνειας.

JAMES R. McCREDIE

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1988 το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας ενισχύθηκε με δύο αρχαιολόγους με σύμβαση αορίστου χρόνου (Σταυρούλα Δαδάκη και Σοφία Δουκατά). Ο συντηρητής τοιχογραφιών Βάιος Γανίτης μετατέθηκε στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ο φύλακας Σερρών Κώστας Λουκίδης, μετατέθηκε στη Δράμα και τη θέση του στις Σέρρες κατέλαβε ο Αλέκος Καπετάνιος.

Συνεργασία με διαφόρους οργανισμούς

Κατά το 1988 η Εφορεία μας χρηματοδοτήθηκε εκτός από το πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων του Υπουργείου Πολιτισμού και από άλλες πηγές: ΕΟΤ, Νομαρχιακό Ταμείο Καβάλας, Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, Μητρόπολη Αλεξανδρουπόλεως και Σαμοθράκης και Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Συνεργάστηκε επίσης με Δήμους και Κοινότητες. Ο Δήμος Διδυμοτείχου συνέχισε το πρόγραμμα ανάδειξης των μνημείων του Διδυμοτείχου, στα πλαίσια των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων. Ο Δήμος Σιδηρόκαστρου και η Κοινότητα Κρηνίδων απασχόλησαν μέσα στα πλαίσια προγράμματος της ΕΟΚ προσωπικό, το οποίο εργάστηκε με την εποπτεία μας στο Σιδηρόκαστρο και στους Φιλίππους. Επίσης το ΤΑΠ και η Κοινότητα Κρηνίδων υπέγραψαν προγραμματική σύμβαση για την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων. Ο Δήμος Φερρών δεν κατόρθωσε να αξιοποιήσει κονδύλιο για την αναστήλωση του βυζαντινού ναού της Παναγίας Κοσμοσώτειρας. Ο πολυμερισμός των χρηματοδοτήσεων και η υποχρέωση της Εφορείας να προσαρμόζεται στις συνθήκες εργασίας, που ο εκάστοτε συνεργαζόμενος φορέας επέβαλε, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της αποτελεσματικότητας.

Πολιτιστικές δραστηριότητες

Συνεργάστηκαν και φέτος οι «Βυζαντινές Συναντήσεις», κατά τις οποίες μέλη και συνεργάτες της Εφορείας παρουσιάζουν τις εν εξελίξει εργασίες τους: 1. Γ. Παπάζογλου, Μεταφρασμένα τουρκικά έγγραφα του μετοχίου Ορφάνη της μονής Διονυσίου, 2. Χ. Μπακιρτζής, Συμπόσιο για τη Βυζαντινή Θράκη, στο Πανεπιστήμιο του Illinois στην Urbana-Champaign, 3. Χ. Μπακιρτζής, Μαρμάρινη εικόνα της αγίας Θεοδώρας από τη Θεσσαλονίκη

και Ν. Ζήκος, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα του Μουσείου Κομοτηνής, 4. Κ. Σκαλίδου, Μουσεία, η μουσική των πραγμάτων, Προσέγγιση στο ρόλο και τη λειτουργία του σύγχρονου Μουσείου, 5. R. Ousterhout, Byzantine and post-byzantine monuments in Eastern Thrace. 6. M. White, The house church and the Synagogue in the Aegean, 7. Ν. Ρουδομέτωφ, Τα τοπικά νομίσματα των Ελληνικών Κοινοτήτων της Θάσου και Ανατολικής Μακεδονίας στα τέλη του 19ου αι., 8. Γ. Ξεινός, Εντυπώσεις από ένα πρόσφατο ταξίδι στην Ίμβρο.

Το Μάρτιο το Πανεπιστήμιο του Illinois στην Urbana-Champaign προσεκάλεσε να μεταφερθεί μέλος της έκθεσής μας για τις δραστηριότητες της Εφορείας μας στη Θράκη, δηλαδή σχέδια και φωτογραφίες, που είχαν εκτεθεί το 1987 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής με αφορμή το Διεθνές Συμπόσιο «Βυζαντινή Θράκη: πρόσωπο και χαρακτηρισμός». Την έκθεση στην Urbana πλαισίωσε ημερίδα με θέμα τη «Βυζαντινή Θράκη».

Ανασκαφές

Φέτος έγιναν ανασκαφές από αρχαιολόγους της Εφορείας μας στο Σιδηρόκαστρο, Αμφίπολη, Καβάλα, Κησιά Παγγαίου (βλ. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 2, 1988, σ. 433-7), Παπίκιον όρος, και Διδυμότειχο. Η Έφορος Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου συνέχισε την ανασκαφή της βασιλικής Γ΄ Φιλίππων, ενώ το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης έκανε την α΄ περίοδο ανασκαφής στο 4ο νοτιοανατολικό οικοδομικό τετράγωνο στους Φιλίππους, υπό τη διεύθυνση του αναπληρωτή καθηγητή Γ. Γούναρη. Φοιτητές του Πανεπιστημίου του Illinois at Urbana-Champaign με επικεφαλής τον καθηγητή τους R. Ousterhout παρακολούθησαν την ανασκαφή στα Κησιά του Παγγαίου.

Μνημεία

Συνεχίστηκε και σχεδόν ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του α΄ ορόφου του μεγάρου Τόκκου στην Καβάλα όπου έχει εγκαταστασθεί η Εφορεία μας. Ο όροφος αυτός περιλαμβάνει αίθουσα περιοδικών αρχαιολογικών εκθέσεων. Σημαντικές επίσης ήταν οι εργασίες στην Κοσμοσώτειρα Φερρών: φωτογράφιση του ναού εσωτερικά και εξωτερικά, φωτογραφμετρική αποτύπωση εξωτερικών όψεων, αντικατάσταση μολυβδοφύλλων νοτιοδυτικού τρουλίσκου, έναρξη ακριβούς αποτύπωσης του μνημείου, ολοκλήρωση του συστήματος μέτρησης μικρομετακινήσεων. Οι μετρήσεις αυτές ολοκλήρωσαν κύκλο ενός έτους.

Συντήρηση

Φέτος έγινε καθαρισμός όλων των εικόνων στο μητροπολιτικό ναό της Παναγίας στην Κομοτηνή. Έγινε επίσης στερέωση τοιχογραφιών στην Αγία Αικατερίνη Διδυμοτείχου, στη μονή Προδρόμου Σερρών και στον Άγιο Γεώργιο Νιγρίτας. Οι τοιχογραφίες στο τύμπανο της βόρειας κεραίας στην Κοσμοσώτεια καθαρίστηκαν από ομάδα συντηρητών της Διεύθυνσης Συντήρησης. Η ομάδα συντήρησης ψηφιδωτών ασχολήθηκε με ψηφιδωτά από το Οκτάγωνο Φιλίππων και τη Μαρώνεια. Στο εργαστήριο της Εφορείας έγινε καθαρισμός και συγκόλληση κινητών ευρημάτων ανασκαφών.

Βιβλιοθήκη

Στη βιβλιοθήκη φέτος εισήχθησαν από αγορά 88 τόμοι και από δωρεές 97 τόμοι. Στη βιβλιοθήκη φέτος εργάστηκαν εκτός από τα μέλη της Εφορείας ο Γ. Παπάζογλου, διδάκτωρ μεσαιωνικής φιλολογίας, ο R. Ousterhout, University of Illinois at Urbana - Champaign, M. White, Oberlin College, E. Motos Guítao, Πανεπιστήμιο Γρανάδας και φοιτητές διαφόρων Πανεπιστημίων.

Απαλλοτριώσεις

Φέτος έγιναν οι ακόλουθες απαλλοτριώσεις: 1. Ιδιοκτησία Μαρίας Χατζηδιαμαντή, οδός Σωκράτους 11, Κομοτηνή. 2. Ιδιοκτησία αδελφών Αποστολίδη, οδός Σωκράτους 9, Κομοτηνή. 3. Ιδιοκτησία Ε. Σιδερά-Ζηκουρίδου, κοντά στην Κοσμοσώτεια, Φέρραι. 4. Ιδιοκτησία Β. Εμμανουηλίδη - Χ. Σαρίογλου, κοντά στο Τζιντζιρλή Τζαμί, Σέρραι.

Οι εκθέσεις που ακολουθούν υπογράφονται από τους συντάκτες των, οι οποίοι και φέρουν την ευθύνη της επιστημονικής και γλωσσικής σύνταξης: Χαράλαμπος Μπακιρτζής (Χ. Μ.), Νικόλαος Ζήκος (Ν. Ζ.), Αγγελική Στρατή (Α. Σ.), Κωνσταντίνος Τσουρής (Κ. Τ.), Σταυρούλα Δαδάκη (Στ. Δ.), Αργύρης Μπακιρτζής (Α. Μ.)

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ**ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ**

Καβάλα

Αρχοντικό Τόκκου

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν σχεδόν οι ερ-

γασίες διαμόρφωσης του α' ορόφου σε εκθεσιακό χώρο:

1) Τοποθετήθηκαν μαρμάρινες πλάκες στο πλατύσκαλο εισόδου. 2) Τοποθετήθηκαν τα κουφώματα και τα υαλοστάσια των προθηκών της δυτικής πλευράς. 3) Κατασκευάστηκαν οι κλίμακες και τα κιγκλιδώματα προς το ισόγειο, το β' όροφο και το δωμάτιο της βόρειας πλευράς. 4) Επενδύθηκαν οι δοκοί της οροφής και τα υποστυλώματα με σανίδωμα. 5) Κατασκευάστηκαν οι πόρτες προς το δωμάτιο της βόρειας πλευράς και τις τουαλέτες. 6) Βάφηκε με λαδομπογιά η οροφή και βερνικώθηκαν τα υπόλοιπα ξύλινα στοιχεία, πόρτες, κουφώματα, σκάλες, υποστυλώματα πλην των πατωμάτων. 7) Επιδιορθώθηκαν οι σοβάδες και βάφηκαν με υδρόχρωμα οι περιμετρικοί τοίχοι. 8) Επίσης ξηλώθηκε η στέγη των εργαστηρίων, τοποθετήθηκε ασφαλτόπανο πάνω στο σανίδωμα και επανατοποθετήθηκαν τα κεραμίδια. (Α. Μ.).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ**

Νέο Σιδηροχώριο

Ναός Αγίου Θεοδώρου Στρατηλάτη

Στη νεόκτιστη εκκλησία του χωριού Νέου Σιδηροχωρίου, κοντά στην Κομοτηνή, μεταφέρθηκαν οι εικόνες που διακοσμούσαν το τέμπλο της παλιάς εκκλησίας και που προέρχονταν από το χωριό Σιδηροχώριο (Σαμάκοβο) της Ανατολικής Θράκης.

Σε τρεις από τις δεσποτικές εικόνες έγιναν οι απαραίτητοι καθαρισμοί και η συντήρηση με αφαίρεση των επιζωγραφήσεων από το συντηρητή της Εφορείας Παναγιώτη Ματζίρη.

Πρόκειται για τις εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, της Παναγίας Οδηγήτριας και του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη (διαστ. 1,13x0,76 μ.), χρονολογημένες με επιγραφή το 1849. Ζωγραφήθηκαν από το ζωγράφο Πολυζώη ο οποίος καταγόταν από το Τζόρλου (Τυρολόη) της Ανατολικής Θράκης, όπως μαρτυρεί και επιγραφή που υπάρχει στην εικόνα του Αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη. *Έργων διὰ χειρὸς/Πολυζώη ἐκ Τζόρλου.*

Οι εικόνες αυτές διακρίνονται για την τεχνοτροπία που χαρακτηρίζει την περιοχή της Ανατολικής Θράκης, με πολλές όμως επιδράσεις και μιμήσεις δυτικότερες. (Α. Σ.).

Κομοτηνή

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου

Εκτός από τις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κομοτηνή που συντηρήθηκαν το 1987, τη χρονιά αυτή έγιναν εργασίες καθαρισμού και συντήρησης στις υπόλοιπες τριάντα εικόνες, μικρών διαστάσεων, που είναι τοποθετημένες στη δεύτερη σειρά του ξυλόγλυπτου τέμπλου.

Στις εικόνες αυτές που χρονολογούνται στο 18ο και 19ο αι. απεικονίζεται το Δωδεκάορτο, μαζί με άλλες γιορτές του εορτολογίου όπως επίσης και μεμονωμένες μορφές αγίων.

Εδώ εντοπίστηκαν τέσσερις διαφορετικές ομάδες από τεχνοτροπική άποψη, ενώ είναι ενδεικτικές οι σχέσεις και συγγένειες με τη ζωγραφική των εικόνων στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.

Συντηρήθηκαν επίσης και οι δύο εικόνες των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ που διακοσμούσαν τις δύο θύρες δεξιά και αριστερά της Ωραίας Πύλης, χρονολογημένες στο 19ο αι.

Στις εικόνες του Αγίου Χαραλάμπους (1764), της Πρώτης Οικουμενικής Συνόδου (1776), της Κοίμησης της Θεοτόκου (19ος αι.), του Αγίου Κυπριανού (19ος αι.), του Αγίου Αθανασίου (19ος αι.), των Αγίων Πάντων (19ος αι.) και της Κοίμησης της Θεοτόκου (από τέμπλο, 19ος αι.) που φυλάσσονταν σ' αυτό το ναό της Κομοτηνής, έγιναν όλες οι σχετικές εργασίες με τον καθαρισμό, τη στερέωση και τη συντήρησή τους από το συντηρητή της Εφορείας Παναγιώτη Ματζίρη (Α.Σ.)

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Τέμενος Βαγιαζήτ

Συνεργείο με επικεφαλής το συντηρητή της Εφορείας Π. Ματζίρη πραγματοποίησε εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου στο λεγόμενο τέμενος Βαγιαζήτ στο Διδυμότειχο. Καθαρίστηκαν οι τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου, αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις που έγιναν κατά καιρούς με υδροχρώματα, στερεώθηκαν τα χρώματα και πραγματοποιήθηκαν στεφανώματα.

Η δαπάνη αντιμετώπιστηκε εξ ολοκλήρου από το Δήμο Διδυμοτείχου (πρόγραμμα ανάδειξης πολιτιστικής φυσιογνωμίας Διδυμοτείχου) (Κ.Τ.).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σιδηρόκαστρο

Κάστρο

Συνεχίστηκαν για δεύτερη χρονιά, σε συνεργασία με το Δήμο Σιδηρόκαστρου, οι ανασκαφικές έρευνες στο υστεροβυζαντινό κάστρο του Σιδηρόκαστρου. Κατά τη φετινή περίοδο ερευνήθηκε, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί, το εσωτερικό της εκκλησίας τα θεμέλια της οποίας αποκαλύφθηκαν το 1987¹.

Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε τοίχος, πλ. 1 μ., ο οποίος γωνιάζει με το δυτικό τοίχο σε απόσταση 9,10 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του ναού και βαίνει προς Α. Είναι χτισμένος με ποταμίσιους λίθους και ασβεστοκονίαμα. Δεν σώζεται στο ίδιο ύψος σ' όλο του το μήκος. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ. αλλά φαίνεται να συνεχίζεται. Αποτελεί πιθανότατα την υποθεμελίωση του στυλοβάτη του νοτίου κλίτους της βασιλικής. Στην προέκταση του τοίχου αυτού αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από πλίνθους πλευράς 0,38 μ., όμοιο με αυτό που βρέθηκε πέρυσι κοντά στο βόρειο τοίχο. Οι πλίνθοι δεν εδράζονται σε σταθερό υπόστρωμα αλλά σε μαλακό χώμα που περιέχει κονιάματα (Πίν. 261 α).

Όπου δεν σώζονται υπολείμματα δαπέδου το χώμα είναι μαλακό γεμάτο κονιάματα, μικρά κομμάτια τούβλων, σπαράγματα τοιχογραφιών και οστά. Μέσα σ' αυτό το στρώμα, πάχ. 0,40-0,70 μ., το οποίο δεν καταλαμβάνει όλο τον εσωτερικό χώρο του ναού, αλλά περιορίζεται στο δυτικό άκρο, εντοπίστηκαν οκτώ συνολικά τάφοι (I-VIII).

Οι τάφοι I, II και III είναι ακανόνιστα λακκοειδή ορύγματα τα οποία μάλιστα κατέστρεψαν τις παρειές του εσωτερικού και νότιου τοίχου. Μέσα σ' αυτά τα ορύγματα, μαζί με τούβλα και κονιάματα βρέθηκαν διασκορπισμένα τα οστά. Κάθε λάκκος περιείχε περισσότερα από ένα κρανία σε επάλληλα βάθη. Ο τάφος IV ο οποίος είναι κατά μήκος της βόρειας παρειάς του εσωτερικού τοίχου, περιείχε δύο σκελετούς, από τους οποίους σώζονταν τα κρανία το ένα κοντά στο άλλο και τα οστά των χεριών. Στον τάφο V ίχνη σαπισμένου ξύλου κατά μήκος

1. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 464 κ.ε.

του σκελετού μαρτυρούν χρήση φερέτρου. Ο τάφος VI περιείχε παιδική ταφή. Δύο πλακαρές πέτρες κάθιστα τοποθετημένες οριοθετούν τον τάφο. Στον τάφο VII από το σκελετό του οποίου σώζονταν μόνο τα κάτω άκρα, έξι πέτρες τοποθετημένες γύρω από το σκελετό οριοθετούν με περισσότερη ακρίβεια τον τάφο.

Σε απόσταση 2,10 μ. από το δυτικό τοίχο αποκαλύφθηκε και ένας κιβωτίοσχημος-λαξευτός τάφος. Γύρω από μια κοιλότητα, διαστ. 1,65x0,70 μ., λαξευμένη εντός του μαλακού βράχου έχουν τοποθετηθεί τέσσερις στρώσεις πλίνθων, χωρίς συνδετικό κονίαμα μεταξύ τους και αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση², δημιουργώντας έτσι τα πλευρικά τοιχώματα του τάφου. Ως καλυπτήριες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις πλακόσχημες πέτρες, από τις οποίες η μια έχει ίχνη από κοκκινωπό κονίαμα.

Όλοι οι τάφοι έχουν προσανατολισμό από Δ.-Α. και ήταν ακτέριστοι. Οι περισσότεροι σκελετοί βρέθηκαν σαθροποιημένοι.

Τα ευρήματα, εκτός από ένα χάλκινο σκουλαρίκι που βρέθηκε μέσα στα χώματα των λακκοειδών ορυγμάτων, περιορίζονται στην κεραμική και τα καρφιά. Η κεραμική αβαθής επί το πλείστον, αντιπροσωπεύεται από όστρακα μεγάλων και μικρών αγγείων (αμφορείς, επιπεδόσχημα κανάτια, όστρακα από πυρίμαχα σκεύη). Η εφαιλωμένη κεραμική αντιπροσωπεύεται από όστρακα με καφεκίτρινη και πρασινωπή εφιάλωση και εγχάρακτη διακόσμηση υστεροβυζαντινών χρόνων. Εξακολουθούν επίσης να βρίσκονται όστρακα εποχής σιδήρου αρχαία, ελληνιστικά και ρωμαϊκά.

Από τα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν σημειώνουμε απολέπισμα επικράνου, διακοσμούμενο με φύλλα άκανθας, απότμημα θωρακίου, διακοσμούμενο με ανάγλυφες ταινίες. (Στ. Δ.).

NΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Καβάλα

Μεσαιωνική οχύρωση

Κατά τη διάρκεια κατασκευής δικτύων ομβρίων υδάτων και αστικών λυμάτων από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Καβάλας, δόθηκε η ευκαιρία να ερευνηθούν τμήματα της οχύ-

ρωσης που χτίστηκε κατά το 16ο ή 17ο αι. για να προστατεύσει την επέκταση της Καβάλας. Μεγάλο τμήμα του περιβόλου αυτού ήταν ήδη κατεστραμμένο κατά το 1922/23, οπότε εκπονήθηκε ο πρώτος χάρτης της πόλης. Στα επόμενα χρόνια συνεχίστηκε η σταδιακή καταστροφή των εναπομεινάντων τμημάτων από την οικοδομική δραστηριότητα, τα υπόγεια δίκτυα κοινωφελών οργανισμών έργα οδοποιίας και διαπλατύνσεις δρόμων. Το τελευταίο σωζόμενο μεγάλο τμήμα κατεδαφίστηκε το 1967/68³ για να διαπλατυνθεί η οδός Βενιζέλου. Οι πρόσφατες εργασίες και οι σύντομες ανασκαφικές έρευνες που ακολούθησαν, αποκάλυψαν άγνωστα τμήματα του περιβόλου (οδός Ψαρών και Κριεζή) και επέτρεψαν νέες παρατηρήσεις σε γνωστά μεν, αλλά κατεδαφισμένα εδώ και δεκαετίες τμήματα των τειχών, τα οποία αποκαλύφθηκαν εκ νέου (οδός Βενιζέλου). Έτσι συμπληρώνεται η πορεία του περιβόλου και διευκρινίζονται ορισμένα προβλήματα της μορφής του. (Κ. Τ.).

Λυδία

Σε εργασίες κατάχωσης των παλιών καναλιών άρδευσης νότια του οικισμού Λυδίας νομού Καβάλας αποκαλύφθηκαν, από συνεργείο της Υπηρεσίας Εγγείων Βελτιώσεων, ερείπια κτιρίου⁴, με αποτέλεσμα να ακολουθήσει από την Εφορεία μας σωστική ανασκαφική έρευνα. Κατά την ολιγοήμερη έρευνα διαπιστώθηκε ότι τα ερείπια ανήκουν σε μεγάλο ορθογώνιο κτίριο, εξωτ. διαστ. 19,70x13 μ., που διαιρείται σε επί μέρους τμήματα.

Το κτίριο βρίσκεται στον άξονα της Εγνατίας οδού, πολύ κοντά στην τοξωτή κατασκευή που υπήρχε στην περιοχή αυτή και από την οποία σήμερα διασώζονται οι μεγάλοι μαρμάρινοι δόμοι. Αν και η λειτουργικότητα του κτιρίου δεν έχει διευκρινιστεί, είναι πολύ πιθανόν να έχει άμεση σχέση με την Εγνατία οδό, που διέρχεται από την περιοχή.

Η επιμελημένη δομή των τοίχων (πέτρες με ισχυρό κονίαμα) σε συσχέτιση με την κεραμική που βρέθηκε, τοποθετούν χρονικά το κτίριο στη ρωμαϊκή εποχή. Τη χρονολόγηση ενισχύουν τα παρακάτω μαρμάρινα μέλη που βρέθηκαν γύρω από το κτίριο: 1) Απότμημα οροθετικής στήλης με τοξωτή επίστεψη, σωζ. διαστ. 0,34x0,44x0,10 μ. Στη

2. α) Τμήμα πεσσίσκου διατομής 0,10 και ύψ. 0,72 μ. Διακοσμείται με ανάγλυφο φυλλοφόρο βλαστό. β) Τμήμα οκταεδρικού κιονίσκου, σωζ. μήκ. 0,40 και διάμ. 0,10 μ.

3. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 352, Πίν. 298 α.

4. Τα ερείπια αποκαλύφθηκαν στο αγροτεμάχιο Α της 4ης ζώνης του χάρτη αναδασμού της Κοινότητας Λυδίας.

μετωπική όψη και σε δύο σειρές η επιγραφή: *INFRONTE / PXX*. 2) Ορθογώνια λεκανίδα, διαστ. 0,60x0,44x0,35 μ., με επεξεργασμένες τις τρεις από τις τέσσερις όψεις. Στην κύρια όψη η επιγραφή: *DIS MANIBUS*.

Διαπιστώνοντας η Εφορεία μας ότι το κτίριο που αποκαλύφθηκε ανάγεται στη ρωμαϊκή περίοδο και ότι σχετίζεται με την Εγνατία οδό, διέκοψε την ανασκαφική έρευνα προκειμένου να συνεχιστεί από την αρμόδια ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

NOMOS ΡΟΔΟΠΗΣ

Παπίκιον Όρος

Κερασιά

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα στο Παπίκιον όρος που είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη ενός μονόχωρου ναού σε απόσταση 2 χλμ. νοτιοδυτικά του οικισμού Κερασιά Ροδόπης. Ο ναός, εξωτ. διαστ. 13,45x7,20 μ., αποτελούσε το καθολικό μοναστηριακού συγκροτήματος (Σχ.έδ. 1), του οποίου τα προσκίσματα, εκτός από μικρό τμήμα του περιβόλου, δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί.

Το καθολικό, που αποτελείται από νάρθηκα (Πίν. 261 β), κυρίως ναό και Ιερό, είναι χτισμένο με ντόπιες ποταμίσιες πέτρες και λευκό ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό, χωρίς να παρεμβάλλονται στην τοιχοποιία καθόλου πλίνθοι. Ο νάρθηκας, εσωτ. διαστ. 7,30x3,70 μ., είναι πλατύτερος από το υπόλοιπο τμήμα του ναού, καθώς οι πλάγιες πλευρές του προεξέχουν και δεν βρίσκονται σε ισογραμμή (περασιά) με τις αντίστοιχες πλευρές του κυρίως ναού. Μία είσοδος, πλ. 1,40 μ. που ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς, εξασφάλιζε την πρόσβαση στο εσωτερικό του νάρθηκα. Δεύτερη είσοδος, ισοπλατής με την προηγούμενη και στον ίδιο άξονα διατεταγμένη, έφερε από το νάρθηκα στον κυρίως ναό. Στις δύο στενές εσωτερικές πλευρές του νάρθηκα και στο πάχος των τοίχων διαμορφώνονται τυφλά αψιδώματα με μήκος 1,90 και υπολογιζόμενο ύψος 1,50 μ. Στα τόξα των αψιδωμάτων, που είναι χτισμένα με πλίνθους ενιαίας μορφής και συνδετικό κόνιαμα, εφαρμόζεται για πρώτη φορά μέχρι τώρα στο Παπίκιον, η τεχνική της κρυμμένης πλίνθου. Εκτός από τα δύο τυφλά αψιδώματα, που είχαν πιθανότατα νεκρικό χαρακτήρα, στο χώρο του νάρθηκα και συγκεκριμένα στην εσωτερική όψη του δυτικού τοίχου υπάρχουν δύο ημικυλινδρικές κόγχες εκατέρωθεν της εισόδου.

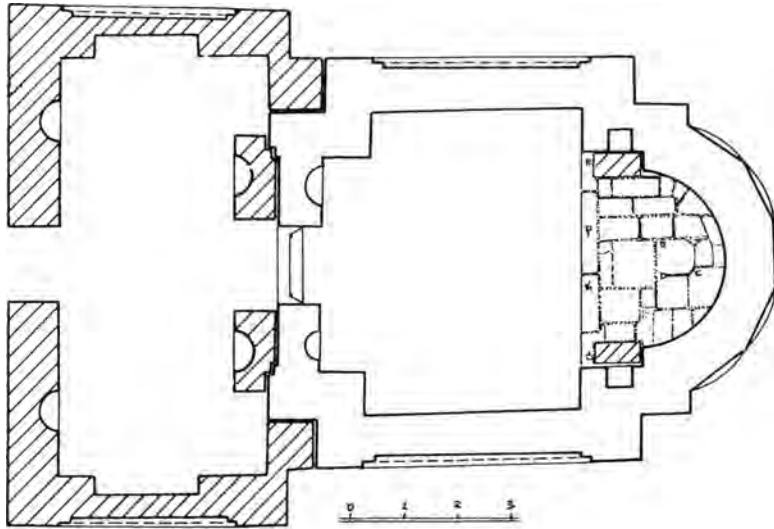
Αν και ο νάρθηκας παρουσιάζει την ίδια τοιχοποιία με το υπόλοιπο τμήμα του καθολικού, από τον τρόπο συνοχής του με τον κυρίως ναό με τον οποίο δεν «δένει» αλλά απλώς εφάπτεται, διαπιστώνουμε ότι ο νάρθηκας ιδρύθηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση. Στην ίδια φάση χτίστηκαν σε επαφή με τη μετωπική όψη του κυρίως ναού δύο ημικυλινδρικές κόγχες, δεξιά και αριστερά της εισόδου, που διατηρούνται σε εξαιρετική κατάσταση. Οι κόγχες αυτές, που διασώζουν σημαντικά λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου, αποτελούσαν ένα είδος κτιστών προσκυνηταρίων. Στη δεξιά, ως προς τον εισερχόμενο, κόγχη εικονίζεται προτομή της Θεοτόκου, εντός κύκλου, με τα χέρια της απλωμένα σε Δέηση και κρατώντας το Χριστό μπροστά στο στήθος της (Πίν. 262 α). Στην αριστερή κόγχη υπήρχε μετωπική προτομή ιεράρχου με ειλητάριο στο αριστερό χέρι, κατεστραμμένη σε μεγάλο βαθμό. Τα κατώτερα τμήματα των τοίχων του νάρθηκα φέρουν τοιχογραφικό διάκοσμο από ορθογώνια διάχωρα που μιμούνται πολύχρωμες ορθομαρμάρωσεις φλεβωτών μαρμάρων (Πίν. 262 β).

Το δάπεδο του νάρθηκα, κατεστραμμένο σε μερικά τμήματα, συντίθεται από καθαρό ασβεστοκονίαμα που στρώνεται απευθείας πάνω στο φυσικό βράχο.

Μεγάλα κομμάτια τοιχοποιίας, χτισμένα με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα, που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο προέρχονται από την ανωδομή. Από τα τμήματα αυτά συμπεραίνεται ότι ο νάρθηκας έφερε πλινθόκτιστη στέγη, που είχε πιθανότατα το σχήμα ενιαίας ημικυλινδρικής καμάρας, σε εγκάρσια προς τον κατά μήκος άξονα του μνημείου διάταξη.

Ο κυρίως ναός. Πρόκειται για μικρό χώρο που παρουσιάζει στην κάτοψη το σχήμα ελεύθερου σταυρού με συνεπτυγμένες τις κεραίες του. Το δάπεδο συντίθεται, όπως και στο νάρθηκα, από καθαρό ασβεστοκονίαμα που στρώνεται πάνω στο βράχο. Ο κυρίως ναός διατηρείται σε καλή κατάσταση και ειδικότερα στη δυτική του πλευρά σώζεται σε ύψος 2,30 μ. από το δάπεδο. Στις εσωτερικές όψεις των πλάγιων τοίχων διακρίνονται οι θέσεις των ξυλοδεσιών με τις οποίες δονόταν αρχιτεκτονικά το μνημείο. Εκατέρωθεν της εισόδου, που οδηγεί από τον κυρίως ναό στο νάρθηκα και στο πάχος του δυτικού τοίχου εγγράφονται δύο ημικυλινδρικές κόγχες που ομοιάζουν με τις κόγχες του προσκυνηταρίου. Στις επιφάνειες των τοίχων διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα που αντιστοιχούν σε ισάριθμες οικοδομικές φάσεις.

Κατά μήκος των εξωτερικών πλάγιων πλευρών του κυρίως ναού, διαμορφώνονται κτιστά πόδια που

Σχέδ. 1. Παπίκιον όρος. Κερασιά Ροδόπης. Κάτοψη του καθολικού.

ορίζουν τις χορδές τυφλών αφιδωμάτων που διακοσμούσαν το μνημείο εξωτερικά.

Ο κυρίως ναός στεγαζόταν με τρούλο, διάμ. 3,80 μ., που εδραζόταν σε τέσσερα τόξα με τη βοήθεια σφαιρικών τριγώνων. Το πλάτος των τόξων είναι 0,80 μ. και μόνον αυτό της ανατολικής πλευράς είναι πλατύτερο (1,20 μ.). Σχηματίζεται δηλαδή στην κάτοψη του μνημείου ελεύθερος σταυρός με ισοσκελείς τις τρεις από τις τέσσερις κεραίες του. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο ναός αυτός αποτελεί το τρίτο παράδειγμα του τύπου του ελεύθερου σταυρού με συνεπτυγμένες τις κεραίες που βρίσκεται στην περιοχή, γίνεται φανερό ότι ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος είχε στο Παπίκιον ευρεία διάδοση.

Το Ιερό. Το καθολικό απολήγει στα ανατολικά στην κόγχη του Ιερού, που καταλαμβάνει ολόκληρο σχεδόν το πλάτος του ναού. Η κόγχη είναι εξωτερικά πεντάπλευρη και εδράζεται σε κτιστή ημικυκλική προεξέχουσα πεδίλωση. Εσωτερικά είναι πεταλόσχημη με χορδή 3,10 και ακτίνα 1,50 μ. και διατηρείται σε ύψος 1,20 μ. πάνω από το δάπεδο.

Το δάπεδο είναι στρωμένο με μαρμαρίνες πλάκες και παρουσιάζει μεγαλύτερη επιμέλεια από τα αντίστοιχα του νάρθηκα και του κυρίως ναού. Σε μία από τις πλάκες υπάρχει εγχάρακτο καρδιόσχημο κισσόφυλλο, που μολονότι δεν έχει διακοσμητικό για το μνημείο χαρακτήρα, εκφράζει ωστόσο την καλλιτεχνική ευαισθησία του χαρακτήρα του.

Πάνω στο δάπεδο βρέθηκε η Αγία Τράπεζα που αποτελείται από πέντε συνανήκοντα μαρμαρίνα τμήματα. Έχει ορθογώνιο σχήμα με διαστάσεις 1,05x 1x0,08 μ. και φέρει περιμετρικά λοξότμητο πλαίσιο, πλ. 0,10 μ., με κλίση προς το κέντρο. Τέσσερις τόρμοι, που υπάρχουν στο δάπεδο της κόγχης και σε τετράγωνη μεταξύ τους διάταξη, ορίζουν την ακριβή θέση της. Στηριζόταν σε τέσσερις πεσσίσκους τετράγωνης διατομής, που τα κάτω τμήματά τους πακτώνονταν στους τόρμους του δαπέδου και τα επάνω σε ισάριθμους τόρμους, που υπάρχουν στην κάτω επιφάνεια της Τράπεζας.

Ο χώρος του Ιερού ορίζεται δυτικά από το στυλοβάτη του τέμπλου, που διατηρείται αέριος. Στο στυλοβάτη διασώζονται τέσσερις τόρμοι που προϋποθέτουν την ύπαρξη: α) τεσσάρων πεσσίσκων που στηρίζαν το επιστύλιο, β) δύο θωρακίων που έφραζαν τα ακραία διάστυλα και γ) ενός κεντρικού διαστύλου, πλ. 0,82 μ., που όριζε την Ωραία Πύλη.

Στους πλάγιους τοίχους του Ιερού ανοίγονται οι κόγχες της Πρόθεσης και του Διακονικού. Έχουν τη μορφή ορθογώνιων θηκών με μείωση προς τις άνω τοξωτές απολήξεις τους. Μπροστά από τις δύο κόγχες και σε επαφή με τα κάτω τμήματα των πλάγιων τοίχων του Ιερού υπάρχουν μικρά, σε μορφή εδράνων, τοιχάρια που ανήκουν σαφώς σε μεταγενέστερη φάση, αφού εδράζονται στο μαρμαρόστρωτο δάπεδο του χώρου καλύπτοντας μάλιστα και τα ακραία τμήματα του στυλοβάτη του τέμπλου.

Λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου διατηρούνται και στις τρεις κόγχες του Ιερού, σε δύο αλληπάλ-ληλα στρώματα που αντιστοιχούν στις οικοδομικές φάσεις του μνημείου που, μετά την εξέταση των επί μέρους τμημάτων του καθολικού, καθορίζονται ως εξής: στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει ο κυρίως ναός και το Ιερό. Με τη φάση αυτή σχετίζεται το πρώτο στρώμα του τοιχογραφικού διακόσμου που ως εκ τούτου απαντά σε αυτούς τους χώρους. Στη δεύτερη οικοδομική φάση προστίθεται ο νάρθηκας με το κτιστό προσκυνητάρι καθώς και τα μικρά έδρανα μπροστά από τις κόγχες της Πρόθεσης και του Διακονικού. Στη φάση αυτή γίνεται επανατοιχογράφηση του κυρίως ναού και του Ιερού ενώ ο νάρθηκας τοιχογραφείται για πρώτη και μοναδική φορά.

Από το γλυπτό διάκοσμο του ναού βρέθηκαν σημαντικά αρχιτεκτονικά μέλη, διάσπαρτα σε όλους τους χώρους του και απομακρυσμένα από την αρχική τους θέση. Τα περισσότερα ανήκουν στο μαρμάρينو τέμπλο του καθολικού και στα θυρώματα των εισόδων του νάρθηκα και του κυρίως ναού. Η απομάκρυνσή τους από τη λειτουργική τους θέση και η διασπορά τους μέσα και έξω από το καθολικό συνηγορούν για την καταστροφή του μνημείου μετά από κάποια περίοδο εγκατάλειψης. Την υπόθεση αυτή ενισχύουν συνανήκοντα θραύσματα θωρακίων, που βρέθηκαν κάτω από το στρώμα καταστροφής, σε διαφορετικές και απομακρυσμένες μεταξύ τους θέσεις. Στο διάστημα της εγκατάλειψης ο χώρος του καθολικού, στεγασμένος καθώς ήταν, χρησιμοποιήθηκε για καταφύγιο βοσκών ή κυνηγών. Έτσι εξηγούνται τα κατά τόπους στρώματα καθαρής στάχτης στο νάρθηκα και στον κυρίως ναό, που δε σχετίζονται με την καταστροφή του καθολικού αλλά αποτελούν θέσεις εστιών πρόχειρων κατασκηνώσεων.

Από τα μαρμάρινα μέλη του τέμπλου, αξίζει να αναφέρουμε τέσσερα συνανήκοντα τμήματα επιστυλίου, που κοσμείται στη λοξότμητη μετωπική του όψη με συνεχόμενα κλειστά ακανθοειδή ανθέμια και έξεργο κομβίο στο κέντρο, καθώς και μεγάλα τμήματα από δύο θωράκια που έχουν ως κεντρικό διακοσμητικό θέμα διπλούς ταινιωτούς σταυρούς, πλαισιωμένους με ρόδακες, πυροστρόβιλους και κληματίδες.

Με βάση τον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού, το γραπτό και γλυπτό του διάκοσμο, η ίδρυσή του θα πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του ΙΙου - αρχές ΙΙου αι., ενώ η δεύτερη οικοδομική φάση μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του ΙΙου αι. (N. Z.).

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Κάστρο Διδυμοτείχου

Βυζαντινός οικισμός

Συνεχίστηκε για τέταρτη χρονιά η ανασκαφή του βυζαντινού οικισμού του Διδυμοτείχου. Ανασκάφηκε ο χώρος 6. Πρόκειται για υπόγειο βυζαντινό σπιτιού, το οποίο είναι λαξευμένο στο βράχο (Πίν. 263 α-β). Η κάτοψη του είναι ακανόνιστη έχει μέγιστο μήκος 6 και μέγιστο πλάτος 5,60 μ. Από το παρακείμενο δρομάκι οδηγεί στο εσωτερικό του υπογείου είσοδος με άνοιγμα 1,50 μ.· το κατώτερο τμήμα των σταθμών διαμορφώνεται από το βράχο. Στο εσωτερικό του υπογείου αποκαλύφθηκαν: 1) υποδοχές για πίθους σκαλισμένες στο βράχο και αντίστοιχες κοιλοότητες στα τοιχώματα, 2) δεξαμενή (2,10x1 μ.) λαξευμένη στο βράχο με οπή για τον καθαρισμό της στο κάτω μέρος της ελεύθερης στενής πλευράς της, 3) λάξευση (1x0,65 μ.) στο δάπεδο μάλλον για την περισυλλογή νερού.

Απέναντι από την είσοδο το δάπεδο λαξεύεται σε μία επιφάνεια 2,60x2,40 μ. και προκύπτει έτσι ένα χαμηλότερο επίπεδο στο οποίο υπάρχουν υποδοχές για δύο πίθους και οπή με την οποία ο χώρος 6 επικοινωνεί με το διπλανό του, άσκαφο ακόμη, 7.

Στα τοιχώματα σώζονται σε διάφορα ύψη εγκοπές για την τοποθέτηση μικρού αποθηκευτικού αγγείου και άλλων αντικειμένων. Λίγο ψηλότερα από αυτές σώζονται οι εγκοπές, όπου πακτώνονταν τα πατώξυλα του πατώματος του ορόφου. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο βράχος διαμορφώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπει την αντικατάσταση των δοκών και μετά την αποπεράτωση του πατώματος.

Τα όστρακα εφωλωμένων αγγείων που βρέθηκαν στα χαμηλότερα στρώματα της ανασκαφής χρονολογούν την εγκατάλειψη του κτιρίου και την έναρξη της επίχωσης του δαπέδου στο 14ο αι.

Η ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται κάθε χρόνο από το 1985 και εξής στο βυζαντινό οικισμό του Διδυμοτείχου χρηματοδοτείται κυρίως από το Δήμο Διδυμοτείχου (έχει ενταχθεί στα ΜΟΠ του Νομού Έβρου) και κατά δεύτερο λόγο από το ΥΠΠΟ και το ΤΑΠ.

Η μέχρι τώρα έρευνα επιτρέπει ορισμένες πρώτες παρατηρήσεις κοινές για τους χώρους που έχουν ανασκαφεί: 1) Δεν προκύπτουν στοιχεία για το χρόνο της πρώτης επέμβασης των κατοίκων στο βράχο. 2) Τα κτίσματα που υπήρχαν εδώ — καθώς φαίνεται ήταν σπίτια — εγκαταλείφθηκαν κατά το 14ο αι., μάλλον πριν ή κατά τα μέσα του, χωρίς να

μεσολαβήσει κάποια βίαιη καταστροφή. 3) Το κύριο γνώρισμά τους είναι η διαμόρφωση υπογείων χώρων όπου αποθηκεύονταν διάφορα πράγματα, αλλά κυρίως μικρά και μεγάλα πιθάρια. 4) Η συλλογή και αποθήκευση νερού απασχολούσε συστηματικά τους κατοίκους του άνυδρου βράχου: συλλεγόταν σε πηγάδια και δεξαμενές. Μεταφερόταν από αλλού ή συγκεντρωνόταν από τις στέγες και το βράχο. Ένα πλήθος λαξεύματα μέσα στα σπίτια, στα τοιχώματά τους και έξω από τα σπίτια, φαίνεται ότι είχε σκοπό να συγκεντρώνουν αδιάκοπα κάθε σταγόνα βροχής. 5) Ο όροφος πάνω από το υπόγειο λόγω της κλίσης του εδάφους ήταν ισόγειο από τα ψηλότερα σημεία του εδάφους ενώ από τα χαμηλότερα φαινόταν ως πρώτος όροφος. 6) Δεν διαπιστώθηκε μέχρι σήμερα η ύπαρξη αυλείων χώρων ανάμεσα στις κατοικίες. Τα σπίτια φαίνεται ότι σχημάτιζαν ένα συμπαγή όγκο που δεν διακόπτονταν από κήπους. Σε μία περίπτωση υπήρχε, ενδεχομένως, ανοιχτός ή ημιυπόστεγος χώρος. 7) Δεν διαπιστώθηκαν μέχρι σήμερα στα σπίτια αυτά εγκαταστάσεις υγιεινής. 8) Οι δύο δρόμοι που αποκαλύφθηκαν είναι στενοί, κακοφτιαγμένοι και διαμορφώνονται ανάμεσα στα σπίτια. Δεν βρέθηκαν αποχετευτικά δίκτυα - έστω και υποτυπώδη.

Σημειώνεται ότι η εικόνα που δίδεται εδώ, καθώς και στους προηγούμενους τόμους των Χρονικών του ΑΔ, αφορά σε ένα πολύ μικρό τμήμα του βυζαντινού οικισμού, το οποίο μάλιστα συμβαίνει να είναι και το πιο απομακρυσμένο. (Κ. Τ.).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

NOMOS KABAΛΛΑΣ

Θάσος

Μετά από υπόδειξη των μοναχών της μονής Αρχαγγέλου Θάσου και με τη βοήθεια του αρχιτεχνίτη Χρήστου Σεντούδη έγινε περιοδεία στη νησίδα Παναγούδα, πλησίον των ακτών της νοτίου Θάσου και συγκεκριμένα απέναντι από το συνοικισμό Αστρίς. Η νησίδα είναι επιμήκους σχήματος, βραχώδης, απότομη κατά το δυτικό τμήμα, ομαλή κατά το ανατολικό και σχηματίζει χαμηλό αυχένα ανάμεσα στις δύο, ανατολική, και δυτική, κορυφές. Στον αυχένα φύονται λίγα ελαιόδενδρα και στη νότια ακτή του σχηματίζει μικρό ορμίσκο, που διευκολύνει την ασφαλή προσέγγιση των πλεουμένων. Η επιφάνεια του εδάφους πλησίον του αγκυροβολίου είναι διάσπαρτη με όστρακα άβαφης κερα-

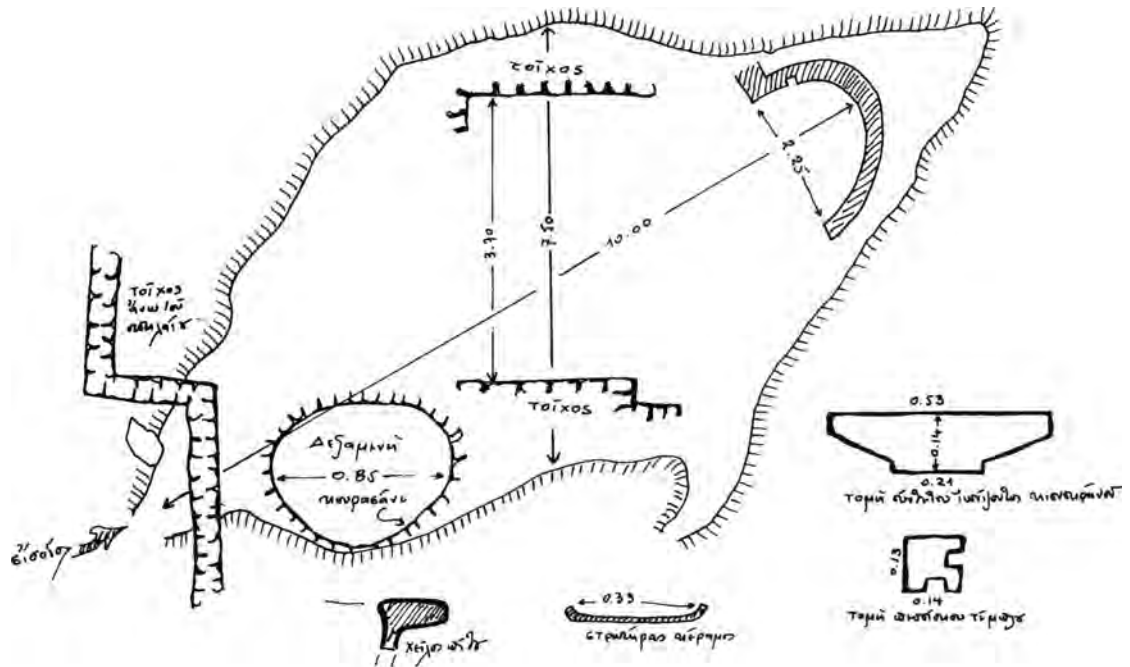
μικής και κομμάτια πλίνθων και κεράμων. Στη βορειοδυτική βραχώδη πλαγιά της νησίδας και κοντά στη δυτική κορυφή διακρίνονται ερείπια, μεγάλου οικοδομήματος ή συγκροτήματος οικοδομημάτων, από το οποίο σώζονται, τμήματα των τοίχων της βόρειας πλευράς σε ύψος έως 3 μ. Οι τοίχοι αυτοί, πάχους έως 0,90 μ. είναι χτισμένοι με ντόπιους λίθους σε στρώσεις, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλεται μονή σειρά σπασμένων πλίνθων. Ανάμεσα στους λίθους διακρίνονται και οριζόντια τοποθετημένα πλινθία.

Κάτω από το συγκρότημα υπάρχει σπήλαιο - ασκηταριό, διαστ. 10x7,50 μ. περίπου (Σχ.έδ. 2). Το σπήλαιο έχει μία είσοδο προς Δ. και δύο στενές διόδους προς Β. Απέναντι από τη δυτική είσοδο, στη νοτιοανατολική γωνία του σπηλαίου υπάρχει αψίδα Ιερού Βήματος ναυδρίου, που σώζει ακέραιο το τεταρτοσφαιρίο της κόγχης (Πίν. 264 α). Η αψίδα είναι κτιστή με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα χωρίς τριμμένο κεραμίδι. Οι πλίνθοι, πάχ. 0,03 μ., είναι ως επί το πλείστον σπασμένες, όσων διατηρείται μία πλευρά ακέραη μετρά 0,30 μ. Η εσωτερική επιφάνεια της κόγχης είναι ασβεστοχρισμένη και δεν διακρίνονται ίχνη τοιχογραφιών. Απέναντι και λοξά προς την αψίδα σώζονται οι πλάγιοι τοίχοι του παρεκκλησίου, και προσκολλημένη στο τοίχωμα του σπηλαίου υπάρχει δεξαμενή, ακανόνιστης κυκλικής διατομής, κτιστή κατά τα 2/3 με λίθους και σπασμένες πλίνθους. Σώζει στην εσωτερική επιφάνειά της κατά τμήματα το επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος, έντονου κόκκινου χρώματος. Ίδιο είναι το οικοδομικό υλικό και των υπολοίπων τοίχων του παρεκκλησίου, ανάμεσα στο οποίο διακρίνονται συχνά μαρμάρινες πλάκες αδρά δουλεμένες. Μέσα στην κόγχη του Ιερού Βήματος βρέθηκαν δύο κομμάτια μαρμάρινων γωνιακών πεσσίσκων τέμπλου, ένα ακέραιο ιωνίζον σύνθετο κιονόκρανο εκφυλισμένης μορφής. Όλα παλαιοχριστιανικών χρόνων. Επίσης κομμάτια μαρμάρινων και σχιστολιθικών πλακών. Από την επιφάνεια της νήσου συλλέχθηκαν: όστρακο από κοιλίες (ραβδωτές), λαβές και βάσεις υστερορωμαϊκών - παλαιοχριστιανικών αμφορέων, ένα όστρακο μελαμβαφές, άλλα όστρακα από καθαρό καστανοκόκκινο πηλό, και λίγα όστρακα από ακάθαρτο πηλό. Καθένα εφυαλωμένο. (Χ. Μ.).

NOMOS ΣΕΡΡΩΝ

Θερμά Νιγρίτας

Κοντά στην Κοινότητα Θερμών Νιγρίτας στην ανατολική όχθη του ποταμού Γκιουλουμαράκα σώ-

Σχέδ. 2. Θάσος, Νησίδες Παναγούδα. Ασκηταριό. Σχεδιαστική απόδοση του εσωτερικού του σπηλαίου.

ζονται σε αρκετά καλή κατάσταση τα ερείπια τετράπλευρου οικοδομήματος, στις στενές πλευρές του οποίου ανατολική και δυτική, υπάρχουν δύο μεγάλα ανακουφιστικά τόξα, κάτω από τα οποία η τοιχοποιία έχει αφαιρεθεί (Πίν. 264 β). Στη δυτική πλευρά προσκολλάται τετράπλευρο πρόσκτισμα. Το κύριο οικοδόμημα καλύπτεται με ενιαία κατά μήκος καμάρα, η οποία κατά τη νοτιοδυτική γωνία είναι κατεστραμμένη. Στην κορυφή της φέρει τετράπλευρα ανοίγματα στη σειρά. Στο νότιο τοίχο της αίθουσας διακρίνεται είσοδος προς δεύτερο καμαροσκεπές διαμέρισμα, το οποίο όμως είναι κατεστραμμένο. Οι τοίχοι του οικοδομήματος είναι χτισμένοι με λίθους από τον παρακείμενο ποταμό, ενώ στην καμάρα και στα δύο τόξα χρησιμοποιείται αμιγής πλινθοδομή. Το οικοδόμημα είναι επιχωμένο κατά 1,50-2 μ. Χρονολογείται στο 15ο-16ο αι. και χρησίμευε ως ξενώνας των λουομένων κατά τους χρόνους εκείνους. Κατά τη διαπλάτυνση της κοίτης του ποταμού Γκιουλουμαράκα ανευρέθησαν λουτρικές εγκαταστάσεις αρχαίων ή μεσαιωνικών χρόνων. (X.M.).

Αγγίστα

Στο λόφο Παλιοκώστρα (Παλιόκαστρο), ανατολικά του Σιδηροδρομικού Σταθμού Αγγίστας, νότια

του Αγγίτη ποταμού, βρέθηκαν όστρακα από εποχής Σιδήρου, έως βυζαντινά εφυαλαωμένα 13ου-14ου αι. Στην κορυφή του λόφου ερείπια τετράπλευρου οικοδομήματος χτισμένου με λιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και παρέμβλητα πλινθία, πιθανόν μεταβυζαντινών χρόνων. Η δυτική πλαγιά και τα χωράφια προς Δ. κατάσπαρτα από όστρακα και πέτρες. Από τη θέση αυτή αρκετά μάρμαρα στο Μουσείο Σερρών. Ίσως πρόκειται για τη θέση σημαντικής πόλης της αρχαιότητας (πρβλ. τον ελληνιστικό τάφο Αγγίστας). (X.M.).

Σέρρες

Από εκσκαφικές εργασίες για ανέγερση οικοδομών σε οικοπέδα της πόλης των Σερρών περισυλλέχθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη από τα οποία τα σπουδαιότερα είναι:

1. Ιωνικό κιονόκρανο. Ύψ. 0,18, διαμ. 0,30, διαστ. άβακα 0,32x0,32 μ. Φέρει διάκοσμο από ωά στον εχίνο και σχηματοποιημένα λογχοειδή φύλλα στα προσκεφάλαια (4ος-5ος αι. μ.Χ.). Αριθ. Ευρ. Συλλογής Σερρών 371. Οικοπέδο Θ. Κασάπη, οδός Ι. Δραγούμη, Ο.Π. 41.

2. Τμήμα μονολιθικού κίονα, σωζ. ύψ. 1,07 και διαμ. 0,34 μ. Αριθ. Ευρ. Συλλογής Σερρών 372. Οικόπεδο Θ. Κασάπη, οδός Ι. Δραγούμη, Ο.Π. 41.

3. Τμήμα πεσσού διατομής 0,19x0,20 και ύψους 0,58 μ. Στη μια πλευρά φέρει εγκοπή για πάκτωση θωρακίου. Αριθ. Ευρ. Συλλογής Σερρών 446. Οικόπεδο Ν. Χουσέν, οδός Ι. Δραγούμη, Ο.Π 37.

4. Μαρμάρινες αρχαίες επιτύμβιες (:) στήλες. Ύψ. 1,55 και 1,50 και πλ. 0,38 και 0,39 μ. αντίστοιχα. Αριθ. Ευρ. Συλλογής Σερρών 439 και 440. Οικόπεδο Ηλ. Κωστίδη, οδός Ι. Παπάζογλου.

Πεθελινός

Κατά τη διενέργεια ανασκαφής για ανεύρεση θησαυρού σε αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Α. Μπάτζιου της κοινότητας Πεθελινού βρέθηκαν: 1. Όστρακο μελανόμορφου αγγείου, διαστ. 0,14x0,16 μ. Σώζει τμήμα παράστασης με ανδρική μορφή σε ανάκλιτρο (μέσα 5ου αι. π.Χ.) (Πίν. 265 α). 2. Όστρακο μελανόμορφου αγγείου, διαστ. 0,15x0,16 μ., με παράσταση ανθεωτού σταυρού (μέσα 5ου αι. π.Χ.). 3. Αρύβαλλος από φαγιεντιανή, ύψ. 0,05 μ. 4. Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη, διάμ. 0,10 μ.

Δραβήσκος

Σε εργασίες άρωσης στο αγροτεμάχιο αριθ. 2018, στη θέση Φραγκάλα 1 χλμ. βορειοδυτικά του χωριού, βρέθηκε βάση αττικοϊωνικού τύπου, με συμφή τετράγωνη πλίνθο, πλευράς 0,66 μ., συνολ. ύψ. 0,35 και διαμ. 0,50 μ. Αριθ. Ευρ. Συλλογής Σερρών 633 (Πίν. 265 β).

Καλόκαστρο

Από τον αρχαιολογικό χώρο Ασάρ που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του χωριού περισυλλέχθηκαν τα παρακάτω αρχιτεκτονικά μέλη:

1. Τμήμα αμφικίονα, σωζ. μήκ. 1,47 και πλ. 0,52 μ. Αριθ. Ευρ. Συλλογής Σερρών 634. 2. Τμήμα αμφικίονα, σωζ. μήκ. 1,35 και πλ. 0,50 μ. Αριθ. Ευρ. Συλλογής Σερρών 635.

Νεοχώρι Σιντικής

Βόρεια της κοινότητας Νεοχωρίου στη θέση Αγία Παρασκευή, όπου σύγχρονο εξωκκλήσι της Αγίας Παρασκευής, εντοπίστηκαν διάσπαρτα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικών χρόνων (κιονόκρανα, βάσεις, κίονες, θωράκια, πεσσοί). Γύρω από το ναύδριο διακρίνονται θεμέλια μεγαλύτερου κτιρίου.

Άνω Χριστός

Σε εκτεταμένη έκταση γύρω από το σημερινό ναό

της Αγίας Παρασκευής της κοινότητας Άνω Χριστού, 11 χλμ. βορειοδυτικά των Σερρών ανευρίσκονται όστρακα άβαφης και εφυαλωμένης κεραμικής υστεροβυζαντινών χρόνων. Λίγα μέτρα βορειοδυτικά της εκκλησίας διακρίνονται θεμέλια τοίχων. Η περιοχή ταυτίζεται με το χωρίο «Γασταλάγκους μετά ναού Σωτήρος Χριστού», όπου η μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών διατηρούσε μετόχι⁵.

Σιδηρόκαστρο

Σε ψηλό και απόκρημνο λόφο που φέρει το όνομα Μαύρος Βράχος ανατολικά του λόφου Ισάρι, όπου το υστεροβυζαντινό κάστρο του Σιδηροκάστρου⁶, σώζονται ερείπια οχρωματικού περιβόλου της ίδιας εποχής. Βρίσκεται στη νότια πλευρά του λόφου από την οποία μόνο είναι δυνατή η πρόσβαση. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους και πλιθιά που παρεμβάλλονται στην τοιχοποιία κατά το αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα (Πίν. 265 γ). Στην κορυφή του λόφου δεν διακρίνονται θεμέλια άλλων κτιρίων. (Στ. Δ.).

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Εκκλησιαστικό Μουσείο Ιεράς Μητρόπολης Σερρών και Νιγρίτας

Στο δεύτερο όροφο του Μητροπολιτικού Μεγάρου Σερρών λειτουργεί Εκκλησιαστικό Μουσείο αποτελούμενο από τρεις αίθουσες. Εκεί εκτίθενται κυρίως εικόνες (Πίν. 266 α-β), ξυλόγλυπτα τμήματα από τέμπλα εκκλησιών, εκκλησιαστικά κειμήλια, ιερατικά άμφια και λειτουργικά υφάσματα, από την περιοχή της Μητρόπολης Σερρών και Νιγρίτας.

Τον κυριότερο πυρήνα της Συλλογής αυτής αποτελούν 110 περίπου φορητές εικόνες, μαζί με τμήματα τέμπλων εκκλησιών που έχουν συντηρηθεί από τον ιδιώτη συντηρητή Ιωάννη Γκερέκο. Προέρχονται κυρίως από τη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών, τον Άγιο Γεώργιο Κρουονερίτη Σερρών, την Παλαιά Μητρόπολη (Άγιοι Θεόδωροι) Σερρών

5. Π.Ν. Παπαγεωργίου, Αι Σέρραι και τα προάστεια αυτής ΒΖ, 3 (1894), σ. 299 αριθ. 9.

6. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 280.

και άλλες εκκλησίες και παρεκκλήσια της περιοχής Σερρών και Νιγρίτας.

Οι περισσότερες είναι εικόνες προσκύνησης, δεσποτικές και δωδεκαόρτου και χρονολογούνται όλες στα μεταβυζαντινά χρόνια, από το 16ο αι. περίπου ως και το 19ο αι.

Το μεγαλύτερο μέρος των εικόνων, πενήντα περίπου τον αριθμό, προέρχονται από τη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών και αποτελούν δείγματα καλής τέχνης και αξιόλογης τεχνικής, πολύ στενά συνδεδεμένα με την ιστορία του καθολικού, σημαντικού μνημείου των αρχών του 14ου αι., πασίγνωστο στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία για την αρχιτεκτονική και τον τοιχογραφικό διάκοσμό του⁷.

Από τις εικόνες μόνο δύο αναφέρονται στην ελληνική βιβλιογραφία και έχουν δημοσιευθεί από τον Α. Ξυγγόπουλο⁸. Μερικές αναφορές γίνονται επίσης και από τον ιστορικό μελετητή των Σερρών Γεώργιο Καφταντζή⁹.

Η συλλογή αυτή είναι πολύ σημαντική για την ιστορία της ζωγραφικής, της τέχνης και της τεχνικής των φορητών εικόνων και των ξυλόγλυπτων τμημάτων τέμπλων της Ανατολικής Μακεδονίας και πιο ειδικά της περιοχής Σερρών στα μεταβυζαντινά χρόνια, επειδή εδώ συνυπάρχουν όλα τα ρεύματα και όλες οι τάσεις της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, με εντοπισμένες σχέσεις και συγγένειες με την παράλληλη του ευρύτερου ελλαδικού και φυσικά του βαλκανικού χώρου.

Από τα μετάλλινα εκκλησιαστικά σκεύη και κειμήλια (πενήντα τον αριθμό), τα περισσότερα είναι του 18ου και 19ου αι., ενώ αρκετά από αυτά χρονολογούνται στον 20ο αι.

Είκοσι έξι εκθέματα αποτελούνται από ιερατικά χρυσοκέντητα άμφια και εξαρτήματα της επισκοπικής αμφίεσης, αξιόλογης τέχνης του 18ου και 19ου αι. κυρίως με μερικά σύγχρονα έργα.

Τη συλλογή συμπληρώνουν και έξι αντιμήνια, όλα σταμπωτά από την περιοχή των Σερρών. Το

πιο αξιόλογο από αυτά είναι εκείνο που χρονολογείται στα 1653, όπως φαίνεται από τη διπλή χρονολόγηση του έτους *ΑΧΝΓ* και *ΖΡΞΑ* που υπάρχει σ' αυτό.

Τα υπόλοιπα χρονολογούνται στο 19ο και 20ο αι. Στα αντικείμενα αυτά του Μουσείου έγινε καταγραφή σε ειδικά δελτία καταγραφής εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, μαζί με κατάλογο κατ' αύξοντα αριθμό και κατά προέλευση, όπως επίσης και φωτογράφιση. (Α. Σ.).

NΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Φίλιπποι

Βασιλική του Μουσείου

Κατά την ανασκαφική περίοδο 1987-1988 στην ανασκαφή της βασιλικής Γ (Μουσείου Φιλίππων) συμμετείχε η αρχαιολόγος Κ. Ελευθεριάδου. Συνεργάστηκαν επίσης ο τοπογράφος Βελ. Σταματόπουλος, η αρχιτέκτων Ελ. Κατσανίκα-Στεφάνου και η σχεδιάστρια Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου στην αποτύπωση του μνημείου καθώς και η αρχαιολόγος Ευτ. Μαρκή στην καταλογογράφηση των θωρακίων και των κινητών ευρημάτων.

Στόχος της έρευνας ήταν τα βόρεια προσκτίσματα, ανατολικά από το χώρο του κλιμακοστασίου και το χώρο που συμβατικά ονομάζουμε διαμέρισμα του κλιμακοστασίου. Τα προσκτίσματα αυτά πρέπει να είναι τα τελευταία προς τα ανατολικά διότι σε απόσταση 9 μ. περίπου, ο βράχος του λόφου είναι ήδη ορατός στην επιφάνεια.

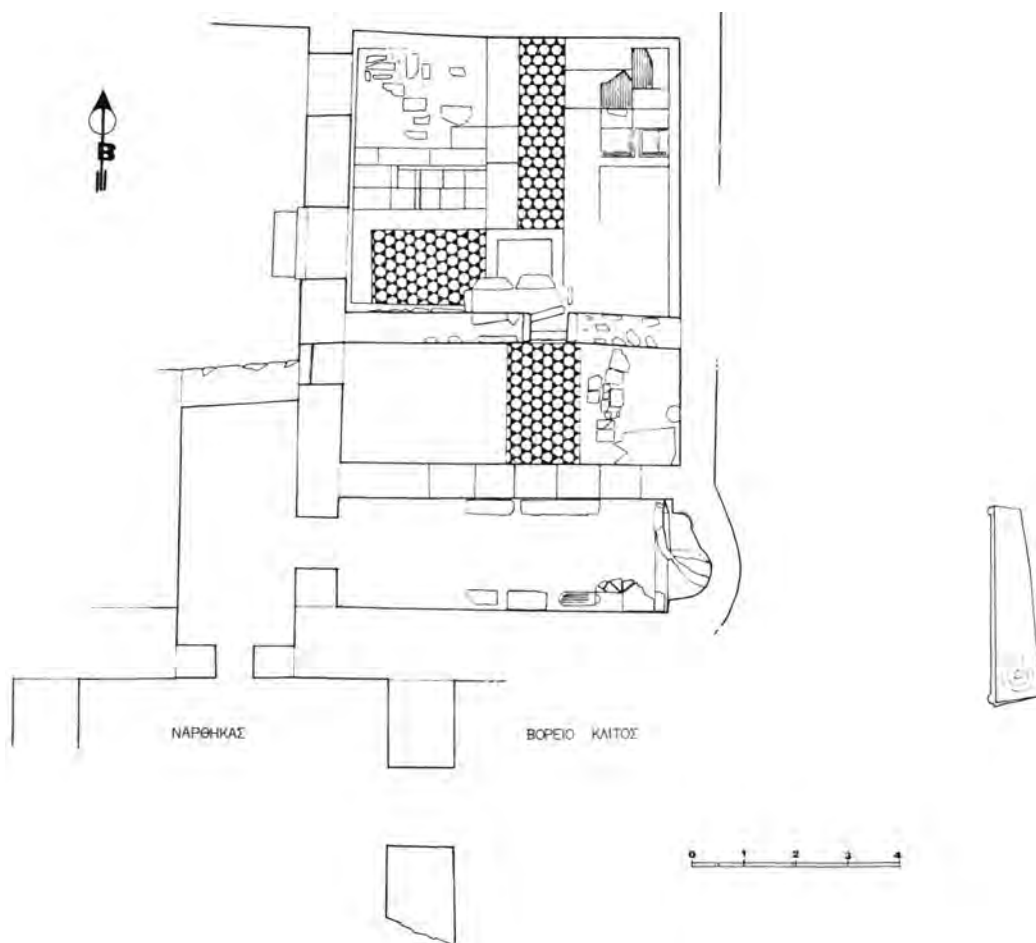
Τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα στο βορειοανατολικό πρόσκτισμα είναι τα ακόλουθα:

1. Το διαμέρισμα αποτελείται από δύο αίθουσες που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με μια θύρα στο διαχωριστικό μεσότοιχο (Σχέδ. 3). Η νότια αίθουσα είναι μικρότερη και απολήγει στα ανατολικά σε ελλειψοειδή κόγχη, που πατά πάνω σε μια χαμηλή ημικυκλική δεξαμενή με επένδυση από επιμήκη πλακίδια μαρμάρου. Μια, ορθογώνιας διατομής, οπή στο τοίχωμα της δεξαμενής παροχέτευε το νερό απευθείας σε μεγάλο αγωγό που περνά έξω από τον ανατολικό τοίχο του προσκτίσματος (Πίν. 267 α). Τους τοίχους κάλυπταν τοιχογραφίες που μιμούνται ορθογώνιους πίνακες ορθομαρμάρωσης με γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα και κισσόφυλλα στις γωνίες. Η βορειότερη αίθουσα είναι πολύ μεγαλύτερη. Οι τοίχοι καλύπτονται με ορθομαρμάρωση που έχει ζευξίεις. Τα δάπεδα και στις

7. Α. Ξυγγόπουλος, Αι τοιχογραφίαι του Καθολικού της Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973.

8. Α. Ξυγγόπουλος, Σερραϊκά Μελετήματα, Α'. Αι δύο παλαιαί εικόνες του Κρυονερίτου· Β' Προσωπογραφίαι δύο παλαιών μητροπολιτών των Σερρών, Σερραϊκά Χρονικά, τ. 4ος (1961), σ. 28-34, πίν. Α'-Γ'. Γ. Καφταντζής, Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της, Αθήνα 1967, τ. Α', σ. 176-177. (Πρόκειται για τις εικόνες του Χριστού και της Παναγίας που προέρχονται από τον Άγιο Γεώργιο Κρυονερίτη).

9. Γ. Καφταντζής, ό.π., σ. 185 (εικόνα Ανάστασης αριθ. κατ. 98).

Σχέδ. 3. Φίλιπποι. Βασιλική του Μουσείου. Κάτοψη του βορειοανατολικού προσκτίσματος.

δύο αίθουσες είναι πολυτελή με μαρμάρινη πλακόστρωση και μαρμαροθετήματα. Στο δάπεδο της μεγαλύτερης αίθουσας σχηματίζεται μάλιστα, με τις ταινίες του μαρμαροθετήματος, σταυρός. Αν και οι μεταγενέστερες επεμβάσεις στο χώρο αυτό άλλαξαν δραστικά μαζί με τη χρήση και τη μορφή, μάλλον πρόκειται για τους δύο χώρους ενός παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου. Ο μικρότερος, ο έσω οίκος, αποτελούσε το Φωτιστήριο με την κτιστή κολυμβήθρα και η μεγαλύτερη αίθουσα χρησίμευε ως Κατηχουμενείο.

2. Ανατολικά από το βαπτιστήριο περνούσε σκεπαστός αγωγός (Πί ν. 268 γ), λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Ο αγωγός συγκέντρωνε προφανώς τα όμβρια νερά από τη βόρεια πλευρά της βασιλικής και με έντονη κλίση περνούσε κάτω από το ναό και τα παροχέτευε έξω από το νότιο τοίχο του. Πρόκειται για ιδιαίτερα αξιόλογο τεχνικό έργο υποδομής.

3. Στη μέση βυζαντινή περίοδο έγιναν στο παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο σημαντικές επεμβάσεις. Στη μεγάλη βορειότερη αίθουσα, στο Κατηχουμενείο, κτίστηκε μεσότοιχος που τη χώρισε σε δύο μικρότερα δωμάτια που επικοινωνούσαν με άνοιγμα στο μεσότοιχο (Πί ν. 268 α). Στην ανατολική πλευρά του νότιου από τα δύο δωμάτια έσπασαν την τοιχοποιία για να σχηματίσουν με πλίνθους μια μικρή κόγχη με ορθογώνια κάτοψη. Μπροστά στην κόγχη βρέθηκε κιονίσκος που πατούσε πάνω σε τετράγωνη πλάκα που αποτελούσε προφανώς τη βάση Αγίας Τράπεζας του βυζαντινού ναυδρίου (Πί ν. 268 β). Κατά τη φάση αυτή πιθανότατα ο «έσω οίκος» του βαπτιστηρίου εξακολούθησε να λειτουργεί με την αρχική του χρήση. Η τοιχοποιία του βυζαντινού μεσότοιχου είναι χαρακτηριστική. Στο κάτω μέρος του τοίχου χρησιμοποιήθηκαν ως ορθοστάτες, μαρμάρινες πλάκες κι

άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ ψηλότερα παρεμβάλλονται στη λιθοδομή οριζόντιες σειρές επάλληλων σπασμένων πλίνθων σ' ένα είδος ψευδοπλινθοπερίκλειστου συστήματος.

Η οικοδομική αυτή δραστηριότητα μπορεί να χρονολογηθεί μετά το 10ο αι., εποχή που συμπίπτει με την αναζωογόνηση του βυζαντινού κάστρου των Φιλίππων.

4. Το μεταβυζαντινό ναύδριο καταστράφηκε από σεισμό διότι μέσα στο χώρο του βρέθηκαν ογκόλιθοι, πεσμένοι από τον υπερκείμενο λόφο της ακρόπολης. Ύστερα από αυτόν, οι κάτοικοι των Φιλίππων περιορίστηκαν στη χρήση μόνο του μικρού χώρου, του έσω οίκου, όπου κατασκεύασαν κόγχη πάνω στην παλαιοχριστιανική κολυμβήθρα και βόρεια από αυτήν μικρή κογχίτσα πρόθεσης (Πίν. 267 α). Έφραξαν τα τρία ανοίγματα στο παλαιοχριστιανικό μεσότοιχο προς το Κατηχουμενείο και κάλυψαν τους τοίχους με νέο στρώμα τοιχογραφίας σε ρόδινο χρώμα. Κατά το μήκος του τοίχου τοποθετήθηκαν μεγάλα μάρμαρα ως έδρανα. Στο χώρο του κατεστραμμένου πια μεσοβυζαντινού ναυδρίου

κατασκευάσθηκαν τέσσερις τάφοι που πρέπει να συνδεθούν όπως και όλη η φάση αυτή με το νεκροταφείο του 12ου αι. που ανασκάφηκε στο νάρθηκα της βασιλικής¹⁰.

5. Μικρή τομή ορίστηκε δυτικά από τη νότια είσοδο του νάρθηκα με στόχο να εντοπιστεί ο νοτιο-ανατολικός πεσσός του αιθρίου. Σε παλιότερη ανασκαφή είχε εντοπισθεί ο βορειοανατολικός πεσσός σε σχήμα Γ που προσδιόρισε εν μέρει τη μορφή του αιθρίου της βασιλικής¹¹. Κατά τη φετινή έρευνα διαπιστώθηκε ότι ανάμεσα στο νοτιοανατολικό πεσσό και το νότιο εξωτερικό τοίχο του αιθρίου υπάρχει κτιστό κρηπίδωμα που αποτελεί την υποδομή κλίμακας που ανέβαζε από τη νότια στοά του αιθρίου στην υπερυψωμένη ανατολική στοά. Ένα άλλο στοιχείο που έδωσε η τομή αυτή είναι ότι υπήρχε δίτονη κιονοστοιχία - άρα δεύτερος όροφος στις στοές του αιθρίου, όπως συνάγεται από τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν.

EYT. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

10. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 363-365.

11. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 187.

Κ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ¹

Ολοκληρώθηκε η καταγραφή και η συντήρηση των ευρημάτων του 1987 και μέρος των ευρημάτων 1988, από Χίο, Λέσβο και Λήμνο· άρχισε η τακτοποίηση της αρχαιολογικής αποθήκης της Μήθυμνας και συμπληρώθηκε η καταγραφή και η φωτογράφιση των παλαιών ευρημάτων της αρχαιολογικής αποθήκης Ερεσού· άρχισε η καταγραφή και φωτογράφιση των παλαιών ευρημάτων του Μουσείου Μύρινας και συνεχίστηκε η καταγραφή των ευρημάτων του Μουσείου Μυτιλήνης, που είχε αρχίσει από το 1987. Καταγράφηκαν ακόμα αρχαία που κατέχουν ιδιώτες μετά από αίτησή τους:

α) Στην κατοχή του Αλεξ. Αλαμανέλλη, πηγαδόστομο ρωμαϊκών χρόνων με αναθηματική επιγραφή στον αυτοκράτορα Κλαύδιο (BE 70).

β) Στην κατοχή του Ιωαν. Βορρηά τέσσερα αγγεία νεότερα και δύο τούρκικα έγγραφα (BE 76, 77, 78, 79, 80, 81).

γ) Στην κατοχή του Στ. Φαφαλιού επίκρανο παραστάδας και αρχαϊκό άγαλμα καθιστής γυναικείας μορφής (BE 65).

δ) Στην κατοχή της Εθνικής Κτηματικής Τραπέζης Χίου δύο σπόνδυλοι κίωνων.

Φυλάκια

Έγιναν φυλάκια-εκδοτήρια από το ΤΑΠ στους αρχαιολογικούς χώρους της Κλοπεδής και Μέσων στη Λέσβο, καθώς και στον αρχαιολογικό χώρο της Ηφαιστίας στη Λήμνο.

1. Ευχαριστούμε το προσωπικό της Εφορείας που συνέβαλε στην πραγματοποίηση των κάθε είδους εργασιών του 1988 και συγκεκριμένα τους αρχιφύλακες Λέσβου, Λήμνου, Χίου, Γ. Αναγνώστου, Κ. Καραμπίνη και Ε. Κοντάρη, Π. Ματσικά, Χ. Μπεζιά, Κ. Μπαλεξή, τους εργάτες ανασκαφών, τους συντηρητές Ν. Νέμτσα, Α. Βουγιουκλή, Δ. Πίτσιου και Μ. Μάντικα και τη συμβασιούχο αρχιτέκτονα Μ. Φράγκου. Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τους συμβασιούχους αορίστου χρόνου αρχαιολόγους Χ. Λαναρά και Π. Αυγερινού και τη συμβασιούχο ορισμένου χρόνου Μ. Βλαχάκη.

Μουσείο Χίου

Επειδή οι εργασίες συντήρησης του κτιρίου δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί οργανώθηκε στην πρώτη αίθουσα μικρή έκθεση με αντιπροσωπευτική κεραμική χιακών εργαστηρίων, τα νομίσματα της Χίου, γλυπτά και επιγραφές ενδεικτικά της ιστορίας του νησιού.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη της Χίου

Οδός Κωνστ. Μονομάχου (οικόπεδο Κλαδιά) (Σχ έδ. 1· Πίν. 269 α)

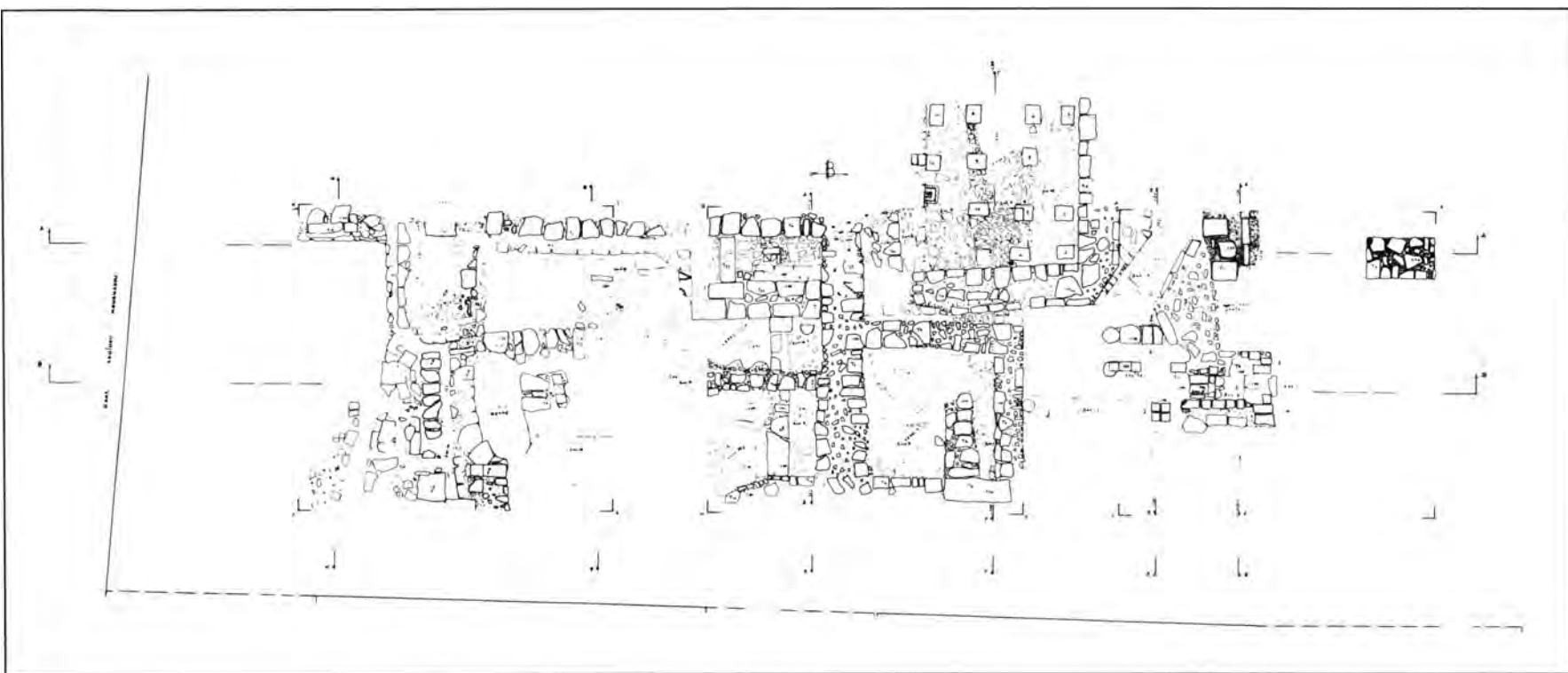
Άρχισε και ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα, στο οικόπεδο Κλαδιά, στην περιοχή Φραγκομαχαλά Χίου όπου αποκαλύφθηκαν εργαστηριακοί χώροι σε τρεις οικοδομικές φάσεις.

Τα ίχνη καύσης στα δάπεδα, την εσωτερική επιφάνεια των τοίχων και το πλήθος των πυρότουβλων, που βρέθηκαν σε επάλληλες σειρές και οι σκωρίες από καμίνι είναι ενδεικτικά της υπόθεσης για την ταύτιση του χώρου με κεραμικό κλίβανο. Τα κυριότερα κινητά ευρήματα είναι όστρακα μεταβυζαντινών αγγείων, που χρονολογούνται από το 16ο αι. μ.Χ.

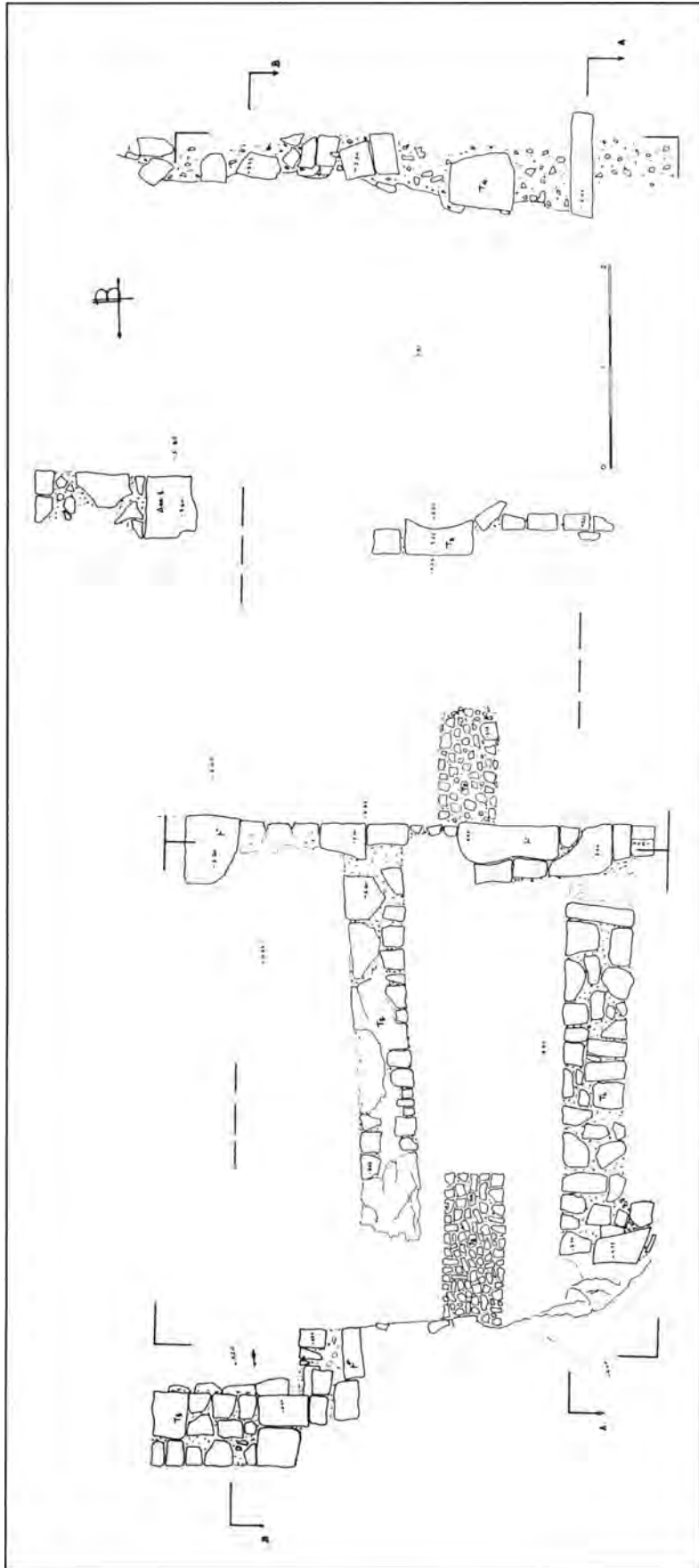
Οδός Οινουσών (οικόπεδο Κώσταλου) (Σχ έδ. 2· Πίν. 269 β)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κώσταλου, στην περιοχή Φραγκομαχαλά, όπου αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων. Μεταξύ των ευρημάτων της επίχωσης εντυπωσιακό είναι το πλήθος των οστράκων μελαμβαφών αγγείων.

Ευρήματα: αγνύθες ημισφαιρικές στρογγυλές ενσφράγιστες (BE 4734 έως 4740, 4743, 4744, 4754, 4756, 4759, 4760, 4763) και με graffiti *H* ή *MA*. Ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (BE 4820, 4831, 4853, 4854). Λύχνοι (BE 4741, 4746, 4748, 4749, 4750, 4751, 4752, 4762, 4832). Μόνωτα κυάθια (BE 4745, 4870, 4959, 4969, 4972, 5000, 5027). Όστρακα από μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία (BE 4973, 4981, 4982, 4983, 3984, 5042, 5047). Τμήμα μήτρας μεγαρικού σκύφου (BE 4818). Αποτμήματα ειδωλίων ελληνιστικών χρόνων (BE 4733, 4929, 4985, 4990, 5010, 5024, 5032, 5061, 5131). Χάλκινα νομίσματα Χίου (4730, 4731, 4880, 4891).

Σχέδ. 1. Χίος, Οδός Κωνστ. Μονομάχου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Χίος, Οδός Οινουσών. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Γ. Βοριά (οικόπεδο Κουρτέση)² (Σχέδ. 3· Πίν. 270 α)

Συνεχίστηκε και φέτος η σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κουρτέση, στην περιοχή Φραγκομαχαλά. Αποκαλύφθηκε τμήμα του μνημειακού τοίχου αριθ. 1 σε όλο το σωζόμενο ύψος των 2 μ· διαπιστώθηκε ότι είναι χτισμένος με το έμπλεκτο σύστημα δόμησης. Η δυτική πορεία της ανωδομής είναι χτισμένη με το ψευδοϊσόδομο σύστημα με ορθογωνισμένους πλίνθους ενώ η υποθεμελίωση με μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Ερευνήθηκαν επίσης τα λείψανα του ελληνιστικού κτίσματος, όπου αποκαλύφθηκε το υπόστρωμα από κονίαμα των δαπέδων τεσσάρων δωματίων στα οποία θα έπρεπε να ήταν τοποθετημένο λιθόστρωτο, που κατά τους μεταγενέστερους χρόνους αφαιρέθηκε. Μικρές τομές στα όρια των ελληνιστικών δαπέδων έφεραν στο φως οικιστικά λείψανα πρωιμότερης φάσης, με τοίχους χτισμένους με κανονικές λαξευμένες πλίνθους με το ισόδομο σύστημα, οι οποίοι προχωρούν και κάτω από τα δάπεδα των ελληνιστικών χρόνων.

Ευρήματα: όστρακα χρηστικών σκευών, όστρακα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων (BE 5060, 5076, 5079, 5149, 5186, 5187, 5189, 5252), τμήμα μελανόμορφης ληκύθου με γυναικεία μορφή σε διονυσιακό χορό (BE 5002), όστρακα από χιακά αγγεία, αγνύθες (BE 4683, 4685, 4687, 4688).

Οδός Αλ. Βρατσάνου 43 (οικόπεδο Εμμ. Λουτράρη)

Το οικόπεδο Λουτράρη βρίσκεται στην περιοχή Αγίου Ιακώβου και είναι όμορο του οικοπέδου Παπαζή - Σιταρά, όπου παλιότερα είχαν αποκαλυφθεί οικιστικά λείψανα των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων³.

Κατά τη διάνοιξη των θεμελίων εντοπίστηκαν αρχαία, άρχισε σωστική ανασκαφική έρευνα η οποία έφερε στο φως κτιριακά λείψανα και ανοιχτό αγωγό για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων. Επειδή η ανασκαφική έρευνα, βρίσκεται στο αρχικό της στάδιο κάθε χρονολόγηση του κτιρίου που αποκαλύπτεται θα ήταν επισφαλής.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Μυτιλήνη

Οδός 8ης Νοεμβρίου και Σκρά (οικόπεδο νέου Μουσείου) (Σχέδ. 4· Πίν. 270 β, 271 β)

Συνεχίστηκε και το 1988 η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ανέγερσης του νέου Μουσείου Μυτιλήνης στο Κιόσκι, όπου το 1987, είχε ανασκαφεί μέρος του ιερού της Αφροδίτης⁴. Φέτος ολοκληρώθηκε η έρευνα γύρω από τους βωμούς και άρχισε η ανασκαφή στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκε σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης των ρωμαϊκών χρόνων, οικοδομικά λείψανα της ελληνιστικής και κλασικής εποχής, αποθηκευτικοί χώροι της αρχαϊκής φάσης του κτιρίου που εδράζεται σε προϊστορικό στρώμα, όπως αποδεικνύεται από την κεραμική της πρώιμης μεσοελλαδικής περιόδου.

Από τα σημαντικότερα ευρήματα είναι: Πήλινο ειδώλιο· άνω τμήμα γυναικείας μορφής με πόλο BE 8656. Πήλινο ειδώλιο· κόρης αρχαϊκών χρόνων BE 7720 (Πίν. 271 α). Πήλινο σύμπλεγμα δύο γυναικείων μορφών που αποδίδονται στη θεά Δήμητρα και την κόρη της Περσεφόνη BE 8824. Πήλινο ειδώλιο BE 8780. Τμήματα ειδωλίων ενδεδυμένων μορφών. Πήλινη κεφαλή ερωτιδέως BE 8772. Πήλινο ειδώλιο εφήβου ίσως ερωτιδέως BE 8773. Πήλινο ειδώλιο πτηνού BE 8819. Λύχνος με παράσταση τρέχοντος λέοντος BE 8745.

Οδός 8ης Νοεμβρίου (οικόπεδο Χαδεμένου)

Απέναντι από το οικόπεδο του νέου Μουσείου στο Κιόσκι κατά την εσκαφή αποχετευτικού βόθρου βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα, τα οποία πρέπει να ανήκουν στον ευρύτερο χώρο του ιερού της Αφροδίτης.

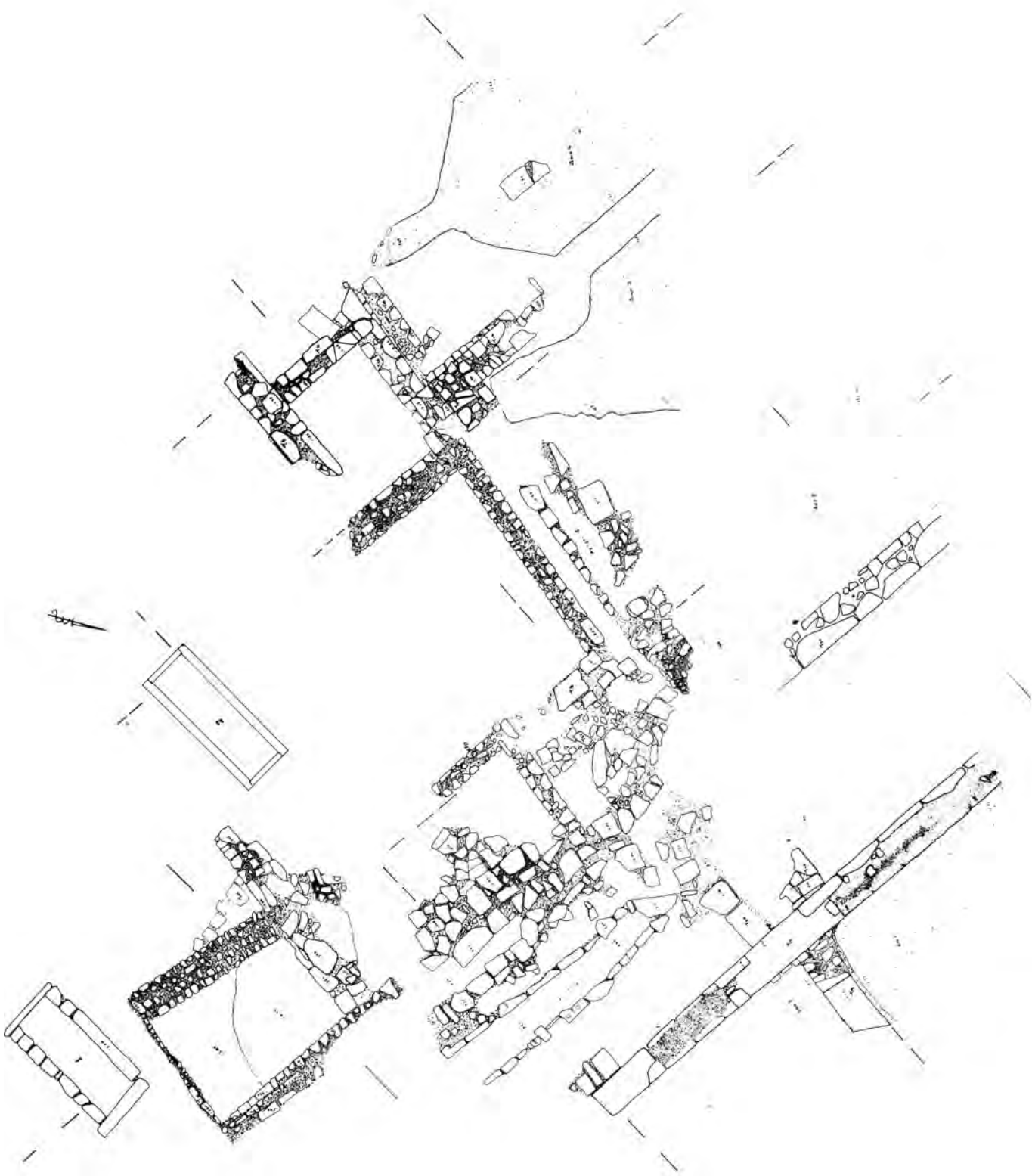
Οδός 8ης Νοεμβρίου (οικόπεδο Κέντρου Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Μυτιλήνης - Ορφανοτροφείου) (Σχέδ. 5-6· Πίν. 272)

Κατά τις εργασίες προσθήκης και επισκευής του κτιρίου Παιδικής Μέριμνας ή Ορφανοτροφείου στο Κιόσκι, όπου πρόκειται να εγκατασταθεί το Υπουρ-

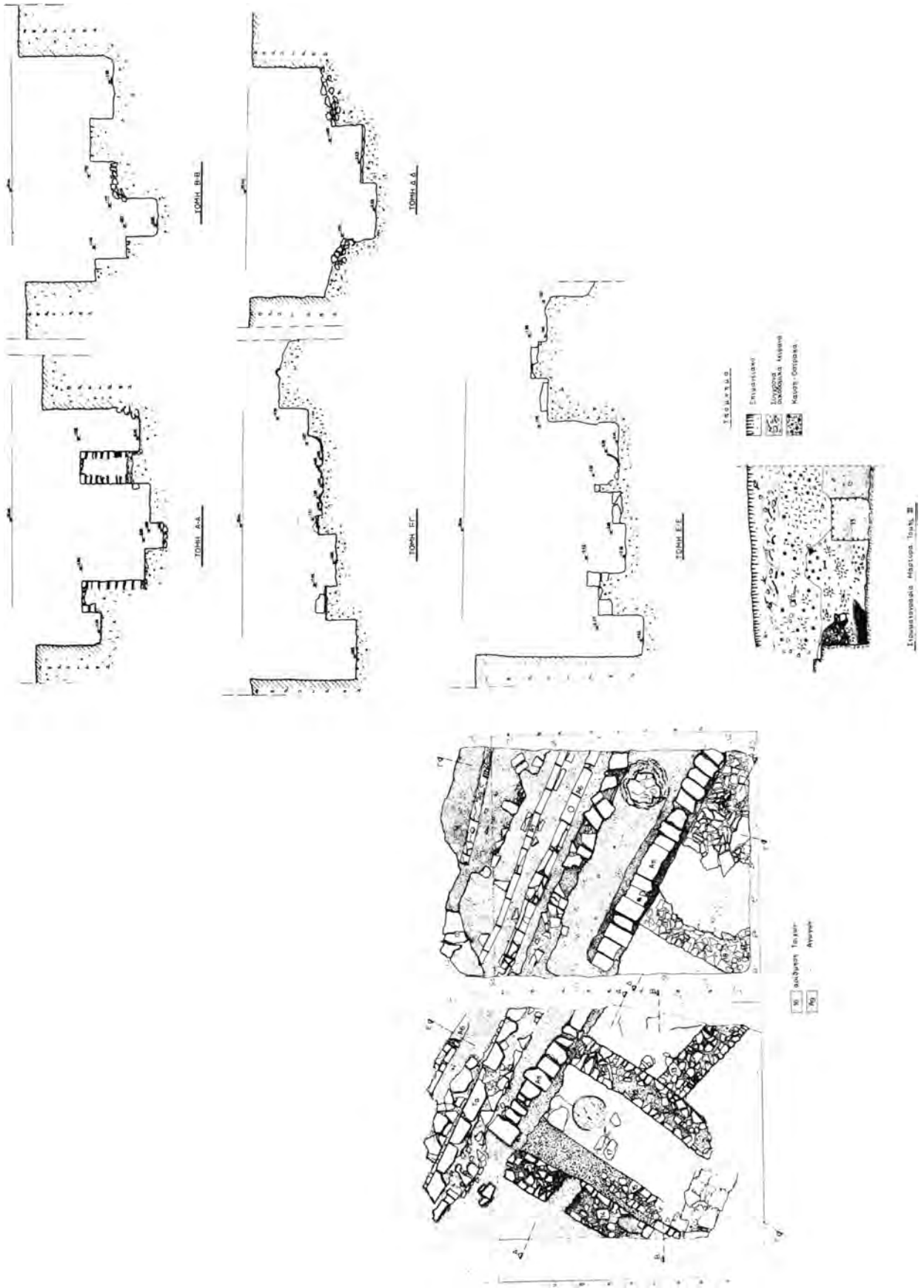
2. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 475.

3. Α. Τσαρβάπουλος, Αρχαιολογικά Χρονικά Χίου 1977-1983, Χιακά Χρονικά 1983, σ. 99-101.

4. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 477.

Σχέδ. 3. Χίος. Οδός Γ. Βοριά. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 4. Μυτιλήνη. Οδός 8ης Νοεμβρίου και Σκρα. Κάτοψη της ανασκαφής, τομές και στρωματογραφία της τομής.

γείο Αιγαίου, κάτω από τάφους του τούρκικου νεκροταφείου αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν οικιστικά λείψανα των αρχαϊκών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, ενώ στην επίχωση του κατώτερου στρώματος βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα πρωτογεωμετρικών και υστερογεωμετρικών αγγείων.

Σημαντικό είναι το καλοχτισμένο πηγάδι των ελληνιστικών χρόνων, διαμ. 0,80 μ. Η έρευνα που έφθασε στο βάθος των 12 μ. έφερε στο φως ελληνιστική κεραμική, ειδώλια, και νομίσματα (Πίν. 273). Η θέση των κτιριακών λειψάνων και το είδος των ευρημάτων συνηγορούν στην άποψη ότι τα οικοδομικά λείψανα του Ορφανοτροφείου σχετίζονται με το γειτονικό ιερό της Αφροδίτης⁵.

Από τα σπουδαιότερα κινητά ευρήματα της ανασκαφής που έχουν συντηρηθεί: τμήμα επιγραφής ΒΕ (8715). Άφθονη κεράμωση στέγης.

**VIKΩ
ΠΑΡΘΙΚΣ
ΥΣΤΗΡ**

1) Πήλινα ειδώλια από το πηγάδι: Αγαλματίδιο φτερωτού έρωτα καθισμένου σε βράχο (ΒΕ 8246). Ακέφαλο ειδώλιο αναδυομένης Αφροδίτης σε δελφίνι (ΒΕ 7883). Ειδώλιο ανδρικής μορφής (ΒΕ 8812). Ακέφαλο ειδώλιο ανδρικής μορφής (ΒΕ 8717). Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων, (ΒΕ 8030/32, ΒΕ 7851, ΒΕ 8028/8029/27/8704). Κεφαλή ηθοποιού της κωμωδίας με πλεχτό στεφάνι στα μαλλιά (ΒΕ 7884). Κορμός γυμνού εφήβου με ίχνη χρωμάτων (ΒΕ 7863). Χέρια και κορμοί από νευρόσπαστα (ΒΕ 7902). Τμήμα θεατρικού προσώπου με γκροτέσκ χαρακτηριστικά (ΒΕ 8705). Αναθηματικός κιονίσκος ιωνικού ρυθμού (ΒΕ 7880).

2) Κεραμική από το πηγάδι: Λύχνοι του τύπου Εφέσου και Κνίδου (ΒΕ 8117/18/19/8350-51). Λευκόχροα πινάκια (ΒΕ 8123-33) με γραπτή διακόσμηση από φύλλα κισσού και πέρδικες, ιχθυοπινάκια με καστανόχρωμες ταινίες, πινάκια από γκριζό πηλό με εμπέστα ανθέμια (ΒΕ 7960, 8123-33, 8090). Κάνθαροι με διακόσμηση δυτικής κλιτύος (ΒΕ 8063-4-5-6/8075-6/86), μελαμβαφής οινόχρη από γκριζό πηλό (ΒΕ 8068). Τμήμα μεγαρικού σκύφου με ανάγλυφη διακόσμηση (ΒΕ 8711), μελαμβαφής σκύφος (ΒΕ 8062). Οστέινα αντικείμενα (ΒΕ 8722, 8723). Μαρμάρινη τράπεζα προσφορών με ανάγλυφη διακόσμηση (κεραμίδι-ρόδι και ψάρι) (ΒΕ 8016). Πόδια μικρού μαρμάρινου αγάλματος (ΒΕ 8012). Μαγειρικά σκεύη διαφόρων τύπων.

5. Αγλ. Αρχοντίδου, Ελληνιστική κεραμική από τη Μυτιλήνη, Β' Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Αθήνα 1990, τ. Β' 1989, σ. 110-114.

Οδός Κατσακούλη (οικόπεδο Ν. Σουρλάγκα) (Σχέδ. 7· Πίν. 274)

Η σωστική ανασκαφική έρευνα μέχρι σήμερα⁶ αποκάλυψε στο μέσον σχεδόν του οικοπέδου Σουρλάγκα στο Κιόσκι, αναλημματικό τοίχο της ύστερης αρχαιότητας, ύψ. 1,30 μ., που διαιρεί το χώρο στα δύο.

Βόρεια του τοίχου αριθ. 10 ερευνήθηκαν τα λείψανα σημαντικού οικοδομήματος της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και τα λείψανα κτιριακού συμπλέγματος ελληνιστικών χρόνων, με περίσπλη αυλή με πηγάδι. Τα ελάχιστα όστρακα των αρχαϊκών και γεωμετρικών χρόνων που βρέθηκαν μαρτυρούν τη συνεχή χρήση του χώρου. Νότια του αναλημματικού τοίχου αποκαλύφθηκαν αποθηκευτικοί χώροι με χρηστικά αγγεία, πιθάρια και αμφορείς κατά χώραν.

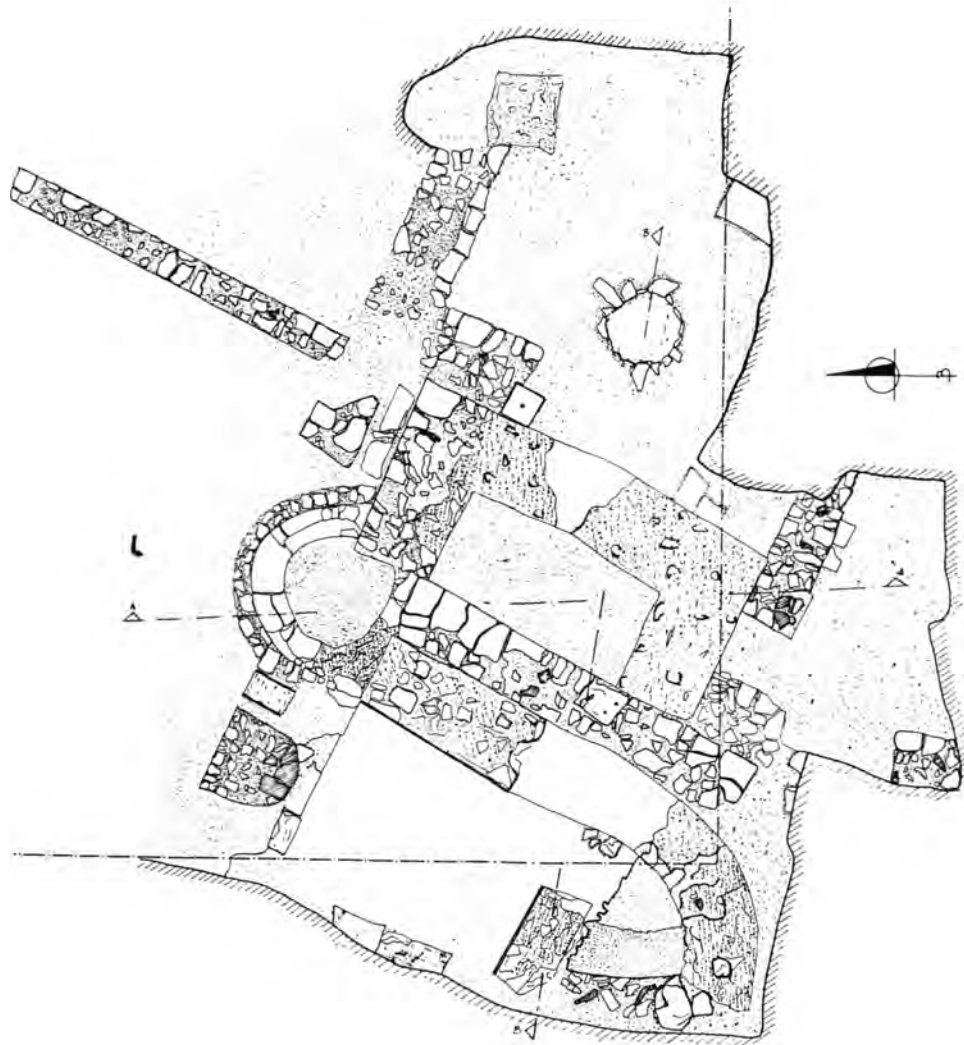
Στον ίδιο χώρο βρέθηκε επίσης θησαυρός 61 χάλκινων νομισμάτων (ΒΕ 8549). Ευρήματα (Πίν. 275): Κεφάλια ειδωλίων (ΒΕ 8316, 8282, 8340, 8415-6/8536). Τμήματα ειδωλίων καθιστών μορφών (ΒΕ 8341, 8432, 8445, 8454). Κομμάτια οστέινων σκύφων (ΒΕ 8281, 8303). Υφαντικά βάρη (ΒΕ 8291, 8468, 8370, 8489, 8457). Τμήμα γυάλινου αγγείου (ΒΕ 8424). Λυχνάρια (ΒΕ 8480). Κομμάτια πρώιμων αρχαϊκών αγγείων (ΒΕ 8036, 8037). Μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη (ΒΕ 8739). Τμήμα ανάγλυφου Κυβέλης (ΒΕ 7693). Το άνω τμήμα κορμού μαρμάρινου αγάλματος (ΒΕ 7397). Μαρμάρινο κεφάλι γυναικείας μορφής (ΒΕ 8546). Δύο βάσεις πινακίων με προτομές Ρωμαίων (ΒΕ 8221, 8303).

Οδός Βουρνάζων (οικόπεδο ΟΤΕ) (Σχέδ. 8· Πίν. 276 α-β)

Η σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο του ΟΤΕ στην περιοχή Αλυσίδα αποκάλυψε, κάτω από τη θεμελίωση της οικίας του 19ου αι., τμήμα λιθόστρωτης οδού των κλασικών χρόνων, δίπλα στην οποία ερευνήθηκε η υποθεμελίωση από ακανόνιστες πέτρες και η μαρμάρινη ανωδομή βάθρου, διαστ. 2,50x2,50 μ.⁷. Το τμήμα του δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ., είναι χτισμένο με το ισόδομο σύστημα σε δύο δόμους, με ορθογώνιες πλίνθους από σαρμοσάκι, πάνω στις οποίες διακρίνονται ίχνη από ρόδες. Στο βόρειο όριο υπάρχει ανοιχτός αγωγός για τη συλλογή των νερών τα οποία και σή-

6. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 479.

7. Ό.π.

Σχέδ. 5. Μυτιλήνη. Οδός 8ης Νοεμβρίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

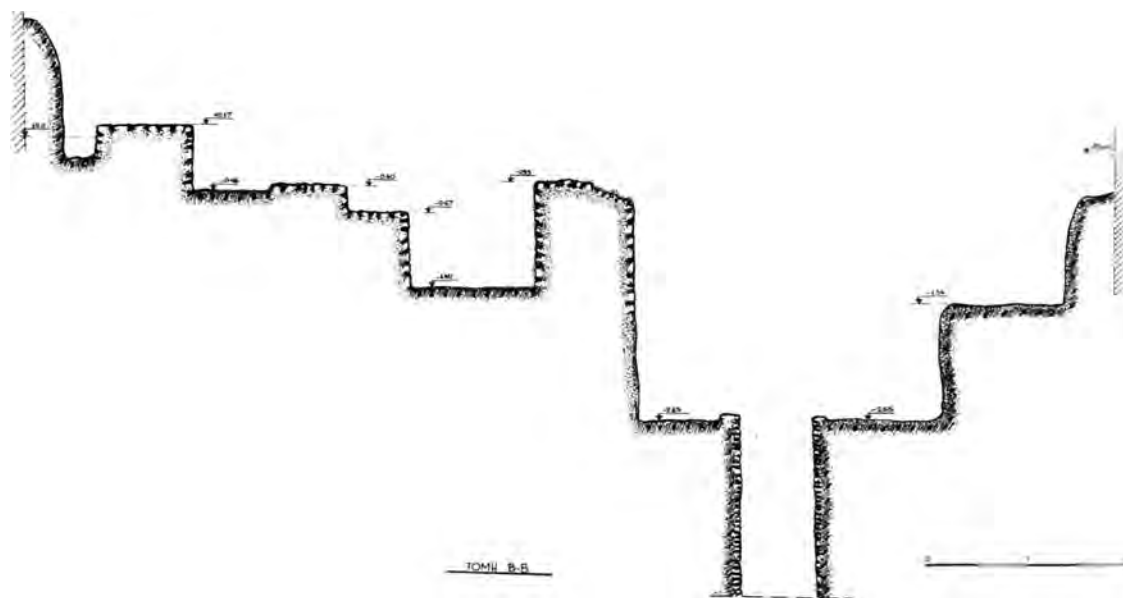
μερα είναι άφθονα στην περιοχή λόγω του παρακειμένου χειμάρρου.

Οι επισκευές με μικρές πέτρες σε ορισμένα σημεία του καταστρώματος αποδεικνύουν ότι ο δρόμος ήταν πολυσύχναστος. Στα υπόγεια του υπάρχοντος κτιρίου του ΟΤΕ έχει διατηρηθεί τμήμα όμοιας οδού με κατεύθυνση Β.-Ν., που είχε βρεθεί το 1972⁸. Η συμβολή των δύο οδών εικάζεται ότι

υπήρχε στο πεζοδρόμιο μπροστά στην είσοδο του σημερινού κτιρίου του ΟΤΕ.

Από τα κινητά ευρήματα της επίχωσης των 6 μ. ήταν εντυπωσιακό το πλήθος των θαλασσινών οστρέων, οστών ζώων, οστράκων, χρηστικών αγγείων, που χρονολογούνται από την κλασική έως τη ρωμαϊκή εποχή. Από αυτά ξεχωρίζουν τμήμα ανοιχτού αγγείου με ανάγλυφη παράσταση αετού (BE 7792). Βάση μελαμβαφούς πινακίου με ανάγλυφο πορτραίτο ανδρικής μορφής ρωμαϊκών χρόνων (BE 7781), όστρακο ανοιχτού αγγείου με ανάγλυφη ερωτική σκηνή εναγκαλισμού (BE 7782), κεφάλι πήλινου ειδωλίου ανδρικής μορφής (BE

8. AAA V (1972), σ. 39 κ.ε. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 584.

Σχέδ. 6. Μυτιλήνη. Οδός 8ης Νοεμβρίου. Η τομή Β-Β.

7798), τμήμα μαρμαρινού κορμού αγαματιδίου Αφροδίτης (BE 7809).

Οδός Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Γεωργίου Καμάτσου)⁹ (Σχέδ. 9-10· Πίν. 277 β)

Στο οικόπεδο Γ. Καμάτσου στην περιοχή Σουράδας η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ελληνιστικό νεκροταφείο. Ερευνήθηκαν 10 χτιστοί τάφοι και δύο ελεύθερες ταφές. Από τους 12 τάφους οι σημαντικότεροι ήταν τρεις, που ήταν χτισμένοι με πελεκημένες ορθογώνιες πλάκες και αετωματικές πλάκες επικάλυψης, που συνδέονταν μεταξύ τους με σιδερένιους και μολύβδινους συνδέσμους. Οι υπόλοιποι επτά τάφοι ήταν χτισμένοι με μικρές και μεγάλες ακανόνιστες πέτρες και καλύπτονταν με απλές ορθογώνιες πλάκες.

Ευρήματα: Νομίσματα Μυτιλήνης: 350-250 π.Χ. (BE 8525), μέσα του 4ου αι. π.Χ. (BE 8516). Ασημένιο νόμισμα 440-350 π.Χ. (BE 7745). Χρυσό στεφάνι (BE 7743). Εννέα ειδώλια εφήβων (BE 8400-8409) (Πίν. 278). 147 οστέινοι αστράγαλοι (BE 8515). 62 οστέινες και πήλινες επιχρυσωμένες χάντρες (BE 8506). Δύο ασημένια νομίσματα (BE

8525/8527). Χρυσό ενεπίγραφο έλασμα με επιγραφή έξι στηλών με ορφικό κείμενο (BE 7849). Λυχνάρι (BE 8517). Επτά λυρόσχημα περίπτα κοσμήματα με ημιπολύτιμες πέτρες (BE 7841-48). 250 χρυσές ψήφοι (BE 7840). Χάλκινο κάτοπτρο (BE 8513) (Πίν. 279 β-δ). Χάλκινοι κρίκοι (BE 8508). Χάλκινο φύλλο αμπέλου με τρεις κρίκους (BE 8518). Χρυσές ίνες και μικρά τμήματα χρυσών ταινιών (BE 8519). Χρυσό σύρμα στεφανιού με το άγκιστρο του κλείστρου (BE 7837) (Πίν. 277 α). Δύο χρυσά φύλλα εληάς (BE 7838, 7839).

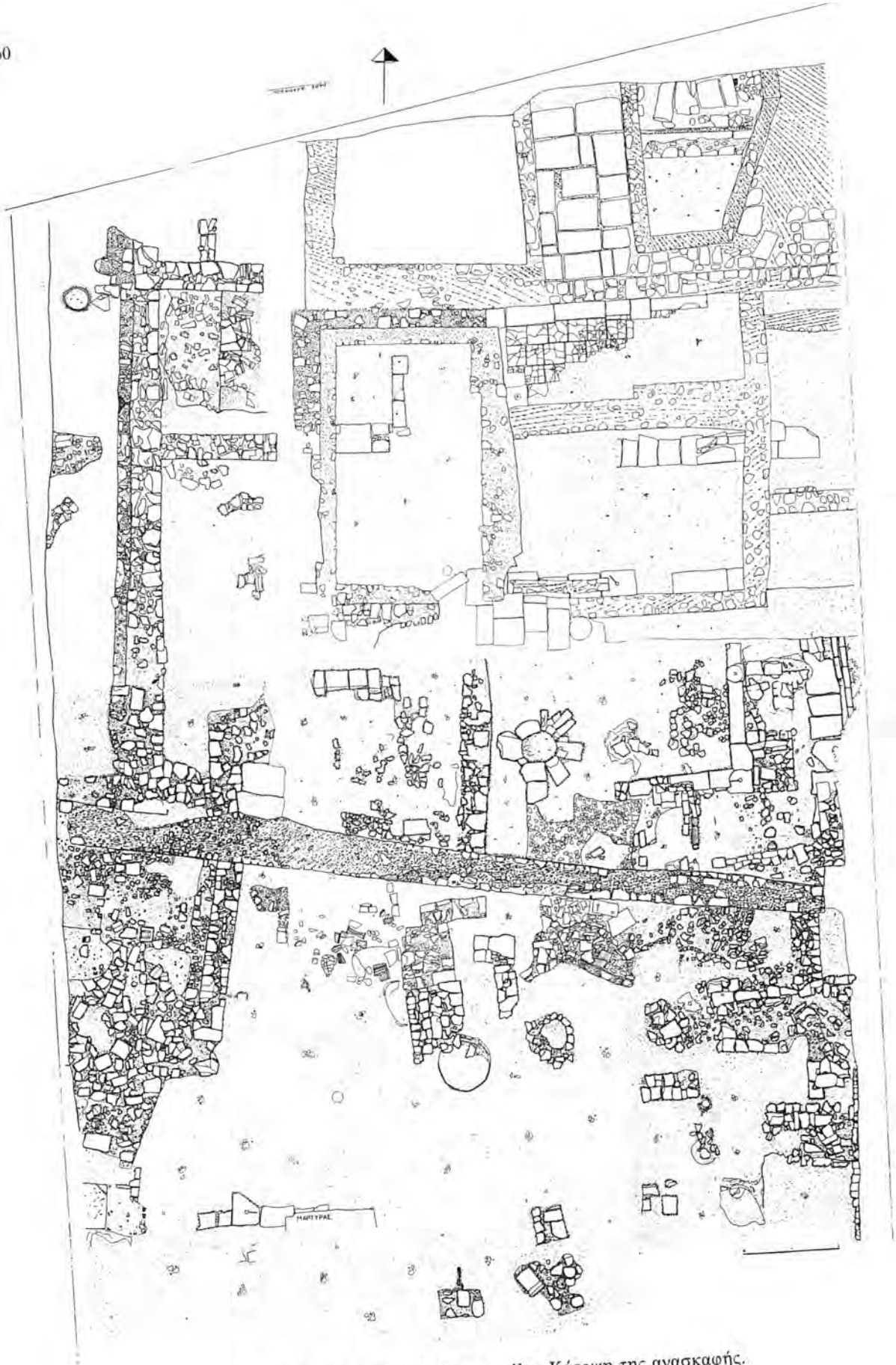
Οδός Κρήνης (οικόπεδο Αβαγιανέλλη)

Κατά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου στην Επάνω Σκάλα, αποκαλύφθηκε τμήμα υπόγειας σήραγγας με χτιστά τα κάθετα τοιχώματα και καλυπτήριες πλάκες στην οροφή της. Το βόρειο αποκαλυφθέν άκρο της σήραγγας αποκλείστηκε λόγω της κατάρρευσης της οροφής, ενώ προς Ν. συνεχίζεται κάτω από τις διπλανές ιδιοκτησίες.

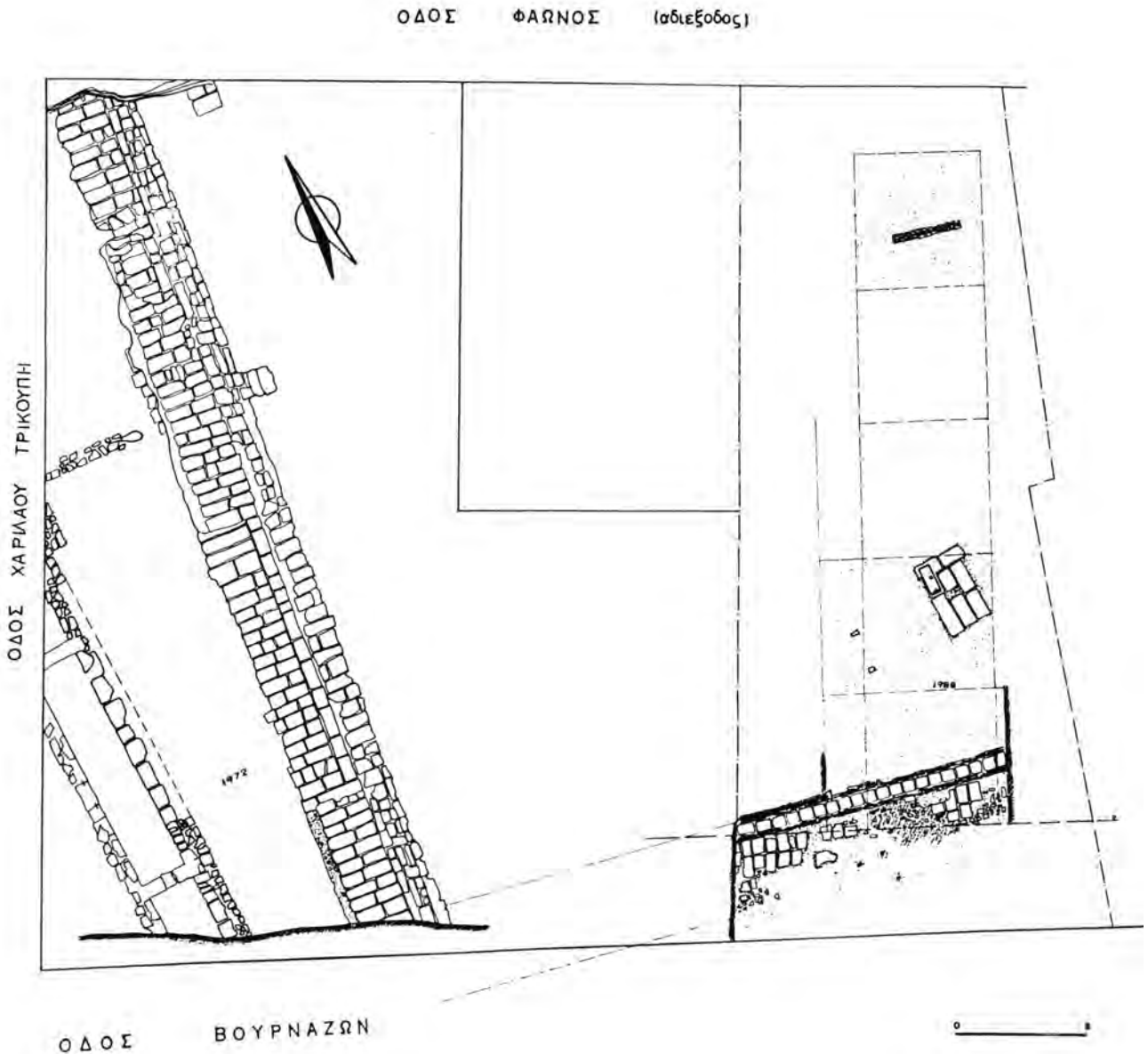
Οδός Ναυμαχίας Έλλης (οικόπεδο Χατζησάββα) (Σχέδ. 11)

Βρέθηκε τμήμα του τείχους στην περιοχή της Επάνω Σκάλας χτισμένο με ορθογώνιες πλίνθους σε ψευδοϊσόδομο σύστημα σε τέσσερις δόμους. Παράλληλα και δυτικά του τείχους βρέθηκαν αγωγοί

9. Η πλήρης δημοσίευση θα γίνει από τους: Χ. Λαναρά, Αγλ. Αρχοντίδου, Λ. Αχειλαρά.

Σχέδ. 7. Μυτιλήνη. Οδός Κατσακούλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 8. Μυτιλήνη. Οδός Βουρνάζων. Κάτοψη της ανασκαφής.

του ρωμαϊκού αποχετευτικού συστήματος της πόλης. Ανατολικά βρέθηκαν λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου που ανήκει σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του χώρου μετά την κατάργηση του τείχους.

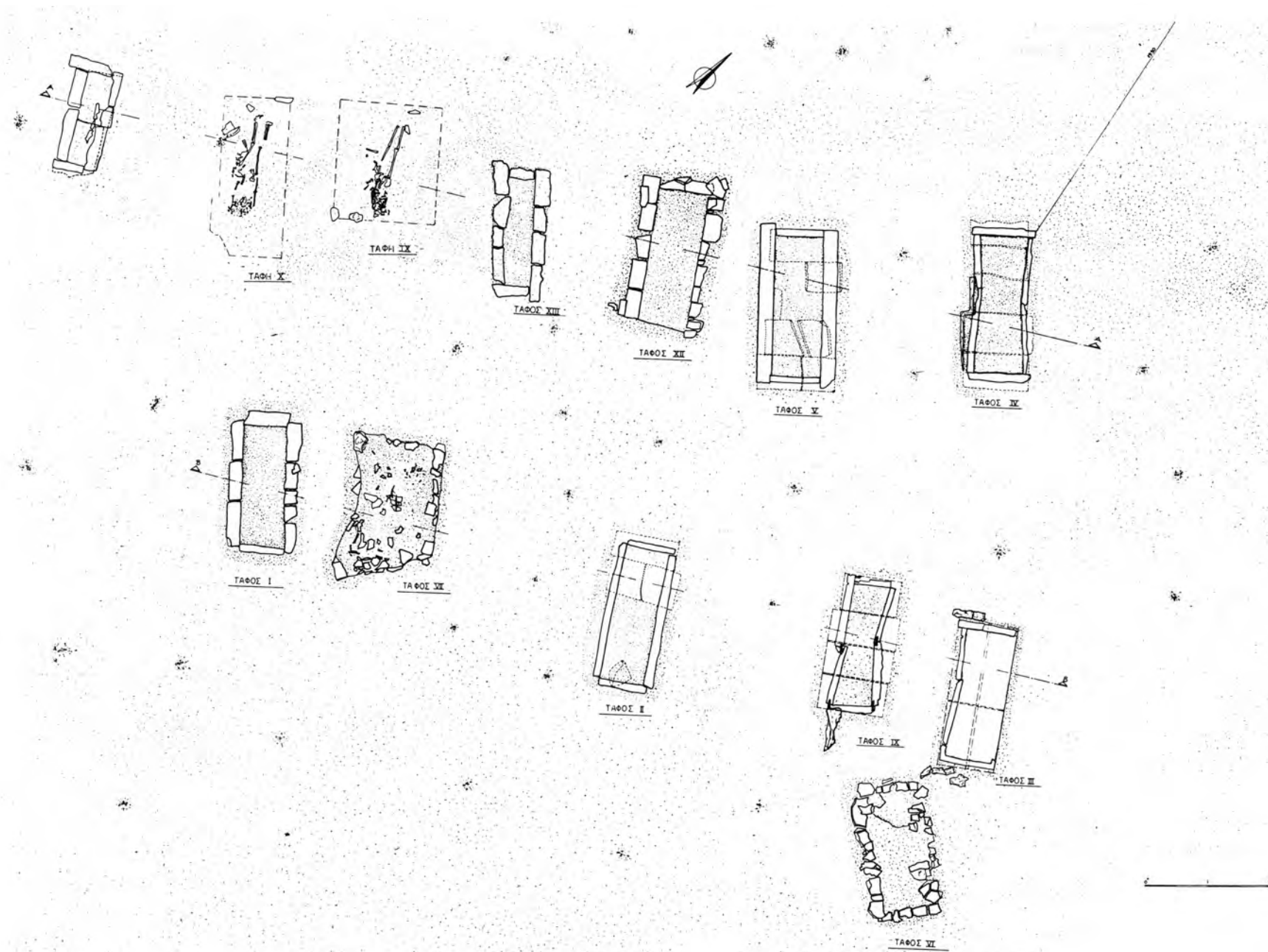
Οδός Ξάνθου (οικόπεδο Ι. Κοντέλη)

Κατά τη διάνοιξη των πεδίων θεμελίωσης στο δυτικό άκρο του οικοπέδου εντοπίστηκε αποθήκη εργαστηρίου παραγωγής αμορφών, του οποίου η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε διότι το μεγαλύτερο

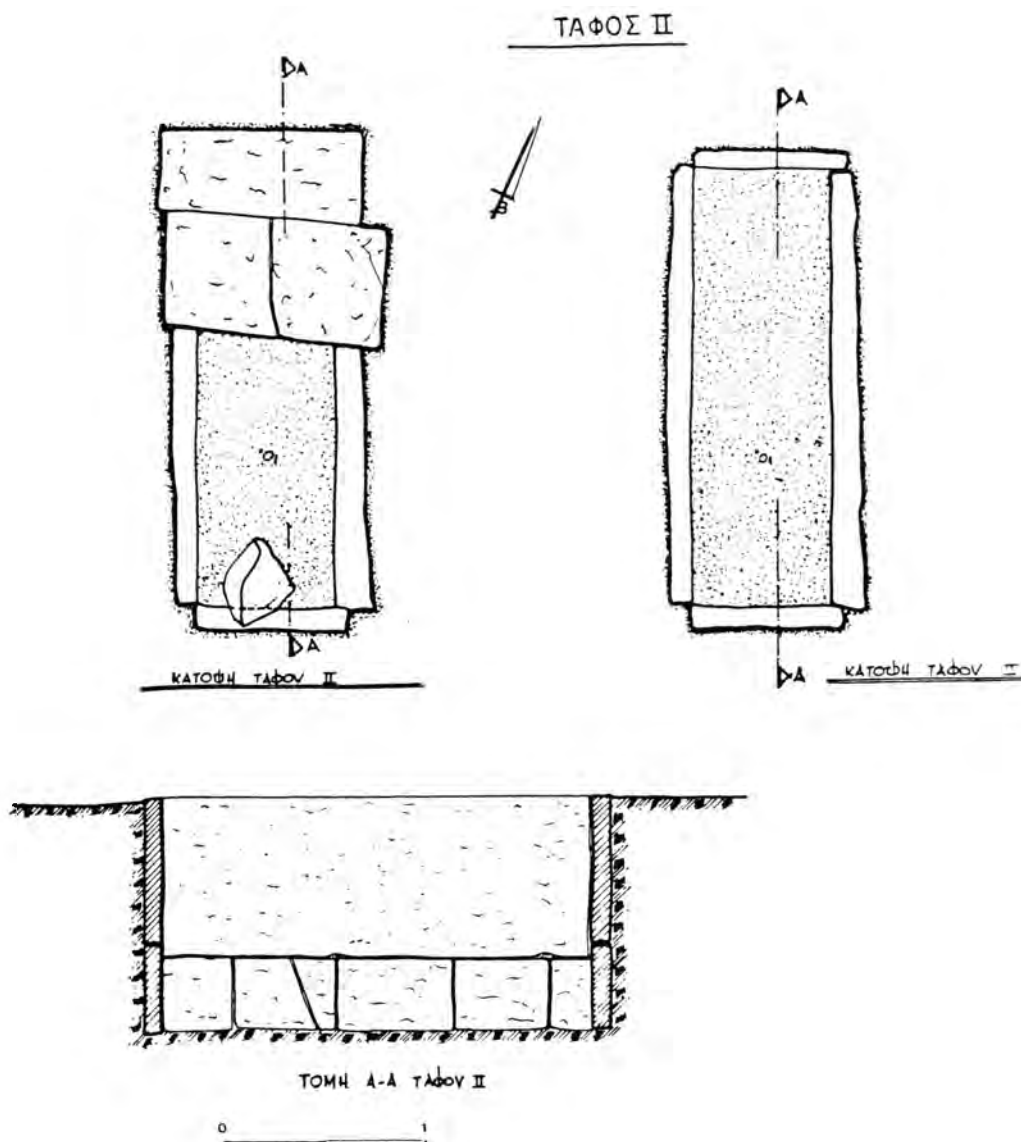
μέρος του αποθέτη βρίσκεται στην όμορο ιδιοκτησία.

Περιοχή Γενί Τζαμί, οδός Φωκαίας (οικόπεδο Χατζηγιαννάκη) - Περιοχή Συνοικισμού, οδός Ευαινητίδου 2 (οικόπεδο Δεσποτέλλη) - Περιοχή Προκουμαίας, οδός Δωδεκανήσου

Εντοπίστηκε το αποχετευτικό σύστημα της αρχαίας Μυτιλήνης σε διάφορα σημεία της σημερινής πόλης.

Σχέδ. 9. Μυτιλήνη. Οδός Ελ. Βενιζέλου. Κάτοψη των αποκαλυφθέντων τάφων.

Σχέδ. 10. Μυτιλήνη. Οδός Ελ. Βενιζέλου. Κάτωψη και τομή του τάφου II.

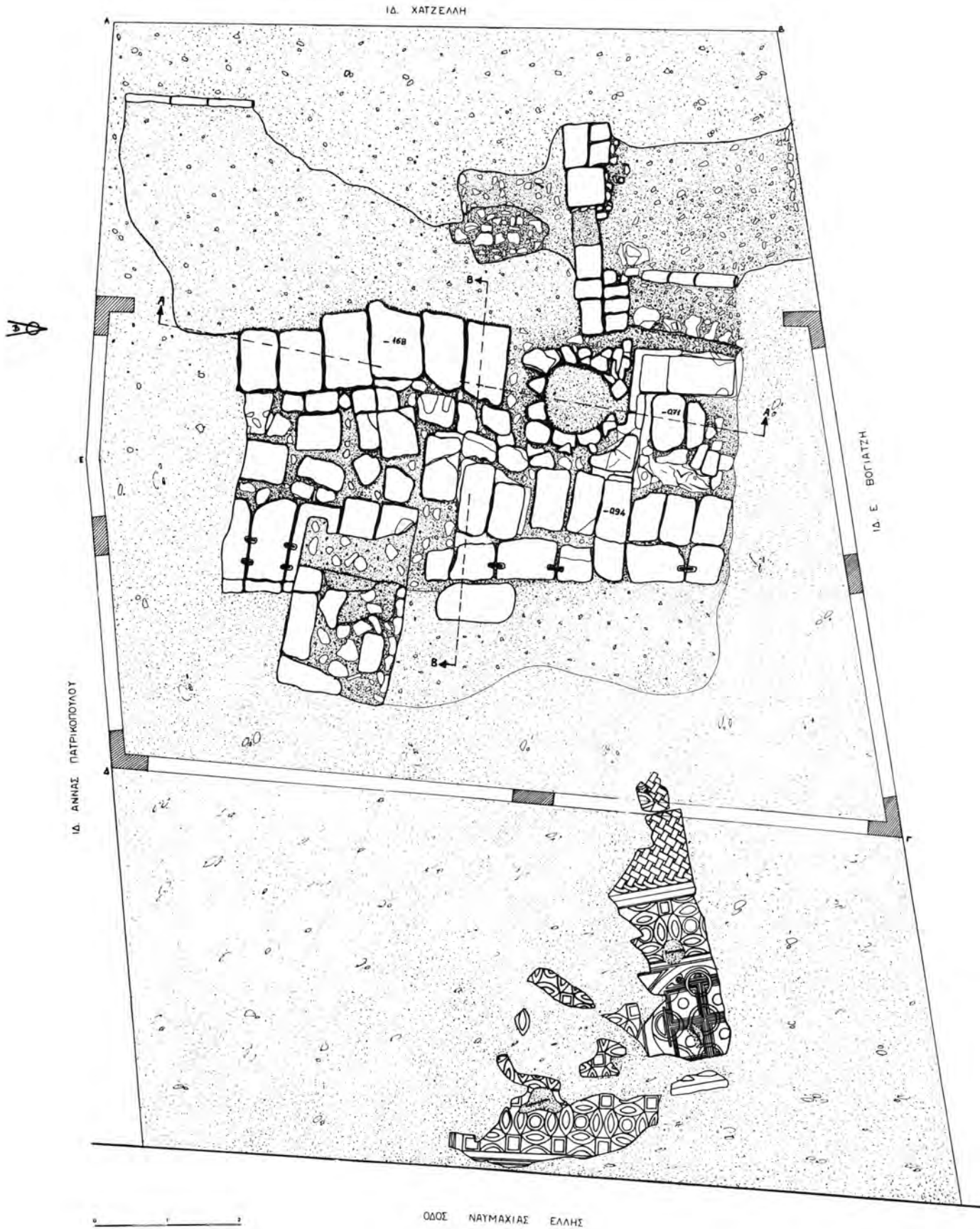
Στο οικόπεδο Χατζηγιαννάκη κατά τη διάνοιξη πεδίων βρέθηκε τμήμα χτιστού ανοιχτού αγωγού από λίθινες πλάκες, πλ. 1,10 μ. σε μήκος 2,60 μ. Στο οικόπεδο Δεσποτέλλη βρέθηκε τμήμα χτιστού αγωγού από πλάκες από σαρμοσάκι, πλ. 1,20 μ. και μήκ. 1,50 μ. Στην οδό Δωδεκανήσου δίπλα στο παλιό Δημαρχείο κατά τις εργασίες επέκτασης του σύγχρονου αποχετευτικού δικτύου της πόλης, κάτω από ασιδωτό τούρκικο αγωγό, βρέθηκε αγωγός από μεγάλες πλίνθους σκεπασμένες με καλυπτήριες πλάκες, πλ. 1,10, μήκ. 5,80 μ.

Μήθυμνα

Οδός Πέτρας (οικόπεδο Μύγια)¹⁰ (Σχέδ. 12)

Συνεχίστηκε και το 1988 η σωστική ανασκαφική έρευνα του ελληνιστικού νεκροταφείου στην περιοχή του Δημοτικού Σχολείου, του οποίου άρχισε η ανασκαφή το 1987. Ερευνήθηκαν τρεις διαδο-

10. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 481.

Σχέδ. 11. Μυτιλήνη. Οδός Ναυμαχίας Έλλης. Κάτοψη της ανασκαφής.

χικές ομαδικές ταφές, δύο σαρκοφάγοι και ένας κιβωτιόσχημος τάφος χτισμένος με μικρές ακανόνιστες πέτρες. Στα βορειοανατολικά όρια του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα αρχαϊκών χρόνων.

Ευρήματα: μυροδοχεία (BE 8657-60/71) (Πίν. 280 β), ειδώλιο έρωτος (BE 8684) (Πίν. 280 γ), τέσσερα γυάλινα μυροδοχεία (BE 8676-79), τεφροδόχο αγγείο (BE 8741). Ευρήματα επίχωσης έξω από τους τάφους: κεραμική αρχαϊκών χρόνων (BE 881) (Πίν. 280 α), πήλινο ειδώλιο ανδρικής μορφής με φανάρι (BE 8683), πήλινη μάσκα θεάτρου (BE 8682), νόμισμα από ήλεκτρο (BE 7850)¹¹ (Πίν. 280 δ-ε).

Οικόπεδο Μαυριδή - Λιναρδάτου (Σχέδ. 13· Πίν. 280 στ)

Η σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα που έγινε στο οικόπεδο Λιναρδάτου στην περιοχή Αστυνομίας, αποκάλυψε τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, πλ. 2,55 μ. εκατέρωθεν του οποίου διαπιστώθηκαν οικιστικά λείψανα σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, ελληνιστική και αρχαϊκή. Σημαντικός είναι ο αποθηκευτικός χώρος της ελληνιστικής φάσης με πίθο κατά χώραν.

Στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν όστρακα προϊστορικών, αρχαϊκών και ελληνιστικών αγγείων, και πλήθος οστέινων εργαλείων, μερικά από τα οποία ήταν ημίεργα, λίθινα εργαλεία και νομίσματα.

Ευρήματα: Τμήμα αμφορέα (BE 8701), μικρό κύπελλο, που βρέθηκε μέσα στο πιθάρι (BE 8696), οινοχόη (BE 8698). Δύο ειδώλια Αφροδίτης (BE 8702, 8697) (Πίν. 281 α). Ειδώλια Έρωτα (BE 8645). Μήτρα σφραγίδας με παράσταση Διός, που δέχεται προσφορές (BE 8698). Οστέινο πλακίδιο με εγχάρκτη διακόσμηση (BE 8615). Λίθινοι τριπτήρες (BE 8685).

ΛΗΜΝΟΣ

Αρχαιολογικός χώρος Πολιόχνης

Σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή η Εφορεία προχώρησε στη συντήρηση των αποκαλυφθέντων κατά το παρελθόν οικοδομικών λειψάνων. Για τις ανάγκες της συντήρησης έγιναν ανασκαφικές τομές: α) στους αποθηκευτικούς χώ-

ρους του μεγάρου, όπου αποκαλύφθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Μύρινας για να συντηρηθούν τέσσερα πιθάρια, β) στο χώρο όπου προχωρεί η πλατεία κάτω από τα κτίρια της λεγόμενης κίτρινης περιόδου, γ) στο δρόμο μπροστά στο Βουλευτήριο, όπου διαπιστώθηκε ότι δεν υπήρχε είσοδος από το λιθόστρωτο δρόμο, δ) στο χώρο νοτιοδυτικά του Βουλευτηρίου, όπου διαπιστώθηκε ότι υπήρχε άνοιγμα (είσοδος;) κατά τη δεύτερη οικιστική φάση του Βουλευτηρίου και ε) τομή μπροστά στο βόρειο περίβολο του τείχους, όπου η έρευνα έφθασε ως τα αρχαιότερα στρώματα (μαύρη περίοδος).

Ευρήματα: τμήματα αγγείων (BE 30001, 30017, 30026). Όλες οι τομές στην Πολιόχνη απέδειξαν ότι η ανασκαφή δεν έχει ολοκληρωθεί.

Μύρινα

Κτήμα Παντελίδη (οικόπεδο Σαλαμουσά)

Επειδή στην ευρύτερη περιοχή Ρηγά Νερά¹² και συγκεκριμένα σε όμορα οικόπεδα της ιδιοκτησίας Σαλαμουσά εντοπίστηκαν πρόσφατα τα λείψανα του προϊστορικού οικισμού της Μύρινας (Σχέδ. 14· Πίν. 281 β, 282 α) έγιναν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές στο παραπάνω οικόπεδο, οι οποίες αποκάλυψαν οικοδομικά λείψανα της πρώιμης χαλκοκρατίας σε δύο φάσεις με χρηστικά αγγεία κατά χώραν.

Ευρήματα: Τριποδικές χύτρες (BE 1063, 10472) (Πίν. 282 β-γ) και λεκανίδες (BE 10464, 10465, 10466). Μαρμάρινο γουδί, εργαλεία, τριπτήρες (BE 10451, 10451, 10457, 10458, 10461). Οστέινα εργαλεία, περόνες, χάλκινα εργαλεία (BE 10455, 10456, 10449, 10453, 10454).

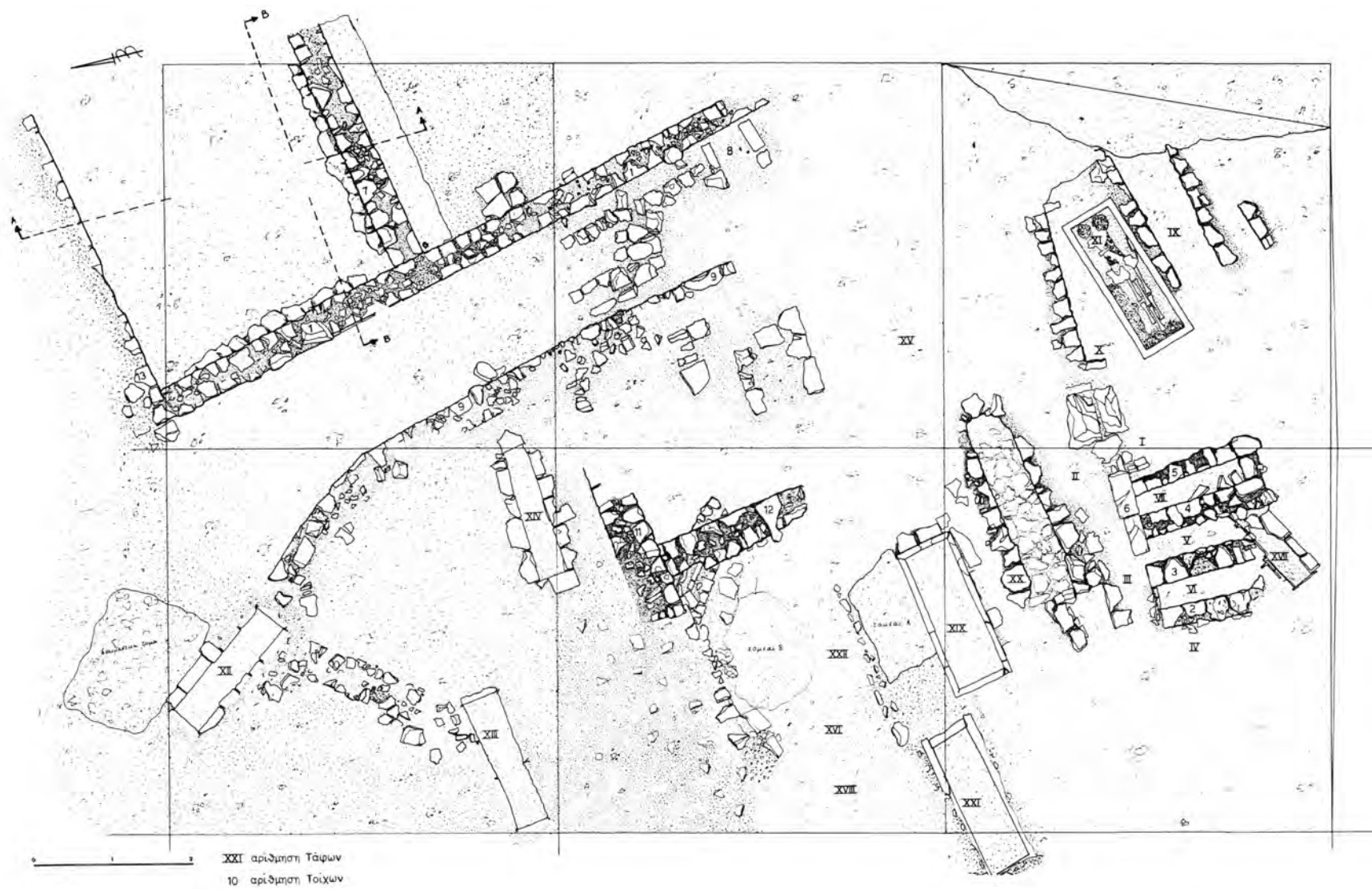
Κοινότητας Κοντοπουλίου, περιοχή Ραν

Αρχαιολογικός χώρος Ηφαιστίας ή Παλαιόπολη

Στο πρηνές αγροτικού δρόμου που οδηγεί από τον αρχαιολογικό χώρο της Ηφαιστίας προς την Αγία Μελιτηνή, αποκαλύφθηκε από αγρότες και υποδείχθηκε από το Μητροπολίτη Λήμνου Ιάκωβο, ορθογώνια λαξευτή πλίνθος με κοίλωμα στο μέσον επικαλυμμένο με φύλλα χαλκού, ενώ είχε εκροή υπερεκχύλισης. Αν και η σύντομη έρευνα δεν έδωσε άλλα στοιχεία, πιστεύουμε ότι πρόκειται για

11. Ήλεκτρον έκτη, Νομισματοσκοπείο Μυτιλήνης 480-440 π.Χ.

12. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 467-77 (οικόπεδο Σαραγλή και οικόπεδο Διαμαντίδη).

Σχέδ. 12. Μήθρνα. Οδός Πέτρας. Κάτωψη της ανασκαφής.

εργαστήριο χάλκινων αντικειμένων το μεγαλύτερο μέρος του οποίου καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου (Πίν. 283 α). Σε μικρή απόσταση βόρεια της πλίνθου, αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε τάφος του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 283 β).

ΞΕΝΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Με τη συνεργασία της Εφορείας και του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο της οδού Νικομηδείας στη Μυτιλήνη. Αποκαλύφθηκαν οι προγενέστερες οικοδομικές φάσεις του ρωμαϊκού κτιρίου εκ των οποίων η αρχαιότερη είναι των αρχαϊκών χρόνων. Η έρευνα στα δυτικά όρια του οικοπέδου, αποκάλυψε τμήμα του τείχους της πόλης, του 4ου αι. π.Χ. σε μήκος 7 μ.

Ευρήματα: Τμήμα πήθου με ανάγλυφες κεφαλές σατύρων (BE 21706). Λυχνάρια (BE 21707, 21708, 21711, 21756). Υφαντικά βάρη (BE 21716, 21714, 20325, 21744, 21745). Τμήματα μελαμβαφών αγγείων (BE 21748). Τμήματα ειδωλίων (BE 21702, 21703, 21704, 21705, 21699, 21700, 21709, 21717, 21718, 21719, 21720). Βάση πήλινου ειδωλίου με επιγραφή *ΤΗΜΗΔ* (BE 21701). Ενσφράγιση λαβή αμφορέα (BE 21712). Τμήματα χρηστικών αγγείων (BE 21747, 21750, 21751, 21752).

Με την εποπτεία της Εφορείας συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στο Κάστρο Μυτιλήνης.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Καθαρίστηκαν από τα χόρτα και τα μπάζα που μετέφεραν τα όμβρια ύδατα οι αρχαιολογικοί χώροι Κλοπεδής, Πολιόχνης, Ηφαιστίας, Καβειρίου, και Μύρινας στη Λήμνο· στη Μυτιλήνη ο αρχαιολογικός χώρος Χωράφα, Μέσων, αρχαίου θεάτρου και τα υπόγεια των σύγχρονων κτιρίων όπου διατηρούνται αρχαία.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

2ο Δημοτικό Σχολείο Μυτιλήνης

Περισυλλέχθηκαν από το χώρο του 2ου Δημοτικού Σχολείου στην περιοχή του Συνοικισμού, αρχαία τα οποία τα νερά της βροχής αποκάλυψαν στα μπάζα, που υπήρχαν στην αυλή, προερχόμενα από οικοδομικές εργασίες του σχολείου κατά το παρελθόν· τμήματα ειδωλίων (BE 8746-68) κομμάτια αγγείων, σκωρίες από κεραμικό κλίβανο. Όλα χρονολογούνται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Έγιναν επανειλημμένα αυτοψίες και περιοδείες από τους αρχαιολόγους της Εφορείας στους αρχαιολογικούς χώρους Λέσβου, Λήμνου και Χίου. Κατά την αυτοψία στην ευρύτερη περιοχή του ξενοδοχείου Ακτή Μύρινας γνωστό και ως Ελβετικά, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίου λατομείου. Στις δυτικές υπώρειες του κάστρου της Μύρινας με την υπόδειξη του παλιού αρχιφύλακα Γεώργιου Καραμπίνη εντοπίστηκε αποθέτης ειδωλίων του 5ου αι. π.Χ.

Ερεσός

Προκειμένου η κοινότητα Ερεσού και το Λιμενικό Ταμείο να κατασκευάσουν νέο λιμάνι, έγινε φωτογράφιση και αεροφωτογράφιση του αρχαίου λιμανιού και του ευρύτερου χώρου.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Μουσείο Χίου

α) Ο Ιωάννης Βοριάς παρέδωσε πέντε αγγεία, ειδώλιο παιδικής μορφής με πλεχτό στεφάνι στα μαλλιά, ειδώλιο όρθιου με καυσία, τρία θεατρικά προσωπεία, δύο χάλκινα κάτοπτρα, χάλκινο εγχειρίδιο, μολύβδινη πυξίδα, σιδερένια στλεγγίδα των ύστερων κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων· ακόμα παρέδωσε νομίσματα, εκ των οποίων, επτά χάλκινα της Χίου, 4ου-1ου αι. π.Χ., έξι ρωμαϊκά και χάλκινα, εννέα βυζαντινά, επτά μεσαιωνικά και πέντε τουρκικά (BE 4766-4818).

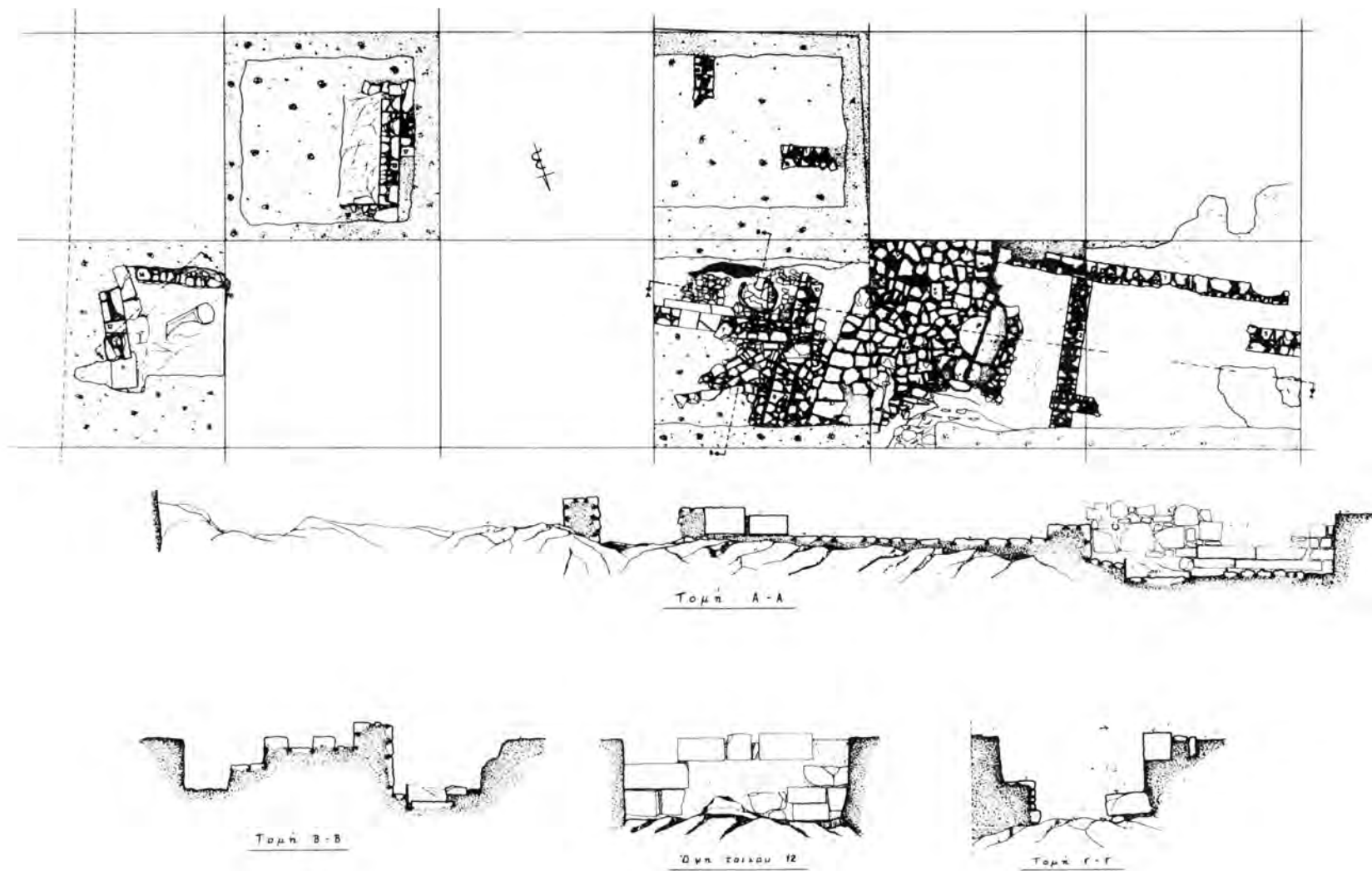
β) Ο Π. Στεφάνου παρέδωσε πολλά όστρακα χρηστικών αγγείων, αγνύθες, ενσφράγιστες λαβές, μελανόμορφα όστρακα, μελαμβαφή εμπίεστα και δυτικής κλιτύος (BE 5032, 5124).

Μουσείο Μυτιλήνης

α) Ο Γ. Χωριατέλλης παρέδωσε 12 αποτιμήματα, πήλινων ειδωλίων, μεταξύ των οποίων γυμνό ανδρικό κορμό ελληνιστικών χρόνων, ακέφαλο ειδώλιο καθιστής σε θρόνο μορφής του 5ου αι. π.Χ., ειδώλιο γυμνής ανδρικής μορφής των αρχών του 4ου αι. π.Χ. (BE 7680, 7692, 7975, 7977).

β) Ο ιατρός Ν. Αζιώτης παρέδωσε λίθινο εργαλείο της πρώιμης χαλκοκρατίας (BE 8774).

γ) Ο ιερέυς Γ. Παππός παρέδωσε επιτύμβια στήλη με έξεργη ανάγλυφη γυναικεία μορφή των υστεροελληνιστικών χρόνων, που λατρευόταν ως Αγία Παρασκευή (BE 8931).

Σχέδ. 13. Μήθυμα. Οικόπεδο Μαυριδή-Λιναρδάτου. Κάτοψη της ανασκαφής, τομές και όψη τοίχου.

Σχέδ. 14. Μύρινα. Κτήμα Παντελίδη. Κάτοψη της δοκιμαστικής τομής Ι.

Μουσείο Ερεσού

Ο Απ. Μυλοπέρης παρέδωσε τραπεζοφόρο ελληνιστικών χρόνων με ανάγλυφη γυναικεία μορφή (BE 270).

Μουσείο Λήμνου

α) Ο κ. Λαδόπουλος παρέδωσε 10 αμφορείς (BE

327, 336) που ανέσυρε από τη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Λήμνου και Αγίου Όρους, που χρονολογούνται από τους κλασικούς χρόνους μέχρι τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες.

β) Ο Γ. Σαβόγλου παρέδωσε 21 μεσαιωνικά νομίσματα του 14ου αι. μ.Χ. (BE 10528, 10559).

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΛΗΜΝΟΣ

Πολιόχνη

Η αποστολή, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή S. Tine, διήρκεσε από τις 14 Ιουνίου μέχρι τις 27 Ιουλίου.

Κατ' αυτή την περίοδο συνεχίστηκαν οι εργασίες τακτοποίησης και στερέωσης της τοιχοδομίας στον αρχαιολογικό χώρο της Πολιόχνης, κυρίως σε δύο μεμονωμένα κτίρια και στους χώρους γύρω από αυτά: το βουλευτήριο και το μέγαρο 604-609.

Σχετικά με το βουλευτήριο, φέτος αποκτήσαμε ένα σημαντικό στοιχείο. Στην προσπάθεια να στερεώσουμε το πιο επικίνδυνο τμήμα του τοίχου που αποτελεί το βόρειο όριο της κατασκευής, φέραμε στο φως ένα μικρό τμήμα της ανατολικής κλίμακας, την ύπαρξη της οποίας είχε ήδη υποθέσει ο B. Brea. Το τμήμα που φέραμε στο φως είναι καλά διατηρημένο και προστατεύεται από τον υπερκείμενο τοίχο.

Κατά τη συντήρηση του τμήματος του επικίνδυνου τοίχου, φροντίσαμε να μείνει ορατό ένα μικρό μέρος της κλίμακας που βρήκαμε. Το ότι φέραμε στο φως την ανατολική κλίμακα του βουλευτηρίου μας δίνει την ευκαιρία να καθορίσουμε μια μέθοδο επέμβασης ώστε να την εφαρμόσουμε σε όλα τα ορατά οικοδομικά σύνολα της Πολιόχνης.

Φροντίσαμε επίσης τον καθαρισμό και τη στερέωση του χώρου του «μεγάρου 604-609» και των γύρω χώρων. Η προσπάθεια αποκατάστασης της ανωδομής έγινε χρησιμοποιώντας τα συνηθισμένα καλάμια, τα οποία έδειξαν καλή αντοχή στον αέρα και το χρώμα τους ταιριάζει με το περιβάλλον, και τα στηρίξαμε πάνω στους τοίχους στους οποίους είχαν γίνει εργασίες στερέωσης.

Ανάμεσα στις πιθανές λύσεις για τη στέγαση των χώρων του μεγάρου, διαλέξαμε μια δίριχτη σκεπή που η κορυφή της στηρίζεται στον κεντρικό τοίχο. Στη στερέωση συμπεριλάβαμε και το χώρο του φούρνου 650α φθάνοντας σχεδόν μέχρι το πηγάδι, κοντά στο οποίο σταματήσαμε.

Τακτοποιήσαμε την περιφραγή από καλάμια στη διαδρομή επίσκεψης και αντικαταστήσαμε τις πινακίδες-δείκτες διότι οι παλιές ήταν πλέον δυσανάγνωστες.

Η στερέωση πραγματοποιήθηκε συγχρόνως με την ανασκαφή, η οποία έγινε με τη συνεργασία της Κ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιο-

τήτων Εφορείας στη χρονική περίοδο 1-16 Ιουλίου, και συνεχίστηκε για άλλη μια εβδομάδα.

Η παρουσία της Εφορείας ήταν καθημερινή με την προϊσταμένη Α. Αρχοντίδου, έναν αρχαιολόγο, δύο συντηρητές, τρεις εργάτες, μια σχεδιάστρια και, κατά διαστήματα, έναν αρχιτέκτονα και έναν άλλο αρχαιολόγο.

Πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες δοκιμαστικές ανασκαφές: α) στο εξωτερικό της οχύρωσης, σε αντιστοιχία με το βουλευτήριο, νότια της πύλης 101, β) νοτιοανατολικά των δόμων του βουλευτηρίου, γ) στο δρόμο, στο βόρειο τοίχο του βουλευτηρίου, δ) στο δωμάτιο 652 κοντά στην πλατεία 103.

Χλόη

Η αποστολή, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή L. Beschi, εργάστηκε από τις 22 Αυγούστου μέχρι τις 19 Σεπτεμβρίου.

Σκοπός της αποστολής ήταν η μελέτη του υλικού που βρέθηκε στη Χλόη από το 1985 μέχρι το 1987, και ιδιαίτερα των ευρημάτων της δοκιμαστικής ανασκαφής 1 (υστερο-κλασικός και ελληνιστικός αποθέτης) και της δοκιμαστικής ανασκαφής 2 (υπογεωμετρικός αποθέτης G 2-3). Συγχρόνως με την αρίθμηση των θραυσμάτων έγινε η συντήρηση μεγάλου αριθμού αντικειμένων που καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν.

Στην περιοχή της ανασκαφής του Καβειρίου φροντίσαμε, ύστερα από μια συμφωνία με την Εφορεία, για την αποκατάσταση των ζημιών που προκλήθηκαν τον προηγούμενο χειμώνα: την πλήρη ανακατασκευή ενός πιο στέρεου και σύγχρονου τοίχου στήριξης μεταξύ της πρόσοψης του υστερορωμαϊκού τελεστηρίου και του μεγάλου νοτιοδυτικού προμαχώνα. Φροντίσαμε επίσης να γεμίσουμε το κενό της τάφρου στη δοκιμαστική ανασκαφή 2 και να καλύψουμε εν μέρει το στρώμα της δοκιμαστικής ανασκαφής 1 που φαινόταν και που ήταν σε επισφαλή θέση στην απότομη πλαγιά προς τη θάλασσα.

Στην αποθήκη του Μουσείου εκτέθηκαν τακτοποιημένα τα αρχιτεκτονικά, επιγραφικά και γλυπτικά θραύσματα καθώς και η κεραμική της ανασκαφής του 1937-39.

Στο Μουσείο (αίθουσα του Καβειρίου) φροντίσαμε να εκθέσουμε μια καινούρια και ενημερωμένη επεξηγηματική πινακίδα και μια ενημερωμένη γεωγραφική κάτοψη του ιερού.

ALBERTO G. BENVENUTI

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Συνεχίστηκαν το 1988 οι σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών στο Πυθαγόρειο Σάμου (Σχέδ. Γ΄) πολλές από τις οποίες είχαν αρχίσει το προηγούμενο έτος. Για την ανασκαφή των οικοπέδων πολύτιμη ήταν η βοήθεια των έκτακτων αρχαιολόγων Κυριακής Χατζηλιάδου, Πέγκυς Πάντου, Έφης Καράτζαλη, Μαρίας Παπαδημητρίου, οι οποίες βοήθησαν και στις εργασίες τακτοποίησης των αποθηκών και διαμόρφωσης αρχαιολογικών χώρων του Πυθαγορείου, τις οποίες ευχαριστώ ιδιαίτερα. Επίσης πρέπει να αναφερθεί η βοήθεια των φυλάκων αρχαιοτήτων Πυθαγορείου Μιλτιάδη Παπαχατζή, Ιωάννη Νέττου και Κωνστ. Αξιώτη. Οι αποτυπώσεις των οικοπέδων έγιναν από τους αρχιτέκτονες της ΚΑ΄ Εφορείας Γαβριήλ Λαχανίδη, Χάρη Βασιλειάδη και τους έκτακτους σχεδιαστές Γιάννη Κωστόπουλο και Στέλιο Δασκαλάκη. Θα ήταν παράλειψη να μη σημειωθεί η προσφορά των εργατών της Εφορείας Κων. Δαδάρου, Νικ. Παλαμάρη και Σπ. Αντωνούτσου σε μεγάλο βαθμό για την επίτευξη της σωστής και μεθοδικής δουλειάς.

Οικόπεδο Πηνελόπης και Άννας Καλογραία (Σχέδ. 1)

Το οικόπεδο Πην. και Άννας Καλογραία, με εμβαδόν 150 μ²., βρίσκεται στο Ο.Τ. 45 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου. Χαράχθηκαν τέσσερις τομές διαστ. 3x4 μ. Αποκαλύφθηκαν λείψανα ρωμαϊκών κτιρίων και πλακόστρωτων δαπέδων, που ανήκουν σε τρεις διαδοχικές και επάλληλες φάσεις. Επίσης αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων που ανήκουν στην αρχαϊκή εποχή είναι προσεκτικά χτισμένοι με μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό, και όπως φαίνεται ανήκουν σε κυκλικά ή αψιδωτά κτίσματα (Πίν. 284 α). Στο χώρο ανάμεσα από τους κυκλικούς τοίχους, βρέθηκε εκτός από την κεραμική, μικρή λίθινη μήτρα για χάλκινα μικροαντικείμενα. Η έρευνα του χώρου θα ολοκληρωθεί κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

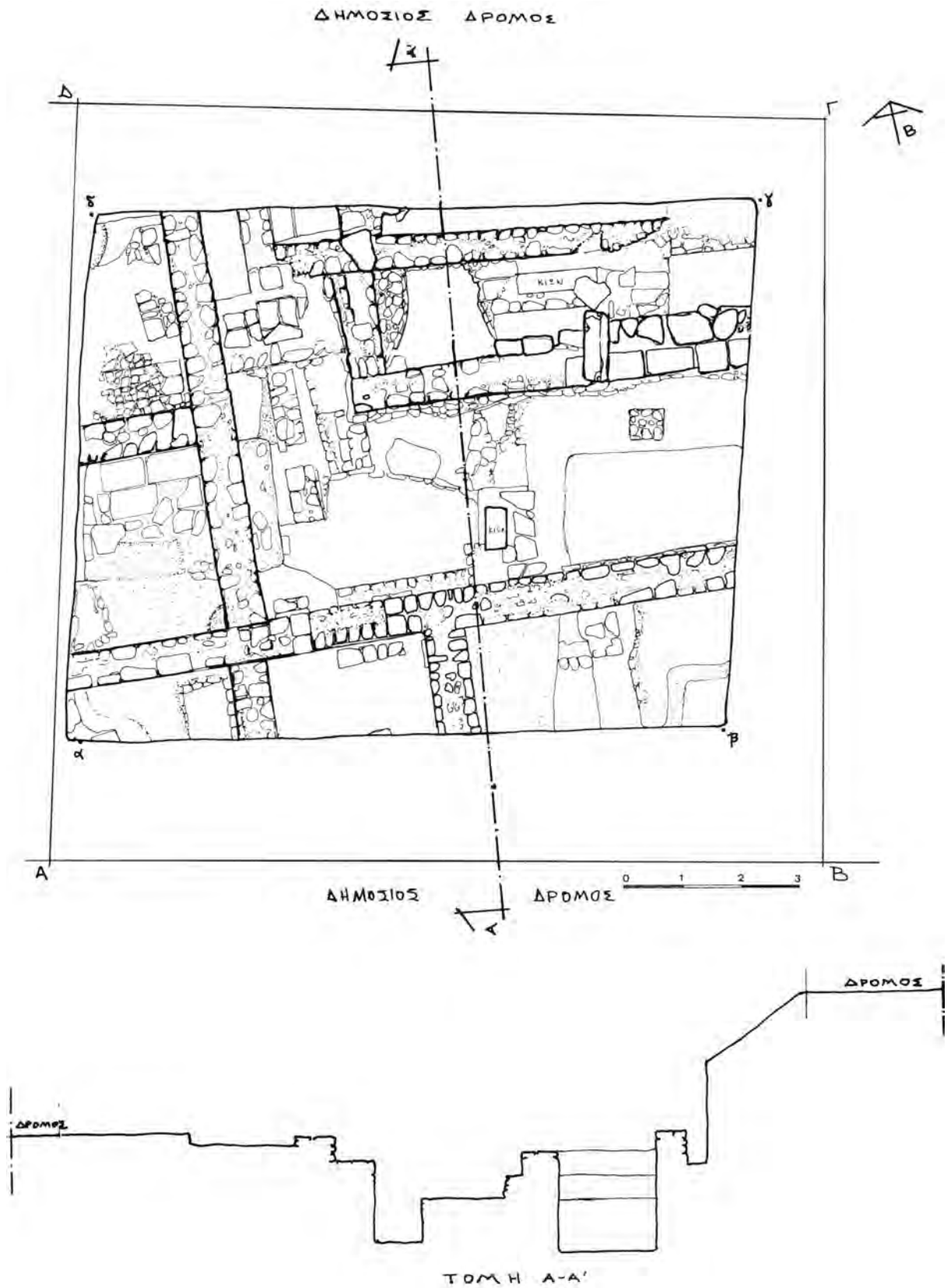
Οικόπεδο Όλγας Μελαχροινού

Το οικόπεδο Όλγας Μελαχροινού, με εμβαδόν 357 μ²., βρίσκεται στο Ο.Τ. 86 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου, κοντά στη θάλασσα και σε μικρή απόσταση από τα ερείπια του βυζαντινού τείχους της πόλης της αρχαίας Σάμου, στο νοτιοανατολικό τμήμα της. Χαράχθηκε μία τομή Α, διαστ. 3x4 μ., όπου η έρευνα έφθασε σε βάθος 2,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και βρέθηκε θάλασσα. Σύρριζα στη δυτική παρειά της τομής και σε βάθος 0,50 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. χτισμένος με κανονικούς λίθους. Το φαινόμενο μήκος του είναι 1,40 και το μέγ. σωζ. ύψος του 0,30 μ. Σε βάθος 1,10 μ., αποκαλύφθηκε δεύτερος τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΔ. και μικρή καμπύλωση. Έχει αποκαλ. μήκος 4,20, πλάτος 0,75, σωζ. ύψος 0,30 μ. Είναι χτισμένος με μικρούς και μεγάλους ακανόνιστου σχήματος λίθους που συνδέονται με χώμα και κεραμίδια. Σε βάθος 1,25 μ., αποκαλύφθηκε τρίτος τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι ορατός σε μήκος 2,25, το πλάτος του είναι 0,65 και σώζεται σε ύψος 0,25-0,30 μ. Είναι χτισμένος με μικρές και μεγάλες ακανόνιστου σχήματος πέτρες που συνδέονται με χώμα. Βρέθηκαν πολλά όστρακα άβαφων αγγείων ελληνιστικών χρόνων και ύστερης αρχαιότητας, πολλά όστρακα μεγαρικών σκύφων, ενσφράγιστες λαβές, χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων και ύστερης αρχαιότητας, καθώς επίσης χάλκινα, γυάλινα και πήλινα αντικείμενα. Η έρευνα θα συνεχιστεί στην επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Οικόπεδο Σταυρούλας Κυριαζή - Αυγής Γρυπάρη

Το οικόπεδο Στ. Κυριαζή και Α. Γρυπάρη, με εμβαδόν 745 μ²., βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του Ο.Τ. 47 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου (στο οικόπεδο Κ. Κωσταντάκη, που βρίσκεται αμέσως δυτικά από αυτό, η ανασκαφική έρευνα που έγινε το 1972, δεν έφερε στο φως αρχαία κατάλοιπα).

Η έρευνα του οικοπέδου περιορίστηκε σε τέσσερις τομές, σε διαφορετικά σημεία του χώρου, με διαστ. 6x2 και 4x2 μ., και έφθασε σε μέγ. βάθος 4,98 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Αποκαλύφθηκαν λείψανα μεμονωμένων τοίχων πρόχειρης και αφρόντιστης κατασκευής —αργοί λίθοι και ασβεστοκονίαμα— μέρη κτισμάτων στα οποία διακρίνονται δύο επάλληλες οικοδομικές φάσεις, καθώς και τμήμα αποχετευτικού αγωγού. Τα κινητά ευρήματα, που προήλθαν από την ανασκαφή του χώρου, περιλαμβάνουν: όστρακα από μεγάλα άβα-

Σχέδ. 1. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Π. και Α. Καλογραιά. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

φα χονδροειδή αγγεία ύστερης αρχαιότητας, όστρακα από αγγεία που φέρουν μελανό και πορτοκαλέρυθρο γάνωμα ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, ελάχιστα όστρακα από αγγεία ερυθρόμορφα καθώς και από αγγεία με εφυάλωση. Επίσης βρέθηκαν ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, τμήματα λύχνων, αγνύθες, χάλκινα και σιδερένια καρφιά, καθώς και χάλκινα νομίσματα κακής διατήρησης.

Ο μικρός αριθμός τομών σε σχέση με την έκταση του οικοπέδου καθιστά απαραίτητη τη συνέχιση της έρευνας στο χώρο.

Οικόπεδο Κοινότητας - Παιδικός Σταθμός (Σχέδ. 2)

Το οικόπεδο της κοινότητας, με εμβαδόν 148,8 μ²., βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του Ο.Τ. 33 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου. Πριν από την εκσκαφή των θεμελίων (με μηχανικό εκσκαφέα), ήταν ήδη ορατά στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, τμήματα τοίχων της ύστερης αρχαιότητας, που ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι αυτοί καταστράφηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους από το μηχάνημα (Πίν. 284 β). Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,47 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχος α με κατεύθυνση Δ.-Α. (αποκαλ. μήκ. 10,5, πλ. 0,90-0,95, σωζ. ύψ. 2,46 μ.). Η νότια όψη του τοίχου είναι χτισμένη με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, σε αντίθεση με τη βόρεια όψη του, η οποία είναι προσεκτικά χτισμένη με μεγάλες τετράγωνες λιθόπλινθους και χόμα ως συνδετικό υλικό· κατά τόπους έχει γίνει χρήση οπτόπλινθων. Χαρακτηριστικά στη βόρεια όψη του τοίχου είναι έξι μεγάλα «τυφλά» ανοίγματα (Πίν. 285 α).

Σε βάθος 1,57 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου — τοίχος α΄—, ο οποίος είναι κάθετος στη βόρεια όψη του τοίχου α (ορατό μήκος 0,80, πλάτος 0,42 μ.). Είναι μεταγενέστερος του τοίχου α, με αρκετά προσεγμένο χτίσιμο· πλακοειδείς λίθοι που εναλλάσσονται με σειρές οπτοπλινθων. Νότια από τον τοίχο α αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου με τετράγωνες πήλινες πλάκες, σωζ. μήκ. 1,85, πλ. 0,36 μ. Στο ανατολικό άκρο του τοίχου α και σε βάθος 1,15 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος α Ι, κάθετος στη νότια παρειά του τοίχου α, πρόχειρα και αφρόντιστα χτισμένος με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα (ορατό μήκος 2,90 μ.). Η έρευνα στο οικόπεδο σταμάτησε στο βάθος των 3,93 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, γιατί υπήρχε κίνδυνος κατακρήμνισης των τοίχων.

Η κεραμική περιλαμβάνει θραύσματα από μικρά αγγεία με λεπτά τοιχώματα που χρονολογούνται στα ύστερα κλασικά και ελληνιστικά χρόνια και

μεγάλο αριθμό αμφορέων ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Επίσης βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα κακής διατήρησης, χάλκινα και σιδερένια καρφιά και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση.

Οικόπεδο Μαρίας Σοφιανού

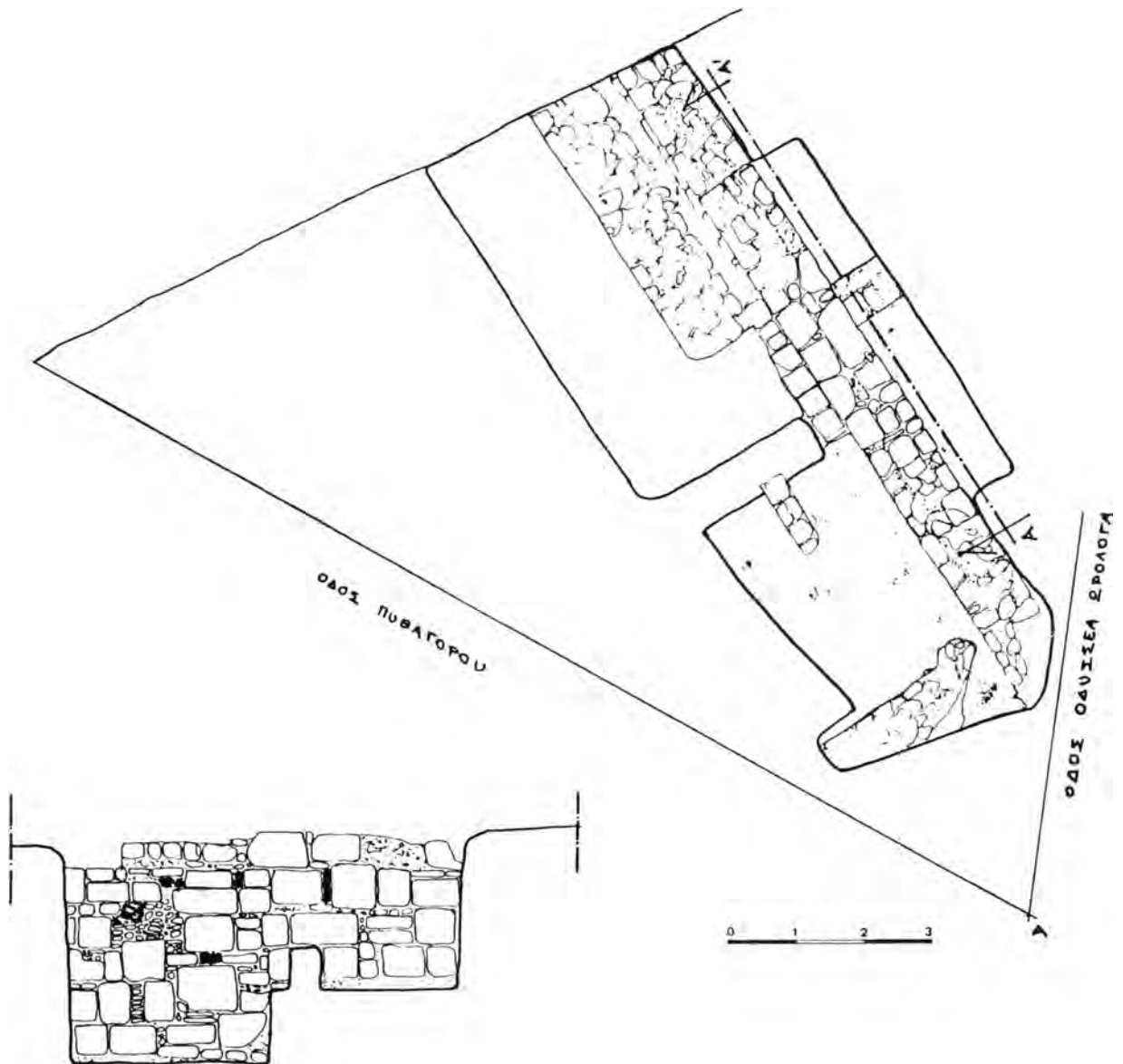
Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 69 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου, στο νοτιοανατολικό τμήμα της αρχαίας Σάμου και βόρεια του οικοπέδου Μιχέλη, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα του κεντρικού υπονόμου των βυζαντινών χρόνων.

Σε κήπο εμβαδού 51 μ². χαράχθηκαν τρεις τομές, διαστ. 2x4, 2x4, 2x2,5 μ. αντίστοιχα. Σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε υπόνομος βυζαντινών χρόνων, με κατεύθυνση Β.-Ν. Προφανώς συνδέεται με τον κεντρικό υπόνομο του οικοπέδου Μιχέλη. Τα τοιχώματά του είναι χτισμένα με κανονικού σχήματος λιθοπλίνθους, αργούς λίθους και κεραμίδια, που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα και χόμα. Καλύπτεται με μεγάλους πελεκημένους λίθους και θραυσμένα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη, ένα από τα οποία φέρει ιωνικό κυμάτιο. Στο νότιο τμήμα του οχετού αποκαλύφθηκε μαρμάρινο άγαλμα ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη του οχετού. Σώζεται από τη μέση και κάτω σε ύψος 1,32 μ. Παριστάνει τη θεά Αφροδίτη ή Νύμφη. Ο πυθμένας του υπονόμου αποτελείται από μικρές ακανόνιστου σχήματος πέτρες. Το μήκος του υπονόμου είναι 6,40, το μέγ. πλάτος 0,60 και το βάθος του 1,20 μ. Σε απόσταση 3 μ. ανατολικά του υπονόμου και σε βάθος 1,50 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος (ξερολιθιά) με κατεύθυνση Β.-Ν. Το μήκος του είναι 1,80, το μέγιστο σωζ. ύψος 0,60 και το ορατό πλάτος του 0,20 μ.

Μέχρι το βάθος των 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν: λίγα χάλκινα νομίσματα, όστρακα άβαφων αγγείων ύστερης αρχαιότητας, ενσφράγιστες λαβές, χάλκινα, σιδερένια, μολύβδινα γυάλινα, πήλινα και οστέινα αντικείμενα.

Οικόπεδο Αγγελικής Λυμπερή

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 17 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου, δίπλα στο οικόπεδο Επ. Σανδαλή, όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ερείπια ιδιωτικών οικιών και βαθείς λάκκους με πέτρες (Πίν. 285 β). Η έρευνα περιορίστηκε λόγω οπαροφόρων δέντρων σε δύο τομές, διαστ. 2x3,5 και 2,70x4,50 μ., σε κήπο εμβαδού 90 μ². και έφτασε σε βάθος 2 μ.

Σχέδ. 2. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Κοινότητας. Κάτοψη και τομή Α-Α' της ανασκαφής.

Αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα ελληνιστικών χρόνων (δύο δωμάτια ιδιωτικής οικίας) (Πίν. 286 α). Βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών και βυζαντινών χρόνων, όστρακα ελληνιστικών χρόνων και ύστερης αρχαιότητας, πήλινα ειδώλια, ένα μαρμάρινο αγαλματίδιο ρωμαϊκών χρόνων και σιδερένια, χάλκινα, γυάλινα, οστέινα και πήλινα αντικείμενα.

Οικόπεδο Νικ. Ανδρεαδάκη (Ο.Τ. 50) (Σχέδ. 3)

Το οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη εμβαδού ενός στρέμματος περίπου, βρίσκεται στο Ο.Τ. 50 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου. Στο οικόπεδο υπάρχουν αρκετά λιόδεντρα και η επιφάνεια του εδάφους είναι ανώμαλη. Νότια του οικοπέδου, στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο Σμυρνιτόπουλου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε κτίριο και ψηφι-

δωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικών χρόνων¹ και ανατολικά στο οικόπεδο Θεοφίλη κτίσματα ύστερης αρχαιότητας, βυζαντινών και ρωμαϊκών χρόνων και γεωμετρικούς αποθέτες.

Χαράκτηκαν II τομές (Α-Θ, Α-Γ) σε όλη την έκταση του οικοπέδου μερικές από τις οποίες επεκτάθηκαν και ενοποιήθηκαν.

Με την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ύστερης αρχαιότητας, βυζαντινών, ρωμαϊκών χρόνων και ελάχιστα ελληνιστικών.

Στις τομές Α, Β, Γ, Δ, Ε, η έρευνα έφτασε σε μέγ. βάθος 1,65 μ. και αποκάλυψε τοίχους προχειροχτισμένους και υπόνομο που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα. Τα χτίσματα θεμελιώθηκαν στην ασπροπηλιά, το έδαφος της περιοχής.

Συγκεκριμένα στην τομή Α, στη βορειοδυτική γωνία, σε βάθος 0,60 μ., από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τοίχος (ΤΙ), μήκ. 1,70, πλ. 0,30, ύψ. 1 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. χτισμένος με μικρές και μεγάλες ακανόνιστου σχήματος πέτρες και χώμα. Στη δυτική παρειά της τομής συναντά τοίχο (Τ2), μήκ. 2, πλ. 0,60, ύψ. 0,70 μ., με την ίδια κατασκευή χωρίς να συνδέεται με αυτόν. Στην τομή Β και σε βάθος 0,80 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ3), μήκ. 2, πλ. 0,60, ύψ. 0,70 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Χτίστηκε με μικρές ακανόνιστες πέτρες και χώμα και έχει δύο πρόσωπα με εσωτερικό γέμισμα από το ίδιο υλικό. Στην ανατολική παρειά της τομής σε βάθος 0,90 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος της ίδιας κατασκευής με τον Τ3 (Τ4), μήκ. 2, πλ. 0,45, ύψ. 0,70 μ.

Στην τομή Γ, στη βορειοδυτική γωνία κατά μήκος της βόρειας παρειάς και σε βάθος 0,43 μ. αποκαλύφθηκε σειρά από πλακοειδείς πέτρες (αποκαλ. πλ. 0,23 μ.). Σε βάθος 0,55 μ. αποκαλύφθηκε υπόνομος με φορά Α.-Δ. Οι δύο πλευρές του είναι χτισμένες με μικρές ακανόνιστου σχήματος πέτρες και χώμα. Το βάθος του φτάνει τα 0,55 μ. και στο ανατολικό τμήμα της τομής το δάπεδό του είναι στρωμένο με πήλινες κεραμίδες. Ο υπόνομος συνεχίζεται ανατολικά και δυτικά της τομής. Συνέχεια του υπονόμου αποκαλύφθηκε στην τομή Δ (τομή Γ: μήκ. 4, πλ. 1 μ., τομή Δ: μήκ. 4, πλ. 2).

Στις τομές Ζ, Η, Θ, Α΄, Β΄, Γ΄, η έρευνα έφτασε σε μέγιστο βάθος 2,85 μ. και αποκαλύφθηκαν κτίσματα βυζαντινών, ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων.

Στην τομή Ζ και στην προς Β. προέκτασή της σε βάθος 0,70 μ. στη δυτική παρειά της τομής αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ5), μήκ. 11,30, πλ. 0,60, ύψ. 0,55

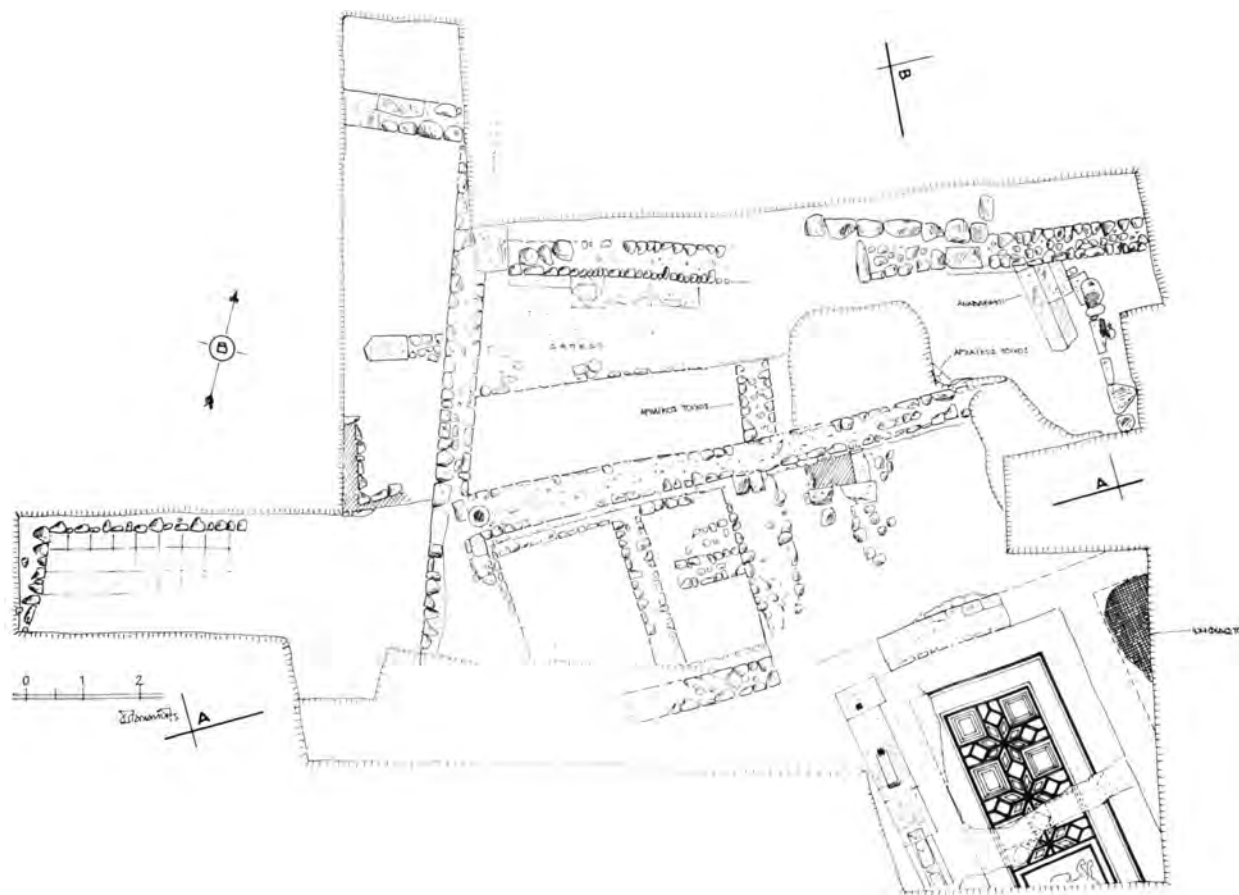
μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι προχειροχτισμένος με μικρές και μεγάλες πέτρες και γέμισμα με άλλες μικρότερες ακανόνιστου σχήματος που συνδέονται με χώμα. Ανατολικά του τοίχου Τ5 και στην ίδια οικοδομική φάση (χώρος Ι) αποκαλύφθηκε πλακόστρωση ημικατεστραμμένη με υπόστρωμα από κονίαμα. Στο νότιο πέρασ του συναντά σχεδόν κάθετα τοίχο Τ6 που αποκαλύφθηκε στην τομή Η, Α΄, Β΄, Ρ΄, σε βάθος 0,75 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. (συμπίπτει με τη Β. παρειά της τομής). Ο Τ6, μήκ. 9, πλ. 0,60, ύψ. 1,25 μ. είναι χτισμένος με μικρές και μεγάλες εργασμένες πέτρες που συνδέονται με χώμα. Σε βάθος 0,70 μ., στην τομή Η αποκαλύφθηκε τοίχος Τ7 που συνδέεται κάθετα με τον Τ6 και είναι της ίδιας κατασκευής. Οι τοίχοι Τ6 και Τ7 είναι επιχρισμένοι με κονίαμα στο νότιο και ανατολικό αντίστοιχα πρόσωπο.

Σε βάθος 1,60 μ. και στο χώρο που δημιουργούν οι τοίχοι Τ6 και Τ7 αποκαλύφθηκε στη θέση της μικρή πλάκα δαπέδου που ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με τους τοίχους που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους (χώρος Γ). Στην τομή Α νότια του τοίχου Τ6 και κατά μήκος της ανατολικής και νότιας παρειάς της τομής αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,60 μ. αυλάκι πετρόκτιστο με πυθμένα από πλάκες, υδραυλικό κονίαμα και σε μερικά σημεία το φυσικό έδαφος (διαστ.: ανατ. παρειά: μήκ. 1,25, πλ. 0,20, νότια παρειά: μήκ. 1,40 μ.). Στην τομή Θ (χώρος ΙΙΙ) σε βάθος 1,50 μ. αποκαλύφθηκε πλακόστρωση με κατεύθυνση Β.-Ν. (διαστ.: Β.-Ν.: 3,85 μ., Ν.-Δ.: 1,50 μ.). Νότια ορίζεται από τοίχο Τ8, μήκ. 2, πλ. 0,50, ύψ. 0,17 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. χτισμένο με κατεργασμένες πέτρες του οποίου σώζεται μόνο η κατώτερη στρώση. Δυτικά ορίζεται από τοίχο Τ9, μήκ. 3,50, πλ. 0,50, ύψ., 0,30 μ., της ίδιας κατασκευής με τον Τ8.

Στην προς Β. προέκταση της τομής Β και ανατολικά του τοίχου Τ5 σε βάθος 0,65 μ. από την ανώτερη επιφάνειά του αποκαλύφθηκαν δύο ασβεστολιθικές βαθμίδες με κατεύθυνση Α.-Δ. (διαστ. Ι: μήκ. 0,80, πλ. 0,50, ύψ. 0,30 μ., ΙΙ: μήκ. 1,27, πλ. 0,32, ύψ. 0,30 μ.).

Στην τομή Α΄, Β΄ και σε προέκταση της τομής Ζ προς Α. σε βάθος 1, και σε απόσταση 2 μ. από τον Τ5 αποκαλύφθηκε τοίχος (Τ 10) (μήκ. 10,50, πλ. 0,55-0,80, ύψ. 1,20 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. (χώρος ΙV)). Είναι χτισμένος με μικρές πέτρες, κεραμίδες και χώμα και έχει πρόσωπο μόνο προς Α. επιχρισμένο με κονίαμα. Στο νότιο πέρασ του συναντά τον τοίχο Τ6 χωρίς να συνδέεται με αυτόν και γωνιάζει κάθετα με τοίχο (ΤΙΙ) μήκ. 2, πλ. 0,50, ύψ. 1,10 μ., της ίδιας κατασκευής με αυτόν που αποκαλύφθηκε στην τομή Β και σε βάθος 0,90 μ. Ανατο-

1. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 378· 24 (1969): Χρονικά, σ. 381.

Σχέδ. 3. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Νικ. Ανδρεαδάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

λικά του T10 και κάθετος σε αυτόν σε απόσταση 4,30 μ. από το νότιο άκρο του αποκαλύφθηκε τοίχος T12, μήκ. 3,20, πλ. 0,60, ύψ. 0,30 μ. Είναι χτισμένος με μικρές και μεγάλες πελεκητές πέτρες, κεραμίδες και πωρόπετρες στο εσωτερικό με ασβεστοκονίαμα. Ο T12 φαίνεται προγενέστερος και χρησιμοποιήθηκε σε μεταγενέστερη φάση. Στο ανατολικό του πέρας γωνιάζει κάθετα προς Ν. με τοίχο T13 (τομή Γ), μήκ. 2,50, πλ. 0,50, ύψ. 0,65 μ., που είναι της ίδιας κατασκευής με τον T10 και T11. Οι τοίχοι T10, T11, T12, T13, ανήκουν προφανώς στο ίδιο κτίριο βυζαντινών χρόνων.

Στο χώρο που δημιουργούν αυτοί οι τοίχοι αποκαλύφθηκαν χτίσματα της ίδιας εποχής αλλά προγενέστερης φάσης. Οι τοίχοι T10 και T11 είναι θεμελιωμένοι πάνω σε τοίχο T14 παράλληλο με τον T10 (μήκ. 3,50, πλ. 0,25, ύψ. 0,40 μ.). Είναι χτισμένος με μικρές και μεγάλες πλακοειδείς πέτρες

και μεγαλύτερους αργούς λίθους που συνδέονται με χώμα. Κάθετος στον T14 προς Α. σε απόσταση 0,85 μ. από το βόρειο άκρο του αποκαλύφθηκε τοίχος T15 της ίδιας κατασκευής με τον T14, μήκ. 2,50, πλ. 0,50, ύψ. 0,35 μ. Οι T14 και T15 είναι θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό έδαφος που αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,25 μ. Της ίδιας επίσης κατασκευής αποκαλύφθηκε τοίχος T16 κάθετος στον T12 στο νότιο πρόσωπό του (μήκ. 1,20, πλ. 0,50 και ύψ. 0,20 μ.).

Δυτικά του T10 και περίπου στο μέσον του, σε βάθος 2,10 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος T17 κάθετος σε αυτόν, μήκ. 1,05, πλ. 0,45, ύψ. 0,28 μ. Το χτίσιμό του είναι πολύ καλό με μικρές πλακοειδείς πέτρες και χώμα. Θεμελιώθηκε στην ασπροσπηλιά, το φυσικό έδαφος της περιοχής και χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους (ίσως έγινε χρήση αρχαϊκού υλικού).

Ανατολικά του τοίχου T5 στην τομή Z αποκαλύ-

φθηκε υπόνομος με φορά ΒΔ.-ΝΑ. Είναι χτισμένος με μικρές και μεγάλες πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Είναι ορατό το άνοιγμά του που οδηγεί σε χώρο μικρό, διαστ.: 0,48x0,50, ύψ.0,57 μ. Ο πυθμένας του είναι στρωμένος με ασβεστολιθικές πλάκες. Το μέγιστο ύψος του είναι 0,55 μ. Είναι μπαζωμένος και καλύπτεται από πέτρινες πλάκες. Βόρεια του τοίχου Τ12 και ανατολικά του Τ10 ακριβώς δίπλα στα θεμέλια του αποκαλύφθηκε φρεάτιο ορθογώνιου σχήματος με κτιστά τοιχώματα. Τα χείλη του είναι χτισμένα με μικρές και μεγάλες κανονικού σχήματος πέτρες και χώμα (διαστ.: 0,60x0,90x0,50x0,90 μ., μέγ. ορατό βάθ. 0,60 μ.).

Σε βάθος 0,80 μ. και σε απόσταση 3,15 μ. ανατολικά του τοίχου Τ10 αποκαλύφθηκε τοίχος Τ18 με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 1,90, πλ. 0,60, ύψ. 0,80 μ. Είναι χτισμένος με ασβεστολιθικές πέτρες, κεραμίδες και κονίαμα. Ανατολικά του Τ18 σε βάθος 1,40 μ., αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκών χρόνων (2ος αι. π.Χ.) (Πίν. 286 β) θαυμάσια διατηρημένο. Ο Τ18 είναι χτισμένος εκεί ακριβώς που αρχίζει το ψηφιδωτό: μπορντούρα με άσπρες ψηφίδες διαγώνια τοποθετημένες και συνεχής πλοχμός με χρωματιστές ψηφίδες. Το κεντρικό μοτίβο του ψηφιδωτού βρίσκεται στα ανατολικά της τομής (άλογο που καλπάζει). Ένα τμήμα του βρίσκεται κάτω από τον κοινοτικό δρόμο που διέρχεται ανατολικά του οικοπέδου.

Έγιναν τέσσερις προεκτάσεις για την αποκάλυψη του ψηφιδωτού. Στην προέκταση 2 τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,52 μ. Σε βάθος 1,40 μ. και στο βορειοδυτικό τμήμα της αποκαλύφθηκε τμήμα από ψηφιδωτό δάπεδο με μεγάλες πέτρινες ψηφίδες. Στην προέκταση 3, στη βόρεια πλευρά του ψηφιδωτού αποκαλύφθηκε στρώση από μικρές πώρινες πλάκες.

Στην προέκταση 4 σε βάθος 1,10 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα σκελετού. Πρέπει να σημειωθεί ότι στη γύρω περιοχή όπως και στο οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη αποκαλύφθηκαν με την έρευνα τοποθετημένοι-θαμμένοι νεκροί πάνω σε τοίχους ή στο έδαφος. Πρόκειται για πρόχειρες ταφές νεότερων χρόνων.

Στην προέκταση 5 στο νοτιοανατολικό τμήμα της βρέθηκε λίθινο κατώφλι, μήκ. 0,85 μ., και τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Είναι ο νότιος τοίχος του δωματίου με το ψηφιδωτό.

Κινητά Ευρήματα: Όστρακα ύστερης αρχαιότητας, βυζαντινών, ρωμαϊκών, ελληνιστικών χρόνων. Λίθινα και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Σιδερένια, χάλκινα, μολύβδινα, οστείνια, πήλινα αντικείμενα. Τμήματα γυάλινων αγγείων. Πήλινα ειδώλια. Χάλκινα νομίσματα καλής διατήρησης.

Ψηφίδες και τμήματα σοβάδων με χρώμα.

Οικόπεδο Παναγιώτη Καλυμνιού

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Παναγιώτη Καλυμνιού, έκτασης 8 στρεμμάτων περίπου, βρίσκεται στην κορυφή του λόφου που συναντάμε δεξιά από το δρόμο που οδηγεί στη χαράδρα της βορειοανατολικής νεκρόπολης σε απόσταση 50 μ. περίπου από τη διασταύρωση των οδών Πυθαγορείου-Σάμου και Πυθαγορείου-Σπηλιανής-Ευπαλινείου Ορύγματος. Τμήμα του οικοπέδου βρίσκεται στα Ο.Τ. 8, 1, 1α και 2α και τμήμα στην εκτός σχεδίου περιοχή του Πυθαγορείου. Το οικόπεδο είναι κατάφυτο από ελαιόδενδρα.

Την επίβλεψη της ανασκαφής είχαν οι έκτακτες αρχαιολόγοι Χάρις Στούπα και Τόνια Κοκκολιού. Χαρακτήκαν 26 τομές σε διάφορα σημεία του οικοπέδου, μερικές από τις οποίες ενοποιήθηκαν. Στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου υπάρχει βραχισμός σε βάθος 0,20-0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου λείψανα του τείχους της αρχαίας πόλης Σάμου (Πίν. 287 α) με κατεύθυνση Β. προς Ν. σε μήκος 3,50 και ύψος 0,60 μ. Στο βόρειο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθε στο φως τμήμα υδρευτικού δικτύου της ύστερης αρχαιότητας από πήλινους αγωγούς σε καλή σχετικά διατήρηση. Στο βόρειο τμήμα εντοπίστηκε σε βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους μικρό τμήμα τοίχου αρχαϊκών χρόνων, πλ. 0,40 και ύψ. 0,30 μ., χτισμένου με μικρές πλακοειδείς πέτρες και χώμα. Στο δυτικό, ανατολικό και κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων της ύστερης αρχαιότητας από μικρές και μεγάλες ακανόνιστες πέτρες και κονίαμα σε μέτρια διατήρηση.

Κινητά ευρήματα: λιγοστά όστρακα χονδροειδών αγγείων της ύστερης αρχαιότητας, λίγα όστρακα από περγαμηνά αγγεία, μερικά χάλκινα νομίσματα που από το μέγεθός τους υποθέτουμε ότι ανήκουν σε χρόνους της ύστερης αρχαιότητας, χάλκινα ελάσματα και χάλκινες αιχμές βελών, καθώς επίσης και τμήματα από γυάλινα αγγεία.

Οικόπεδο Μαίρης Προβατάρη

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαίρης Προβατάρη εμβαδού 184 μ². βρίσκεται στο Ο.Τ. 70 του Πυθαγορείου και αποτελεί τον κήπο υπάρχοντος σπιτιού στα ανατολικά του. Βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Ε. Μιχέλη, που ανασκάφτηκε το 1986 και στο οποίο εκτός από τους προχειροχτισμένους τοίχους της ύστερης αρχαιότητας αποκαλύφθηκε τμήμα του κεντρικού υπονόμου της πόλης, αυτού που

χύνεται στη θάλασσα στη θέση Ταρσανάς του Πυθαγορείου. Το οικόπεδο Προβατάρη συνορεύει δυτικά με το οικόπεδο Μιχέλη και την οικία Πατατιμίδου, νότια βλέπει σε ένα στενό κοινοτικό δρόμο, βόρεια έχει πρόσωπο σε κοινοτικό δρόμο και στα ανατολικά του βρίσκεται το σπίτι ιδιοκτησίας αδελφών Προβατάρη. Μέσα στο οικόπεδο υπάρχουν πολλά σπρωφοφόρα δένδρα, τα οποία δεν αφήνουν και μεγάλα περιθώρια για χάραξη τομών.

Χαράχτηκαν 3 τομές Α, Β και Γ σε διάφορα σημεία του οικοπέδου. Σε βάθος 0,60 και 0,65 μ. αποκαλύφθηκαν στις τομές Β και Γ αντίστοιχα, τμήματα τοίχων της ύστερης αρχαιότητας πρόχειρα χτισμένων με μικρές και μεγάλες πέτρες και μερικές πήλινες κεραμίδες, χωρίς πρόσωπα, των οποίων σώζονται 2-3 σειρές πετρών που στερεώνονται σε χώμα. Η έρευνα στην τομή Α έφθασε μέχρι βάθους 3 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, που συμπίπτει με τη στάθμη του πεζοδρομίου και στο φως δεν ήλθε κανένα κτιριακό λείψανο. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέχρι εδώ συναντήσαμε επίχωση. Από το βάθος των 1,45 μ. περίπου, το χώμα άρχισε να λασπώνει εξαιτίας του πηγαδιού που βρίσκεται κοντά στην τομή.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε χρονολογείται στην ύστερη αρχαιότητα, εκτός από λιγοστά μελαμβοφή όστρακα. Τα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν φαίνεται να ανήκουν, από το μέγεθός τους στους ύστερους χρόνους επίσης.

Η έρευνα στο οικόπεδο Μ. Προβατάρη δεν έδωσε σημαντικά στοιχεία για τη μελέτη του χώρου της αρχαίας πόλης, εκτός από το ότι στην περιοχή αυτή έχουμε μεγάλες επιχώσεις.

Οικόπεδο Ευανθίας Τσακουμάκη

Το οικόπεδο Ευανθίας Τσακουμάκη, εμβαδού 50 μ². περίπου, βρίσκεται στο Ο.Τ. 47 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης Πυθαγορείου. Η ανασκαφική έρευνα που έφθασε μέχρι βάθους 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, έφερε στο φως δύο σπόνδυλους από μαρμάρινους κίονες με ραβδώσεις, διαμ. 0,70 μ. καθένας, πεσμένους στην επίχωση, που πρέπει να ανήκαν σε μεγαλοπρεπές οικοδόμημα, του οποίου όμως δεν βρέθηκαν ερείπια.

Οικόπεδο Ευαγγελίας Χατζηδάκη

Το οικόπεδο Ευαγγ. Χατζηδάκη, εμβαδού 270 μ². περίπου, βρίσκεται στο Ο.Τ. 17 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου, δυτικά του κεντρικού δρόμου Πυθαγορείου-Βαθός. Συνορεύει βορειοανατολικά με οικόπεδο ιδιοκτησίας Ιωάννη

Νέττου², βορειοδυτικά βλέπει προς το λόφο της Σηπλιανής και νοτιοδυτικά με το ξενοδοχείο «Φιλοξενία» ιδιοκτησίας Παναγιώτη Δευτερέου.

Χαράχτηκαν επτά τομές παράλληλες στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (το δυτικό έχει ανασκαφεί στο παρελθόν) με φορά Ν.-Β.

Οι τομές Α, Β, Γ, Ε, Δ, έχουν διαστάσεις 2,5x2,5 μ. και οι Η, Ζ 2,5x3,5 μ. Μεταξύ τους υπάρχουν μάρτυρες πλ. 11 μ. Σταθερό σημείο για μετρήσεις σε βάθος ορίσαμε το κράσπεδο του κεντρικού δρόμου Πυθαγορείου-Βαθού, ΣΙ ± 0,00.

Η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως ερείπια τοίχων, τμήματα γωνιολίθων και κίονα, αυλάκι αποχέτευσης αρχαϊκών χρόνων, δεξαμενή νερού ύστερων χρόνων και τμήματα μαρμάρινων αντικειμένων, αρχιτεκτονικά μέλη κ.ά.

Στην τομή Α στη νότια παρειά της και σε βάθος 1,36 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος (ΤΙ) καλοχτισμένος με ημιλαξευμένες πλάκες και κεραμίδες. Οι παρειές του είναι επιχρισμένες με χοντρό ασβεστοκοκκίαμα, ανήκει στους βυζαντινούς χρόνους. Δίπλα στον τοίχο πεσμένες κεραμίδες και ανακατωμένα χρώματα δηλώνουν στρώμα καταστροφής σύγχρονο του τοίχου.

Το θεμέλιο του ΤΙ βρίσκεται σε βάθος 2,20 μ., το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 1,02, το ελάχιστο 0,49 και το πάχος του είναι 0,59 μ.

Στην εσωτερική παρειά του ΤΙ και στο νοτιοδυτικό άκρο της τομής γωνιάζει δεύτερος τοίχος ΤΙ1, πάχ. 0,56 μ., από πωρόπετρα με πολύ κουρασάνι.

Στην τομή Β και σε βάθος 1,06 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα λίθινου κίονα, μέγ. ύψ. 0,34 μ., με έξι σωζόμενες ακμές και άνοιγμα τόξου 0,47 μ.

Σε βάθος 1,35 μ. αποκαλύφθηκαν δύο γωνιολίθοι διαστάσεων 0,21x0,32x0,32 και 0,30x0,20x0,20 μ. αντίστοιχα.

Στην τομή Δ αποκαλύφθηκε πεζούλα από ακανόνιστες πέτρες, ίσως όριο αυλής ή μέσο στήριξης. Στο νοτιοανατολικό άκρο της ίδιας τομής παρατηρείται λάκκος με ελάχιστα όστρακα διαφόρων εποχών, που φτάνει σε βάθος 4,02 μ. Στη νότια παρειά σε βάθος 2,25 μ. εμφανίστηκε αρμακάς.

Στην τομή Ε και σε βάθος 2,64 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος ΤΙ από ακανόνιστες πέτρες και πάρινες πλάκες χωρίς συνδετικό υλικό, σωζ. μήκ. 1,82, πάχ. 0,68 και ύψ. 0,24 μ.

Με τον ΤΙ της τομής Ε γωνιάζει σε αμβλεία γωνία δεύτερος τοίχος ΤΙΙ, που δεν μπορεί να ερευνηθεί γιατί προχωρά μέσα στο μάρτυρα.

Στην τομή Ε και νότια των τοίχων ΤΙ, ΤΙΙ, απο-

2. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 538.

καλύφθηκε το στόμιο πηγαδιού: πάνω διάμετρος δ1:1,34 μ. και κάτω διάμετρος (εσωτ.). δ2: 1,29 μ. Το πηγάδι έχει τοιχώματα από σκληρό πωρόχωμα. Ορίζουμε νέο σταθερό σημείο $\Sigma_2 \pm 0,00$ μ. το στόμιο του πηγαδιού για μετρήσεις μέσα στο πηγάδι. Μέσα στο πηγάδι βρέθηκαν όστρακα διαφόρων εποχών. Φτάσαμε σε βάθος 3,90 μ. από Σ_2 και σταματήσαμε την ανασκαφή γιατί τα τοιχώματα του πηγαδιού άνοιγαν περιμετρικά και υπήρχαν δυσχέρειες στην έρευνα.

Στην τομή Ζ αποκαλύφθηκε αυλάκι αρχαϊκών χρόνων: τοιχώματα από δύο πλάκες παράλληλες μεταξύ τους και δάπεδο επιστρωμένο με τέσσερις άλλες πλάκες. Πάνω στο αυλάκι πατά μεταγενέστερος τοίχος προχειροχτισμένος. Η συνέχεια και το πέρασ του δεν είναι σαφή. Σώζεται σε ύψος 0,34 μ.

Κινητά ευρήματα: Βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα γεωμετρικά, κλασικά κακής διατήρησης, αρκετά ελληνιστικά και πολλά ύστερης αρχαιότητας. Πολλά τμήματα γυάλινων αντικειμένων, ψηφίδες, μαρμάρινα μέλη, χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών και βυζαντινών χρόνων, τμήματα χάλκινων αντικειμένων, πήλινα ειδώλια, αξιόλογος αριθμός αγνύθων και μια βυζαντινή ενσφράγιση λαβή, τμήματα λυχνariών και σφραγίδων και οστείνια αντικείμενα.

Οικόπεδο Εμμανουήλ Μιχέλη (Σχ έ δ. 4)

Το οικόπεδο Εμμ. Μιχέλη έχει εμβαδόν 427 μ². και βρίσκεται στο Ο.Τ. 70 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης Πυθαγορείου. Το οικόπεδο συνορεύει προς Ν. με ιδιωτικές οικίες, προς Α. με την οικία και το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ. Προβατάρη, προς Δ. με το ξενοδοχείο «Αλεξάνδρα» και προς Β. έχει πρόσωπο σε κοινοτική οδό.

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του λιμανιού της αρχαίας Σάμου και η ανασκαφική έρευνα στα γύρω οικόπεδα δεν έχει μέχρι σήμερα αποκαλύψει λείψανα διατηρητέα.

Στην ανασκαφή του συμμετείχε η έκτακτη αρχαιολόγος Χάρης Στούπα. Χαραχτηκαν επτά τομές σε διάφορα σημεία του οικοδομήσιμου χώρου. Η έρευνα, που έφτασε σε βάθος 4,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, όπου φάνηκαν νερά, έφερε στο φως κτιριακά λείψανα νεότερα καθώς και ερείπια της ύστερης αρχαιότητας σε όχι πολύ καλή διατήρηση.

Το σημαντικότερο στοιχείο του οικοπέδου είναι η αποκάλυψη σε μήκος 7 μ. τμήματος υπονόμου, πλ. 2,30-2,60 μ. άριστης διατήρησης (Πί ν. 287 β). Ο υπόνομος είναι καλυμμένος με τεράστιες στενόμακρες πέτρινες πλάκες, έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και πρέπει να πρόκειται για τον κεντρικό υπόνομο

της αρχαίας πόλης, το τέλος του οποίου φαίνεται στην περιοχή του Ταρσανά Πυθαγορείου.

Κινητά ευρήματα: λίγα χάλκινα νομίσματα της ύστερης αρχαιότητας, μερικά τμήματα από γυάλινα αγγεία, πολλά όστρακα μεγάλων χοντρών αγγείων ρωμαϊκών και βυζαντινών και λίγα των ελληνιστικών χρόνων.

Οικόπεδο Φωτεινής Μοσχονά

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 52 του σχεδίου πόλης Πυθαγορείου, κοντά στο οικόπεδο Ιων. Θεοφίλη, όπου η ανασκαφική έρευνα είχε αποκαλύψει αποθέτη γεωμετρικών χρόνων.

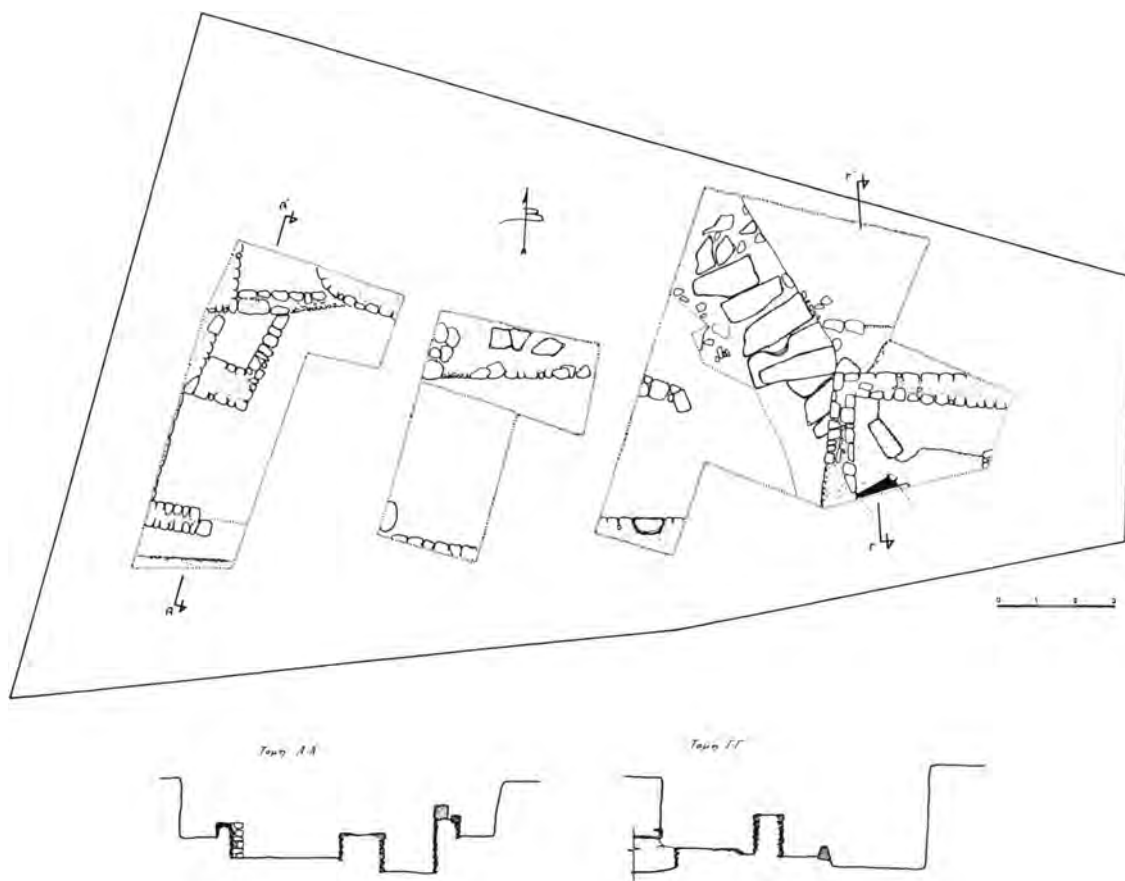
Στο οικόπεδο χαραχτηκε τομή με κατεύθυνση Α.-Δ. Η έρευνα έφθασε μέχρι βάθους 1,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στο βάθος των 1,35 μ. αποκαλύφθηκε πώρινος τοίχος αρχαϊκών χρόνων που φαίνεται σε μήκος 0,80, έχει πλάτος 0,45 και σώζεται σε ύψος 0,50 μ. Στερεώνεται στην ασπροπηλιά, το φυσικό έδαφος της περιοχής, έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και δείχνει να προχωρεί κάτω από το υπάρχον σπίτι της Φ. Μοσχονά. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιορίζονται σε λίγα χάλκινα νομίσματα καλής διατήρησης και λιγοστά όστρακα της ύστερης αρχαιότητας καθώς και λίγα χάλκινα τμήματα.

Οικόπεδο Βασίλη Καλογερόπουλου

Το οικόπεδο Βασίλη Καλογερόπουλου βρίσκεται στο Ο.Τ. 66 του Πυθαγορείου βορειοανατολικά του λόφου του Κάστρου σε απόσταση 50 μ. περίπου νότια του οικοπέδου Βασ. Βαλκαμλή. Χαραξάμε τομή α στο κέντρο του οικοπέδου, όπου ο μόνος ελεύθερος χώρος, γιατί γύρω υπάρχουν οπωροφόρα δένδρα. Η επίχωση συνεχίστηκε ως το βάθος των 4,50 μ., όπου και σταματήσαμε την έρευνα μια και δεν βρέθηκαν κτιριακά λείψανα. Το χώμα επιφανειακά μαύρο και βαθύτερα καστανό-γκρίζο με μικρές ακανόνιστες πέτρες και λίγα όστρακα αγγείων καθώς και χάλκινα νομίσματα της ύστερης αρχαιότητας: τμήματα από λυχνάρια και αγγεία ρωμαϊκής εποχής, ένα όστρακο από μεγαρικό σκύφο με πλαστική διακόσμηση, τρίμυξο λυχνάρι ακέραιο με πλαστική διακόσμηση επίσης και βαθύτερα όστρακο από ανοικτό γεωμετρικό αγγείο με διακόσμηση μαϊάνδρου.

Οικόπεδο Αντώνη Βιβέλη

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Αντώνη Βιβέλη έχει αριθμό 400 στο κτηματολογικό διάγραμμα του Πυθαγορείου — Ο.Τ. 34 — και βρίσκεται στα δυτικά και νότια της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου και

Σχέδ. 4. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Εμμ. Μιχέλη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

νότια του ξενοδοχείου Δημ. Τζερρέτα³.

Δοκιμαστική τομή στο κέντρο του οικοπέδου αποκάλυψε τμήμα τοίχου, μήκ. 10,90 και πλ. 0,95 μ., με δύο πρόσωπα κατασκευασμένου με λίθους και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό και στρώσεις οπτοπλίνθων ανά 0,57, 0,60 και 0,47 μ. Η κατεύθυνσή του από Β. προς Ν. Ο τοίχος γωνιάζει στο νότιο τμήμα του με άλλο τοίχο όμοιας κατασκευής ίδιου πλάτους με κατεύθυνση Ν. προς ΒΑ. σε οξεία γωνία με στρογγυλεμένη την εξωτερική πλευρά, γεγονός χαρακτηριστικό για την ταύτισή του. Το μήκος του δεύτερου τοίχου, όσο αποκαλύφθηκε φθάνει τα 4,95 μ. Μεταξύ του οικοπέδου Βιβέλη και του προς Β. ξενοδοχείου Τζερρέτα εικάζεται ότι διέρχεται το τείχος του λιμανιού⁴. Οι δύο τοίχοι που

αποκαλύφθηκαν στο οικοπέδο Βιβέλη πιθανώς να αποτελούν μια τριγωνική εξοχή του τείχους του λιμανιού για την τοποθέτηση των αμυντικών όπλων. Ο πρώτος τοίχος βρίσκεται σε βάθος 0,30 μ. από το επίπεδο του οικοπέδου και σώζεται σε ύψος 3,25 μ., σημείο κάτω από το οποίο φαίνεται το θεμέλιό του από τα ίδια υλικά δομής. Η έρευνα προχώρησε σε βάθος 0,50 μ. από την αρχή του θεμελίου όπου και σταμάτησε, γιατί οι εργάτες δυσκολεύονταν πολύ εξαιτίας της στενότητας του χώρου. Δύο άλλες δοκιμαστικές τομές έγιναν στο βόρειο και στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου μέχρι βάθους 3 μ. χωρίς κανένα κτιριακό εύρημα. Κατά την εκσκαφή λιγοστά μόνον όστρακα από σκευή οικιακής χρήσης ήλθαν στο φως που ανήκουν στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας. Η επίχωση του οικοπέδου ήταν διαταραγμένη εξαιτίας της χρήσης του οικοπέδου πριν από το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για τις εγκαταστάσεις των δεξαμενών της Ένωσης Οινοποιητικών Συνεταιρισμών του νησιού.

3. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 522-523.

4. Ό.π.

Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη - Μ. Κονταξή (Σχ έδ. 5)

Το οικόπεδο Ανδρεαδάκη-Κονταξή εμβαδού 7 στρεμμάτων βρίσκεται στην εκτός σχεδίου πόλης περιοχή του Πυθαγορείου, απέναντι από το οικόπεδο Πολυξένης Κανακάκη, όπου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε Νυμφαίο αρίστης διατήρησης 500 μ. σχεδόν ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου των Θερμών. Έχει πρόσωπο στον κεντρικό δρόμο Πυθαγορείου - Χώρας και εκτείνεται νότια μέχρι τον αιγιαλό. Στα βράχια του αιγιαλού ευδιάκριτα είναι τα λαξεύματα του τείχους του λιμανιού της αρχαίας πόλης.

Χαρακτηριστικός είναι ο επιφανειακός βραχισμός σε μεγάλο τμήμα του οικοπέδου. Ο λοφίσκος που δημιουργείται έχει υποστεί μορφολογική αλλοίωση από τα φουρνέλλα των ντόπιων μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο προκειμένου να βγάλουν πέτρες και ασβέστη για την επισκευή των βομβόπληκτων σπιτιών τους. Σήμερα ο βράχος σώζεται σε ύψος 2,20 μ.

Η έρευνα επεκτάθηκε σε όλη την έκταση του κτήματος, το οποίο για πρακτικούς λόγους χωρίστηκε σε νότια και κεντρική πεζούλα, στο λόφο και στο χώρο των λαξευμάτων του βράχου. Η περιγραφή των αποκαλυφθέντων ερειπίων θα ακολουθήσει τον παραπάνω χωρισμό του κτήματος.

Στη νότια πεζούλα χαρακτήκαν συνολικά 10 τομές, οι περισσότερες στο ανατολικό τμήμα, όπου αποκαλύφθηκαν 12 τάφοι προχειρότατης κατασκευής με φορά Α. προς Δ. παλαιοχριστιανικής περιόδου με δύο-τρία όστρακα σε κάθε τάφο.

Τοίχοι της μεσοβυζαντινής περιόδου που άλλοι αποτελούν θεμέλιο τοίχων και άλλοι ανήκουν σε αίθριο αποκαλύφθηκαν στο κέντρο της νότιας πεζούλας, όπου επίσης βρέθηκε πηγάδι με κτιστά τοιχώματα από μικρές πλακοειδείς πέτρες και χόμα άριστα διατηρημένο. Το πηγάδι — ανοίχτηκε μέχρι βάθους 4 μ. — δεν ήταν δυνατό να ανοιχτεί περισσότερο γιατί είναι πολύ στενό, η διάμετρός του δεν ξεπερνά το 1 μ. — και τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν τοποθετούνται στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας.

Στο δυτικό τμήμα της νότιας πεζούλας του κτήματος αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους δωμάτιο του οποίου ο ανατολικός και ο νότιος τοίχος, χτισμένοι με μικρές ακανόνιστες πέτρες και χόμα, έχουν σοβατισμένο το εσωτερικό πρόσωπο και σώζονται σε ύψος 0,25 μ. Το δωμάτιο έχει δάπεδο ψηφιδωτό. Η μπορντούρα είναι ταινία με άσπρες ψηφίδες και το εσωτερικό κοσμεύεται με κληματίδα και ρομβοειδή σχήματα από χρωματιστές ψηφίδες, άσπρες, μπλέ,

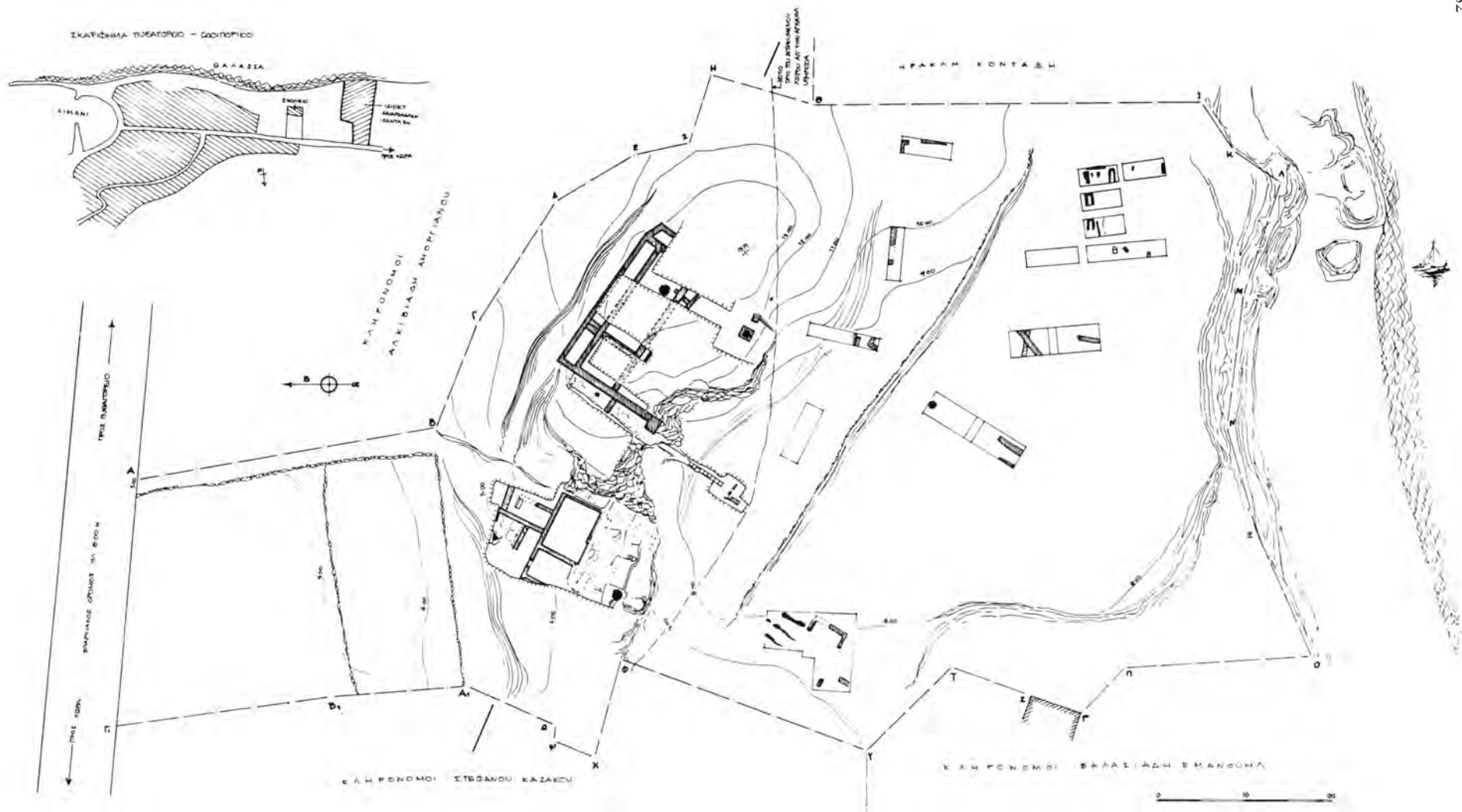
κεραμίδι, πράσινες και κίτρινες. Το εμβαδόν του είναι περίπου 9 μ². και ανήκει στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας.

Οι τέσσερις τομές που ανοίχτηκαν στην κεντρική πεζούλα του κτήματος αποκάλυψαν τοίχους χτισμένους με μικρές πλακοειδείς πέτρες και χόμα που πιθανόν ανήκουν σε ελληνιστικό κτίριο, το οποίο σώζεται σε πολύ μικρό ύψος, μόλις 0,20 μ. Οι πλακοειδείς πέτρες είναι ντόπιο σαμιώτικο υλικό.

Η συστηματική έρευνα εντοπίστηκε στο λόφο του κτήματος, όπου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους συγκρότημα δεξαμενών — μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί τέσσερις — ορθογώνιου σχήματος με συμπαγείς τοίχους χτισμένους με πέτρες και πήλινες πλάκες και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό, πλ. 0,70-0,80 μ. χτισμένους εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, πάχους έως 0,05 μ. Το πλάτος των δεξαμενών είναι 1,35 και το μήκος τους κυμαίνεται από 4,35 έως 4,90 μ. Οι δεξαμενές συγκοινωνούν με πλήλιο αγωγό τοποθετημένο στο κάτω μέρος των διαχωριστικών τοίχων των δεξαμενών.

Οι δεξαμενές σώζονται σε άριστη διατήρηση σε ύψος 1,75-1,90 μ. Από τα όστρακα των αγγείων και αρκετά χάλκινα νομίσματα μεγάλου μεγέθους που βρέθηκαν μέσα σ' αυτές χρονολογούνται στα βυζαντινά χρόνια. Στο συγκρότημα των ορθογώνιων δεξαμενών ανήκε άλλη μακρόστενη με τοξωτή οροφή, μήκ. 13,10 και πλ. 3,80 μ., που βρίσκεται στα δυτικά και συγκοινωνεί με τις προηγούμενες με αυλάκι χτισμένο εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Θαυμάσια διατηρείται στα τοιχώματα και στο δάπεδο της το υδραυλικό κονίαμα με το οποίο έχει χρισθεί. Σώζεται σε ύψος 1,90 μ. Είναι λαξευμένη στο βράχο και παρουσιάζει κοινά στοιχεία στη δομή με τη δεξαμενή που αποκαλύφθηκε στις ανασκαφές του 1979 στο οικόπεδο Πολυξένης Κανακάκη, που βρίσκεται ακριβώς απέναντι. Στην επιφάνειά της καλύπτεται από βοτσαλωτές πέτρες, πήλινες κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό. Στην επιφάνεια της οροφής υπάρχει οπή καθαρισμού της δεξαμενής.

Στην ίδια φάση φαίνεται να ανήκει πηγάδι άριστης δομής θαυμάσιας διατήρησης με κτιστά χείλη από μεγάλους πελεκημένους δόμους και ασβεστοκονίαμα που βρίσκεται στο λόφο νότια των δεξαμενών. Μεταξύ των δεξαμενών και του πηγαδιού με τα κτιστά χείλη αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους άλλο πηγάδι που ανοίχτηκε μέχρι βάθους 8,60 μ. από την επιφάνεια του στομίου του και έφερε σε φως πολλά άωτα φιαλίδια, φιάλες, ληκύθια, τμήματα μεγαρικών σκύφων, λαγήνους και χάλκινα νομίσματα καθώς και λίγα

Σχέδ. 5. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη - Μ. Κονταξή. Κάτοψη της ανασκαφής και τοπογραφικό σκαρίφημα.

τμήματα πηλίνων ειδωλίων που χρονολογούνται στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια.

Στα δυτικά του λόφου χαρακτηριστικά είναι τα δύο επίπεδα, επικλινή προς Δ. που έχουν δημιουργηθεί από τη λάξευση του φυσικού επιφανειακού βράχου. Όστρακα που βρέθηκαν στην επιφάνεια της λάξευσης χρονολογούν αυτή στα ελληνιστικά χρόνια· τα όστρακα συγκεντρώθηκαν μέσα από τα πελέκια του βράχου. Στην επιφάνεια των δύο επιπέδων διακρίνουμε ίχνη υδραυλικού κονιάματος και στενά αυλάκια καλυμμένα με ασβεστόπλακες και σχιστόπλακες και ασβεστοκονίαμα με κλίση ροής προς Δ. όπου υπάρχει πηγάδι, βάθ. 5,25 και διαμ. 1,60-2,25 μ., που από τα τμήματα των ειδωλίων και τα όστρακα των αγγείων —ληκύθια, φιάλες, άωτα φιαλίδια, πινάκια, τμήματα μεγαρικών σκύφων — χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Τα τοιχώματα του πηγαδιού δεν ήταν χρισμένα, που σημαίνει ότι στο πηγάδι δεν βρέθηκε νερό και χρησιμοποιήθηκε για την απόθεση των άχρηστων αντικειμένων στα ελληνιστικά χρόνια.

Σημαντική για την έρευνα στο χώρο των λαξευμάτων του βράχου είναι η αποκάλυψη ελληνιστικού κτιρίου με τοίχους χτισμένους με μικρές πλακοειδείς πέτρες και χώμα για συνδετικό υλικό που στερεώνονται στο φυσικό έδαφος και σώζονται σε ύψος 0,50 μ. Η δομή είναι άριστη. Μάλλον πρόκειται για αρχαϊκό υλικό σε β' χρήση· είναι χτισμένες τρεις πέτρες με χαράγματα όμοια των αρχαϊκών χρόνων.

Στον ίδιο χώρο του ελληνιστικού κτιρίου υπάρχει και άλλη φάση υστερότερη στα βυζαντινά χρόνια με ελληνιστικό υλικό σε β' χρήση. Στη βυζαντινή φάση ανήκει δωμάτιο με τοίχους χτισμένους με μικρές και μεγάλες άλλες ακανόνιστες και άλλες δουλεμένες πέτρες και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό που βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα των λαξευμένων βράχων. Το δάπεδό του στρωμένο με πλάκες και κονίαμα παρουσιάζει κλίση προς Β. όπου υπάρχει στέρνα με τριγωνικό στόμιο κτιστό με μεγάλους δόμους· η στέρνα ανοίχτηκε μέχρι βάθους 3,50 μ. από την επιφάνεια του στομίου της και έφερε στο φως λιγιστά όστρακα αγγείων βυζαντινών χρόνων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του κτήματος στη θέση όπου σήμερα υπάρχει στρατιωτικό φυλάκιο-πολυβολείο είχε αποκαλυφθεί πριν χρόνια κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του πολυβολείου κτίριο βυζαντινών χρόνων.

Συμπερασματικά η έρευνα στο κτήμα Ανδρεαδάκη-Κονταξή αποκάλυψε στο βόρειο και δυτικό τμήμα συγκρότημα δεξαμενών και κτιριακά λείψανα ελληνιστικών και βυζαντινών χρόνων αντί-

στοιχα άριστα διατηρημένα. Στο νότιο τμήμα ήλθαν στο φως τάφοι πρόχειρης κατασκευής που ανήκουν στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Οικόπεδο Νανάς Ταλιαδούρου-Σαμαρά

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας, Νανάς Ταλιαδούρου-Σαμαρά βρίσκεται στο Ο.Τ. 55 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης και ο χώρος προσθήκης των 34 μ². αποτελεί τον κήπο βόρεια της οικίας.

Το οικόπεδο βρίσκεται στην αριστερή πλευρά του κεντρικού δρόμου προς το λιμάνι και ακριβώς στα νότια της αρχαίας αγοράς. Συνορεύει ανατολικά με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Πλάτωνα Γιατίλη, δυτικά με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Δημήτρη Κανακάκη, βόρεια βρίσκεται ο Χήσιος ποταμός και αμέσως στη συνέχεια το οικόπεδο ιδιοκτησίας Θεοφάνη Δελαβέρη.

Χαράχτηκε μια τομή (ΑΒΓΔ), διαστ. 3x1,5 μ., με φορά Ν.-Β. Σταθερό σημείο για τις μετρήσεις σε βάθος ορίζουμε τον τοίχο της οικίας και βρίσκουμε υψομετρική διαφορά στο σημείο Α της τομής, Α-0,97 μ. Σε βάθος 2,16 μ. και αποστάσεις από το βορειοανατολικό και το βορειοδυτικό άκρο της βόρειας παρειάς 1,87 και 1,25 μ. αντίστοιχα, συναντήσαμε το φυσικό πουρί της περιοχής. Το υπόλοιπο τμήμα της τομής βαθαίνει και φτάσαμε σε βάθος 4,47 μ. Δημιουργήθηκε ένας λάκκος, που βγάζει πλήθος μαρμάρινων τμημάτων, άπεργων και δουλεμένων. Πρόκειται πιθανώς για λάκκο καταστροφής. Σε βάθος 1,03 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και αποστάσεις 0,58 και 2,44 μ. από τη νότια, ανατολική και βόρεια παρεία της τομής αντίστοιχα, βρέθηκε μαρμάρينو κεφάλι από τραπεζοφόρο, σπασμένο στο λαιμό, καλοδιατηρημένο, από λευκό μάρμαρο των ύστερων χρόνων. Στην κορυφή του κεφαλιού στέκεται παραλληλόγραμμο βάθους 0,15x0,14 μ., με τετράγωνη οπή στο κέντρο του 0,05x0,05 μ. Το σωζόμενο ύψος είναι 0,20 μ.

Αξιόλογα είναι και τα πώρινα δουλεμένα τμήματα, καθώς και τα σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Αρκετές επίσης μαρμάρινες πλάκες ορθομαρμάρωσης. Βρέθηκαν λίγα όστρακα ελληνιστικών αγγείων και πολλά χονδροειδή ρωμαϊκών και βυζαντινών αγγείων. Πολλά τμήματα κεραμίδων, οστά ζώων και λίγα χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων.

Οικόπεδα Γαρυφαλλιάς Τζερέτα - Αλεξάνδρου Αλεξάνδρου (Σχ έδ. 6)

Τα οικόπεδα ιδιοκτησίας Γαρ. Τζερέτα και Αλ. Αλεξάνδρου βρίσκονται στο Ο.Τ. 45 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης Πυθαγορείου, βόρεια του

οικοπέδου Ολλανδέζου⁵, δυτικά του οικοπέδου Ν. Καλογραία και του οικοπέδου του Μουσείου, όπου η ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται αποκαλύπτει σημαντικά λείψανα αρχαίων κτισμάτων και απέναντι από το οικόπεδο Εμμ. Σκούφου⁶, δηλαδή στον πολύ σημαντικό αρχαιολογικό χώρο, που η Εφορεία διαμορφώνει στο κέντρο της πόλης.

Η έρευνα στα οικόπεδα Τζερέτα και Αλεξάνδρου έφερε στο φως ερείπια ρωμαϊκών κτιρίων, λείψανα υδρευτικού και αποχετευτικού συστήματος σε άριστη διατήρηση· σημαντική είναι η έκταση των ερειπίων που πρέπει να συνδέονται με την παλαιοχριστιανική Βασιλική που είχε αποκαλυφθεί με την ανασκαφή στο οικόπεδο Ολλανδέζου⁷. Στο οικόπεδο Αλεξάνδρου η έρευνα έφερε στο φως το δρόμο που οδηγεί στην είσοδο της Βασιλικής και κάτω από αυτόν τον κτιστό αγωγό συλλογής λυμάτων. Στο ίδιο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τέσσερις παλαιοχριστιανικοί τάφοι κατεστραμμένοι· σώζονται μόνο τα περιγράμματά τους και ελάχιστα τμήματα των καλυπτηρίων πλακών.

Σημαντική είναι η αποκάλυψη στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου Αλεξάνδρου τμήματος της οδού, η οποία έχει βρεθεί και στα οικόπεδα Σκούφου, Καλογραία και Μουσείου. Δοκιμαστική τομή σε βάθος κάτω από το επίπεδο της πλακόστρωσης της οδού αποκάλυψε το θαυμάσιο σε κατασκευή και διατήρηση υδρευτικό και αποχετευτικό σύστημα της πόλης.

Στο ένα τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αποθήκη με κτιστά τοιχώματα, ελληνιστικών χρόνων, που έφερε στο φως οινοχόες, πολλά αγάνωτα άωτα φιαλίδια κ.ά.

Το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου Γ. Τζερέτα καταλαμβάνουν λείψανα που σχετίζονται με την παλαιοχριστιανική Βασιλική του οικοπέδου Ολλανδέζου: τετράγωνοι χώροι που κλείνονται με συμπαγείς τοίχους χτισμένους με μικρούς και μεγάλους δόμους και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό· μικρή κόγχη με ίχνη ορθομαρμάρωσης στα εσωτερικά τοιχώματα και πλακόστρωση στο δάπεδο (Πίν. 288 α), άριστα διατηρημένο καλντερίμι, θαυμάσιο αποχετευτικό σύστημα αποτελούν προφανώς προσκτίσματα της Βασιλικής.

Το σημαντικότερο εύρημα του οικοπέδου Τζερέτα είναι η αποκάλυψη στο κέντρο περίπου του οικοπέδου συγκροτήματος υπογείων δεξαμενών (δύο

τουλάχιστον) χτισμένων με υδραυλικό κονίαμα, την είσοδο των οποίων αποτελεί χώρος με τοιχώματα το φυσικό έδαφος και κατά τόπους χτισμένα με μικρές πέτρες και κονίαμα, στον οποίο η πρόσβαση γίνεται με κλίμακα δέκα βαθμίδων λαξευμένων στο φυσικό έδαφος -σκληρό πουρί- της περιοχής. Οι δεξαμενές αυτές επικοινωνούν με μικρό τοξωτό άνοιγμα με πηγάδι λαξευμένο στο φυσικό έδαφος με μαρμάρινο κάλυμμα στο στόμιο.

Ο τρόπος δομής των τοιχωμάτων της κλίμακας, η διαμόρφωση της θύρας εισόδου στον πρώτο χώρο και η θαυμάσια θύρα του δεύτερου χώρου —πρώτη δεξαμενή— με μεγάλους πελεκητούς δόμους μας οδηγεί στην τοποθέτηση του μνημείου στα αρχαϊκά χρόνια. Οι εργασίες στο συγκρότημα των δεξαμενών περιορίστηκαν στην αφαίρεση των μπάζων.

Οικόπεδο Ευάγγελου Χατζηγεωργίου (Σχ έδ. 7)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 33 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου. Ορίζεται βόρεια από τα οικόπεδα Σολούνια και κληρονόμων Βαλασιάδη, ανατολικά από το οικόπεδο Ψύχα, δυτικά από το οικόπεδο και την οικία Γιάννου και νότια έχει πρόσωπο σε κοινοτική οδό.

Το οικόπεδο βρίσκεται στο χώρο των οικοπέδων Επ. Σολούνια και Κ. Δημητριάδη που έχουν ήδη εγκριθεί για απαλλοτρίωση, και οικοπέδου Βαλασιάδη, όπου η έρευνα αποκάλυψε σημαντικά αρχαϊά κτίσματα. Αποτελείται από δύο πεζούλες, τη δυτική και την ανατολική. Μεταξύ τους υπάρχει υψομετρική διαφορά 1 μ.

Χαράξαμε δύο τομές στην ανατολική πεζούλα και τρεις στη δυτική. Μέχρι το βάθος των 0,25-0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους στις τομές της ανατολικής πεζούλας συναντήσαμε μαύρο χρώμα καλλιεργήσιμο και στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι χτισμένοι με πλακοειδείς ασβεστόλιθους, πλίθρες και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι αυτοί πιθανότατα σχετίζονται με τα ερείπια που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Βαλασιάδη.

Το σημαντικό τμήμα είναι η δυτική πεζούλα του οικοπέδου στην οποία η έρευνα έφερε στο φως υπόκαυστο άριστης διατήρησης (Πίν. 288 β). Αποτελείται από τρεις αψίδες (έχουν αποκαλυφθεί οι δύο και η τρίτη πρέπει να βρίσκεται κάτω από την προς Δ. παλιά οικία ιδιοκτησίας Γιάννου).

Το υπόκαυστο τοποθετείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και πιθανόν αποτελεί μικρό δημόσιο λουτρό ή λουτρό κάποιας πλούσιας οικίας της περιοχής. Η τελειότητα στη δομή και στη συμμετρία, η άριστη διατήρηση του πλακόστρωτου δαπέ-

5. Ό.π., σ. 530.

6. Ό.π., σ. 533.

7. Ό.π., σ. 530.

Σχέδ. 6. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Γ. Τζερέτα - Α. Αλεξάνδρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

δου με τα κολωνάκια των κυκλικών πλίσθρων και οι αψίδες κάνουν το εύρημα μοναδικό.

Κινητά ευρήματα: χάλκινα νομίσματα, μερικά πήλινα λυχνάρια με ίχνη φωτιάς υστερορωμαϊκών χρόνων και χονδροειδής κεραμική μεγάλων αγγείων.

Οικόπεδο Ιωάννη Σολούνια (Σχέδ. 8-9)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ιωάννη Σολούνια εμβαδού 110 μ². περίπου βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του Ο.Τ. 58 του Πυθαγορείου.

Η έρευνα που επεκτάθηκε σε ολόκληρο το οικόπεδο, έφερε στο φως γωνιακό τμήμα από το πάρινο θεμέλιο μεγάλου δημόσιου οικοδομήματος (Πίν. 289 α) σε άριστη διατήρηση με κατεύθυνση του ενός σκέλους Β. προς Ν. και του άλλου Δ. προς Α., τα οποία συναντώνται σε ορθή γωνία. Οι διαστάσεις του είναι: του ενός σκέλους (Β. προς Ν.) μήκ. 5,10 και πλ. 1,80 μ. και του δεύτερου σκέλους (Δ. προς Α. μήκ. 8,30 και πλ. 2,30 μ.

Είναι χτισμένο με τεράστιους πάρινους δόμους που σώζονται σε τρεις σειρές. Το συνολικό ύψος τους φθάνει τα 1,60 μ. Στο επίπεδο της κάτω σειράς των πάρινων δόμων και σε απόσταση 0,10 μ. περίπου από αυτή υπάρχουν δύο σειρές μετατοπισμένων μαρμάρινων δόμων, οι οποίοι ήταν συνδεδεμένοι με συνδέσμους σχήματος Π όπως φαίνεται από τους τόρμους. Η πάνω από αυτή σειρά δόμων έχει κυμάτιο (τοιχοβάτης). Η μετατόπιση των μαρμάρινων δόμων ίσως δηλώνει την αιτία της καταστροφής του οικοδομήματος από σεισμό.

Στα δυτικά και νότια του οικοδομήματος βρέθηκαν στα χώματα πεσμένα σπόνδυλος μαρμάρινου ιωνικού κίονα με αυλακώσεις και ακέραιη μαρμάρινη σίμη με λεοντοκεφαλές διαστ. 1,75x0,90 μ.

Κινητά ευρήματα: λίγα χάλκινα νομίσματα, αρκετά όστρακα αγγείων ύστερης αρχαιότητας και λιγοστά αρχαϊκής κεραμικής.

Το κτίριο που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Ιω. Σολούνια μπορεί να ταυτισθεί με ναό ρωμαϊκών χρόνων με πρόσωπο στην Ιερά Οδό της πόλης, η οποία πρέπει να περνά στα νότια του κτιρίου. Είχε αποκαλυφθεί το 1983 στο οικόπεδο Β. Βαλκαμλή, το οποίο βρίσκεται νότια και λίγα μέτρα δυτικά του οικοπέδου Σολούνια.

Στο χώρο γύρω από το οικόπεδο υπάρχουν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, σπόνδυλοι κίωνων μαρμάρινων, μεγάλα κιονόκρανα κορινθιακά, πελεκημένοι δόμοι κ.ά. Στην οικία Τσακουμάκη, που βρίσκεται απέναντι από το δρόμο βόρεια του οικοπέδου Σολούνια, υπάρχουν κίονες και κιονόκρανα χτισμένα στην αυλή.

Κατά την εκσκαφή πεδίων στο οικόπεδο ιδιο-

κτησίας Σανδαλή που βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του ίδιου οικοδομικού τετραγώνου βρέθηκε σπόνδυλος από τεράστιο μαρμάρينو κίονα με αυλακώσεις.

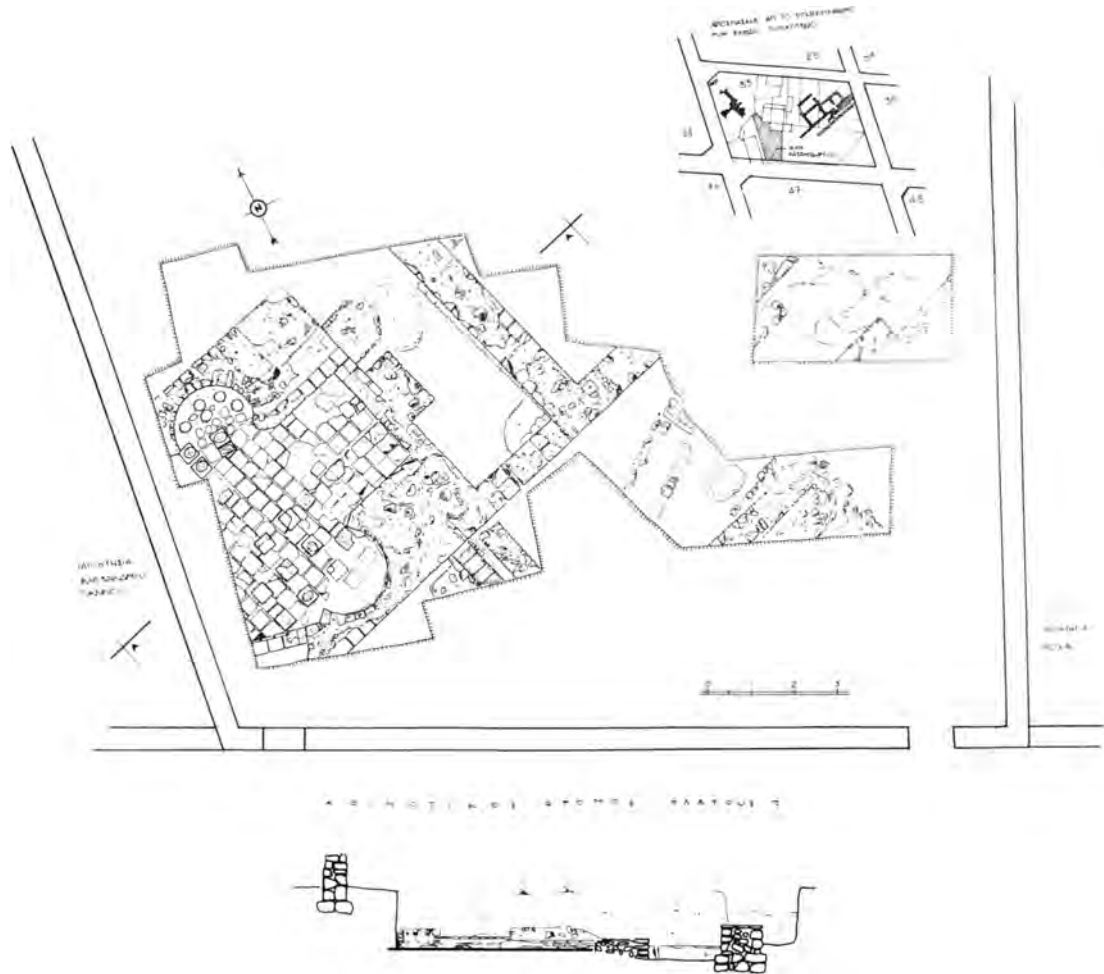
ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ

Θέση Παπαβαγγεληνού

Στη θέση Παπαβαγγεληνού που βρίσκεται στην περιοχή μεταξύ Μύλων και Μαυρατζαίων το Σεπτέμβριο του 1987, κατά την εκσκαφή από το στρατό τάφρου για την τοποθέτηση τηλεφωνικών καλωδίων στην περιοχή του πεδίου βολής του στρατοπέδου στους Μαυρατζαίους, ο εκσκαφέας χτύπησε και έσπασε τη βορειοανατολική γωνία του καλύμματος πάρινης σαρκοφάγου⁸. Έτσι ανακαλύφθηκε η θέση μικρής τούμπας που κάλυπτε σύνολο τάφων διαφορετικής κατασκευής και πιθανώς, χρονολόγησης. Η ανασκαφή άρχισε τον ίδιο μήνα και συνεχίστηκε το 1988 χωρίς να ολοκληρωθεί. Συνολικά ερευνήθηκαν τρεις σαρκοφάγοι και ο χώρος γύρω απ' αυτές, ενώ εντοπίστηκαν δύο νεότεροι καλυβίτες τάφοι δυτικά από το σύμπλεγμα των σαρκοφάγων (Πίν. 289 β). Πρόχειρη έρευνα στην περιοχή επιβεβαίωσε την ύπαρξη λακκοειδών τάφων και μιας, τουλάχιστον, ακόμη σαρκοφάγου, που θα ερευνηθούν μελλοντικά. Οι δύο από τις σαρκοφάγους έδωσαν σημαντικά δείγματα ερυθρόμορφης κεραμικής, μοναδικά μέχρι στιγμής για τη Σάμο⁹, ενώ η τρίτη βρέθηκε ακτέριστη και η ταφή ήταν διαταραγμένη. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα περισσότερα αγγεία βρέθηκαν γύρω από τα εξωτερικά τοιχώματα των σαρκοφάγων, σφηνωμένα

8. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον ακούραστο φύλακα αρχαιοτήτων Πυθαγορείου Μ. Παπαχατζή, ο οποίος έσπευσε στο χώρο του ευρήματος και με ειδοποίησε σχετικά. Ο ξήλος και η αγάπη του για τα αρχαία βοήθησαν στην αντιμετώπιση με επιτυχία πολλών προβλημάτων και δυσκολιών, που ανέκυψαν στη διάρκεια της ανασκαφής. Σημαντική ήταν η βοήθεια που πρόσφεραν όλοι οι εργάτες της ανασκαφής με επικεφαλής τους Κ. Δαδάρο και Δ. Σοφούλη, μόνιμους εργάτες της Εφορείας. Η ταχύτατη συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τη Σοφία Παπαχατζή και η φωτογράφησή τους οφείλεται στο Γιάννη Πατρικιάνο, του οποίου οι φωτογραφίες είναι και η μόνη, πλέον, μαρτυρία για αρκετά από τα αντικείμενα (βλ. υποσημ. 11).

9. Εκτός από σποραδικά όστρακα που έχουν βρεθεί κατά καιρούς, όπως στον αρχαϊκό αποθέτη του ιερού της Άρτεμης στην περιοχή Γλυφάδα του Πυθαγορείου, βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 463 και στο Ηραίο, τα ερυθρόμορφα αγγεία της περιοχής Παπαβαγγεληνού είναι τα πρώτα ολόκληρα του είδους.

Σχέδ. 7. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ευαγγ. Χατζηγεωργίου. Κάτοψη του υποκαύστου και τομή Α-Α΄.

σε στρώμα από πουρόχωμα ανοικτού τεφρού χρώματος, που φαίνεται ότι είχε μεταφερθεί και τοποθετηθεί γύρω απ' αυτές. Και οι τρεις σκεπάζονταν με απλό αετωματικό κάλυμμα¹⁰ και ήταν τοποθετημένες με τον επιμήκη άξονα από Α. προς Δ. Ο νεκρός της σαρκοφάγου Ι ήταν τοποθετημένος με το

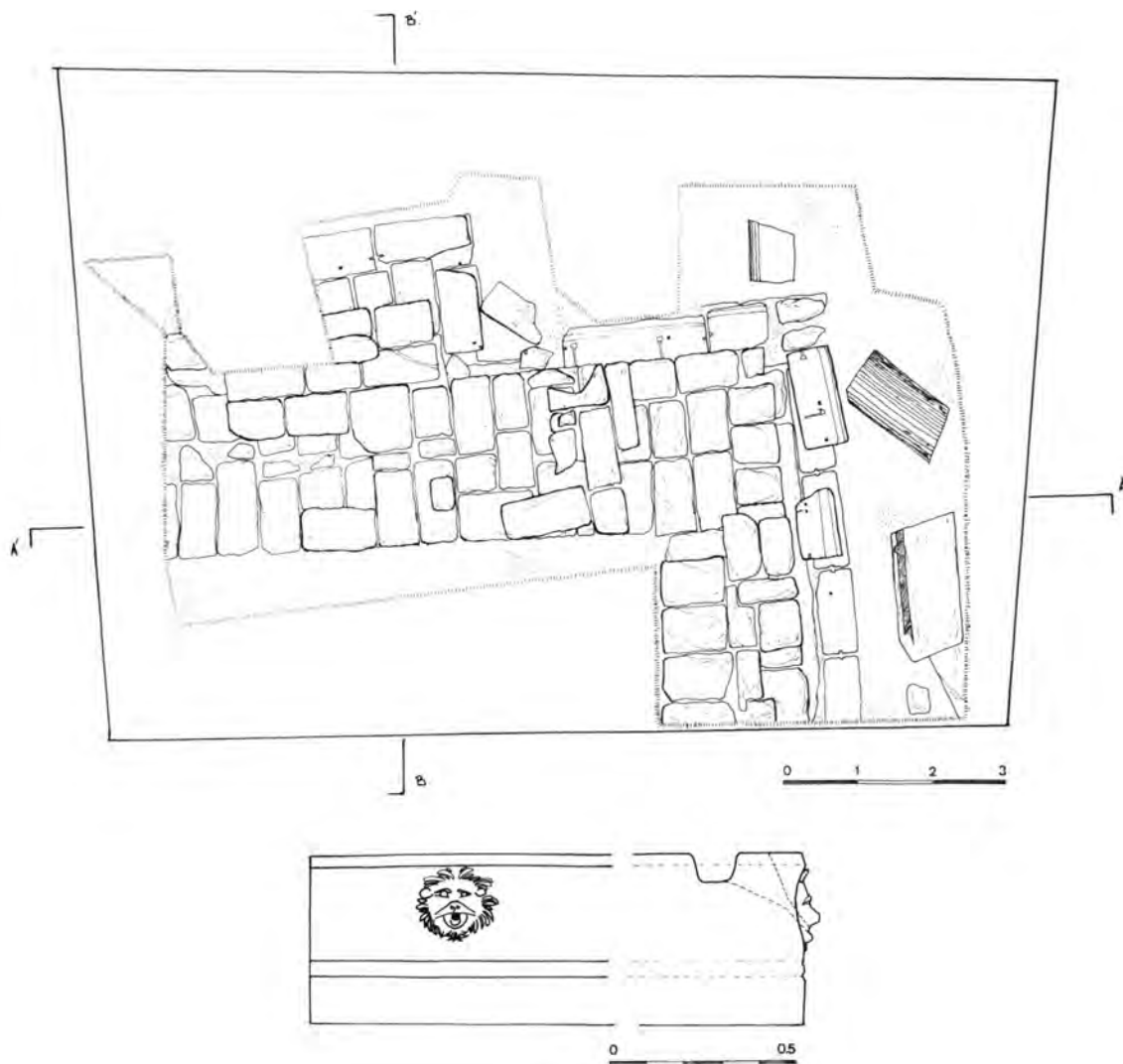
κεφάλι προς Α., των υπόλοιπων δύο με το κεφάλι προς Δ. Η τρίτη σαρκοφάγος, με μήκος 2 μ. περίπου είναι μικρότερη από τις άλλες δύο.

Θεωρήθηκε σκόπιμο¹¹, μολοντί η ανασκαφή δεν έχει τελειώσει, να δοθεί εδώ ένας πρώτος συνοπτικός κατάλογος των κυριότερων ευρημάτων κατά σαρκοφάγο.

Σαρκοφάγος Ι: 1) Κύλινδρος 6 (Πίν. 290 α-β). Με-

10. Παρόμοιες αλλά πρωιμότερες είναι οι αρχαϊκές πώρινες σαρκοφάγοι, που ανακαλύφθηκαν το 1979 επάνω από τη λίμνη της Γλυφάδας στο Πυθαγόρειο, βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 353, Πίν. 160 α-β. Το μνημειωδέστερο, πάντως, και πολυτελέστερο παράδειγμα αυτού του τύπου είναι η σαρκοφάγος από μάρμαρο, που τώρα βρίσκεται στην αρχαιολογική συλλογή Πυθαγορείου και χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Βλ. Samos XI, Bonn 1974, αριθ. 102, σ. 183-184, πίν. 76.

11. Τα αγγεία με α/α στον κατάλογο 1, 2, 3, 5, 9, 10, 12, 15 κλάπηκαν από την αποθήκη του αρχαιολογικού χώρου των Θερμών στο Πυθαγόρειο το Μάρτιο του 1990 μαζί με άλλα αγγεία και γλυπτά, που προερχόταν από ανασκαφές στην αρχαία πόλη της Σάμου.

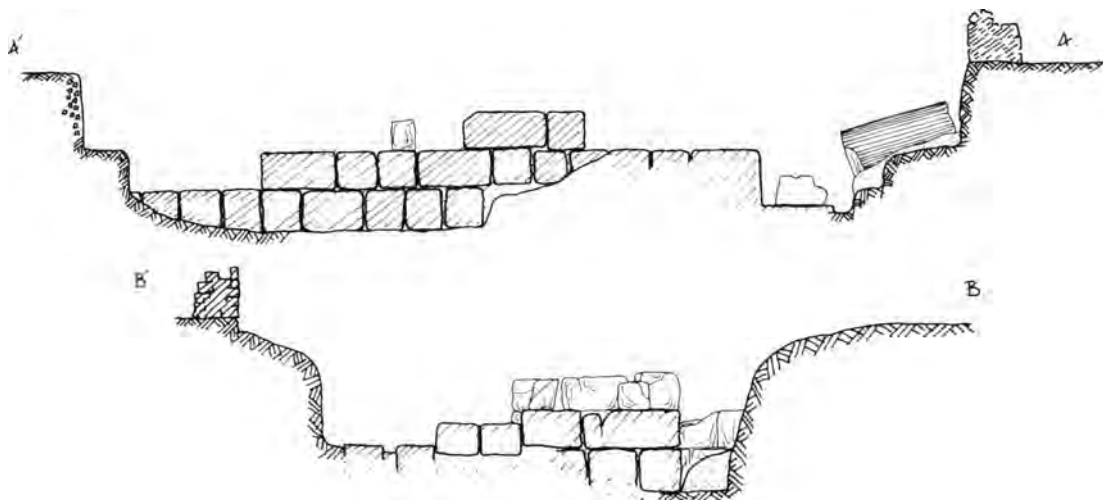
Σχέδ. 8. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ιω. Σολούνια. Κάτοψη της ανασκαφής και λεπτομέρεια από σίμη (όψη και τομή).

λαμβαφής εξωτερικά. Στο εσωτερικό, τοιχο με ερυθρόμορφη παράσταση νέας που κρατά δάδα (;) στο αριστερό χέρι και στο δεξιό ομφαλωτή φιάλη, με την οποία σπένδει σε βωμό, του οποίου διακρίνεται ο κραυευτής, ενώ προχωρεί προς ναϊκό οικοδόμημα μπροστά της. Την παράσταση πλαισιώνει ταινία μαιάνδρου. Λείπουν κομμάτια από το χείλος και τα τοιχώματα. Βρέθηκε δίπλα στη νότια πλευρά της σαρκοφάγου¹². Γύρω στο 480 π.Χ. Ύψ. 0,061, διάμ. χείλους 0,139, διάμ. βάσης 0,062 μ.

2) Κύλικα 29 (Πίν. 290 γ-δ). Μελαμβαφής εξωτερικά. Στο εσωτερικό, τοιχο που πλαισιώνεται με ταινία μαιάνδρου, με ερυθρόμορφη παράσταση

νέου, που στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά, ενώ προχωρεί προς τα δεξιά με ζωηρό διασκελισμό. Στο δεξί χέρι κρατά λαγυβόλο, στο αριστερό κύλικα. Λείπουν κομμάτια από τα τοιχώματα, η μια λαβή και το μεγαλύτερο μέρος της άλλης. Βρέθηκε δίπλα στην ανατολική πλευρά της σαρκοφάγου. Γύρω

12. Η χρονολόγηση των αγγείων οφείλεται στις γνώσεις και την ευγενική βοήθεια της E. Walter-Karydi, την οποία ευχαριστώ για την καλοσύνη της να διαθέσει τον πολύτιμο χρόνο της για να δει μαζί μου τα κυριότερα από τα ευρήματα.

Σχέδ. 9. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ιω. Σολούνια. Οι τομές Α'Α και Β'Β.

στο 470 π.Χ. Ύψ. 0,065, διάμ. χείλους 0,137, διάμ. βάσης 0,06 μ.

3) Κύλिका 30 (Πίν. 290 ε-στ). Μελαμβαφής εξωτερικά. Στο εσωτερικό, τondo που παισιώνεται με ταινία μαιάνδρου, με ερυθρόμορφη παράσταση νέας που προχωρεί με ζωνρό διασκελισμό προς βωμό στα δεξιά, ενώ στρέφει το κεφάλι προς τα αριστερά. Λείπουν κομμάτια από το χείλος, τα τοιχώματα και τη μια λαβή. Βρέθηκε δίπλα στην ανατολική πλευρά της σαρκοφάγου. Γύρω στο 470 π.Χ. Ύψ. 0,055-0,06, διάμ. χείλους 0,14, διάμ. βάσης 0,063 μ.

4) Αμφορέας 3 (Πίν. 291 γ). Στο λαιμό ταινία με σχηματοποιημένα ανθέμια. Σε κάθε όψη του σώματος παριστάνεται μια Μαινάδα (;). Λείπουν κομμάτια από το λαιμό, τη μια λαβή και το σώμα. Βρέθηκε δίπλα στη νότια πλευρά της σαρκοφάγου. Γύρω στο 470 π.Χ. Ύψ. 0,357, διάμ. χείλους 0,155, διάμ. βάσης 0,11 μ.

5) Κύλिका 28 (Πίν. 291 α-β). Μελαμβαφής εξωτερικά. Στο εσωτερικό, τondo με ερυθρόμορφη παράσταση νέου, που στρέφεται προς λύρα στα αριστερά. Την παράσταση παισιώνει ταινία με μαιάνδρο. Λείπουν κομμάτια από το χείλος και τα τοιχώματα και η μία λαβή. Βρέθηκε δίπλα στην ανατολική πλευρά της σαρκοφάγου. Γύρω στο 470-460 π.Χ. Ύψ. 0,048, διάμ. χείλους 0,123, διάμ. βάσης 0,053 μ.

6) Λήκυθος 4. Μελαμβαφής. Στον εξηρημένο ώμο σχηματοποιημένα ανθέμια. Στο χείλος ίχνη κόκκινου χρώματος. Λείπουν κομμάτια από το λαιμό και το σώμα. Βρέθηκε δίπλα στη δυτική πλευρά της

σαρκοφάγου. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ. Σωζ. ύψ. 0,205, διάμ. χείλους 0,051, διάμ. βάσης 0,051 μ.

7) Άωτη μελαμβαφής κύλिका 5 (Πίν. 291 δ). Στη βάση από κάτω επιγραφή graffito: *ΕΡΜΗΣΙΡΗΚΗ*. Λείπουν κομμάτια από τα τοιχώματα. Βρέθηκε δίπλα στη νότια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,067, διάμ. χείλους 0,013, διάμ. βάσης 0,06 μ.

8) Μελαμβαφής σκυφοειδής κύλिका 7 (Πίν. 291 ε). Ακμή στο ύψος των λαβών. Ίχνη πρόσθετου κόκκινου χρώματος. Βρέθηκε δίπλα στη νότια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,053, διάμ. χείλους 0,122, διάμ. βάσης 0,076 μ.

Στο εσωτερικό της σαρκοφάγου βρέθηκαν: ένα αλάβαστρο στη βορειοδυτική γωνία της, ένας χάλκινος καθρέφτης, στον οποίο σώζονται τα δύο καρφιά για την προσάρτηση στη λαβή (Πίν. 292 α) και ένα ακόμη αλάβαστρο κάτω από τον καθρέφτη.

Σαρκοφάγος 2: 9) Μελαμβαφής σκυφοειδής κύλिका (Πίν. 292 β). Ακμή στο ύψος των λαβών. Στη βάση εγχάρακτο Σ. Λείπει τμήμα της μιας λαβής και κομμάτια από το χείλος και τα τοιχώματα. Βρέθηκε δίπλα στη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,031-0,033, διάμ. χείλους 0,154, διάμ. βάσης 0,083 μ.

10) Μελαμβαφής σκυφίδιο 15 (Πίν. 292 γ). Κάτω από το χείλος και στη βάση κόκκινο χρώμα. Βρέθηκε δίπλα στη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,031, διάμ. χείλους 0,082, διάμ. βάσης 0,071 μ.

11) Μελαμβαφής κύλिका 19. Λείπουν κομμάτια από τα τοιχώματα και τη βάση. Βρέθηκε δίπλα στη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,085, διάμ. χείλους 0,192, διάμ. βάσης 0,105 μ.

12) Μελαμβαφής κύλικα 18 (Πίν. 292 δ). Λαβές υπερυψωμένες του χείλους. Στη βάση από κάτω επιγραφή *GRAFFITO* *ΗΡΟΦ*. Λείπουν λίγα κομμάτια από το χείλος και τα τοιχώματα. Βρέθηκε δίπλα στη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,059-0,062, διάμ. χείλους 0,153, διάμ. βάσης 0,074 μ.

13) Χάλκινη στελεγγίδα Α4 (Πίν. 292 ζ). Λαβή με λογχοειδή απόληξη. Βρέθηκε κοντά στη νοτιοανατολική γωνία της σαρκοφάγου. Μήκος 0,25 μ.

14) Σκυφοειδής κύλικα 16 (Πίν. 292 στ). Ανατολιζουσα. Λαβές υπερυψωμένες του χείλους. Γραπτή διακόσμηση με τεθλασμένη και οριζόντιες γραμμές. Λείπει μικρό κομμάτι από τα τοιχώματα. Βρέθηκε δίπλα στη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,05-0,067, διάμ. χείλους 0,105, διάμ. βάσης 0,045 μ.

15) Αμφορίσκος 22 (Πίν. 292 ε). Ο λαιμός, οι λαβές και το σώμα κοσμούνται με οριζόντιες μαύρες ταινίες, πολύ εξιτηλές. Ακέραιος. Βρέθηκε δίπλα στη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου. Ύψ. 0,265, διάμ. χείλους 0,04, διάμ. βάσης 0,047 μ.

16) Αλάβαστρο 21. Βρέθηκε μέσα στη σαρκοφάγο, δίπλα στη δεξιά πλευρά του νεκρού. Ακέραιο. Ύψ. 0,15, διάμ. χείλους 0,053 μ.

Σε πρόχειρο καθαρισμό που έγινε στο χώρο των καλυβιτών τάφων, βρέθηκε σφηνωμένη ανάμεσα στις κεραμίδες του τάφου μία δακτυλοειδής βάση από ορειά κρύσταλλο, για την υποδοχή μικρού αλάβαστρου¹³.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και τα ευρήματα θα αποτελέσουν το αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΠΑΡΟΣ

Με τη βοήθεια του συναδέλφου Ιω. Κουράγιου έγιναν εφέτος οι εξής εργασίες: α) Στη θέση Θολάκια, στο οικόπεδο Ιω. Σκιαδά¹⁴, στο οποίο έχει αποκαλυφθεί ένα μεγάλο συγκρότημα κεραμικού κλιβάνου (Σχ.έδ. 10), συνεχίστηκε ο καθαρισμός του χώρου, σε μια προσπάθεια αποπεράτωσης της ανασκαφής και προς την πλευρά του μικρού κοινο-

τικού δρόμου, στα δυτικά, χωρίς όμως να γίνει δυνατή η πραγματοποίησή της. Ήλθαν μόνο στο φως μια δεύτερη δεξαμενή και δύο ακόμη κλιβανοί, με αποτέλεσμα ο αριθμός τους να ανέλθει σε πέντε¹⁵.

β) Στα βόρεια του αρχαιολογικού χώρου με το αρχαϊκό νεκροταφείο¹⁶, υπήρχε προ εικοσαετίας ένας χείμαρρος, που τώρα έχει μετατραπεί σε δρόμο· το νεκροταφείο συνεχιζόταν προς Β. και πέρα από το χείμαρρο, σε ένα τμήμα του κτήματος των αδελφών Θεοχαρίδη, όπου αποκαλύφθηκαν επτά κιβωτιόσχημοι τάφοι, εγχυτρισμοί κτλ. της αρχαϊκής εποχής, αλλά και ένας τοίχος μήκ. 17 μ. που ίσως θα όριζε το νεκροταφείο από τα βορειοανατολικά (Σχ.έδ. 11). Στα κτερίσματα των ταφών περιλαμβάνονταν ιωνικές κύλικες και κορινθιακά μικρά αγγεία αλάβαστρα, κυάθια, αρύβαλλοι. Βρέθηκαν επίσης κάλυμμα τεφροδόχου κάλπιδος, μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με επιγραφή *ΑΣΠΑΣΙΗΣ*, καθώς και τμήμα μαρμάρινου δίσκου. Η ανασκαφή στο οικόπεδο πρέπει να συνεχιστεί προς την πλευρά του δρόμου, δηλαδή του παλιού χείμαρρου, αφού κατεδαφιστεί προηγουμένως ο μανδρότοιχος.

γ) Κατά τη διάρκεια των δημοτικών έργων αποχέτευσης στην Παροικιά, στην περιοχή του λιμανιού, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου ήλθαν στο φως διάφορα μαρμάρινα ευρήματα: 1) Άγαλμα αρχαϊκού αλόγου (κορμός και κεφάλι), μήκ. 1,48, σωζ. ύψ. 1,10 μ. (Πίν. 296 α). 2) Το κεφάλι ενός ταύρου, στο οποίο πατεί το πόδι λέοντος που λείπει· φαίνεται ότι προέρχεται από επιτύμβιο σύμπλεγμα ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 296 β), σωζ. μήκ. 0,50, σωζ. ύψ. 0,050 μ. 3) Αρχιτεκτονικά μέλη: τμήματα τριγλύφων, δωρικό κιονόκρανο κ.ά. (Πίν. 296 δ). δ) Ολοκληρώθηκε επίσης η έκθεση στη δεύτερη αίθουσα του Μουσείου, όπου εκτίθεται η προϊστορική κεραμική από το Σάλιαγκο, την Παροικιά και τις Κουκουναριές, τα ευρήματα από το Δήλιο, κεραμική και γλυπτά· επίσης αρχαϊκά γλυπτά από την Παροικιά αλλά και νεότερα ως τη ρωμαϊκή εποχή (Πίν. 293, 294, 295). Τις εργασίες επανέκθεσης και διαμόρφωσης του χώρου επέβλεψε προσωπικά ο επίτιμος Έφορος αρχαιοτήτων Νικ. Ζαφειρόπουλος.

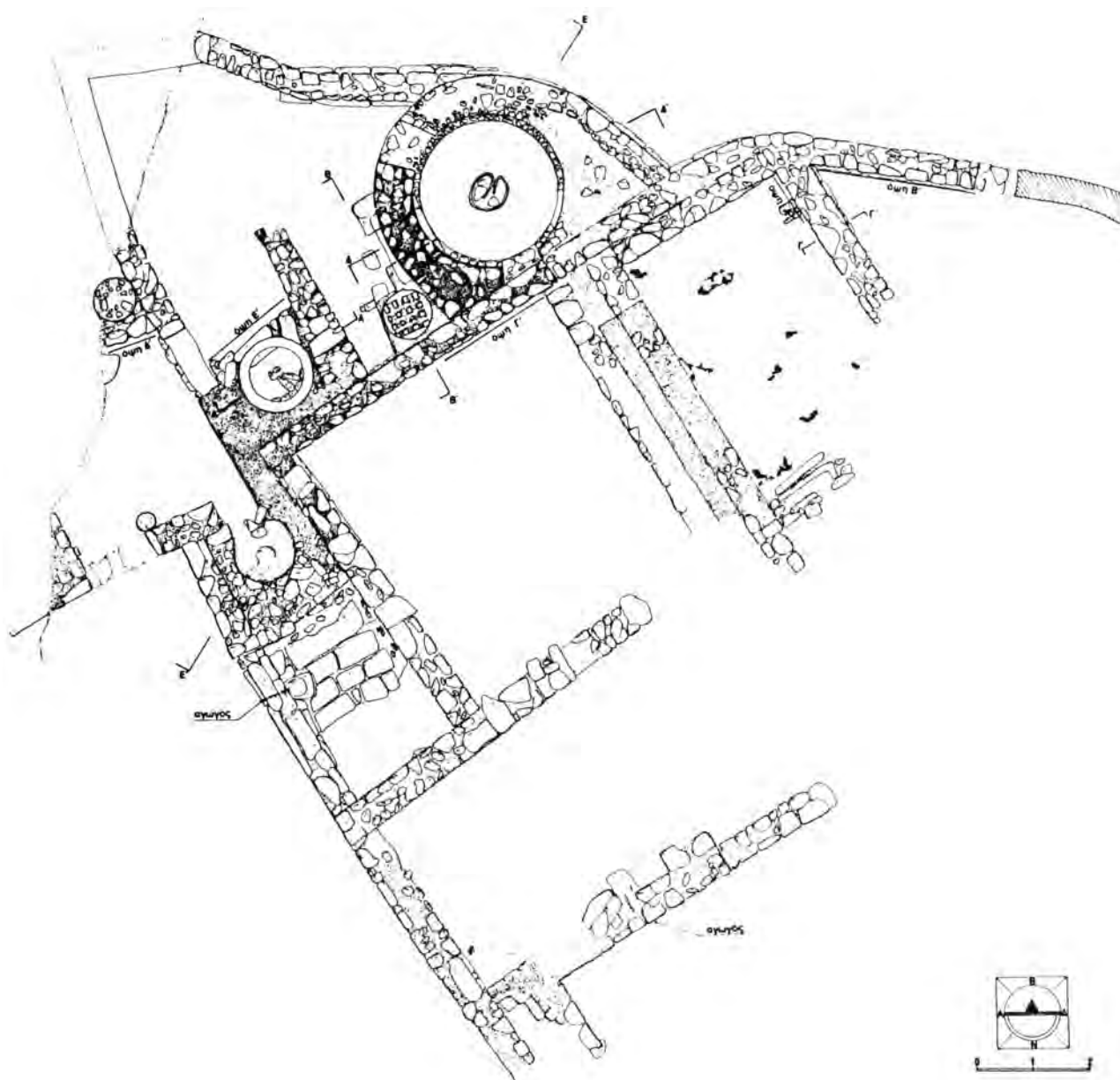
ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

13. Παρόμοιες δακτυλοειδείς βάσεις βρέθηκαν και στις αρχαϊκές σαρκοφάγους της Γλυφάδας, βλ. ΑΔ 34 ό.π., σ. 353 και υποσημ. 10.

14. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 213· 42 (1987): Χρονικά, σ. 491, Σχ.έδ. 1.

15. Ό.π., Σχ.έδ. 1.

16. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 347-348, Πίν. 141-143· 39 (1984): Χρονικά, σ. 294-295, Πίν. 150· 40 (1985): Χρονικά, σ. 289, Πίν. 128.

Σχέδ. 10. Πάρος. Οικόπεδο Ιω. Σκιαδά. Ο κεραμικός κλίβανος.

Παρασπόρος

Χώρος κατασκήνωσης Κωνστ. Τσαντάνη

Ύστερα από ειδοποίηση του ιδιοκτήτη ότι κατά τη διάνοιξη βόθρου βρέθηκαν αρχαία, έγινε καθαρισμός του χώρου και μικρή ανασκαφική έρευνα.

Αποκαλύφθηκε τάφος, διαστάσεων 2x0,62 μ. (Πίν. 296 γ). Είχε μαρμάρινο κάλυμμα και οι πλευρές του αποτελούνταν από μαρμάρινες πλάκες. Τα οστά ήταν αναμοχλευμένα και πολύ σαθρά. Τα κτερίσματα (οκτώ δακρυδόχοι, ένας λύχνος, μία μελαμβαφής πυξίδα με πάμα, ένας κάθων) τον χρονολογούν στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Σχ. 11. Πάρος. Το αρχαϊκό νεκροταφείο.

ΝΑΞΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χώρα

Κατσάγρα (οικόπεδα Εργατικών Κατοικιών)

Είναι μια επίπεδη έκταση 15 στρεμμάτων, στην ανατολική πλευρά του περιφερειακού δρόμου της Χώρας Νάξου. Μέχρι πριν είκοσι χρόνια περίπου αποτελούσε τμήμα των κτημάτων του καθολικού μοναστηρίου των Ουρσουλινών. Στα νότια των οικοπέδων του ΟΑΚ, δηλαδή στη βόρεια πλευρά του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Μαθιάσου, σώζονται μερικά κτίσματα που ανήκαν στη μονή και, στον ακάλυπτο χώρο στο κέντρο του ίδιου συγκροτήματος, μια μεγάλη υπόγεια δεξαμενή. Η ανασκαφή περιορίστηκε στα 14 οικόπεδα που επρόκειτο να οικοδομηθούν και δεν επεκτάθηκε στους ελεύθερους χώρους (δρόμους και πλατείες). Αρχαία βρέθηκαν κυρίως στη νότια πλευρά. Εκτός από ένα ληνό (στο οικόπεδο 7), ένα βόθρο με ρωμαϊκή κεραμική κι ένα πηγάδι (στο οικόπεδο 2) βρέθηκαν τμήματα κατοικιών της ρωμαϊκής περιόδου καθώς και ταφές, στα οικόπεδα 1, 4 και 8.

Οικόπεδο 1

Κοντά στη νοτιοδυτική πλευρά του βρέθηκε κιβωτισόσημος ρωμαϊκός τάφος, διαστ. 2,10x0,75x0,65 μ. Ήταν καλυμμένος με μαρμαρίνες πλάκες και οι πλευρές του είχαν επένδυση από το ίδιο υλικό. Περιείχε πέντε ταφές. Τα κτερίσματα ήταν πολυάριθμα γυάλινα αγγεία, ένα οστέινο αδράχτι με το σφοντύλι του, δύο νομίσματα, ένας χάλκινος δακτύλιος κι ένα χάλκινο μαχαιράκι.

Ανατολικά του τάφου, αλλά ψηλότερα θεμελιωμένο, σωζόταν τμήμα ρωμαϊκού κτιρίου (Κτίριο 1), (Πίν. 297 α). Είχε διαστάσεις 8,40x9 μ. (σωζ. ύψ. τοίχων 1 μ. περίπου) και το αποτελούσαν δύο ορθογώνιοι χώροι. Η ανατολική πλευρά του ήταν εντελώς κατεστραμμένη. Άνοιγμα υπήρχε στη βόρεια πλευρά (στη δυτική άκρη του T12). Στο νότιο δωμάτιο, πάνω σε δάπεδο από πατημένο χώμα, υπήρχε υπόλειμμα εστίας (ένας κύκλος στάχτης και καμένου χώματος), καθώς και δύο αγγεία. Κάτω από το θεμέλιο του χώρου αυτού, κάτω από επίχωση 0,35 μ. βρέθηκε τμήμα αρχαιότερου κτιρίου, με διαφορετικό προσανατολισμό (Κτίριο 2) (Πίν. 297 β). Στο ίδιο βάθος, ανατολικά, μέσα σε κοιλότητες σκαμμένες στο βράχο είχαν τοποθετηθεί μεγάλα πιθάρια (Πίν. 298 α). Η κεραμική των δύο οικοδομημάτων δεν παρουσιάζει μεγάλη χρονική

διαφορά. Ένα μικρό υπόλειμμα τρίτου κτιρίου, σωζόταν στα βορειοδυτικά του Κτιρίου 1 και στο ίδιο επίπεδο δύο τοίχοι (T8 και T19) και τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα, βότσαλα, χαλίκια και κεραμίδες.

Σε δοκιμαστικές τομές στη δυτική και νότια πλευρά του οικοπέδου, βρέθηκε ένα πηγάδι με πήλινη επένδυση¹⁷, και σε βάθος 2,40 μ., μέσα σε στρώμα άμμου, πάχ. 1 μ. περίπου, υπήρχε αρχαιότερη κεραμική, των ελληνιστικών, κλασικών και γεωμετρικών χρόνων (και λίγα μυκηναϊκά όστρακα) καθώς και μεγάλοι γρανιτόλιθοι που προέρχονται από την καταστροφή αρχαιότερων κτιρίων. Τα λείψανα αυτά είναι πιθανό να μεταφέρθηκαν με το νερό των χειμάρρων, όπως δείχνει το παχύ στρώμα της άμμου και η κατάσταση των ευρημάτων. Οι τομές έφτασαν σε βάθος 3,50 μ., όπου συναντήσαμε υπόγειες φλέβες νερού.

Παρόμοιο στρώμα χονδρής άμμου με ανάμεικτη αρχαιότερη κεραμική κάτω από ρωμαϊκά κτίσματα έχει βρεθεί και σε άλλα οικόπεδα, στη βόρεια πλευρά της Χώρας, π.χ. στη Γρόττα και στο οικόπεδο Βασαλάκη¹⁸.

Οικόπεδο 4 (Σχ έδ. 12)

Εδώ βρέθηκαν τρεις τάφοι, σκαμμένοι στο μαλακό βράχο. Ο ένας ήταν κεραμοσκεπής, περιείχε μία ταφή και ήταν ακτέριστος, εκτός από ένα νόμισμα κοντά στο κρανίο του νεκρού. Οι άλλοι δύο ήταν σκεπασμένοι με μαρμαρίνες πλάκες και περιείχαν από δύο ταφές. Τα κτερίσματα ήταν μερικά γυάλινα αγγεία, μία πήλινη πρόχους, μια σιδερένια στεγγίδα κι ένα χάλκινο κάτοπτρο.

Οικόπεδο 8

Ενώ στο οικόπεδο 1 υπήρχε μεγάλη επίχωση, εδώ συναντήσαμε το βράχο σε βάθος 0,77 μ. Σχεδόν επιφανειακά, βρέθηκαν τα θεμέλια ενός μεγάλου οικοδομήματος της όψιμης αρχαιότητας. Πρόκειται για δύο μεγάλους ορθογώνιους χώρους που πλαισιώνονται βόρεια και νότια από φαρδείς τοίχους, πλ. 1,20 μ. Το κτίριο συνεχίζει στον άσκαφτο χώρο νότια. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλους γρανιτόλιθους, με γέμισμα από μικρότερες πέτρες. Και τα δύο δωμάτια φαίνεται ότι κά-

17. Πρβλ. Μητρόπολη, ΠΑΕ 1985, σ. 165, 167.

18. Βλ. παρακάτω, οικόπεδο Μ. Βασαλάκη και ΕΕΚΜ 1961, σ. 604. Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται στην ίδια περιοχή τη μυκηναϊκή εποχή, ΠΑΕ 1961, σ. 193· 1963, σ. 152· 1965, σ. 171.

ποια εποχή κατεδαφίστηκαν και ξαναχρησιμοποιήθηκαν ως υπαίθριοι χώροι (αυλές): το δυτικό με δάπεδο από μεγάλα βότσαλα και το ανατολικό με μαρμάρινη πλακόστρωση από την οποία σώθηκαν τμήματα με αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση. Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου, σκάφτηκε ένας τάφος στο μαλακό βράχο στο ανατολικό δωμάτιο. Στα τοιχώματά του χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και ενσωματώθηκε μία επιτύμβια στήλη κι ένα θραύσμα από παλαιοχριστιανικό θωράκιο με ανάγλυφο ρόδακα.

Έξω από τη βορειοανατολική γωνία του οικοδομήματος αυτού, βρέθηκε ένα μικρότερο ορθογώνιο κτίριο. Σύρριζα στο θεμέλιο του βόρειου τοίχου, στην εξωτερική πλευρά του, ήταν ένας εγχυτρισμός: δύο πίθοι τοποθετημένοι αντικρουστά σε ρηχή ωοειδή κοιλότητα σκαμμένη στο μαλακό βράχο. Περιείχαν ένα κρανίο και λίγα οστά. Κτερίσματα δεν υπήρχαν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεγάλοι, σχεδόν ακατέργαστοι γρανιτόλιθοι του Τ18: είναι πιθανόν να προέρχονται κι αυτοί, όπως τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, από αρχαιότερα κτίρια. Οι ρωμαϊκοί τοίχοι που έχουν βρεθεί ως τώρα σε ανασκαφές της Χώρας είναι συνήθως χτισμένοι με πολύ μικρότερες πέτρες. Γρανιτόλιθοι όμοιοι σε μέγεθος και κατεργασία με αυτούς του Τ18, βρέθηκαν όπως σημειώθηκε παραπάνω σε πολύ βαθύτερα στρώματα στο οικοπέδο Ι, μαζί με αρχαιότερη κεραμική. Παρόμοιοι είχαν χρησιμοποιηθεί σε δύο τοίχους της ύστερης χαλκοκρατίας στη Γρόττα¹⁹. Επίσης στο γρανίτη, αλλά στην περίπτωση αυτή χονδρικά ορθογωνισμένος, είναι χτισμένος ένας άλλος τοίχος από τον οποίο σώζονται τρεις δόμοι, σε μικρή απόσταση από το οικοδόμημα αυτό, στο νοτιοανατολικό σύνορο των οικοπέδων του ΟΑΚ. Η αρχική του χρήση είναι άγνωστη, είναι φανερό όμως ότι διατηρήθηκε ως ανάλημμα ή σύνορο μεταξύ ιδιοκτησιών. Όμοιας κατασκευής τοίχος αποκαλύφθηκε επίσης κατά τις εκσκαφές για την τοποθέτηση σωλήνων αποχέτευσης, βόρεια της Μητρόπολης, κατά μήκος του δρόμου που οδηγεί από τη Χώρα στις Εγγαρές²⁰.

19. Οικόπεδο Δημητροκάλλη, ΠΑΕ 1985, σ. 154.

20. Για τη χρήση γρανίτη σε μνημειώδη ελληνιστικά οικοδομήματα στη Χώρα της Νάξου, βλ. ΠΑΕ 1965, σ. 179. Για το αρχαίο τείχος της Νάξου, γνωστό από τις πηγές, βλ. ΠΑΕ 1937, σ. 118, υποσημ. 1. Στο οικοπέδο 8, δεν βρέθηκαν αρχαιότερα στρώματα γιατί ο βράχος βρέθηκε ψηλά και πάνω σ' αυτόν ήταν θεμελιωμένα τα κτίρια της όνιμης αρχαιότητας.

Περιοχή Γυμνασίου

Κατά τη διάνοιξη δρόμου νοτιοδυτικά του Γυμνασίου (ανάμεσα στο σπίτι του Ελ. Ελευθερίου βόρεια και του οικοπέδου Μαρούλη νότια) βρέθηκε τάφος υστεροαρχαϊκός, διαστ. 1,50x0,50 μ. Ήταν σκαμμένος στον πάσπαρο και καλυμμένος με σχιστόπλακες. Το χώμα στο εσωτερικό του είχε ξαναγίνει βράχος²¹. Περιείχε μία ταφή, και τα ακόλουθα κτερίσματα: μία μελανόμορφη υδρία με παράσταση Ηρακλέους και Αμαζόνος, δύο κορινθιακές κοτύλες (μία ακέραια και μία σπασμένη κατά την ταφή), μία μελανόμορφη λήκυθο με παράσταση Διονύσου και ένα σκύφο μέσα στον οποίο υπήρχε κορινθιακή κοτυλίσκη (Πίν. 298 β-γ, 299 α). Στη δυτική πλευρά του τάφου κοντά στο κρανίο και κάτω από τα αγγεία, βρέθηκαν λίγα κάρβουνα κι ένας χάλκινος δακτύλιος. Τα εισηγμένα από την Αττική αγγεία χρονολογούν τον τάφο στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ.

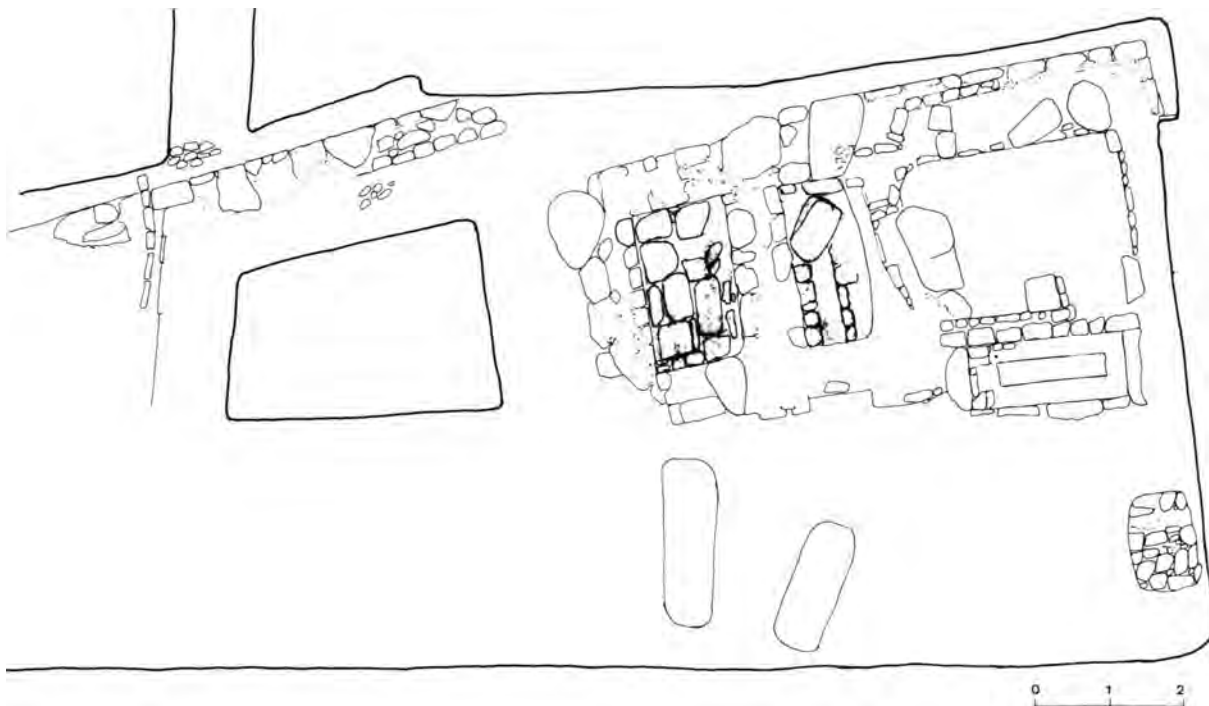
Ο τάφος αυτός δεν αποτελεί μεμονωμένο εύρημα στην περιοχή αυτή της Χώρας. Έξω από τη βορειοδυτική γωνία της εκκλησίας της Αγίας Θεοδοσίας οι Χρ. Καρούζος και Ν. Κοντολέων είχαν ανασκάψει γεωμετρικούς τάφους στους οποίους εκτός από κεραμική βρέθηκε μια ενδιαφέρουσα σειρά ειδωλίων. Τάφοι της ίδιας εποχής βρέθηκαν επίσης λίγο βορειότερα, στη συνοικία Νιό Χωριό, από όπου προέρχεται και ο γνωστός ανατολίζων αμφορέας με παράσταση Αφροδίτης σε άρμα. Στη συνοικία Προσφυγικά, ο Ν. Κοντολέων ανέσκαψε συστάδα τάφων του 5ου αι. π.Χ., ενώ μια αναθηματική επιγραφή και τα πολυάριθμα ειδώλια αρχαϊκών και κλασικών χρόνων τον οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι υπήρχε κάποιο ιερό στην περιοχή²².

Οικόπεδο Μαργαρίτας Βασαλάκη

Το οικοπέδο αυτό βρίσκεται στα νοτιοανατολικά κράσπεδα του λόφου των Απλωμάτων, νότια του δρόμου που οδηγεί από τη Χώρα της Νάξου στις Εγγαρές. Το χωρίζει ένας δρόμος, από τα οικοπέδα Κουφόπουλου, Αξαόπουλου και Καμβύση, όπου

21. Για την ιδιότητα αυτή του κροκαλοπαγούς πετρώματος, βλ. τον τάφο του Καμινίου, ΠΑΕ 1960, σ. 329.

22. ΠΑΕ 1937, σ. 115, 117· 1950, σ. 270 υποσημ. 1. Στην ίδια περιοχή, σε αρχαίο πηγάδι βρέθηκαν αγγεία κι ένα αρχαϊκό ανάγλυφο, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 249-51· 1931-2, Παράρτημα, σ. 50. Για την ίδια επιγραφή βλ. και ΠΑΕ 1979, σ. 253, υποσημ. 2.

Σχέδ. 12. Νάξος. Κατσάγρα. Οικόπεδο 4. Κάτοψη της ανασκαφής.

βρέθηκε γεωμετρικό νεκροταφείο, καθώς και ελληνιστικά και ρωμαϊκά σπίτια²³.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα σπιτιού των υστέρων ρωμαϊκών χρόνων, με δύο οικοδομικές φάσεις. Από τη νεότερη φάση βρέθηκαν υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι με δάπεδα από πατημένο χώμα, πάνω στο οποίο υπήρχαν μεγάλοι πίθοι *in situ* (ο ένας ήταν ακέραιος) (Πίν. 299 γ). Δεν έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα του σπιτιού, γιατί ανατολικά και βόρεια συνεχίζεται στα διπλανά οικόπεδα, που είχαν οικοδομηθεί πριν μερικά χρόνια. Οι τοίχοι εδράζονται σε παχύ στρώμα άμμου με πλήθος οστράκων, κυρίως της ύστερης αρχαιότητας, και ελάχιστα αρχαιότερα. Η επίχωση αυτή που είναι γνωστή σε όλη τη βόρεια περιοχή της Χώρας της Νάξου και τη συναντήσαμε επίσης ανατολικά, στα οικόπεδα των Εργατικών Κατοικιών²⁴, στο οικόπεδο Βασαλάκη συνέχιζε ως βάθος 4,30 μ., όπου βρήκαμε το παρθένο έδαφος (κιμηλιά). Μέχρι το βάθος αυτό υπήρχαν αλληπάλληλα στρώματα

άμμου και πηλώδους χώματος, δηλαδή ιζήματα κάποιου χειμάρρου, που όπως φαίνεται, πηγάζει από τους λόφους ανατολικά της Χώρας και εκβάλλει στην παραλία της Γρόττας. Η κεραμική ως τα βαθύτερα στρώματα ήταν ρωμαϊκή χρηστική με λίγα αρχαιότερα (μελαμβαφή) όστρακα. Σύρριζα στο νότιο σύνορο του οικοπέδου, συναντήσαμε ένα στρώμα με γεωμετρική κεραμική, που οπωσδήποτε συνέχιζε κάτω από το δρόμο φτάνοντας στα οικόπεδα Αξαόπουλου και Καμβύση, όπου βρέθηκε το γεωμετρικό νεκροταφείο. Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα τοίχου (T 18), πλ. 1,50 και σωζ. ύψ. 2,15 μ. χτισμένου ισοδομικά. Πρόκειται για τμήμα μεγάλου δημόσιου κτιρίου²⁵.

Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου δεν υπήρχε η επίχωση που περιγράψαμε πιο πάνω. Η κιμηλιά βρέθηκε πολύ ψηλά και μας χάρισε ένα απροσδόκητο

23. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 366.

24. Βλ. παραπάνω, σ. 493.

25. Ή μήπως του τείχους της πόλης; Η Φουντάνα κοντά στην οποία επισημάνθηκε τμήμα του τείχους, βρίσκεται 200 μ. νοτιοδυτικά του οικοπέδου Βασαλάκη. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 20.

εύρημα: ένα μυκηναϊκό θαλαμοειδή τάφο²⁶, σ' ένα χώρο ελεύθερο από ρωμαϊκούς τοίχους (μόνο ο δρόμος του τάφου χάνεται κάτω από τα ρωμαϊκά θεμέλια). Η οροφή του ήταν γκρεμισμένη, είχε σχήμα ακανόνιστο ορθογώνιο και εσωτερικές διαστάσεις 2,50x2,90 μ. Η είσοδός του ήταν νοτιοανατολικά και έκλεινε με ξερολιθιά που σωζόταν σε ύψος 0,80 μ. και που στη βόρεια άκρη της άφηνε ένα κενό ως το τοίχωμα του τάφου. Το άνοιγμα αυτό σε συνδυασμό με την απουσία πολύτιμων κτερισμάτων (σε αντίθεση με τους πλούσια κτερισμένους θαλαμοειδείς τάφους του Καμινιού και των Απλωμάτων), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τάφος του οικοπέδου Βασαλάκη είχε συληθεί κατά την αρχαιότητα. Μέσα από την είσοδο βρέθηκε πεσμένη σχιστολιθική πλάκα, σπασμένη σε τρία κομμάτια²⁷ (Πίν. 300 α-β).

Βρέθηκε μια κύρια ταφή και τουλάχιστον τέσσερις προγενέστερες, των οποίων τα οστά είχαν μαζευτεί σε σωρό στη βορειοδυτική άκρη του τάφου. Τα κεραμικά ευρήματα χρονολογούνται κυρίως στη μέση φάση της ΥΕ ΠΙΓ. Βρέθηκαν επίσης ορειχάλκινα καρφιά και θραύσματα αργύρου ή μολύβδου. Τρία αγγεία ήταν ακέραια: μια υδρία με ηθμοειδή προχολή με μια σπάνια για την εποχή παράσταση ψαρέματος (Πίν. 299 β), ένα μικρό πιθοειδές κι ένας ψευδόστομος αμφορέας με γραμμική διακόσμηση. Ανάμεσα στα υπόλοιπα διακρίνονται μερικοί ενδιαφέροντες τύποι ρυτών κι ένα πτηνόμορφο αγγείο.

Κοκκινόβραχος (Σχέδ. 13-14)

Είναι ένα μικρό βραχώδες ύψωμα στη δυτική άκρη της Γρόττας, στην αρχή της στενής λωρίδας της γης που συνδέει τη Γρόττα με το νησάκι των Παλατιών, δηλαδή του αρχαϊκού ναού του Απόλλωνα. Σε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε τμήμα υστερονεολιθικού σπιτιού: ένας τοίχος, μήκ. 2 και ύψ. 0,50 μ., μαζί με αλληπάλληλα

βοτσαλωτά δάπεδα κι ένα κυκλικό λάκκο σκαμμένο στο βράχο, που περιείχε στρώματα οστράκων και οστών ζώων (Πίν. 301 α-β). Η υστερονεολιθική κεραμική ήταν άφθονη και συνδέεται χρονικά με εκείνη του οικοπέδου Δημητροκάλλη, λίγα μέτρα νοτιότερα²⁸. Βρέθηκαν επίσης όστρεα και λεπίδες οψιανού. Το υστερονεολιθικό σύνολο ήταν κατεστραμμένο ανατολικά, λόγω της διάβρωσης που έχει υποστεί ο λοφίσκος από τη θάλασσα, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί μια κατακόρυφη παρειά²⁹. Η διαπίστωση αυτής της καταστροφής, σε συνδυασμό με τα ευρήματα του οικοπέδου Δημητροκάλλη και τα παλαιότερα ευρήματα των Παλατιών³⁰, που μαρτυρούσαν την παρουσία ενός εκτεταμένου νεολιθικού οικισμού, έκανε απαραίτητη την ανασκαφή του Κοκκινόβραχου. Βόρεια το νεολιθικό στρώμα διακόπτεται από την τάφο θεμελίωσης ενός ρωμαϊκού τοίχου. Είναι σχεδόν βέβαιο όμως ότι συνεχίζεται λίγο παραπάνω και η συνέχιση της ανασκαφής θα δώσει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα τόσο του νεολιθικού οικισμού όσο και των υπερκειμένων στρωμάτων.

Απόλλωνας

Οικόπεδο Ειρήνης Ρουφάνη

Βρίσκεται 100 μ. περίπου ανατολικά του αρχαίου λατομείου με το ημίεργο άγαλμα Κούρου, και αρκετά χαμηλότερα, όπως κατηγορίζει το βουνό. Το οικόπεδο παρουσιάζει μεγάλη κλίση από Δ. προς Α. και είναι χωρισμένο σε αναβαθμίδες για καλλιέργεια. Στο κέντρο του οικοπέδου ο βράχος είναι επιφανειακός και φαίνονται πάνω του καθαρά τα σημάδια της αρχαίας λατόμησης. Ένα μεγάλο κομμάτι μαρμάρου, διαστ. 3,20x1,50 μ., είναι ίσως το υπόλειμμα από την αφαίρεση λιθοπλίνθων: έχει δύο μεγάλες ορθογώνιες κοιλότητες, με ίχνη σμίλης (Πίν. 302 α). Σε δοκιμαστικές τομές βρέθηκε πολλή λατύπη και τμήματα κτιρίων, πιθανότατα αρχαϊκών (κατοικίες των εργατών του λατομείου;). Οι τοίχοι σώζονταν σε ύψος 0,60-0,90 μ. (Πίν. 302 β) και υπήρχε χωμάτινο δάπεδο που εδραζόταν σε

26. Ο τάφος απέχει 400 μ. περίπου από τους τάφους Α και Β των Απλωμάτων (βλ. ΠΑΕ 1958, σ. 228-9· 1959, σ. 181-5). Στο οικόπεδο Βασαλάκη συνεχίζεται το κροκαλοπαγές πέτρωμα που χαρακτηρίζει μεγάλο μέρος του λόφου των Απλωμάτων, ήδη από τον τάφο Α (ΠΑΕ 1958, σ. 229). Όσον αφορά την έκταση της μυκηναϊκής πόλης, βλ. ΠΑΕ 1978, σ. 215 (ανασκαφή οικοπέδου Μανδηλαρά που βρίσκεται 170 μ. δυτικά του οικοπέδου Βασαλάκη).

27. Για τη διαμόρφωση της εισόδου, πρβλ. τους τάφους των Απλωμάτων και του Καμινιού, ΠΑΕ 1958, εικ. 173 και πίν. 170 α· 1959, σ. 182· 1960, σ. 330, 331, πίν. 267 β.

28. ΠΑΕ 1985, σ. 155.

29. Η καταστροφή οφείλεται στην ίδια αιτία, δηλαδή την ανύψωση της στάθμης της θάλασσας που προκάλεσε την καταβύθιση μεγάλου τμήματος της προϊστορικής Γρόττας και την καταστροφή του μυκηναϊκού νεκροταφείου βορειότερα, στο λόφο των Απλωμάτων, ΠΑΕ 1958, σ. 228-9· 1979, σ. 251-2, πίν. 155· 1981, σ. 298-302.

30. ΠΑΕ 1985, σ. 153, 155-7.

στρώμα λατύπης, το οποίο παρακολούθησαμε ως βάθος 1,10 μ. Τα όστρακα ήταν χονδροειδή χρηστικά. Στο βαθύτερο σημείο της πρώτης τομής, κάτω από το βράχο, βρέθηκαν λίγα προϊστορικά όστρακα χρηστικών αγγείων από χονδρόκοκκο πηλό.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Μικρή Βίγλα

Θέση Κλειδί

Η θέση αυτή βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπώρειες λόφου, 800 μ. περίπου βορειοανατολικά του λόφου της Μικρής Βίγλας, όπου υπάρχουν επιφανειακά όστρακα, από μεσοκυκλαδικά και υστεροκυκλαδικά χρηστικά αγγεία. Άλλα ίχνη αρχαίων δεν φαίνονται, η πλαγιά όμως είναι διαμορφωμένη σε αναβαθμίδες για καλλιέργεια και είναι πιθανό οι σύγχρονοι αναλημματικοί τοίχοι να είναι χτισμένοι με υλικό από προϊστορικά κτίρια. Το στοιχείο αυτό και το είδος της κεραμικής που είναι διάσπαρτη, δείχνει ότι εκεί κοντά, ίσως ψηλότερα στο λόφο, θα πρέπει να αναζητηθεί κάποιος οικισμός της μέσης ή ύστερης χαλκοκρατίας.

Πολύχνι

Θέση Σκάρφου

Στην κορυφή χαμηλού λόφου, βόρεια από το εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής, σε κτήμα ιδιοκτησίας αδελφών Ευριπιώτη, εντοπίστηκε ορθογώνιο κτίριο, μήκ. 25 και πλ. 10 μ., χτισμένο με μεγάλους ορθογώνιους γρανιτόλιθους. Φαίνονται δύο δόμοι, πάνω στους οποίους στηρίχθηκε η ανωδομή αγροτικού σπιτιού. Από αυτό διατηρείται τώρα μόνο ο νότιος τοίχος και μικρό τμήμα του δυτικού (Πίν. 303 α-β). Ένα άνοιγμα με δύο παραστάδες, στο δυτικό αυτό τοίχο, ίσως ανήκει στο αρχαίο κτίριο. Χωρίς ανασκαφική έρευνα η χρονολόγηση του κτιρίου είναι προβληματική: στις κοιλότητες των βράχων που περιβάλλουν το λόφο υπάρχουν όστρακα διαφόρων εποχών, πρωτοκυκλαδικά ως ελληνιστικά.

Αν κρίνει κανείς από τη θέση και την τοιχοδομία, είναι πιθανό να πρόκειται για ένα από τα γνωστά στις Κυκλάδες οχυρωμένα αγροτικά κέντρα³¹.

Η παρουσία οχυρωμένων αγροικιών ή ακροπόλεων από διάφορες εποχές στην περιοχή αυτή της Νάξου, παρουσιάζει ενδιαφέρον και φαίνεται ότι υπαγορεύτηκε από το ότι το Πολύχνι είναι μια εκτεταμένη, γόνιμη πεδιάδα, παραθαλάσσια. Σε μικρή απόσταση νότια από το λοφίσκο του Σκάρφου, το Ιερό της μικρής εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής είναι θεμελιωμένο σε ελληνιστικό κυκλικό πύργο³². Σε νεότερες εποχές δέσποζε στην περιοχή ο Πύργος του Οσκέλου. Στα νοτιοδυτικά η περιοχή του Πολυχνίου συνορεύει με το Καστράκι, όπου έχει ανασκαφεί οχυρωμένος προϊστορικός οικισμός, και στα βορειοδυτικά με τη Μικρή Βίγλα όπου σώζονται εκτεταμένα λείψανα οικισμού που ήκμασε στο τέλος της μεσοκυκλαδικής και τις αρχές της υστεροκυκλαδικής εποχής³³. Η θέση αυτή είναι φυσικά οχυρή (άλλωστε το όνομά της υποδηλώνει κάποια αμυντική χρήση και στα νεότερα χρόνια). Στην πεδιάδα της Πλάκας βορειότερα, σώζεται ορθογώνιος ελληνιστικός πύργος³⁴.

Βορειοανατολικά του λοφίσκου του Σκάρφου, κοντά στον ερειπωμένο βυζαντινό ναό του Αγίου Ακेशνιμά, μαζέψαμε τμήμα ενεπίγραφου αρχαϊκού κίονα, του οποίου το υπόλοιπο είχε μεταφερθεί στο Μουσείο Νάξου πριν πολλά χρόνια³⁵. Περίπου 200 μ. ανατολικά του οικοπέδου Ευριπιώτη, βόρεια του κοινοτικού δρόμου υπάρχει μαρμάρινο ελαιοτριβείο.

Πλάκα

Στη θέση αυτή σώζεται ορθογώνιος ελληνιστικός πύργος, διαστ. 12x10 μ., χτισμένος ισοδομικά από γρανίτη (Πίν. 304 α). Ο πύργος βρίσκεται σε μία εύφορη κοιλάδα και σε μικρή απόσταση από λατομεία γρανίτη³⁶. Μόνο ένας τοίχος του πύργου σώζεται σε κάποιο ύψος (5 μ. περίπου), το μνημείο περιβάλλεται όμως από σωρούς οικοδομικού υλικού, κι επομένως μεγάλο μέρος του θα μπορούσε να

32. AA 1982, σ. 167· βλ. Πύργο Χειμάρρου, AA 1972, σ. 431-7.

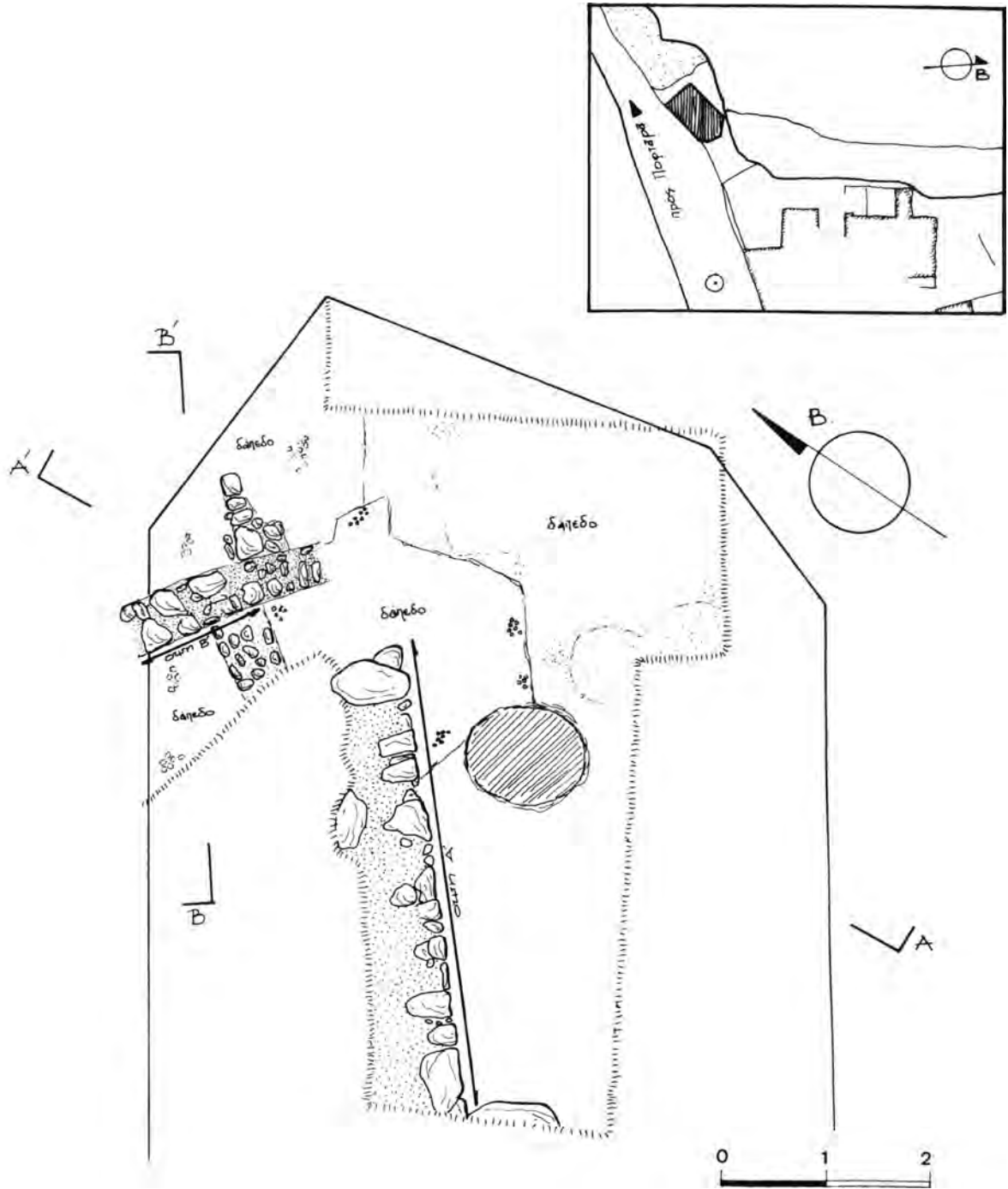
33. ΠΑΕ 1904, σ. 60-1· 1908, σ. 117· 1910, σ. 272. BSA 84 (1989), σ. 64-162. Στη θέση Μνημούρια, στην πεδιάδα του Πολυχνίου, ο Κλ. Στέφανος ανέσκαψε επίσης ΠΚ νεκροταφείο (ΠΑΕ 1904, σ. 58) και ο φύλακας αρχαιοτήτων Ν. Γαβαλάς είχε επισημάνει λαθρανασκαφές ΠΚ τάφων.

34. Βλ. παρακάτω και ΠΑΕ 1954, σ. 338.

35. IG XII 5, 40 αριθ. Μ. Νάξου 5522+7723.

36. M. Nowicka, Les maisons à tour dans le monde grec, Académie Polonaise des Sciences, Institut d'histoire de la culture matérielle, Ossolineum 1975.

31. ΠΑΕ 1981, σ. 295, AA 1972, σ. 437.

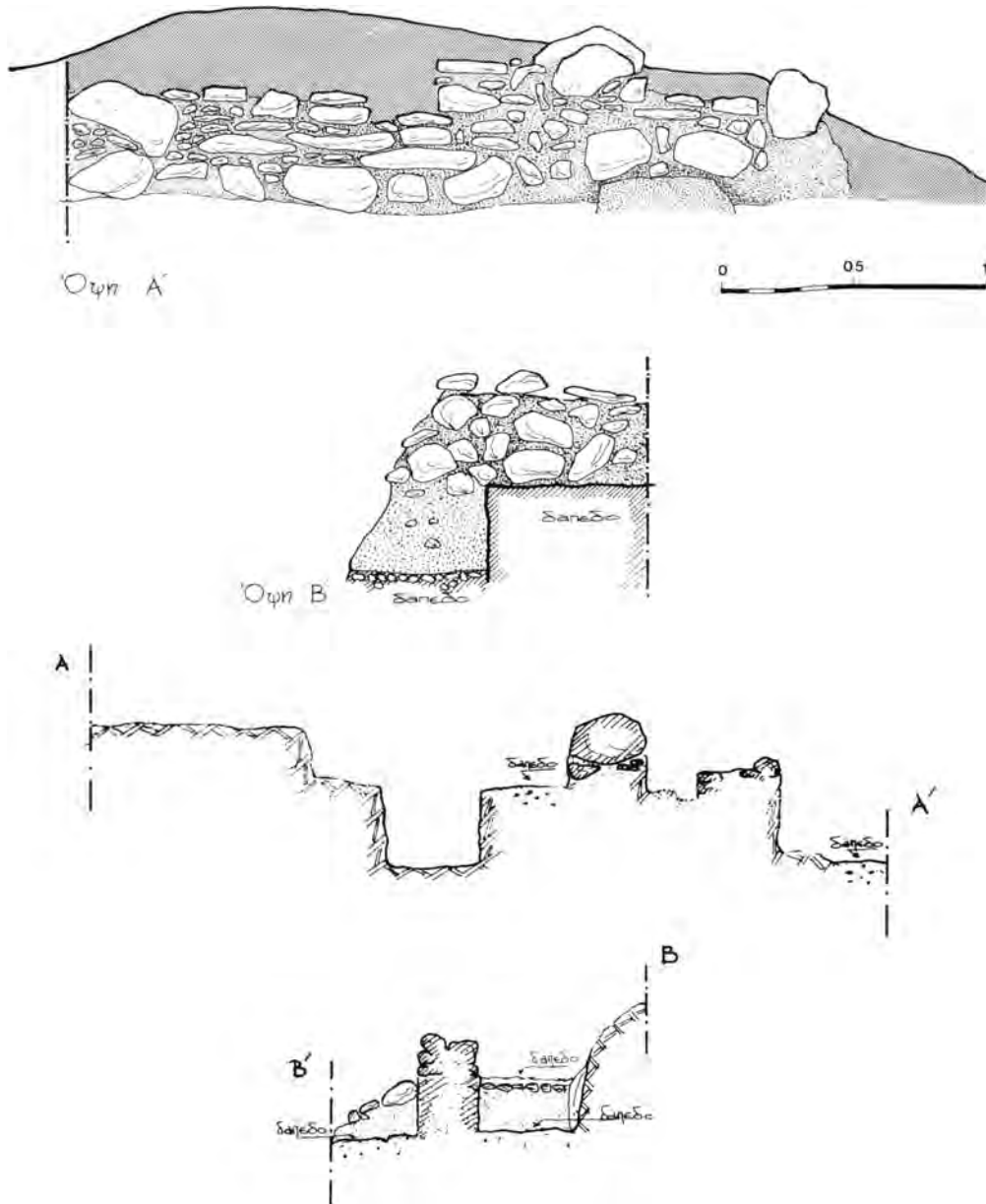

Σχέδ. 13. Νάξος. Κοκκινόβραχος. Κάτοψη της ανασκαφής και τοπογραφικό σκαρίφημα.

αναστηλωθεί. Ανάμεσα στις γκρεμισμένες πέτρες περισυλλέξαμε όστρακο πρώιμου αρχαϊκού πίθου, με εγχάρακτη και έντυπη γραμμική διακόσμηση πάνω σε πλαστική ταινία.

Όσκελος

Στην πλαγιά του λόφου, βόρεια του μεσαιωνικού πύργου υπάρχει εκτεταμένο συλημένο πρωτοκυ-

Σχέδ. 14. Νάξος. Κοκκινόβραχος. Όψεις και τομές.

κλαδικό νεκροταφείο. Κοντά στην κορυφή όστρακα και οψιανοί υποδηλώνουν την παρουσία οικισμού.

Σπεδός

Στην προϊστορική ακρόπολη που είχε επισημάνει ο Κλων Στέφανος³⁷ φαίνεται επιφανειακά ένας τείχος μήκ. 10 μ. περίπου και πλ. 1,70 μ. (οι διαστά-

σεις αυτές είναι κατά προσέγγιση, γιατί μεγάλο μέρος του τείχους είναι σκεπασμένο με στρώμα καταστροφής). Σ' όλο το χώρο υπάρχουν διάσπαρτα

37. V. Fotou, Les sites de l'époque néolithique et de l'âge du bronze à Naxos (Recherches archéologiques jusqu'en 1980), CNRS Les Cyclades, 1983, σ. 27.

όστρακα μεγάλων χονδροειδών αγγείων με μεγαλύτερη συσσώρευση στη βόρεια πλαγιά του λόφου. Στην απότομη και βραχώδη πλαγιά απέναντι (νότια) από την ακρόπολη, φαίνονται τα ίχνη από εκτεταμένη παλιά λαθρανασκαφή πρωτοκυκλαδικού νεκροταφείου.

Πρόσφατα έγινε διάνοιξη δρόμου ως το Σπεδό (κτῆμα Βασιλάκη/Μπαμπούλα), από τη θέση Αγκαθούρα του παλιού δρόμου Φιλοτιού-Καλαντού. Το μεγαλύτερο μέρος της διαδρομής είναι βραχώδες. Σε μερικές θέσεις όπου υπάρχουν οργωμένα χωράφια, είναι φανερά τα ίχνη από παλιές λαθρανασκαφές. Στη θέση Σκάλες, ο δρόμος έχει καταστρέψει τμήμα από προϊστορικό οικισμό, που ένα μεγάλο μέρος του σώζεται στην κορυφή και τη νότια πλαγιά του λόφου. Υπάρχουν διάσπαρτα πρωτοκυκλαδικά όστρακα και πολλές πέτρες από κατεστραμμένους τοίχους. Διακρίνονται επίσης τα περιγράμματα τοίχων, ανάμεσα στα βράχια που είναι επιφανειακά. Στα νοτιοδυτικά του οικισμού (και του δρόμου) σε οργωμένο χωράφι, φαίνονται τα ίχνη από παλαιότερη λαθρανασκαφή τάφων.

Περιοχή Μαραθού

Στη θέση Λάκκος επισημάναμε λαθρανασκαφή πρωτοκυκλαδικού νεκροταφείου (Πίν. 304 β).

Καλαντός

Πρόκειται για μια απομονωμένη και σχεδόν ακατοίκητη σήμερα περιοχή στη νότια Νάξο, που ο απάνεμος όρμος της φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα ελκυστικός στα προϊστορικά χρόνια. Πρωτοκυκλαδικά νεκροταφεία είχε ανασκάψει στις θέσεις Καρβουνόλακκοι και Κέλη ο Κλων Στεφάνος³⁸. Υπάρχουν όμως και άλλα, στους λόφους που περιβάλλουν τον όρμο, δυστυχώς τα περισσότερα συλημένα από χρόνια, φαίνεται δε ότι συνεχίζονται κάποιες, αραιές, απόπειρες. Επισημάναμε πρόσφατη λαθρανασκαφή στη θέση Πατεούρα που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την παραλία του Καλαντού, στα ανατολικά του αγροτικού δρόμου. Λίγο βορειότερα, στην πλαγιά του λόφου, υπάρχει οικισμός υστεροκυκλαδικός, όπως φαίνεται από τη συγκέντρωση οστράκων χρηστικών αγγείων (πίθων με σχοινωτή διακόσμηση κτλ.).

Στους λόφους Γλεισούρες και Βέλου επισημά-

ναμε λείψανα δύο οικισμών. Τα επιφανειακά όστρακα ήταν πρωτοκυκλαδικά και υστεροκυκλαδικά. Σε δοκιμαστική τομή που ανοίξαμε στο δυτικότερο λόφο, αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιου κτιρίου, με δύο οικοδομικές φάσεις. Οι τοίχοι, πλ. 0,50 μ., ήταν κτισμένοι με σχιστόλιθους. Τα διαγνωστικά όστρακα ήταν ΠΚ ΗΙΒ (Πίν. 305 α-β).

Στη θέση Χλιάρης, τα νερά του χειμάρρου έχουν παρασύρει το χώμα αποκαλύπτοντας μια σειρά τάφων στην ανατολική πλαγιά του λόφου, που έχουν συληθεί. Στο χωράφι που καταλήγει στη ρεματιά, υπάρχουν πολλές λεπίδες και φολίδες οψιανού και λίγα όστρακα, ΠΚ Ι και ΙΙ. Ανοίγοντας μια μικρή τομή, στα δυτικά των ανασκαμμένων τάφων, βρήκαμε σε βάθος 0,40 μ. περίπου, μια ταφή σε απλή κοιλότητα σκαμμένη στο σκληρό χώμα. Ο νεκρός ήταν σε συνεσταλμένη στάση. Κτερίσματα δεν υπήρχαν.

ΣΧΟΙΝΟΥΣΑ

Έγινε καταγραφή και φωτογράφιση των παλαιοχριστιανικών ευρημάτων που είχαν περισυλλεγεί από την τοποθεσία Σταυρός (τμήματα αναγλύφων θωρακίων, ένα κιονόκρανο κτλ.) και τοποθετήθηκαν στα γραφεία της Κοινότητας.

ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ

Οικόπεδο Αικ. Σιμιδαλά

Το οικόπεδο βρίσκεται λίγα μέτρα βόρεια του Δημοτικού σχολείου, στη δυτική πλευρά του κοινοτικού δρόμου κι έχει εμβαδόν 200 μ². Στη νότια και τη δυτική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε ο φυσικός βράχος σε βάθος 0,50 μ. Σε απόσταση 4,50 μ. από το νότιο και 2,50 μ. από το δυτικό όριο του οικοπέδου ο βράχος ήταν κομμένος και σχηματιζόταν μια μεγάλη κοιλότητα, μέσα στην οποία υπήρχε πλήθος οστράκων και λίγα ακέραια αγγεία, που χρονολογούνται στις αρχές της ΠΚ ΙΙ (Πίν. 306 α). Υπήρχαν επίσης πέτρινα εργαλεία και οψιανοί. Το πάχος του στρώματος ποίκιλλε από 0,50 ως 1 μ., ακολουθώντας την κλίση του φυσικού βράχου από Δ. προς Α. και από Ν. προς Β. Η μεγάλη ποσότητα της κεραμικής, αλλά και η ποιότητά της μαρτυρεί την παρουσία οικισμού, που η θέση του όπως φαίνεται συμπίπτει με τμήμα του σημερινού χωριού. Αρχιτεκτονικά λείψανα δεν βρέθηκαν, εκτός από ένα αναλημματικό τοιχάριο, με προσανατολισμό Β.-Ν., μήκ. 4,50, πλ. 0,40 και ύψ. 0,25 μ., χτισμένο με μικρές πέτρες και λάσπη. Το τοιχάριο σχημάτιζε πρόσωπο μόνο στα ανατολικά και ήταν θεμελιωμένο πάνω σε στρώμα οστράκων, σε όλο του

38. ΠΑΕ 1903, σ. 52-6.

το μήκος εκτός από τη νότια πλευρά, όπου εδραζόταν στο βράχο. Πέρα από τη βόρεια άκρη του υπήρχε ένα στρώμα από μικρά χαλίκια, χωρίς όστρακα. Το στρώμα αυτό παρακολούθησαμε σε βάθος 2,50 μ. Τις τελευταίες μέρες της ανασκαφής διηύθυνε τις εργασίες η αρχαιολόγος Ε. Καραντζαλή.

ΣΙΦΝΟΣ

Κάστρο

Κατά τις εργασίες για την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης και αποχέτευσης βρέθηκε ρωμαϊκή δεξαμενή, λίγα εκατοστά κάτω από το επίπεδο του δρόμου. Είχε σχήμα περίπου κυκλικό, διαμ. 2,45 μ. και τα τοιχώματά της ήταν καλυμμένα με υδραυλικό κονίαμα. Το βάθος της είναι άγνωστο γιατί ήταν γεμάτη χώμα και μπάζα, που δεν μπορέσαμε να απομακρύνουμε. Η δεξαμενή είχε οροφή από σχιστόπλακες τοποθετημένες ακτινωτά. Το κέντρο της οροφής στήριζε ένας κίονας με πολύ φθαρμένη επιφάνεια, πάνω στον οποίο είχε τοποθετηθεί επίκρानο παραστάδας, διαστ. 0,63x0,68x0,53 μ. (Πίν. 306 β-γ). Η οροφή και το πρόχειρο στήριγμά της θα πρέπει να κατασκευάστηκαν σε μεταγενέστερους χρόνους, όταν η δεξαμενή αχρηστεύτηκε, ώστε να στηριχθεί ο δρόμος. Το επίκρानο μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Σίφνου.

Μάρμαρα - Θόλος (μοναστήρι Δέησης)

Πρόκειται για την πλαγιά ενός λόφου που έχει διαμορφωθεί σε αναβαθμίδες για καλλιέργεια. Ο αναλημματικός τοίχος του ψηλότερου επιπέδου είναι τμήμα μεγάλου ρωμαϊκού (;) οικοδομήματος, που εντοπίσαμε ύστερα από πληροφορία του φύλακα αρχαιοτήτων Ιω. Τρίχα. Σώζεται σε μήκος 20 και ύψος 2 μ., είναι δε κτισμένος με χονδρικά τετραγωνισμένες πέτρες και κονίαμα (Πίν. 307 γ). Σε δύο σημεία έχει τοξωτές εσοχές - η μία σώζεται καλά, της άλλης έχει καταστραφεί το τόξο. Τα τοιχώματά τους είναι καλυμμένα με κονίαμα. Τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν στο γύρω χώρο ανήκουν στην ύστερη αρχαιότητα.

ΙΚΑΡΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κάμπος

Ιδιοκτησία Νικ. Λεσσή

Ο ιδιοκτήτης ζήτησε άδεια προσθήκης ενός δω-

ματίου σε παλιό σπίτι που βρίσκεται σε απόσταση 20 μ. από το αρχαίο Ωδείο και είναι εν μέρει χτισμένο, όπως όλα τα παλιά σπίτια του Κάμπου, με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στα νότια του σπιτιού σώζεται υστερορωμαϊκός τοίχος σε ύψος 2,50 μ. και λίγα μέτρα δυτικά υπάρχουν τα ερείπια αρχαίας δεξαμενής. Σε δοκιμαστικές τομές στον οικοδομήσιμο χώρο βρέθηκε ρωμαϊκός τοίχος.

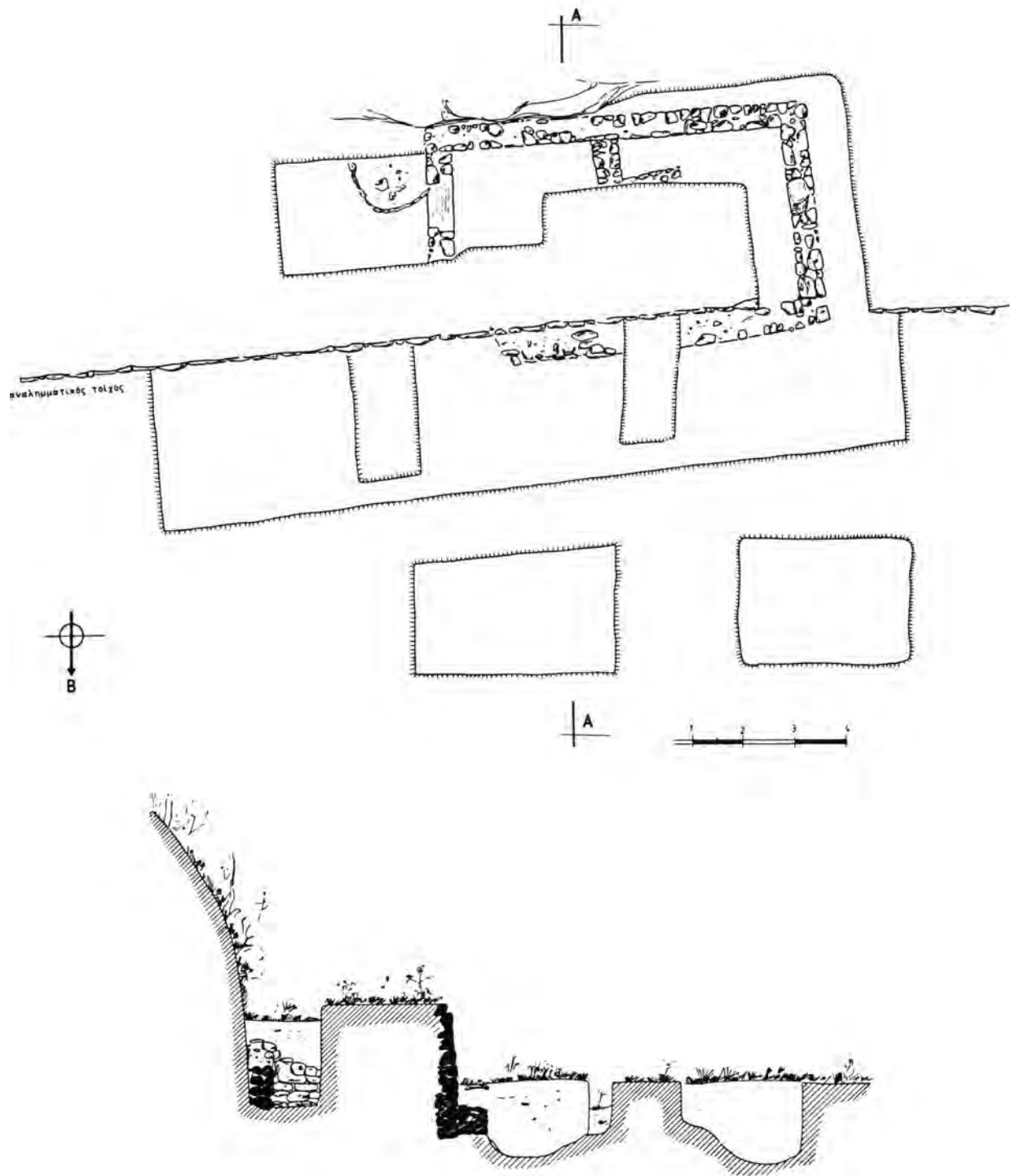
Οικόπεδο Αληθινής Κιουράνης (Σχέδ. 15)

Βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες του λόφου της Αγίας Ειρήνης, δυτικά του δρόμου Ευδήλου-Ραχών, 100 μ. νοτιοδυτικά των Λουτρών. Βόρεια συνορεύει με τις ιδιοκτησίες Φώτη Καρίμαλη και Ηλία Τσακωνίτη, όπου είχε βρεθεί ένα μεγάλο κτίριο της ύστερης αρχαιότητας³⁹. Ανατολικά συνορεύει με την ιδιοκτησία Ανδρέα Μουρσελά, στην οποία υπάρχει νεότερο αγροτικό σπίτι, θεμελιωμένο σε υστερορωμαϊκό κτίσμα.

Το οικόπεδο Κιουράνης κατεβαίνει κλιμακωτά από Ν. προς Β. χωρισμένο σε τρεις αναβαθμίδες. Στο ψηλότερο σημείο του οικοπέδου, στη νοτιοανατολική γωνία του, σώζεται η γωνία υστερορωμαϊκού κτιρίου, σε ύψος 3,40 μ. Η ανασκαφή περιορίστηκε στο χαμηλότερο (βορειότερο) επίπεδο, και το αμέσως νοτιότερο. Κάτω από ένα στρώμα οστράκων της ύστερης αρχαιότητας αλλά και ελληνιστικών, σε βάθος 2 μ. περίπου, βρέθηκε ένα ορθογώνιο κτίριο, μήκ. 6,50, πλ. 3,50 και μεγ. σωζ. ύψ. 1,10 μ., με είσοδο στα ανατολικά. Ένας εγκάρσιος τοίχος το διαιρεί εσωτερικά σε δύο τετράγωνους χώρους, με χωμάτινο δάπεδο. Οι τοίχοι ήταν κτισμένοι με μικρές, αδρά ορθογωνισμένες πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό, και η κατασκευή τους ήταν αρκετά επιμελημένη. Ο νότιος τοίχος ακουμπά στο φυσικό βράχο που παρουσιάζει έντονη κλίση από Ν. προς Β. Ο βόρειος ήταν σχεδόν εντελώς καταστραμμένος από μια σύγχρονη ξερολιθιά. Κάτω από τα θεμέλια του κτιρίου βρέθηκαν ανάμεικτα γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα (Πίν. 307 α) και λίγα προϊστορικά. Το στρώμα αυτό μεγαλώνει, ακολουθώντας την κλίση του πασπάρου προς Β., όπου το παρακολούθησαμε ως βάθος 2 μ.

Στη βόρεια και ανατολική πλευρά του κτιρίου ανοίχτηκαν τομές 2x3 μ. στις οποίες βρέθηκε απλώς πλήθος οστράκων χρηστικών ελληνιστικών

39. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 360.

Σχέδ. 15. Ικαρία. Κάμπος. Οικόπεδο Αθηθινής Κιουράνη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α'.

και ο φυσικός βράχος σε βάθος από 0,50 ως 1,50 μ.

Οικόπεδο Δημητρίου

Το οικόπεδο βρίσκεται στην επίπεδη, αμμώδη έκταση ανάμεσα στο δρόμο Ευδήλου-Ραχών και την παραλία του Κάμπου, δυτικά της κοίτης του ποταμού. Στην περιοχή αυτή σώζεται τμήμα υστερορωμαϊκού οικοδομήματος και υπάρχουν ενδιαφέροντα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα σε αγροτικά σπίτια⁴⁰. Σε δοκιμαστική τομή βρέθηκε σε μικρό βάθος κατεστραμμένος ρωμαϊκός τάφος καθώς και ένα στρώμα με ρωμαϊκά όστρακα.

Ο. ΧΑΤΖΗΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΙΚΑΡΙΑ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

Με την ευκαιρία του καθαρισμού και μερικής τακτοποίησης του ιερού της Ταυροπόλου Αρτέμιδος, το νοτιοανατολικό μέρος του οποίου ήλθε στο φως με μικρή ανασκαφική έρευνα του Λ. Πολίτη⁴¹, διενεργήθηκε περιοδεία και στους υπόλοιπους αρχαιολογικούς χώρους του νησιού. Στο ακρωτήριο Δράκανο⁴², στο βορειότερο άκρο της Ικαρίας σώζεται ο κυκλικός ελληνιστικός πύργος σε ύψος 11,50 μ., με τρεις ορόφους και βρίσκεται στο ψηλότερο σημείο μιας ακρόπολης, που ταυτίζεται με το αρχαίο πολισμάτιο Δράκανο. Η ακρόπολη περιβάλλεται από τείχος σωζ. ύψ. 6-7 μ. που ήταν ενισχυμένο από πύργους, τετράγωνους κυρίως⁴³ (Σχέδ. 16).

ΦΟΥΡΝΟΙ

Οι Φούρνοι της Ικαρίας είναι από τα μέρη, τα λιγότερο γνωστά, από αρχαιολογική άποψη, εφόσον και στις αρχαίες πηγές ελάχιστα αναφέρονται. Πρόκειται για μια συστάδα νησιών, μικρών και με-

γάλων, το μεγαλύτερο από τα οποία είναι οι Φούρνοι, γνωστό από τις αρχαίες πηγές ως Κόρσσαι ή Κορσσαιί. Σε αυτό το νησί έχουν εντοπιστεί οι εξής αρχαιότητες: στο λόφο του κυρίως οικισμού του Άι-Γιώργη ακρόπολη (Σχέδ. 17, αριθ. 1), στη Χρυσομηλιά ελληνιστικός πύργος (αριθ. 2), στο Καμάρι⁴⁴ ερείπια αρχαίου μισοβυθισμένου οικισμού, μάλλον της ύστερης αρχαιότητας και πρώιμης χριστιανικής εποχής (αριθ. 3), στο Πετροκοπίο (αριθ. 4) σημαντικός χώρος αρχαίου λατομείου με πολλά ημίεργα αρχιτεκτονικά μέλη επί τόπου (Πίν. 308 α-β). Στο λόφο του Άι-Γιώργη ο καθαρισμός έφερε στο φως μια ακρόπολη - οχυρό, αντίστοιχη με αυτήν του Δρακάνου, της οποίας το όνομα αναφέρεται σε μια ενδιαφέρουσα επιγραφή που την κτύπησε στο βράχο ένας φρουρός: *Ἐπίγονον ποθῶν φυλάττω Κορσητιῶν ἀκρόπολιν* (Πίν. 309 α-β). Με την επιγραφή αυτή έχουμε ακριβή στοιχεία για το όνομα της ακρόπολης, που έχει έκταση 36 στρέμματα περίπου (Σχέδ. 18) και περιβάλλει το βραχώδη λόφο του Άι-Γιώργη. Τα τείχη σώζονται σε ύψος 2 μ. και έχουν πλάτος 2 μ. περίπου. Στο εσωτερικό της ακρόπολης⁴⁵, αν κρίνει κανείς από τις επιγραφές, που είναι χτυπημένες στις κάθετες όψεις των βράχων, καθώς και από βάσεις αγαλμάτων —μία σώζει τους τόρμους δύο χαλκών αγαλμάτων— και άλλων μνημείων, ίσως υπήρχαν και δημόσια κτίρια. Η ακρόπολη αυτή των αρχαίων Κορσητιῶν πρέπει να είχε ζωή τουλάχιστον από τα ελληνιστικά χρόνια (3ος αι. π.Χ.) ως τη ρωμαϊκή εποχή (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Σε αυτήν την τελευταία χρονολογία μας οδηγεί μια σαρκοφάγος που σήμερα είναι στημένη στην πλατεία του σύγχρονου οικισμού των Φούρνων. Ήταν το ταφικό μνημείο κάποιου Επαμείωνος, γιού του Τήλωνος και της Φίλτης, που πέθανε στα 25 του χρόνια. Η σαρκοφάγος είναι όμοια με άλλες δύο που βρίσκονται στη Συλλογή του Κάμπου της Ικαρίας, της αρχαίας Οινόης· είναι αλεξανδρινού τύπου και έχει σχηματοποιημένη διακόσμηση ανθοπλοκάμων με φύλλα κισσού και ρόδακες.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία μαρτυρούν για τη θέση που θα είχαν στον αιγαιακό χώρο, στο τέλος της αρχαιότητας οι Φούρνοι και η γειτονική τους Ικαρία, που ασφαλώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ασήμαντη και χωρίς ιστορικό ενδιαφέρον.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

40. Στην περιοχή αυτή τοποθετεί ο Λ. Πολίτης την αρχαία (κλασική) πόλη). ΠΑΕ 1939, σ. 139.

41. ΠΑΕ 1939, σ. 124 κ.ε.

42. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 379, Πίν. 263 α-β.

43. Η αποτύπωση αποδίδει ό,τι φαίνεται. Οπωσδήποτε και ένας απλός καθαρισμός από την πυκνή βλάστηση θα αποκαλύψει και άλλα κτίρια ή κατασκευές στο εσωτερικό των τειχών.

44. Βλ. επίσης ΑΔ 36, ό.π., σ. 378-379, Πίν. 259-260.

45. Ό.π., σ. 378-38 (1983): Χρονικά, σ. 348, 350, Πίν. 144 α-β.

Πετροκοπιό

Πρόκειται για το χαμηλότερο και το πλησιέστερο στη θάλασσα τμήμα μιας λοφοσειράς, στο μυχό ενός μικρού όρμου, όπου είχαμε επισημάνει, ύστερα από υπόδειξη των κατοίκων, αρχαίο λατομείο. Σε πολλά σημεία του λόφου ήταν σαφή τα ίχνη της αρχαίας λατόμευσης και όλη η πλαγιά από το λατομείο του Πετροκοπιού ως την ακτή ήταν σκεπασμένη με λατύπη και μεγάλα κομμάτια μαρμάρου. Τα κομμάτια αυτά είχαν αρχίσει να μεταφέρονται από ιδιωτική εταιρία στο λιμανάκι των Φούρνων, για την κατασκευή μάλου. Με την αφαίρεσή τους αποκαλύφθηκαν πολύ ενδιαφέροντα ημίεργα αρχιτεκτονικά μέλη: σπόνδυλοι κιόνων, που οι μεγαλύτεροι έχουν διάμετρο 1,90 μ. και ένα αρχαϊκό ιωνικό κιονόκρανο διαστάσεων 2,20x1,20 μ.

Πρόκειται για σημαντικότερη αρχαιολογική θέση. Αναπόφευκτα τα ευρήματα αυτά παραπέμπουν στους μεγάλους αρχαϊκούς ναούς της Ιωνίας, και όταν μελετηθούν θα είναι δυνατό να ταυτιστεί ο τελικός τους προορισμός⁴⁶. Δεύτερο αρχαίο λατομείο υπάρχει σε μικρή απόσταση στα βορειοανατολικά, στη θέση Τσιγγαναριό.

Χρυσομηλιά

Επισημάναμε επιγραφή της ρωμαϊκής εποχής, πολύ φθαρμένη γιατί χρησιμοποιείται σαν σκαλοπάτι έξω από το σπίτι του Μανόλη Αμοργιανού: *EINYNΔANEIKI...* (Πίν. 307 β).

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Κάστελλος

Στην τοποθεσία αυτή που είναι μια μικρή βραχώδης χερσόνησος στη βορειοανατολική άκρη του νησιού, δυτικά της μικρής εκκλησίας του Αη-Γι-ώργη, επισημάναμε λείψανα προϊστορικού οικισμού. Διακρίνεται η γωνία ενός κτιρίου, με τοίχους από σχιστολιθικές πλάκες που σώζονται σε ύψος 1,50 μ. περίπου, καθώς και τμήματα άλλων τοίχων. Επιφανειακά υπάρχουν πολλές λεπίδες οψιανού, αλλά τα όστρακα είναι ελάχιστα, χονδροειδή και

αδιάγνωστα. Οι τοίχοι είναι πολύ σαθροί από τη διάβρωση (Πίν. 310 α-β).

Ο. ΧΑΤΖΗΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΘΗΡΑ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι σωστικές ανασκαφές στο Καμάρι Θήρας. Ως επιστημονική βοηθός συμμετείχε η αρχαιολόγος Μάγια Ευσταθίου, η οποία συνέχισε και την καταγραφή των ευρημάτων. Ο καθαρισμός και η συγκόλληση των ευρημάτων γίνεται από το συντηρητή Λουκά Αλεφραγκή με την πολύτιμη συμπαράσταση του φύλακα αρχαιοτήτων Ευθύμιου Βλαβιανού. Τα σχέδια οφείλονται στο ζωγράφο Κωστή Ηλιάκη.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καμάρι

Αρχαϊκό νεκροταφείο (οικόπεδα Π. Αναπλιώτη - Ζ. Μάινα - Ε. Φώτη)

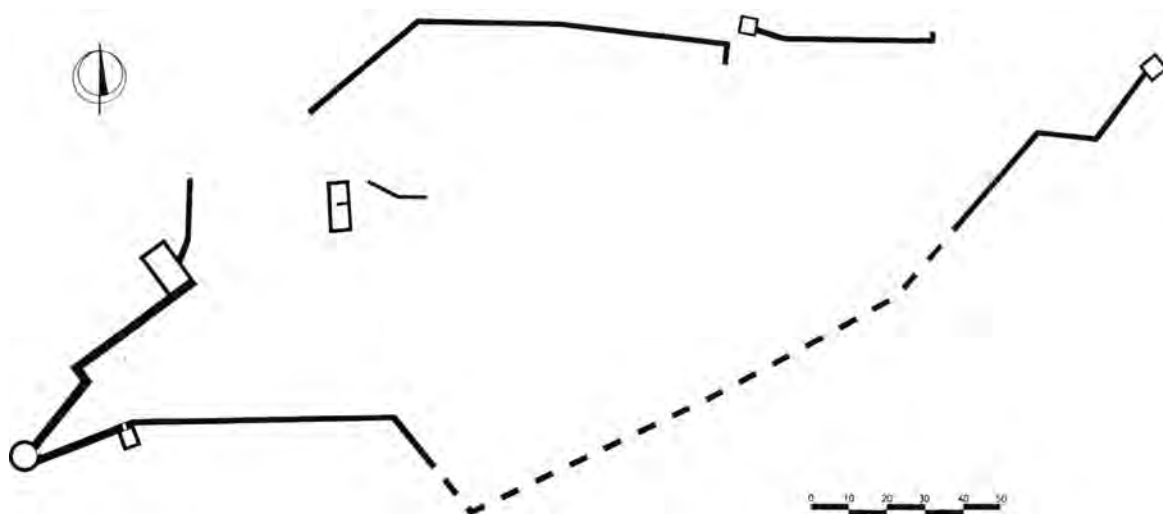
Τα παραπάνω οικόπεδα βρίσκονται στα τετράγωνα Η6, Η7 (Σχέδ. 19).

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου Π. Αναπλιώτη αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μικρής τρικλιτης βασιλικής, διαστ. 13x10,60 μ., με νάρθηκα (Πίν. 311 β). Το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου τοίχου της βασιλικής και του αντιστοιχίου τμήματος του νάρθηκα έχει καταστραφεί. Τα θεμέλια σώζονται σε ύψος έως 0,40 και έχουν μέσο πάχος 0,60 μ. Την εσωτερική παρειά των τοίχων του κεντρικού κλίτους περιθέει τοιχάριο, πάχ. 0,40 μ., που αποτελεί πιθανόν τη θεμελίωση κτιστού θρανίου. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλους ασβεστόλιθους, τους οποίους συνδέει ασθενής ασβεστόλασπη. Η είσοδος του νάρθηκα βρίσκεται στη νότια στενή του πλευρά. Το δάπεδο του νάρθηκα είναι λιθόστρωτο και διακοσμείται με πρόχειρους ρόδακες από μαύρες και κόκκινες ηφαιστειακές πέτρες, ενώ τα δάπεδα των κλιτών πρέπει να ήταν στρωμένα με σχιστολιθικές πλάκες, διότι τεμάχια τέτοιων πλακών βρέθηκαν στην επίχωση των κλιτών.

Στην εξωτερική περιφέρεια της βόρειας και κεντρικής αφίδας εφάπτεται ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 2,90x2,80 μ., στο δάπεδο της οποίας βρέθηκε στρώμα ανθρώπινων οστών, πάχ. 0,30 μ., τα οποία προέρχονται από ανακομιδές (Σχέδ. 20).

Η επίχωση ήταν διαταραγμένη από την καλλιέργεια και τα ελάχιστα όστρακα δε βοηθούν στη χρο-

46. Υπάρχει η άποψη ότι για το Διδυμαίο της χρησιμοποιήθηκε μάρμαρο των Φούρνων: Rayet-Thomas, Milet et le golfe Latmique II, σ. 70. Βλ. και Gr. Shipley, A History of Samos 800-188 B.C. Clarendon Press, Oxford 1987, σ. 21, υποσημ. 82.

Σχέδ. 16. Ικαρία. Δράκανο. Η ακρόπολη.

νολόγηση της βασιλικής, η οποία πάντως φαίνεται ότι ανήκει στη βυζαντινή εποχή.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου Αναπλιώτη, στο οικοπέδο Μάινα και σε λωρίδα του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου Φώτη ήλθε στο φως εκτεταμένο νεκροταφείο, οι πρωιμότερες ταφές του οποίου χρονολογούνται στα μέσα του 8ου αι. π.Χ., ενώ οι περισσότερες ανήκουν στον 6ο αι. π.Χ. Στον ίδιο χώρο απαντούν οι τάφοι του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. (Σχέδ. 21).

Οι γεωμετρικές και οι αρχαϊκές ταφές είναι ταφές καύσης για τους ενήλικες και εγχυτρισμοί για τα παιδιά, ενώ στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ. η καύση των νεκρών φαίνεται ότι έχει εγκαταλειφθεί. Συνολικά έχουν ανακαλυφθεί 203 εγχυτρισμοί, 175 πυρές και 25 ρωμαϊκοί τάφοι.

Τα παιδιά θάβονται σε αγγεία, κυρίως σε οξυπύθμενους αμφορείς και σπανιότερα σε πίθους, υδρίες και χύτρες. Είναι προφανής η τάση να χρησιμοποιούνται αγγεία φθηνά ή άχρηστα πλέον για οικιακή χρήση. Για την εισαγωγή του παιδιού στο αγγείο, όταν το τελευταίο έχει στενό λαιμό, το αγγείο κόβεται στη μέση και τα τεμάχιά του επανασυνδέονται πρόχειρα, τοποθετούνται σε αβαθή λάκκο και στερεώνονται εξωτερικά με πέτρες. Το στόμιο του αγγείου κλείνεται με κάθε πρόσφορο μέσο (πλακοειδή λίθο, άλλο αγγείο ή τεμάχιο κισσήρεως). Λιγοστά μικροαντικείμενα, όπως κορινθιακές κοτυλίσκας, όστρεα, βότσαλα ή χάνδρες από

υαλόμαζα βρίσκονται μερικές φορές τοποθετημένα μέσα ή δίπλα στα αγγεία, συνήθως στο χώρο ανάμεσα στο λαιμό και τον ώμο. Κανένα σήμα δεν δήλωνε τη θέση των παιδικών ταφών με εξαίρεση μια ταφή στο οικοπέδο Μάινα. Παιδικές ταφές βρίσκονται σε όλη την έκταση του νεκροταφείου ανάμεσα στις ταφές των ενηλίκων με εξαίρεση το δυτικό τμήμα του οικοπέδου Αναπλιώτη, όπου υπάρχουν σχεδόν αποκλειστικά παιδικές ταφές (Πίν. 311 α).

Από τα αγγεία των εγχυτρισμών αξίζει να αναφερθεί ένας θηραϊκός αμφορέας του 7ου αι., ο οποίος φθάνει στο πρωτοφανές ύψος των 2,10 μ. Ο αμφορέας δεν έχει γραπτή διακόσμηση. Τις γνωστές στους θηραϊκούς αμφορείς οριζόντιες γραπτές ταινίες που περιβάλλουν το κάτω από τις μετόπες του ώμου τμήμα αντικαθιστούν εδώ πλαστικές ταινίες, οι οποίες συνεχίζονται και στον ώμο. Ο λαιμός είναι τελείως ακόσμητος, ενώ το κενό ανάμεσα στο λαιμό και τις λαβές, οι οποίες δεν βρέθηκαν, γέμιζε διάτρητο κόσμημα, όπως δείχνουν τα ίχνη των προσφύσεων τους στο λαιμό του αγγείου. Μέσα στο αγγείο βρέθηκε μία σιδερένια λόγχη. Ο αμφορέας ήταν πλάγια τοποθετημένος και το στραμμένο προς ΝΑ. στόμιο του έκλεινε τοιχάριο από απλή σειρά λίθων, μήκ. 1,25 μ. (Πίν. 312 γ).

Αξιόλογα δείγματα του θηραϊκού εργαστηρίου είναι επίσης ο αμφορέας αριθ. Μ. Θήρας 2065 του 7ου αι. π.Χ. (Πίν. 312 α), στη διακόσμηση του οποίου εισάγονται και ανατολιζόντα στοιχεία και ο

αμφορέας αριθ. Μ. Θήρας 2161 του βου αι. π.Χ. (Πίν. 312 β), στον οποίο είναι έντονη η ανάμνηση της υπογεωμετρικής παράδοσης της Θήρας⁴⁷.

Οι λάκκοι των γεωμετρικών πυρών είναι αβαθείς, δεν υπερβαίνουν τα 0,40 μ. και περιβάλλονται από τοιχάρια χτισμένα με μικρές πέτρες. Μετά την καύση του νεκρού η επιφάνεια της πυράς καλύπτεται με στρώση λίθων και πάνω σ' αυτήν ή σύρριζα στην εξωτερική παρειά ενός από τα τοιχάρια της, μέσα σε πρόχειρη κατασκευή από μικρές πέτρες, τοποθετείται το τεφοροδόχο αγγείο, που συνήθως είναι ένας θηραϊκός λέβης (Πίν. 313 α-β, 314 α-β).

Οι λάκκοι των πυρών του βου αι. π.Χ. είναι σκαμμένοι στην τσαχαλιά, όπως ονομάζεται από τους ντόπιους το έδαφος που δημιουργούν οι αποθέσεις των χειμάρρων και αποτελείται από αλλεπάλληλες στρώσεις λεπτής άμμου και χαλικιών. Όταν τα τοιχώματα του λάκκου είναι ιδιαίτερα χαλαρά, τότε επενδύονται με τοιχάριο από μικρές πέτρες, κάθε ανώτερη στρώση των οποίων τοποθετείται λίγο προς τα έξω, ώστε ο λάκκος να παίρνει τη μορφή σκάφης με αποστρογγυλωμένες γωνίες. Τον πυθμένα του λάκκου σ' όλες τις περιπτώσεις αποτελεί το φυσικό έδαφος.

Στην πυρά, κατά τη διάρκεια της καύσης του νεκρού ή αμέσως μετά απ' αυτήν, ρίχνονται τα αγγεία που είχαν χρησιμεύσει στην ταφική τελετή, συνήθως κύλικες ή σκύφοι, εξάλειπτρα και κοτύλες. Σε μερικές περιπτώσεις τοποθετούνται και ειδώλια ανθρώπων ή ζώων. Σε πολλές πυρές βρίσκονται μόνο καμένα οστά. Οι τελευταίες εμφανίζουν παχύ στρώμα τέφρας έως 0,50 μ.

Μετά την καύση η πυρά, χωρίς να περισυλλεγούν τα οστά, σκεπάζεται με χώμα, πάνω από το οποίο, συνήθως στο μέσο του λάκκου, τοποθετείται σήμα, που συνήθως είναι όρθια στερεωμένος επιμήκης πλακοειδής λίθος, κυβόλιθος ή τριποδική τράπεζα, όπου ενίοτε είναι χαραγμένο το όνομα του νεκρού (Πίν. 314 γ, 315 δ). Άλλοτε, πάνω από το λάκκο της πυράς, χτίζεται ορθογώνιο κρηπίδωμα από ηφαιστειακές πέτρες ή ασβεστόλιθους, πρόχειρα συνήθως λαξευμένους, σε έναν έως τρεις δόμους. Μερικές φορές οι δόμοι από ασβεστόλιθο εναλλάσσονται με δόμους από μαύρες ηφαιστειακές πέτρες.

Στην επίχωση βρίσκονται αγγεία, που δεν έχουν ίχνη καύσης, πινάκια, ειδώλια κ.ά. και φαίνεται ότι

προέρχονται από προσφορές που είχαν γίνει έξω από τους τάφους (Πίν. 315 α-γ).

Στο ανατολικό τμήμα των οικοπέδων οι πυρές και τα κρηπίδωματα πυκνώνουν και σχεδόν πάντοτε έχουν σταθερό προσανατολισμό από Β. προς Ν. σύμφωνα με τη φορά αρχαίου δρόμου, που το οδόστρωμά του αποτελεί πατημένο χώμα σε αλλεπάλληλες στρώσεις και ο οποίος έχει αποκαλυφθεί σε συνολικό μήκος 33 και έχει μέσο πλάτος 3 μ.⁴⁸ (Πίν. 316).

Το πλάτος του είναι αρκετό για να υποθέσουμε ότι ο δρόμος εξυπηρετούσε όχι μόνο το νεκροταφείο αλλά και τον αρχαϊκό οικισμό, ο οποίος πρέπει να βρίσκεται ανάμεσα στις βόρειες υπόγειες του Μέσα Βουνού και στο νεκροταφείο.

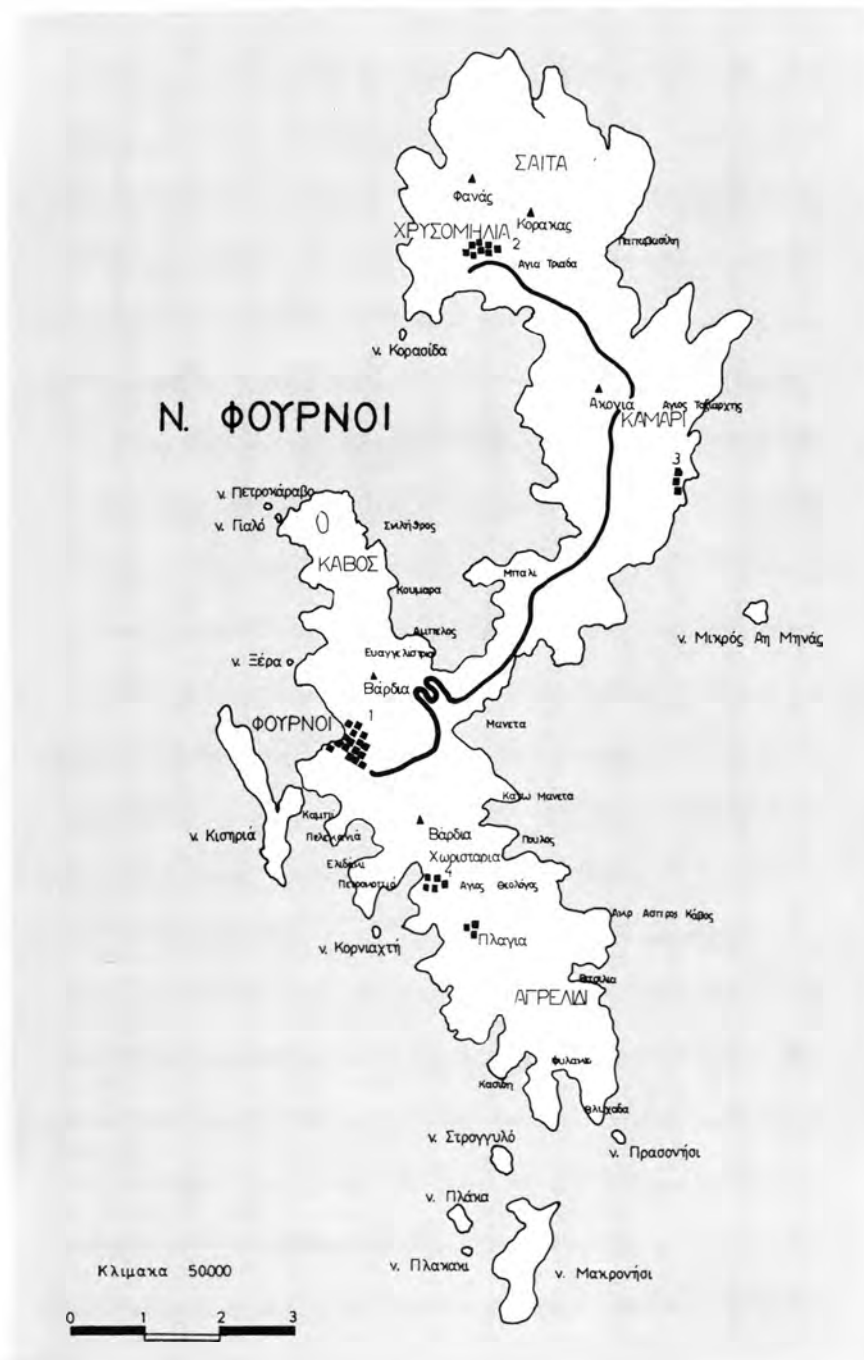
Στις λιτές ταφικές κατασκευές που πλαισιώνουν το δρόμο, τα βάθρα από αργολιθοδομή που καλύπτουν τις πυρές είναι πιο φροντισμένα, οι τράπεζες—όταν υπάρχουν—στερεώνονται σταθερά στην άνω επιφάνεια του βάθρου και υπενθυμίζουν στον περαστικό το όνομα του νεκρού, που γράφεται στη προς αυτόν στραμμένη στενή τους πλευρά.

Ξεχωριστοί από τους μέχρι τώρα γνωστούς αρχαϊκούς τάφους της Θήρας, είναι εκείνοι που ορίζονται από κυβόλιθο μεγάλων διαστάσεων. Από τους τάφους αυτούς έχουν βρεθεί τέσσερα άρτια παραδείγματα, όλα στις παρυφές του δρόμου. Οι τρεις από αυτούς ανήκουν σε ταφές ενηλίκων, ενώ ο τέταρτος σε παιδική ταφή.

Τάφος Κ 27: Βρίσκεται στη δυτική πλευρά του δρόμου. Η ταφή έχει γίνει σε μεγάλο πίθο, ύψ. 0,85 μ., που έχει τοποθετηθεί πλάγια με το στόμιο προς Ν. Το στόμιο του πίθου κάλυπτε λεπτή δισκοειδής πλάκα από ηφαιστειακό πέτρωμα. Μέσα στον πίθο υπήρχαν τα υπολείμματα παιδικού σκελετού και τρία σκυφίδια. Επάνω στο χώμα που κάλυπτε τον πίθο πατά κρηπίδωμα από τρεις ασβεστολιθικές πλάκες, συνολ. μήκ. 0,80 μ. και ύψ. 0,12 μ., που πρέπει να ήταν ορατό ως τα μισά του ύψους του, όπως δείχνει η αδρομερής επεξεργασία του. Επάνω στο ασβεστολιθικό κρηπίδωμα στηρίζεται βαθμίδα, που την αποτελούν τρεις πλάκες από σκωριώδη λάβα και στη συνέχεια κυβόλιθος από το ίδιο πέτρωμα. Ο κυβόλιθος απολήγει επάνω σε συμφυές ευθύγραμμο γείσο. Στο μέσον της άνω επιφανείας του είναι στερεωμένη τράπεζα από το ίδιο πέτρωμα. Το συνολικό ύψος της επιτύμβιας κατασκευής είναι

47. ΠΑΕ 1969, σ. 195, πίν. 247 β-γ· 1981, σ. 329, πίν. 235 α-β.

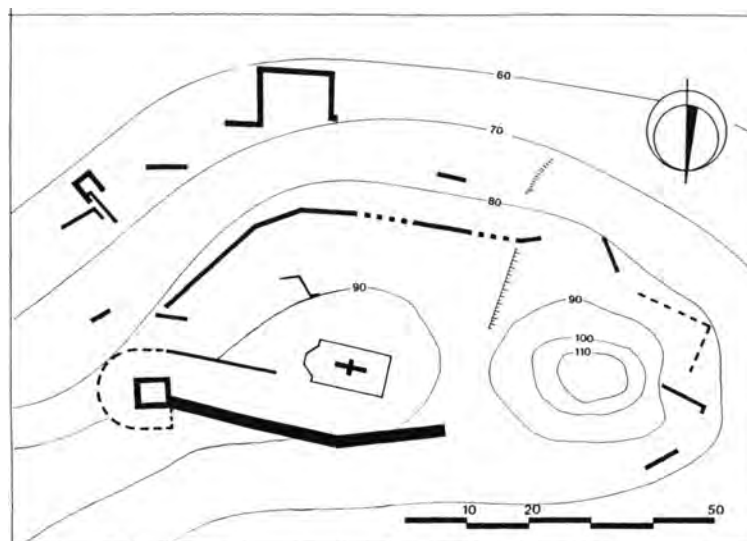
48. Το ίδιο πλάτος έχει και ο αρχαϊκός δρόμος της βορειοανατολικής Ελλάδας, ΠΑΕ 1968, σ. 128.

Σχέδ. 17. Φούρνοι. Αρχαιολογικός χάρτης.

0,90 μ. Στη δυτική πλευρά του κυβόλιθου εφάπτεται ορθογώνια λάρνακα, διαστ. 0,42x0,35x0,20 μ., που την αποτελούν όρθια τοποθετημένες πλάκες από

σκωριώδη λάβα και ασβεστόλιθο. Στο εσωτερικό της λάρνακας είχαν τοποθετηθεί 23 μικρογραφικά κτερίσματα (Σχέδ. 22).

Σχέδ. 18. Φούρνοι. Η ακρόπολη στο λόφο του Άι-Γιώργη.

Τάφος Κ 64: Στην ανατολική πλευρά του νοτίου τμήματος του δρόμου υπάρχει μια όμοια ταφική κατασκευή. Η κατώτερη βαθμίδα είναι από ασβεστόλιθο, ενώ το υπόλοιπο τμήμα της είναι από σκωριώδη λάβα. Το οριζόντιο γείσο της επίστεψης αποτελούσαν δύο ή τρεις χωριστές πλάκες, από τις οποίες σώζεται η μία. Το συνολικό ύψος της κατασκευής είναι 0,80 μ. Το δυτικό ήμισυ της κατασκευής πατά σε συμπαγές έδαφος ενώ το ανατολικό καλύπτει εν μέρει την πυρά κατά μήκος.

Τάφος Κ 66: Στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς του δρόμου βρέθηκε η μνημειωδέστερη ταφική κατασκευή του νεκροταφείου (Σχέδ. 23). Το λάκκο της πυράς καλύπτει εν μέρει κρηπίδωμα, που αποτελείται από τρεις βαθμίδες· οι δύο κατώτερες είναι από εντόπιο ασβεστόλιθο, ενώ η ανώτερη από σκωριώδη λάβα. Η χρήση του ηφαιστειακού αυτού πετρώματος σε συνδυασμό με λευκό ασβεστόλιθο ή μάρμαρο συνηθίζεται στη Θήρα από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τους αυτοκρατορικούς χρόνους⁴⁹. Το βάθρο επιστέφεται από μαρμάρινο κυβόλιθο, ύψ. 0,66, μήκ. 1,07 και πλ. 0,65 μ., τη βάση και την άνω απόληξη του οποίου ορίζει κυμάτιο. Στην ταινία του κυματίου της βάσης είναι χαραγμένο το εξής επίγραμμα:

*ΠΑΡΘΕΝΙΚΑΣ: ΤΟΔΕ ΜΝΑΜΑ ΦΡΑΣΙΣΘΕΝΟΣ
ΗΕΡΙ ΘΑΝΟΙΣΑΣ ΔΑΜΟΚΛΕΙ ΕΣΤΑ ΣΕ ΚΑΣΙΣ
ΣΕ Τ ΑΝΠΟΘΕΣ ΑΙΣΑ*

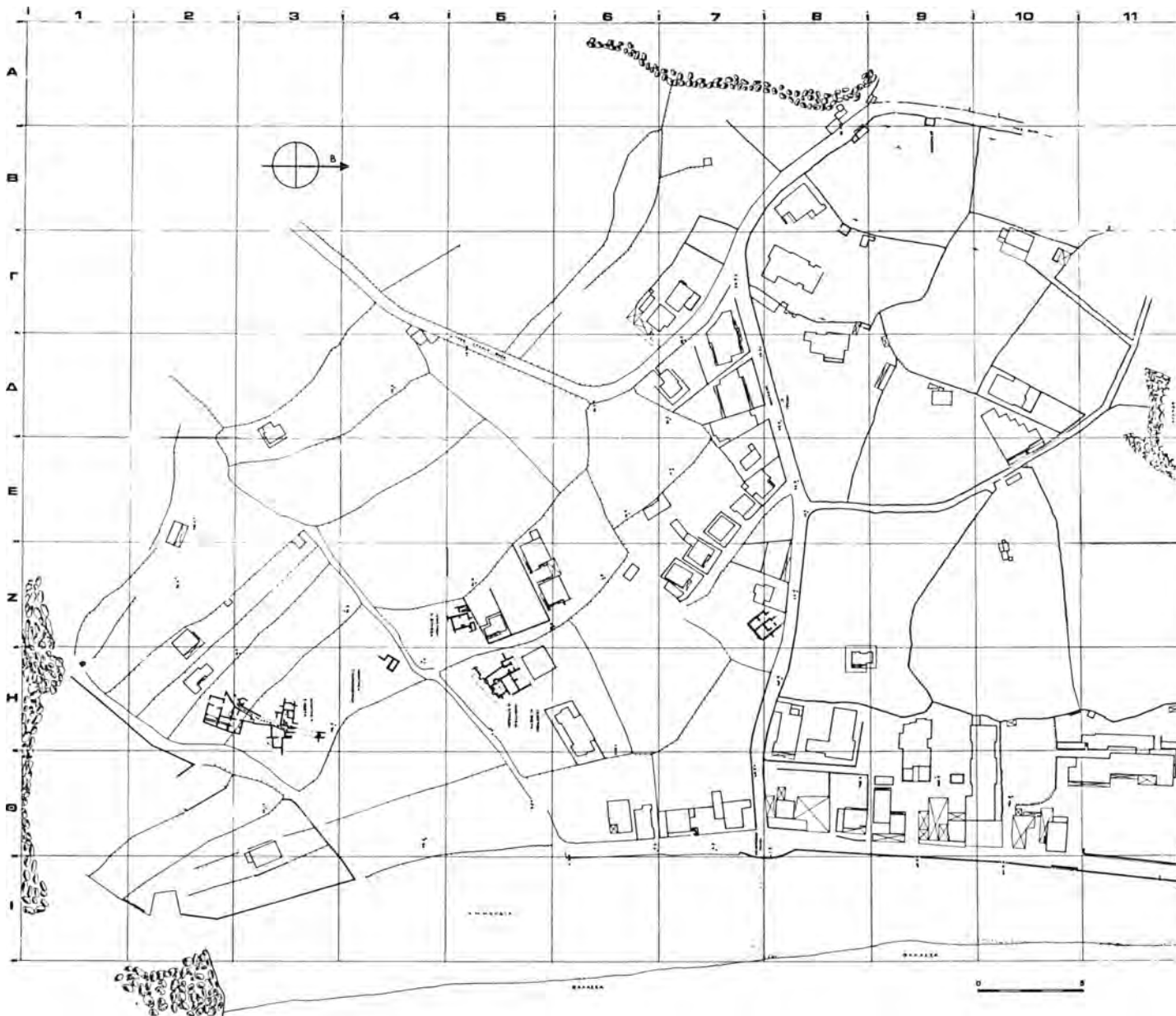
Στο βόρειο ακάλυπτο τμήμα του λάκκου της πυράς, μήκ. 0,45 μ., βρέθηκε μικρός θηραϊκός κρατηρίσκος, που εξωτερικά ήταν στηριγμένος με μικρές πέτρες και τον εκάλυπτε λεπτή σχιστολιθική πλάκα. Ο κρατηρίσκος περιείχε τα καμένα οστά της Παρθενίκας.

Στο στρώμα της πυράς βρέθηκαν τρία πήλινα ειδώλια, τρεις πήλινες προτομές, μία ταινιωτή αττική κύλικα, δύο ροδιακά ληκύθια με σφαιρικό σώμα και χάλκινες ψήφοι περιδεραίου.

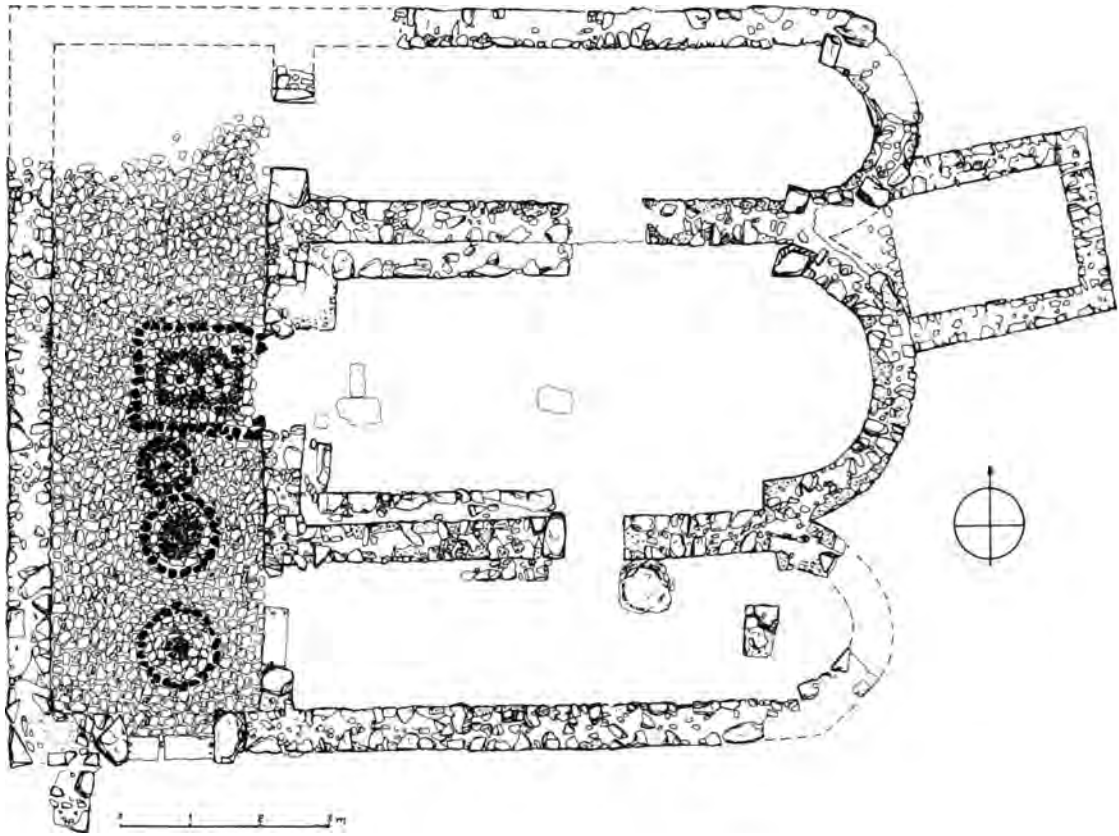
Τάφος Κ 67: Η βορειοανατολική γωνία του τάφου της Παρθενίκας εφάπτεται στο κρηπίδωμα άλλης κατασκευής, ανάλογης με τις προηγούμενες (Σχέδ. 23). Η κατώτατη βαθμίδα της είναι από ασβεστόλιθο και το υπόλοιπο τμήμα της από σκωριώδη λάβα. Στην πρόσθια όψη της τράπεζας που είναι, όπως και το γείσο συμφυής με τον κυβόλιθο, είναι γραμμένο το όνομα *ΗΕΣΤΙΑΙΟ*. Η κατασκευή, που καλύπτει πυρά, έχει συνολικό ύψος 0,70 και πλάτος 0,75 μ.

Σύριζα στην ανατολική παρειά της ταφικής κατασκευής του Εστιαίου και 0,15 μ. χαμηλότερα από την άνω επιφάνεια του γείσου της βρέθηκε στη θέση του, το πρόσθιο τμήμα πήλινου οικίσκου, το οποίο στηρίζεται επάνω σε οριζόντια τοποθετημένη σχιστολιθική πλάκα, που ορίζεται στα νότια

49. ΠΑΕ 1965, σ. 184.

Σχέδ. 19. Θήρα. Καμάρι. Τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου της περιοχής.

Σχέδ. 20. Θήρα. Καμάρι. Κάτοψη της βασιλικής.

και βόρεια από σειρά μεγάλων πλακοειδών λίθων (Σχέδ. 24· Πίν. 317 α-β). Ο οικίσκος πρέπει να καταστράφηκε κατά την κατασκευή ρωμαϊκού τάφου, που βρίσκεται στα ανατολικά, στα τοιχάρια και την επίχωση του οποίου βρέθηκαν πολλά τεμάχια του οικίσκου. Στο περιεχόμενο του οικίσκου πρέπει να ανήκουν τρία ειδώλια, χαλκά φιαλίδια και όστρακα μικρογραφικών αγγείων, τα οποία βρέθηκαν σκόρπια γύρω του. Τα τεμάχια του οικίσκου που διασώθηκαν είναι αρκετά για την αποκατάστασή του. Ο οικίσκος, που έχει μήκος 0,46, πλάτος 0,40 και ύψος 0,405 μ., παριστά ένα διμερές ορθογώνιο κτίριο με καμπυλόγραμμη στέγη. Στο μέσο του δαπέδου μια κυκλική οπή δηλώνει ίσως την εστία. Δυστυχώς το τμήμα της οροφής πάνω από την εστία δεν σώθηκε. Στο μέσο των δύο μακρών και του οπισθίου στενού τοίχου υπάρχει ανά ένα παράθυρο.

Οι ρωμαϊκοί τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, πρόχειρα κατασκευασμένοι, τα τοιχώματά τους αποτελούν όρθια τοποθετημένες πέτρες, καλύπτονται με σχιστολιθικές κυρίως πλάκες, αλλά και με κάθε άλλο πρόσφορο υλικό. Ελάχιστοι από αυτούς είναι

χτισμένοι με ασβεστόλασπη. Ο προσανατολισμός τους είναι σχεδόν πάντοτε από Β. προς Ν. και στις περισσότερες περιπτώσεις η κεφαλή του νεκρού είναι στραμμένη προς Ν. Μέσα στους τάφους βρίσκονται συνήθως διαλυμένα γυάλινα δακρυδόχα ή πήλινοι λύχνοι καθώς και οστέινες βελόνες ή υπολείμματα χάλκινων αντικειμένων. Σιδερένια καρφιά μαρτυρούν τη χρήση ξύλινου φερέτρου. Η κατασκευή των ρωμαϊκών τάφων ανάμεσα στους αρχαίους δεν έχει προκαλέσει πολλές ζημιές στους τελευταίους, διότι συνήθως μεσολαβεί μεταξύ τους αρκετό πάχος επίχωσης.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΣΙΓΓΑΛΑΣ

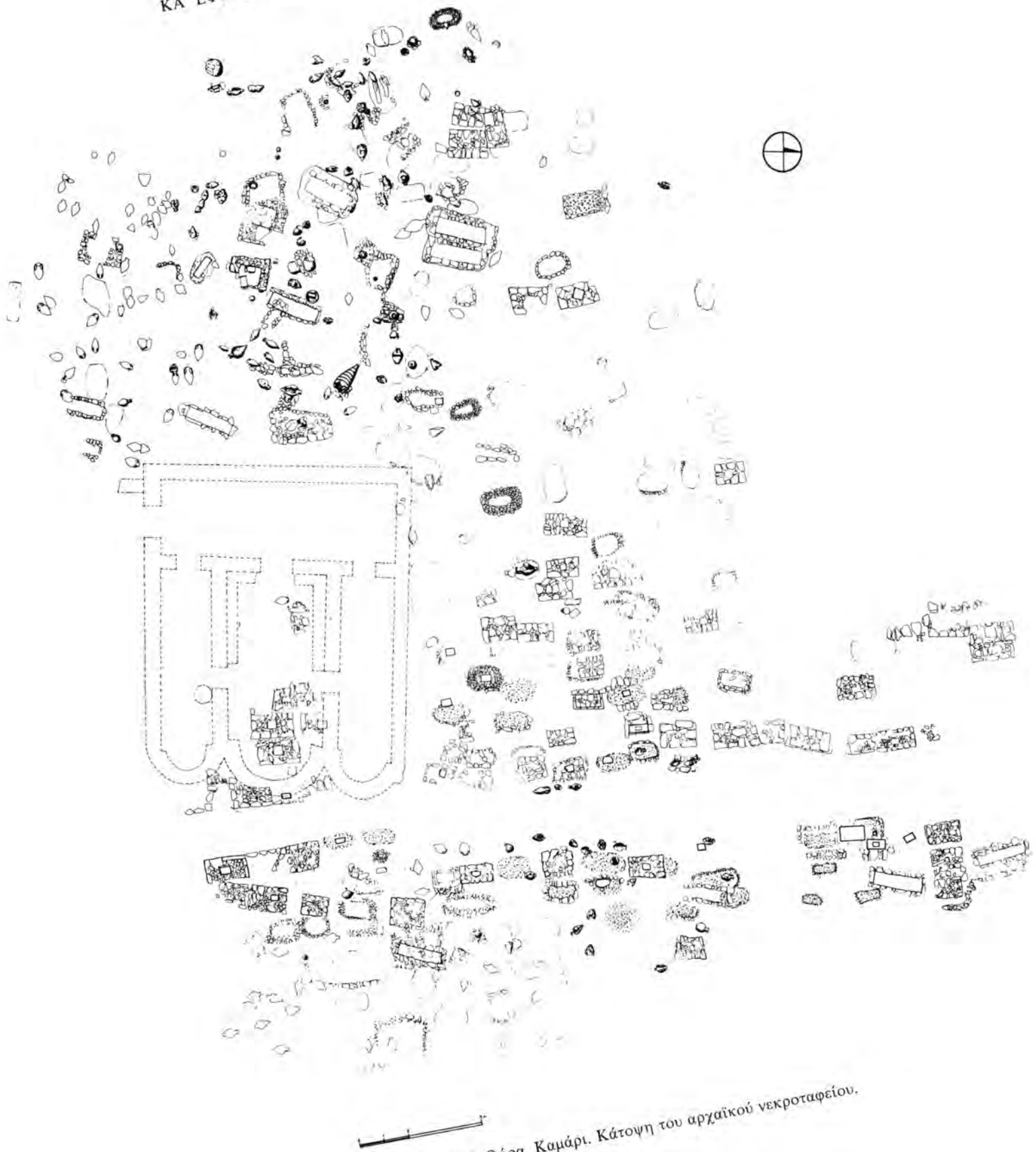
ΙΟΣ

Αρχαία Πόλη

Οικόπεδο Κ. και Ι. Κώνστα

Οι επιφανειακές έρευνες που αρχίσαμε κατά το

ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

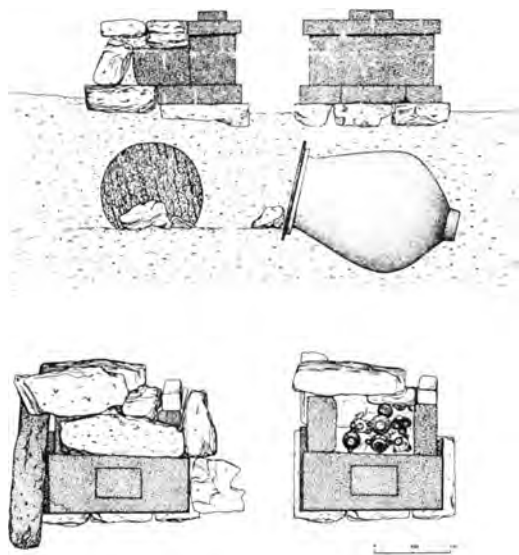
Σχέδ. 21. Θήρα. Καμάρι. Κάτοψη του αρχαίου νεκροταφείου.

1982⁵⁰ και συνεχίζουμε ως σήμερα στην Αρχαία Πόλη της Ύτου (λόφος του Κάστρου της σημερινής Χώρας) βοήθησαν στο να γίνει κατανοητό το σύστημα οχύρωσης και η πορεία του τείχους. Σημαντικά στοιχεία για τα θέματα αυτά προσέφερε και η σωστική ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου που έγινε κυρίως κατά το 1984 και συμπληρώθηκε κατά το 1988.

Το οικόπεδο Κώνστα βρίσκεται στην ένωση του ασφαλτοστρωμένου δρόμου Γυαλού - Μυλοπότα και του παλιού πλακόστρωτου δρόμου Γυαλού - Χώρας, δύο δρόμων που ακολουθούν κατά ένα μέρος τη νότια και ανατολική πορεία του αρχαίου τείχους (Σχ έδ. 25). Το τείχος σώζεται ενσωματωμένο στις ξερολιθιές που περιφράσσουν το οικόπεδο (Σχ έδ. 26· Πίν. 318 α). Η θέση είναι ιδιαίτερα σημαντική για δύο λόγους: πρώτον επειδή εκεί το τείχος σώζεται πολύ καλά και δεύτερον επειδή αλλάζει κατεύθυνση, στρίβει από Ν. προς Α. και χάνεται στη συνέχεια κάτω από τη Χώρα (Πίν. 318 β). Η ανασκαφή είχε από την αρχή διπλό σκοπό: να ερευνηθεί το τείχος και να διαπιστωθεί αν υπήρχαν αρχαιότητες στο υπόλοιπο οικόπεδο. Τομές χαράχθηκαν σε όλο το οικόπεδο και μία από αυτές, η μεγαλύτερη, σύρριζα στο τείχος (Σχ έδ. 25, τομή Α).

Ως προς το τείχος η έρευνα έδωσε τα παρακάτω αποτελέσματα. Το τείχος είναι κατασκευασμένο από επιμήκεις ογκολίθους ντόπιου σχιστόλιθου. Οι ογκόλιθοι έχουν διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό με αποτέλεσμα να γίνεται δύσκολα αντιληπτό το οικοδομικό σύστημα που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του. Παρόλα αυτά δίνεται η εντύπωση ότι στην περιοχή του οικοπέδου Κώνστα και στη νότια πλευρά του τείχους γενικότερα έχει χρησιμοποιηθεί σε ορισμένα σημεία το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα. Το πάχος του είναι 2,10 μ. και το σωζόμενο ύψος του από το κατάστρωμα του δρόμου 3 ως 4 μ. Κοντά στο δυτικό όριο του οικοπέδου και σε ύψος 2,50 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου, σώζεται σε άριστη κατάσταση άνοιγμα που διατροπούσε το τείχος, ύψ. 1, πλ. 0,40 και μήκ. 1,60 μ., ίσου με το πάχος του τείχους στο σημείο αυτό (Σχ έδ. 25-26, τομή Α-Α· Πίν. 318 β).

Σε απόσταση 12 μ. από το δυτικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η δυτική απόληξη τοίχου (ΤΒ), πάχ. 1,90 μ., παράλληλου προς το τείχος και προ-

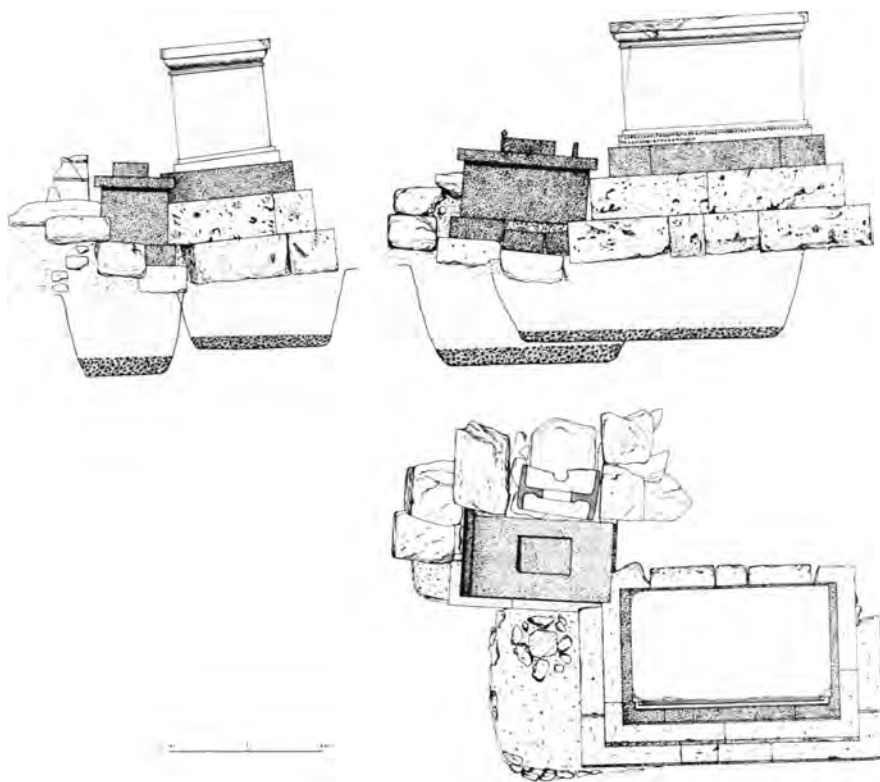
Σχ έδ. 22. Θήρα. Καμάρι. Κάτωψη, όψη και τομή του τάφου Κ 27.

σκολλημένου στην εσωτερική παρειά του (Σχ έδ. 25-26, τομή Β-Β). Ο τοίχος αυτός είναι μεταγενέστερος από το τείχος αφού δε δένει με αυτό και έχει θεμελιωθεί σε πολύ υψηλότερο επίπεδο. Φαίνεται μάλιστα ότι χτίστηκε για λόγους αντιστήριξης ακριβώς στο ευαίσθητο σημείο που το τείχος αλλάζει κατεύθυνση.

Η τομή σύρριζα στο τείχος δεν έφθασε στο φυσικό έδαφος λόγω της στενότητας του χώρου, ώστε να είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγησή του. Τα κατώτερα όμως στρώματα που ερευνήθηκαν έδωσαν κεραμική των κλασικών και αρχαϊκών χρόνων. Επομένως ορισμένα τμήματα του τείχους είναι δυνατό να κατασκευάστηκαν κατά τους χρόνους αυτών ενώ η γενική εικόνα που δίνει συνηγορεί για μια χρονολόγηση μεγάλων τμημάτων του στους ελληνιστικούς χρόνους.

Στο υπόλοιπο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λείψανα μιας φάσης της πόλης που τοποθετείται χρονικά με βάση την κεραμική (Πίν. 319 α) στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Η μεγάλη έκταση του οικοπέδου μας ανάγκασε να χαράξουμε τις τομές μακριά τη μία από την άλλη με αποτέλεσμα να μην αποκαλυφθούν ολόκληρα κτιριακά σύνολα αλλά μόνον τμήματα κτιρίων (Σχ έδ. 25-26· Πίν. 319 β, 320 α). Στα βορειοανατολικά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν βοηθητικοί χώροι κάποιου κτιρίου, τουαλέτα και μαγειρείο (Χ1-Χ4), όπως φαίνεται από την

50. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 359, Πίν. 239 α, γ.

Σχέδ. 23. Θήρα. Καμάρι. Κάτοψη, όψη και τομή των τάφων K 66 και K 67.

αποχετευτική εγκατάσταση και την εστία που βρέθηκαν σε αυτούς (Σχέδ. 24, τομή ΣΤ· Πίν. 320 α). Στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου ήλθαν στο φως πλακόστρωτοι χώροι (X7-X8) ενός κυρίως κτιρίου με εισόδους που διαθέτουν μαρμάρινα σχιστολιθικά κατώφλια (Σχέδ. 24, τομή Α· Πίν. 319 β). Οι τοίχοι των κτιρίων είναι κατασκευασμένοι από μικρές ακανόνιστες ή πλακωτές πέτρες και ως συνδετικό υλικό έχουν τη λάσπη. Ορισμένοι από αυτούς φέρουν ίχνη επιχρίσματος. Το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος τους δεν ξεπερνά το 1,50 μ.

Η ανασκαφή έδειξε ότι η αρχαία πόλη είναι οργανωμένη γύρω από την κορυφή του λόφου του Κάστρου και περικλείεται από το τείχος. Το αποχετευτικό της σύστημα είναι αρκετά πολύπλοκο. Μικροί αγωγοί (Α2, Α3, Α5) κατασκευασμένοι από τετράγωνες πλάκες οδηγούν τα λύματα των κτιρίων σε κεντρικό αγωγό (Α1/Α4) που περιβάλλει την πόλη παράλληλα προς το τείχος και σε απόσταση 2,50 μ. περίπου από αυτό (Σχέδ. 24· Πίν. 320 β).

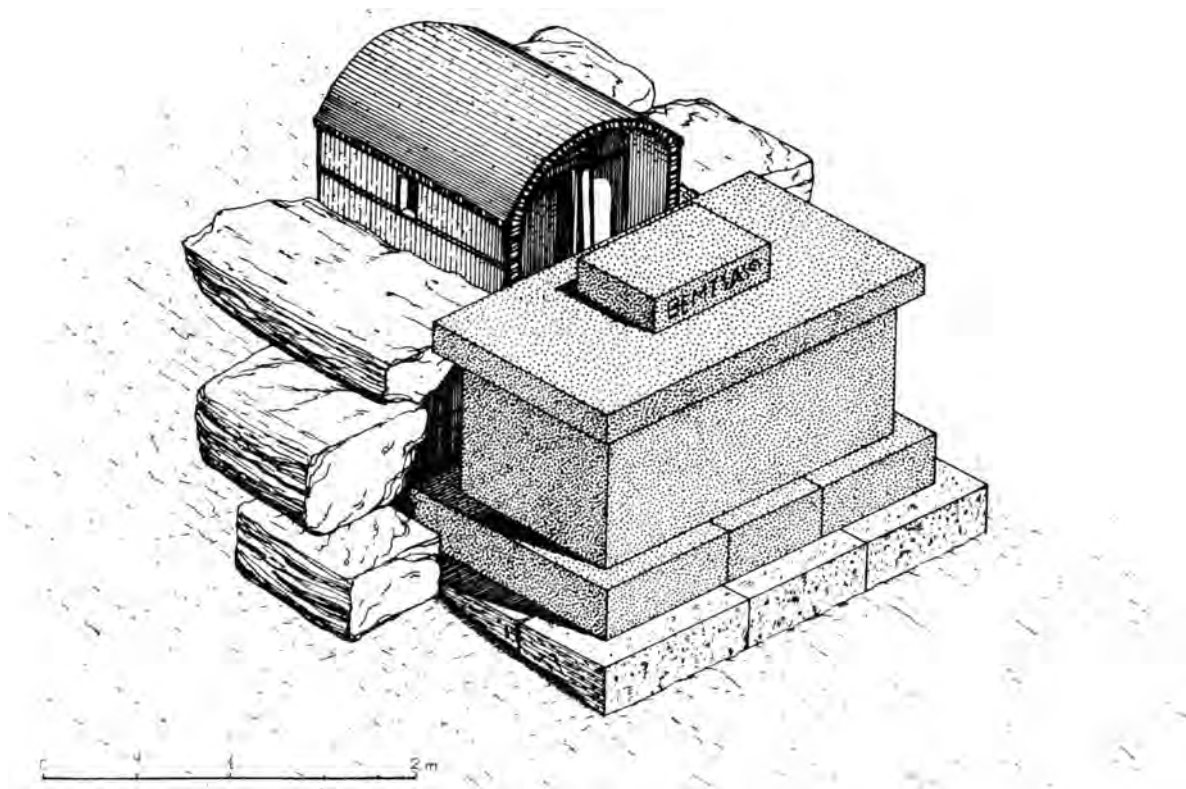
Κτιριακά λείψανα παλιότερων φάσεων δε βρέθηκαν σε καμία από τις τομές, σε μία όμως τομή,

κάτω από το στρώμα της φάσης στην οποία ανήκουν τα κτίσματα, επισημάνθηκε ελληνοιστικό στρώμα με ελάχιστα όστρακα και πιο κάτω, όπου το έδαφος ήταν αμμώδες, διαταραγμένο στρώμα που περιείχε ανάμεικτη ελληνοιστική, κλασική και αρχαϊκή κεραμική καθώς και πολλές χονδροειδείς λεπίδες οψιανού.

Πύργος της Μερσινιάς

Το 1984, κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας στην περιοχή της Μερσινιάς, εντοπίσαμε τα λείψανα κυκλικού, πιθανώς ελληνοιστικού, πύργου που ήταν άγνωστος ως τότε (Πίν. 321 α-β). Τον πύργο και την ευρύτερη περιοχή του μελετήσαμε λεπτομερέστερα το 1988.

Η Μερσινιά είναι ένα υψίπεδο που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του όρμου του Μυλοπότα και σε υψόμετρο 248 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Στο κέντρο του υπάρχει ένας νεότερος εγκαταλελειμένος οικισμός κτηνοτρόφων και δίπλα του ο πύργος που προαναφέρθηκε. Ο πύργος έχει διάμε-

Σχέδ. 24. Θήρα. Καμάρι. Σχεδιαστική αναπαράσταση του τάφου K 67 και του οικίσκου.

τρο 8,5 μ. και μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος 1 μ. Είναι χτισμένος από ορθογωνισμένους όγκους πράσινου σχιστόλιθου οι μεγαλύτεροι από τους οποίους έχουν μήκος 1,80 μ., και το σύστημα τοιχοδομίας του μπορεί να χαρακτηριστεί ακανόνιστο ορθογώνιο. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του είναι ορατοί τρεις δόμοι ενώ στο βορειοανατολικό η καταστροφή είναι μεγαλύτερη και δεν είναι δυνατό να διακριθούν δόμοι. Η μεγαλύτερη καταστροφή του τμήματος αυτού οφείλεται ίσως στην ύπαρξη ανοιγμάτων εκεί.

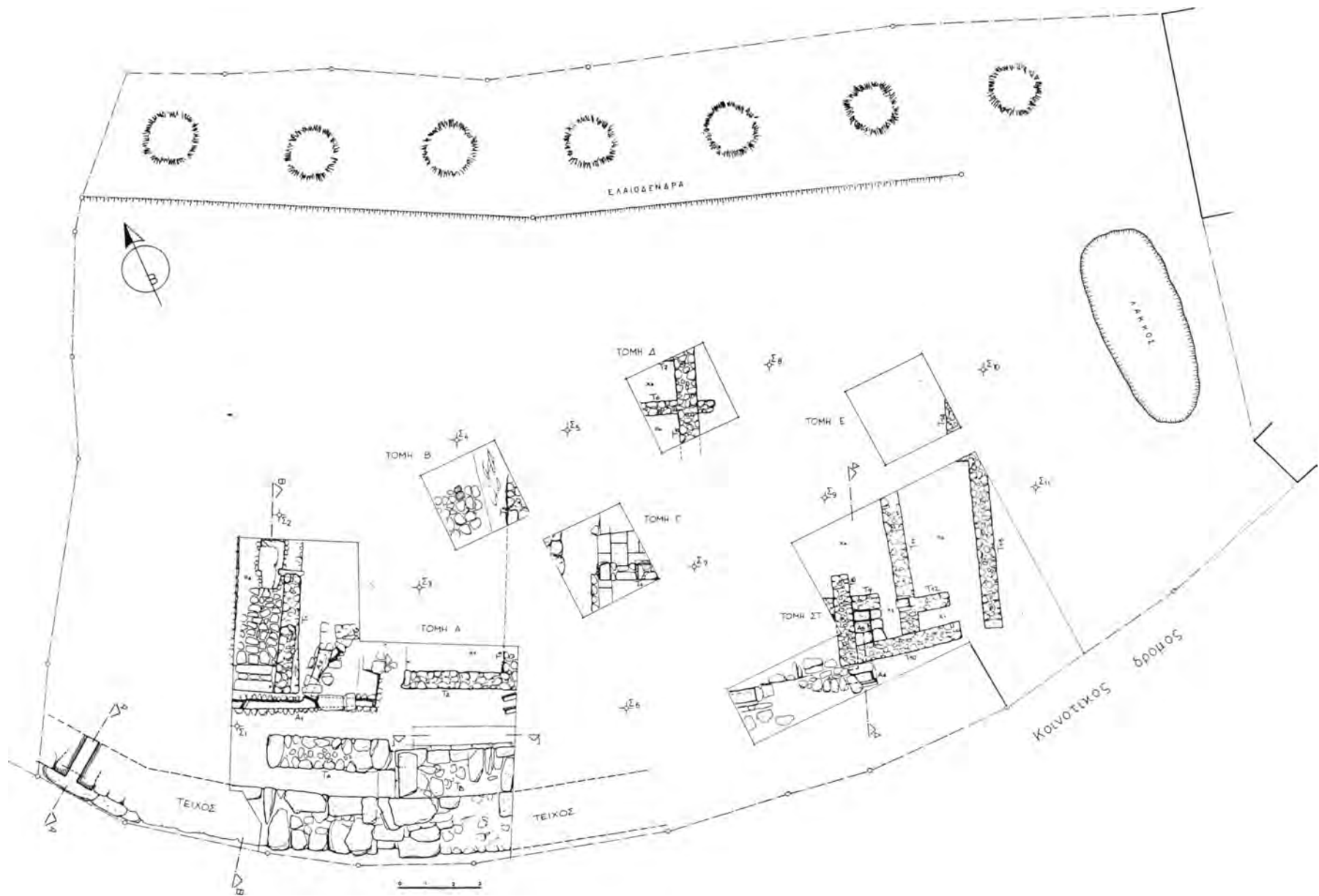
Ο ρόλος του πύργου ως παρατηρητηρίου είναι πιθανότατος εξαιτίας της θέσης του. Από το υψίπεδο της Μερσινιάς είναι ορατές η Σίκινος και η Θήρα και επομένως θα ήταν εύκολα να αντιληφθεί κανείς από τον πύργο τα πλοία που πλησίαζαν στην Ίο από Ν. ή Δ.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

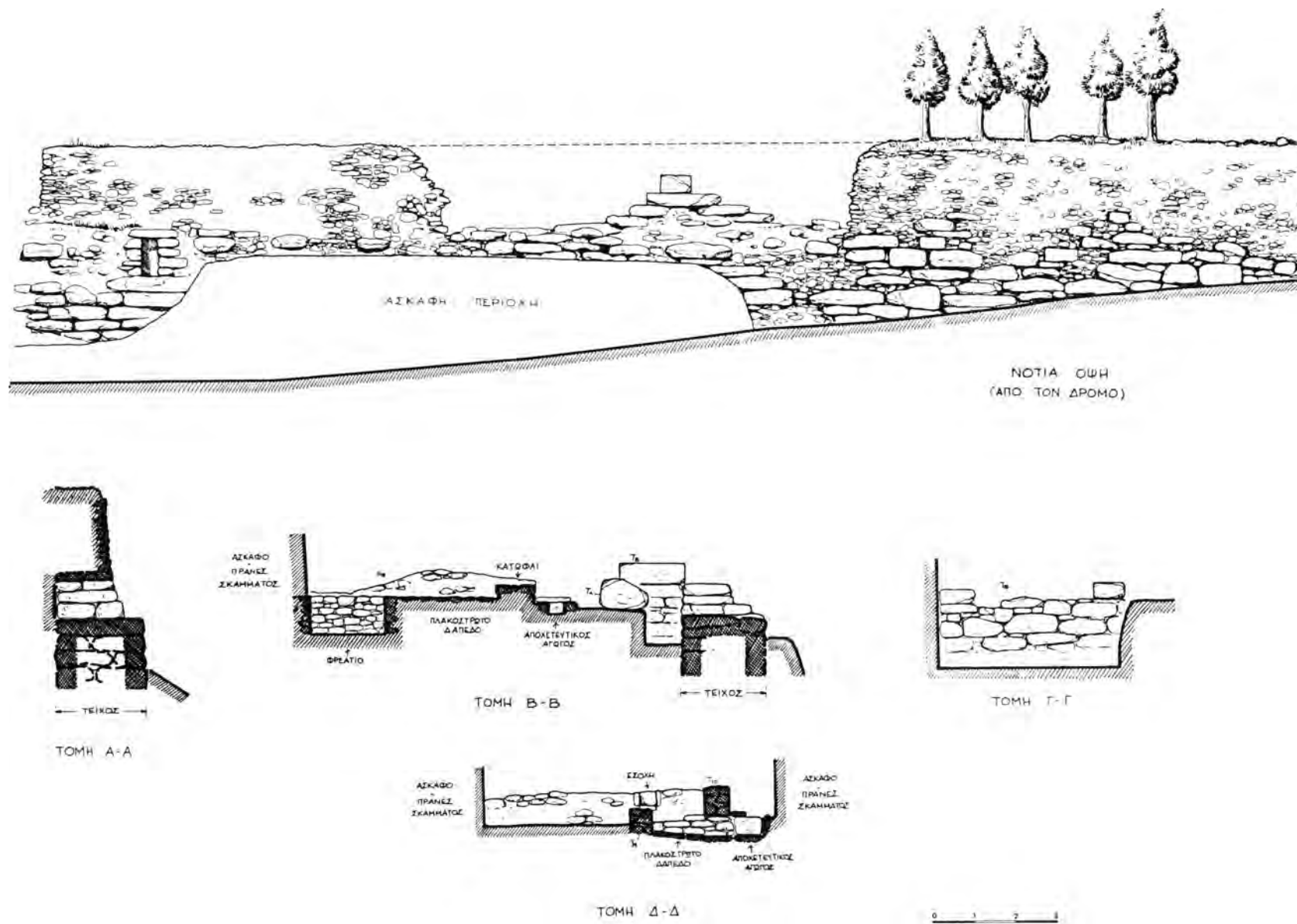
ΔΗΛΟΣ

Θέατρο

Η ανασκαφή διήρκεσε από την 1η ως τις 12 Αυγούστου και απασχολήθηκαν σ' αυτήν τρεις εργάτες. Ο κύριος στόχος της ήταν η μελέτη των αναβαθρών προσέλευσης στο κοίλο του θεάτρου. Σύμφωνα με τους Y. Béquignon και J. Replat¹, μόνο η ανατολική αναβάθρα, η οποία οδηγεί στην κορυφή του θεάτρου, θα ανήκε στο αρχικό οικοδόμημα. Οι δύο άλλες, που οδηγούν στο διάζωμα, θα πρέπει να κα-

Σχέδ. 25. Ίος. Οικόπεδο Κ. και Ι. Κώνστα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 26. Ός. Οικόπεδο Κ. και Ι. Κώνστα. Όψη και τομές της ανασκαφής.

τασκευάστηκαν αργότερα. Οι εργασίες μας οδηγούν στην αναθεώρηση αυτής της άποψης.

Η βόρεια αναβάθρα

Η οργανική συνοχή του δυτικού τοίχου της βόρειας αναβάθρας και του τοίχου του κοίλου επιβεβαιώνει ότι οι δύο κατασκευές ήταν σύγχρονες. Υπάρχουν εντούτοις εμφανή ίχνη ανακατασκευής του αναλήμματος, που στην ανατολική πλευρά βρίσκεται δίπλα στο πέρασμα από την κορυφή της αναβάθρας στο διάζωμα (διάταξη ευθύγραμμη και όχι καμπυλόγραμμη όπως το σύνολο του αναλήμματος, θεμέλια που εξέχουν, αρμοί με λιθολόγημα από μικρές πέτρες, χρήση κονιάματος, λίθοι με χαραγμένα επάνω τους γράμματα).

Ανοίχτηκαν δύο τομές, η μία στο ανώτερο τμήμα της αναβάθρας (SI), στο κάτω μέρος του ανασκευασμένου τοίχου, και η άλλη στο κατώτερο τμήμα της αναβάθρας (SII), σε μία ζώνη όπου δεν είχε γίνει καμιά εργασία ανακατασκευής (Πίν. 322 α). Και στις δύο δοκιμαστικές τομές παρουσιάστηκε η ίδια εναλλαγή επίχωσης με πολλά μικρά κομματάκια γρανίτη και στρώματος με αποξέσματα μαρμάρου, αλλά ενώ στη SII τα δύο αυτά στρώματα προσκρούουν στη θεμελίωση του τοίχου του κοίλου, στη SI περνούν κάτω από τα θεμέλια του ανασκευασμένου του τοίχου.

Η ανατολική αναβάθρα

Η οργανική συνοχή του βόρειου τοίχου της ανατολικής αναβάθρας και του τοίχου του κοίλου, καθώς και το ότι η επιφάνεια του τμήματος του αναλήμματος, που ήταν αρχικά καλυμμένο από την επίχωση του ανώτερου πλατύσκαλου της αναβάθρας, δεν παρουσιάζει προεξοχές, δεν αφήνουν καμιά αμφιβολία για το ότι αυτή η πρόσβαση και το κοίλο έχουν κατασκευαστεί συγχρόνως (η ανωδομή του τοίχου στήριξης της δεν σώζεται). Ανακαλύψαμε την ευθυνηρία στα 3 μ. περίπου στο κάτω μέρος του πλατύσκαλου πρόσβασης στο κοίλο, αλλά μάταια αναζητήσαμε τη συνέχειά της προς Ν. (SIV) όπου ο βράχος εμφανίζεται μερικά εκατοστά κάτω από το σημερινό επίπεδο του εδάφους.

Η νότια αναβάθρα

Ο δυτικός τοίχος της νότιας αναβάθρας προσκρούει στον τοίχο του κοίλου σε μια αυλάκωση κατασκευασμένη γι' αυτό το σκοπό. Αυτή η απουσία σύνδεσης είναι αρκετή απόδειξη για το ότι η αναβάθρα ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική

φάση από το ανάλημα. Το τμήμα του αναλήματος που ανατολικά βρίσκεται δίπλα στην πρόσβαση του διαζώματος, είχε διαλυθεί, όπως ακριβώς και το αντίστοιχο του βόρεια, αφού πρώτα χαράχθηκαν γράμματα επάνω στους λίθους του και κατόπιν στήθηκε πάλι σε ευθύγραμμη διάταξη. Μία τομή που διέσχισε την αναβάθρα από Β. προς Ν. (SIII), έδειξε ότι αυτές οι εργασίες ήταν σύγχρονες με την κατασκευή της αναβάθρας.

Έτσι καταλήξαμε να αποδώσουμε τη βόρεια και την ανατολική αναβάθρα στην πρώτη φάση κατασκευής του κοίλου. Η νότια αναβάθρα κατασκευάστηκε αργότερα. Κατά την κατασκευή της τα τμήματα του αναλήματος που βρίσκονταν δίπλα στη βόρεια και στη νότια πρόσβαση από τα ανατολικά, ανακατασκευάστηκαν πιθανώς για την ανέγερση των μνημειακών θυρών στην κορυφή των τριών αναβαθρών.

Η σκηνή

Η νότια στοά της σκηνής ανασκάφηκε εξ ολοκλήρου. Ο γρανιτώδης βράχος, που είχε προφανώς εξομαλυνθεί κατά την κατασκευή του μνημείου, ήρθε στο φως σε μικρό βάθος (0,10 μ. κάτω από το επίπεδο της ορχήστρας). Είχε κοπεί για την εγκατάσταση του νότιου βραχίονα του αγωγού που διέσχιζε τη στοά για την αποχέτευση των υδάτων από την ορχήστρα στη δεξαμενή του θεάτρου (Πίν. 322 β). Στο τέλος των εργασιών όλες οι τομές επιχματώθηκαν.

JEAN CHARLES MORETTI

Η αγροικία με τις παραστάδες από γρανίτη

Η τρίτη ανασκαφική περίοδος στη θέση της αγροικίας διήρκεσε από τις 6 Ιουνίου ως τις 11 Ιουλίου 1988. Πήραν μέρος ένας αρχιτέκτονας, τρεις φοιτητές και δύο εργάτες. Στην προηγούμενη περίοδο είχαμε αποκαλύψει, μετά από αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, μια πρώτη εσωτερική κάτοψη της αγροικίας. Φέτος έπρεπε να επαληθεύσουμε την ακρίβεια της κάτοψης και να ερευνήσουμε τη στρωματογραφία πολλών δωμάτων.

Εννέα δοκιμαστικές τομές διαφόρων διαστάσεων χωροθετήθηκαν σύμφωνα με τη διαμόρφωση των δωμάτων. Στο τέλος της περιόδου πολλοί από τους μάρτυρες που χώριζαν αυτές τις τομές ανασκάφηκαν για να διευκρινιστεί η σχέση μεταξύ των διαφορετικών χώρων.

Συγκρίνοντας τη νέα κάτοψη μ' αυτήν που πα-

ρουσιάσαμε στην προηγούμενη έκθεση θα διαπιστώσουμε ότι η βορειοδυτική γωνία της αγροικίας καταλαμβάνεται από δύο και όχι από ένα δωμάτιο· το ένα από αυτά όμως δεν έχει ανεξάρτητη είσοδο όπως οι άλλες αίθουσες του βόρειου τμήματος. Στο τμήμα του δυτικότερου δωματίου που μπορέσαμε να ερευνήσουμε, ανακαλύψαμε μια εγκατάσταση της οποίας ο προορισμός παραμένει προς το παρόν αιγιματικός: αποτελείται από παράλληλα και κάθετα τοιχάρια που ορίζουν πολύ στενούς χώρους. Σύμφωνα με το υλικό που βρέθηκε στο σημείο αυτό μπορεί να πρόκειται για ένα χώρο όπου ίσως γίνονταν εργασίες σχετικές με δημητριακά.

Επιβεβαιώθηκε από την ανασκαφή ότι ο μεγάλος χώρος αποτελεί την αυλή της αγροικίας· στα βόρεια, μπροστά στα δωμάτια (d) και (b) βρίσκεται μια παστάδα, πλ. 2 μ., σκεπασμένη χωρίς αμφιβολία με μια μονόριχτη στέγη που τα άκρα της στηρίζονται στους τοίχους ρ και κ και το κέντρο της σε μια κολόνα από γρανίτη, ύψ. 2 μ., που βρέθηκε να κείται μπροστά στην είσοδο του δωματίου (d). Η παστάδα χωρίζεται από την αυλή με τοιχάριο που μετατρέπεται σε στυλοβάτη και δηλώνεται στο δάπεδο με μια αράδα πλάκες παράλληλες με τον τοίχο γ. Στη βορειοδυτική γωνία, δίπλα στο μικρό χώρο (h) και κοντά στην είσοδο του (d), βρίσκεται ένας μικρός οικιακός φούρνος, αρκετά καλά διατηρημένος, του οποίου το πήλινο τοίχωμα ήταν στρωμένο με κομμάτια από αμφορείς για θερμική μόνωση. Στη διαμετρικά αντίθετη γωνία της παστάδας βρέθηκε μια εστία.

Τέλος, η αυίδα που σχηματιζόταν στη βόρεια άκρη του μακρόστενου δωματίου (l), στην ανατολική πλευρά της αυλής, δεν ήταν παρά το ορατό τμήμα ενός κυκλικού κτίσματος, με διάμετρο 2 μ. περίπου· ο ακριβής προορισμός του δεν μπόρεσε να καθορισθεί. Σε όλα τα σημεία που ερευνήθηκαν σε βάθος μέχρι τη στάθμη κατοίκησης, δωμάτια ή αυλή, διαπιστώσαμε την παρουσία πλακόστρωτων από γρανίτη, συχνά ακανόνιστων που συμπλήρωναν το γρανιτικό υπέδαφος και το ισοστάθμιζαν για να σχηματίσουν τα δάπεδα.

Το υλικό που βρέθηκε στα πιο βαθιά στρώματα και πάνω στα δάπεδα επιβεβαιώνει την υπόθεση εγκατάλειψης του χώρου στον 1ο αι. π.Χ. Όμως παρατηρούμε ίχνη ορισμένων ύστερων μετατροπών (τοιχοί με προσανατολισμό άσχετο με τον ορθογωνισμό της αρχικής κάτοψης), που είναι δύσκολο να αποδώσουμε σε νέα μόνιμη κατοίκηση, εφόσον δεν βρέθηκε κανένα ίχνος κεραμικής και δεν μπορούμε να τη χρονολογήσουμε. Ας σημειώσουμε ακόμη ότι μέσα στο μικρό χώρο (k), βρέθηκε ένας σκελετός

θαμμένος σε μικρό βάθος εντελώς εξαρθρωμένος και χωρίς κανένα σχετικό εύρημα.

Μια τελευταία ανασκαφική περίοδος θα ήταν απαραίτητη για την ολοκλήρωση της αποκάλυψης της αγροικίας με την καλύτερη κατανόηση του κτιρίου και των εγκαταστάσεών του. Θα πρέπει να γίνουν προσεκτικές παρατηρήσεις πάνω στα κτίσματα, που θα οδηγήσουν σε μια σχετική χρονολόγηση των τοίχων, οι οποίοι είναι οι μόνοι μάρτυρες των μετατροπών της κάτοψης που γνώρισε η αγροικία στους τέσσερις αιώνες της ζωής της. Με αυτήν την προοπτική θα ήταν απαραίτητη μια λογική προθεσμία που θα επέτρεπε τη μελέτη πριν προχωρήσουμε στην επιχωμάτωση του συνόλου.

MICHÈLE BRUNET

Το οικοδόμημα του «Ακρωτηρίου με τις παραστάδες»

Οι έρευνες στο οικοδόμημα του «Ακρωτηρίου με τις παραστάδες» επεκτάθηκαν το 1988 σε μια σειρά από δοκιμαστικές τομές.

Σκοπός της φετινής ανασκαφής ήταν να επαληθεύσουμε τη διάταξη της εγκατάστασης που παρατηρήσαμε τα προηγούμενα χρόνια και να επιβεβαιώσουμε τα χρονολογικά όρια τα οποία είχαμε τότε προτείνει: οικοδόμηση γύρω στο 150 π.Χ., κατόπιν, εγκατάλειψη της εμπορικής χρήσης του κτιρίου την εποχή της παρακμής του νησιού, και ίδρυση μιας οικιστικής μονάδας. Οι εργασίες μας συνεχίστηκαν και στην περιοχή η οποία δεν είχε ερευνηθεί την εποχή της «μεγάλης ανασκαφής», στον άξονα των γραμμών του Decauville που διασχίζουν τον ανασκαφικό χώρο. Σύμφωνα με τον κάναβο που τοποθετήθηκε το 1986, πραγματοποιήσαμε λοιπόν δύο δοκιμαστικές τομές στα E6 και F6.

Δοκιμαστική τομή E6

Στη βόρεια παρυφή αυτού του πρώτου τετράγωνου 5x5 μ. αποκαλύψαμε, σχεδόν στην επιφάνεια, μία ταφή. Όπως και εκείνη που ήρθε στο φως το 1987, 1,50 μ. νοτιότερα, είναι τοποθετημένη πάνω από τα αρχαία στρώματα καταστροφής. Ο σκελετός, ο οποίος διατηρείται σε καλή κατάσταση, είναι σε ύπτια θέση, με σταυρωμένα χέρια και με προσανατολισμό περίπου Δ.-Α. Στον τάφο αυτό δε βρέθηκε τίποτα άλλο. Η θέση του τάφου και η στάση του νεκρού οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για σύγχρονη ταφή.

Στο νότιο τμήμα της δοκιμαστικής τομής ξαναβρήκαμε έναν πλακόστρωτο διάδρομο στη συνέ-

χεια εκείνου που επισημάναμε στο Ε5. Ορίζεται και αυτός στα βόρεια από τοίχο Α-Δ χτισμένο προσεκτικά με γνεύσιο και γρανίτη, πλ. 0,70 μ. Ο νότιος τοίχος ακριβώς ίδιας τοιχοποιίας διακόπτεται από ένα άνοιγμα. Με τον τρόπο αυτό σχηματιζόταν μια κυκλοφοριακή αρτηρία πλ. 2,15 μ., με ελαφρά κλίση, η οποία συνδεόταν με την πρόσοψη των παραστάδων από γρανίτη και επέτρεπε την προσπέλαση σε πλαϊνά δωμάτια. Εξάλλου, κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο, συναντήσαμε ένα σύστημα αποστράγγισης.

Όπως επιβεβαιώνουν όλοι οι τομείς που ανασκάψαμε, το οικοδόμημα δεν είχε εσωτερική αυλή, αλλά ήταν διευθετημένο σε παράλληλους διαδρόμους οι οποίοι καθόριζαν την εσωτερική του διάταξη. Η επικοινωνία από τα νότια το επιβεβαιώνει. Το κατώφλι της από γρανίτη, πλ. 0,885, μήκ. 1,91 και π.χ. 0,12 μ., είχε λαξευθεί για την υποδοχή μιας μονόφυλλης πόρτας και σύστημα κλείθρου· τα ίχνη του θυροστάτη είναι ακόμη ορατά.

Κάτω από τα συντρίμια των τοίχων που τελικά κατέκλυσαν το διάδρομο, αποκαλύφθηκε ένα πολύ φτωχό υλικό, θραύσματα κεραμίδων και αμφορέων, που δεν επιτρέπει νέα χρονολογικά συμπεράσματα. Η λειτουργία του συγκροτήματος παραμένει επίσης ασαφής. Η μόνη βεβαιότητα είναι ότι εδώ, σε αντίθεση με άλλα σημεία που ερευνήθηκαν σε προηγούμενες ανασκαφές, δεν υπάρχουν ίχνη επανεγκατάστασης.

Δοκιμαστική τομή F6

Και εδώ συμβαίνει το ίδιο: τα αρχικά κτίσματα κατέρρευσαν χωρίς να αφήσουν ίχνη β' χρήσης. Επί πλέον, και όπως είχε ήδη παρατηρήσει ο E. Ardaillon, στα τμήματα τα οποία είχε αποκαλύψει

στην πρόσοψη, τα δωμάτια, πριν να εγκαταλειφθούν, εκκενώθηκαν προσεκτικά από το περιεχόμενό τους.

Τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. χωρίζει σε δύο άνισα τμήματα το τετράγωνο των 5x5 μ. Ο τοίχος από γνεύσιο και γρανίτη πλ. 0,65, σωζ. ύψ. 1 μ., σταματάει στα νότια. Στην προέκτασή του, ένα κατώφλι από γρανίτη που αποκαλύφθηκε σε μήκος πάνω από 1,50 μ., ορίζει ένα άνοιγμα πιθανότατα δίφυλλο. Ανοίγει δυτικά σε ένα δωμάτιο που έχει ερευνηθεί ανεπαρκώς. Κάτω από πολύ συμπαγείς όγκους τεράστιων λίθων φθάσαμε σε δάπεδο από πατημένο χώμα σε βάθος πάνω από 2 μ. Εκτός από μερικά κομμάτια κεραμίδια δεν υπάρχει κανένα άλλο υλικό. Μια τομή μπροστά στο κατώφλι μέχρι το στρώμα της άμμου δεν έδωσε περισσότερα αποτελέσματα. Τα νομίσματα που βρέθηκαν έχουν διαβρωθεί από την υγρασία και θα ταυτιστούν με μεγάλη δυσκολία. Στα ανατολικά, το σύστημα επικοινωνίας με το διάδρομο που αποκαλύφθηκε στο Ε6 παραμένει αινιγματικό. Μια κατασκευή που δεν υπάρχει πια, όπως π.χ. μια ξύλινη σκάλα, μπορεί να κάλυπτε τη σημαντική διαφορά στάθμης ανάμεσα στα δύο κατώφλια. Είναι ίσως μια ένδειξη για κάποια δραστηριότητα αποθήκευσης της οποίας όμως μας διαφεύγει η ακριβής λειτουργία.

Επιβάλλεται ένα διπλό συμπέρασμα. Δεν χωράει πια αμφιβολία για τη λειτουργική χρήση αυτού του κτίσματος με τις πολύ μεγάλες διαστάσεις και με την πρωτότυπη εσωτερική οργάνωση. Αυτή η λειτουργία δεν κράτησε πολύ. Αργότερα ο προορισμός του κτιρίου άλλαξε εντελώς: τα τμήματα κοντά στη θάλασσα εγκαταλείφθηκαν ενώ στο εσωτερικό ιδρύθηκε ένας ασήμαντος οικισμός.

HERVÉ DUCHÊNE

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Μέγας Ταξιάρχης στο Μπούργο Κάστρου

Μονόχωρος καμαροσκεπής ναός με δύο ενισχυτικά τεθλασμένα τόξα. Άλλοτε ήταν «καθολικό» μοναστηριού. Το 1780 περιλαμβάνεται στους ενοριακούς ναούς της Χώρας. Ο ναός υπέφερε από μεγάλα προβλήματα υγρασίας μια και είχε κυριολεκτικά καταχωθεί στην ανατολική και νότια πλευρά σχεδόν μέχρι τη στέγη του, από χώματα που είχαν παρυσυρθεί από βροχές και όπου στράγγιζαν τα νερά των υπονόμων των υπερκειμένων σπιτιών του Κάστρου. Αφού απομακρύνθηκαν τα μπάζα από τις δύο αυτές πλευρές του ναού, κατασκευάστηκε κανάλι αποστράγγισης και απορροής των υδάτων κατά μήκος του νοτίου τοίχου του ναού. Ως παρειές του καναλιού κατασκευάστηκαν δύο τοιχία παράλληλα από οπλισμένο σκυρόδεμα, το νότιο εφαπτόμενο του ναού και το άλλο σε απόσταση 1 μ. περίπου.

Για τη θεμελίωσή τους ανοίχτηκαν αυλάκια βάθ. 0,50 μ. Στο ενδιάμεσο διάστημα αφαιρέθηκαν τα χώματα και το κενό γέμισε με πέτρες. Τέλος έγινε πλακόστρωση με ψαρόπλακες της αυλής που δημιουργήθηκε και δόθηκε η κατάλληλη κλίση για να φεύγουν τα νερά της βροχής.

Στην πλευρά του Ιερού, όταν απομακρύνθηκαν τα μπάζα αποκαλύφθηκε ο παλιός αγωγός που υπήρχε για να οδηγεί τα νερά της βροχής που προέρχονται από τη στέγη του ναού, σε διπλανή στέρνα. Αφού καθαρίστηκε ο αγωγός και αποκαταστάθηκε στην παλιά του μορφή, αποκαταστάθηκαν επίσης τα παλιά σκαλοπάτια που υπήρχαν εκεί και οδηγούσαν στη βόρεια αυλή του ναού. Αποκαλύφθηκε επίσης

το παράθυρο της αψίδας του Ιερού το οποίο είχε φραχτεί με πρόχειρη λιθοδομή.

Τέλος έγινε στερέωση των ξερολιθιών που αποτελούν τον περίβολο του προαυλίου του ναού.

ΣΕΡΙΦΟΣ

Παναγία στο Κάστρο

Μικρός, ερειπωμένος σήμερα ναός, που βρίσκεται ανάμεσα στους ναούς του Χριστού και του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου-Ταξιάρχη. Είναι χτισμένος δίπλα σε βράχο τη γραμμή του οποίου ακολουθεί ο βόρειος τοίχος του με αποτέλεσμα να μην είναι ευθύς. Καλύτερα σώζεται ο δυτικός τοίχος με το κωδωνοστάσιο, που προστέθηκε μεταγενέστερα πάνω από τη θύρα εισόδου, και τμήματα του ανατολικού και νότιου τοίχου. Το δομικό υλικό από τη στέγη και τους τοίχους που είχαν καταρρεύσει βρίσκονταν στο εσωτερικό του ναού και ανάμεσά τους είχε φυτρώσει μια συκιά.

Αφού κόπηκε η συκιά άρχισε ο καθαρισμός του εσωτερικού του ναού. Οι πέτρες που προέρχονταν από την τοιχοδομία και που μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε αναστήλωση του ναού τοποθετήθηκαν σε σωρούς. Απομακρύνθηκαν τα χώματα και τα σκουπίδια που με τα χρόνια είχαν συσσωρευτεί στο εσωτερικό του ναού. Αποκαλύφθηκε το πλακόστρωτο δάπεδο που σώζεται μόνο εν μέρει.

Η βόρεια πλευρά του ναού παρουσιάζει αρκετές ιδιορρυθμίες εφόσον εδώ ο βράχος έχει αφεθεί στη φυσική του κατάσταση κι έχει ενσωματωθεί στο εσωτερικό του ναού. Έχει λαξευθεί σε ορισμένα μόνο σημεία κι έχει επιστρωθεί με πλάκες παρόμοιες, με αυτές του δαπέδου δημιουργώντας έτσι «πεζούλια» η πρακτική χρησιμότητα των οποίων είναι τουλάχιστον αμφίβολη. Στον ίδιο αυτό βόρειο τοίχο και συγκεκριμένα στη βορειοανατολική γωνία και όπου η φυσική κοιλότητα του βράχου το επέτρεπε κατασκευάστηκε μικρή κόγχη, που στεγάστηκε με καλά δομημένο θολίσκο. Η ανατολική πλευρά είναι ευθύγραμμη, προφανώς δεν επέτρεπε η διαμόρφωση του εδάφους την κατασκευή αψίδας. Το δάπεδο όμως εδώ στην ανατολική πλευρά είναι λίγο ψηλότερο από το δάπεδο του υπόλοιπου ναού, έτσι ώστε να διακρίνεται ο χώρος του Ιερού.

Στην τοιχοδομία έχουν χρησιμοποιηθεί πολλά μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη διαφόρων εποχών όπως κίονες, σπόνδυλοι μεγάλης διατομής, παλαιохριστιανικός αμφικιονίσκος παραθύρου κ.ά. Οι σπόνδυλοι καθώς και τεμάχια μεγάλων κίωνων έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως στη θεμελίωση του νότιου τοίχου, όπου το απότομο πρηνές και η συ-

νεχής κατολίσθηση των χωμάτων δημιουργούσε στατικό πρόβλημα.

Η θύρα εισόδου βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του δυτικού τοίχου. Πάνω από αυτήν έχει κατασκευασθεί ανακουφιστικό τόξο, το οποίο είναι ορατό μόνο από την εσωτερική πλευρά.

Μπροστά στη θύρα εισόδου στο σημείο, όπου ήταν κατεστραμμένο το δάπεδο αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι. Ο μεγαλύτερος τάφος έχει μήκος 1,73 και πλάτος 0,78-0,80 μ. Καλυπτόταν με τρεις μεγάλες σχιστόπλακες, από τις οποίες έλειπε η μεσαία. Σε βάθος 0,93 μ. από τις καλυπτήριες πλάκες υπάρχει λιθόστρωτο δάπεδο. Οι τρεις πλευρές του τάφου (ανατολική, δυτική και νότια) είναι χτισμένες με πέτρες και συνδετικό κονίαμα, ενώ η βόρεια πλευρά είναι η παρειά του βράχου. Τα χώματα μέσα στον τάφο ήταν διαταραγμένα: υπήρχαν μεγάλες πέτρες, λίγα οστά και τέσσερα τεμάχια κεραμικών αγγείων. Σε καθένα ήταν χαραγμένος σταυρός και τα αρχικά *IC XC NI KA*. Σύμφωνα με τους ντόπιους παρόμοια κεραμικά κομμάτια έβαζαν στο στόμα του νεκρού πριν να τον θάψουν μέχρι πρόσφατα. Πρόκειται για επιβίωση αρχαιοτάτου εθίμου¹. Αφού αφαιρέσαμε ένα μικρό τμήμα του λιθόστρωτου δαπέδου του τάφου αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,15 μ. από τις καλυπτήριες πλάκες δύο μεγάλες σχιστόπλακες που προχωρούν κάτω από τα τοιχώματα του τάφου. Πρόκειται ίσως για δάπεδο παλαιότερου οικοδομήματος. Στο δεύτερο τάφο που αποκαλύφθηκε (μήκος 0,88, πλάτος 0,75, βάθος 0,80 μ. από τις καλυπτήριες πλάκες) βρέθηκαν και πάλι διαταραγμένα χώματα, πέτρες και λίγα οστά.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Θεοτόκος Δήμου Απειράνθου

Συνεχίσθηκαν και αυτό το χρόνο οι εργασίες στον ερειπωμένο ναό της Θεοτόκου του Δήμου στην περιοχή Απειράνθου. Η μετάβαση στο μνημείο, ήταν εξαιρετικά δυσχερής και το συνεργείο, που δούλεψε εδώ, κατέβαλε ιδιαίτερα μεγάλο κόπο και καθημερινά έπρεπε να διανύσει ένα κακοτράχηλο μονοπάτι πεζή μία ώρα από τον αμαξιτό δρόμο της Απειράνθου.

Στην περιοχή της Θεοτόκου, γνωστής παλαιότερα ως εκκλησίας των Αγίων Μηνά, Βίκτωρος και

Βικεντίου υπήρχε αρχικά συνοικισμός όπως προδίδει το τοπωνύμιο Δήμος, και μαρτυρούν οι τάφοι που έχουν βρεθεί κατά καιρούς από τους Απεραθίτες σκάβοντας τα αμπέλια τους.

Το μνημείο είναι μονόκλιτη βασιλική, καμαροσκέπαστη με δύο ενισχυτικά της καμάρας τόξα. Η στέγη του μνημείου είχε καταρρεύσει, καθώς και τμήματα των τοίχων. Όλο αυτό το οικοδομικό υλικό βρισκόταν πεσμένο στο εσωτερικό του ναού. Η απομάκρυνση του πεσμένου δομικού υλικού και ο καθαρισμός του ναού απαιτούσε εξαιρετικά προσεκτική κι επίπονη εργασία. Ανάμεσα στις πέτρες υπήρχαν άπειρα θραύσματα κονιαμάτων και τοιχογραφιών, που περισυλλέχθηκαν προσεκτικά και τοποθετήθηκαν σε ξύλινα κιβώτια για να μεταφερθούν στα εργαστήρια της Εφορείας, όπου θα γίνει και η προσπάθεια αποκατάστασής τους. Από τα μεγαλύτερα κομμάτια της θολοδομίας έγιναν αποτοιχίσεις των τοιχογραφιών και μεταφέρθηκαν επίσης στα εργαστήρια για περαιτέρω συντήρηση (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Γραμματικά).

Όταν καθαρίστηκε το εσωτερικό του μνημείου και αποκαλύφθηκε το δάπεδο, που ήταν στρωμένο με ακανόνιστες πλάκες αποτοιχίσθηκαν και τα τμήματα των τοιχογραφιών που σώζονταν στους πλαϊνούς τοίχους και καλύπτονταν από τα μπάζα. Υπήρχε μόνο ένα στρώμα τοιχογραφιών σε όλη την επιφάνεια του ναού.

Στο παρεκκλήσι που βρίσκεται προσκολλημένο στη νότια πλευρά του ναού υπάρχει εντοιχισμένη η επιγραφή με τη χρονολογία 1281². Εδώ έγινε επιτόπια συντήρηση και μερική στερέωση των τοιχογραφιών που σώζονταν. Στη συνέχεια έγινε πρόχειρη στέγαση του παρεκκλησίου με ξύλα - κεραμίδια, προκειμένου να προφυλαχθούν οι τοιχογραφίες από τις βροχές.

Στο τέλος έγινε καθαρισμός του περιβάλλοντος χώρου έτσι ώστε να είναι εύκολη η αποτύπωση του μνημείου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΣΕΡΙΦΟΣ

Στα εργαστήρια της Εφορείας ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης δύο εικόνων από την Αγία

1. Δ. Πάλλας, Σαλαμινιακά, ΑΕ 1950-51, σ. 166.

2. Γ. Δημητροκάλλης, Χρονολογημένες επιγραφές του 17' και 18' αι. από τη Νάξο, Επιθεώρηση Τέχνης, αριθ. 92, Ιούνιος 1962, σ. 708.

Τριάδα Μεγάλου Λιβαδιού Σερίφου που είχαν μεταφερθεί από το νησί σε εξαιρετικά κακή κατάσταση. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης της τρίτης εικόνας από τον ίδιο ναό με θέμα την Αγία Τριάδα.

1. Αγία Άννα-Ρίζα Ιεσσαί: (διαστ. 1,33x1x0,2 μ.).

Η εικόνα ήταν τοποθετημένη στο τέμπλο του ναού και από την οροφή έσταζαν τα νερά της βροχής ακριβώς επάνω στην εικόνα και ειδικά στο δεξιό τμήμα της. Από το μέγεθος της φθοράς συμπεραίνουμε ότι αυτό πρέπει να γινόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αφού έγινε σταθεροποίηση του χρώματος της ζωγραφικής και κόλλημα μεταξωτού υφάσματος με οργανική κόλλα στα σημεία που είχε υποστεί τη μεγαλύτερη φθορά, αφαιρέθηκαν όλα τα κομμάτια του σαθρού ξύλου και αντικαταστάθηκαν με καινούργια. Αφαιρέθηκαν επίσης τα παλιά τρέσσα και αντικαταστάθηκαν με κινητά. Στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια, καθαρίστηκε και στο τέλος έγινε η αισθητική αποκατάσταση (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Γραμματικά).

Πρόκειται για σύνθεση εικονογραφική της Αγίας Άννας, με τη Ρίζα Ιεσσαί. Στο κέντρο εικονίζεται, ολόσωμη η Αγία Άννα, τυλιγμένη σε μαφόριο, καθισμένη σε θρόνο και σε στροφή τριών τετάρτων προς τα δεξιά. Κρατά την Παναγία μικρή που κάθεται στο αριστερό της πόδι. Με το αριστερό της χέρι η Αγία Άννα αγκαλιάζει προστατευτικά την μικρή Παναγία ενώ το δεξί της ακουμπά στο γόνατο της μικρής. Η Παναγία επίσης τυλιγμένη σε μαφόριο κάθεται στητή στη μητρική αγκαλιά και στρέφεται ελαφρά προς το μέρος της μητέρας της. Με το αριστερό χέρι σεβίζει και με το δεξί της προσφέρει τρία άνθη.

Στο κάτω μέρος της εικόνας εικονίζεται ο Ιεσσαί να κοιμάται σε κορυφή χαμηλού λόφου και από τον κορμό του φυτρώνει δέντρο επάνω στο οποίο ακουμπούν τα πόδια της Αγίας Άννας. Το δέντρο απλώνει συμμετρικά τα κλαδιά του, έτσι ώστε να περιβάλλουν την κεντρική σύνθεση. Το δέντρο έχει φύλλωμα αμπελιού και μέσα στους κύκλους που σχηματίζουν τα κλαδιά του εικονίζονται οι Προφήτες.

Στο κάτω αριστερό τμήμα εικονίζεται γυναικεία μορφή με πλουμιστή φορεσιά σε στάση δέησης και επιγραφή Δέησης της δούλης του Θεού Μαργέτας Μπειπούλας. Στο κάτω δεξιό τμήμα μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο εικόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας και κάτω από αυτήν μετά την αποκατάσταση της εικόνας αποκαλύφθηκε η υπογραφή *Εμμανουήλ ιερέως Σκορδίλη*. Πρόκειται για έργο άγνωστο μέχρι σήμερα του Εμμανουήλ ιερέως Σκορδίλη.

2. Ξυλόγλυπτο καταπέτασμα Ωραίας Πύλης με θέμα τη Θεία Λειτουργία (διαστ. 1,26x0,90x0,02 μ.).

Αφαιρέθηκαν τα κομμάτια ξύλου που είχαν χρησιμοποιηθεί στην πίσω πλευρά για να συγκρατούν τα σπασμένα κομμάτια. Έγιναν ξυλουργικές εργασίες και στερεώθηκαν τμήματα του ξυλόγλυπτου. Στερεώθηκε και καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια και έγινε αισθητική αποκατάσταση. Τοποθετήθηκαν κινητά τρέσσα. (Συντηρητές Π. Μαυρουδή, Δ. Σφυρίδης).

Μια κόκκινη ταινία διαγράφει στο άνω τμήμα του ορθογώνιου καταπέτασματος βαθμιδωτή τοξωτή απόληξη που μιμείται το σχήμα των βημοθύρων. Η κυρίως επιφάνεια καλύπτεται από γλυπτό διάκοσμο που περιβάλλει μια γραπτή πολυρροσπη παράσταση με θέμα τη Θεία Λειτουργία.

Ο γλυπτός διάκοσμος αποτελείται από ελισσόμενους ανθοφόρους βλαστούς. Το ανάγλυφο είναι χαμηλό και η λάξευση κάπως χονδροειδής.

Στο μέσον και προς τα άνω ο Χριστός ως Μέγας Αρχιερέυς πίσω από την Αγία Τράπεζα όπου υπάρχει ανοικτό Ευαγγέλιο. Εκατέρωθεν του Χριστού έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Την παράσταση συμπληρώνουν τα σύμβολα των Ευαγγελιστών σε γραπτές παραστάσεις.

ΘΗΡΑ

Εικόνα με θέμα την Αγία Ματρώνα από τη μονή Αγίου Αρτεμίου Θήρας (διαστ. 0,82x0,57x0,105 μ.).

Η εικόνα όταν παραδόθηκε στην Εφορεία για συντήρηση εκτός από τις πολλές φθορές της ζωγραφικής επιφάνειας ήταν σπασμένη σε πολλά κομμάτια. Έγινε συναρμολόγηση, στερέωση, συμπληρώσεις στα κενά όπου έλειπε το ξύλο, τοποθετήθηκαν καινούργια τρέσσα.

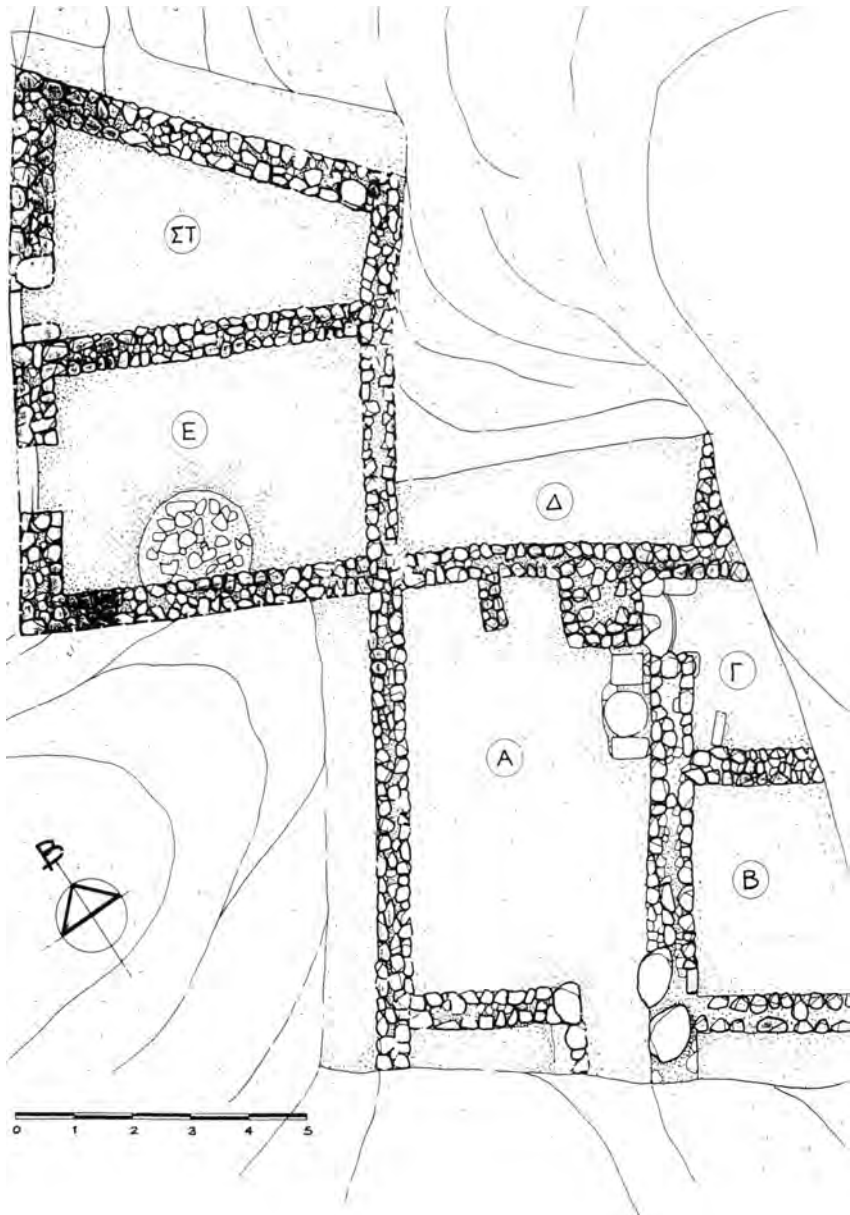
Η Αγία Ματρώνα εικονίζεται αυστηρή μετωπική τυλιγμένη σε μαφόριο και κρατώντας σταυρό με το δεξί της χέρι.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΘΗΡΑ

Οικόπεδο Α. Αργυρού στο Καμάρι (Σχ έδ. 1)

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο οικόπεδο Α. Αργυρού στο Καμάρι Θήρας, που είχαν αρχίσει το 1986. Το οικόπεδο βρίσκεται αριστερά από τον κεντρικό δρόμο, που οδηγεί προς την παραλία. Είναι όλο φυτεμένο με φυσιτικές, που δεν αφαιρέθηκαν μετά από παράκληση του ιδιοκτήτη

Σχέδ. 1. Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Α. Αργυρού. Κάτοψη της ανασκαφής.

και έτσι η έρευνα περιορίστηκε ανάμεσα στα δέντρα.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 0,30 μ. από τη σημερινή επιφάνεια αποκαλύφθηκε συγκρότημα οικιών των πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Το συγκρότημα αποτελείται από τρεις χώρους, που έχουν ανασκαφεί πλήρως Α, Ε, ΣΤ και από άλλους τρεις Β, Γ, Δ που έχουν αποκαλυφθεί μόνο τμηματικά.

Οι τοίχοι έχουν σωθεί σε ύψος 0,90-1,20 μ. και είναι χτισμένοι κυρίως με μεγάλους ασβεστόλιθους και εν μέρει με λίθους ηφαιστειακούς. Επίσης στη τοιχοδομία έχει χρησιμοποιηθεί παντοειδές υλικό αρχαίο και παλαιοχριστιανικό, που δείχνει ότι υπήρχε μια συνεχής οικοδομική δραστηριότητα (ιωνικό κιονόκρανο με επίθημα, τεμάχια μαρμάρινης φιάλης και πλάκας, μαρμάρινη βάση περιρραντηρίου κ.ά.).

Βρέθηκαν όστρακα αποθηκευτικών πίθων και αμφορέων σε μεγάλους αριθμούς κυρίως στους χώρους Ε και ΣΤ. Στο χώρο Ε διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της ανασκαφής ένα τμήμα του αρχικού δαπέδου, η στάθμη του οποίου βρισκόταν στο ίδιο ύψος με το κατώφλι της θύρας εισόδου, και στο οποίο βρέθηκαν κατεστραμμένοι αμφορείς *in situ*. Οι αμφορείς ανήκουν στον τύπο Υστερορωμαϊκοί 2 (Late Roman 2) με το έντονα σφαιρικό σώμα, το στενό λαιμό, τις δύο λαβές που ξεκινούν αμέσως κάτω από το στόμιο και καταλήγουν σχεδόν στο μέσο των ώμων και την αποστρογγυλεμένη βάση. Έχουν διακόσμηση, που έχει γίνει με το χτένι, είτε από πυκνοχαραγμένες πλατιές ζώνες είτε από μεμονωμένες ζώνες που βρίσκονται σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη. Βρέθηκαν επίσης κομμάτια από μαγειρικά σκεύη μαυρισμένα από τη φωτιά, βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων, κομμάτια από πινάκια κ.α.

Η απουσία κεραμιδιών μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι οροφές των κτισμάτων ήταν από πατητό χώμα.

Στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου Αργυρού εξάλλου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 μ. τοίχος καμπύλος μάλλον ευτελούς κατασκευής, με ανάπτυγμα μήκ. 9,30 μ. περίπου, πάχ. 1,20 μ. και σε σωζόμενο ύψος 0,40 μ.

Το συγκρότημα αυτό των κτιρίων, στο οικόπεδο Αργυρού, αποτελεί μέρος του οικισμού, που έρχεται στο φως συνεχώς τα τελευταία χρόνια κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών, που διεξάγει η ΚΑ Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, στο Καμάρι το γνωστό ως Οία, επίγειο της αρχαίας Θήρας. Η κεραμική μας οδηγεί στον 7ο-8ο αι. μ.Χ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΜΠΕΝΤΕΡΜΑΧΕΡ-ΓΕΡΟΥΣΗ

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΕΔΙΑΔΟΣ

Χερσόνησος

Οικόπεδο Ι. Πεχυνάκη - Ν. Δρακοπούλου

Σύμφωνα με γνωμοδότηση του ΚΑΣ και την αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΑΠ/Φ23/46216/2005/16.11.87 απόφαση, ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, με ευθύνη της υπογράφουσας και τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Ι. Σερπετσιδάκη (Πίν. 323 α-β). Δυστυχώς δε στάθηκε δυνατό εγκαίρως «να χαραχθούν στο φυσικό έδαφος όλα τα χαρακτηριστικά του σχεδίου του Ο. Belli, για την κάτοψη του ρωμαϊκού θεάτρου ώστε να αναζητηθούν δια της ανασκαφής της Εφορείας συγκεκριμένα στοιχεία της σκηνής και του ελλειψοειδούς προστώου του ρωμαϊκού θεάτρου στο οικόπεδο αυτό, το οποίο βρίσκεται ακριβώς απέναντι (δυτικά) από το σωζόμενο τμήμα του θεάτρου»¹.

Έτσι συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή με τον κάρναβο που είχαμε χαράξει το 1987 και εκ των υστέρων επιχειρήθηκε ταύτιση των στοιχείων του σχεδίου Belli με τα αποκαλυφθέντα αρχαία κτίσματα και συσχετισμός με το σωζόμενο περιμετρικό τοίχο του κοίλου του θεάτρου και τον τοίχο της σκηνής (Σχ.έδ. 1).

Με την ανασκαφή του 1988 συνεχίστηκε η αποκάλυψη επάλληλων τοίχων του κτιριακού συγκροτήματος που καταλαμβάνει όλο το δυτικό χώρο του οικοπέδου, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί, ώστε να υπάρχει πλήρης κάτοψή του, γιατί αυτό εκτείνεται εκτός των ορίων του οικοπέδου Πεχυνάκη - Δρακοπούλου προς Β. (οικόπεδο Στιβακτάκη), προς Α. (δρόμος κοινοτικός) και προς Ν. (οικόπεδο αγνώστου ιδιοκτήτη με βαθύ σκάμμα). Επίσης έγινε μικρή δοκιμαστική τομή δυτικά του υποτιθέμενου τοίχου της σκηνής, ο οποίος σώζεται σε επίπεδο υψηλότερο από την επιφάνεια του εδάφους κατά μήκος του δρόμου (Σχ.έδ. 1-2, τομή Ι).

Τα αποκαλυφθέντα κτίσματα ανήκουν σε τρεις περιόδους, παλαιοχριστιανική, πρώιμη και μέση

ρωμαϊκή περίοδο, όπως συμπεραίνεται από την αλληλουχία και τη δομή των τοίχων και την πρώτη αναγνώριση (επιτόπου) της κεραμικής².

Τα οικοδομικά λείψανα της παλαιοχριστιανικής περιόδου είναι λίγα (Σχ.έδ. 1-2, δεξαμενή αριθ. 1, δύο τοίχοι παράλληλοι βόρεια και βορειοανατολικά της και άλλοι δύο στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφής)³. Είναι χτισμένα με μικρούς σχετικά λίθους, πηλό και λίγο ασβέστη, πάνω σε αρχαιότερους τοίχους, οι οποίοι έχουν χρησιμοποιηθεί ως θεμελίωση τις περισσότερες φορές.

Είναι αξιοσημείωτο ότι μεγάλος αριθμός οστράκων αγγείων του 5ου-7ου αι. μ.Χ., βρέθηκε στο επιφανειακό και 1ο στρώμα του χώρου, ιδιαίτερα στο βορειοανατολικό τμήμα (δωμ. Α΄) της ανασκαφής αλλά και σε βαθύτερα στρώματα (4ο-6ο) στο νοτιοδυτικό τμήμα (Σχ.έδ. 1, χώρος Ι και Κ), ένδειξη μιας σοβαρής μεταγενέστερης επέμβασης. Στους ίδιους χώρους και ιδιαίτερα στον Α΄ υπήρχε παχύ στρώμα καμένου πηλού που περιείχε άφθονη κεραμική 4ου-7ου αι. μ.Χ. (Πίν. 324 α-β, 325 α).

Αυτό σε συσχετισμό με τον όγκο της κεραμικής που υπήρχε στην επίχωση του οικοπέδου - ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα (ανασκαφή Γ. Ρεθεμιωτάκη) και γενικότερα στην περιοχή, και της ύπαρξης της ηλόχτιστης δεξαμενής, μας οδήγησε στην άποψη ότι στην παλαιοχριστιανική περίοδο υπήρξαν σοβαρές επεμβάσεις στο χώρο και πιθανόν υπήρξε εργαστήριο κεραμικής. Δυστυχώς η αλλοίωση του χώρου και των κτισμάτων με τις νεότερες επεμβάσεις (ανασκαφές, χαντάκι - σωλήνες - ρολόγι ύδρευσης), δεν επιτρέπει διαμόρφωση σαφούς και ακριβούς εικόνας της αρχικής κατάστασης, η οποία, πιστεύουμε, θα διασαφηνιστεί με τη συνέχιση της ανασκαφής, στο διπλανό οικοπέδο Στιβακτάκη.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι κάτω από το παχύ στρώμα καμένου πηλού στο δωμ. Α, υπάρχει κατά μήκος του ανατολικού πέρατος του οικοπέδου, παχύς και ισχυρός ασβεστόκτιστος τοίχος, ενώ στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου και του ανασκαπτόμενου χώρου αποκαλύφθηκε η εξωτερική επιφάνεια (νότια-δυτική) γωνίας δύο τοίχων χτισμένων με πήλινες πλάκες, στο βόρειο από τους

2. Δεν έχει γίνει ακόμη εργαστηριακή επεξεργασία και μελέτη του υλικού. Στην ακριβέστερη χρονολόγηση της κεραμικής βοήθησε ο J. Hayes.

3. Οι χώροι που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του 1987 σημειώνονται στο σχέδιο με αραβικούς αριθμούς 1-4.

1. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 532.

Σχέδ. 1. Χερσόνησος. Οικόπεδο Ι. Πεχνάκη-Ν. Δρακοπούλου. Τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής και του αρχαίου θεάτρου.

οποίους υπάρχει ορθογώνιο άνοιγμα (αγωγού) (Πίν. 325 β). Δυστυχώς η ύπαρξη του δρόμου και η σαθρή επίχωση δεν επέτρεπαν σ' αυτή τη φάση περαιτέρω διερεύνηση του κτίσματος αυτού. Οπωσδήποτε αυτοί οι τοίχοι φαίνεται να ανήκουν στην αρχαιότερη οικοδομική φάση του κτιριακού συγκροτήματος που βρίσκεται στο χώρο του οικοπέδου Πεχυνάκη - Δρακοπούλου, της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου.

Στην ίδια περίοδο ανήκει το μεγαλύτερο μέρος του οικοδομικού συγκροτήματος που έχει αποκαλυφθεί και αποτελείται, εκτός από το κυκλικό κτίσμα, από ορθογώνια δωμάτια (Σχ έδ. 1, δωμ. Α, Β, Ε, Η-Δ) και άλλους μικρότερους χώρους (3-4) σε διαφορετικά επίπεδα. Οι τοίχοι των μεγάλων δωματίων είναι χτισμένοι με λίθους και ασβεστοκονίαμα με επένδυση από πήλινες πλίνθους, πάχ. 0,80 μ. Τα δάπεδα είναι από πατημένο χώμα, εκτός του δωμ. Β που είναι επενδυμένο με λίθινες πλάκες (Πίν. 326 α-β). Πάνω σ' αυτό βρέθηκε κεραμική του τέλους Ιου-αρχές 2ου αι. μ.Χ.

Ιδιαίτερα παχειά και ισχυρή φαίνεται η τοιχοποιία της βορειοανατολικής γωνίας του χώρου Η, που μόνο τμήμα της έχει αποκαλυφθεί ενώ το υπόλοιπο βρίσκεται στην ιδιοκτησία Στιβακτάκη (βλ. παρακάτω).

Διαφορετική είναι η δομή, και σε βαθύτερο επίπεδο η θεμελίωση, των τοίχων των χώρων Δ, Θ, Ζ (μέτριου μεγέθους πέτρες, χωρίς πήλινες πλίνθους, μικρότερο πάχος). Είναι θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό βράχο ή σε μικρή επίχωση και ανήκουν στην αρχαιότερη οικοδομική φάση του χώρου (Ιος αι. π.Χ. - Ιος αι. μ.Χ.).

Κάτω από τη βορειοδυτική γωνία του δωμ. Ζ, βρέθηκε μέσα σε επίμηκες λάξευμα του βράχου ελληνιστική ταφή γυναίκας, που εκτεινόταν προς Δ. με την κεφαλή - στην ανατολική πλευρά - στηριγμένη ανάμεσα σε λίθινες πλάκες (Πίν. 327 α). Γύρω από την κεφαλή υπήρχαν ως κτερίσματα πήλινα αγγεία (μεγάλη ακόσμητη πρόχους σπασμένη από τον υπερκείμενο τοίχο, δύο μικρότερες, και μία μελαμβαφής), ενώ στο μεσαίο δάκτυλο του αριστερού χεριού έφερε ασημένιο δακτυλίδι με παράσταση καθήμενης προς τ' αριστερά γυναικείας μορφής. Ένα δεύτερο επίμηκες λάξευμα στο βράχο υπήρχε στο χώρο Θ, αλλά κανένα ίχνος άλλης ταφής δε βρέθηκε. Σε όλη την ανασκαμμένη έκταση, στα βαθύτερα στρώματα και στις μικρές κάθετες δοκιμαστικές τομές (βλ. π.χ. Δωμ. Ε) βρέθηκε ελληνιστική κεραμική 2ου-3ου αι. π.Χ., ένδειξη της αρχαιότερης χρήσης του χώρου. Τα ρωμαϊκά οικοδομήματα θεμελιώθηκαν μέσα στο ελληνιστικό στρώμα.

Η ανεύρεση της μιας ταφής (Ι) στο χώρο αυτό (Ζ) σε συνδυασμό με την ελληνιστική κεραμική που βρέθηκε στο οικόπεδο αλλά και τις ελληνιστικές ταφές που είχαν βρεθεί παλιότερα (1986) στο οικόπεδο Α. Παπαδάκη (± 200 μ. βορειότερα), ενισχύουν την άποψη ότι σ' αυτήν τη σχετικά απομακρυσμένη από τη θάλασσα περιοχή, και μάλιστα μέσα σε αμμώδες στρώμα, εκτεινόταν το ελληνιστικό νεκροταφείο της αρχαίας Χερσονήσου.

Το έδαφος και ειδικότερα ο βράχος στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου Πεχυνάκη παρουσιάζει μια έντονη κλίση προς Δ., ιδιαίτερα δυτικά των δωματίων Θ-Ζ, όπου η ανασκαφή δεν έδωσε κανένα αποτέλεσμα, εκτός από πλήθος οστράκων.

Συμπεραίνεται λοιπόν ότι σ' αυτό το σημείο διακόπτονταν και στους ρωμαϊκούς χρόνους η οικιστική εγκατάσταση, ενώ η γενικότερη κλίση του εδάφους χρησιμοποιήθηκε κατάλληλα για την κατασκευή του θεάτρου.

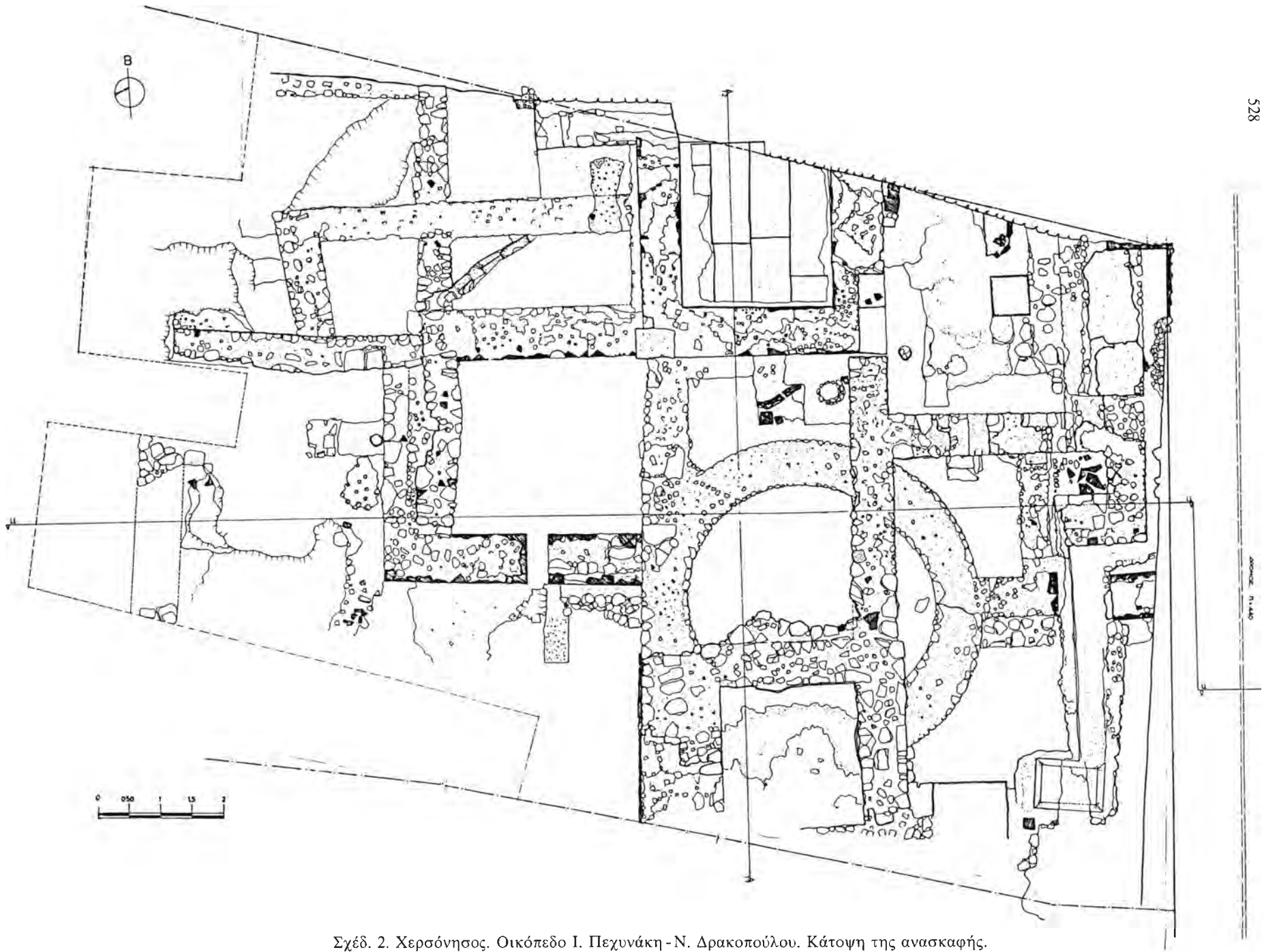
Εκσκαφές για ανοικοδόμηση που έγιναν ακόμη δυτικότερα, προς το δημόσιο δρόμο Χερσονήσου - Ηρακλείου, με την εποπτεία της Εφορείας, επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η κλίση προς Δ. είναι ακόμη μεγαλύτερη (η επίχωση φθάνει τα 4-6 μ. από τη στάθμη του κοινοτικού δρόμου ανατολικά του οικοπέδου Πεχυνάκη-Δρακοπούλου). Έντονη κλίση επίσης υπάρχει νότια του λόφου του θεάτρου⁴, όπου υπήρχε μικρός χείμαρρος, σήμερα επιχωματωμένος.

Αρχαίο θέατρο - τομή Ι

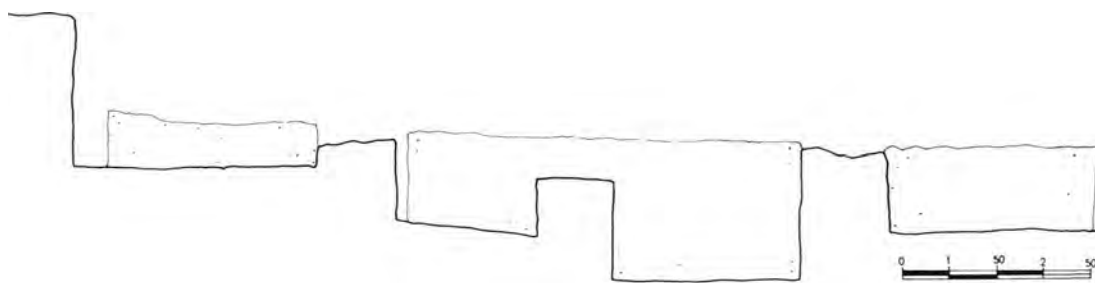
Προκειμένου να διευκολυνθεί ο συσχετισμός των οικοδομικών λειψάνων του οικοπέδου Πεχυνάκη - Δρακοπούλου με το θέατρο έγινε μικρή δοκιμαστική τομή, διάστ. 1x1,80 μ., δυτικά του ορατού στην επιφάνεια υποτιθέμενου τοίχου της σκηνής και μεταξύ αυτού και του κοινοτικού δρόμου (Σχ έδ. 1-2, τομή Ι). Ο χώρος ήταν καλυμμένος από χαλαρά μπάζα που περιείχαν εξαιρετικά άφθονη παλαιοχριστιανική - υστερορωμαϊκή κεραμική αλλά και κομμάτια μαρμάρινου γλυπτού.

Ο τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν. στο υψηλότερο σωζόμενο τμήμα του (0,46 μ.) είναι χτισμένος με αργές πέτρες και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, βαθύτερα όμως διατηρείται η εξωτερική επιφάνεια με επιμήκεις πήλινες πλίνθους και ασβεστοκονίαμα, με λεπτούς σχετικά αρμούς, σε άριστη κατάσταση (Πίν. 327 β). Ο πλινθόκτιστος τοίχος σώζεται σε ύψος 2,55 μ.

4. Βλ. έρευνα οικοπέδου Παρασύρη κ.ά. στο Δ. Βαλλιάνου, Συντήρηση μνημείων - Τεχνικές ανασκαφών, Αθήνα 1986, σ. 166.

Σχέδ. 2. Χερσόνησος. Οικόπεδο Ι. Πεχνάκη-Ν. Δρακοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 3. Χερσονήσος. Οικόπεδο Ι. Πεχννάκη - Ν. Δρακοπούλου. Η τομή Τ2.

και βαίνει σε προεξέχουσα θεμελίωση που ανασκάφηκε μόνο σε βάθος 0,30 μ. αλλά φαίνεται ότι προχωρεί βαθύτερα με ισχυρή κατασκευή (Σχέδ. 1 και τομή, 3). Επίσης βλ. αντίστοιχη θεμελίωση Ωδείου Γόρτυνας.

Η κεραμική στο βαθύτερο στρώμα της θεμελίωσης είναι του Ιου αι. π.Χ. - αρχών Ιου αι. μ.Χ.

Συσχετισμός σχεδίου Ο. Belli με αποκαλυφθέντα αρχαία κτίσματα του οικοπέδου Πεχννάκη - Δρακοπούλου.

Έγινε προς το τέλος της ανασκαφής από συνεργείο του ΤΑΠΑ, αποτελούμενο από τους Θ. Καλαμπάκο, Ν. Βλάχο και τον αρχιτέκτονα Ξ. Γιαννάκη, απόπειρα ταύτισης του σχεδίου Ο. Belli και προσδιορισμού σημείων του στο έδαφος με βάση ορισμένα σημεία του τοίχου της σκηνής, που σώζονται πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, και κυρίως του καμπύλου - περιμετρικού τοίχου του κοίλου του θεάτρου και των αντηρίδων του. Σχέδιο της ταύτισης του σχεδίου Belli με τα αποκαλυφθέντα αρχαία δεν ολοκληρώθηκε - ούτε μας παραδόθηκε ως τώρα.

Έτσι σύμφωνα με τις πρώτες μετρήσεις που έγιναν συμπεραίνονται τα εξής:

1. Ο δυτικός τοίχος και η κοινοστοιχία του ελλειψοειδούς προστώου του θεάτρου του σχεδίου Belli (Σχέδ. 4, σημεία Α και Β) θα έπρεπε να βρίσκονται στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου Πεχννάκη - Δρακοπούλου. Δε βρέθηκαν όμως στοιχεία και δεν επιβεβαιώθηκε η ύπαρξή τους με την ανασκαφή Γ. Ρεθεμιωτάκη.

2. Το βόρειο - καμπύλο άκρο του ελλειψοειδούς προστώου (Σχέδ. 4, σημείο Γ) βρίσκεται μέσα στο οικοπέδο Στιβακτάκη, το οποίο πρόκειται να ανασκαφεί τους προσεχείς μήνες.

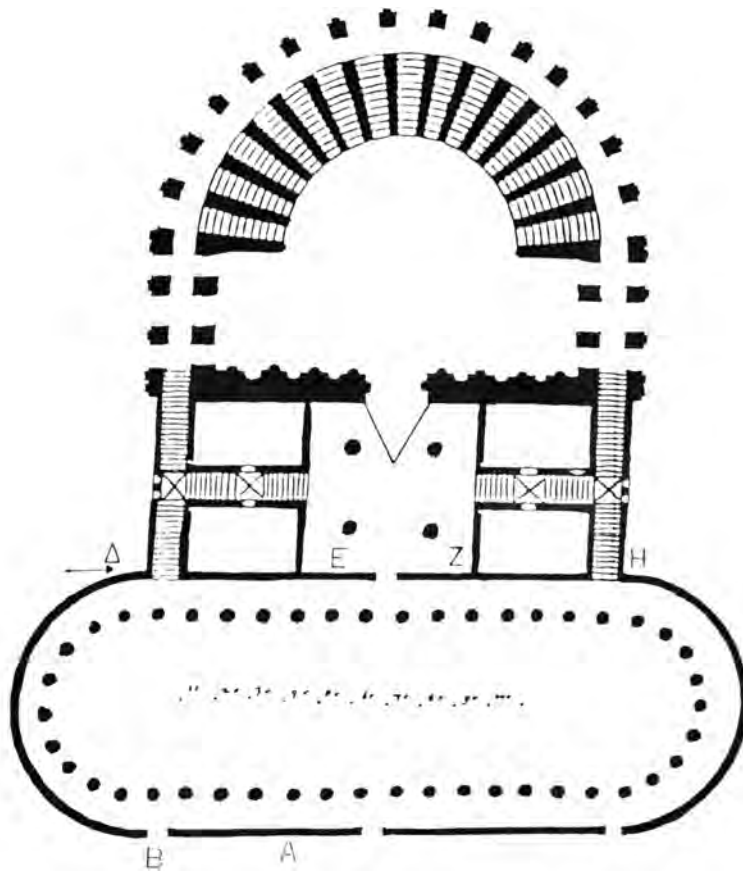
3. Το μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού και νότιου καμπύλου τοίχου του προστώου και της αντί-

στοιχης κιονοστοιχίας (Σχέδ. 4, σημεία Ε, Ζ, Η) βρίσκονται στο γειτονικό οικοπέδο, νότια του οικοπέδου Πεχννάκη - Δρακοπούλου.

4. Το μόνο σημείο που κατά τους τοπογράφους του ΤΑΠΑ συμπίπτει να βρίσκεται στο οικοπέδο Πεχννάκη, και υπάρχει κάποια πιθανότητα ταύτισης με το σχέδιο Ο. Belli, είναι το σημείο Δ του Σχεδίου 4, στη βορειοανατολική εξωτερική γωνία του καμπύλου τοίχου του προστώου και της κλίμακας προς τη σκηνή του σχεδίου αυτού. Το σημείο Δ στον ανασκαμμένο χώρο συμπίπτει - κατά προσέγγιση - με τον ισχυρό τοίχο της βορειοανατολικής γωνίας του χώρου Η (Σχέδ. 1-2). Εκτός αυτού πιθανόν να υπάρχει κάποια σχέση με τον ισχυρό τοίχο που βρίσκεται κατά μήκος του ανατολικού πέρατος του οικοπέδου Πεχννάκη (χώρος Α) και μάλιστα με τους πλινθόκτιστους τοίχους της βορειοανατολικής γωνίας, των οποίων η κατασκευή φαίνεται όμοια με εκείνη του τοίχου της σκηνής. Η περίπτωση αυτή δεν εξετάστηκε από το τοπογραφικό συνεργείο γιατί οι τοίχοι της βορειοανατολικής γωνίας αποκαλύφθηκαν μετά την ανασκαφή του.

Με βάση τα ως τώρα δεδομένα δεν μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει ταύτιση του σχεδίου Ο. Belli με τα αποκαλυφθέντα στο οικοπέδο Πεχννάκη - Δρακοπούλου αρχαία. Άλλωστε ο ανασκαμμένος από εμάς χώρος είναι μικρός σε σχέση με την έκταση του θεάτρου και των προσκτισμάτων του και δεν είναι δυνατός ο έλεγχος της αλήθειας του σχεδίου Belli, που οπωσδήποτε δεν ήταν μια ακριβής αποτύπωση του θεάτρου Χερσονήσου.

Το βέβαιο είναι ότι τουλάχιστον το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου Πεχννάκη - Δρακοπούλου, που ανασκάψαμε στις δύο τελευταίες περιόδους (1987-1988) είναι εντελώς καλυμμένο από αρχαία επάλληλα κτίσματα τα οποία σώζονται σε καλή κα-

Σχέδ. 4. Χερσόνησος, Οικόπεδο Ι. Πεχυνάκη-Ν. Δρακοπούλου. Το θέατρο κατά Ο. Belli.

τάσταση, εκτείνονται εκτός των ορίων του οικοπέδου αυτού και αποτελούν σημαντικούς μάρτυρες της ιστορίας και τοπογραφίας της αρχαίας Χερσονήσου.

Περιοχή Φαιστού

Θέση Γριά Σαΐτα

Με τις εργασίες της Υπηρεσίας Εγγείων Βελτιώσεων Νομού Ηρακλείου στην περιοχή Φαιστού, και συγκεκριμένα με τη διάνοξη αποστραγγιστικών τάφρων στη θέση Γριά Σαΐτα, νοτιοανατολικά του λόφου του ανακτόρου, που παλιότερα καλυπτόταν από έλη, βρέθηκε και κατά μεγάλο μέρος καταστράφηκε από τους εκσκαφείς ενδιαφέρουσα αρχαία εγκατάσταση. Οι εργασίες δυστυχώς έγιναν χωρίς καμιά προηγούμενη ενημέρωση της υπηρεσίας, παρά τον όρο της σχετικής άδειας και η καταστροφή έγινε αντιληπτή από τον αρχαιοφύλακα Ζαχ. Σπυριδάκη.

Ύστερα από τη διαπίστωση της καταστροφής επιχειρήσαμε μερικό καθαρισμό των ήδη κατεστραμμένων αρχαίων και μικρή σωστική ανασκαφή, ώστε να τεκμηριωθεί και περισυλλεγεί ό,τι απέμεινε από τον εκσκαφέα, πριν καλυφθούν από τα νερά που αναβλύζουν στη θέση αυτή.

Στα πρανή της τάφρου διακρίνονται λιθόκτιστοι τοίχοι - ένας με ισχυρό ασβεστοκονίαμα - και διάσπαρτες κεραμίδες που μαρτυρούν την ύπαρξη αρκετά εκτεταμένης εγκατάστασης στους ελληνοιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Σε βάθος 1,70 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, στον πυθμένα της τάφρου υπήρχε μισοσπασμένος και κενός πίθος, διαμ. 0,80 μ. (Π. 1). Με την ανασκαφή αποκαλύφθηκε σε απόσταση 0,80 μ. νοτιότερα ένας δεύτερος σπασμένος πίθος, διαμ. 0,77 μ. (Π. 2), γεμάτος με πηλό και πλήθος σπασμένων αγγείων καθημερινής χρήσης (χύτερες, αμφορείς, πινάκια) της ελληνοιστικής εποχής.

Οι δύο πίθοι ήταν ανάστροφα τοποθετημένοι

πάνω από άλλους. Ο πίθος 1 ήταν τοποθετημένος πάνω στα χείλη ενός πίθου (Π. 3), διαμ. 0,70 μ. (Πίν. 328 α) και αυτός πάνω από ένα τρίτο (Π. 5), διαμ. 0,77 μ. (Πίν. 328 β, δ). Ο πίθος 2, ήταν τοποθετημένος πάνω σε ένα άλλο πίθο (Π. 4) που όπως αποδείχθηκε ύστερα από τον καθαρισμό και συγκόλλησή του ήταν ένα κυλινδρικό πήλινο σκεύος, ύψ. 0,95 και διαμ. 0,65 μ. αποτελούμενο από τρία μέρη που έφεραν τα γραπτά γράμματα Α, Β, Γ στα σημεία των αρμών, ώστε να μπορούν να συναρμολογούνται άριστα, και ανά δύο ημικυκλικές οπές σε δύο σειρές (Σχέδ. 5· Πίν. 328 γ). Όμοια πήλινα σκεύη χρησιμοποιούνται ως επιστόμια φρεάτων στην περίπτωση όμως της Γριάς Σαΐτας βρέθηκε δεύτερο στη σειρά.

Τα χείλη των πίθων ήταν ανά ζεύγη άριστα προσαρμοσμένα μεταξύ τους με τη βοήθεια μικρών ποταμίσιων λίθων και πηλού.

Τα δύο «συστήματα» πίθων ήταν τοποθετημένα μέσα σε δύο σκαμμένους στο φυσικό κούσκουρα μεγαλύτερους λάκκους (διαμ. 1,07 μ. ο λάκκος των πίθων 1, 3, 5, και 1 μ. ο λάκκος των πίθων 2, 4) και στερεωμένα επίσης με ποταμίσιους λίθους και πηλό. Κάτω από τους πέντε πίθους, που ανασύρθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ηρακλείου, άρχισαν να αποκαλύπτονται τμήματα χειλέων άλλων πίθων στερεωμένων και πάλι με μικρούς ποταμίσιους λίθους και πηλό.

Δυστυχώς η έρευνα είναι εξαιρετικά δύσκολη εξαιτίας του νερού που συνεχώς αναβλύζει και είμαστε αναγκασμένοι συνεχώς να αντλούμε με υποτώδη μέσα.

Η όλη κατασκευή όμως σε συνάρτηση με τις εδαφολογικές συνθήκες και τη γενικότερη οικολογική ισορροπία της περιοχής (ανάβλυση υπόγειων υδάτων - έλη, παραποτάμια ρεύματα του Γεροπόταμου ποταμού, γεωργικές καλλιέργειες κτλ.), που προφανώς ήταν από την αρχαιότητα έως σήμερα όμοιες, ώστε να προκαλούν και την πρόσφατη επέμβαση της Υπηρεσίας Εγγείων Βελτιώσεων, ερμηνεύεται ως κατασκευή υδρομάστευσης και συγχρόνως πηγαδιών για την εξυπηρέτηση των αγροτικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της αρχαίας (ελληνιστικής) Φαιστού. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέσα στο υγρό πηλώδες χώμα στο εσωτερικό των πίθων βρέθηκαν και ελιές και σπόροι που μεταφέρθηκαν για ανάλυση στο Μουσείο Ηρακλείου. Με το εύρημα αυτό επιβεβαιώνεται η επισήμανση, που έγινε στα πλαίσια της επιφανειακής έρευνας Δυτικής Μεσαράς, ότι η μέχρι πριν 30 χρόνια ελώδης περιοχή ανατολικά και νότια της Φαιστού ήταν στην αρχαιότητα κατοικημένη, ως την πρώτη ρω-

μαϊκή τουλάχιστον περίοδο, και η ελληνιστική Φαιστός ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένη γύρω από το λόφο του ανακτόρου και του Αφέντη Χριστού.

Κάρταλος (θέση Άι-Γιάννης)

Χωράφι Χαράλ. Μερογιαννάκη

Στην κορυφή του λοφίσκου Άι-Γιάννης σώζεται θεμελίωση ορθογώνιου κτίσματος με προσανατολισμό Α.-Δ. που πιστεύεται ότι ανήκει σε εκκλησία του Αγίου Ιωάννου. Στην περιοχή αναφέρεται η ύπαρξη τάφων. Ύστερα από πρόσφατες διαμορφώσεις διακρίνονταν λίθινες πλάκες διάσπαρτες και λίθοι αργοί προφανώς προερχόμενοι από τοίχους. Επιχειρήθηκε επιφανειακός καθαρισμός και μικρή ανασκαφική έρευνα νότια του κτίσματος έως 12 μ. Εκτός από διάσπαρτα οστά αποκαλύφθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος λαξευμένος στο φυσικό κούσκουρα και καλυμμένος με λίθινες πλάκες. Περιείχε ένα σκελετό νεαρού ατόμου - μάλλον γυναίκας με το κεφάλι στη δυτική πλευρά στραμμένο προς Β. στην παρειά του τάφου και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα από όλες τις ανασκαφικές ενδείξεις όμως και τις τοπικές πληροφορίες συμπεραίνεται ότι ανήκε στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΡΓΩΤΙΣΣΗΣ

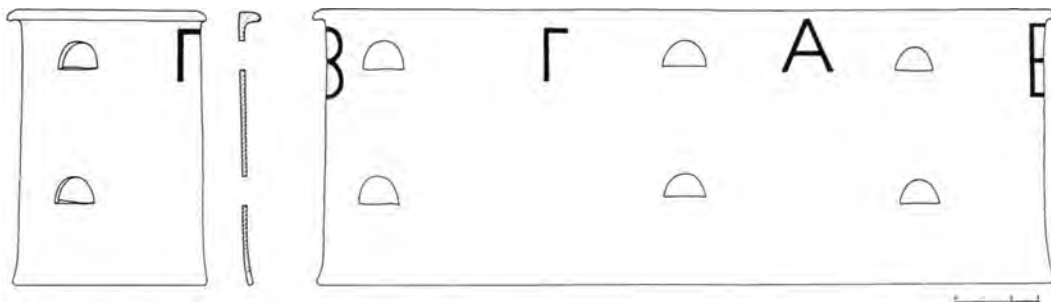
Πιτσιδία

Μινωική αγρέπαυλη (θέση Πλάκες)

Στο κτήμα Ε. Καζάκη, όπου είχε γίνει λαθρανασκαφή που προκάλεσε καταστροφές τοίχων και εξαγωγή - διασπορά νεοανακτορικής και παλαιοανακτορικής κεραμικής⁵, πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός, με τον οποίο αποκαλύφθηκε το περίγραμμα των σωζομένων στην επιφάνεια εξωτερικών ισχυρών τοιχοποιιών ενός μεγάλου κτιρίου, και μικρή ανασκαφική έρευνα. Χαρακτήριζε κάναβος, διαστ. 24x16 μ. και ερευνήθηκαν τρία σημεία του κτιρίου στη βορειοδυτική, νοτιοδυτική και ανατολική πλευρά του (Πίν. 329 α).

Το κτίριο βρίσκεται σε πλάτωμα με μικρή κλίση προς Ν. στη νότια πλαγιά χαμηλού λόφου Κορωνιάδες μεταξύ των χωριών Πιτσιδία και Καμηλάρι.

5. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 548.

Σχέδ. 5. Περιοχή Φαιστού. Θέση Γριά Σαΐτα. Όψη, τομή και ανάπτυγμα του ενεπίγραφου τριμερούς πλήνινου στελέχους του συστήματος υδρομάστευσης.

Από τη θέση, την αρχιτεκτονική μορφή και τα πρώτα ευρήματα το κτίριο ταυτίστηκε με αγρέπαυλη. Οι διαστάσεις της οποίας (20,75x13 μ.) είναι αξιοσημείωτες μεταξύ των ως τώρα γνωστών αγροικιών στην ευρύτερη περιοχή Φαιστού και γενικότερα της Κρήτης.

Οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου είναι δομημένοι με ογκώδεις αδρά δουλεμένους ορθογώνιους λίθους, ορισμένοι απ' αυτούς ιδιαίτερα μεγάλου μήκους (1,80-2 μ.) κατά την εξωτερική τουλάχιστον πλευρά, ενώ η εσωτερική με μικρότερους αδρούς. Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι χτισμένοι με μέτριους μικρούς αργούς λίθους, μάλλον επιμήκεις και παχύ πηλοκονίαμα.

Κατ' αρχήν ανασκάφηκε δοκιμαστικά ένα τμήμα κατά μήκος του δυτικού εξωτερικού τοίχου στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου, όπου διακρινόταν στην επιφάνεια του εδάφους επιμήκης ογκόλιθος. Αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο δωματίων (που ονομάστηκαν δωμ. I και II), στο πρώτο από τα οποία η ανασκαφή προχώρησε έως το δάπεδο που αποτελείται από τον ισοπεδωμένο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο (κούσκουρα) και πατημένο χώμα πάχους 0,03 μ. ή μεγαλύτερο όπου υπήρχαν κοιλότητες (Σχέδ. 6· Πίν. 329 β).

Ο χώρος ήταν γεμάτος από λίθους πεσμένους και πηλοκονίαμα, πιθανότατα από την ανωδομή του α ορόφου. Μεταξύ των λίθων ήταν και ένας ορθογώνιος πεσός.

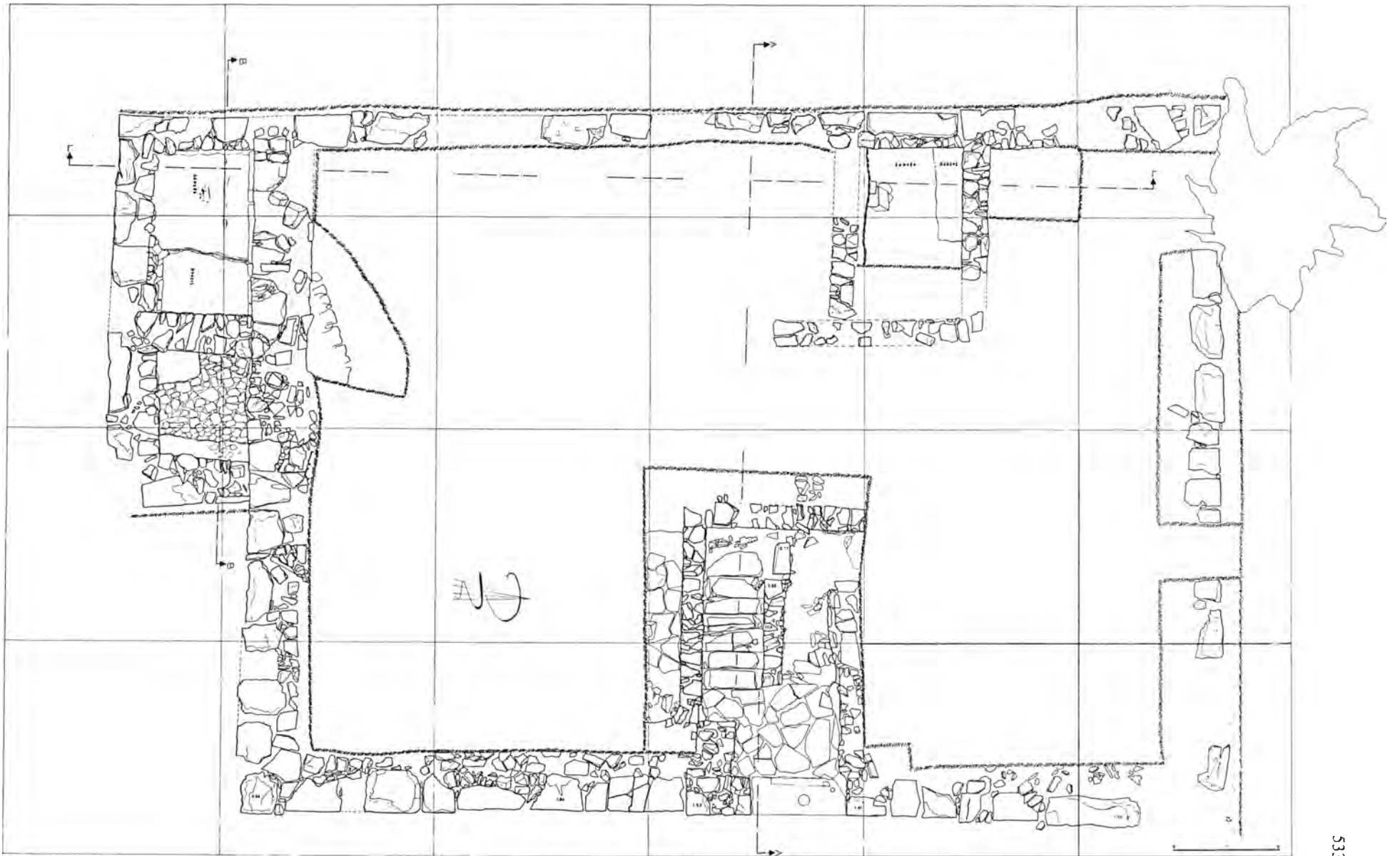
Τα ευρήματα από το χώρο αυτό ήταν σχετικά λίγα. Εκτός από όστρακα μεγάλων κυρίως αγγείων, βρέθηκε μια σπασμένη - διασκορπισμένη λεκάνη, λίθινοι τριπτήρες και τριβεία και σε μικρή εσοχή του βόρειου τοίχου τρεις μπρούτζινες περόνες και μία ράβδος που αποτελούν και το μοναδικό πολύτιμο εύρημα της έπαυλης.

Η δεύτερη τομή έγινε στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, νότια από το βαθύ σκάμμα της λαθρανασκαφής. Αποκαλύφθηκαν και πάλι δύο δωμάτια, από τα οποία το γωνιακό (Δωμ. III) έως το δάπεδο, ενώ το διπλανό (Δωμ. IV) ανασκάφηκε μόνο εν μέρει (Πίν. 330 α-β).

Οι δύο παράλληλοι τοίχοι των δωματίων, τόσο ο βόρειος όσο και ο νότιος, είναι κτισμένοι με μεγάλους λίθους, όπως όλοι οι άλλοι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου, και θεμελιωμένοι στο φυσικό βράχο. Στο δωμάτιο III μάλιστα ο βράχος κάτω από το βόρειο τοίχο είναι κάθετα λαξευμένος αποτελώντας το κατώτερο μέρος και την υποθεμελίωσή του. Το πάχος επίσης του βόρειου τοίχου είναι μεγάλο, έτσι ώστε έχουμε την εντύπωση ότι ο τοίχος αυτός αποτελούσε αρχικά το νότιο εξωτερικό άκρο του κτιρίου και η τελευταία, νότια σειρά δωματίων, μεταξύ αυτών και τα δωμάτια III και IV, προστέθηκαν σε μεταγενέστερη επισκευή. Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι στη σωζόμενη επιφάνεια του βόρειου τοίχου των δωμ. III και IV και βόρεια του ενδιάμεσου τοίχου τους έχει διατηρηθεί επιμήκης λίθος με ίχνη λείανσης και χαρακτηριστικά κατωφλιού καθώς και δύο μικροί ορθογώνιοι επιμήκεις στην περιφέρεια του πρώτου με χαρακτηριστικά βάσεων παραστάδων θύρας. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι στο σημείο αυτό υπήρχε πολύθυρο που δυστυχώς καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος με την τελευταία λαθρανασκαφή (Πίν. 330 β).

Το δάπεδο του δωμ. III είναι διαμορφωμένο σε δύο επίπεδα με λάξευση του φυσικού βράχου και επίστρωση κιτρινωπού πηλού. Το δυτικό και μεγαλύτερο μέρος είναι ψηλότερο και οριζόντιο ενώ το ανατολικό είναι πολύ βαθύτερο και ο βράχος παρουσιάζει κλίση προς Ν.

Τα ευρήματα ήταν λίγα, όστρακα κυπέλλων και

Σχέδ. 6. Πιτισίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

αποθηκευτικών αγγείων, αλλά μαζί με την όλη διαμόρφωση του χώρου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτός ήταν αποθηκευτικός.

Στο μέσον περίπου της ανατολικής πλευράς κάτω από όγκο λίθων πλάγια προς τα ανατολικά και νότια πεσμένο αποκαλύφθηκε η κύρια, όπως φαίνεται, είσοδος της έπαυλης με κλιμακοστάσιο που οδηγούσε στον όροφο (Πί ν. 331 ε).

Η κλίμακα αποτελείται από επτά μονολιθικές βαθμίδες μεταξύ δύο λιθόκτιστων λεπτών τοίχων με κατεύθυνση από Α.-Δ. (Σχ έδ. 6). Καθώς η ανωδομή είναι κατεστραμμένη (η τελευταία βαθμίδα σωζόταν σχεδόν στην επιφάνεια του εδάφους) και μεταξύ των πεσμένων λίθων δε βρέθηκαν άλλοι επιμήκεις λίθοι - βαθμίδες, παρά μόνο μικρότεροι πλακοειδείς, εικάζεται προς το παρόν ότι το υψηλότερο - δεύτερο σκέλος της κλίμακας ήταν ξύλινο ή διαφορετικής κατασκευής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στη βάση του μετώπου του βόρειου τοίχου της κλίμακας υπάρχει ελλειψοειδής αλαβάστρινη βάση με δύο τώρμους όπου προφανώς στηριζόταν η ξύλινη επένδυση του μετώπου.

Το αντίστοιχο νότιο μέτωπο της κλίμακας και η νοτιοανατολική γωνία του χώρου της εισόδου ήταν καλυμμένα από στρώμα πηλώδους χρώματος, διαφορετικό από την υπόλοιπη επίχωση του χώρου, που προς το παρόν δεν ανασκάφηκε.

Το δάπεδο του χώρου της εισόδου, όπως και του διπλανού, νότιου δωματίου είναι πλακόστρωτο με μεγάλες πλάκες ντόπιου κιτρινωπού ασβεστόλιθου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το μεγάλο μονολιθικό κατώφλι της κύριας, ανατολικής, εισόδου που διασώζει τους τώρμους προσαρμογής της πόρτας, ίχνη της χρήσης αλλά και μια αβαθή κοιλότητα στο κέντρο του που δεν έχει σχέση με τη λειτουργία της ίδιας της πόρτας.

Τα ευρήματα ήταν λίγα από το χώρο της εισόδου. Εκτός από λίγα σχετικά όστρακα κι ένα κύπελλο (Πί ν. 331 α-γ), στη βόρεια παρυφή του χώρου, αξιοσημείωτος είναι ένας επιμήκης πεσσός με τετράγωνη κοιλότητα στην επάνω επιφάνειά του και μια περιέργη αγλαδοειδή κοιλότητα στη μια επιμήκη κάθετη επιφάνεια, που βρέθηκε μεταξύ των λίθων σχεδόν στην επιφάνεια πλάγια πεσμένος (Πί ν. 331 δ).

Μάταλα

Πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφές σε δύο οικόπεδα ιδιωτών στο χώρο της αρχαίας πόλης και στο οργανωμένο νεκροταφείο στη δεξιά παρειά του λιμανιού (Σχ έδ. 7, αριθ. 1, 2 και 3 αντίστοιχα).

Οικόπεδο Ευτυχίας Σφακάκη

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου που είχε αρχίσει το 1987⁶.

Στο βόρειο τμήμα αποκαλύφθηκαν δύο συγκροτήματα δωματίων που διαμορφώνονται εκατέρωθεν ενός διαδρόμου ή δρόμου, πλ. 2 μ., που έχει κατεύθυνση Α.-Δ. (Σχ έδ. 8-9· Πί ν. 332 α-β).

Το βόρειο συγκρότημα βρίσκεται σε επίπεδο χαμηλότερο και το έδαφος, το φυσικό κιτρινωπό ασβεστολιθικό πέτρωμα, παρουσιάζει κλίση προς Β. ιδιαίτερα μεγαλύτερη προς το βορειοδυτικό άκρο, όπου υπάρχει απότομη φυσική τομή (Σχ έδ. 9, τομές 1-1, 2-2, 3-3· Πί ν. 333 α-β).

Η επίχωση σ' αυτό το τμήμα είναι μεγάλη και οι τοίχοι της τελευταίας οικοδομικής φάσης, της υστερορωμαϊκής περιόδου, σε ορισμένα σημεία πατούν σε αρχαιότερους τοίχους ή επίχωση που περιέχει αρχαιότερη κεραμική, πρώιμη ρωμαϊκή (1ου αι. π.Χ. - 1ου αι. μ.Χ.) καθώς και ελάχιστη υστεροελληνιστική, που αποτελούν και τα τεκμήρια της αρχαιότερης εγκατάστασης σ' αυτή τη θέση.

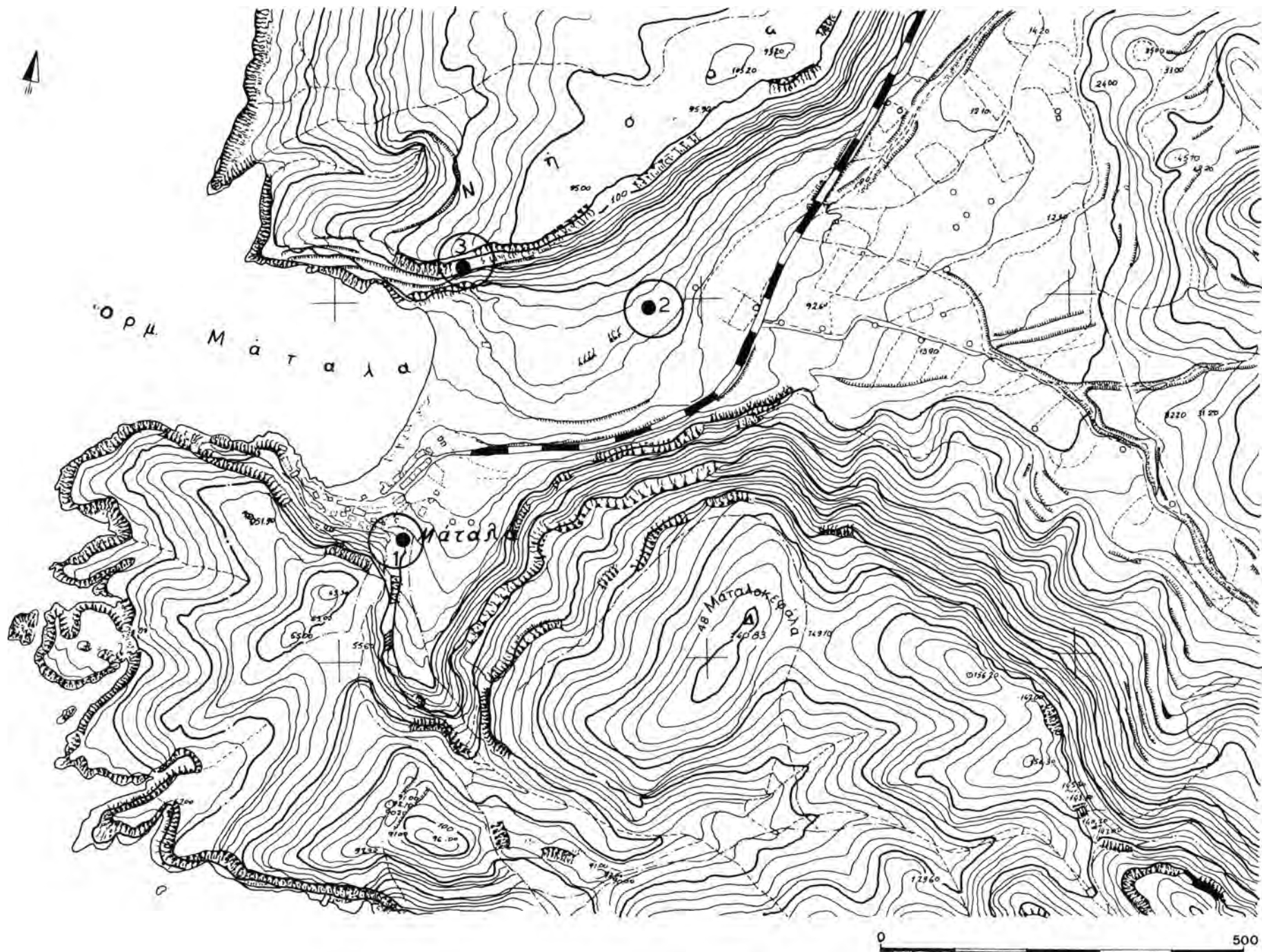
Αντίθετα το επίπεδο του δρόμου είναι σχεδόν οριζόντιο και τα δωμάτια νότια απ' αυτό βρίσκονται σε επίπεδο ελάχιστα πιο υπερυψωμένο (Πί ν. 334 α).

Το συγκρότημα αυτό περιλαμβάνει τρεις μεγάλους στεγασμένους χώρους, που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά έχουν ανοίγματα προς το δρόμο (Πί ν. 333 α-β, 334 α-β) και ένα μικρότερο στο βάθος του ακραίου - ανατολικού χώρου (Πί ν. 335 α). Οι χώροι έχουν διάφορες διαστάσεις, είναι ακανόνιστοι επιμήκεις, ο μεσαίος μάλιστα στενότερος στην πίσω νότια πλευρά, ενώ του μεγαλύτερου, δυτικά, είναι ολότελα κατεστραμμένοι οι δύο τοίχοι (ανατολικός - βόρειος).

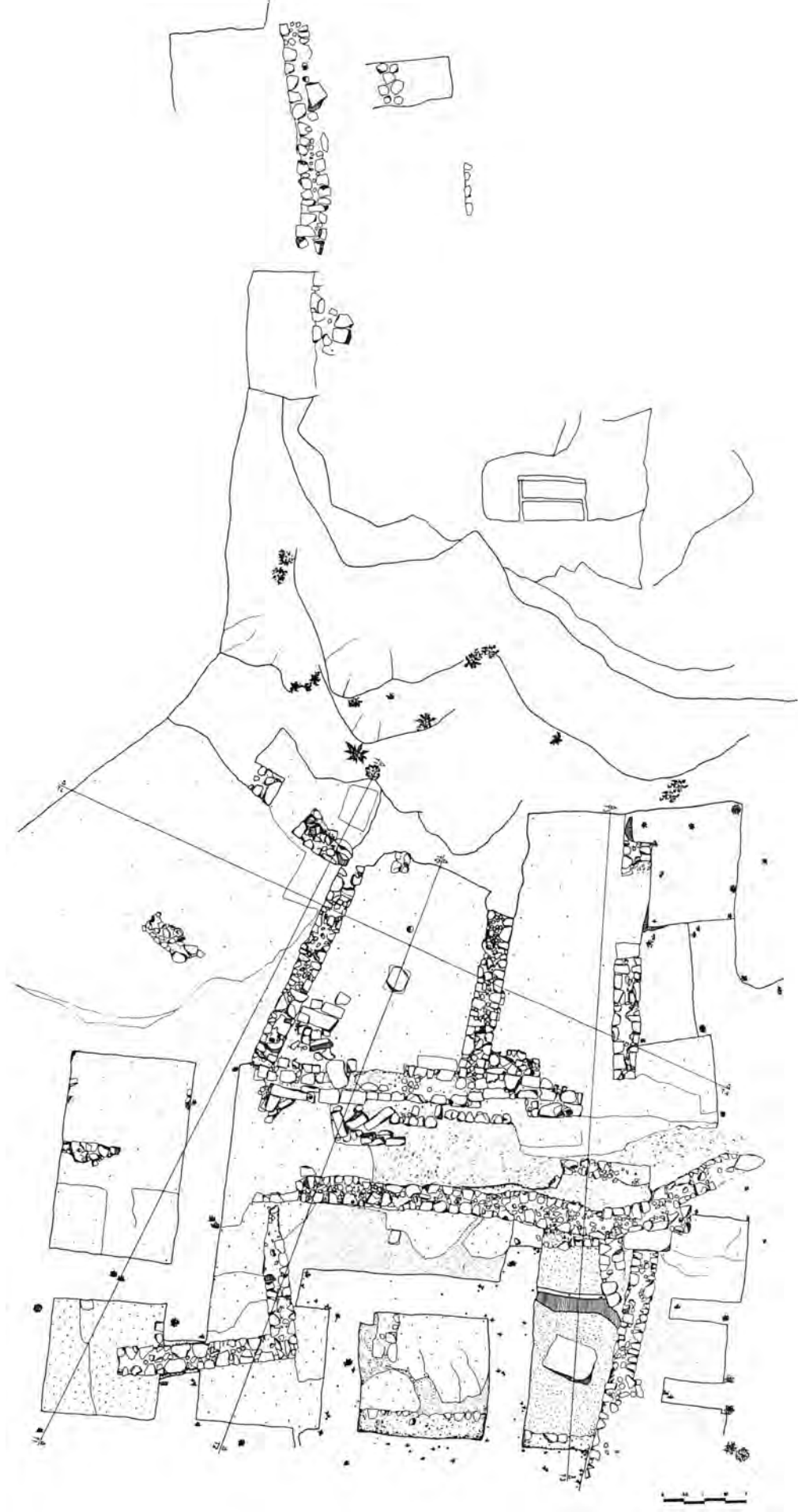
Οι τοίχοι, που σώζονται σε ύψος μεγαλύτερο των 2 μ. στη νότια πλευρά, είναι καλοχτισμένοι με μέτριου μεγέθους αδρά δουλεμένους σχεδόν ορθογώνιους λίθους και ενδιάμεσα μικρούς πλακοειδείς και κεραμίδια· είναι θεμελιωμένοι πάνω στο βράχο, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις, στην ανατολική πλευρά, είναι λαξευμένος αποτελώντας τη θεμελίωση. Ο κάθετα λαξευμένος επιμελώς βράχος αποτελεί τη νότια πίσω πλευρά των δωματίων, που στα δύο δυτικά δωμάτια έχει και λαξευτή κόγχη (Πί ν. 334 α-β).

Οι τοίχοι φέρουν επιχρίσματα λευκού ασβεστοκονιάματος (Πί ν. 335 β) και σε τμήματα με ερυ-

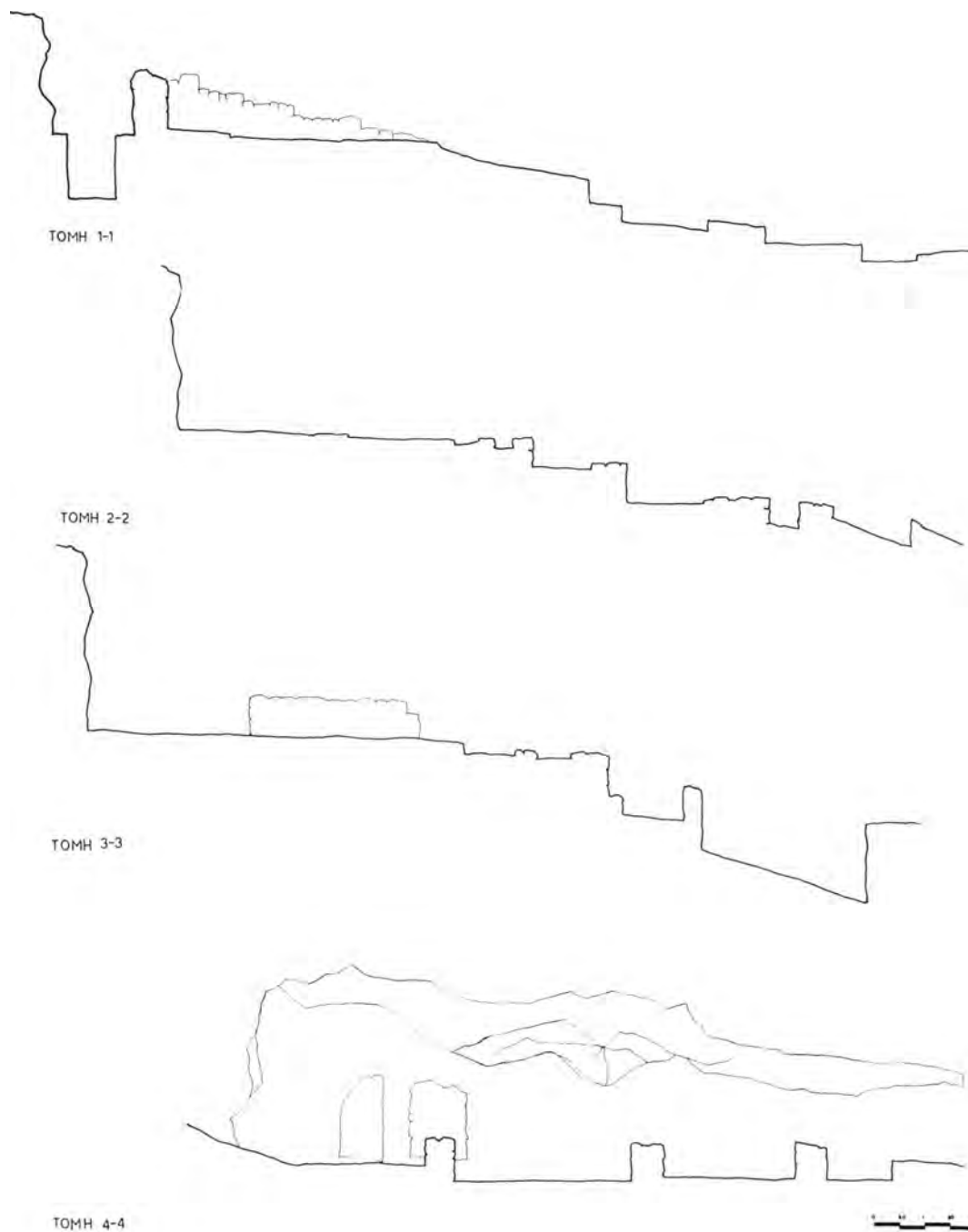
6. Ό.π., σ. 545 κ.ε..

Σχέδ. 7. Μάταλα. Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής, όπου σημειώνονται οι θέσεις των ανασκαφών του 1988.

Σχέδ. 8. Μάταλα. Οικόπεδο Εντ. Σφακάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 9. Μάταλα. Οικόπεδο Ευτ. Σφακάκη. Οι τομές 1-1, 2-2, 3-3 και 4-4.

θρές ταινίες. Τα δάπεδα των χώρων αυτών και του δρόμου αποτελούσε ο επίπεδα λαξευμένος βράχος, με πατημένο στρώμα χώματος σε τμήματα όπου υπήρχαν ανωμαλίες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στο δάπεδο του μικρού

δωματίου (I) υπάρχει ορθογώνιος βαθύς (1,30 μ.) λάκκος (Σχέδ. 8-9, τομή 1-1), που πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικός, σύμφωνα με τα νεότερα κρητικά παραδείγματα, για ευπαθή προϊόντα, ενώ ένας άλλος ορθογώνιος αβαθής λάκκος, υ-

πήρχε στο κέντρο του μεσαίου χώρου (III) και ένας άλλος επίσης αβαθής αύλακας διασχίζει σχεδόν διαγώνια από ΝΔ. προς ΒΑ. τον ακραίο, δυτικό χώρο IV.

Στη βορειοανατολική γωνία του μεσαίου χώρου αποκαλύφθηκαν δύο βαθμίδες κλίμακας ενώ άλλοι παρόμοιοι λίθοι-βαθμίδες, που βρέθηκαν διάσπαρτοι γύρω στο χώρο, μαρτυρούν την ύπαρξη ορόφου τουλάχιστον στο τμήμα αυτό του κτιρίου.

Τα ευρήματα είναι σχετικά φτωχά (δυστυχώς δεν έχει γίνει ακόμη εργαστηριακή επεξεργασία και μελέτη του υλικού). Εκτός από σπασμένα πήλινα αγγεία, κυρίως μεγάλους αμφορείς, λύχνους, πινάκια κτλ. υστερορωμαϊκών - παλαιοχριστιανικών χρόνων, γυάλινα αγγεία και ορισμένα μπρούτζινα νομίσματα - αξιοσημείωτα είναι το τμήμα μιας μαρμάρινης κυκλικής τράπεζας (Πίν. 336 α) και ένας μπρούτζινος παλαιοχριστιανικός λύχνος, που σε συνδυασμό με τη διαμόρφωση των χώρων κατά μήκος του δρόμου και τη θέση τους, αποτελούν ίσως ενδείξεις για τη λειτουργία τους, πιθανώς ως καταστημάτων ή κοινόχρηστων χώρων, στην ανατολική πλευρά του ανηφορικού δρόμου που πρέπει να οδηγούσε από το λιμάνι προς την ακρόπολη, όπως συμβαίνει και σήμερα.

Είναι αξιοσημείωτο ότι εκτός από ντόπια κεραμική έχει βρεθεί και εισαγμένη (την πληροφορία οφείλω στον J. Hayes τον οποίο και ευχαριστώ θερμά), ανατολική (Φώκαιας, Περγάμου, τύπου Τσάνταρλι), αλλά και αφρικανική και λιγότερη ιταλική που μαρτυρεί τις σχέσεις, εμπορικές κ.ά. των κατοίκων του αρχαίου Ματάλου, επίγειου της Γόρτυνας-πρωτεύουσας του ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, με τις άλλες περιοχές της Μεσογείου.

Νοτιότερα και σε υψηλότερο επίπεδο προς την ακρόπολη τα κτίσματα που προφανώς υπήρχαν του σημερινού δρόμου έχουν καταστραφεί. Σώζεται μόνο ένας λιθόκτιστος τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του σημερινού δρόμου προς την ακρόπολη και δύο επιμήκη λαξεύματα στο βράχο (Σχ έδ. 8· Πίν. 334 α).

Ύστερα από τα πιο πάνω αποτελέσματα της ανασκαφής τροποποιήθηκε η μελέτη της οικοδόμησης ώστε το σημαντικότερο και καλύτερα σωζόμενο τμήμα των κτιρίων να διατηρηθεί μεταξύ των νέων οικοδομών (Σχ έδ. 10).

Οικόπεδο Ιωάννη και Ειρήνης Καδιανάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στο μέσον σχεδόν της κοιλιάδας των Ματάλων βόρεια του δημόσιου δρόμου και του χειμάρρου που χύνεται στον κάμπο (Σχ έδ. 7, αριθ. 2).

Πραγματοποιήθηκαν 12 δοκιμαστικές τομές στη θέση των πεδύλων. Όλη η έκταση καλύπτεται σήμερα από στρώμα άμμου που φθάνει σε βάθος 1-1,30 μ. Βαθύτερα (1,40 μ.) κάτω από λεπτό στρώμα χώματος, σε όλη την τομή βρέθηκε ένα στρώμα κεραμικής, πάχ. 0,20 μ., του 4ου-αρχές 7ου αι. μ.Χ. που πιθανόν προέρχεται από αποθέσεις πλημμύρας ή εργαστήρια κεραμικής στην περιοχή. Η ανασκαφή διακόπηκε σε όλες τις τομές και σε βάθος 1,50-1,60 μ., χωρίς να βρεθεί τίποτα αξιόλογο εκτός από 3 τομές (τομές I, II, III) όπου προχώρησε βαθύτερα.

Στην τομή I, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε μικρός λιθόκτιστος τοίχος σε βάθος 1,60 μ.

Στην τομή II, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 1,60-1,80 μ., βρέθηκε ένα στρώμα καταστροφής με υστερορωμαϊκή κεραμική και βαθύτερα (2 μ.) άρχισε να αποκαλύπτεται γωνία δύο τοίχων κτίσματος που εκτείνεται προς Β. Το ενδιαφέρον είναι ότι στο βαθύτερο στρώμα (βάθ. 2,60-2,80 μ.), βρέθηκε κεραμική υστεροελληνιστική και λίγη κλασική, μεταξύ άλλων και όστρακο αττικό ερυθρόμορφο, που χρονολογεί το κτίσμα και συγχρόνως αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία για την κατοίκηση αυτού του χώρου αλλά και των Ματάλων γενικότερα.

Στην τομή III, δυτικά της II, στο στρώμα της ρωμαϊκής κεραμικής βρέθηκε τμήμα λιθόκτιστου τοίχου που προχωρεί βορειοδυτικά. Στο χώρο αυτό τα όστρακα είναι ιδιαίτερα πολλά, μερικά κακοημένα, και αποτελούν μια ένδειξη ύπαρξης στο χώρο κεραμικού κλίβανου και γενικότερα εργαστηρίου του Ιου αι. π.Χ. - αρχών του 2ου αι. μ.Χ.

Βόρειο νεκροταφείο

Τάφος I. Στη νότια και νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου Νήσος, που ορίζει προς Β. το λιμάνι και τον οικισμό Ματάλων διασώζεται ακόμη το μεγαλύτερο τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης Ματάλων.

Πρόκειται για οργανωμένο νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων σε επάλληλες σειρές λαξευμένων στο ασβεστολιθικό πέτρωμα, γνωστό ύστερα από επανειλημμένη χρησιμοποίηση των σπηλαίων ως κατοικιών προπολεμικά από τους κατοίκους της περιοχής και ιδιαίτερα στη δεκαετία του '60 από τους χίπυς. Εξαιτίας αυτής της επανειλημμένης χρήσης επικρατούσε η εντύπωση ότι οι τάφοι ήταν εντελώς συλημένοι. Όμως ύστερα από την λαθρανασκαφή αλλοδαπών τουριστών σε έναν από τους τάφους και την εξαγωγή κρανίων και οστών, πραγματοποιήσαμε δοκιμαστική ανασκαφή κατά την οποία δια-

πιστώθηκε ότι ο θάλαμος ήταν πλήρης οστών και άλλων αντικειμένων.

Κατόπιν αυτού καλέσαμε τον ανθρωπολόγο Ν. Ξηροτύρη του Πανεπιστημίου Κρήτης και πραγματοποιήσαμε συστηματική ανασκαφή σε όλο τον τάφο, με τη συμμετοχή και φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης⁷.

Ο ανασκαφείς τάφος βρίσκεται στην υψηλότερη, προτελευταία από πάνω, σειρά τάφων (Σχ έδ. 7) και ονομάστηκε τάφος Ι καθώς έχει προγραμματιστεί να γίνει εκτενέστερη συστηματική ανασκαφή στο Βόρειο νεκροταφείο. Αποτελείται από ένα θάλαμο, μέγ. διαστ. 5,30x4,80 μ. Στη βόρεια (απέναντι από την είσοδο) και στη δυτική πλευρά σώζονται ανά δύο κλίνες λαξευτές με κατεστραμμένα τα μετξύ τους περιθώρια.

Ο τάφος Ι ανασκάφηκε ύστερα από χάραξη καννάβου στρωματογραφικά. Κάτω από στρώμα εντελώς αναμοχλευμένου χώματος που περιείχε νεότερα αντικείμενα, διασκορπισμένες λίθινες πλάκες, τεμάχια κεραμίδων και διάσπαρτα οστά και όστρακα αποκαλύφθηκε το περίγραμμα επτά λάκκων (Πί ν. 336 β) λαξευμένων στο δάπεδο του θαλάμου, οι οποίοι στη συνέχεια ανασκάφηκαν και αριθμήθηκαν με τη σειρά αποκάλυψης - ανασκαφής τους (Σχ έδ. 11, λάκκοι 1-7).

Η οροφή του τάφου είναι σχεδόν επίπεδη και το ύψος ως το δάπεδο και τα χείλη των λάκκων είναι 2-2,10 μ. Το δάπεδο παρουσιάζει μικρές διακυμάνσεις και μικρή κλίση προς την είσοδο του τάφου. Στην ανατολική παρειά του υπάρχει σήμερα οπή, πλ. 0,70-0,90 μ., με την οποία επικοινωνεί ο τάφος με το γειτονικό, είναι όμως πιθανότερο ότι αυτή δημιουργήθηκε σε νεότερους χρόνους. Οι λάκκοι είναι επιμήκεις, μήκ. 1,90-2 και πλ. 0,70 μ., εκτός των λάκκων 2,6 και 7 που είναι λίγο στενότεροι. Το βάθος τους είναι 0,50-0,55 μ.

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτη η κατανομή των λάκκων και η αρχιτεκτονική διαμόρφωση του εσωτερικού του τάφου που φαίνεται πως έγινε με κύριο γνώμονα τη μέγιστη εξοικονόμηση χώρου. Έτσι δικαιολογείται ο διαφορετικός προσανατολισμός των λάκκων και το διαφορετικό πάχος των μεταξύ τους περιθωρίων (Πί ν. 337 α). Οι λάκκοι ήταν κα-

λυμένοι με λίθινες πλάκες που βρέθηκαν μετακινημένες, εκτός από εκείνες του λάκκου 3 και 7, και μιας των λάκκων γεγονός που πιστοποιεί την αναμόχλευσή τους (Πί ν. 336 β, 337 β, 338 α-β).

Παρ' όλα αυτά το μεγαλύτερο μέρος της επίχωσης μέσα στους λάκκους βρέθηκε αδιατάρακτο, έτσι ώστε η συσσώρευση ή μετακίνηση των οστών θα πρέπει διαφορετικά να ερμηνευτεί.

Οι λάκκοι ήταν πλήρεις οστών. Περιείχαν πολλές ομαδικές - αλληπάλληλες ταφές αλλά και συσσωρευμένα επί μέρους οστά και ιδιαίτερα κρανία. Οι σκελετοί ήταν εκτεταμένοι με την κεφαλή αδιάκριτα προσανατολισμού και σε ελάχιστες περιπτώσεις με λυγισμένα πόδια (Πί ν. 337 β, 338 α-β). Είναι όμως ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι, όταν δεν σώζονται ακέραιοι οι σκελετοί, βρίσκονται μόνο κρανία και οπωσδήποτε έχουν βρεθεί περισσότερα κρανία από τους διαλυμένους σκελετούς. Υπάρχει έτσι η εντύπωση ότι οι λάκκοι λειτούργησαν και ως οστεφυλάκεια.

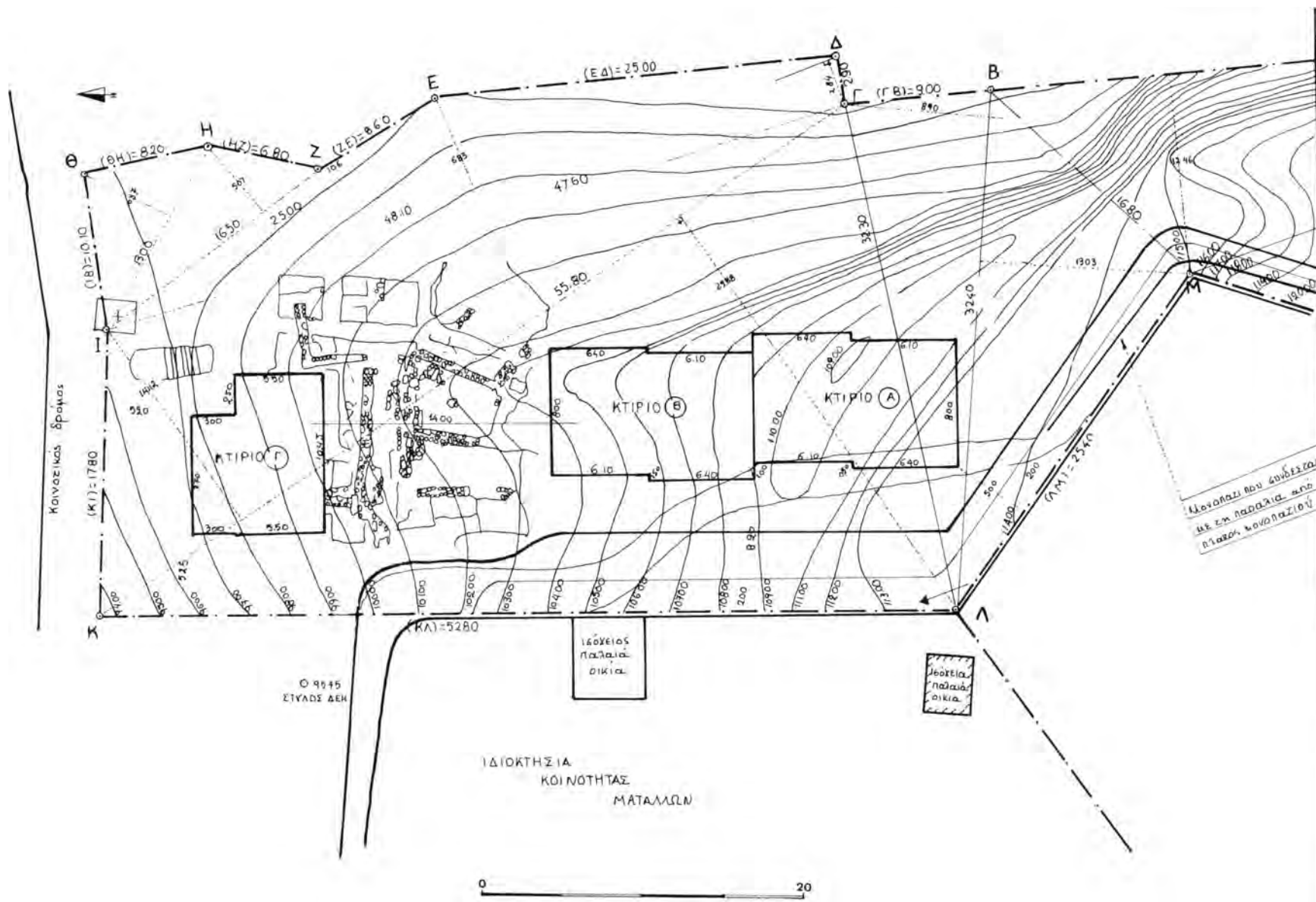
Έχουν καταμετρηθεί και παραδοθεί στον Ν. Ξηροτύρη 157 κρανία ή τμήματα κρανίων και σκελετών για καθαρισμό - συντήρηση και μελέτη σε συνεργασία μαζί μας, δυστυχώς όμως δεν έχουν γίνει ακόμη οι προκαταρκτικές εργασίες ώστε να εξαχθούν κάποια πορίσματα (ή δεν μας έχουν δοθεί ως τώρα) για το φύλλο, την ηλικία και άλλα χαρακτηριστικά και στατιστικά στοιχεία των νεκρών κάθε λάκκου.

Είναι βέβαιο πάντως ότι στον τάφο Ι ήταν θαμμένοι άνδρες, γυναίκες, παιδιά, ακόμη και βρέφη, αδιάκριτα. Πολυπληθέστερος ήταν ο λάκκος 4, στη δεξιά πλευρά της εισόδου που περιείχε περί τα 45 κρανία ή τμήματά τους και πάμπολλα οστά ιδιαίτερα διαλυμένα και αναστατωμένα, καθώς και το μεγαλύτερο αριθμό κτερισμάτων.

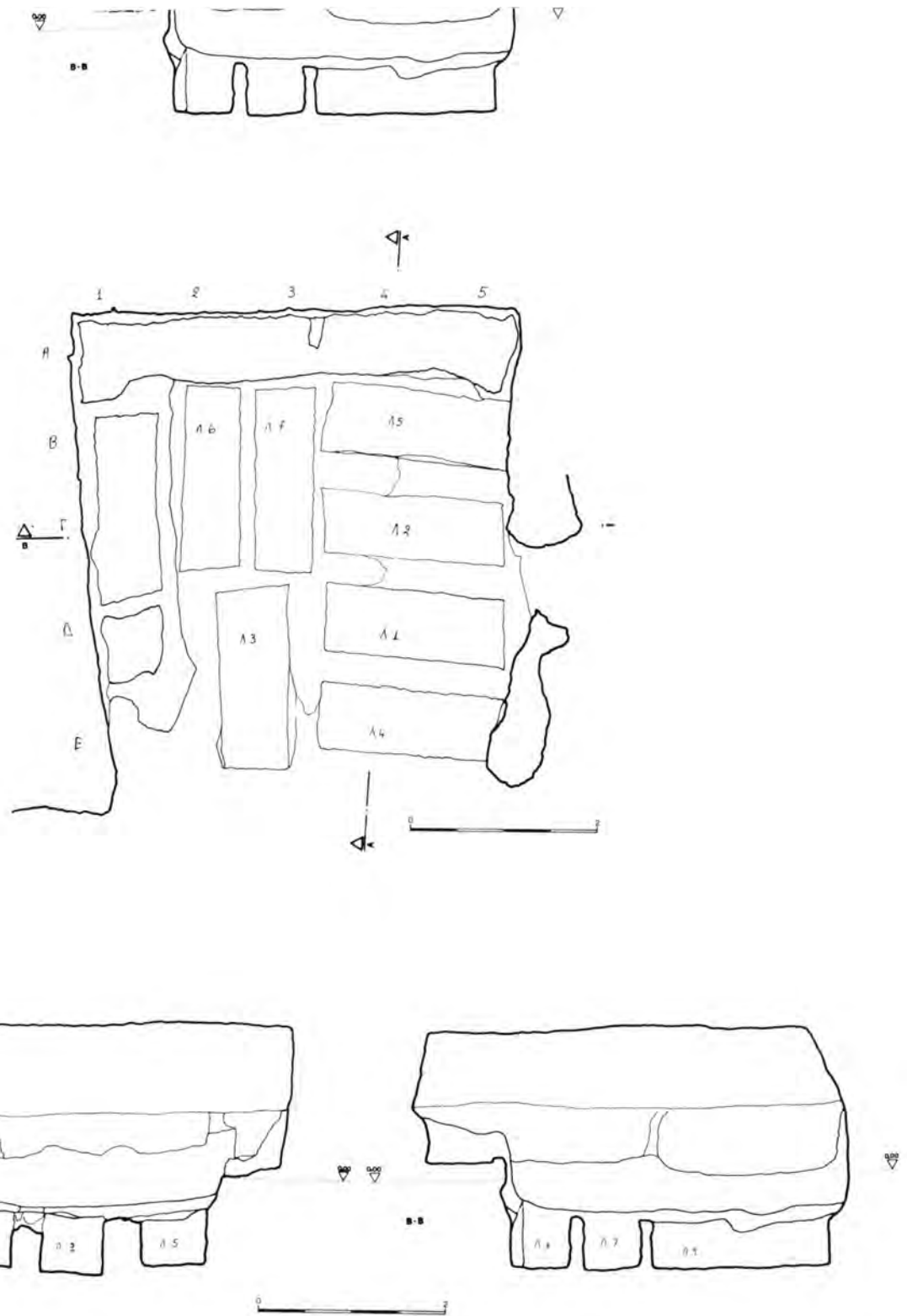
Οι λάκκοι 3, 6, 7, στο δυτικό τμήμα περιείχαν περίπου 23 κρανία, ακέραια ή τμήματά τους ο καθένας, ενώ λιγότερα βρέθηκαν στους υπόλοιπους λάκκους της ανατολικής πλευράς 1, 2 και 5, από τους οποίους οι δύο πρώτοι ήταν και οι περισσότεροι διαταραγμένοι.

Τα κτερίσματα των τάφων ήταν αρκετά αν και μάλλον φτωχικά. Αποτελούνταν κυρίως από πήλινα άβαφα αγγεία, λίγα γυάλινα, οστέινες περόνες (Λ. 7), δύο χρυσά σκουλαρίκια (Λ. 1 και 3), γυάλινες χάνδρες (Λ. 4, 7) και λίγα θραύσματα μεταλλικών αντικειμένων. Τα αντικείμενα, αντίθετα από τα οστά, ήταν πολύ θρυμματισμένα, αποφλοιωμένα και διαβρωμένα εξαιτίας της σύστασης της επίχωσης μάλλον παρά των ανακομιδών. Ωστόσο βρέθηκε ένας σημαντικός αριθμός ακέραιων αγγείων (88),

7. Στην ανασκαφή του τάφου όπως και στις υπόλοιπες ανασκαφές της επαρχίας Πυργιωτίσσης έλαβαν μέρος οι τελειόφοιτες φοιτήτριες αρχαιολογίας Μ. Κυριακίδου, Κ. Τσακίρη, Ε. Μενεξέ και Ζ. Μπίλη, τις οποίες θερμά ευχαριστώ για την άμογη εργασία τους.

Σχέδ. 10. Μάταλα. Οικόπεδο Επτ. Σφακάκη. Μελέτη διατήρησης των αρχαίων κτιρίων μεταξύ των νέων οικοδομών.

Σχέδ. 11. Μάταλα. Βόρειο νεκροταφείο. Κάτοψη και τομές του τάφου Ι.

ιδιαίτερα λύχνων και αρυτήρων, ως εξής κατά λάκκο: Α. 1:18, Α 2:1, Α 3:10, Α 4:31, Α 5:1, Α 6:15, Α 7:12.

Γενικά η κεραμική και ιδιαίτερα οι λύχνοι είναι τοπικών εργαστηρίων, ενός τύπου γνωστού και από τη Γόρτυνα αλλά και από την πόλη των Ματάλων με επιμήκη μυκτήρα, υψηλό κυλινδρικό λαιμό, χείλος δισκοειδές και κάθετη τριγωνικής τομής λαβή (Πίν. 339 α-δ). Αρκετοί από τους λύχνους φέρουν διακόσμηση ενός χαρακτού εξάκτινου αστεριού (Πίν. 339 α), που είναι πιθανώς ένδειξη του εργαστηρίου ή κάποιας οικογενειακής ή θρησκευτικής οργάνωσης.

Αξιόλογο εύρημα αποτελούν οι χρυσές κλωστές γύρω και πάνω σε ορισμένα κρανία των λάκκων 3 (Κρ. 32), 5 (Κρ. 9), 7 (Κρ. 11, 15), που προφανώς προέρχονται από κάποια χρυσοκέντητα επιβλήματα που κάλυπταν τις κεφαλές.

Τα κτερίσματα βρίσκονταν τόσο μέσα στους λάκκους μεταξύ των οστών, όσο και πάνω από τους σκελετούς και στα χείλη των λάκκων (Πίν. 337 β), γεγονός που δεν οφείλεται μόνο στις διαταραχές των λάκκων. Άλλωστε εκτός από τα κτερίσματα ορισμένες άλλες ενδείξεις, όπως η ανεύρεση σπόρων, οστών ζώων και διάσπαρτων κάρβουνων ιδιαίτερα στους πλησιέστερους προς την είσοδο λάκκους και τα χείλη γύρω τους, αλλά κυρίως ότι όλοι οι λύχνοι ήταν χρησιμοποιημένοι με έντονα ίχνη καύσης στους μυκτήρες, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στον τάφο γίνονταν κάποιες νεκρικές τελετές τόσο κατά τη διάρκεια των ενταφιασμών των νεκρών όσο και μετά απ' αυτούς.

Η χρονολόγηση του τάφου και των επιμέρους ταφών είναι αρκετά προβληματική καθώς ακόμη δεν έχει ολοκληρωθεί η επεξεργασία του υλικού και δεν έχει μελετηθεί ο συσχετισμός των ταφών. Από την κεραμική κυρίως συμπεραίνεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στους ύστερους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Επειδή οι περισσότεροι λύχνοι που προέρχονται από όλους τους λάκκους και τα επίπεδα ταφών και προφανώς αντιστοιχούν στους αλληπάλληλους σκελετούς, φαίνονται σύγχρονοι, εξετάζεται η περίπτωση κατά πόσο οι ομαδικοί ενταφιασμοί οφείλονται σε ένα ιστορικό γεγονός, όπως είναι μια επιδημία, είτε ένας σεισμός, είτε μια εχθρική επέμβαση π.χ. πειρατική. Πιθανόν τα πορίσματα της ανθρωπολογικής έρευνας να βοηθήσουν στην εξαγωγή πιο βέβαιων συμπερασμάτων.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΓΟΡΤΥΝΑ

Προφήτης Ηλίας

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τις 28 Ιουλίου μέχρι τις 27 Αυγούστου. Εργασθήκαμε και στη δοκιμαστική ανασκαφή Α, που έγινε πέρυσι στην ιδιοκτησία Τσατσάκη, και σε μια περιοχή που βρίσκεται περίπου 150 μ. δυτικά, στην ιδιοκτησία Φρισούλη (δοκιμαστική ανασκαφή Β).

Δοκιμαστική ανασκαφή Α

Πραγματοποιήσαμε μια επέκταση προς ΒΔ. της περιοχής που σκάσαμε πέρυσι, όπου ήλθαν στο φως άλλοι χώροι της οικίας της β' φάσης που εντοπίσαμε το 1987. Η οικία αποτελείται από δύο τουλάχιστον χώρους γειτονικούς και μπροστά τους υπάρχει ένα μακρύ και στενό δωμάτιο, ανοικτό στο δρόμο Α/Δ. Σ' ένα εξωτερικό χώρο, ανοικτό, προς ΒΔ., βρισκόταν η εστία από πέτρες και τα υπολείμματα στάχτης.

Νότια του δρόμου Α/Δ ξαναρχίσαμε την έρευνα στα δωμάτια Α1 και Α2. Στο Α2 ταυτίστηκαν και απομονώθηκαν οι δύο φάσεις κατασκευής, που ανήκουν στην τρίτη φάση του οικισμού, την υστερογεωμετρική-ανατολιζούσα εποχή.

Παρόλο που, εξαιτίας των δυσκολιών τεχνικής φύσης, στάθηκε αδύνατο να ερευνησουμε μια μεγαλύτερη περιοχή, παρουσιάστηκαν μερικά σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο είναι ότι κατά την πιο πρόσφατη φάση οι οικίες είναι χτισμένες πιο αραιά, με μεγάλους ελεύθερους χώρους. Το δεύτερο στοιχείο, που επιβεβαιώσαμε, αφορά τη λογική διάταξη των οικιών της β' φάσης, που φαίνονται να ακολουθούν τον ίδιο προσανατολισμό.

Δοκιμαστική ανασκαφή Β

Στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Προφήτη Ηλία, σε μια περιοχή με μεγάλη κλίση από Β. προς Ν. ανοίξαμε μια δοκιμαστική ανασκαφή (Β).

Η έρευνα αφορούσε μια περιοχή 20x20 μ. περίπου αλλά περιορίστηκε στη μετατόπιση του χώματος και στο να φέρουμε στο φως τα λείψανα των δωματίων, με εξαίρεση το κεντρικό μέρος της ανασκαφής, όπου το δωμάτιο Ι ερευνήθηκε σε βάθος.

Δωμάτιο Ι

Ερευνήσαμε εν μέρει το μισό ανατολικό τμήμα

του δωματίου Ι, χωρίς να φθάσουμε στα πιο βαθιά στρώματα. Το δωμάτιο έχει διαστάσεις 5x4 μ. και είχε πραγματοποιηθεί σκάβοντας το στρώμα κούσκουρα του λόφου. Πιθανώς ήταν ένας ανοικτός χώρος, ίσως μια αυλή, στο εσωτερικό του οποίου είχαν θαφτεί, μέσα σ' ένα λάκκο κοντά στον ανατολικό τοίχο, όστρακα ελληνιστικής εποχής, κυρίως ποτήρια και κύπελλα, που μας κάνουν να σκεφθούμε έναν αποθέτη. Στον ίδιο λάκκο βρέθηκε επίσης ένα είδος πήλινου κηροπηγίου, αντικείμενο γνωστό ήδη από τη μινωική εποχή, και πολυάριθμα πήλινα δαχτυλίδια που τα χρησιμοποιούσαν στις κυψέλες.

Η πιο αξιόπιστη υπόθεση είναι ότι μάλλον πρόκειται για αγροτικό ναό, που κατά την ελληνιστική εποχή, σε σχέση με την πιο συχνή χρήση του χώρου, που οφείλεται στην παρουσία των οχυρώσεων, είχε μια ζωή αρκετά έντονη, μέχρι που εξαφανίστηκε κατά τον 1ο αι. π.Χ., συγχρόνως με την εγκατάλειψη των οχυρώσεων.

Περιοχή Πραιτωρίου

Από τις 24 Ιουνίου μέχρι τις 20 Αυγούστου εργασθήκαμε στη βυζαντινή συνοικία, δυτικά του Πραιτωρίου, φέρνοντας στο φως σχεδόν εξολοκλήρου τις κατοικίες του 7ου αι. που βρίσκονται ανάμεσα στην κρήνη 4 και την κρήνη 5.

Συγχρόνως προχωρήσαμε σε μεγαλύτερο βάθος στη δοκιμαστική ανασκαφή στην αυλή στην οποία κατά την τελευταία φάση αυτού του οικισμού υπήρχε ένας κλίβανος γραπτής κεραμικής, φθάνοντας στα στρώματα του 5ου αι.: ταυτίστηκαν τουλάχιστον πέντε διαδοχικές φάσεις από τις οποίες οι δύο τελευταίες ταυτίστηκαν και στο δωμάτιο 6.

Στα βυζαντινά στρώματα του τμήματος βόρεια του Πραιτωρίου βρέθηκαν δύο μεγάλα αγάλματα τηβεννοφόρου, ακέφαλα, σίγουρα εικονιστικά που προέρχονταν από το Πραιτώριο.

Συνεχίσαμε την αποτύπωση του συγκροτήματος του Πραιτωρίου έχοντας ως σκοπό μια συστηματική ανασκαφή του τον επόμενο χρόνο.

Συνεχίσαμε επίσης τη μελέτη του υλικού που ήρθε στο φως τα προηγούμενα χρόνια. Εξάλλου εκδόσαμε τον Α΄ τόμο αφιερωμένο στις καινούργιες ανασκαφές της Γόρτυνας.

Από το 1977, για πρώτη φορά, βρήκαμε στην ανασκαφή δύο νομίσματα του 8ου και 9ου αι. Προέρχονται από την περιοχή του δρόμου βόρεια του Πραιτωρίου και επιβεβαιώνουν ότι η χρήση του χώρου συνεχίστηκε και μετά από την καταστροφή του 670 περίπου.

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τις 7 Ιουλίου μέχρι τις 8 Αυγούστου υπό τη διεύθυνση του καθηγητή V. La Rosa.

Από τις 9 μέχρι τις 23 Αυγούστου φροντίσαμε την τακτοποίηση του εδάφους γύρω από τον ΥΜ Ι κλίβανο, την κάλυψη με στέγαστρο και την περιφραγή του. Συγχρόνως πραγματοποιήθηκαν εργασίες επιχωμάτωσης και μικρά έργα στερέωσης των δόμων που σκάφθηκαν κατά τη φετινή ανασκαφή. Η τακτοποίηση του υλικού συνεχίστηκε μέχρι τις 3 Σεπτεμβρίου.

Οι δοκιμαστικές ανασκαφές αφορούσαν τρεις διαφορετικές περιοχές:

Το δωμάτιο δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου του Γαλατά

Το δωμάτιο, οι εσωτερικές διαστάσεις του οποίου ήταν 5,80x3,40 μ., ακουμπούσε την πρόσοψη της εκκλησίας. Έχοντας ένα κατώφλι στο βόρειο τοίχο (με μια διαφορά επιπέδου πάνω από 0,60 μ. σε σχέση με την εκκλησία), ο χώρος, προφανώς υπαίθριος, ήταν μάλλον ένας ταφικός περίβολος παρά νάρθηκας. Αποτελούσε, μέρος της μεγάλης «ενετικής» νεκρόπολης, που είχε αναταραχθεί από τον Paribeni και τον Halbherr, και που εν μέρει ερευνήσαμε πέρυσι. Απομονώσαμε περίπου δέκα τάφους (ορισμένοι ασύλητοι), σε μια περίπτωση τοποθετημένους σε τέσσερα επίπεδα. Γενικά δεν είχαν κτερίσματα: βρέθηκαν μια χάλκινη πόρπη, ένα κουμπί κωδωνόσχημο, υπολείμματα από ύφασμα, ένα αγγείο εφυσωμένο σχεδόν ακέραιο (το τελευταίο σ' ένα τάφο χωρίς καλυπτήριες πλάκες). Από τις πρώτες παρατηρήσεις φάνηκε ότι η νεκρόπολη χρησιμοποιήθηκε παρά πολύ, σαφώς σε σχέση με την εκκλησία (αλλά δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την ύπαρξη ενός αρχαιότερου κτιρίου). Σίγουρα στοιχεία είναι η αφιερωματική επιγραφή στο εσωτερικό της εκκλησίας (1302) και η επιγραφή του τάφου που ανήκει σε κάποιο ευγενή, βόρεια της εκκλησίας (του 1581 ή 1584).

Δοκιμαστικές ανασκαφές στον ελαιώνα Ε. Μαράκη από το Τυμπάκι

Στον ελαιώνα που συνορεύει Ν.-ΝΑ. με το Piazzale dei Sacelli, μερικοί δόμοι που εξείχαν μας οδήγησαν στην υπόθεση της ύπαρξης ενός επιβλητικού τοίχου στήριξης ενός άνηδρου που σχημάτιζε μια γωνία κατά μήκος της πλαγιάς του λόφου. Η νότια όψη της μεγαλύτερης δομής (τοίχος 3), με

κατεύθυνση Α.-Δ., είχε μήκος τουλάχιστον 14 μ. στο κεντρικό-ανατολικό τμήμα αποτελείται από μεγάλους παραλληλεπίπεδους δόμους, ενώ στο δυτικό άκρο είχε δόμους ελαφρώς λαξευμένους σε ψευδο-κυκλώπεια τεχνική. Με την ίδια τεχνική ήταν φτιαγμένος και ο τοίχος 2 (που διατηρήθηκε επί 3,80 μ.). Η δομή ακουμπούσε κατευθείαν πάνω στο έδαφος. Ένας τρίτος τοίχος, με τον αριθμό 1, και με ψευδο-κυκλώπεια τεχνική, διατηρείται λίγο ψηλότερα, σχεδόν παράλληλος με τον 3 (μέση απόσταση 1,30 μ. περίπου, μήκος που διατηρήθηκε 6,50 μ. περίπου). Επρόκειτο πολύ πιθανά για την αρχαιότερη δομή με ευθύγραμμη οριοθέτηση αντί γωνιακή, που ανέρχεται επίσης στη νεοανακτορική εποχή. Μερικές στρωματογραφικές λεπτομέρειες επιτρέπουν μάλιστα να βεβαιώσουμε ότι ο τοίχος 1 γρήγορα αντικαταστάθηκε από το επιβλητικό έργο των τμημάτων 2 και 3.

Επομένως είναι δυνατόν τα δύο συστήματα αναβαθμίδωσης/οριοθέτησης (το ευθύγραμμο του τοίχου 1 και το γωνιακό των τοίχων 2 και 3) να αναφέρονται στις δύο νεοανακτορικές φάσεις που έχουμε διακρίνει στο εσωτερικό του οικισμού (αντίστοιχα ΜΜ ΙΙΒ- ΥΜ ΙΑ και ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ).

Δοκιμαστική ανασκαφή στο δωμάτιο D της ΥΜ ΙΙΙ οικίας νότια του οδοντωτού μεγάλου τείχους

Η μεγάλη οικία με τα δωμάτια που προστέθηκαν σταδιακά, σίγουρα της ΥΜ ΙΙΙ, είναι η μοναδική κατασκευή στο ανώτερο στρώμα, μ' ένα είδος μεγάλου ρομβοειδούς περιβόλου που προστέθηκε στη νότια πλευρά (Κτίριο W). Από τους πολυάριθμους χώρους, όλοι ευρέως αναστηλωμένοι και σε κάποια περίπτωση φανερά σκαμμένοι μέχρι το βράχο, οι τέσσερις στα ΝΑ. αποτελούν την τελευταία επέκταση της οικίας. Το δωμάτιο D, αντικείμενο, φέτος, των δοκιμαστικών ανασκαφών συμπεριλαμ-

βάνεται στην τομή Α-Δ που αποτυπώθηκε από τον Stefani και που διασχίζει όλον τον οικισμό. Πάνω από το επίπεδο του δαπέδου παρατηρούνται ένας πίθος, κομματιασμένος και πεσμένος μπροστά, και οι βάσεις άλλων δύο στις νότιες γωνίες.

Αφού ταυτίσαμε ένα τμήμα δαπέδου, που διατηρήθηκε από θαύμα στη νοτιοανατολική γωνία, μπορέσαμε να απομονώσουμε σ' εκείνο το τμήμα μια πλουσιότερη επιχωμάτωση (στρώμα ΙV) που φτάνει μέχρι το σημείο που εξέχουν οι τοίχοι για τη διαμόρφωση του δωματίου. Τα θραύσματα κεραμικής ήταν κυρίως της ΥΜ Ι, με αρκετά της ΥΜ ΙΙΑ2, μερικά της ΥΜ ΙΙ και ένα όστρακο από αμφοροειδή κρατήρα της προχωρημένης ΥΜ ΙΙΑ2, που μας δίνει τη χρονολόγηση οικοδόμησης του χώρου. Η χρονολόγηση της καταστροφής δίνεται αντίθετα από μια κύλικα με πόδι της ΥΜ ΙΙΒ, που βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία.

ΠΡΙΝΙΑΣ

Το 1988 η αποστολή του Πανεπιστημίου της Catania, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή G. Rizza, εργάστηκε στην Κρήτη από τις 2 Μαΐου μέχρι τις 16 Ιουλίου.

Στη Φαιστό συνεχίστηκε η συντήρηση, η καταγραφή και η γραφική και φωτογραφική τεκμηρίωση του υλικού που προέρχεται από τις προηγούμενες ανασκαφές στη νεκρόπολη και στην περιοχή του Πρινια. Συντηρήθηκαν και καταγράφηκαν 125 καινούργια αγγεία και μικρά αντικείμενα.

Στον Πρινια οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τις 8 Ιουνίου μέχρι τις 16 Ιουλίου. Η αποστολή φρόντισε για μια γενική τακτοποίηση της απαλλοτριωμένης περιοχής πάνω στην Πατέλα και πραγματοποίησε μερικές δοκιμαστικές ανασκαφές.

A.G.BENVENUTI

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1988 το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας απαρτίστηκε από τις μόνιμες αρχαιολόγους Σ. Μαρκουλάκη (Προϊσταμένη), Β. Νινιού-Κινδελή, Ν. Προκοπίου και για λίγους μήνες (λόγω εκπαιδευτικής άδειας εσωτερικού) τη Μ. Βλαζάκη και τις επί συμβάσει αρχαιολόγους Π. Δροσινού και Ειρ. Γαβριλάκη (Ρέθυμνο). Αρχιτέκτων της Εφορείας ήταν η Ειρ. Σιγάλα-Μαγιάφα ενώ η Α. Κατεβαινίδου απουσίασε με εκπαιδευτική άδεια.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού και συγκόλλησης κεραμικών ευρημάτων από ανασκαφές προηγουμένων ετών, από τους συντηρητές Κ. και Β. Κωνσταντάκη. Επίσης συνεχίστηκε ο μηχανικός καθαρισμός γλυπτών από τη συντηρήτρια Δ. Κώτση. Παράλληλα συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων από τις ανασκαφές των οικοπέδων Κέντρου Υγείας και Α. Σκουνάκη στο Καστέλλι Κισάμου, από τους Μ. Πατελάκη και Δ. Χρυσό, υπό την εποπτεία του Γ. Δαγκλή από τη Διεύθυνση Συντήρησης.

Παράλληλα προχώρησαν από τις αρχαιολόγους της Εφορείας η καταγραφή ευρημάτων από ανασκαφές, περισυλλογές και παραδόσεις, η ταξινόμηση του υλικού στις αποθήκες και η συμπλήρωση του φωτογραφικού αρχείου με φωτογραφίες από τις ανασκαφικές έρευνες του έτους, τις αυτοψίες και τη φωτογράφιση των συντηρημένων ευρημάτων από το φωτογράφο Σ. Αλεξάνδρου. Τέλος συνεχίστηκαν ή ολοκληρώθηκαν επιστημονικές μελέτες.

Στο Μουσείο Χανίων έγιναν εργασίες συντήρησης κουφωμάτων από το εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας και τοποθετήθηκε νέα υδραυλική εγκατάσταση στο εργαστήριο συντήρησης. Στο κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Κισάμου τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα κουφώματα. Επίσης κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν μεταλλικές πινακίδες στους αρχαιολογικούς χώρους.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Μουσείο Ρεθύμνου

Στο Μουσείο Ρεθύμνου άρχισε η προετοιμασία

μετεγκατάστασής του από το κτίριο της ενετικής Λότζιας στο διαμορφωμένο κτίριο των τουρκικών φυλακών έξω από το τείχος της Φορτέτζας.

Συνεχίστηκε η καταγραφή των παλιών και νεότερων ευρημάτων από ανασκαφές ή παραδόσεις, και η συστηματική φωτογράφισή τους. Παράλληλα άρχισαν οι προμήθειες για τον εξοπλισμό του νέου Μουσείου, της έκθεσης και των εργαστηρίων του με την ευθύνη του Διευθυντή Αρχαιοτήτων Γ. Τζεδάκι.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Πόλη Χανίων

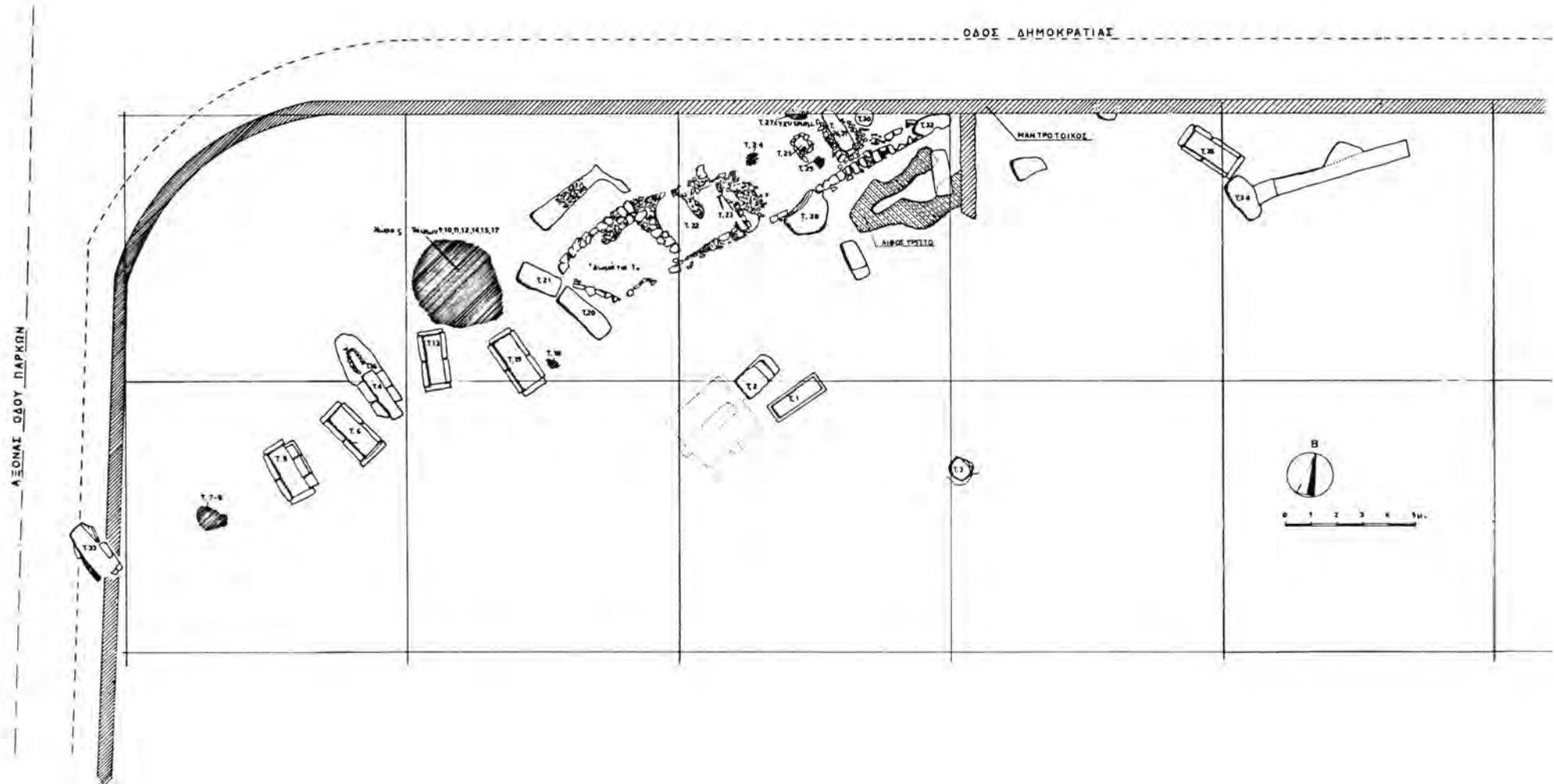
Στρατόπεδο Ζομπανάκη (πάρκο Ειρήνης και Φιλίας)

Στο κέντρο της πόλης των Χανίων και συγκεκριμένα στο χώρο του πρώην στρατοπέδου Ζομπανάκη, ανάμεσα στο Δημοτικό Κήπο και στο Εθνικό Στάδιο, δημιουργήθηκε το νέο δημοτικό πάρκο Ειρήνης και Φιλίας. Κατά την έναρξη των εργασιών, το χειμώνα του 1986, επισημάνθηκε αρχαίος θαλαμώτος τάφος (Τ 2) και ξεκίνησε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία ολοκληρώθηκε την άνοιξη του 1988, μετά από τρεις ανασκαφικές περιόδους.

Η έρευνα αποκάλυψε τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Κυδωνίας το οποίο εκτείνεται στην ανατολική, νότια και δυτική περιοχή της σύγχρονης πόλης και το οποίο ανασκάπτεται από χρόνια «ευκαιριακά», με αφορμή είτε δημοτικά έργα, είτε εκσκαφές σε ιδιωτικά οικοπέδα. Για μια ακόμη φορά διαπιστώθηκε ότι η ίδια περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο από τα μινωικά χρόνια έως την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, καθώς η ύπαρξη του μαλακού βράχου (μαργαϊκός ασβεστόλιθος) διευκόλυνε τη λάξευση.

Συνολικά ανασκάφηκαν τριανταπέντε τάφοι, κυρίως στο βόρειο τμήμα του πάρκου (Σχ έδ. 1), ενώ οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στον υπόλοιπο χώρο απέδωσαν μόνο ένα λάκκο απορριμμάτων της πρωτομινωικής περιόδου (Σχ έδ. 2). Ο μεγαλύτερος αριθμός των ταφών ανήκει χρονολογικά στην υστεροκλασική περίοδο και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Την ανασκαφή διεξήγαγε η Βάννα Νινιού-Κινδελή, εκτός από τους τάφους 3, 4, 22, 23 και τον ΠΜ λάκκο, που ανέσκαψε η Μαρία Ανδρεάδακη-Βλαζάκη, καθώς και τους τάφους 1 και 2 που ανέ-

Σχέδ. 1. Χανιά. Στρατόπεδο Ζορπανάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

σκαψε η Σταυρούλα Μαρκουλάκη. Αποκαλύφθηκαν οι εξής τύποι τάφων:

1. *Κτιστοί κιβωτιόσχημοι* (επτά): Οι περισσότεροι ήταν κατασκευασμένοι από ορθογώνιες πλάκες από ψαμμόλιθο (πάχ. 0,16 μ. συνήθως), τοποθετημένες από μια σε κάθε στενή πλευρά, δύο σε κάθε μακριά και τρεις ως καλυπτήριες. Εσωτερικά είχαν επίχρισμα. Οι διαστάσεις τους ήταν 2x0,70x0,60 μ., κατά μέσο όρο, και ο προσανατολισμός τους από ΝΑ. προς ΒΔ. Οι πέντε αποτελούσαν μια συστάδα (Τ 4, 5, 6, 13, 19), στη δυτική προέκταση της οποίας ήταν ο έκτος (Τ 33), ενώ ο έβδομος (Τ 35), βρισκόταν σ' αρκετή απόσταση ανατολικότερα. Όλοι τους είχαν συληθεί. Από τις καλυπτήριες πλάκες έλειπε η μισή ή η μια και σε όλες τις περιπτώσεις ο σκελετός ήταν αναμοχλευμένος και ο τάφος σχεδόν γεμάτος χώμα. Στους έξι απ' αυτούς, διασώθηκαν πήλινα αγγεία (λύχνοι, μικρογραφίες από όλπες, μυροδοχεία), όλα του τέλους του 4ου αι. π.Χ., κομμάτια από σιδερένιες στλεγγίδες, δύο χάλκινα νομίσματα κι ένα ασημένιο. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα πιστεύουμε ότι πρόκειται για αρχαία σύληση, μάλλον της εποχής της ρωμαϊοκρατίας, η οποία είναι και η επόμενη, χρονολογικά, φάση χρήσης του νεκροταφείου. Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκε ο «λάκκος σύλησης» δύο (τάφων Τ 19 και 20), μέσα στον οποίο βρέθηκαν πεταμένα δύο πήλινα ειδώλια (Π 6657 και Π 6658), του τύπου των ένθρονων γυναικείων μορφών του τέλους του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 340 α), μια πήλινη πλαγγών (Π 6656), καθώς και λίγα, πολύ μικρά κομμάτια από χάλκινα, επιχρυσωμένα φύλλα στεφανιού.

2. *Λακκοειδής* (Τ 20): Είχε διαστάσεις 2,26x0,70x0,60 μ. και κάλυψη από λεπτές λίθινες πλάκες, από τις οποίες είχαν διασωθεί μόνο δύο, η μία πεσμένη στο εσωτερικό του. Στη θέση τους βρέθηκαν μόνο τα οστά των κνημών και δίπλα τους μια πήλινη κυψέλη (Π 6639). Έξω από τον τάφο ήταν τοποθετημένες δύο άβαφες όλπες (Π 6642 και Π 6643), ενώ βρέθηκαν πεταμένα ένα μελαμβαφές ληκύθιο (Π 6640), ένας λύχνος (Π 6641) και κομματάκια από χάλκινα, επιχρυσωμένα φύλλα στεφανιού. Κι αυτός ο τάφος χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

3. *Λίθινη λάρνακα* (Τ 1): Βρέθηκε ακάλυπτη, γεμάτη χώμα, χωρίς όστρακα ή οστά. Έχει προσανατολισμό από Α. προς Δ. και διαστάσεις: 1,97x0,54x0,56 μ. (πάχ. τοιχωμάτων 0,10 μ.).

4. *Κεραμοσκεπείς* (δεκαεννέα): Ήταν οι επικρατέστεροι αριθμητικά. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν καλυβίτες και αρκετοί είχαν διαταραχτεί,

επειδή βρίσκονταν ακριβώς κάτω από τη σύγχρονη άσφαλτο. Είχαν τοποθετηθεί κοντά στους κιβωτιόσχημους, κυρίως σε δύο συστάδες, αρκετά πυκνές. Στη μια αποκαλύφθηκαν δύο αλληπάλληλες «στρώσεις», από τις οποίες η πρώτη (Τ 14 και 15) ανήκε στο τέλος του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. ενώ η δεύτερη (Τ 9-12), ήταν μάλλον μεταγενέστερη, πιθανότατα της εποχής της ρωμαϊοκρατίας. Στην άλλη συστάδα οι τάφοι ήταν πιο οργανωμένοι (Τ 22-26) (Πίν. 340 γ, 341 α). Περιβάλλονταν από τοιχάρια, κατασκευασμένα από μικρούς, αργούς λίθους και χώμα και ακολουθούσαν τον προσανατολισμό των κιβωτιόσχημων. Οι πιο πολλοί σκελετοί ήταν αδιατάραχτοι και ορισμένοι ακτέριστοι. Ο τάφος 22 περιείχε τρεις νεκρούς. Από τα κτερίσματα (μερικά μυροδοχεία, ένα ληκύθιο, δύο κεφάλια πήλινων γυναικείων ειδωλίων) χρονολογούνται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

5. *Ενταφιασμός βρέφους* (Τ 32): Βρέθηκε ανάμεσα στους κεραμοσκεπείς της προηγούμενης ομάδας, χωρίς να συνοδεύεται από κάποια κατασκευή κι εντελώς ακτέριστος.

6. *Εγχυτρισμοί* (τρεις): Και οι τρεις ήταν παιδικές ταφές (Τ 3, 27, 29). Οι δύο ήταν ακτέριστες, σε σπασμένα κλειστά αγγεία, το ένα από τα οποία είναι αμφορέας του 2ου αι. μ.Χ.

Ο τρίτος εγχυτρισμός (Τ 3) ανήκε στα υστερογεωμετρικά χρόνια. Περιελάμβανε ένα επίσης σπασμένο αγγείο, κάλπη ή μικρό πίθο, το οποίο δεν έσφωζε το ανώτερο τμήμα του και καταλάμβανε έκταση 0,80x0,08 μ. (Πίν. 341 β). Βρέθηκε σε βάθος 0,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, απομονωμένο, στα νοτιοανατολικά και σε αρκετή απόσταση από τους Τ 1 και 2. Περιείχε τα μισοαποσθρωμένα οστά ενός παιδιού, σε συνεσταλμένη στάση, που συνοδεύονταν από οκτώ πήλινα αγγεία (Π 6248, 6251-52, 6254, 6257, 6261-62), ένα σιδερένιο μαχαίρι και λίγες διαλυμένες χάντρες από υαλόμαζα. Τα δάκτυλα και των δύο χεριών ήταν στολισμένα με δακτυλιδάκια, τα οποία ήταν απλοί χάλκινοι κρίκοι. Γύρω από την κάλπη είχαν τοποθετηθεί, ως κτερίσματα, άλλα δέκα αγγεία (Π 6245-47, 6249-50, 6253, 6255-56, 6258). Από τα δεκαοκτώ, συνολικά, αγγεία τα περισσότερα είναι μικρού μεγέθους (αμφορίσκοι, σταμνίσκοι, σκύφοι, κύπελλο, οينوχοΐσκη). Δε λείπουν όμως και οι πρόχοι, η οινοχόη και το θήλαστρο, ως αγγεία ταιριαστά σε μια παιδική ταφή (Πίν. 340 β).

7. *Θαλαμωτοί, λαξευμένοι στο βράχο* (δύο): α) Τάφος 35: Είχε μικρό ακανόνιστο θάλαμο, πολύ μακρύ, κατηφορικό δρόμο και φράγμα εισόδου από αργούς λίθους μέτριου μεγέθους. Στο θάλαμο βρέ-

θηκε μόνο το κρανίο του νεκρού. Ο προσανατολισμός του ήταν από Δ. προς Α. Με βάση την αρχιτεκτονική χρονολογείται στην υστερομινωική περίοδο. β) Τάφος 2: Υπήρξε ο πρώτος τάφος που εντοπίστηκε στο πάρκο¹ και αντίθετα προς τον προηγούμενο, κατασκευάστηκε στα χρόνια της ρωμαϊκρατίας. Έχει μικρό δρόμο (μήκ. 1,90 και πλ. 0,90 μ.) με δύο σκαλοπάτια στην αφετηρία του, πολύ πρόχειρα λαξευμένα στο βράχο και με έντονη κατηφορική κλίση προς την είσοδο. Ο κατά μήκος άξονάς του έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ. Η είσοδος του θαλάμου (ανοίγματος 0,81x0,51 μ.) είναι στραμμένη προς την ανατολή και έχει περιθώριμα από πελεκητό ψαμμίτη. Από το ίδιο πέτρωμα είχε κατασκευαστεί και το φράγμα της, μία μεγάλη τετράπλευρη πλάκα. Ο θάλαμος έχει τετράπλευρη κάτοψη (2,64x2,32x1-1,40 μ.) και καμαρωτή οροφή. Περίπου στο κέντρο του έχει λαξευτεί ένας ορθογώνιος λάκκος (1,40x0,34x0,30-0,50 μ.) που χρησίμευε όχι για ταφές, αλλά για να προσθέτει ύψος στο θάλαμο και να εξυπηρετεί τη χρήση του από τους ζωντανούς. Στα τοιχώματα αριστερά και στο βάθος του θαλάμου έχουν λαξευτεί μικρές κόγχες για κτερίσματα.

Ο τάφος ήταν οικογενειακός και περιείχε έξι έως επτά ταφές, από τις οποίες μόνο οι τρεις ήταν στη θέση τους. Οι υπόλοιπες βρέθηκαν παραμερισμένες στις άκρες, προκειμένου να γίνουν οι νέοι ενταφιασμοί. Οι νεκροί θάβονταν στο δάπεδο του θαλάμου, με το κεφάλι προς Α. Τα κτερίσματα τοποθετούνταν κοντά στις σωρούς και ορισμένα στις κόγχες. Στο σύνολό τους είναι γυάλινα αγγεία (Γ 212-229), λύχνοι (Π 6219-6227), τρία πήλινα αγγεία (Π 6216-6218) και δύο χάλκινα νομίσματα, εντελώς φθαρμένα από την οξειδωση. Τα γυάλινα αγγεία είναι κυρίως μυροδοχεία του τύπου *candestick unguentarium*, πρόχοι, δύο ποτήρια, ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος και ένας ασκός. Τα ακέραια ή λίγο σπασμένα είναι δεκαεννέα, ενώ υπάρχουν αρκετά ακόμη σε θραύσματα. Οι λύχνοι είναι εννέα, οι περισσότεροι με ανάγλυφη παράσταση στο δίσκο και ορισμένοι εντελώς αδιακόσμητοι. Το σχήμα τους είναι κυκλικό με κοντό μυκτήρα, ντόπιας κατασκευής, εκτός από δύο που είναι εισαγμένοι από την Κόρινθο. Πήλινα αγγεία βρέθηκαν μόνο τρία: μια ερυθροβαφής κύλικα τύπου Κνίδου-Κω, ένα βαθύ μόνωτο κύπελλο που περιείχε κάρβουνα και

1. Πλήρης δημοσίευση του τάφου πρόκειται να δοθεί στον επόμενο τόμο της Κρητικής Εστίας από τη Σταυρούλα Μαρκουλάκη.

προφανώς χρησίμευε ως θυμιατήρι και ένας μικρός κρητικός αμφορέας του τύπου Dressel 43.

Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε σ' όλη τη διάρκεια του 2ου και πιθανότατα και στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., οπότε το νεκροταφείο φαίνεται ότι εγκαταλείπεται.

8. Ταφικό όρυγμα (Τ 28): Πρόκειται για ένα πολύ βαθύ όρυγμα, λαξευμένο στο βράχο. Δεν ανασκάφηκε ολόκληρο διότι άρχισε να γκρεμίζεται. Το επιφανειακό άνοιγμα, ελλειψοειδούς σχήματος περίπου, είχε διαστάσεις 1,30x1,60 μ., ενώ βαθύτερα διευρυνόταν πολύ. Ήταν γεμάτο με χώμα ανάμεικτο με κομμάτια βράχου και άμμο και λίγα οστά και όστρακα κατά διαστήματα. Πάνω σε λαξευτό θρανίο είχαν τοποθετηθεί εγχυτρισμοί σε σπασμένους αμφορείς του 2ου αι. μ.Χ. (Π 6636-8, ο πρώτος ενσφράγιστος και ενεπίγραφος).

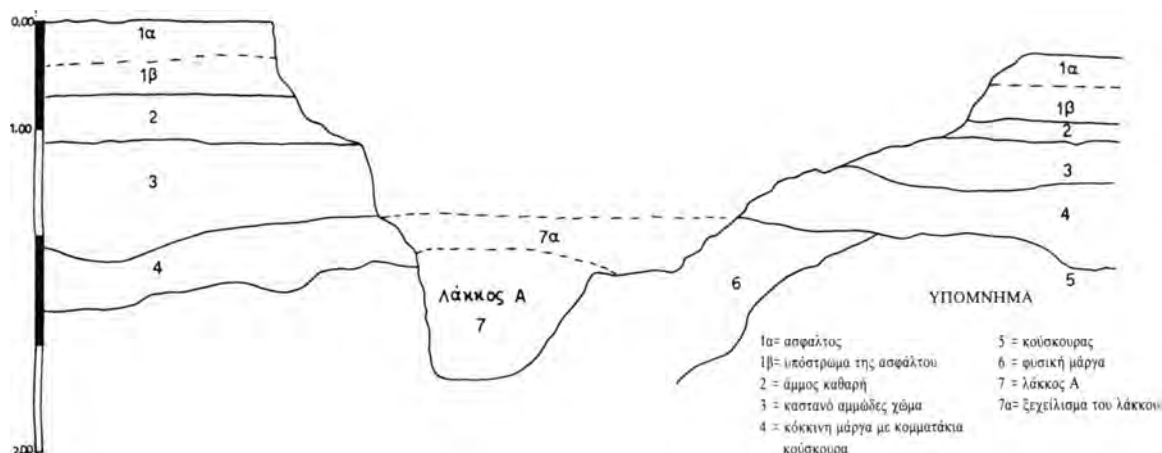
Μεταξύ των συστάδων των κιβωτιόσχημων και των κεραμοσκεπών τάφων αποκαλύφθηκε χώρος ορθογώνιου σχήματος περίπου, που συμβατικά ονομάστηκε «Δωμάτιο Ι». Οι τοίχοι του ήταν ανισοπαχείς, πρόχειρης κατασκευής, από αργούς λίθους μικρού και μέτριου μεγέθους και χώμα. Η επίχωσή του περιείχε λιγοστά οστά, όστρακα πρωτομινωικά, ελληνιστικά και ρωμαϊκά, μια λεπίδα οψιανού, ένα πήλινο κυλινδρικό σφονδύλι και σκωρίες. Η κατασκευή του θυμίζει τα τοιχάρια της δεύτερης συστάδας των κεραμοσκεπών τάφων, με τα οποία άλλωστε συνορεύει στ' ανατολικά.

Νότια της δεύτερης συστάδας των κεραμοσκεπών τάφων βρέθηκε τμήμα λιθόστρωτου που σχετίζεται με τη διαμόρφωση των χώρων του νεκροταφείου στον 4ο και 3ο αι. π.Χ.

Ο πρωτομινωικός λάκκος που εντοπίστηκε στα νότια των παραπάνω τάφων, στο κέντρο περίπου του πάρκου, ξεκινούσε από βάθος 0,80 μ. και στενεύοντας τερμάτιζε στα 1,55 μ. Περιείχε κοκκινωπό χώμα, πολλούς αργούς λίθους, όστρακα, πλίνθους και τμήμα από πήλινο ειδώλιο (Π 6647). Η ύπαρξή του δηλώνει τη χρήση του χώρου ήδη από τη γ' χιλιετηρίδα π.Χ., χωρίς όμως να είναι σαφής ο χαρακτήρας της.

Η στρωματογραφική τομή σ' αυτό το σημείο του πάρκου είναι χαρακτηριστική για τον προσδιορισμό του είδους της επίχωσης κατά τις διαφορετικές χρονικές περιόδους (Πίν. 341 α). Οι κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι, καθώς και οι εγχυτρισμοί, έχουν τοποθετηθεί στα στρώματα 2 και 3, ενώ οι θαλαμοειδείς, το ταφικό όρυγμα και ο ΠΜ λάκκος προχωρούν στα στρώματα 4 και 6.

Στο σημερινό πάρκο είναι ορατοί και επισκέψιμοι, ο ρωμαϊκός θαλαμωτός τάφος (Τ 2), η λίθινη

Σχέδ. 2. Χανιά. Στρατόπεδο Ζομπανάκη. Στρωματογραφία του πρωτομυκηνικού λάκκου.

λάρνακα (Τ 1) και δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι (Τ 19 και 35).

B. NINIOY-KINΔEΛH
M. ANΔPEAΔAKH-BΛAZAKH
ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οδός Δημητρακάκη

Σε ιδιωτικό οικόπεδο παρά την οδό Δημητρακάκη κατά τη διάνοιξη θεμελίων βρέθηκε λαξευτός τάφος μεγάλο μέρος του οποίου καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα, ενώ μικρό τμήμα του βρίσκεται κάτω από την επίχωση όμορου οικοπέδου (Πίν. 342 γ). Από την ανεύρεση λίγων οστράκων ο τάφος χρονολογήθηκε στους ΥΜ ΙΙΙ χρόνους.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οδός Τζανακάκη 17

Λάκκος απορριμμάτων της ελληνιστικής εποχής εντοπίστηκε κατά τις εκσκαφές για την ανέγερση νέας οικοδομής στο χώρο του ξενοδοχείου Κύπρος². Είχε σκαφτεί μέσα στο μαλακό βράχο (μαρ-

γαϊκός ασβεστόλιθος), σε βάθος 2,50-3,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και περιείχε κόκκινο χρώμα, μεγάλες αργές πέτρες, κεραμίδες, παρά πολλά όστρακα, λίγα κόκκαλα ζώων, έντονα ίχνη καψίματος και τμήμα μαρμάρινου γλυπτού, ίσως τραπεζοφόρου (αριθ. Ευρ. Α 3256). Δεν ανασκάφηκε ολόκληρος γιατί ένα τμήμα του προχωρεί κάτω από το πεζοδρόμιο.

B. NINIOY-KINΔEΛH

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Απτέρα ή Άπταρα

Δυτικό Νεκροταφείο (οικόπεδο Γ. Κελαϊδή)

Το 1987 και 1988, μέσα στα πλαίσια της συστηματικής ανασκαφής της Απτέρας, ερευνήθηκε μικρό τμήμα του δυτικού νεκροταφείου της πόλης, που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο Γεωργίου Κελαϊδή, στον οικισμό Παλαιόκαστρο. Πρόκειται για ένα οργανωμένο αρχαίο νεκροταφείο, με μεγάλη διάρκεια χρήσης, που απλώνεται σε αρκετή έκταση έξω από τα τείχη της πόλης³.

2. Οικιστικά λείψανα των ιστορικών χρόνων είχαν αποκαλυφθεί κατά το πρόσφατο παρελθόν στο κοντινό οικόπεδο Λιονή, βλ. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 396.

3. Τάφοι του ίδιου νεκροταφείου αναφέρονται από τον καθηγητή Στ. Αλεξίου: Κρητ. Χρον. ΙΒ' (1958), σ. 469· ΙΖ' (1963), σ. 393. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 299.

Εξαιτίας του πολύ επικλινούς εδάφους, η επιφάνειά του φυσικού βράχου (μαργαϊκός ασβεστόλιθος) ήταν ορατή μέχρι σχετικά πρόσφατα σ' όλο το βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Αυτό σημαίνει ότι οποιαδήποτε αρχαία ταφή στο χώρο αυτό είχε καταστραφεί κατά το παρελθόν. Ορισμένες κοιλότητες στο βράχο υποδηλώνουν την πιθανή θέση εγχυτρισμών. Νοτιότερα, σ' όσο τμήμα επεκτάθηκε η έρευνα, αποκαλύφθηκαν ταφές του τέλους του 8ου-αρχών του 7ου αι. π.Χ., καθώς και της κλασικής, ελληνιστικής και ελληνορωμαϊκής περιόδου. Αναλυτικότερα:

1. Στη μέση του βόρειου τμήματος του οικοπέδου, ο βράχος είχε λαξευτεί και ο χώρος είχε διαμορφωθεί κατάλληλα ώστε να δεχτεί εγχυτρισμούς. Δύο ταφικοί πίθοι του τέλους του 8ου-αρχών του 7ου αι. π.Χ., ήρθαν στο φως εδώ. Και οι δύο ήταν τοποθετημένοι στο πλάι. Είκοσι ολόκληρα και άλλα σπασμένα αγγεία περιέβαλλαν τον πίθο 1, διαστάσεων 0,75x0,50 μ. και προσανατολισμού Α.-Δ., σε ποικιλία σχημάτων: αμφορίσκοι, σκύφοι, κύπελλα, οινοχόες, ένα φλασκό και μία πρόχους (Πίν. 342 α-β).

Ο πίθος 2, διαστ. 1x0,71 μ. και προσανατολισμού Δ.-Α., είχε δέκα αγγεία γύρω του, σκύφους, κύπελλα, ένα αρύβαλλο, ένα αμφορίσκο και μία οινοχοΐσκη.

Όστρακα από ένα ακόμη πίθο, σε σχέση με οξυπύθμενο αμφορέα των ελληνιστικών χρόνων, αποκαλύφθηκε δυτικά των προηγούμενων εγχυτρισμών (ταφή 3).

Κοντά τους, στα νότια, βρέθηκε ένας εγχυτρισμός σε ακόσμητο αμφορέα, πολύ θρυμματισμένο, διαστάσεων περίπου 0,64x0,50 μ. (ταφή 4).

Την ανασκαφή στο χώρο αυτό διεξήγαγε η Ελπίδα Χατζηδάκη.

2. Στη μέση της δυτικής πλευράς του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., απλά ορθογώνια λαξεύματα, σε παράλληλη διάταξη και σε βάθος 3 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, με προσανατολισμό Α.-Δ. και με διαστάσεις περίπου 1,80x0,80-0,65 μ. Μοναδικό τους κτέρισμα υπήρξε ένας πήλινος λύχνος, ενώ ένας ακόμη όμοιος είχε βρεθεί στη διαταραγμένη επίχωση ψηλότερα (Πίν. 343 α, αριστερά). Στο σημείο αυτό ο βράχος χαμηλώνει απότομα, ενώ είναι εμφανή στην επιφάνειά του τα ίχνη λατόμησης για τον πορισμό οικοδομικού υλικού. Στην επίχωση των παραπάνω τάφων, σε βάθος 2,50 μ., βρέθηκαν δύο επάλληλοι λακκοειδείς τάφοι, ίδιου προσανατολισμού και διαστάσεων 1,65x0,50 μ. περίπου, που χρονολογούνται από τους δύο λύχνους

που τους συνόδευαν στον 3ο αι. π.Χ. (Πίν. 343 α, δεξιά). Την ανασκαφή διεξήγαγε η Δάφνη Γόντικα.

3. Στη μέση της ανατολικής πλευράς έχει λαξευτεί υπόγειος θαλαμωτός τάφος (Π) του πρώιμου 1ου αι. μ.Χ., προσανατολισμού Δ.-Α. και διαστάσεων 2,60x1,80x1,65 μ. (Πίν. 343 δ). Ο δρόμος του, μήκ. 1,20 και πλ. 0,90 μ., έχει δύο σκαλοπάτια στην αφετηρία του. Στο εσωτερικό του επιμήκους θαλάμου διαμορφώνονται τρεις θήκες, διαστ. 2-1,50x0,50x0,45-0,50 μ., στις τρεις πλευρές του στενού διαδρόμου. Ο τάφος είχε συληθεί κατά το παρελθόν. Στη μια θήκη βρέθηκαν μόνο δύο πήλινοι λύχνοι, στη δεύτερη κεφαλή πήλινου παιδικού ειδωλίου, ένα πήλινο μυροδοχείο (Πίν. 343 β, δεξιά) και τμήμα από ανθρώπινο κρανίο και στην τρίτη δύο πήλινα ανάγλυφα, ασπιδόσχημα, πλακίδια. Άφθονη και ανάμεικτη ήταν η κεραμική σε όλο το εσωτερικό του τάφου, η χρονολόγηση της οποίας κυμαίνεται από την υστερογεωμετρική περίοδο έως τις αρχές του αιώνα μας. Τον τάφο ανέσκαψε επίσης η Ελπίδα Χατζηδάκη.

4. Στη νότια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο τάφος Ι, ο οποίος ανήκει στο β' μισό του 1ου αι. μ.Χ. (Πίν. 343 ε). Είναι μνημειώδους κατασκευής, λαξευτός με δρόμο και στέγαση με πλάκες, προσανατολισμού Α.-Δ. και διαστάσεων 2,33x1,33x1,50 μ. Τμήμα του δρόμου παραμένει άσκαπτο. Στις κάθετες πλευρές του επιμήκους θαλάμου έχουν λαξευτεί κόγχες, τρεις στο δυτικό μέτωπο, από τις οποίες η μεσαία είναι αφιδωτή (0,48x0,20 μ.) και οι πλευρικές πολύ μικρές, ορθογώνιες. Ιδίων διαστάσεων με την αφιδωτή είναι και οι δύο κόγχες στη μέση της βόρειας και της νότιας πλευράς, η μία αφιδωτή και η άλλη ορθογώνια αντίστοιχα. Εκσκαφικό μηχανήμα έχει διαταράξει το κέντρο του θαλάμου. Ανέπαφη διατηρήθηκε μια εγκάρσια θήκη μπροστά στην είσοδο, με ανακομιδή πέντε σκελετών, από τους οποίους ο ένας είναι παιδικός (Πίν. 344 α). Πάνω από αυτούς αποκαλύφθηκαν δύο γωνιακές αποθέσεις αγγείων. Η νότια περιλάμβανε οκτώ πήλινους λύχνους, οι περισσότεροι του κρητικού τύπου (Πίν. 343 γ)⁴, και ένα σιδερένιο στέλεχος, ενώ η βόρεια δύο χόες και ένα κύαθο. Στη δυτική πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν ένα χάλκινο φθαρμένο νόμισμα, δύο κύαθα, ένα ειδώλιο με παράσταση παιδιού πάνω σε δελφίνο, ένα δεύτερο που εικονίζει σκύλο, θραύσματα γυάλινων αγγείων, ένας πήλινος λύχνος και τμήμα δεύτερου. Παντού υπήρχαν διάσπαρτα οστά ανακομιδής.

4. Όμοιοι λύχνοι βρέθηκαν και κατά το παρελθόν σε τάφους του ίδιου νεκροταφείου: ΑΔ 17, ό.π., Πίν. 358 γ.

Επικεφαλής της ανασκαφής ήταν η Αικατερίνη Κυριαζοπούλου και τη βοήθησαν οι απόφοιτες αρχαιολογίας Μαριλένα Κανετάκη και Ελεάννα Δρακοπούλου.

Στα κινητά ευρήματα του νεκροταφείου συμπεριλαμβάνονται τμήματα τριών ασβεστολιθικών επιτύμβιων στηλών, το ένα από αετωματική επίστεψη και τα υπόλοιπα από βάσεις, το ένα από τα οποία σώζει την επιγραφή *TIMOG*. Τα δύο τελευταία είχαν χρησιμοποιηθεί ως διαχωριστικό τοιχάριο της ταφής 3.

Στο οικόπεδο έχουν εντοπιστεί τρεις ακόμη τάφοι μεταξύ των I και II, προφανώς συλημένοι.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Καστέλλι Κισιάμου

Οικόπεδο Μαρίας Εμμ. και Μαρίας Γρηγ. Κουφάκη

Το παραπάνω οικόπεδο (έκτασης 514,91 μ².) βρίσκεται στο οικοδομικό τετράγωνο 3 του σχεδίου πόλεως Κισιάμου και στη βόρεια πλευρά του δρόμου προς τον Πλάτανο. Ανατολικά του οικοπέδου το οικοδομικό τετράγωνο 2 παραμένει ακόμη άκτιστο ενώ δυτικά στο οικοδομικό τετράγωνο 4, είχε γίνει καταστροφή αρχαίων σε βάθος, με μηχανικό μέσο.

Η ανασκαφή, μετά από αίτηση των ιδιοκτητριών, διενεργήθηκε σε δύο περιόδους. Κατά την πρώτη, το 1987, ανοίχτηκαν τέσσερις δοκιμαστικές τομές (διαστ. 3x4 μ. η κάθε μια) στο δυτικό τμήμα ιδιοκτησίας Μαρίας Γρηγ. Κουφάκη, από τη συνάδελφο Ελπίδα Χατζηδάκη, όπου εντοπίστηκαν τοίχοι ρωμαϊκού οικοδομήματος σε πολύ μέτρια κατάσταση διατήρησης. Κατά τη δεύτερη περίοδο, το 1988, ανασκάφτηκε αρχικά το ανατολικό τμήμα ιδιοκτησίας Μαρίας Εμμ. Κουφάκη, με το ίδιο σύστημα κανάβου και στη συνέχεια ενοποιήθηκε ολόκληρη η ανασκαφή.

Αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλης κτιριακής εγκατάστασης (Σχέδ. 3· Πίν. 344 β) που εκτείνεται στα γειτονικά οικοδομικά τετράγωνα και στο δρόμο προς Πλάτανο (το επίπεδο του δρόμου είχε κατέλθει χαμηλότερα του επιφανειακού της ανασκαφής, κατά τη διάνοιξή του στη δεκαετία του '60 και πιθανότατα είχαν καταστραφεί αρχαία) και περιλαμβάνει: ένα επιμήκη διάδρομο, μήκ. 17 μ. (χωρίς να έχει αποκαλυφθεί ολόκληρος στην ανασκαφή) (Σχέδ. 3, χώρος 1) και πλ. 4,50 μ. Από δω ένα άνοιγμα εισόδου 1,70 μ. οδηγεί στο χώρο 2, βόρεια, διαστ. 8x9,90 μ. με δάπεδο από χτυπητή γη που πρέπει να ήταν αίθριο. Το στρώμα καταστροφής που το κάλυπτε, περιείχε πλήθος κεραμιδιών και τριγωνικών

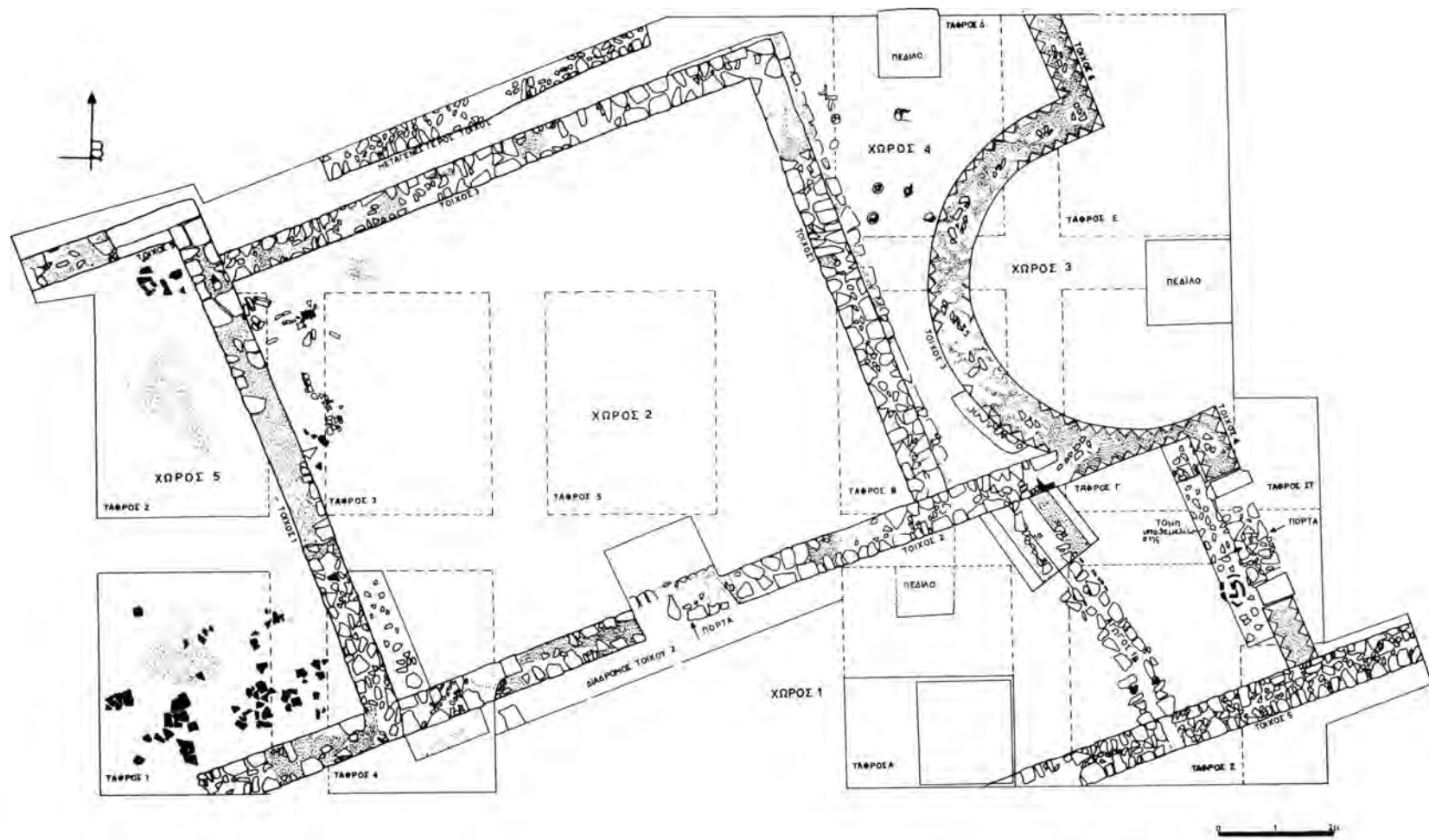
τούβλων κατά μήκος των τοίχων, ενώ προς το εσωτερικό, τα ευρήματα αυτά αραιώναν. Λίγα σπασμένα αγγεία βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα του αιθρίου. Επίσης σημειώθηκαν λίγα δείγματα ορθομαρμάρωσης (ανάγλυφα μαρμάρινα πλακίδια πεσμένα στο πάτωμα), πολλά πεσμένα κονιάματα και πλήθος σπόρων ελιάς.

Από τον ίδιο διάδρομο (χώρος 1), το άνοιγμα άλλης εισόδου προς Α. (επίσης 1,70 μ.), οδηγεί σ' ένα απροσδιόριστο, ακόμα και ενδιαφέροντα χώρο (Σχέδ. 3, χώρος 3). Από τα νότια ο χώρος 3 κλείνει με τη συνέχεια του νότιου τοίχου διαδρόμου (τοίχος 5), από τον οποίο βρέθηκε μόνο η θεμελίωση. Από την ανωδομή του δεν είχε σωθεί τίποτα εκτός από την αρχή εσωτερικού επιχρίσματος από ασβεστοκονίαμα σε δύο φάσεις. Από τα δυτικά η κάτοψη του σχηματίζει ασίδα διαμ. 5,80 μ., τα άκρα της οποίας γωνιάζουν με ευθύγραμμους τοίχους, κατά το σχήμα του Ω. Το στρώμα καταστροφής που κάλυπτε τον ημικυκλικό χώρο, περιείχε πλήθος πεσμένων τριγωνικών τούβλων και εγχρώμων κονιαμάτων. Το δάπεδό του ήταν από απλή κτυπητή γη, ενώ κανένα ιδιαίτερο εύρημα δεν βοήθησε στον προσδιορισμό της χρήσης του. Η ανασκαφή του οικοδομικού τετραγώνου 2 αναμένεται να αποκαλύψει το υπόλοιπο και μεγαλύτερο τμήμα του χώρου 3, του οποίου οι διαστάσεις φαίνονται πολύ μεγάλες.

Ο χώρος 4, μεταξύ του αιθρίου και της ασίδας, εντελώς ανοιχτός από τα βόρεια μόνο, χαρακτηρίστηκε ως αποθηκευτικός από το μεγάλο αριθμό σπασμένων μεγάλων οξυπύθμενων αμοφορέων αλλά και οικιακών σκευών τα οποία βρέθηκαν πάνω στο χωματένιο επίσης δάπεδο. Ο χώρος 5, στο δυτικό άκρο ανασκαφής, αποτελεί τμήμα άλλου μεγάλου δωματίου με είσοδο πιθανότατα από το διάδρομο (δεν βρέθηκε στα πλαίσια της ανασκαφής). Κι εδώ υπήρχαν πολλά πεσμένα κεραμίδια και παρατηρήθηκαν ίχνη από κάψιμο (Σχέδ. 3, τάφος 1).

Στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου (χώρος 1) βρέθηκε αποχετευτικός αγωγός, κάτω από το δάπεδό του, δύο φάσεων: Η φάση Ια -η παλιότερη- είναι καλύτερη κατασκευή και διαπερνά το νότιο τοίχο (τοίχος 2) του χώρου 4. Η φάση Ιβ είναι προχειρότερη κατασκευή και διαπερνούσε το νότιο και ίσως εξωτερικό τοίχο του διαδρόμου (τοίχος 5).

Οι τοίχοι του κτιρίου σώζονται σε χαμηλό ύψος (μέγ. σωζ. ύψ. 1,05 μ.) και είναι χτισμένοι από ακανόνιστες πέτρες με ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ήταν επιχρισμένοι και πιθανότατα έφεραν χρώματα. Η ασίδα και τα ευθύγραμμα τμήματα του χώρου 3 όμως ήταν χτισμένα με τριγωνικά τούβλα στις επιφάνειες και λιθορριπή με μεγάλη ποσότητα

Σχέδ. 3. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Μ. και Μ. Κουφάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

κονιάματος στο εσωτερικό. Το πλάτος των τοίχων ήταν 0,50-0,60 μ., ενώ της αψίδας έφτανε τα 0,80 μ.

Η αρχιτεκτονική του κτιρίου παρουσιάζει ενδιαφέρον και αναμένεται η συνέχιση της ανασκαφής στο οικοδομικό τετράγωνο 2 για να εξαχθούν τελικά συμπεράσματα για τη χρήση του. Χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. ενώ κάποιες επισκευές και μετασκευές του προχωρούν ίσως και στον 4ο αι. μ.Χ.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οικόπεδο Γ. Σταυρουλάκη

Στο οικόπεδο Γ. Σταυρουλάκη πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα το φθινόπωρο του 1988. Είναι αρκετά μικρό και βρίσκεται στη νοτιοανατολική περιοχή της ρωμαϊκής Κισάμου, κοντά στον απαλλοτριωμένο χώρο των Θερμών⁵. Αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα δύο οικοδομικών φάσεων της εποχής της ρωμαιοκρατίας, από τα οποία τίποτα δεν μαρτυρούσε ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή· πρόκειται για τμήματα απλών κατοικιών.

Στην πρωιμότερη φάση, που χρονολογήθηκε στον 1ο αι. μ.Χ. σύμφωνα με την κεραμική, ανήκαν τρεις χώροι. Οι τοίχοι τους ήταν κατασκευασμένοι από αργούς και ημίεργους λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, και τα δάπεδα από πατημένο χώμα. Στο χώρο Α, το στρώμα καταστροφής με τα υλικά του τοίχου 7 ήταν εντυπωσιακό και έδινε την εικόνα της καταστροφής από σεισμό.

Στην επόμενη φάση, τα αρχιτεκτονικά λείψανα ήταν ανάλογης κατασκευής και χρονολογήθηκαν στην ύστερη ρωμαιοκρατία.

Η κεραμική ήταν λίγη σε ποσότητα, ενώ το πιο ενδιαφέρον κινητό εύρημα ήταν δεκαέξι χάλκινα νομίσματα.

B. NINIOY-KINΔEAH

Πλατεία Τζανακάκη

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την κατα-

σκευή αποχετευτικού αγωγού από το Δήμο Καστελλίου στην πλατεία Τζανακάκη αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι πολύ επιμελημένης κατασκευής, επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα, που περιέκλειαν δωμάτιο οικίας με δάπεδο από πατημένο χώμα και βότσαλα. Στο εσωτερικό του δωματίου βρέθηκαν πολλά κομμάτια τοιχογραφιών, πεσμένα προφανώς από τους τοίχους, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως υπέρθυρο ή επίκρανο από stucco και δύο αγγεία κατά χώραν, το ένα σπασμένος οξυπύθμενος αμφορέας και το άλλο πώμα. Επίσης περισυλλέχθηκαν λίγα χάλκινα μικρά αντικείμενα. Η κατασκευή χρονολογείται στα ελληνορωμαϊκά χρόνια.

Π. ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Τοπόλια

Δύο νέοι αρχαιολογικοί χώροι εντοπίστηκαν από τον αρχιτεχνίτη της Εφορείας Γιάννη Μπιτσάκη στην περιοχή δυτικά των Τοπολιών Κισάμου:

Ο πρώτος είναι στη θέση Τσουρουιανά, όπου βρέθηκαν κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, προφανώς μέρος νεκροταφείου των ιστορικών χρόνων.

Ο δεύτερος είναι στο χωριό Αη-Κυρ Γιάννης, όπου εντοπίστηκε κλίβανος κεραμικής. Βρίσκεται δίπλα σε πηγή και διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση· λείπει μόνο ένα μικρό μέρος του θαλάμου φούρνου πυράς. Είναι κυκλικός με κτιστό κίονα στο κέντρο, ο οποίος στηρίζει εσχάρα με οπές διαφόρων μεγεθών. Εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με πηλοκονίαμα. Τα όστρακα που βρέθηκαν εκεί κοντά είναι ρωμαϊκά.

B. NINIOY-KINΔEAH

Κολένη Καμάρα

Το Φεβρουάριο του 1988, στη βόρεια παρειά του δρόμου Κολυμβαρίου-Καστελλίου, στην αρχή του οικισμού Κολένη Καμάρα και σε ελαιόφυτο ιδιοκτησίας Πατεράκη, αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 2,05 και πλ. 0,59 μ. Είναι διώροφος και έχει λαξευτεί στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο. Οι καλυπτήριες πλάκες ήταν έξι μεγάλες εργασμένες κουσκουρόπετρες.

Στον ψηλότερο όροφο βρέθηκαν οκτώ κρανία, τα πέντε συγκεντρωμένα στην ανατολική πλευρά και τα τρία στη δυτική. Οστά δε σώζονταν στη θέση τους, εκτός από μία κνήμη. Δύο μεγάλες κεραμίδες (0,38x0,64x0,02 μ.), χώριζαν τον πρώτο από το δεύτερο όροφο, η μια από τις οποίες έφερε εγχάρακτη

5. Για τοπογραφικά στοιχεία σχετικά με την αρχαία Κίσαμο και ειδικά για τη θέση των ρωμαϊκών θερμών, βλ. ΑΑΑ XVIII (1985), σ. 65-79.

διακόσμηση. Στον κατώτερο όροφο υπήρχαν πολλά οστά, όχι στη θέση τους, ένα ακέραιο μυροδοχείο με ψευδολαβή και ένα μεγάλο σπασμένο αγγείο. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με σπασμένες κεραμίδες (0,50x0,94x0,02 μ.) και το συνολικό ύψος του τάφου ήταν 0,96 μ. Από τον τύπο του μυροδοχείου ο τάφος χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

Π. ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Φαλάσαρνα

Αρχαίος λιμένας

Η Φαλάσαρνα, παραλιακή πόλη στη βορειοδυτική άκρη της Κρήτης, περιέκλειε στα τείχη της «κλειστό λιμένα» διαστάσεων περίπου 100x75 μ., ο οποίος συνδεόταν με τη θάλασσα με τεχνητό κανάλι μήκους 100 μ.⁶

Το 1988 οι ανασκαφές συνεχίστηκαν υπό τη γενική διεύθυνση της υπογράφουσας, σε συνεργασία με τον καθηγητή Frank Frost του Πανεπιστημίου Σάντα Μπάρμπαρα της Καλιφόρνιας. Οι ανασκαφές διεξήχθησαν σε τρία διαφορετικά σημεία του λιμανιού, το καθένα από τα οποία μας επιφύλασσε και διαφορετική έκπληξη.

1. Ερευνήθηκε ο χώρος εξωτερικά του νότιου κυκλικού οχυρωματικού πύργου του λιμανιού και συγκεκριμένα η βορειοδυτική του πλευρά, προκειμένου να απελευθερωθεί η κατασκευή από την ισχυρή πίεση του βάρους της επίχωσης. Από κάτω εμφανίστηκε υδατοδεξαμενή επαπτόμενη στον πύργο, διαστ. 3,75x2,75 μ. Το εσωτερικό της είναι επιχρισμένο με δύο στρώσεις υδραυλικού κονιάματος, μαύρου και μπεζ χρώματος εξωτερικά. Το δάπεδό της είναι βοτσαλωτό, πιθανώς με παράσταση. Η δεξαμενή φαίνεται ότι τροφοδοτούσε τη φρουρά του πύργου και ανεφοδιάζε τα πλοία που εισέρχονταν ή έβγαιναν από το λιμάνι⁷.

2. Άρχισε η έρευνα στο βορειότερο λοφίσκο του λιμανιού, κάτω από τον οποίο αναμενόταν ένας δεύτερος οχυρωματικός πύργος. Πράγματι, ανασκάφηκαν τα δύο πρώτα μέτρα ενός παραλληλόγραμμου πύργου, και όχι κυκλικού όπως περιμέναμε, ο οποίος πρέπει να έχει ύψος γύρω στα 5 μ. Οι τοίχοι του είναι κτισμένοι κατά το ισοδομικό σύστημα, όπως και στον ήδη ανασκαμμένο νότιο κυκλικό, με τη διαφορά ότι η εξωτερική τους όψη φέρει περιτέμνια, αντί της λείας επιφάνειας των κυκλικών δό-

μων (Σχ.έδ. 4). Ένα ορθογώνιο άνοιγμα στο κάτω μέρος του ανασκαμμένου τμήματος του πύργου, οδηγεί στην υπόθεση ότι στο σημείο αυτό διαμορφώνεται μνημειώδης οχυρωματική είσοδος μεταξύ του λιμανιού και της πόλης.

Οι τοίχοι, που ξεκινούν και από τις δύο πλευρές του πύργου, αποτελούν τμήμα της οχύρωσης που περικλείει το λιμάνι και οδηγούν προς ένα ακόμη μεγάλο ημικυκλικό πύργο, ο οποίος ανήκει στις μακρές οχυρώσεις της πόλης. Το λιμάνι της Φαλάσαρνας, δηλαδή, ανήκει στο είδος των «κλειστών λιμένων», όπως τον περιέγραψε ο Σκύλαξ τον 4ο αι. π.Χ.

3. Η τρίτη ανασκαφική τομή ανοίχτηκε βόρεια του λιμανιού, σε μια επίπεδη περιοχή διαστάσεων 50x35 μ. Αρχικά είχε θεωρηθεί ότι ο χώρος αυτός ανήκε σε βοηθητικό λιμενίσκο, εφόσον και εδώ το επίπεδο του εδάφους βρισκόταν στην αρχαιότητα κάτω από τη θάλασσα. Όμως προς μεγάλη μας έκπληξη, κάτω από 0,70 μ. επίχωση, εμφανίστηκε να διασχίζει το χώρο, εντυπωσιακός ισοδομικός τοίχος ύψους 1,50 μ. (Σχ.έδ. 5). Ανασκάφηκαν τα πρώτα 8 μ., αλλά το μήκος του φαίνεται να συνεχίζεται μέχρι και τα 30 μ. Είναι δε φανερό ότι ο τοίχος αυτός κατασκευάστηκε κάτω από το νερό και είχε σχέση με τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Έτσι, θεωρείται περισσότερο πιθανόν, ότι ο τοίχος εξυπηρετούσε χώρο ναυπηγείων πίσω από το πολεμικό λιμάνι.

Οι ανασκαφές της Φαλάσαρνας έχουν αρχίσει να φέρνουν στο φως το λιμάνι της πόλης που άνησε κυρίως στην ελληνιστική περίοδο. Με τη συνέχιση των ανασκαφών ίσως αποκαλυφθούν τμήματα νεωσοίκων και νεωρίων προκειμένου να μάθουμε περισσότερα για τη ναυτική τεχνολογία της εποχής. Οι ισχυρές και επιμελημένες λιμενικές οχυρώσεις δείχνουν ναυτική πόλη πλούσια και δυνατή, της οποίας τα περισσότερα έσοδα ίσως προέρχονταν από την πειρατεία. Είναι γνωστό από την αρχαία γραμματεία ότι η κρητική πειρατεία κατατρομοκρατούσε τη Μεσόγειο κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της ελληνιστικής περιόδου. Ανάμεσα στις πειρατικές πόλεις συγκαταλέγεται και η Φαλάσαρνα, ίσως η ιδανικότερη όλων εξαιτίας της τοπογραφικής της θέσης και του οχυρωματικού τεχνητού λιμανιού της και η οποία καταστράφηκε το 68/66 π.Χ. από το Ρωμαίο στρατηγό Μέτελλο κατά τη διάρκεια της καταστολής της κρητικής πειρατείας.

Μετά δε από ανάλυση τμήματος της αρχαίας ιλύος από το λιμάνι, θεωρείται το έτος 365 μ.Χ., ως η πιθανότερη χρονολογία της τελικής καταστροφής και εγκατάλειψης της πόλης, με αφορμή

6. Κρητική Εστία 2 (1987), σ. 287-290.

7. Hesperia 59 (1990), σ. 513-527, πίν. 79 b, c.

ισχυρό τεκτονικό σεισμό, μνεία του οποίου γίνεται και στα αρχαία κείμενα.

Γεωργιούπολη

Στη σημερινή Γεωργιούπολη Αποκορώνου τοποθετείται το λιμάνι της αρχαίας πόλης Αμφίμαλλας, η οποία ήκμασε κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί διάφορα ρωμαϊκά κτίσματα στον ευρύτερο χώρο, ενώ οι λιμενικές εγκαταστάσεις της πόλης σώζονται κατά μεγάλο μέρος στη δυτική πλευρά της παραλίας, κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου.

Στην περιοχή έχουν βρεθεί κατά καιρούς αρκετά γλυπτά. Το καλοκαίρι του 1988, κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών, αποκαλύφθηκαν, μέσα στο χώρο του σύγχρονου οικισμού, οικοδομικά λείψανα της εποχής της ρωμαιοκρατίας, ανάμεσα στα οποία βρέθηκε μαρμάρινο γλυπτό (αριθ. Ευρ. Α 3257). Πρόκειται για προτομή υπερφυσικών διαστάσεων που εικονίζει ανδρική θεότητα, πιθανότατα τον Απόλλωνα. Η εκτέλεση του έργου ανήκει στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας, αλλά ο τύπος της μορφής παραπέμπει σε πρωτότυπο του 4ου αι. π.Χ.

ΕΛΠΙΔΑ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Ροδοβάνι

Κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου στη θέση Λιβάδα κοινότητας Ροδοβανίου Σελίνου, βρέθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος. Ήταν ιδιαίτερα επιμελημένος αν και είχε κατασκευαστεί από αργές και ημίεργες πλακοειδείς πέτρες της περιοχής. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ο σκελετός ήταν τελείως αποσπασμένος, αλλά από το λίθινο προσκέφαλο συμπεραίνουμε ότι η κεφαλή βρισκόταν στα δυτικά. Μοναδικό κτέρισμα ήταν μία ραβδωτή άβαφη πήλινη πρόχους που το χρονολογεί στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Καθαρίστηκε φέτος η καλύτερα σωζόμενη δεξαμενή στον αρχαιολογικό χώρο της Ελύρου. Είναι αρκετά μεγάλη και επικοινωνεί διαμέσου υπόγειας στοάς με άλλη μία ή περισσότερες δεξαμενές.

B. NINIOY-KINΔEΛH

ΠΑΡΑΔΟΣΗ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Καλυβιανή Κισάμου

Στην παραλία της Καλυβιανής Κισάμου, κοινό-

τητας Γραμβούσας, στη θέση Βιγλιά, εντοπίστηκε με υπόδειξη του φιλάρχιου Στρ. Καλαϊτζάκη, άγνωστος μέχρι τώρα μινωικός οικισμός (έχουν περισυλλεγεί κυρίως πρωτομινωικά όστρακα).

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Επαρχία Σφακίων

Τον Ιούνιο και Ιούλιο του 1988 πραγματοποιήθηκε η δεύτερη περίοδος της Ελληνοκαναδικής έρευνας στην επαρχία Σφακίων. Εκτός από τους αρχαιολόγους, η ομάδα -από την Καναδική πλευρά- περιελάμβανε και ένα βοτανολόγο, ένα ιστορικό και έξι φοιτητές αρχαιολογίας.

Η έρευνα διεξήχθη κυρίως στην πεδιάδα της Ανάπολης και στις γύρω ορεινές περιοχές, αλλά και στην Αράδαινα, στα δύο φαράγγια (Σφακιανό και Τρυπητής) και στην παραθαλάσσια πεδιάδα του Φραγκοκάστελλου (στην τελευταία αυτή περιοχή συνεργάστηκαν και δύο γεωλόγοι).

Κατά τη διάρκεια των δύο περιόδων ερευνηθήκαν 15.000 μ²., στα οποία προσδιορίστηκαν ή ταυτίστηκαν 98 θέσεις: 34 προϊστορικές (35%) και 67 ελληνορωμαϊκές (69%).

Στην ευρύτερη περιοχή της Ανάπολης, σε υψόμετρο 600 και 800 μ. ανακαλύφθηκαν λίγες θέσεις της ΥΝ/ΠΜ περιόδου. Η παρουσία οψιανού και συγκεκριμένων τύπων κεραμικής εδώ, δηλώνει επικοινωνία με το Αιγαίο και τη βορειοδυτική ακτή της Κρήτης.

Κατά την ελληνιστική περίοδο οι οικισμοί έχουν μετατοπισθεί στο εσωτερικό της περιοχής, σε περσιότες θέσεις, ώστε να ελέγχουν τους κάμπους και την παραλιακή ζώνη. Αντίθετα, κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας διαπιστώνεται πάλι μεγάλη δραστηριότητα στις ακτές με αξιόλογες λιμενικές εγκαταστάσεις.

BANNA NINIOY-KINΔEΛH

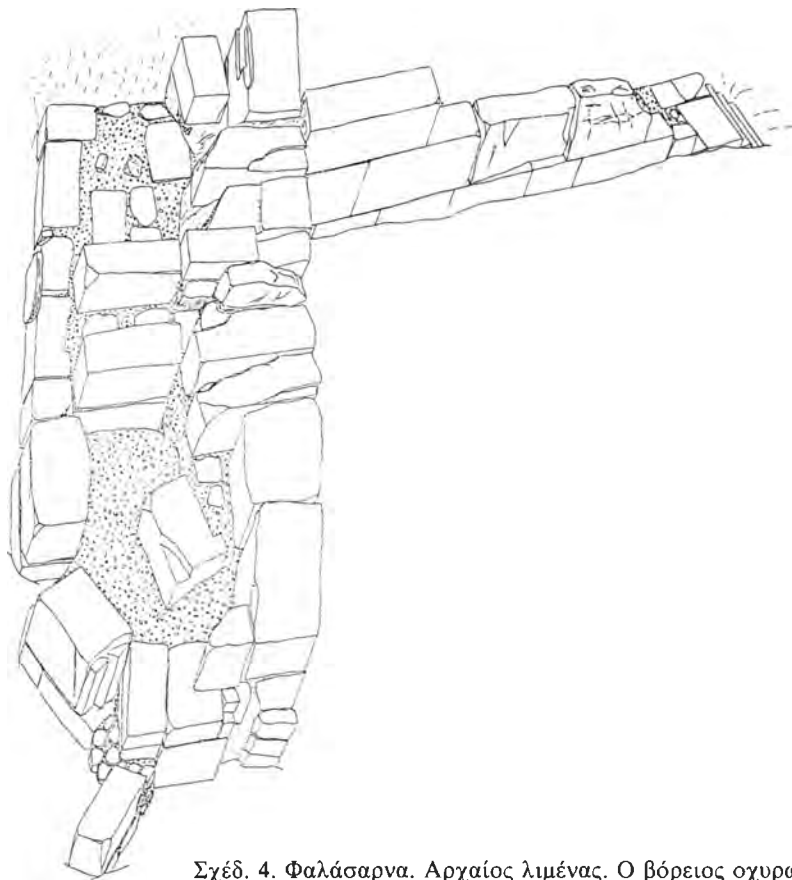
LUCIA NIXON

JENNIFER MOODY

NOMOS PEΘYMNNOY

Σύβριτος Αμαρίου

Κατά το 1988, η ελληνοϊταλική ανασκαφική έρευνα στην κορυφή του λόφου Κεφάλι περιορι-

Σχέδ. 4. Φαλάσαρνα. Αρχαίος λιμένας. Ο βόρειος οχυρωματικός πύργος.

στηκε στο χώρο βορειοανατολικά του τομέα 2 και έφερε στο φως μια συστάδα δεκατριών ορυγμάτων (αριθ. 9-21) όμοιου χαρακτήρα με αυτά που είχαν ανασκαφεί κατά το 1986 και το 1987⁸.

Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η ανόρυξη του ορύγματος 9 μέσα σε ένα μεγάλο λάκκο ακανόνιστου σχήματος, του οποίου η επιφάνεια καλυπτόταν από αδούλευτες πέτρες μεσαίου και μικρού μεγέθους. Σημειώνουμε επίσης ότι το όρυγμα 19 είχε καταστρέψει το νότιο τμήμα του ορύγματος 20. Η αποσπασματική κεραμική που περιείχαν τα ορύγματα χρονολογείται στους ΥΜ ΙΙΙΓ και πρωτογεωμετρικούς χρόνους.

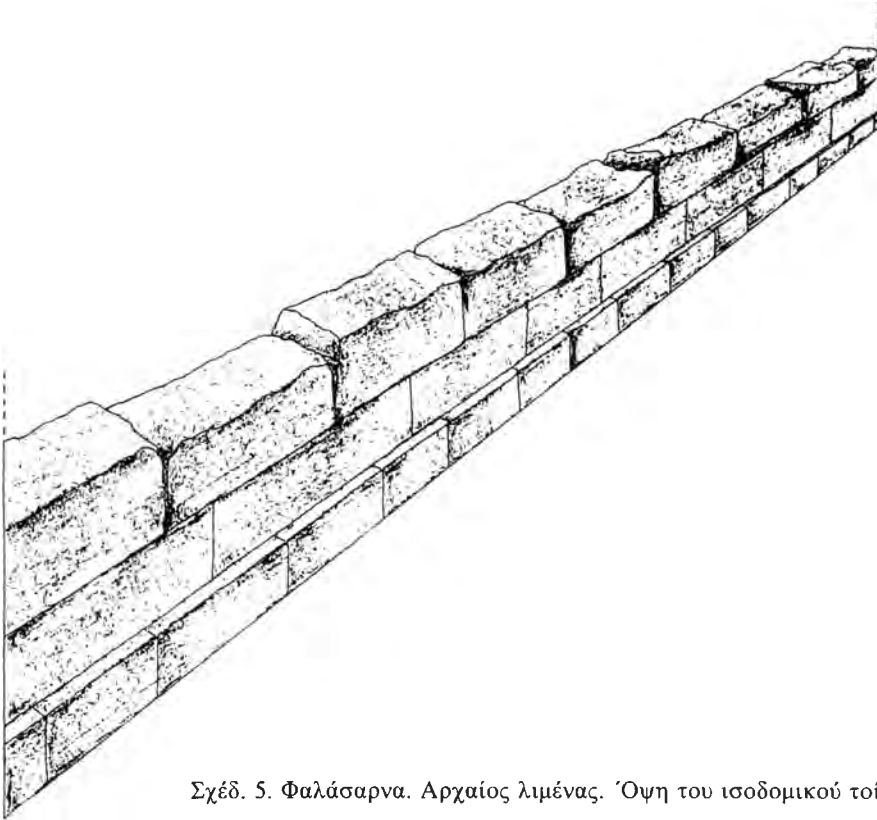
*N. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ
L. ROCCHETTI*

Άγιοι Απόστολοι Αμαρίου

Ο τάφος που εντοπίστηκε σε απόσταση 2,5 χλμ. βόρεια του οικισμού των Αποστόλων κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών και που ανασκάφηκε το Μάρτιο του 1988⁹ από συνεργείο της Εφορείας ανήκε στον τύπο των λαξευτών θαλαμοειδών: είχε σχεδόν τετράγωνο θάλαμο με αποστρογγυλεμένες γωνίες και διαστάσεις 2,40x2,30 μ. Το ύψος του δεν ήταν δυνατό να μετρηθεί εξαιτίας της πτώσης της οροφής, η οποία οφείλεται στον εύθρυπτο χαρακτήρα του εδάφους. Η είσοδος ήταν ανοιγμένη ανατολικά, όπου η παρουσία υπολειμμάτων μιας ξηρολιθικής κατασκευής αποδείκνυε την ύπαρξη φράγματος. Ο δρόμος που είχε εξ ολοκλήρου καταρρεύσει είχε κατεύθυνση Α.-Δ. Ενδιαφέρον κατασκευαστικό στοιχείο αποτελούσε ο πρόχειρος και αβαθής παραλληλόγραμμος λάκκος που είχε σκαφτεί στη βορειοδυτική πλευρά του θαλά-

8. Κρητική Εστία, 2 (1988), σ. 311-313.

9. Ό.π., σ. 311.

Σχέδ. 5. Φαλάσαρνα. Αρχαίος λιμένας. Όψη του ισοδομικού τοίχου.

μου για να δεχτεί τη σαρκοφάγο, η οποία έθετε προβλήματα χώρου εξαιτίας του μεγέθους της

Ο τάφος βρέθηκε ασύλητος. Τέσσερις ομάδες κτερισμάτων εντοπίστηκαν γύρω και κάτω από τη σαρκοφάγο (Πίν. 345 β). Περισυλλέχθηκαν ένας αμφοροειδής κρατήρας, δύο κύλικες, από τις οποίες η μία φέρει διακόσμηση πολύποδα (Πίν. 345 α), τέσσερα μόνωτα κύπελλα με χαμηλό πόδι, πέντε άωτα κωνικά κύπελλα, ένας δίωτος, αβαθής σκύφος, ένας αμφορέας, μια υδρία (Πίν. 346 α), μια γεφυρόστομη και μια οπισθόμητη πρόχους, μια αρυβαλλόσχημη και μια κυλινδρική πυξίδα με προχόη (Πίν. 346 β). Ένα φωλεόσχημο, λίθινο αγγείο με διαγώνιες εγχαράξεις είχε αποτεθεί ως κειμήλιο κοντά στο νεκρό, του οποίου η ταυτότητα υπογραμμίζονταν από την παρουσία δύο χάλκινων αντικειμένων: ενός εγχειριδίου και ενός μαχαιροπέλεκυ.

Η μελέτη του υλικού¹⁰ τοποθετεί χρονολογικά το εύρημα στην ΥΜ ΙΙΑ: 2/ ΙΙΙΒ περίοδο.

10. Η μελέτη του υλικού πρόκειται να δημοσιευθεί στο *In-cunabula Graeca* (1990).

Σταυρωμένος Ρεθύμνου

Θέση Σφακάκι (οικόπεδο Πολιουδάκη)

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στη θέση Σφακάκι της κοινότητας Παγκαλοχωρίου, παρατηρήθηκε η ύπαρξη κεραμικής και λίθινου υλικού, προφανώς δομικού. Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως υπολείμματα τοίχων τόσο κατεστραμμένων και αποσπασματικών που δεν συνιστούσαν ακριβές αρχιτεκτονικό σύνολο, αλλά ωστόσο συνδέονταν με πλουσιότερο στρώμα καταστροφής, χρονολογούμενο στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια (3ος αι. μ.Χ.).

Η αφαίρεση του στρώματος καταστροφής καθώς και του επόμενου, λεπτού, καστανού στρώματος που δεν περιείχε αρχαιολογικά στοιχεία, είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό εκτεταμένου τμήματος νεκροταφείου, του οποίου, κατά το Δεκέμβριο του 1988, ανασκάφηκαν τρεις τάφοι, χωρίς να ολοκληρωθεί η έρευνα.

Πρόκειται για συστάδα τάφων διευθετημένων σε ζώνη, με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαταγμένων πυκνά. Οι τάφοι που ανοίχτηκαν ανήκουν στον τύπο των κτιστών κιβωτιόσχημων: είναι παραλ-

ληλόγραμμαι λάκκοι που είχαν σκαφτεί στο σταθερό κοκκινόχωμα. Όλα τα τοιχώματά τους, όπως στην περίπτωση του Τ. 1, ή σχεδόν όλα, όπως σ' εκείνη των Τ. 2 και 3, των οποίων λείπει η επένδυση της δυτικής πλευράς, είναι επενδυμένα με τοιχία παραλληλόγραμμων ή τετράγωνων δόμων. Οι τάφοι καλύπτονταν κυρίως από παραλληλόγραμμες πλάκες, πολλές από τις οποίες βρίσκονταν σε β' χρήση, έχοντας χρησιμοποιηθεί παλιότερα ως αρχιτεκτονικά μέλη. Η κάλυψη δεν ήταν απαραίτητα ομοιόμορφη: για παράδειγμα, εκείνη του Τ. 2 συμπληρώνονταν από μερικές ακατέργαστες πέτρες.

Οι νεκροί, σε ύπτια θέση, ήταν τοποθετημένοι πάνω στον εξομαλυσμένο πυθμένα του λάκκου, ο οποίος χρησίμευε ως δάπεδο. Ο αριθμός των ταφών ποίκιλλε από μία ως τρεις, όπως μας πληροφορεί το παράδειγμα του Τ. 2 που περιείχε δύο σύγχρονες σε ανώτερο επίπεδο και μια παλιότερη πάνω στο δάπεδο, τονίζοντας τον οικογενειακό χαρακτήρα του τάφου.

Η κτέριση των νεκρών ήταν πλούσια: πήλινα ληκύθια και μυροδοχεία, γυάλινες φιάλες, δακρυδόχοι και αρυβαλλόσχημα, χάλκινες πρόχοι και φιάλες, μολύβδινες και πιθανώς ξύλινες πυξίδες (Πί ν. 346 γ-δ), όπως προκύπτει από την παρουσία διαφόρων οστέινων πλακιδίων και καρφιών. Δε λείπουν τα χρυσά και ασημένια κοσμήματα, καθώς και τα εργαλεία ή τα σύνεργα καλλωπισμού. Περισυλλέχθηκαν χάλκινα και ασημένια νομίσματα (χαρώνεια).

Μια πρώτη επαφή με το υλικό τοποθετεί το τμήμα αυτό του νεκροταφείου στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια, μεταξύ του Ιου αι. π.Χ. και του Ιου αι. μ.Χ.¹¹ Ως εύρημα, οι τάφοι του οικοπέδου Πολιουδάκη πρέπει να συνεκτιμηθούν με άλλο τμήμα νεκροταφείου των ύστερων ελληνιστικών και ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο είχε ανασκαφεί το 1986 στην περιοχή¹², ώστε να συναχθούν κάποια συμπεράσματα για την πυκνότητα και τη συνέχεια της κατοίκησης σ' αυτήν, κατά τα ιστορικά χρόνια.

ΕΙΡ. ΓΑΒΡΙΑΑΚΗ-ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ

Σπήλαιο Μελιδονίου Μυλοποτάμου

Η τρίτη ανασκαφική φάση στο εσωτερικό του σπηλαίου διήρκεσε μεταξύ 1.11-23.12.1988. Κατά τη διάρκειά της συνεχίστηκαν οι εργασίες της προηγούμενης περιόδου που συνίσταντο στην ολοκλήρωση της ανασκαφής της Τομής Β¹³ και αντιμετώπιστηκε μια σειρά πρακτικών προβλημάτων για τη διευκόλυνση των επόμενων ανασκαφικών προσπαθειών: η ηλεκτροδότηση του σπηλαίου με τριφασικό ρεύμα και ο καθαρισμός του πρώτου θαλάμου από το λιθικό, επιφανειακό υλικό, αποτέλεσαν τους βασικούς στόχους του συνεργείου.

Η στρωματογραφία της Τομής Β εμφανίστηκε πλουσιότερη: αφαιρέθηκαν 22 στρώματα μαλακών και υγρών χωμάτων που ποικίλουν χρωματικά μεταξύ καστανόμαυρου και κίτρινου· εντοπίστηκαν ίχνη πυρών περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένων στην επιφάνεια πολλών από αυτά· παρατηρήθηκαν και αποτυπώθηκαν συγκεντρώσεις πλακοειδών ή αργών λίθων, των οποίων η χρήση είναι ακόμη αβέβαιη· περισυλλέχθηκε νεότερη κεραμική από το επιφανειακό στρώμα, πολλή ρωμαϊκή, λίγα αρχαϊκά όστρακα, άφθονη ΠΜ κεραμική - σημαντική η εύρεση ακέρατης πρόχου - και, τέλος, επίσης άφθονα όστρακα της ύστερης νεολιθικής. Εκτός από την κεραμική, περισυλλέχθηκαν λίθινα και οστέινα αντικείμενα, σπόροι και οστά ζώων.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που προήλθαν από την ανασκαφή της Τομής Β, χωρίς να είναι απόλυτα ασφαλή εξαιτίας του δοκιμαστικού χαρακτήρα και της μικρής έκτασής της, υποδηλώνουν κατοίκηση, παρά λατρευτική χρήση του χώρου αυτού σ' όλες τις περιόδους που βεβαιώθηκαν και συμφωνούν με τα γενικά συμπεράσματα στα οποία ήδη αναφερθήκαμε, μετά το τέλος της δεύτερης ανασκαφικής φάσης¹⁴.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ - ΕΙΡ. ΓΑΒΡΙΑΑΚΗ-ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ

Αργυρούπολη Ρεθύμνου

Οικόπεδο Εκκλησιαστικού Συμβουλίου

Η σωστική ανασκαφή που άρχισε διερευνητικά το 1985 από την ΚΕ' Εφορεία επαναλήφθηκε συστηματικά το 1987 και το 1988, χωρίς να ολοκληρωθεί.

11. Κ. Δαβάρας, Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, ΑΕ 1985, σ. 130-216.

12. Σωστική ανασκαφή οικοπέδου Τζανουδάκη, στις παρυφές του λόφου Κακαβέλλα.

13. Κρητική Εστία, ό.π., σ. 306-307.

14. Ό.π., σ. 307.

Κατά το 1988, οι ανασκαφικές εργασίες επεκτάθηκαν σ' ολόκληρο το οικόπεδο¹⁵ και έφεραν στο φως λείψανα που συνιστούν αλληπάλληλες φάσεις και ανήκουν σε σύνολα οικιστικού χαρακτήρα, όπως προκύπτει από το είδος των ευρημάτων.

Επειδή καμμία ενιαία οικιστική μονάδα δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως¹⁶, είναι δυνατό να αναφερθούμε μόνο σε γενικού χαρακτήρα στρωματογραφικές παρατηρήσεις. Εντοπίστηκαν: 1) ένα αρόσιμο, αναμοχλευμένο στρώμα κοκκινοχώματος που περιείχε λίγες μικρές πέτρες και ανάμεικτη κεραμική, 2) ένα στρώμα καστανοχώματος με μικρές πέτρες ή μετρίου μεγέθους πέτρες και αρκετή κεραμική, 3) ένα στρώμα καταστροφής των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων και 4) ένα τελευταίο στρώμα καστανοκόκκινου χώματος με ακατέργαστες, μικρές πέτρες, κάρβουνα και κεραμική των ύστερων γεωμετρικών χρόνων. Η παρουσία δύο στρωμάτων καταστροφής στα ρωμαϊκά χρόνια υποδηλώνει εντατική κατοίκηση κατά την περίοδο αυτή, όπως, εξάλλου έδειξαν οι σωστικές ανασκαφές και σε άλλα σημεία του σύγχρονου οικισμού¹⁷. Η ρωμαϊκή εγκατάσταση έγινε στο συγκεκριμένο χώρο, αφού προηγήθηκαν εργασίες επιχωμάτωσης και εξομάλυνσης της επιφάνειας του βράχου με ΥΓ υλικό που προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή ή αλλού. Τμήματα τοίχων πάχους 0,60-0,70 μ., θεμελιωμένοι πάνω στην ισοπεδωμένη επιφάνεια του υστερότερου στρώματος καταστροφής αποτελούν υπολείμματα κατοίκησης κατά τη βυζαντινή περίοδο¹⁸.

Ο ακριβής τρόπος καταστροφής μας διαφεύγει: η πληθώρα του πεσμένου δομικού υλικού και τα έντονα ίχνη φωτιάς στο παλιότερο, τουλάχιστον, στρώμα καταστροφής ανάγουν σε σεισμό βεβαιωμένο και αλλού¹⁹, καθώς και σε φωτιά.

Περισυλλέχθηκαν όστρακα αγγείων χρηστικού και αποθηκευτικού χαρακτήρα, υφαντικά βάρη και οστέινα αντικείμενα, τα οποία μελετήθηκαν ήδη²⁰.

ΕΙΡ. ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ-ΝΙΚΟΛΟΥΔΑΚΗ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Φαλάσαρνα

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν σε τρεις περιοχές. Μια ομάδα συνέχισε την αφαίρεση των πεσμένων δόμων από το βόρειο τεταρτημόριο στο εξωτερικό του νοτιοδυτικού πύργου. Όταν το εσωτερικό του νοτιοδυτικού πύργου είχε πλέον ανασκαφεί αρχίσαμε να ανησυχούμε, μήπως η πίεση του εδάφους και των πετρωμάτων από την εξωτερική πλευρά άρχιζε να μετατοπίζει τους τοίχους του πύργου, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των χειμερινών βροχών. Κατά τη διαδικασία της απομάκρυνσης του χώματος και του καθαρισμού της τοιχοδομίας, ανακαλύψαμε ότι ένας περίπου ορθογώνιος χώρος επαπτόμενος στο βόρειο τοίχο του πύργου είχε επιχρισθεί με ασβεστοκονίαμα στον πυθμένα και στις τέσσερις πλευρές, προφανώς για να χρησιμοποιηθεί ως δεξαμενή. Μια κάπως βιαστική επανοικοδόμηση σε αυτή την περιοχή ήταν φανερή (τουλάχιστον συγκρινόμενη με την προσεγμένη εργασία στο υπόλοιπο τμήμα του πύργου) και πρέπει να εξετασθεί η υπόθεση ότι και η δεξαμενή και η επανοικοδόμηση αποτελούσαν προετοιμασία για μια πολιορκία από τον Metellus Creticus γύρω στο 68-67 π.Χ. Παράλληλα η E. Cassese, η αρχιτέκτων-σχεδιάστρια και μια ερευνητική ομάδα, έφτιαξαν ένα νέο σχέδιο του πύργου και των γύρω τειχών ώστε να διορθωθούν κάποιες ανακρίβειες που εντοπίστηκαν στο σχέδιο του 1987.

Η δεύτερη ομάδα καθάρισε έναν πύργο στη μέση του βόρειου τμήματος της περιμέτρου των τειχών ο οποίος, αντίθετα από το νοτιοδυτικό πύργο αποδείχθηκε ορθογώνιος και σύνθετος. Μέχρι το τέλος του ερευνητικού προγράμματος η κατασκευή δεν είχε γίνει ακόμη ξεκάθαρη κι έτσι η εργασία θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο. Εδώ βρέθηκε και η μεγαλύτερη συγκέντρωση ύστερων ελληνιστικών οστράκων, χάλκινων θραυσμάτων συμπεριλαμβανομένων και καρφιών και ένα πολύ φθαρμένο νόμισμα που παρά ταύτα μπόρεσε εύκολα να αναγνωριστεί ως προερχόμενο από τα Άπερα (Σβορώνος, ad loc.).

Η τρίτη ομάδα ξεκίνησε μια δοκιμαστική τομή για να ελεγχθεί η θεωρία ενός εσωτερικού λιμανιού. Η τομή Β της περιφέρειας του τοίχου του λιμανιού έδωσε στα 0,90 μ. το ανώτερο τμήμα ενός μακρύ τοίχου. Η τομή επεκτάθηκε ώστε να ακολουθήσουμε τη διαδρομή του τοίχου, ο οποίος μέχρι το τέλος του ερευνητικού προγράμματος είχε καθαριστεί ως τη βάση του σε μήκος 4 μ. και σε

15. Κρητική Εστία 3 (1989), σ. 265, εικ. 2.

16. Ό.π., εικ. 3.

17. Κρητική Εστία 2 (1988), σ. 30-72.

18. Για τα βυζαντινά λείψανα στην Αργυρούπολη, ό.π., σ. 31, υποσημ. 6.

19. Ό.π., σ. 71.

20. Κρητική Εστία 3 (1989/90), σ. 119 κ.ε.

άλλα 4 μ. μόνο σε βάθος 2 δόμων. Ο τοίχος έχει κλίση 49° και ύψος 3 δόμων, είναι ισοδομικής τοιχοδομίας και προσεκτικά χτισμένος. Το πρόβλημα που μας απασχολεί τώρα είναι ότι ο τοιχοβάτης πρέπει να βρισκόταν 1,50 μ. περίπου κάτω από το νερό. Το νερό όμως δεν θα πρέπει να ήταν θαλάσσιο καθώς δε βρήκαμε καθόλου θαλάσσια όστρεα, ούτε όστρακα, ούτε θαλάσσιες επιστρώσεις, όπως στο κυρίως λιμάνι. Προς το παρόν συμπεραίνουμε

ότι αυτή η περιοχή ήταν λιμνοθάλασσα υφάλμυρου ή γλυκού νερού. Ο σκοπός του τοίχου δεν έχει γίνει ακόμη φανερός.

Η Ελπ. Χατζηδάκη συνεχίζει την αναγνώριση και ταξινόμηση όλων των οστράκων που βρέθηκαν σε όλες τις περιοχές, στο αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων.

FRANK J. FROST
ΕΛΠΙΔΑ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΚΔ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες εμπλουτισμού της αίθουσας έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Σητείας. Σε δύο καινούργιες προθήκες έγινε έκθεση ευρημάτων από τις ανασκαφές της ελληνιστικής πόλης Ξεροκάμπου Σητείας και σε άλλη ευρημάτων από την ελληνιστική πόλη του Τρυπητού Σητείας.

Στην Ιεράπετρα, το κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής κρίθηκε ακατάλληλο για τη στέγαση αρχαίων λόγω της μεγάλης υγρασίας που παρουσίαζε. Ο Δήμος Ιεράπετρας επιδεικνύοντας άμεσο ενδιαφέρον παρεχώρησε για τη στέγαση της Αρχαιολογικής Συλλογής το υπό την κυριότητά του διατηρητέο κτίριο του παλιού οθωμανικού σχολείου της πόλης. Το νέο κτίριο έχει σαφώς καλύτερες προδιαγραφές από το παλιό, αφού και το ίδιο είναι αρκετά μεγαλύτερο αλλά και η εξωτερική και εσωτερική μορφή του εντυπωσιακότερη.

Με συντονισμένες ενέργειες και επίσπευση των σχετικών διαδικασιών κατέστη δυνατόν να ανοίξει για το κοινό η μία εκ των δύο αιθουσών του. Σ' αυτήν εκτίθενται αποκλειστικά γλυπτά και επιγραφές προερχόμενα από το χώρο της αρχαίας Ιεράπυτνας με κορυφαίο έκθεμα το άγαλμα το οποίο είναι γνωστό ως Δήμητρα και βρέθηκε το 1984 στην περιοχή της αρχαίας πόλης από αρχαιοκάπηλους, η δε έξοδός του από τη χώρα ματαιώθηκε την τελευταία στιγμή από την επέμβαση της Αστυνομίας. Στην αίθουσα αυτή κατέστη δυνατόν να εκτεθούν και ευρήματα τα οποία λόγω έλλειψης χώρου στο κτίριο της προηγούμενης Συλλογής, βρίσκονταν στις αποθήκες παρά το ενδιαφέρον το οποίο παρουσίαζαν. Στην άλλη αίθουσα του κτιρίου μετά την επισκευή της θα εκτεθούν τα κεραμικά ευρήματα της ευρύτερης περιοχής Ιεράπετρας και ανασκαφών Καβουσίου. Προς το παρόν, στον προθάλαμο, έχει εκτεθεί η γνωστή πήλινη μινωική σαρκοφάγος της Επισκοπής Ιεράπετρας.

Τέλος έγιναν ενέργειες για επίσπευση των σχετικών διαδικασιών προκειμένου να παρουσιαστεί η Αρχαιολογική Συλλογή Νεαπόλεως σε παλιό κτίριο το οποίο παρεχώρησε ο Δήμος Νεάπολης. Έτσι πιστεύουμε ότι θα βρουν επιτέλους χώρο έκθεσης τα σημαντικά ευρήματα της περιοχής, τα οποία ταλαιπωρούνται σε αποθηκευτικούς χώρους της πόλης επί σειρά ετών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τρυπητός Σητείας

Συστηματική ανασκαφική έρευνα ανέλαβε η Εφορεία υπό τον υπογράφοτα στη μικρή χερσόνησο Τρυπητός, 3 χλμ. ανατολικά της πόλεως Σητείας, πλησίον του επαρχιακού δρόμου Σητείας-Παλαικάστρου. Όλη η έκταση είναι ιδιοκτησία των Β. Πλακάκη και Γ. Δρακάκη.

Στην ίδια χερσόνησο και στην ανατολική της ακτή, είχε εντοπιστεί και μελετηθεί μικρός νεώσοικος του οποίου το όρυγμα έδωσε προφανώς την ονομασία αυτή στην τοποθεσία¹. Η μελέτη και χρονολόγηση του νεώσοικου δεν είχε συνδυαστεί με τα εκτεταμένα και εμφανή ίχνη αρχαίων τοίχων και το πλήθος των οστράκων τα οποία ευρίσκονται επιφανειακά στην περιοχή. Σύμφωνα με μαρτυρίες, το 1960, οι ιδιοκτήτες διαμόρφωσαν τη χερσόνησο σε χώρους για καλλιέργεια, χρησιμοποιώντας μηχανικά μέσα και προκάλεσαν εκτεταμένες καταστροφές στις αρχαιότητες.

Η έρευνα έφερε σε φως τμήμα σημαντικής πόλης ελληνιστικών χρόνων η οποία φαίνεται ότι καταλαμβάνει όλη τη χερσόνησο και ήταν χτισμένη σε άνδηρα, σύμφωνα με τη μορφολογική διαμόρφωση του εδάφους. Προστατεύεται από Ν. με ισχυρό τείχος, το οποίο αποκόπτει το εσωτερικό της χερσονήσου από τη στεριά. Το τείχος αυτό είναι κατασκευασμένο από ακανόνιστους λίθους και στα σημεία που έχει αποκαλυφθεί το πλάτος του φθάνει το 1,80 μ. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν δωμάτια και άλλες κατασκευές, τμήματα οικιών και στρατιωτικών εγκαταστάσεων. Το πιο σημαντικό δωμάτιο είναι αίθουσα, διαστ. 7,50x5 μ., στο κέντρο της οποίας υπάρχει ορθογώνια εστία, της οποίας η περίμετρος ορίζεται από πόρινες πλάκες λειασμένες εξωτερικά, ενώ το εσωτερικό είναι το φυσικό έδαφος. Πίσω από τη νότια στενή πλευρά της υπάρχει μικρό πόρινο βάθρο, στο κέντρο του οποίου υπάρχει επιμήκης εγκοπή, μέσα στην οποία βρέθηκαν υπολείμματα πόρινου εμβόλου, το οποίο αναμφίβολα ήταν τμήμα ανάγλυφου ή αγαλματιδίου εφέστιας λατρείας (Πίν. 347 α). Γύρω από την εστία, σε σχήμα Π κτιστό θρανίο σε επαφή με τον τοίχο, χρησίμευε για κάθισμα. Το πλάτος του διαφέρει σε κάθε πλευρά: 1,30 στη νότια, 0,80 στη δυτική και 1,10 μ. στη βόρεια. Η είσοδος στο δωμάτιο αυτό είναι στην ανατολική πλευρά.

1. ΑΕ 1967, σ. 84-90.

Από τα άλλα δωμάτια που ήλθαν σε φως τα πιο χαρακτηριστικά είναι:

α) Αποθήκη στην οποία βρέθηκαν πλήθος μεγάλων αγγείων κυρίως πίθων και αμφορέων. β) Κτιστή δεξαμενή επενδυμένη εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, η οποία στην εξωτερική της πρόσοψη φέρει δύο υδρορρόδες (Πίν. 347 β). γ) Επιμήκης υπαίθρια αυλή. Το κέντρο του ανασκαμμένου χώρου διασχίζει δρομίσκος, πλ. 1,50 μ., ο οποίος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι στρωμένος με φυσικούς λίθους με επίπεδη επιφάνεια (Πίν. 348α). Ο δρόμος αυτός χωρίζει τη μια συνοικία από την άλλη, στην οποία άρχισε να αποκαλύπτεται σειρά δωματίων. Η ολοκλήρωση της έρευνας θα επιτρέψει να διαχωριστούν οι ανεξάρτητες οικίες. Πάντως ήλθαν σε φως και δύο άλλες αίθουσες με κτιστές εστίες.

Από τα πολλά και σημαντικά ευρήματα θα πρέπει να αναφερθούν: βλήμα σφενδόνης μολύβδινο με έκτυπη παράσταση κερανού, ανάγλυφο πλακίδιο γυμνής γυναικείας μορφής, ακέφαλο ειδώλιο γυναικείας μορφής με χιτώνα, μολύβδινα σταθμια με εγχάρακτα σύμβολα και ονόματα (Πίν. 348 β) χάλκινο δακτυλίδι με ελλειπσοειδή στεφάνη. Από το μεγάλο αριθμό αγγείων αναφέρουμε: πίθους από τους οποίους ο πιο σημαντικός είναι αυτός ο οποίος βρέθηκε κατά χώραν σε τεχνητό λάξευμα στο έδαφος και φέρει διακόσμηση δύο εκτύπων περιφερειακών ταινιών, εκ των οποίων η ανώτερη κοσμείται με ανάγλυφες παραστάσεις αιγάρων, οι οποίοι βαδίζουν δεξιά. Είναι αποτυπωμένοι με σφραγιστικό τρόπο και εξαιρετικής τεχνοτροπίας, αναμφίβολα ροδιακής, όπως και η προέλευση του πίθου. Στην κάτω ταινία επαναλαμβάνεται σχηματοποιημένο φυλλόσχημο κόσμημα με φορά προς τα δεξιά. Κοντά στον πίθο βρέθηκε χάλκινο ημισφαιρικό κύπελλο το οποίο φέρει ίχνη από την ύπαρξη λαβής και είχε σχέση με τη μετάγγιση από το περιεχόμενο του πίθου. Αμφορείς σε μεγάλο αριθμό, πολλοί από τους οποίους φέρουν ενσφράγιστες λαβές. Από τα μικρά αγγεία: μυροδοχεία, κανθαρίσκοι, κύπελλα, λύχνοι, πινάκια, λεκανίδες, σκύφοι, οινοχόες, πρόχοι. Σημαντικό εύρημα το οποίο αποκαταστάθηκε από το συντηρητή της Εφορείας Κωστή Νικάκη και εκτίθεται στο Μουσείο Σητείας, είναι ένα πήλινο κάλυμμα οπαίου (τηλία) μοναδικό στην Κρήτη το οποίο στόλιζε την οροφή σπιτιού και συγκεκριμένα της αίθουσας με την κτιστή εστία.

Τέλος μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σειρά των νομισμάτων τα οποία ήλθαν σε φως, ενδεικτική των εμπορικών και πολιτικών σχέσεων της πόλης αυτής με την υπόλοιπη Κρήτη, το Αιγαίο και την Αίγυπτο, όπως Πραισού, Ιτάνου, Κνωσού, Χερσονή-

σου, Ρόδου, Μήλου, Πτολεμαίων Αιγύπτου. Αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης είναι μεγάλος αριθμός νομισμάτων των οποίων η προέλευση δεν έχει γίνει δυνατόν να εντοπιστεί και ανήκουν σε κοινό νομισματοκοπείο.

Ξερόκαμπος Ζήρου

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφές στο ύψωμα Φαρμακοκέφαλο του παραλιακού οικισμού Ξερόκαμπου της Κοινότητας Ζήρου Σητείας, σε ακίνητο ιδιοκτησίας Ιω. Μακρυδάκη, όπου από το 1984 αποκαλύπτεται μια μικρή αλλά σημαντική πόλη ελληνιστικών χρόνων².

Η έρευνα ξεκίνησε από τμήμα του βόρειου τείχους στο εσωτερικό του οποίου αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια των οποίων η βόρεια πλευρά είναι το ίδιο το τείχος. Το ανατολικότερο και μεγαλύτερο περιείχε μεγάλο αριθμό οστράκων πίθων και αμφορέων και πιθανώς πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο. Επίσης βρέθηκαν οκτώ χάλκινα νομίσματα των οποίων η φθορά είναι πολύ μεγάλη, ώστε, μόνο τρία τα οποία είναι σε κάπως καλύτερη κατάσταση να μπορούν να αποδοθούν στη Χίο. Ακριβώς στο εξωτερικό του νότιου τοίχου του ίδιου δωματίου βρέθηκε πήλινο ειδώλιο γυμνής ανδρικής μορφής σε στάση.

Το δυτικό δωμάτιο είχε είσοδο από Ν. και στη μικρή του επίχωση βρέθηκαν υφαντικά βάρη, χάλκινα ελάσματα και μια χάλκινη περόνη.

Κουφονήσι Σητείας

Μια μικρή ανασκαφική ομάδα υπό τον υπογράφοντα εγκατάστησε στην ερημονησίδα του Λιβκού Κουφονήσι, όπου όπως είναι γνωστό από το 1976 διεξάγονται συστηματικές ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες φέρνουν σε φως ένα σημαντικό ελληνιστικό οικισμό, κέντρο αλιείας και κατεργασίας της πορφύρας³. Σκοπός των φετιμών ερευνών ήταν να ανασκαφεί ο χώρος μεταξύ της οικίας Ι και της ανατολικής παρόδου του θεάτρου, ο οποίος είχε σκεπαστεί από τα μάζα των πρώτων ανασκαφών του θεάτρου. Μετά την απομάκρυνση των μάζων και τον καθαρισμό του χώρου, αποκαλύφθηκε πλήρως η λεγόμενη οδός Θεάτρου, η

2 ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 304-306.

3. Βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 382-383· 34 (1979): Χρονικά, σ. 406· 35 (1980): Χρονικά, σ. 523-524· 38 (1983): Χρονικά, σ. 379-81· 39 (1984): Χρονικά, σ. 304. Επίσης: Αμάλθεια 36 (1978), σ. 260-262. ΑΑΑ ΧΙ (1978), σ. 71-83. Αρχαιολογία 6 (1983), σ. 58-65. Πεπραγμένα Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου 1986, σ. 273-275.

οποία διέρχεται μπροστά από την οικία I και καταλήγει στην ανατολική πάροδο του θεάτρου. Χαρακτηριστική η εύρεση κτιστής λίθινης κλίμακας από έξι σκαλοπάτια από την οποία επικοινωνεί κανείς με το ανατολικό τμήμα του σκηνικού οικοδομήματος, όπου υπάρχει μεγάλη πόρτα με λίθινο κατώφλι. Επίσης ήλθαν σε φως άλλα δύο δωμάτια της οικίας I, προς την πλευρά του θεάτρου, τα Θ και Ι⁴. Από τα λιγοστά ευρήματα λόγω της μικρής επίχωσης ξεχωρίζουν: λύχνος με παράσταση στο δίσκο κρανοφόρου Αθηνάς και μικρή πρόχους με γραπτή λευκή διακόσμηση από φυτικές σπειρές. Μπορούν και τα δύο να χρονολογηθούν στον 3ο ή 4ο αι. μ.Χ.

Τέλος έγινε καθαρισμός των παλιών ανασκαφών από την άμμο η οποία είχε συσσωρευτεί, καθώς και μικρές διαμορφώσεις στο χώρο των ανασκαφών για την απορροή των ομβρίων υδάτων.

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Πετράς Σητείας

Συνεχίσθηκε για τέταρτη χρονιά η ανασκαφή του μινωικού οικισμού της πόλης Σητείας στον Πετρά και για πέμπτη η συνολική έρευνα της περιοχής του κόλπου της Σητείας, από την πόλη ως τη μονή Τοπλού.

Το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης της συστηματικής έρευνας και μελέτης ανέλαβε και φέτος το Ινστιτούτο για την Προϊστορία του Αιγαίου της Ν. Υόρκης (INSTAP).

Για τα αποτελέσματα, βλ. ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 340-399.

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Άγιος Νικόλαος

Θέση Σταυρός (οικόπεδο κληρονόμων Ακράτου-Μοδάτσου-Μπετούρα

Το οικόπεδο, έκτασης 5 στρεμμάτων περίπου, βρίσκεται έξω από την πόλη του Αγίου Νικολάου και αμέσως νότια του ναΐσκου του Τιμίου Σταυρού. Παλιότερα χρησιμοποιούνταν ως γήπεδο αθλοπαιδιών, στη συνέχεια ήταν χώρος κατασκευής ασφάλ-

του, σήμερα δε λειτουργεί ως μάντρα οικοδομικών υλικών.

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος με μηχανικό εκσκαφέα, αποκαλύφθηκαν στις παρειές του μισοκατεστραμμένοι αρχαίοι τάφοι, απλοί λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως 37 τάφους από το τέλος του 2ου αι. π.Χ. ως τον 1ο αι. μ.Χ., οι οποίοι αποτελούν τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου, τα όρια του οποίου δεν εντοπίστηκαν (Σχέδ. 1-2). Το πλήθος και η πυκνότητα των τάφων μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι μεγάλος αριθμός τους καταστράφηκε κατά την εκσκαφή. Στην ίδια περιοχή είχε ήδη από το 1953 ανασκαφεί από τον καθηγητή Ν. Πλάτωνα τάφος των ύστερων ελληνιστικών χρόνων⁵.

Στην έρευνα συνεργάστηκε ο συντηρητής του Μουσείου Αγίου Νικολάου Αλ. Νικάκης, ο οποίος ανέλαβε το μεγαλύτερο βάρος της καθώς και την ευθύνη της συντήρησης των ευρημάτων. Στην ανασκαφή των τάφων 34-37 πήρε μέρος η αρχαιολόγος Βασ. Ζωγραφάκη.

Οι τάφοι, απλοί λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς καλυβίτες και κτιστοί πλακοσκεπείς, ήταν όλοι σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους, με προσανατολισμό από Α.-Δ., πλην τριών που είχαν προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Η κεφαλή των νεκρών βρίσκονταν πάντα στα Α. και στα ΒΑ. αντίστοιχα. Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι πιθανότατα από τα αρχαία χρόνια, αφού, όπως φάνηκε οι τυμβωρύχοι ενδιαφέρονταν μόνο για τα πολύτιμα μεταλλικά κτερίσματα, αφήνοντας απείραχτα στη θέση τους ή σπασμένα και σκορπισμένα τα υπόλοιπα. Σ' όλους σχεδόν τους τάφους βρέθηκαν τοποθετημένοι πάντα στα πόδια του νεκρού ένας ή δύο αμφορείς, ή ένας αμφορέας και μια οينوχόη, ενώ για τα υπόλοιπα κτερίσματα μικρότερα σε μέγεθος δεν φαίνεται να υπήρχε καθορισμένη θέση.

Τάφος 1. Βρέθηκε μισοκατεστραμμένος από την εκσκαφή. Ήταν κεραμοσκεπής, στο δε σωζόμενο δυτικό τμήμα του βρέθηκαν τμήματα ενεπίγραφων κεραμίδων: ΓΑ ΤΟΝ

Δ Α

πήλινο ειδώλιο σκύλου, κεφαλή ειδωλίου και χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 2. Μεγάλο τμήμα του καταστράφηκε από τον εκσκαφέα. Ο τάφος φαίνεται πως ήταν απλός λακκοειδής. Στο σωζόμενο ανατολικό τμήμα του βρέθηκαν μια λάγνος, ένας αμφορίσκος, ακέραιο γυναικείο ειδώλιο και τμήμα άλλου.

4. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 380, Σχέδ. 2.

5. Κρητ. Χρον. 7 (1953), σ. 486.

Τάφος 3. Ο τάφος φαίνεται πως ήταν κεραμοσκεπής, αφού βρέθηκαν κομμάτια κεραμίδων στο ανατολικό του άκρο. Συλημένος, έσωζε από το σκελετό του νεκρού μόνο τμήματα των μηριαίων οστών και του αριστερού πήχυ και βραχίονα. Σκορπισμένα σ' όλη του την έκταση βρέθηκαν κομμάτια πήλινης πυξίδας, τμήματα ειδωλίων, χάλκινο κάλυμμα κατόπτρου του γνωστού ελληνιστικού τύπου C του Zuchner⁶, πήλινο ανάγλυφο πλακίδιο και χάντρες από υαλόμαζα.

Τάφος 4. Συλημένος κεραμοσκεπής τάφος, έσωζε μόνον τμήματα των κεραμίδων, μήκ. 1,90, πλ. 0,63 μ. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν αναμοχλευμένα και διάσπαρτα σ' όλο το μήκος του τάφου.

Τάφος 5. Ο τάφος ήταν συλημένος, πιθανά κεραμοσκεπής, με ασαφή όρια. Από τα κτερίσματά του βρέθηκαν μόνον τρία κεφαλάκια πήλινων ειδωλίων, ένα μυροδοχείο και ένας μικρός γυάλινος αστράγαλος⁷. Ένα από τα τμήματα κεραμίδων που βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε τμήμα του τάφου έφερε την επιγραφή *K Υ*.

Τάφος 6. Συλημένος, πιθανά κεραμοσκεπής, με ασαφή όρια, έδωσε μόνον τη βάση μεγάλου αγγείου και τμήμα κεραμίδας καλυπτήριας.

Τάφος 7. Κεραμοσκεπής, συλημένος, μήκ. 1,90, πλ. 0,80 μ. Στο δυτικό άκρο του, στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν οξυπύθμενος αμφορέας, οινοχόη και πυξίδα πήλινη. Στο μέσο του μήκους του τάφου βρέθηκαν ένα μυροδοχείο, μια πήλινη πυξίδα σπασμένη και δύο αστράγαλοι.

Τάφος 8. Απλός λακκοειδής, είχε μια σειρά λίθων ημικυκλικά τοποθετημένων στη δυτική και σε τμήμα της νότιας πλευράς, μήκ. 1,40, πλ. 0,58 μ. Στη δυτική πλευρά του τάφου βρέθηκαν κατά χώραν ένας μεγάλος οξυπύθμενος αμφορέας και μια οινοχόη σπασμένη. Δεν βρέθηκε κανένα οστό του σκελετού.

Τάφος 9. Συλημένος και εξαιρετικά αναμοχλευμένος κεραμοσκεπής τάφος, μήκ. 1,60, πλ. 0,60 μ. Περιείχε δύο πήλινες ακέραιες γυναικείες προτομές, μυροδοχείο, μικρογραφία πελίκης με ψηλό συμφυές υποστατό, φιάλη με νεκρική παράσταση ασπασμού στο κέντρο, πήλινη πυξίδα, ειδώλιο ακέραιο και τμήματα άλλων, αστραγάλους και όστρακα διάσπαρτα σ' όλο τον τάφο. Δεν βρέθηκε κανένα οστό του σκελετού.

Τάφος 10. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, σωζ. μήκ. 1,70, πλ. 0,80 μ. με δύο μόνον κεραμίδες που κάλυπταν την κεφαλή και το θώρακα του νεκρού. Από το σκελετό έλειπαν μόνον τα οστά της κνήμης, που φαίνεται πως αφαιρέθηκαν κατά την πρόσφατη εκσκαφή. Μέσα στο κρανίο βρέθηκε ασημένιο νόμισμα Ρόδου, 2ου αι. π..Χ., το οποίο φαίνεται πως είχε τοποθετηθεί μέσα στο στόμα του νεκρού⁸.

Τάφος 11. Απλός λακκοειδής, συλημένος, μήκ. 1,86, πλ. 0,50 μ. Στο δυτικό άκρο του βρέθηκαν δύο σπασμένοι αμφορείς κατά χώραν. Δίπλα στο στόμιο του ενός βρέθηκαν χάλκινα κομβιόσχημα διασκάρια. Δεν εντοπίστηκαν ίχνη του σκελετού.

Τάφος 12. Απλός λακκοειδής, συλημένος, μήκ. 1,80, πλ. 0,55 μ. Ο τάφος αυτός περιείχε μόνον τη βάση ενός οξυπύθμενου αμφορέα, δύο τεμάχια άλλου και ένα χάλκινο νόμισμα. Από το σκελετό βρέθηκαν μόνον τα οστά των κνημών.

Τάφος 13. Συλημένος, προφανώς κεραμοσκεπής, με ασαφή όρια. Κομμάτια κεραμίδων βρέθηκαν στο δυτικό όριό του. Συγκεντρωμένα στο δυτικό άκρο του τάφου αποκαλύφθηκαν: ένας οξυπύθμενος αμφορέας ροδιακού τύπου, τέσσερα πήλινα μεγάλου μεγέθους ειδώλια, δύο πήλινα ειδώλια ιπτάμενου Έρωτα⁹, τέσσερις πήλινες πυξίδες, τρία μυροδοχεία και τμήμα τετάρτου καθώς και τμήματα άλλων ειδωλίων (Πίν. 348 γ). Από το σκελετό βρέθηκαν μόνον τα οστά των κνημών.

Τάφος 14. Απλός λακκοειδής, συλημένος, μήκ. 1,30, πλ. 0,85 μ. Περιείχε οξυπύθμενο αμφορέα στο δυτικό άκρο του, πήλινα μυροδοχεία, πυξίδες σπασμένες και διασκορπισμένες σ' όλο τον τάφο, γυναικεία ειδώλια, πήλινη γυναικεία προτομή, ειδώλια δελφινιού και περιστεριού, χάλκινο κάτοπτρο σπασμένο, χάντρες υαλόμαζας διαφόρων χρωμάτων και αποχρώσεων και ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αγγείο με μορφή Ερωτιδέα (Πίν. 349 α).

Τάφος 15. Συλημένος, κεραμοσκεπής τάφος, μήκ. 1,60, πλ. 0,50 μ. Από το σκελετό βρέθηκαν μόνον τα οστά των κνημών και τμήματα των μηριαίων. Στο δυτικό άκρο του αποκαλύφθηκε κατά χώραν οξυπύθμενος αμφορέας με πέτρα για πάμα. Μια πήλινη γυναικεία προτομή βρέθηκε πεταμένη σε δύο κομμάτια. Τμήματα των μηριαίων οστών βρέθηκαν στο ανατολικό άκρο του τάφου, όπου φαίνεται πως πετάχτηκαν κατά τη σύληση.

Τάφος 16. Παράλληλος και αμέσως νότια του τά-

6. W. Zuchner, Griechische Klappspiegel, 1942, σ. 131 κ.ε. ΑΔ 32 (1977): Μελέτες, σ. 333-334, Πίν. 117 α-β.

7. Πρβλ. Corinth XII, σ. 222, πίν. 100, αριθ. 1754. ΑΔ 15 (1933-35): Χρονικά, σ. 59.

8. Πρβλ. SNG V, αριθ. 829-831, πίν. 19.

9. Πρβλ. P.G. Leyenaar-Plaisier, Les terres-cuites grecques et romaines II, 1979, σ. 268-9, πίν. 100, αριθ. 700.

φου 14, με ασαφή τα μεταξύ τους όρια, σωζ. μήκ. 1,20, πλ. 0,82 μ. Οξυπύθμενος αμφορέας με υφαντικό βάρος για πόμα, πήλινη πυξίδα και όστρακα άλλου αγγείου ήταν τα μοναδικά ευρήματα του συλημένου αυτού τάφου. Δεν βρέθηκαν οστά.

Τάφος 17. Κεραμοσκεπής, συλημένος, μήκ. 1,85, πλ. 0,55 μ. Τμήματα των οστών του σκελετού βρέθηκαν πεταμένα στο ανατολικό άκρο του τάφου ανάμεσα σε κομμάτια κεραμίδων. Περιείχε μια πήλινη ακέφαλη γυναικεία προτομή, ένα μεγάλο μεγέθους γυναικείο ακέφαλο ειδώλιο και τμήματα άλλων πολύ φθαρμένων και όστρακα δύο πυξίδων.

Τάφος 18. Ο τάφος αυτός ήταν ο μοναδικός καλά διατηρημένος κτιστός, μήκ. 2,20, πλ. 0,75 μ. Από τις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκε στη θέση της μόνον η δυτικότερη. Οι υπόλοιπες αφαιρέθηκαν πιθανά κατά τη σύληση. Στο δυτικό μισό του τάφου βρέθηκαν συγκεντρωμένα τα κτερίσματα που φαίνεται δεν ενδιέφεραν τους τυμβωρύχους. Τριφυλλόστομη οينوχόη, δύο μυροδοχεία, πέντε πήλινες γραπτές και μια μαρμαρίνη πυξίδα¹⁰, ειδώλιο ανδρικής μορφής, γυάλινο περιάπτο με έγγλυφη παράσταση γυναικείας προτομής και ένα ασημένιο νόμισμα Κνίδου του 2ου αι. π.Χ.¹¹, είναι τα κτερίσματα που περισυλλέχθηκαν από τον τάφο. Δεν βρέθηκαν ίχνη του σκελετού (Πίν. 349 β).

Τάφος 19. Σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένος, έσωζε μόνον τη βορειοανατολική και νοτιοδυτική πλάκα στην αρχική τους θέση και πάνω τους την καλυπτήρια πλάκα που στέγαζε το κρανίο του νεκρού. Στην ανατολική πλευρά του τάφου υπήρχαν ημικυκλικά τοποθετημένες πέτρες και δίπλα σ' αυτές μια πήλινη πυξίδα και ένα μυροδοχείο. Στον τάφο αυτό βρέθηκαν επίσης μια οينوχόη τριφυλλόστομη, μια πήλινη πυξίδα, ένα μυροδοχείο και τμήμα ολμοειδούς αγγείου.

Από το σκελετό βρέθηκαν κατά χώραν μόνον τα οστά των κνημών, τα μηριαία και τμήμα του κρανίου.

Τάφος 20. Απλός λακκοειδής, βρίσκεται αμέσως νοτιοδυτικά του τάφου 19, σωζ. μήκ. 0,90, πλ. 0,55 μ. Περιείχε τμήματα λύχνου, ειδώλιο πήλινο ακέφαλο και όστρακα. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν αναμολυμένα.

Τάφος 21. Πολύ κατεστραμμένος, με ασαφή τα όριά του, έδωσε μόνον τμήμα τριφυλλόστομης οينوχόης με ανάγλυφη μάσκα στη βάση της λαβής και μια αρυβαλλοειδή λήκυθο.

Τάφος 22. Απλός λακκοειδής, συλημένος, μήκ. 1,80, πλ. 0,60 μ. Από το σκελετό σώθηκαν μόνον τα οστά των κνημών και μέρος των μηριαίων. Δύο αμφορείς, από τους οποίους ο ένας ακέραιος, και μια σιδερένια σπλεγγίδα κακής διατήρησης ήταν τοποθετημένα στα πόδια του νεκρού.

Τάφος 23. Εντελώς κατεστραμμένος, πιθανά κεραμοσκεπής τάφος. Σ' αυτόν βρέθηκε μόνον τμήμα κεφαλής πήλινου αλόγου και ένα ασημένιο νόμισμα Κνίδου.

Τάφος 24. Απλός λακκοειδής, συλημένος, μήκ. 1,97, πλ. 0,45 μ. Στο δυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν συγκεντρωμένα τα κτερίσματα: οξυπύθμενος αμφορέας ακέραιος, δύο αμφορίσκοι επίσης οξυπύθμενοι, τρεις πυξίδες, από τις οποίες η μια κυλινδρική με το κάλυμμά της, αμφορέας σπασμένος, κύπελλο και λύχνος¹² (Πίν. 350 α). Από το νεκρό βρέθηκε μόνον τμήμα των οστών της κνήμης.

Τάφος 25. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, συλημένος, μήκ. 1,95, πλ. 0,58 μ. Έσωζε κατά χώραν τις κεραμίδες της νότιας πλευράς, τμήματα αυτών της βορειοανατολικής γωνίας και τμήμα μιας καλυπτήριας κεραμίδας. Από το νεκρό βρέθηκαν μόνον τμήμα του δεξιού βραχίονα, η κλειδα και τμήμα του κρανίου. Μια αρυβαλλοειδής λήκυθος σώθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου.

Τάφος 26. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, αμέσως νότια και παράλληλος του τάφου 25. Από τα κτερίσματα βρέθηκαν: σπασμένη σιδερένια σπλεγγίδα, τμήμα αμφορίσκου, μυροδοχείο, μία σιδερένια και μία χάλκινη περόνη και χάλκινα καρφία.

Τάφος 27. Αμέσως νότια του τάφου 24, παράλληλος μ' αυτόν. Απλός λακκοειδής, συλημένος, μήκ. 1,96, πλ. 0,44 μ. Από το σκελετό βρέθηκαν μόνο τα οστά των κνημών και μικρό τμήμα των μηριαίων. Στην άκρη των ποδιών του νεκρού ήταν τοποθετημένα ένας αμφορέας, μια οينوχόη και ένα μολύβδινο αγγείο τελείως κατεστραμμένο.

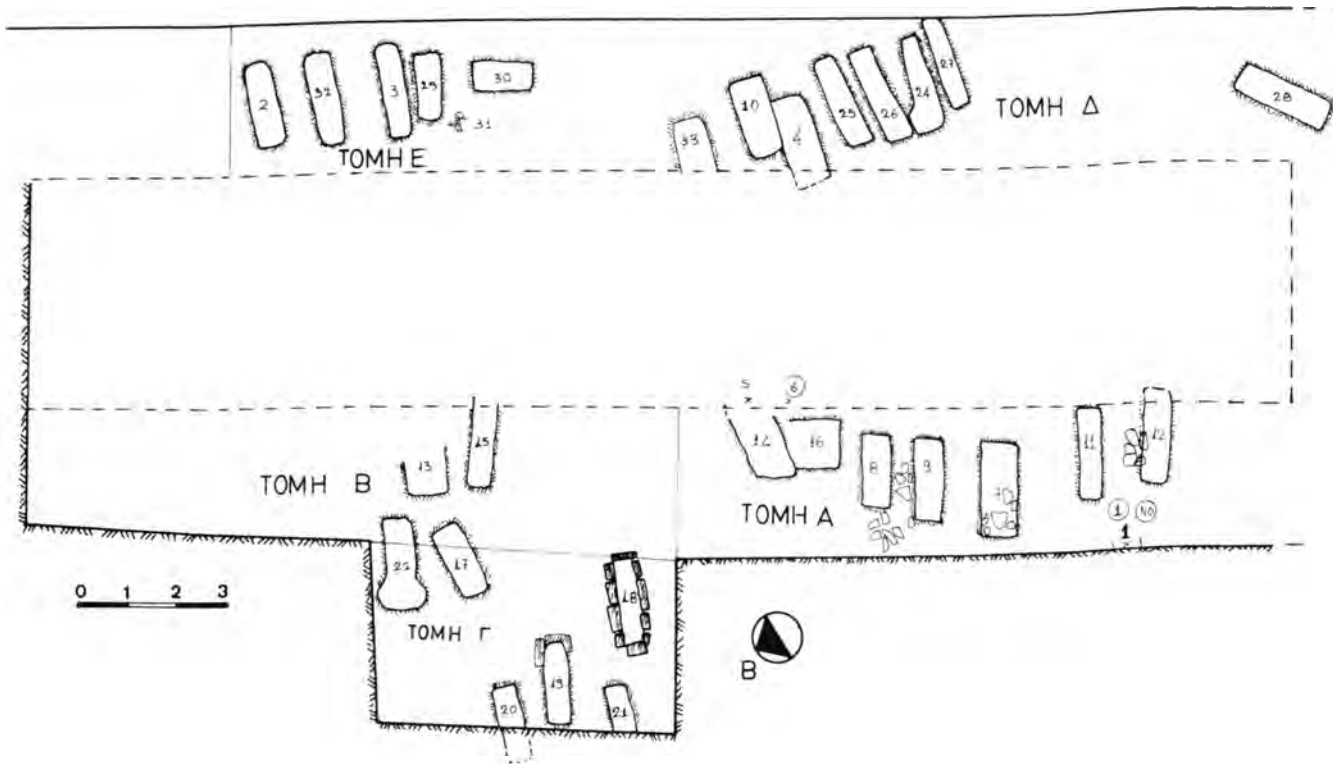
Τάφος 28. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ., ήταν ο μοναδικός που διατηρούσε όλες τις κεραμίδες πλην της βορειοδυτικής στην αρχική τους θέση. Συλημένος, μήκ. 1,90, πλ. 0,60 μ. Οι στενές πλευρές του τάφου έκλειναν επίσης με όρθιες κεραμίδες. Ο νεκρός βρέθηκε σχεδόν ολόκληρος, πλην των δακτύλων των χεριών, μέρους του θώρακα και της κεφαλής. Δεν περιείχε κτερίσματα.

Τάφος 29. Συλημένος, κεραμοσκεπής καλυβίτης

10. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 419, Πίν. 428 α.

11. Πρβλ. SNG V, αριθ. 266-274, πίν. 7.

12. Πρβλ. O. Bronner, Corinth IV, ii, Terracotta Lamps, 1930, Type XXIV.

Σχέδ. 1. Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός. Κάτοψη των τομών Α-Ε.

τάφος. Οι κεραμίδες κάλυπταν μόνον την κεφαλή και το σώμα του νεκρού και άφηναν ακάλυπτα τα πόδια. Στην άκρη των ποδιών, από τα οποία βρέθηκαν μόνον τα οστά της κνήμης, ήταν συγκεντρωμένα τα κτερίσματα της ταφής: δύο οινοχόες, μια πυξίδα, τρία μυροδοχεία και δύο κύπελλα.

Τάφος 30. Απλός λακκοειδής με ασαφή τα όριά του. Από το νεκρό του τάφου αυτού βρέθηκαν μόνον τα οστά των κνημών και αμέσως δυτικά τους δύο αμφορείς και δύο θήλαστρα.

Τάφος 31. Καταστράφηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος του από το μηχανικό εκσκαφέα. Βρέθηκαν μόνον κομμάτια των κεραμίδων του και λίγα όστρακα.

Τάφος 32. Επίσης πολύ κακής διατήρησης τάφος. Στο δυτικό του άκρο βρέθηκαν όστρακα δύο αμφορέων και υφαντικό βάρος - πάμα του ενός.

Τάφος 33. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, σωζ. μήκ. 1,10, πλ. 0,70 μ., με δύο κεραμίδες που σχημάτιζαν το σαμάρι και κάλυπταν μόνον το πάνω μισό του σώματος. Έξω από το σαμάρι έμενε η λεκάνη και τα πόδια του νεκρού, από τα οποία έλειπαν οι κνήμες (προφανώς αφαιρέθηκαν κατά την εκσκαφή). Δίπλα στις κεραμίδες βρέθηκαν τρία μυροδο-

χεία και μια πυξίδα πλήρη με το κάλυμμά της. Στο στόμα του νεκρού είχε τοποθετηθεί ασημένιο νόμισμα Ρόδου¹³.

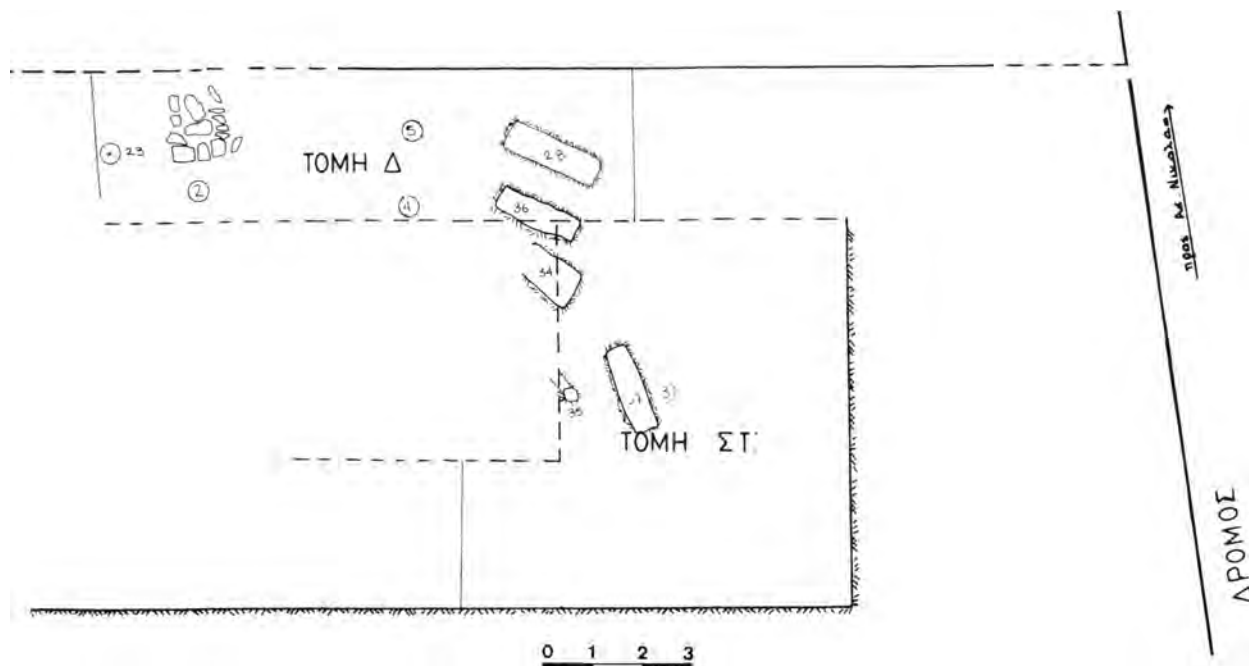
Τάφος 34. Κατεστραμμένος, με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ. Από το νεκρό του τάφου αυτού βρέθηκε το κατεστραμμένο κρανίο και τα μηριαία οστά. Δίπλα σ' αυτά βρέθηκαν τμήματα δύο αμφορέων.

Τάφος 35. Από τον τάφο αυτό βρέθηκαν μόνον το κρανίο, κάτω δε απ' αυτό τα οστά της κνήμης και τμήματα των μηριαίων οστών. Στο κρανίο εντοπίστηκαν ψήγματα αργύρου.

Τάφος 36. Απλός λακκοειδής με κατεύθυνση από ΒΑ. προς ΝΔ., σωζ. μήκ. 1,30, πλ. 0,55 μ. Ο σκελετός βρέθηκε σχεδόν ακέραιος, εκτός από τμήμα των κνημών, τα δάχτυλα των χεριών και τους άκρους πόδες. Ανάμεσα στα δόντια του νεκρού βρέθηκε ασημένιο νόμισμα¹⁴.

13. Πρβλ. SNG V, αριθ. 826-828, πίν. 19, ΟΝΑΣΑΝΔΡΟΣ.

14. Πρβλ. N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, πίν. XXXII, αριθ. 4.

Σχέδ. 2. 'Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός. Κάτοψη των τομών Δ και ΣΤ.

Τάφος 37. Εντελώς κατεστραμμένος, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Από το νεκρό βρέθηκε μόνον το κρανίο και δύο μικρά οστά.

Στο χώρο της ανασκαφής βρέθηκαν πεταμένα έξω από τους τάφους: μια πήλινη γυναικεία προτομή, ένα ειδώλιο σε κακή κατάσταση διατήρησης, μια χάλκινη ωτογλυφίδα, κεφάλι ειδωλίου, νόμισμα χάλκινο, τμήμα λίθινης επιγραφής (ψηφίσματος) και όστρακα.

Σχίσμα Ελούντας

Οικόπεδο Αδελφών Λουκάκη

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα του νεκροταφείου του αρχαίου Ολούντος, το οποίο είχε εντοπιστεί από πολλά χρόνια στα οικοπέδα της περιοχής, οι δε ταφές του χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στην έρευνα του παρόντος οικοπέδου έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Βασ. Ζωγραφάκη. Αποκαλύφθηκαν 19 τάφοι, από τους οποίους οι 16 ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες, οι δύο κιβωτιόσχημοι πλακοσκεπείς και ένας απλός λακκοειδής.

Τάφος 1. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Περιείχε ελάχιστα οστά αναμολυσμένα, πιθανά από παιδική ταφή. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 2. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, σωζ. μήκ. 0,70, πλ. 0,50 μ. με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Το σαμάρι του τάφου σχημάτιζαν δύο κεραμίδες στρωτήρες, ενώ η στενή του πλευρά έκλεινε επίσης με κεραμίδα. Από το νεκρό βρέθηκαν μόνο τα οστά της κνήμης και των δακτύλων. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 3. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,70, πλ. 0,40, ύψ. 0,45 μ., όμοια προσανατολισμένος με τους προηγούμενους. Το σαμάρι του σχημάτιζαν δύο κεραμίδες στρωτήρες, μισή δε κεραμίδα έκλεινε τις στενές του πλευρές. Πέτρες είχαν τοποθετηθεί στη βάση των κεραμίδων για να τις στηρίζουν. Έξω από τον τάφο στα βορειοδυτικά βρέθηκε αμφορέας σπασμένος.

Τάφος 4. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Δύο κεραμίδες στρωτήρες σχημάτιζαν το σαμάρι του τάφου, ενώ από τις στενές του πλευρές τη μια έκλεινε όρθια κεραμίδα και την άλλη μια σχεδόν ορθογώνια πέτρα. Πέτρες στήριζαν και τις άλλες κεραμίδες. Περιείχε ελάχιστα οστά.

Τάφος 5. Κεραμοσκεπής, μήκ. 1,70 μ., κατεστραμμένος, με τα οστά του νεκρού διασκορπισμένα μέσα και έξω από τον τάφο. Αστράγαλοι και λίγα όστρακα βρέθηκαν πεταμένα έξω απ' αυτόν.

Τάφος 6. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,80 μ.,

συλημένος, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Το σαμάρι φαίνεται πως κάλυπτε μόνον το πάνω μισό του νεκρού. Μέσα στον τάφο και στο χώρο βόρεια απ' αυτόν βρέθηκαν οστέινες περόνες και βελόνες, πλήθος οστράκων και μια ενσφράγιστη λαβή.

Τάφος 7. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,70, πλ. 0,40, συλημένος. Το σαμάρι αποτελούνταν από δύο κεραμίδες, το ένα δε τριγωνικό του άνοιγμα έκλεινε μια άλλη κάθετη. Δεν βρέθηκαν οστά και κτερίσματα.

Τάφος 8. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 1,70, πλ. 0,60 μ., συλημένος. Το σαμάρι κάλυπτε όλο το νεκρό, οι δε στενές του πλευρές έκλειναν με μια κάθετη κεραμίδα. Από το νεκρό, ο οποίος αναπαύοταν πάνω σε χώμα που είχε μεταφερθεί ειδικά για την ταφή, έλειπε το κρανίο και η δεξιά του πλευρά που φαίνεται πως καταστράφηκε από τους τυμβωρύχους. Ένα σπασμένο γυάλινο αγγείο ήταν το μοναδικό εύρημα.

Τάφος 9. Κεραμοσκεπής με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο σκελετός με το κρανίο όμως θρυμματισμένο. Ένα χάλκινο νόμισμα πολύ οξειδωμένο βρέθηκε ανάμεσα στα δόντια του νεκρού. Έξω από τον τάφο είχαν τοποθετηθεί δύο αμφορείς εκατέρωθεν του τάφου και στο μέσον περίπου του μήκους του, από τους οποίους ο ένας βρέθηκε ακέραιος.

Τάφος 10. Απλός λακκοειδής, σωζ. μήκ. 0,60 μ., συλημένος, διατηρούσε κατά χώραν μόνον τα οστά των ποδιών. Ο προσανατολισμός του ήταν από ΝΑ. προς ΒΔ. Δίπλα στα πόδια βρέθηκε μέρος των κτερισμάτων: αμφορέας σπασμένος, δύο γυάλινα αγγεία, οστέινο κουταλάκι, κύπελλο και μυροδοχείο.

Τάφος 11. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, μήκ. 0,90 μ., κατεστραμμένος, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Βρέθηκαν ελάχιστα και μικρά οστά, πιθανόν από νεκρό μικρής ηλικίας. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα.

Τάφος 12. Κεραμοσκεπής καλυβίτης, με προσανατολισμό από Ν. προς Β. Το σαμάρι κάλυπτε όλο το νεκρό, οι δε στενές πλευρές του έκλειναν με κάθετες κεραμίδες. Τα οστά βρέθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Κοντά στην κεφαλή αποκαλύφθηκε τμήμα της βάσης γυάλινου αγγείου και ένα ψηλό πήλινο κύπελλο. Γυάλινο σπασμένο αγγείο και μικρός λύχνος βρέθηκαν στα πόδια του νεκρού, κομμάτια δε από βελόνες και περόνες οστέινες περισυλλέχθηκαν από όλο τον τάφο.

Τάφος 13. Κεραμοσκεπής, σωζ. μήκ. 0,85, πλ. 0,55 μ., συλημένος, με πιθανό προσανατολισμό από Ν.-Β. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης και τα περισσότερα απ'

αυτά συγκεντρωμένα στο βόρειο τμήμα του τάφου. Στο ύψος της μέσης ή της λεκάνης του νεκρού βρέθηκαν χιαστί μια περόνη και μια βελόνη οστέινες.

Τάφος 14. Κιβωτιόσχημος, σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένος. Βρέθηκαν μόνον τμήματα των τριών πλευρών του από μεγάλες πλάκες αμμουδόπετρας. Ελάχιστα όστρακα περισυλλέχθηκαν γύρω από τον τάφο.

Τάφος 15. Κεραμοσκεπής, συλημένος και κατεστραμμένος. Κομμάτια κεραμίδων βρέθηκαν πάνω από το θρυμματισμένο κρανίο και λίγα οστά σκορπισμένα γύρω του.

Τάφος 16. Κεραμοσκεπής κατεστραμμένος. Ελάχιστα κεραμίδες και λίγα διαλυμένα οστά κάτω απ' αυτές δήλωναν την ύπαρξή του. Δίπλα στον τάφο αυτό βρέθηκε οξυπύθμενος αμφορέας, μικρό μυροδοχείο και ενσφράγιστη λαβή αμφορέα.

Τάφος 17. Κεραμοσκεπής, τελείως κατεστραμμένος. Εκτός από κομμάτια κεραμίδων βρέθηκαν λίγα οστά, σπασμένο αγγείο, μια χάλκινη πόρπη και τμήματα περονών οστέινων.

Τάφος 18. Κεραμοσκεπής κατεστραμμένος, με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Από το νεκρό βρέθηκαν τμήματα των μηριαίων οστών, των κνημών και των άκρων ποδιών. Δίπλα στα πόδια του νεκρού βρέθηκε οξυπύθμενος αμφορέας.

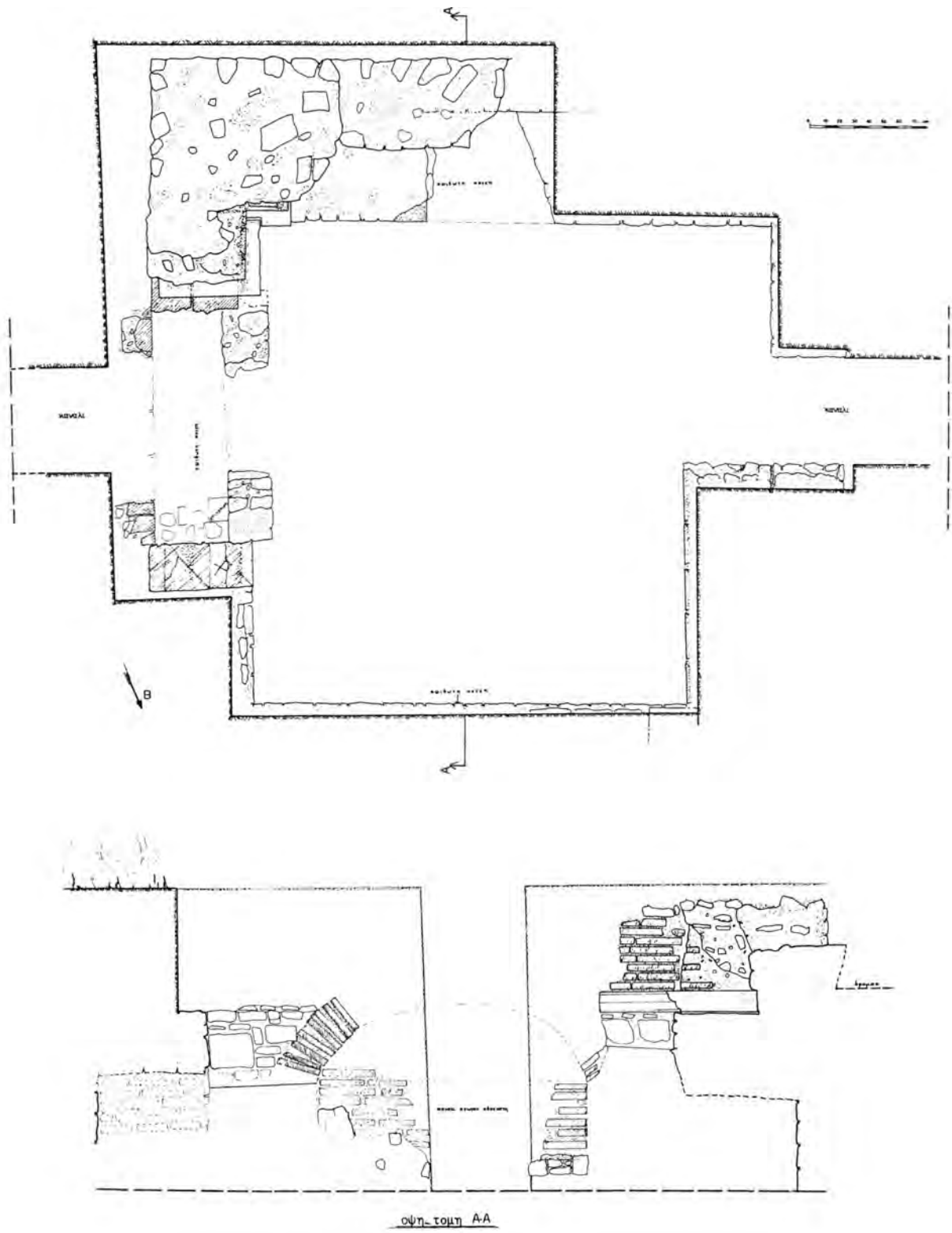
Τάφος 19. Κιβωτιόσχημος, μήκ. 1,80, πλ. 0,76 μ., συλημένος, με προσανατολισμό από ΒΑ. προς ΝΔ. Τρεις πλάκες από αμμουδόπετρα σε κάθε μακριά πλευρά και μια σε κάθε στενή σχημάτιζαν τον τάφο. Από τις καλυπτήριες πλάκες, επίσης από αμμουδόπετρα, έλειπε η νοτιοδυτική. Κονίαμα έκλεινε τους αρμούς μεταξύ των πλακών, ώστε ο τάφος πριν τη σύληση ήταν τέλεια σφραγισμένος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα όστρακα και οστά αναμοχλευμένα.

Στον υπόλοιπο χώρο της ανασκαφής βρέθηκαν: ένα θυμιατήρι σπασμένο και γεμάτο με το υλικό της καύσης μεταξύ των τάφων 4 και 19, βορειοδυτικά του τάφου 19 αποκαλύφθηκαν δύο εστίες που περιείχαν όστρακα αγγείων καμένα και λίγα οστά ζώων επίσης καμένα.

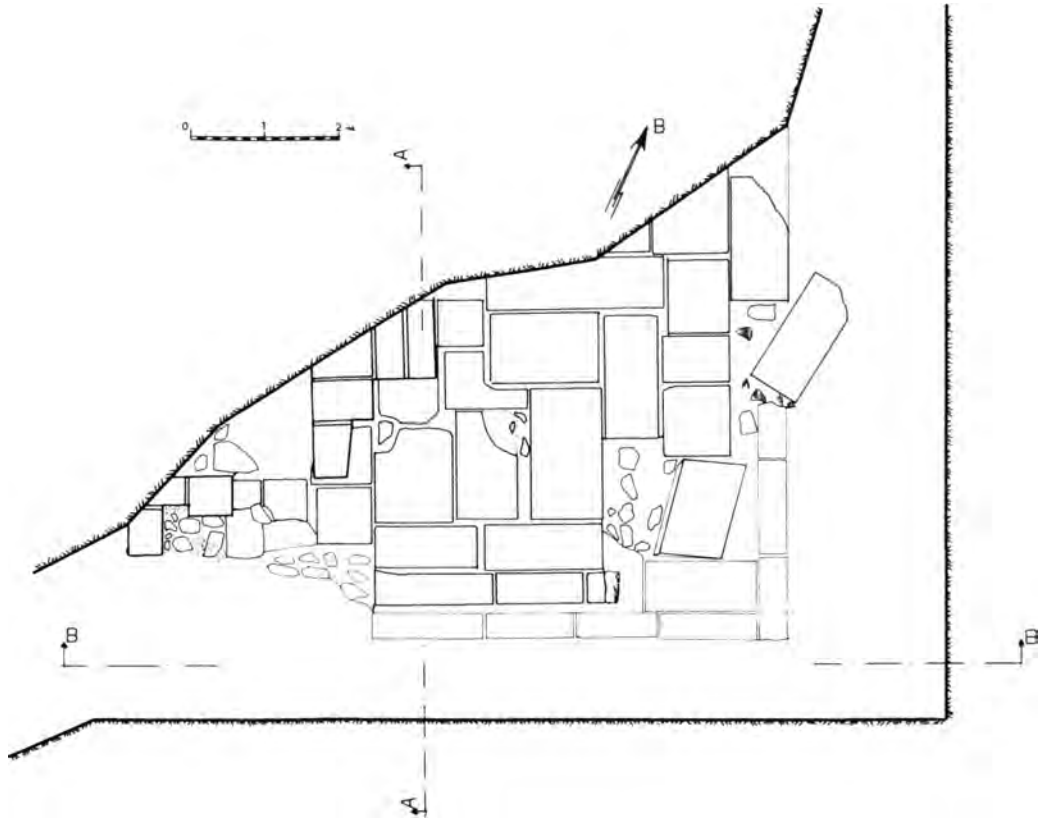
Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνηθήκη χώρος πλακόστρωτος που δεν ανήκε σε κάποιο κτίσμα και που πιθανόν σχετιζόνταν με το νεκροταφείο (Πίν. 350 β).

Οικόπεδο Ιωάννας Λιγκουνάκη-Μαυρικάκη

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε και ερευνηθήκη συστάδα πέντε κιβωτιόσχημων τάφων συνηθισμένου τύπου. Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι. Είχαν προσανατολισμό από Α. προς Δ.

Σχέδ. 3. Ιεράπετρα. Επαρχιακή οδός Ιεράπετρας-Μπραμιανών. Κάτοψη της ανασκαφής και όψη-τομή Α-Α.

Σχέδ. 4. Ιεράπετρα. Μπραμιανά. Κάτοψη του δημόσιου (;) κτιρίου.

και ήταν κατασκευασμένοι με πλάκες αμμουδόπετρας για τις πλευρές και την επικάλυψη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε ο τάφος Γ', που είχε δάπεδο από μονοκόμματα αμμουδόπετρα, στην οποία λαξεύτηκε το περίγραμμα του ανθρώπινου σώματος (Πί ν. 351 α). Τα μοναδικά ευρήματα των τάφων ήταν όστρακα αγγείων και μυροδοχεία.

Επαρχιακή οδός Ιεράπετρας - Μπραμιανών (τάφος άρδευσης)

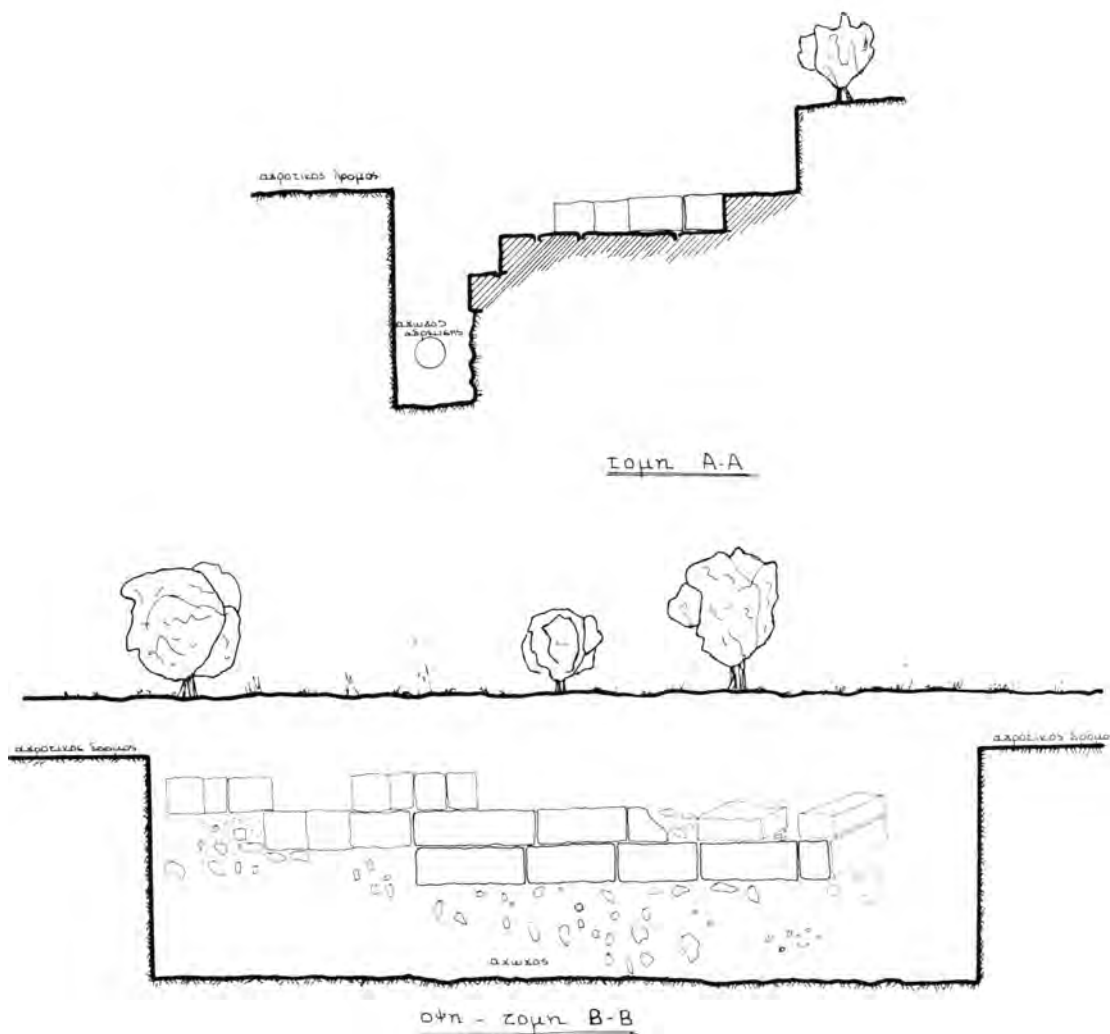
Κατά τη διάνοιξη της τάφου για την άρδευση της περιοχής Ιεράπετρας από την Γ' ΔΕΚΕ, κατά μήκος της επαρχιακής οδού Ιεράπετρας - Μπραμιανών αποκαλύφθηκε και εν μέρει καταστράφηκε δωμάτιο ρωμαϊκού κτιρίου. Στην έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκε πως επρόκειτο για ένα χώρο εσωτερικών διαστάσεων 3,20x3,40 μ. περίπου, με τοίχους λιθόκτιστους εξωτερικά και πλινθόκτι-

στους εσωτερικά. Η είσοδος του φαίνεται πως ήταν στα δυτικά, αλλά καταστράφηκε κατά την εκσκαφή της τάφου. Στις άλλες τρεις πλευρές υπήρχαν ανιδαωτές κόγχες πλινθόκτιστες, που προφανώς χρησίμευαν ως ερμάρια (Σχέδ. 3).

Τα μοναδικά ευρήματα ήταν μια σιδερένια λεπίδα, οστέινη επένδυση λαβής εγχειριδίου, τμήματα χάλκινης περόνης και όστρακα.

Μπραμιανά Ιεράπετρας

Κατά τη διάνοιξη τάφου για τον κεντρικό αγωγό άρδευσης, κοντά στο φράγμα Μπραμιανών, αποκαλύφθηκε κρηπίδωμα αρχαίου κτιρίου, μικρό μέρος του οποίου καταστράφηκε κατά την εκσκαφή. Κατασκευασμένο με μεγάλους ορθογώνιους ογκόλιθους, προσεγμένης κατασκευής, ανήκει προφανώς σε σημαντικό δημόσιο κτίριο. Λόγω έλλειψης πιστώσεων και προσωπικού έγινε μόνον κα-

Σχέδ. 5 Ιεράπετρα. Μπραμιανά. Όψη και τομές του δημόσιου (;) κτιρίου.

θαρισμός του τμήματος που είχε ήδη αποκαλυφθεί (Σχέδ. 4· Πίν. 351 β).

Μίλατος (θέση Καστριά)

Αγρός κληρονόμων Μπουνιαλέτου

Στον αγρό κληρονόμων Μπουνιαλέτου μετά από αίτηση και με δαπάνη των ιδιοκτητών έγιναν τέσσερις μικρές δοκιμαστικές τομές σε διαφορετικά σημεία του αγρού, που έφεραν στο φως τοίχους λιθόκτιστους, κτισμάτων της μέσης εποχής του χαλκού. Σώζονταν σε μία έως δύο σειρές λίθων στην επιφάνεια σχεδόν του αγρού. Σωροί λίθων συγκεντρωμένοι και στον ίδιο, αλλά και σε γειτονικούς

αγρούς, φαίνεται πως προέρχονται από τα αρχαία κτίσματα, που καταστράφηκαν με τις καλλιέργειες. Λίθινα εργαλεία περισυλλέχθηκαν από την επιφάνεια του αγρού και από τις δοκιμαστικές τομές.

Στη θέση αυτή, όπως και στις γειτονικές θέσεις Χαλασές και Κάστελλος, ήδη ο Στέφανος Ξανθουδίδης είχε παρατηρήσει την ύπαρξη αρχαιοτήτων και είχε ταυτίσει τις θέσεις αυτές με τον αρχαίο οικισμό της Μιλάτου¹⁵.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

15. ΑΔ 4 (1918) Παράρτημα, σ. 11.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Μικρής έκτασης εργασίες έγιναν σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής ευθύνης της Εφορείας. Συστηματικότερες ήταν αυτές της στερέωσης της ελλειψοειδούς οικίας του Χαμαιζίου.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Τριφυλλόστομη μινωική πρόχου παρέδωσε η Δ. Κουραβάνα. Προέρχεται από το χώρο της μινωικής έπαυλης στη θέση Πλακάκια Μακρύ Γιαλού Σητείας. Λίθινος τριπτήρας, άγνωστης προέλευσης, παραδόθηκε από τον Ι. Σπαντιδάκη, κάτοικο Σητείας. Υφαντικά βάρη, σφονδύλια, μικρό αγγείο, άωτα κύπελλα μινωικών χρόνων παρέδωσε ο Ι. Ξυπολιτάκης. Προέρχονται από την περιοχή Παλαικάστρου Σητείας. Ο Α. Μαμαντάκης παρέδωσε ένα ρωμαϊκό λύχνο, ένα ελληνιστικό κύπελλο και εξαιρετικής τέχνης πήλινο ομοίωμα όφεως, μάλλον επίθετο σε αγγείο· προέρχονται από την περιοχή Απιδίων Σητείας. Τέλος το Αστυνομικό Τμήμα Σητείας συνέλαβε αρχαιοκάπηλο και κατάσχεσε τα εξής αρχαία αντικείμενα: ΥΜ πήλινο δίσκο, λίθινο αγγείδιο, δισκοειδές πήλινο καπάκι, δισκοειδές καπάκι από οφείτη¹⁶.

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΑΓΓΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΠΑΛΑΙΚΑΣΤΡΟ

Η τρίτη ανασκαφική περίοδος πραγματοποιήθηκε την περίοδο 21 Μαρτίου μέχρι 4 Ιουνίου 1988 υπό την επίβλεψη των L. H. Sackett και J. A. MacGillivray. Συνεχίστηκε η ανασκαφή του κτίσματος 1 και των κτισμάτων 3-5.

Κτίσμα 1

Το περίγραμμα του κτίσματος 1 έχει τώρα πλήρως αποκαλυφθεί και έχει αποσαφηνιστεί μεγάλο μέρος της εσωτερικής διάταξης (Σχέδ. 1). Η ερμηνεία της λειτουργίας του κτίσματος δυσκολεύτηκε τόσο από την καταστροφή λόγω διάβρωσης του κτίσματος, που στην ανατολική πλευρά φθάνει μέχρι το επίπεδο του δαπέδου, όσο και από το γε-

γονός ότι σε μερικές δυτικές και βόρειες αίθουσες η επανεγκατάσταση της ΥΜ ΙΙΙ/ΙΙΙΑ περιόδου είχε απαλείψει οτιδήποτε μέχρι του επιπέδου των αρχικών δαπέδων της ΥΜ Ι περιόδου. Κάτω από τα δάπεδα αυτά βρέθηκαν πρόσθετες ενδείξεις ύπαρξης ενός αρχαιότερου κτίσματος ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ περιόδου, το οποίο βρισκόταν στην ίδια θέση και με τον ίδιο προσανατολισμό με τα νεότερα κτίσματα. Θραύσματα σκουριάς χαλκού και εσωτερικής επένδυσης καμίνου που βρέθηκαν εδώ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι μία από τις δραστηριότητες της τοποθεσίας αυτής ήταν η μεταλλουργία. Στις χρήσεις του αρχικού ΥΜ ΙΑ/Β κτίσματος υπάρχουν ενδείξεις ότι περιλαμβάνονταν οικιακές δραστηριότητες καθώς και μερικές λατρευτικές χρήσεις, όπως έχει ήδη υποδειχθεί.

Κτίσμα 3

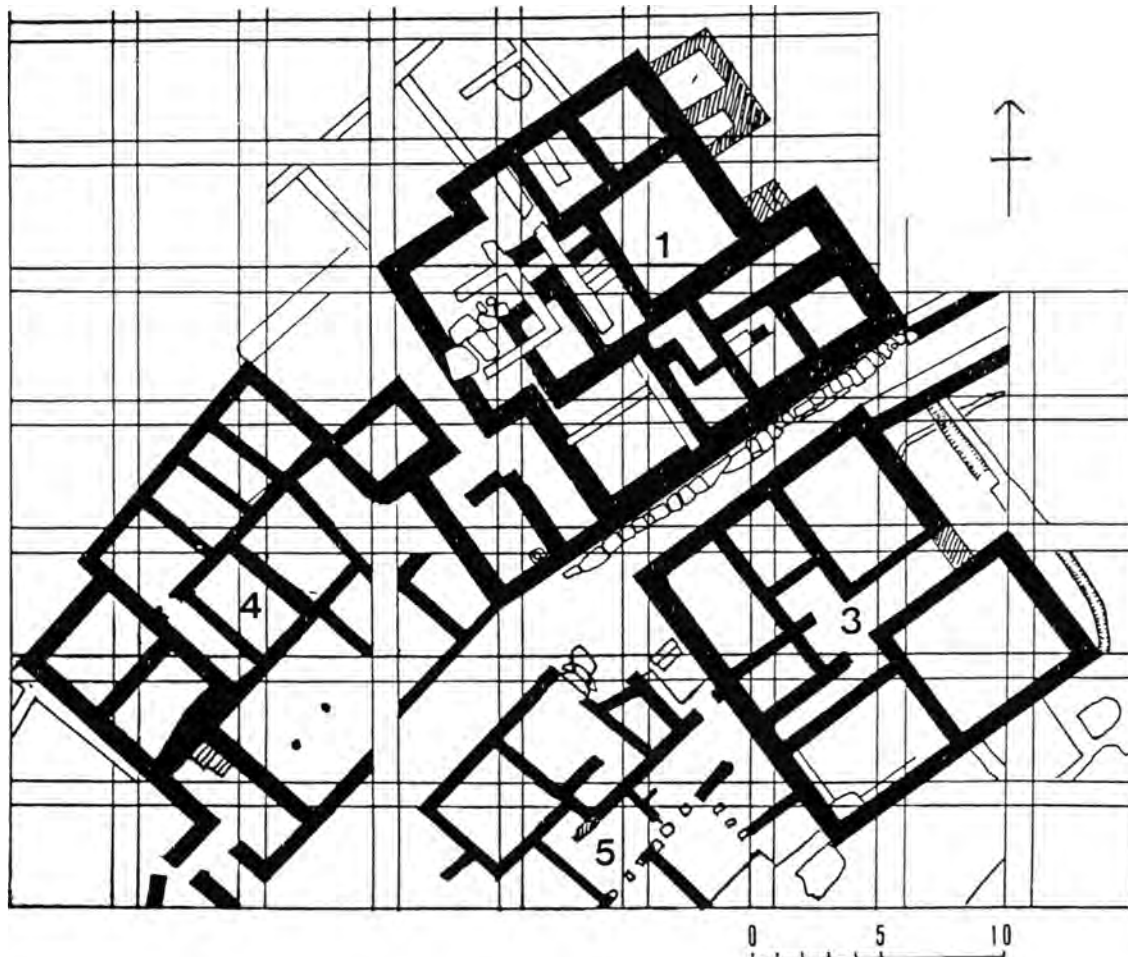
Πολύ μεγαλύτερο μέρος των τοίχων του διπλανού οικοδομήματος, του κτίσματος 3 (Σχέδ. 1· Πίν. 352 α), διασώζεται σε ύψος μέχρι και 1,50 μ. και αυτού το περίγραμμα έχει πλήρως αποκαλυφθεί, αλλά μόνο το νότιο μέρος του έχει αποκαλυφθεί μέχρι το επίπεδο του ΥΜ ΙΒ δαπέδου: σε άλλα μέρη του κτίσματος, μία σειρά από μικρότερα δωμάτια, διαδρόμους και φρακτικούς τοίχους φανερώνουν εκτεταμένες μετατροπές και υποδιαιρέσεις στις ΥΜ ΙΙ φάσεις επανεγκατάστασης, που καταλήγουν καταφανώς στην τελευταία χρήση του κτίσματος σαν τίποτε περισσότερο από μία ασκεπή περιτοιχισμένη αυλή.

Κεραμικά θραύσματα που βρέθηκαν σε στρώματα διαφορετικά από αυτά της πραγματικής τους προέλευσης (μεταξύ τους και θραύσμα των χειλέων εφυραϊκής κύλικας) (Σχέδ. 2-3) αποδεικνύουν ότι τουλάχιστον αυτό το τμήμα της τοποθεσίας είχε επανακαταληφθεί την ΥΜ ΙΙ περίοδο. Τούτο αποτελεί την πρώτη ένδειξη παλιάς ανακατάληψης στην ανατολική Κρήτη. Η νοτιοδυτική αίθουσα περιείχε μία καμένη απόθεση καταστροφής της ΥΜ ΙΒ περιόδου, μαζί με ενδείξεις παρασκευής φαγητού στο δάπεδο (χυμένο και καμένο δοχείο λαδιού, μυλόπετρες για το άλεσμα, εστία χτισμένη εσωτερικά με πέτρες), καθώς και αγγεία λεπτότερης τεχνικής όπως μία υδρία θαλάσσιου ρυθμού (Σχέδ. 4) προερχόμενη από ανώτερο δάπεδο.

Κτίσμα 4

Μία τρίτη οικοδομική μονάδα, το κτίσμα 4, στη νοτιοδυτική πλευρά (Σχέδ. 1· Πίν. 352 β), ανασκάφηκε πλήρως μέχρι τα δάπεδα ανακατάληψής του.

16. Αναλυτική παρουσίαση των παραδόσεων, βλ. Αμάλθεια 78-79 (1989), σ. 17-21.

Σχέδ. 1. Παλαίκαстро. Κάτοψη των κτισμάτων 1, 3-5.

Η ιστορία του παραβάλλεται στενά με αυτή του κτίσματος 3, αφού και τα δύο υπέστησαν καταστροφή από σεισμό κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο, ανασχεδιάστηκαν και καταστράφηκαν από πυρκαϊά κατά την ΥΜ ΙΒ, ανακαταλήφθηκαν εκτενέστατα την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, και τελικά υπέστησαν σεισμική καταστροφή και πάλι κατά την περίοδο ΥΜ ΙΙΙΑ2/Β. Σε μία αίθουσά του βρέθηκε μία ομάδα περίφημων αγγείων της ΥΜ ΙΙΑ2/Β περιόδου (Σχ έδ. 5· Πίν. 353 α-γ).

Κτίσμα 5

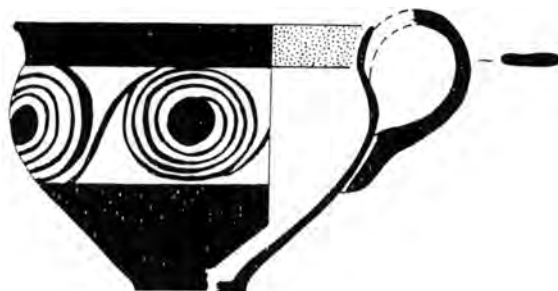
Το οικοδομικό σύμπλεγμα στη νότια πλευρά της οδού απέναντι από το κτίσμα 4, ονομάζεται κτίσμα 5 (Σχ έδ. 1· Πίν. 354 δ). Καταστράφηκε από πυρ-

καϊά κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται ρυτοί κάλυκες (Πίν. 354 α-β), διακοσμημένος ψευδόστομος αμφορέας (Πίν. 354 γ), ημιτελή αντικείμενα από φίλντισι, και τρεις σφραγίδες από άργιλο, μία από τις οποίες διατηρεί την αποτύπωση μίας σκηνής κυνηγιού που προέρχεται πιθανώς από σφράγιση με χρυσό δακτυλίδι εξαιρετικής τέχνης (Πίν. 355 β).

Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν σαφώς μια κατοίκηση υψηλής ποιότητας ζωής. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η παρατήρηση της παρουσίας χάλκινων εργαλείων (Πίν. 355 γ) και ημιτελών αντικειμένων από ελεφαντόδοντο στο ίδιο κτίσμα από το οποίο, όπως πιστεύουμε, προέρχεται το χρυσελεφάντινο αγαλματίδιο που βρέθηκε εδώ τον περασμένο χρόνο.

Σχέδ. 2. Παλαίκαστρο. Κτίσμα 3. Σχεδιαστική αποκατάσταση εφυραϊκής κύλικας.

Σχέδ. 3. Παλαίκαστρο. Κτίσμα 3. ΥΜ ΙΑ κύπελλα από το στρώμα καταστροφής.

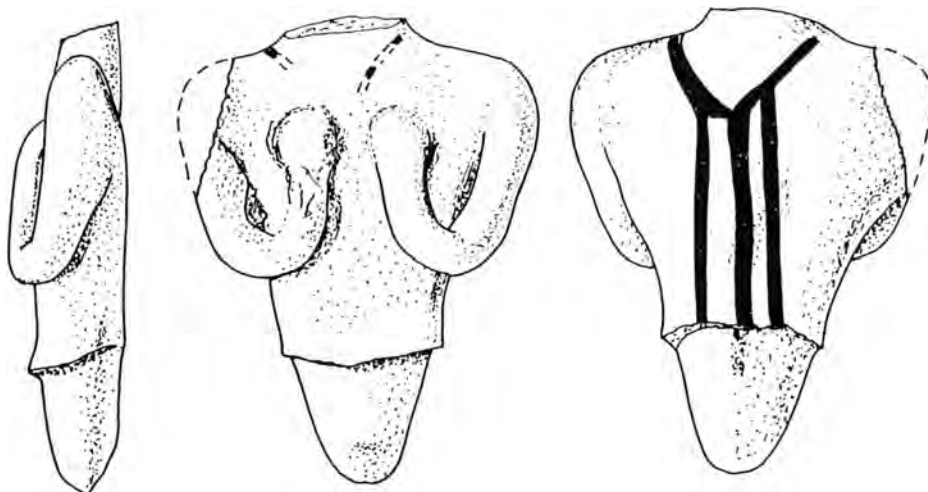

Σχέδ. 4. Παλαίκαστρο. Κτίσμα 3. Σχεδιαστική αποκατάσταση υδρίας (θαλάσσιου ρυθμού).

Η κεντρική πλατεία και η οδός

Η κεντρική πλατεία στη συμβολή των Κτισμάτων 1, 3, 4 και 5, ανασκάφηκε πλήρως τη χρονιά αυτή (Πίν. 356 γ). Βρέθηκε γεμισμένη με κατάλοιπα κατάρρευσης κτισμάτων και καμένες οπτόπλινθους της ΥΜ ΙΒ καταστροφής, σε βάθος μέχρι και 1 μ. σε μερικά σημεία. Στη σκληρή χαλκώστρωτη επιφάνεια της πλατείας αυτής κείτονταν το χρυσελεφάντιο αγαματιδίο, ο κορμός και οι βραχίονες του οποίου βρέθηκαν τον περασμένο χρόνο. (Πίν. 356 β). Άλλα τεμάχια του αγαματιδίου που βρέθηκαν εφέτος περιλαμβάνουν ένα λεπτοσκαλισμένο κεφάλι από γκρίζο οφίτη με πλεξίδα μαλλιών στο κέντρο του (Πίν. 355 α), δύο οφθαλμούς από ορεία κρύσταλλο, ένα φρύδι και ένα αυτί από ελεφαντόδοντο, το ανώτερο τμήμα της πλάτης με τον τράχηλο και με πείρους για την εφαρμογή της κεφαλής από οφίτη, και δύο πόδια από ελεφαντόδοντο με οπές για την εφαρμογή πείρων (Πίν. 356 α). Επίσης βρέθηκαν πολυάριθμα θραύσματα από ελεφαντόδοντο και φύλλο χρυσού, μετά από κοσκίσιμα του υλικού στο σημείο αυτό.

L.H. SACKETT - J.A. MCGILLIVRAY

Σχέδ. 5. Παλαίκαστρο. Κτίσμα 4. Σχεδιαστική αποκατάσταση πήλινου ειδωλίου.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΜΑΛΙΑ

Οι φετινές ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε δύο σημεία: 1) στην περιοχή βόρεια της συνοικίας Μ, 2) στην Υπόστυλη Κρύπτη.

Η περιοχή βόρεια της συνοικίας Μ

Επανάληψη της ανασκαφής σ' ένα τμήμα όπου ο Α. Dessenpe και κατόπιν ο J.-Cl. Roursat είχαν αποκαλύψει τα στρώματα της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, με σκοπό μια συστηματική μελέτη που θα χρησιμεύσει ως βάση εργασίας για τα Μάλια στο τέλος της εποχής του χαλκού. Τα στρώματα αυτά ξαναβρεθήκαν και συνδέονται με έναν τοίχο Β.-Ν. Σχηματίζουν έναν αποθήκη με διαστάσεις που δεν έχουν ακόμα εξακριβωθεί, βάθους περισσότερο από 1 μ. και πολύ πλούσιο σε κεραμικό υλικό. Μπορέσαμε να αποκαταστήσουμε ορισμένα ολόκληρα αγγεία, βαθειά κύπελλα, κύλικες, κύλικες με πόδι, που χρονολογούνται στην πλειονότητά τους στην ΥΜ ΙΙΙ Β περίοδο. Η ποικιλία των σχημάτων και των θεμάτων της διακόσμησης συνθέτει ένα πολύ σημαντικό σύνολο που θα συμβάλει στη μελέτη της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου των Μαλιών. Η κατασκευή αυτή φαίνεται να είναι σκαμμένη μέσα στα στρώματα της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περιόδου, όπου εκτός από κεραμική βρέθηκαν δύο θραύσματα πινακίδας με ιερογλυφικά, παρόμοια με εκείνα που έχουν βρεθεί στη συνοικία Μ. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό, αυτή η περιοχή να

δώσει μια στρωματογραφία όπου θα αντιπροσωπεύονται οι περισσότερες φάσεις της ύστερης εποχής του χαλκού. Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο J.-Cl. Roursat, το 1966, σε μία τομή ανατολικότερα, είχε εντοπίσει ένα στρώμα της ΥΜ ΙΙ περιόδου. Η συνέχιση των ερευνών σ' αυτόν τον τομέα θα πρέπει να επιτρέψει την καλύτερη μελέτη της σχέσης ανάμεσα στον αποθήκη και τον τοίχο και να καθορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τη φύση του υπερκείμενου δαπέδου, πολύ κοντά στη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, που θα μπορούσε να ανήκει στο τέλος της ΥΜ ΙΙΙ Β περιόδου. Η επέκταση των εργασιών ανατολικά και βόρεια θα επέτρεπε εξάλλου να ξανασυναντήσουμε το στρώμα της ΥΜ ΙΙ περιόδου.

Η περιοχή ανατολικά από τη συνοικία Μ

Συνεχίστηκε η αποκάλυψη του προσαρτημένου χώρου του κτιρίου Α που είχε μερικά ανασκαφεί το 1982¹ ανατολικά από τη συνοικία Μ. Αυτό το κτίσμα αποτελείται συνολικά από πέντε ορθογώνια δωμάτια, αποθήκη και υπόγεια, και από μια σκάλα που οδηγεί στον όροφο απ' τον οποίο προέρχεται το μεγαλύτερο μέρος του υλικού που αποκαλύφθηκε: μια σειρά από μεγάλες πήλινες κύλικες με ψηλό κωνικό πόδι και πολλά πέτρινα αγγεία. Οι

1. BCH 107 (1983), σ. 901.

αποθήκες αυτές πλαισίωναν από τις δυο πλευρές ένα δεύτερο συγκρότημα δωματίων· δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί ολόκληρο και ο προσορισμός του καθώς και η ενδεχόμενη σχέση του με την πτέρυγα των αποθηκών θα πρέπει να προσδιοριστούν. Σημειώνουμε μεταξύ των αντικειμένων που βρέθηκαν, μια μικρή πλάκα από ελεφαντόδοντο διακοσμημένη με ανάγλυφες μικρές σπείρες.

Η υπόστυλη κρύπη

Το πρόγραμμα εργασιών διευθέτησης του χώρου των Μαλίων απαιτούσε μια σειρά δοκιμαστικών τομών στα βόρεια και στα νότια της Κρύπτης με σκοπό την τοποθέτηση ενός νέου προστατευτικού στεγάστρου πάνω από το μνημείο. Πραγματοποιήσαμε δεκαοκτώ τομές, σε δύο σειρές από εννέα, που χωροθετήθηκαν από τον αρχιτέκτονα M. Schmid. Τα αποτελέσματα ποικίλουν ανάλογα με τις περιοχές. Συνολικά, μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες από τις εξής τρεις περιοχές: στη δυτική Πλατεία πραγματοποιήσαμε τέσσερις τομές από τις οποίες τρεις μέχρι το παρθένο έδαφος. Συναντήσαμε ένα παχύ στρώμα επίχωσης ΠΜ III-MM IA περιόδου που βρισκόταν ακριβώς κάτω από λιθόστρωτο της Πλατείας. Η πλούσια κεραμική που βρέθηκε στο στρώμα αυτό μελετάται ήδη. Στο εξής διαθέτουμε λοιπόν μια ακριβή χρονολόγηση και στρωματογραφία για τον τομέα αυτό και θα πρέπει να αντλήσουμε συμπεράσματα για την ιστορία των πλατειών και του οδικού δικτύου στα Μάλια. Τρεις ακόμα τομές (9,8,7) στα βόρεια της Κρύπτης, επέτρεψαν να μελετήσουμε ξανά την Αγορά που ανέσκαψε ο Van Effenterre και να προσδιορίσουμε τη διαδοχή των δύο δαπέδων της αυλής. Από το παρθένο ως το σημερινό έδαφος συναντήσαμε δύο διαδοχικά δάπεδα που χωρίζονται από ένα στρώμα, πάχ. 0,15 μ., το πρώτο, νεότερο (MM IA) από ασπρόπετρα και θραύσματα αμμούδας, το άλλο (ΠΜ II) αποκλειστικά από ασπρόπετρα. Την παρουσία των δύο αυτών δαπέδων είχε παρατηρήσει ο Van Effenterre αλλά η χρονολόγησή τους δεν είχε καθοριστεί. Η χρονολόγηση που καθορίσαμε πρέπει όμως να γίνει ακριβέστερη. Ο τελευταίος τομέας που έδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα, βρίσκεται στα βόρεια της Κρύπτης, στη Στοά σε σχήμα Γ και το διπλανό λιθόστρωτο (τομές 3, 4, 5). Τα αποτελέσματα αυτά επιβεβαίωσαν τη στρωματογραφία που είχε υποδείξει ο Amouretti στη δημοσίευσή του, προσδιορίζοντας την αρχαιότερη φάση που εμφανίζεται αμέσως πάνω στο βράχο και χρονολογείται πιθανότατα στην ΠΜ IIA περίοδο. Πιο πάνω, ξαναβρήκαμε το ΠΜ IIB δάπεδο, κατό-

πιν το στρώμα καταστροφής που καλύπτεται με ένα λιθόστρωτο όπου παρατηρήσαμε τουλάχιστον δύο δόμους λίθων. Στην τομή 5, κάτω από αυτό το λιθόστρωτο και πάνω στο στρώμα καταστροφής, επισημάνθηκε ένα δάπεδο από κονίαμα σε τρεις φάσεις. Οι άλλες τομές (4 και 2, 16, 17 και 18) δεν έδωσαν καμμία ουσιαστική πληροφορία.

Οι εργασίες συμπληρώθηκαν με πέντε τομές στα ανατολικά και στα βόρεια της συνοικίας M, στα πλαίσια πάντα της διευθέτησης του χώρου που συμπεριλαμβάνει και τη συνοικία αυτή. Το κυριότερο αποτέλεσμα είναι η αποκάλυψη σε δύο διαφορετικά σημεία (τομές 4 και 5) MM III φάσεων που έλειπαν ως τώρα από τη ζώνη αυτή του αρχαιολογικού χώρου. Απομένει ακόμα η ανασκαφική είκοσι πέντε δοκιμαστικών τομών.

JEAN-CLAUDE POURSAT
ALEXANDRE FARNOUX
SYLVIE MULLER

Το ανάκτορο των Μαλίων

Οι φετινές δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό του ανακτόρου υποδιαιρούνται σε δύο ομάδες ανάλογα με τους στόχους τους.

1. Οι δοκιμαστικές τομές γύρω από τις ανατολικές αποθήκες ήταν απαραίτητες επειδή είχε προγραμματιστεί ένα προστατευτικό στέγαστρο σε αντικατάσταση του κτίσματος που εδραζόταν το 1930-1931² απ' ευθείας πάνω στους μινωικούς τοίχους. Οι δοκιμαστικές αυτές τομές βρίσκονταν στις θέσεις όπου επρόκειτο να τοποθετηθούν τα υποστηλώματα για τη στήριξη της νέας στέγης, άρα σε προκαθορισμένα σημεία κατά μήκος του δυτικού και ανατολικού τοίχου των αποθηκών και απ' έξω. Το ενδιάμεσο διάστημα ήταν 4 μ. περίπου και το μέγεθος κάθε τομής δεν ξεπέρασε το 1,50 (Α.-Δ.)x1,05 μ. (Β.-Ν.). Η αρίθμηση έγινε από Β.-Ν. (1-6) κατά μήκος του ανατολικού τοίχου, που είναι και η εξωτερική όψη του ανακτόρου, και από Ν.-Β. (7-12) κατά μήκος του δυτικού τοίχου.

Η ανατολική ομάδα των τομών επέτρεψε την απελευθέρωση της εξωτερικής όψης του ανακτόρου MM III-YM I σε πολλά σημεία σε όλο της το ύψος. Στην τομή 1, στα βορειοανατολικά αναγνωρίστηκε στην ίδια ευθεία η χάραξη ενός παλιότερου τοίχου: αντιπροσωπεύει την εξωτερική όψη ενός πρώτου

2. Πρβλ. Palais V, 1, σ. 33-34.

κτιρίου που πιθανότατα είναι το ανάκτορο της πρωτοανακτορικής περιόδου. Η στρωματογραφία σ' αυτό το σημείο δείχνει ότι αυτός ο τοίχος είναι εποχής ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ, όπως φαίνεται και από την άφθονη διακοσμημένη κεραμική που βρέθηκε κοντά του.

Οι άλλες τομές, πιο ανατολικά, δεν αποκάλυψαν κανένα λιθόστρωτο που θα μπορούσε να αποδοθεί σε πλακόστρωτη πλατεία στα ανατολικά. Συγκεντρώσαμε πληροφορίες στα δυτικά για την ύπαρξη, στη θέση της μελλοντικής στοάς της κεντρικής αυλής, μιας στάθμης παλιάς προανακτορικής (ΠΜ Ι ή ΠΜ ΙΙΑ) και μιας στάθμης πρωτοανακτορικής σε σχέση με την πρώτη φάση των αποθηκών στα ανατολικά. Σ' αυτή τη στάθμη, που βρέθηκε μόνο στις τομές Ι0 και ΙΙ, υπήρχε ένα δάπεδο με κονίαμα καλά διατηρημένο, πεζούλια κατά μήκος των τοίχων και μέσα στην τομή ΙΙ, μια μακρόστενη πλάκα από άργιλο με μια κυκλική κοιλότητα, πλ. 0,14 και βάθ. 0,05 μ. (Πίν. 357 α).

2. Οι άλλες τομές ανήκουν στις εργασίες που άρχισαν το 1964 με στόχο την κατανόηση του κτιρίου των ανακτόρων. Όπως είχε προγραμματιστεί, ανοίχθηκαν στην κεντρική αυλή και στις βόρειες παρυφές της. Οι δύο τομές στο βορειοανατολικό τμήμα της αυλής αποκάλυψαν μια προανακτορική στάθμη όπου υπήρχε ένας τοίχος με κατεύθυνση Δ.ΒΔ.-Α.ΝΑ., χτισμένος απ' ευθείας πάνω στο φυσικό βράχο. Στο πρώτο στρώμα του δαπέδου της αυλής, όπου η στρωματογραφία δεν είναι τόσο πλήρης, όσο στη τομή του 1985 νοτιότερα³ βρέθηκαν δύο όστρακα ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ που επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση της πρώτης ανακτορικής εγκατάστασης.

Κάτω από τη βόρεια στοά, ταυτίστηκαν τρεις παράλληλοι και γειτονικοί τοίχοι, των οποίων η σειρά διαδοχής από Β.-Ν. ορίζεται με βεβαιότητα από μια μερική υπερκάλυψη (Πίν. 357 β). Ο δεύτερος από αυτούς τους τοίχους τοποθετείται στην προέκταση του τοίχου της παρυφής της κεντρικής αυλής που είχε ταυτισθεί ήδη ανατολικότερα το 1985⁴ και αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του. Επικάλυπτε στα νότια έναν παλιότερο τοίχο και κατά μήκος του υπήρχε ένας βραχύτερος τοίχος που θα μπορούσε να είναι μεταγενέστερη ενίσχυση. Η στρόφη του προς Ν. που αποκαλύφθηκε το 1985, σταματούσε στο ύψος του μεγάλου καταφλιού από αμμούδα προς την αυλή, της συνοικίας Χ· οι εργα-

σίες για την τοποθέτησή του είναι και η πιθανή αιτία της εξαφάνισής του· συνεχιζόταν λίγο πιο πέρα στα νότια, δυτικά της παρυφής από αμμούδα νεοανακτορικής εποχής.

Στα βόρεια, στην υπόσπηλη αίθουσα ΙΧ 2, στη βάση του ανατολικού πεσσού της νότιας σειράς, αναγνωρίστηκε μια μεγάλη βάση της οποίας το μεγαλύτερο πλάτος έφθανε τα 0,97 μ. (Πίν. 357 γ). Βρισκόταν πάνω σε ένα στρώμα από πέτρες γεμάτο όστρακα ΠΜ ΙΙΒ (φλογωτή κεραμική Βασιλικής) και χρονολογείται πιθανόν στην πρωτοανακτορική εποχή, χωρίς να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε προς το παρόν αν ανήκε σε σύστημα βάσεων που είχαν χρησιμεύσει ως πρότυπα στους πεσσούς της νεοανακτορικής αίθουσας.

Τα αποτελέσματα του 1988 είναι λοιπόν ενδιαφέροντα για πολλούς λόγους: αναγνωρίστηκε η ύπαρξη ενός πρωτοανακτορικού κτιρίου για μια ακόμη φορά και ο ανακτορικός του χαρακτήρας καθορίστηκε με σαφήνεια (ύπαρξη κεντρικής αυλής). Η χρονολογία κατασκευής του τοποθετείται μέσα στη διάρκεια της ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ εποχής, δηλαδή στο τέλος της περιόδου που θεωρείται ως σήμερα προανακτορική. Ο ίδιος προανακτορικός οικισμός βρέθηκε σε πολλά σημεία αλλά φαίνεται ότι ανήκει σε διαφορετικές φάσεις της ΠΜ εποχής, η φάση ΠΜ ΙΙΒ διαδέχτηκε χωρίς αμφιβολία δύο ξεχωριστές προγενέστερες φάσεις, που ήδη είχαν επισημανθεί το 1985⁵.

OLIVIER PELON

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΑΒΟΥΣΙ

Οι ανασκαφές στο Καβούσι διενεργήθηκαν από 13 Ιουνίου - 13 Αυγούστου 1988 με την επίβλεψη των καθηγητών Geraldine C. Gesell (Πανεπιστήμιο Tennessee), William D.E. Coulson (Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών) και Leslie Preston Day (Wabash College), υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών. Οι έρευνες πραγματοποιήθηκαν στον κάτω οικισμό του Βροντά από 13 Ιουνίου - 5 Αυγούστου και στην κορυφή του Κάστρου από 18 Ιουλίου - 9 Αυγούστου.

3. BCH 110 (1986), σ. 814, εικ. 2-3.

4. Ό.π., πίν. 4-5.

5. Ό.π., σ. 814.

Βροντάς

Ανασκάφηκαν 30 τάφοι κατά τη διάρκεια των 8 εβδομάδων των εργασιών. Στο βόρειο τμήμα της κορυφής αποκαλύφθηκαν και άλλα οικήματα της υστερομινωικής-υπομινωικής περιόδου των οποίων οι αίθουσες φέρουν ενδείξεις μεταγενέστερης οικοδομικής δραστηριότητας, κυρίως ταφών της ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Η έρευνα στην αίθουσα 4 του κτιρίου C αποκάλυψε ένα θρανίο και μια κακώς διατηρημένη εστία. Ο χώρος είχε διαταραχθεί από κιβωτιόσχημο τάφο ο οποίος είχε ανασκαφεί το 1987. Μέσα στην αίθουσα, στα νότια του τάφου, εντοπίστηκαν ίχνη από ταφή καύσης. Η παρουσία καύσης και η μικρή ποσότητα οστών και κεραμικής υποδηλώνει τη θέση της πυράς, από την οποία τα λείψανα και τα κτερίσματα είχαν απομακρυνθεί για να ταφούν σε άλλο σημείο.

Στη βόρεια πλευρά της κορυφής αποκαλύφθηκαν και άλλα κτίρια από τα οποία το ένα με δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Αρκετά από τα οικήματα διέθεταν αυλές και στο εσωτερικό τους υπήρχαν θρανία, όπως στο κτίριο C. Ο αριθμός των ευρημάτων ήταν περιορισμένος, αλλά ανάμεσά τους υπήρχαν όστρακα εξαιρετικής ποιότητας της ΥΜ ΙΙΙC-υπομινωικής κεραμικής καθώς και λίθινα εργαλεία. Ο χώρος είχε διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό και είχαν γίνει σε αυτόν έξι ταφές, όλες της ύστερης γεωμετρικής εποχής. Πέντε από αυτές ήταν ταφές καύσης μέσα σε κιβωτιόσχημους τάφους, οι οποίοι ανήκαν στον ίδιο τύπο που ανασκάφηκε το 1987. Κάθε τάφος περιείχε μία έως πέντε ταφές και διάφορα κτερίσματα όπως αγγεία, εργαλεία και όπλα από σίδηρο, καθώς και κοσμήματα και ελάσματα από χαλκό. Τα θραύσματα ενός μεγάλου αγγείου που βρέθηκε στο χώρο ενός από τους τάφους μαρτυρούν ότι το αγγείο αυτό χρησίμευε ως ταφικό σήμα. Ο έκτος τάφος περιείχε μια παιδική ταφή σε πίθο τοποθετημένο μέσα σε έναν κιβωτιόσχημο λάκκο.

Η επίχωση από το υλικό ιερού που είχε αποκαλυφθεί το 1987 στη νοτιοδυτική πλαγιά δεν είχε απομακρυνθεί εντελώς, και ανοίχτηκαν τομές προς το δυτικό και βόρειο τμήμα της περιοχής, όπου βρέθηκαν θραύσματα σωληνωτών αγγείων με οφίοσχημες λαβές και πήλινων ειδωλίων που ανήκαν σε θεότητες. Ανακαλύφθηκαν επίσης θραύσματα και άλλων θεοτήτων μία από τις οποίες έφερε διάδημα με πτηνά.

Συνεχίστηκε η διερεύνηση του κτιρίου G, αλλά λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους τα δάπεδα έχουν διαβρωθεί εκτός από εκείνα της ανατολικής πλευράς. Είναι εμφανές ότι το κτίριο διέθετε δύο

τουλάχιστον αίθουσες με θρανία κατά μήκος του Α τοίχου. Στον Α τοίχο της μιας αίθουσας υπήρχε ένας κιβωτιόσχημος τάφος με ταφές καύσης της ύστερης γεωμετρικής εποχής. Στη βόρεια αίθουσα υπήρχε υλικό ιερού κατά χώραν. Πλάι στο θρανίο, κατά μήκος του Α τοίχου, υπήρχαν έξι σχεδόν ακέραια σωληνωτά αγγεία με οφίοσχημες λαβές, επτά κάλαθοι, ένα πήλινο πλακίδιο και θραύσματα που συνέθεταν τον κορμό ειδωλίου θεότητας με υψωμένα χέρια. Κάθε σωληνωτό αγγείο ήταν κατασκευασμένο από διαφορετικό πηλό και είχε διαφορετικό σχήμα. Το πιο ασυνήθιστο είχε ευρύ χείλος με κέρατα καθοσιώσεως και στο εσωτερικό του υπήρχε ένας μικρός κάλαθος. Ένας από τους καλάθους είχε διακόσμηση με πλαστικά φίδια στο εσωτερικό του. Το πλακίδιο έφερε οπές για ανάρτηση και κέρατα καθοσιώσεως στην περιφέρεια.

Συνεχίστηκε επίσης η έρευνα του κτιρίου I στα δυτικά της κορυφής. Στην ανασκαφή του 1987, το κτίριο φαινόταν να διαθέτει δύο αίθουσες και ένα χώρο που θεωρήθηκε ως αυλή προς Δ. και που στη συνέχεια αποδείχτηκε ότι ήταν μία ευρύχωρη αίθουσα με ένα θρανίο κατά μήκος του ενός τοίχου της. Αποκαλύφθηκε επίσης ένας μικρός φούρνος, καλά διατηρημένος, σε μία γωνία κοντά στο θρανίο. Στο κέντρο της αίθουσας, γύρω από μία εστία, υπήρχαν κεραμικά και λίθινα εργαλεία ακριβώς στη θέση που βρίσκονταν όταν εγκαταλείφθηκε το κτίριο — ένα μινωικό κύπελλο με άνθινη διακόσμηση, προφανώς οικογενειακό κειμήλιο, μία πυξίδα, μία μικρή τριποδική χύτρα καθώς επίσης αρκετοί μεγάλοι πίθοι και μία λεκανίδα. Μέσα σε ένα μικρό αποθηκευτικό χώρο, πλάι στη μεγάλη αίθουσα, βρέθηκε μικρός πίθος. Ο χώρος στο βόρειο και δυτικό τμήμα είχε διαταραχθεί από μία υστερογεωμετρική ταφή καύσης. Η ταφή αυτή πραγματοποιήθηκε στην είσοδο μιας αίθουσας αντί σε κιβωτιόσχημο τάφο.

Το δυτικό όριο του κτιρίου I είναι ένας αναλημματικός τοίχος και τα δάπεδα των κτιρίων προς Δ. βρίσκονται σε χαμηλότερο επίπεδο το οποίο δεν έχει ακόμη ερευνηθεί.

Κάστρο

Οι ανασκαφές του 1988 είχαν ως επίκεντρο την αποκάλυψη μεγαλύτερου τμήματος του οικισμού στην ανατολική και δυτική πλαγιά και στην περιοχή της ψευδοκορυφής. Λείψανα τοίχων στην ανατολική και δυτική πλαγιά αποκάλυψαν ότι ο οικισμός, ο οποίος ανασκάφηκε στην κορυφή του λόφου το 1900 από την Harriet Boyd, επεκτεινόταν στις πλαγιές και ήταν αρκετά μεγαλύτερος από ό,τι

είχε αρχικά υποτεθεί. Σύντομα έγινε αντιληπτή η ύπαρξη μιας σειράς οικημάτων χτισμένων σε μακρόστενα επίπεδα πάνω στις πλαγιές. Οι τοίχοι προς Α. ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακοί και είχαν διατηρηθεί σε ύψος 2 μ. περίπου. Στη δυτική πλευρά, οι αίθουσες είχαν επιχωθεί από καταρρεύσεις των υπερκείμενων τοίχων. Η εικόνα που αποκαλύφθηκε μετά τον καθαρισμό ήταν όμοια με αυτή της ανατολικής πλαγιάς, αλλά εδώ ήταν ευκολότερο να εντοπιστούν οι οικοδομικές φάσεις. Φαίνεται ότι αρχικά η περιοχή οικοδομήθηκε στην ώριμη γεωμετρική εποχή. Τα κτίρια είχαν καταπέσει και αντικατασταθεί από μία άλλη σειρά κτιρίων της ύστερης γεωμετρικής εποχής. Οι τοίχοι των μεταγενέστερων αυτών οικοδομημάτων είχαν χτιστεί πάνω ακριβώς στα ερείπια των προηγούμενων. Στα κτίρια αυτά βρέθηκαν καλά διατηρημένα δάπεδα καθώς και ένας μικρός φούρνος. Στην ψευδοκορυφή συνεχίστηκε η ανασκαφή στο συγκρότημα που βρέθηκε εκεί το 1987. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η ανακάλυψη ενός μικρού αποθηκευτικού χώρου στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν πίθοι, κύπελλα, πρόχοι και κύλικες. Η χρήση αυτού του συγκροτήματος καλύπτει την ώριμη και ύστερη γεωμετρική περίοδο.

WILLIAM D.E. COULSON
GERALDINE C. GESELL
LESLIE P. DAY

ΨΕΙΡΑ

Οι εργασίες στη Ψείρα διήρκεσαν από τις 12 Ιουλίου ως τις 5 Αυγούστου 1988. Οι ανασκαφές χρηματοδοτήθηκαν από το Πανεπιστήμιο Temple, το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης και από την Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης και διεξήχθησαν υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών με την επίβλεψη των Philip Betancourt και Κωστή Δαβάρια.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου διεξήχθησαν μεμονωμένες έρευνες και μελέτες. Ανασκάφηκαν τάφοι στο μινωικό οικισμό, στη βυζαντινή μονή και στο μινωικό νεκροταφείο. Με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα John McEnroe συνεχίστηκε ο σχεδιασμός των κτιρίων που είχαν ανασκαφεί αρχικά από τον Richard Seager (1906-1907). Η συνεχιζόμενη επιφανειακή έρευνα στη Ψείρα έγινε με την εποπτεία του Richard Hope Simpson. Επίσης, διεξήχθησαν εργασίες αρχιτεκτονικής συντήρησης στο μινωικό οικισμό. Στο χώρο αποθήκευσης των ευ-

ρημάτων μελετήθηκαν κεραμικά, λίθινα εργαλεία και άλλα μικροαντικείμενα. Ο Peter Day ασχολήθηκε με πετρογραφικές λεπτές τομές κεραμικής απομονώνοντας τα εγχώρια από τα εισαχθέντα κεραμικά. Έγιναν εργασίες συντήρησης χάλκινων και άλλων μεταλλικών αντικειμένων και συγκόλλησης κεραμικών από συντηρητή. Επίσης, έγινε φωτογράφιση, σχεδίαση, καταλογογράφηση και μελέτη των ευρημάτων.

Η έρευνα του 1988 εντοπίστηκε στο χώρο του νεκροταφείου. Καθαρίστηκαν πέντε τάφοι που αντιπροσωπεύουν και τους τρεις τύπους που έχουν αναγνωριστεί μέχρι σήμερα στο νεκροταφείο. Ο κιβωτιόσχημος τάφος I απέδωσε μερικά ακέραια αγγεία από μια γωνία που δεν είχε ανασκαφεί. Ο τάφος 2, ένας μικρός τάφος σε οικία, είχε στη δυτική του πλευρά δύο ανεξερεύνητα στρώματα με αρκετά ακέραια λίθινα και πήλινα αγγεία της ΠΜ II. Ο τάφος 4, ένας μικρότερος τάφος σε οικία, ήταν κενός. Ο τάφος 5, λαξευμένος σε βράχο, περιείχε ένα μόνο κύπελλο. Ο τάφος αυτός βρισκόταν στο βάθος ενός μικρού περιβόλου. Ολόκληρος ο χώρος του νεκροταφείου είχε χρησιμοποιηθεί για πρώτη φορά από το τέλος της νεολιθικής περιόδου έως την πρώιμη μινωική I ενώ τα τελευταία ευρήματα χρονολογούνται στη ΜΜ II.

Οι εργασίες στον οικισμό διενεργήθηκαν στα βόρεια της πλατείας όπου συνεχίζεται η ανασκαφή ενός μεγάλου οικήματος της ΥΜ ΙΒ. Η φύση του κτιρίου δεν έχει γίνει ακόμη απόλυτα κατανοητή αλλά η δομή του είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι είχε αρχικά υποτεθεί. Η πρόσοψη από εργαζόμενους λίθους καταλαμβάνει όλη τη βόρεια πλευρά της πλατείας και διαθέτει μία είσοδο στη βορειοανατολική γωνία της. Κατά την ΥΜ ΙΒ ο φυσικός βράχος χρησίμευε ως δάπεδο της πλατείας και η είσοδος βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο. Το οικοδόμημα διέθετε έναν πλακόστρωτο προθάλαμο και μία κλίμακα που οδηγούσε στον επάνω όροφο. Στη διάρκεια των ανασκαφών αυτής της περιόδου διερευνήθηκαν οι λεπτομέρειες της εισόδου. Οι νέες εργασίες αποκάλυψαν ότι η είσοδος προεξείχε προς το χώρο της πλατείας έτσι ώστε η δυτική παραστάδα του θυρώματος συνδεόταν με το κτίριο με ένα βορειοανατολικό τοίχο μικρού μήκους που σχημάτιζε τη δυτική πλευρά του προθάλαμου. Στην ανατολική πλευρά της εισόδου και στη δυτική πλευρά του Β.-Ν. τοίχου υπήρχαν θρανία που έβλεπαν προς την πλατεία.

Οι ανασκαφές στη δυτική πλευρά του μεγάλου οικοδομήματος αποκάλυψαν το ΥΜ ΙΒ στρώμα καταστροφής. Στο δρόμο που υπάρχει στη δυτική πλευρά του κτιρίου βρέθηκαν πολλά θραύσματα

κεραμικής καθώς και άλλα αντικείμενα μεταξύ των οποίων ένα ακέραιο όστρακο Τρίτωνα και η βάση ενός κυπέλλου από άσπρο και γκρίζο μάρμαρο. Η υψηλή ποιότητα και ο ασυνήθιστος χαρακτήρας αυτών των αντικειμένων υποδηλώνουν ότι το οικημά αυτό κατείχε σημαντική θέση μέσα στην κοινότητα.

PHILIP BETANCOURT
ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Η έρευνα στο Βρόκαστρο, κατά την περίοδο 1988, διήρκεσε τρεις μήνες (Ιούλιο, Αύγουστο, Σεπτέμβριο). Στο πρόγραμμα συμμετείχαν οι Barbara Hayden, Jennifer Moody, Hal Koster και πέντε σπουδαστές. Στη διάρκεια των εργασιών της δεύτερης περιόδου, Αύγουστος-Οκτώβριος 1987, ερευνήθηκε συστηματικά το ένα τρίτο της υπό μελέτη περιοχής και εντοπίστηκαν 75 θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Συνεχίστηκαν επίσης οι οικολογικές μελέτες και έγινε προκαταρκτική μελέτη των αποθέσεων στο δέλτα του ποταμού Ίστρου. Στη διάρκεια των εργασιών της τρίτης περιόδου, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1988, ολοκληρώθηκε η επιφανειακή έρευνα και άρχισε η συστηματική καταγραφή των χώρων που χαρακτηρίζονται ως «θέσεις».

Κατά το 1987, κάθε μία από τις δώδεκα πρόσφατα οριοθετημένες οικολογικές μονάδες χωρίστηκε σε διατομές πλ. 250 μ., οι οποίες χωρίστηκαν ακολουθώντας σε διαδρόμους πλ. 50 μ. Κάθε διάδρομος ερευνήθηκε από δύο ή τέσσερα άτομα που απείχαν μεταξύ τους 10-20 μ. Οι περιοχές που ερευνήθηκαν χαρακτηρίστηκαν κατά μονάδα, διατομή και διάδρομο. Μολονότι υπήρχε πρόθεση να γίνει δειγματοληψία της παράλιας μονάδας σε ποσοστό 100%, οι περιορισμοί στις άδειες έρευνας και στα χρήματά μας ανάγκασαν να ερευνήσουμε τις μεσόγειες μονάδες σε ποσοστό μόνο 50% και τα απόκρημνα σημεία σε ποσοστό 10%.

Οι δύο διατομές του 1986 και η έρευνα στην παράλια λωρίδα συνετέλεσαν ώστε να καθιερωθεί η πλέον κατάλληλη απόσταση δειγματοληψίας για εκτιμήσεις (πυκνότητα αντικειμένων, γεωλογικές παρατηρήσεις, ιζηματοπόθεση, διάβρωση, χρήση, βλάστηση, κτλ.). Η απόσταση των 50 μ. θεωρήθηκε ιδανική για το έδαφος του Βρόκαστρου. Έτσι, το 1987 υπολογίστηκε η πυκνότητα αντικειμένων σε διάμετρο 2 μ. και έγινε περιβαλλοντολογική εκτίμηση των επόμενων 50 τ.μ. σε κάθε ορόσημο 50 μ.

Τα αντικείμενα που συγκεντρώθηκαν τοποθετήθηκαν σε σάκους με ετικέτες στις οποίες αναφέρονται, η χρονολογική ένδειξη, η μονάδα, η διατομή, τα βήματα και τα αρχικά του ερευνητή. Οι εργασίες του 1987 και 1988 έδειξαν ότι τα 50 μ. είναι αρκετή απόσταση για δειγματοληψία σε οικολογικά ανόμοιες και μέτρια έως αραιά κατοικημένες περιοχές. Σε λιγότερο ανόμοιες ή πυκνοκατοικημένες περιοχές η δειγματοληπτική απόσταση θα μπορούσε να επεκταθεί στα 80-100 μ., ανάλογα με τους στόχους της έρευνας, και με μικρή απώλεια πληροφοριών.

Αποτελέσματα

Το 1987 εξετάστηκαν οι χαράδρες και τα απόκρημνα σημεία για λείψανα βλάστησης και έγινε καταγραφή αποικιών φυτών στις παράλιες περιοχές και στα υψίπεδα. Στις χαράδρες εντοπίστηκε δρυς αρία, ένα είδος ασυνήθιστο στην Ανατολική Κρήτη, και στη λεκάνη του Ξεροπόταμου ένας σπάνιος τύπος αφρικανικής χλόης. Επίσης μελετήθηκε η εξάπλωση του πευκοδάσους στην περιοχή και η αύξηση των κινδύνων πυρκαγιάς που αυτή συνεπάγεται.

Κατά μήκος της βορειοδυτικής ακτής της περιοχής, στον Ιωαννημίτη, βρέθηκε σκόρπια νεολιθική, μινωική και μεσαιωνική κεραμική. Φαίνεται ότι το μεγαλύτερο τμήμα αυτής της περιοχής είχε καλλιεργηθεί στη διάρκεια του Μεσαίωνα: ίχνη από πολυάριθμες μικρές βαθμίδες — χωρίς καθόλου ιζηματοπόθεση σήμερα — είχαν προφανώς κατασκευαστεί σε πρώιμη οικοδομική φάση. Μεταξύ Ιωαννημίτη στα ΒΔ. και Φρούζι στο ανατολικότερο άκρο της περιοχής, υπάρχουν τέσσερις σημαντικές χερσόνησοι, τρεις από τις οποίες φέρουν ίχνη εκτεταμένης κατοίκησης: Πιρνιατικός Πύργος: πρώιμη ως υστερομινωική Ι, ελληνιστική/ρωμαϊκή και μεσαιωνική κεραμική, τείχη που χρονολογούνται στην προϊστορική και μεταγενέστερη εποχή. Νησί Παντελεήμων: κεραμική του 7ου αι. π.Χ. και μεταγενέστερης εποχής, οψιανός, γυαλί, μέταλλο. Τοίχοι οικιών και άλλων μεγαλύτερων οικοδομημάτων καλύπτουν τη χερσόνησο, όπου προφανώς βρισκόταν η αρχαία πόλη Ιστρώννα. Ηλίας το Νησί: μεγάλο τείχος που περιβάλλει οικισμό της ύστερης εποχής του Χαλκού/πρώιμης εποχής του Σιδήρου αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο παράλιας θέσης της οποίας τμήμα είναι σύγχρονο της κατοίκησης στην κορυφή του Βρόκαστρου. Στους λόφους που περιβάλλουν την κοιλάδα, κοντά στο Καλό Χωριό και στον Πύργο, εντοπίστηκαν αρκετές θέσεις ΠΜ ως ΥΜ Ι. Στη βορειοδυτική πλευρά του ποταμού Ίστρου ανακαλύφθηκε σημαντικό στρώμα μινωικής

κεραμικής. Στα Μάρμαρα ανακαλύφθηκε σημαντικό στρώμα μινωικής κεραμικής. Στα Μάρμαρα και στα βόρεια του Καλού Χωριού εντοπίστηκαν θραύσματα ρωμαϊκής και μεταγενέστερης κεραμικής και αρχιτεκτονικής.

Στα νότια του Πύργου, πάνω στους λόφους της κοιλάδας του Άνω Ίστρου, εντοπίστηκαν ορισμένες μεγάλες θέσεις ΜΜ και ΥΜ ενώ στην κορυφή του Σταυρωμένου βρέθηκε σκόρπια ΜΜ κεραμική. Ακριβώς στα βόρεια του Σταυρωμένου υπάρχει ένας μεγάλος οικισμός της πρώιμης εποχής του Σιδήρου που συνεχίστηκε ως τον 6ο αι. π.Χ. Στη δυτική πλευρά της χαράδρας μεταξύ Πύργου και Πρίνα, κοντά σε μία πηγή, εντοπίστηκε θέση με ΠΜ και μεταγενέστερη κεραμική. Οι θέσεις αυτές συνδέονται με ένα δρόμο από τη βόρεια ακτή προς Πρίνα, Καλαμαύκα και τη νότια ακτή. Κοντά στο εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία, στο λιθόστρωτο που οδηγεί από το Καλό Χωριό στους Μεσελέρους εντοπίστηκε και άλλος οικισμός με μινωική και μεσαιωνική κατοίκηση. Αυτό σημαίνει ότι ο αρχικός νότιος δρόμος από την παραλία Ίστρου χωριζόταν κοντά στο Ξιβούνι και το ένα τμήμα του είχε κατεύθυνση ΝΔ. προς Πρίνα και Καλαμαύκα και το άλλο Ν. προς Προφήτη Ηλία, Μεσελέρους και Ιεράπετρα. Ανάμεσα στις πιο ενδιαφέρουσες αποκαλύψεις της έρευνας συγκαταλέγονται οι θέσεις που εντοπίστηκαν κατά μήκος της κορυφογραμμής της Σχινάβριας και που χρονολογούνται από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου ως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Επειδή το σημείο αυτό αποτελεί την υψηλότερη ζώνη της υπό έρευνα περιοχής, είναι πιθανόν οι θέσεις αυτές να καθορίζουν τα όρια μεταξύ των πόλεων Λατώ και Ιεράπετρα. Ορισμένες από αυτές τις θέσεις πιθανόν να είχαν εγκαταλειφθεί σε ειρηνικές περιόδους και οι

κάτοικοί τους να μετοίκησαν στη μεγάλη ελληνορωμαϊκή θέση Μεσελέροι (προφανώς την αρχαία πόλη Ώλερο). Μία θέση φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο. Μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί ανάλογες μινωικές θέσεις σε αυτό το υψόμετρο.

Στην περιοχή Τζαμάκι, πάνω στην κορυφή του Κολούμπου, εντοπίστηκαν δύο μικρές ΥΜ θέσεις οι οποίες φαίνεται ότι αποτελούν το όριο κατοίκησης αυτής της περιόδου σε αυτό το υψόμετρο.

Εντοπίστηκαν και πάλι οι περισσότεροι από τους τάφους που είχε ανασκάψει η Hall το 1919 και είχαν συνδεθεί με τον οικισμό στην κορυφή του Βρόκαστρου και ορίστηκε η έκτασή του μέσα σε αγρούς που βρίσκονται στα νότια του οικισμού. Το 1987 εντοπίστηκε ένας μεγάλος σημαντικός οικισμός ΥΜ I-III στον Άγιο Φανούριο, ανατολικά της κορυφής του Βρόκαστρου. Η εγκατάλειψη του οικισμού αυτού συμπίπτει, κατά προσέγγιση, με την ίδρυση του ΥΜ IIIC οικισμού στο Βρόκαστρο. Στα ΝΔ. της κορυφής των Κοπράνων εντοπίστηκε μικρή ποσότητα νεολιθικής κεραμικής.

Κατά μήκος του βορειοανατολικού άκρου της υπό έρευνα περιοχής, από το Φρούζι ως το Σφακοπηγάδι, εντοπίστηκε μία σειρά μινωικών θέσεων. Αν η περιφέρεια των Γουρνιών υπήρξε κάποτε ανεξάρτητη από την περιοχή του Βρόκαστρου, τότε πιθανόν οι θέσεις αυτές να αποτελούσαν τα σύνορά τους. Διαφορετικά — και αυτό είναι πιθανότερο — εκτείνονταν κατά μήκος ενός Β.-Ν. δρόμου δευτερεύουσας σημασίας με κατεύθυνση από τη βόρεια ακτή στο Ασάρι, τον Ισθμό και τη νότια ακτή.

BARBARA HAYDEN
JENNIFER MOODY

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1988 από το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό αποχώρησε η Αδαμ. Βασιλογάμβρου, η οποία μετατέθηκε στην ΣΤ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ενώ η Έρση Μπρούσκαρη μετατέθηκε στην 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στη διάρκεια του ίδιου έτους εργάστηκαν προσωρινά ως έκτακτοι ο Ευστ. Ευαγγελινίδης και οι Σοφία Καραπάνου και Ελ. Σαρή.

Εκτός από τις δραστηριότητες διοικητικού χαρακτήρα, ανάμεσα στις οποίες ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο αγώνας διασφάλισης, επέκτασης και ακριβέστερου καθορισμού των αρχαιολογικών ζωνών, καθώς και της δημιουργίας νέων (μνημονεύονται ιδιαίτερα οι ζώνες αρχαίας ακρόπολης Ρόδου (Μόντε Σμιθ), Ροδινιού, Ιαλυσού, Καμίρου και Κω), συνεχίσθηκε στα πλαίσια της Εφορείας η προσπάθεια μελέτης και συντήρησης των αναστηλωμένων μνημείων της ακρόπολης Λίνδου (για την έως τώρα πορεία αυτού του έργου, βλ. έκθεση της αρχιτέκτονος Βασ. Ελευθερίου, παρακάτω Β.Ε.).

Κύριο έργο της Εφορείας παραμένει πάντοτε η διεξαγωγή μεγάλου αριθμού σωστικών κυρίως ανασκαφών, με τις οποίες όμως γίνεται δυνατή η έρευνα και μελέτη ευρύτερων αρχαιολογικών συνόλων, όπως η πόλη της Ρόδου (με επίκεντρο κατά τα τελευταία χρόνια τις νεκροπόλεις), η Ιαλυσός και η πόλη της Κω.

Περιορισμένος αριθμός ανασκαφών έγινε και στην ύπαιθρο της Ρόδου και σε άλλα νησιά δικαιοδοσίας της Εφορείας.

Στις ανασκαφές εργάστηκαν οι παρακάτω κατ' αλφαβητική σειρά αρχαιολόγοι, οι οποίοι έχουν και την ευθύνη των επιμέρους ανασκαφών, όπως δηλώνονται παρακάτω στα κείμενα με τα αρχικά τους:

Εύα Αποστόλου (Ε.Α.), Αδαμ. Βασιλογάμβρου (Α.Β.), Αναστ. Δρελιώση (Α.Δ.), Εριφύλη Κανίνα (Ε.Κ.), Χαρίκλεια Κάντζια (Χ.Κ.), Φίλιππος Κωστομητσόπουλος (Φ.Κ.), Έρση Μπρούσκαρη (Ε.Μ.), Τούλα Μαρκέτου (Τ.Μ.), Μαρία Μιχαλάκη (Μ.Μ.), Δημήτριος Μποσνάκης (Δ.Μ.), Βασιλική Πατσιαδά (Β.Π.), Μελίνα Φιλήμονος (Μ.Φ.).

Η αρχαιολόγος Αγγελική Γιαννικουρή είχε τη σοβαρή ευθύνη της επίβλεψης λειτουργίας του εργαστηρίου συντήρησης και των αποθηκών της Εφορείας. Απαραίτητο συμπλήρωμα του ανασκαφικού έργου είναι η σχεδίαση των ανασκαφών, την οποία συνέχισαν οι παλιοί και έμπειροι σχεδιαστές της Εφορείας συνεπικουρούμενοι από μικρό αριθμό εκτάκτων που εργάστηκαν περιστασιακά, καθώς και η λειτουργία του φωτογραφικού εργαστηρίου και αρχείου.

Η τελική κατάταξη των εκθέσεων των επιμέρους ανασκαφών κατά ομάδες, ο τελικός έλεγχος της θέσης των φωτογραφιών και σχεδίων και το ευρετήριο των αρχαίων οδών έγιναν από τη Μελίνα Φιλήμονος, σε συνεργασία με τον υπογράφοντα.

Ι. Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΡΟΔΟΣ

Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου

Με την ευκαιρία της Συνόδου Κορυφής της ΕΟΚ που έγινε στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου (Καστέλλο) στις 2 και 3 Δεκεμβρίου 1988, η Εφορεία οργάνωσε, στο χώρο του Καστέλλου, έκθεση με θέμα «Αρχαία Ρόδος, 40 χρόνια σωστικών ανασκαφών».

Η έκθεση στεγάστηκε σε πέντε μικρές υπόγειες αίθουσες, μοναδικοί χώροι που δεν θα καταλάμβανε η Σύνοδος.

Βασική αρχή της έκθεσης ήταν να παρουσιαστούν παράλληλα φωτογραφίες, σχέδια, κείμενα και αντικείμενα. Στόχος μας ήταν η δημιουργία μιας εκπαιδευτικής έκθεσης μέσα από μια προσπάθεια εφαρμογής νέων προβληματισμών.

Η Έκθεση περιέλαβε πέντε ενότητες:

Στην πρώτη, ύστερα από μια σύντομη αναφορά στην Προϊστορία και Ιστορία του νησιού, παρουσιάστηκε το ιστορικό της ίδρυσης της πόλης, οι οχυρώσεις, η ιστορία της έρευνας και το πολεοδομικό σύστημα (ρυμοτομικό, υδρευτικό, αποχετευτικό).

Στην ενότητα Ιδιωτικός Βίος, εκτέθηκαν χαρακτηριστικές κατόψεις ροδιακών σπιτιών και δείγματα από τον εσωτερικό διάκοσμό τους όπως, ψηφιδωτά δάπεδα, γραπτά κονιάματα, γλυπτά, καθώς και αγγεία πολυτελή και καθημερινής χρήσης.

Στην ενότητα Εμπόριο-Βιοτεχνία, εκτέθηκαν ροδιακοί αμφορείς και νομίσματα, δείγματα εισηγμένης κεραμικής καθώς και προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου υαλουργίας (Πίν. 358 α).

Στην ενότητα Δημόσιος Βίος και Ιερά, αναφέρθηκαν μνημειακοί χώροι της ευρύτερης περιοχής της ακρόπολης, ο Κολοσσός και εργαστήρια κατασκευής χαλκίνων αγαλμάτων, καθώς και τα μέχρι τώρα γνωστά ιερά ή άλλα ιερά και δημόσια κτίρια που πρόσφατα ταυτίστηκαν.

Στην ενότητα Νεκροπόλεις έγινε προσπάθεια αναπαράστασης τάφου με τα κτερίσματά του, εκτέθηκαν επίσης διαχρονική σειρά από τεφροδόξα αγγεία και τμήματα από πώρινα αγάλματα με επένδυση κονιάματος που προέρχονται από ένα σημαντικό ταφικό μνημείο (Πίν. 358 β). Για ένα μικρό διάστημα παρουσιάστηκαν επίσης δείγματα από τα ελληνιστικά κοσμήματα της πλούσιας συλλογής.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΔΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Πάρδος οδού Πίνδου 25 (οικόπεδο Άννας Μαγγαφά)

Γύρω από την υπάρχουσα μικρή οικία έγινε διάνοξη 14 πεδίων με σκοπό την επέκταση του υπάρχοντος κτίσματος. Η ανασκαφή των πεδίων είχε γίνει και πάλι το καλοκαίρι του 1974, αλλά λόγω των γεγονότων της Κύπρου δεν προχώρησε τότε το έργο.

Η έρευνα που έγινε περιορίστηκε στον καθαρισμό των πεδίων που είχαν φτάσει σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ήρθαν στο φως ημικατεστραμμένοι τοίχοι, ένας μολύβδινος αγωγός με λοξό προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου (ρωμαϊκής-παλαιохριστιανικής περιόδου) στη νοτιοδυτική γωνία του σπιτιού. Τμήμα μεγάλου τοίχου με προσανατολισμό Β.-Ν. στη νοτιοανατολική γωνία του σπιτιού θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με το δυτικό όριο της οδού Ρ 27β¹.

Στο βορειοδυτικό γωνιακό πέδιλο ήρθε στο φως τμήμα τοίχου μήκ. 1,10 μ., από ορθογώνιες πωροπλίνθους με προσεγμένη τοιχοποιία και με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε ύψος δύο δόμων και προχωρούσε προς Α. κάτω από την υπάρχουσα οικία (Μ. Μ.).

Οδός Χειμάρρας (οικόπεδο Σ. Λαμιανού)

Βρίσκεται δυτικά της αρχαίας οδού Ρ 38 και βόρεια της Ρ 13. Το δυτικό όριο της Ρ 38, που είναι ορατό κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, είχε αποκαλυφθεί στα γειτονικά προς Α. οικόπεδα Πλατή² και Εμμανουήλ³.

Η ανασκαφική έρευνα, τόσο παλιότερα (1963-64)⁴ στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όσο και πρόσφατα (1984-88) στο βόρειο και κεντρικό, έφερε στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα διαφόρων εποχών.

Τα ανώτερα στρώματα είναι αποσπασματικά και χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή και παλαιохριστιανική περίοδο: τμήμα τοίχων με εντοιχισμένο υλικό σε β' χρήση, και επιμήκης ορθογώνια κατασκευή που αποτελείται από μία σειρά ακανόνιστους σε μορφή λιθόστρωτου και εφάπτεται στα βόρεια σε ένα τοίχο (Πίν. 359 α).

Στα κατώτερα στρώματα αποκαλύφθηκε τμήμα του υδρευτικού συστήματος της αρχαίας Ρόδου και μεγάλο συγκρότημα υπόγειων χώρων σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, των οποίων η χρήση δεν έχει ακόμη διαπιστωθεί με βεβαιότητα. Είναι πιθανό μερικοί από αυτούς να έχουν σχέση με τις υπόλοιπες υδρευτικές εγκαταστάσεις του χώρου, ενώ ορισμένοι άλλοι να ήταν αποθηκευτικοί (Πίν. 359 β). Οι κατασκευές αυτές χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή και έχουν λαξευτεί στο φυσικό βράχο, ή έχουν αξιοποιηθεί χώρους κανονικού σχήματος που δημιουργήθηκαν από προηγούμενη λατόμηση της περιοχής. Σε μερικές περιπτώσεις κτιστά τμήματα τοίχων, από μεγάλες πλίνθους κατά το ισόδομο σύστημα, συμπληρώνουν τους λαξευμένους στο βράχο χώρους. Ένας τέτοιος μεγάλος τοίχος βρέθηκε στο νοτιοανατολικό μέρος του οικοπέδου, ενώ τρεις άλλοι αποκαλύφθηκαν στο δυτικό.

Από τις υδρευτικές εγκαταστάσεις αξίζει να αναφερθούν:

α) Μεγάλη ορθογώνια υπόγεια δεξαμενή με επίπεδη οροφή, στο βορειοδυτικό μέρος του οικοπέ-

2. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 946, Σχέδ. 1, Πίν. 718.

3. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 323· 19 (1964): Χρονικά, σ. 466.

4. Ό.π.

1. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 311.

δου. Η είσοδος γίνεται από ορθογώνια θύρα που ανοίγεται στο ανατολικό τοίχωμα, ενώ στο δυτικό, κοντά στη βορειοδυτική γωνία της δεξαμενής, βρέθηκε τοξωτή είσοδος σήραγγας με κατεύθυνση προς Δ. Δεν έχει ερευνηθεί, αλλά είναι ορατή για 4-5 μ. του μήκους της. Τόσο η σήραγγα όσο και η δεξαμενή σώζουν την επένδυση από υδραυλικό κονίαμα που κάλυπτε τα τοιχώματά τους (πλην της οροφής της δεξαμενής). Στο κέντρο περίπου της δεξαμενής επτά πωρόπλινθοι, η μία πάνω στην άλλη σχηματίζουν πεσσό που σώζεται σε ύψος 2 μ.

β) Άλλη, επίσης μεγάλων διαστάσεων, δεξαμενή στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου. Μόνο το νότιο και το ανατολικό τοίχωμά της έχουν αποκαλυφθεί (σε μήκος 5 μ. περίπου), γιατί το υπόλοιπο τμήμα της βρίσκεται στα προς Β. και Δ. γειτονικά οικοπέδα. Είναι κτιστή, με κλίμακα καθόδου σε όλο το μήκος του ανατολικού τοιχώματός της και επένδυση από κονίαμα.

γ) Μεγάλος αγωγός με έντονη κλίση και κατεύθυνση προς Ν. βρίσκεται στο νότιο μέρος του οικοπέδου. Στην είσοδό του κλίμακα καθόδου και είσοδος σήραγγας στο ανατολικό τοίχωμά του.

Το συγκρότημα των κατασκευών, των οποίων η χρήση δεν έχει ακόμη διαπιστωθεί με βεβαιότητα, εκτείνεται σε ολόκληρο σχεδόν το βόρειο και κεντρικό τμήμα του οικοπέδου. Αποτελείται από λαξευμένους στο φυσικό βράχο ορθογώνιους χώρους μεγάλων σχετικά διαστάσεων που επικοινωνούν με κλίμακες και τοξωτές θύρες (Πίν. 360 α), είχαν δε στην πλειονότητά τους (σε έξι περιπτώσεις) κτιστή θολωτή οροφή. Αυτή, είτε σώζεται σχεδόν ακέραιη, είτε τμηματικά, είτε διαπιστώνεται από το λάξευμα που υπάρχει στα τοιχώματα για την υποδοχή των θολωτών.

Ένας από αυτούς τους χώρους, ο θόλος Α-Β επιμήκης, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., φαίνεται να αποτελεί τον άξονα του συγκροτήματος, αφού στις δύο μακρές πλευρές του ανοίγονται οι θύρες, από τις οποίες γίνεται η πρόσβαση στους υπόλοιπους χώρους. Είχε και αυτός θολωτή οροφή σε δύο επίπεδα, όπως διαπιστώνεται από το λάξευμα για τους θολίτες, που διαμορφώνεται στις μακρές πλευρές του. Στο σημείο επαφής των δύο επιπέδων, στον άξονα του χώρου, αποκαλύφθηκε κίονας, διαμ. 0,18 μ. Βρέθηκε κατά χώραν, είναι αρράβδωτος, χωρίς βάση (εδράζεται απ' ευθείας στο λαξευμένο στο βράχο δάπεδο) και σώζεται σε ύψος δύο σπονδύλων (συνολικά 2,23 μ.).

Στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς του θόλου Α-Β, μία θύρα οδηγεί σε στενό διάδρομο με επίπεδη οροφή από πωροπλίνθους και επένδυση από κονίαμα. Από αυτόν γίνεται, με θύρα που ανοί-

γεται στη νότια πλευρά του, η πρόσβαση σε θολωτό χώρο του οποίου η οροφή σώζεται ακέραιη (θόλος 1). Άλλη θύρα, στη βόρεια πλευρά του διαδρόμου, οδηγεί σε μεγάλο ορθογώνιο χώρο που δεν έχει ερευνηθεί, γιατί ανήκει στο γειτονικό προς Β. οικόπεδο.

Στο νότιο τμήμα της δυτικής πλευράς του θόλου Α-Β ανοίγεται η θύρα εισόδου στη μεγάλη υπόγεια δεξαμενή που προαναφέρθηκε.

Η νότια στενή πλευρά του ίδιου χώρου, επίσης λαξευμένη στο βράχο, έχει αρχιτεκτονική διαμόρφωση σε δύο ψευδοπαράθυρα έτσι ώστε να σχηματίζονται τρεις ορθογώνιες κόγχες (Πίν. 360 β).

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στο εσωτερικό μερικών χώρων, βρέθηκαν θεμελιωμένοι στο δάπεδο, κτιστοί τοίχοι, εγκάρσιοι ή παράλληλοι με τις μακρές πλευρές των χώρων. Από την τοιχοποιία διαπιστώνεται ότι πρόκειται για μεταγενέστερες επεμβάσεις που όμως δεν φαίνεται να στόχευαν στη μετατροπή του ίδιου του υπόγειου χώρου, όπως διαπιστώνεται από τη σχέση τους με το σύνολο, αλλά αποτελούσαν θεμέλιο υπέργειων κατασκευών.

Η επίχωση των υπόγειων χώρων τοποθετείται χρονολογικά από την πρώιμη ελληνιστική έως και την υστερορωμαϊκή περίοδο. Περιλαμβάνει εκτός από άφθονα όστρακα και θραύσματα αμφορέων, μεγάλη ποσότητα εγχρωμών κονιαμάτων, παρόμοια των οποίων έχουν ανευρεθεί σε πολλές παλιότερες ανασκαφές στην πόλη της Ρόδου.

Η γενική εικόνα του χώρου, όπως προκύπτει από την έως τώρα πορεία της έρευνας, που δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, είναι ένας συνδυασμός υδρευτικών εγκαταστάσεων και μεγάλων υπόγειων χώρων, οι οποίοι θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν αποθηκευτικοί⁵. Δυστυχώς οι υπέργειες κατασκευές που αντιστοιχούσαν στους υπόγειους χώρους έχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος καταστραφεί από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, ώστε δεν είναι δυνατόν να βοηθήσουν στην πλήρη διαλεύκανση των σχετικών προβλημάτων.

Η ανασκαφή του οικοπέδου Δαμιανού αποτελεί το νοτιότερο εύρημα σε μια σειρά ανασκαφών της Εφορείας που έχουν διεξαχθεί παλιότερα στην ίδια περιοχή και τοποθετούνται κυρίως ανατολικά και δυτικά της αρχαίας οδού Ρ 38⁶. Τα ευρήματα του

5. Πρβλ. την ανασκαφή του υπόγειου χώρου με αμφορείς στο ξενοδοχείο Ήλιος. Το Έργον 1960, σ. 199 κ.ε. ΠΑΕ 1960, σ. 278 κ.ε.

6. Βλ. ανασκαφές οικοπέδων Βολωνάκη-Βαλάκη, ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 951 κ.ε., Σχέδ. 6, Πίν. 720· Πλατή, ό.π., σ. 946, Σχέδ. 1, Πίν. 718· Φιλίππου, ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 352 κ.ε., Σχέδ. 6, Πίν. 220 β.

οικοπέδου Δαμιανού συμπληρώνουν, λόγω της έκτασης και της άριστης διατήρησής τους, κατά τρόπο αποφασιστικό την εικόνα που είχαμε από τις έως τώρα ανασκαφές.

Μία συστηματική συγκριτική έρευνα όλων των παραπάνω ανασκαφών θα οδηγούσε στην αποκατάσταση της μορφής ενός σημαντικού τμήματος της αρχαίας πόλης και στη λύση αρκετών προβλημάτων που σχετίζονται με αυτήν. (Α. Β.).

Οδός Διαγοριδών (οικόπεδο Νάσου Μυλωνά)

Από 20/6-13/7/1988 ολοκληρώθηκε η έρευνα των χυτηρίων που είχαν αποκαλυφθεί το 1974 κατά τη διάνοιξη πεδίων θεμελίωσης στο παραπάνω οικόπεδο⁷ και είχαν διατηρηθεί στη συνέχεια κάτω από την οικοδομή σε διαμορφωμένο υπόγειο. Από τους δύο χυτευτικούς λάκκους είχε ερευνηθεί εν μέρει κατά την ανασκαφή του 1974, ο βόρειος και μεγαλύτερος, το εσωτερικό του οποίου είχε παραβιαστεί εν μέρει από το σκαπτικό μηχάνημα, ενώ η έρευνα του νότιου είχε αναβληθεί για ευθετότερο χρόνο, επειδή απαιτούσε ειδικές γνώσεις (Πίν. 360 γ). Η αποκάλυψη κατά τα επόμενα χρόνια νέων εργαστηρίων χαλκοπλαστικής στη Ρόδο⁸, επέβαλε την ολοκλήρωση της ανασκαφής, την οποία παρακολούθησε ο G. Zimmer από το Antiken Museum του Βερολίνου, ειδικευμένος στη μελέτη παρόμοιων εργαστηρίων. Τα συμπεράσματα της έρευνας αυτής, που ήδη έχει προδημοσιευτεί⁹, είναι συνοπτικά τα εξής:

1. Το εργαστήριο είχε εγκατασταθεί μέσα στην περιοχή ενός μεγάλου ελληνιστικού ιερού, για το οποίο και προορίζοντο προφανώς τα προϊόντα του, που ορίζεται από Β. και Ν. από τις πλατείες οδούς Ρ 14 και Ρ 15 αντίστοιχα, ενώ από Α. και Δ. πιθανότατα από τις Ρ 38 και Ρ 27 αντίστοιχα¹⁰.

Δυστυχώς η γενική αφιέρωση *θεοῖς* που αναφέρεται στις πολυπληθείς επιγραφές που προέρχονται από την περιοχή του ιερού, δεν βοηθάει σε μια ακριβέστερη ταύτιση του χώρου.

7. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 363, Σχέδ. 3.

8. Οικόπεδο Ερ. Ιωάννου, στην οδό Κέννεντυ, ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 311-314, Πίν. 159 γ.

9. Ch. Kantzia - G. Zimmer, Rhodische Kolosse, AA 1989, σ. 497 κ.ε. G. Zimmer, Griechische Bronzegusswerkstätten, Mainz am Rhein, 1990, σ. 91-93, πιν. 6-7. Η τελική δημοσίευση θα δοθεί στις Μελέτες του ΑΔ.

10. Βλ. W. Höpfner - E. L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland, München 1986, εικ. 16, ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης.

2. Πρόκειται για το μεγαλύτερο εργαστήριο χαλκοπλαστικής που έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα στον ελληνικό χώρο. Οι δύο λάκκοι αποτελούν τμήματα μιας μεγαλύτερης εγκατάστασης, που συνεχιζόταν έξω από τα όρια του οικοπέδου. Λειτουργούσαν παράλληλα και προορίζονταν ο μιν βόρειος και μεγαλύτερος για τη χύτευση των μεγαλύτερων τμημάτων του αγάλματος ή συμπλέγματος, ο δε νότιος για τη χύτευση των μικρότερων. Η κακή κατάσταση των κομματιών που προέρχονται από τις μήτρες, δεν επιτρέπουν να εξαχθούν συμπεράσματα για τη μορφή του έργου που κατασκευάστηκε.

Το μέγεθος όμως των λάκκων, οι διαστάσεις της βάσης πάνω στην οποία στηριζόταν το καλούπι στο βόρειο λάκκο και οι επανειλημμένες χυτεύσεις, που έλαβαν χώρα σ' αυτούς, όπως δείχνουν οι αλληπάλληλες κοιλότητες για τη συγκέντρωση του λιωμένου κεριού στα άκρα των δύο λάκκων, οδηγούν στο συμπέρασμα πως στο εργαστήριο κατασκευάστηκε ένα τουλάχιστον κολοσσικό άγαλμα, ύψους πάνω από 10 μ.

Από τις φιλολογικές πηγές είναι γνωστή η αγάπη των αρχαίων Ροδίων για το κολοσσικό και το μνημειώδες, που εκφράστηκε κυρίως με την κατασκευή του περίφημου Κολοσσού, στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., έργο του γλύπτη Χάρη του Λίνδιου¹¹.

Η διαπίστωση της κατασκευής κολοσσικού αγάλματος στα χυτήρια του οικοπέδου Μυλωνά δίνει σάρκα και οστά στην πληροφορία του Πλίνιου (N.H. 34, 42) για την ύπαρξη άλλων εκατό μικρότερων κολοσσών στην πόλη της Ρόδου.

3. Η χρονολόγηση του εργαστηρίου εξάλλου, στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., όπως συμπεραίνεται από την κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση των λάκκων, μας φέρνει πολύ κοντά στην εποχή του Χάρη και του Κολοσσού του και μας επιτρέπει να οδηγηθούμε σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την τεχνική χύτευσης χάλκινων αγαλμάτων την εποχή αυτή.

Από τα κεραμικά ευρήματα ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ομάδα οστράκων από μικρά ανοιχτά αγγεία, όπως κυάθια, πινάκια, κανθάρους που κατά τα φαινόμενα ανήκαν στους εργαζόμενους στο χυτήριο, και φέρουν στη βάση τους χαραγμένες επιγραφές, κυρίως συντομογραφημένα ονόματα. Το πιο σημαντικό από αυτά είναι μια βάση καστανοβαφούς κάρθου που φέρει χαραγμένο στην εξωτερική επιφάνεια κυκλικά το όνομα *ΕΥΒΟΥΛΟΥ*

11. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία: Η. Ζερβουδάκη, 'Ηλιος και Αλκίεια, ΑΔ 30 (1975): Μελέτες, σ. 15 κ.ε.

(Πίν. 361 α). Ένας χαλκοπλάστης Εύβουλος αναφέρεται επαινετικά από τον Πλίνιο (N.H. XXXIV 88) στον τρίτο αλφαβητικό κατάλογο των καλλιτεχνών του, ως ο κατασκευαστής ενός αγάλματος *mulier admirans*, χωρίς να δηλώνεται η καταγωγή του και ο χρόνος ακμής του. Η εξαιρετική τύχη της εύρεσης του χαράγματος με το όνομα του Ευβούλου μας επιτρέπει να ταυτίσουμε με πολύ μεγάλη πιθανότητα τον Εύβουλο του Πλίνιου με τον καλλιτέχνη ή μάλλον με έναν από τους καλλιτέχνες, που εργάστηκαν στο ροδιακό εργαστήριο.

Ακολουθεί συνοπτική περιγραφή των λάκκων:

Οι λάκκοι έχουν σχήμα ελλειψοειδές και είναι με επιμέλεια λαξευμένοι στον πόρινο βράχο της περιοχής (Σχ έδ. 1). Ο μεγαλύτερος βόρειος (λάκκος 1) (Πίν. 360 γ) σώζεται σε μήκος 11,45 και έχει πλάτος 3,25 μ. Το σωζόμενο ύψος των τοιχωμάτων του είναι 2,50 μ., αλλά υπολογίζεται ότι αρχικά ξεπερνούσε τα 3,50 μ. Το ανώτερο τμήμα των τοιχωμάτων θα ήταν κτιστό από πήλινες πλίνθρες, όπως δείχνουν οι πατούρες για την υποδοχή τους, στην ανώτερη απόληξη του λαξευτού τμήματος. Δύο στενές σκάλες, μία σε κάθε άκρο, οδηγούν από την επιφάνεια στον πυθμένα του λάκκου. Η αρχή της δυτικής σκάλας είχε φανεί το 1965 στο γειτονικό οικόπεδο Μενεξελή και επέτρεψε τον υπολογισμό του αρχικού ύψους του λάκκου. Ο πυθμένας έχει μήκος 7 και πλάτος 3,25 μ. Στο κέντρο του διατηρείται το κατώτερο τμήμα από τον εξωτερικό μανδύα του καλουπιού, σε ύψος 0,20 μ. που έχει σχήμα ελλειπτικό και εδράζεται σε βραχώδες έδαφος ίδιου σχήματος. Το δάπεδο γύρω από το καλούπι είναι επενδυμένο με τετράγωνες πήλινες πλίνθρες, ενώ ίδια επένδυση έφεραν αρχικά σε όλο το ύψος και τα λαξευμένα τοιχώματα, ώστε να δημιουργείται ένας αληθινός, πολύ καλά μονωμένος κλίβανος. Το λιωμένο κεριό, που έτρεχε μετά το δυνατό ψήσιμο του καλουπιού, συγκεντρωνόταν σε κυκλική κοιλότητα μπροστά από την ανατολική σκάλα μέσω υπόγειου αγωγού, που τη συνδέει με το κατώτερο τμήμα του καλουπιού. Το σωζόμενο δάπεδο και το καλούπι, δεν ανήκουν στην αρχική χύτευση που έγινε στο λάκκο 1. Μία δεύτερη κοιλότητα βρέθηκε, αντίστοιχα με την ανατολική, μπροστά από τη δυτική σκάλα, εν μέρει καλυμμένη από το δάπεδο με τις πλίνθρες, που πρέπει να συνδεθεί με την αρχική χύτευση, ενώ μία τρίτη στερρότερη χύτευση, για μικρότερου μεγέθους κομμάτι, υποδηλώνει η μείωση του μεγέθους της βάσης. Από τις διαστάσεις της βάσης του καλουπιού και το ύψος του λάκκου, υπολογίζεται ότι το κομμάτι του αγάλματος που χύθηκε κατά τη δεύτερη χύτευση, θα είχε διαστάσεις

2x1,70 και ύψος γύρω στα 3 μ. Αντίστοιχες θα πρέπει να ήταν και οι διαστάσεις του κομματιού που προήλθε από την αρχική χύτευση.

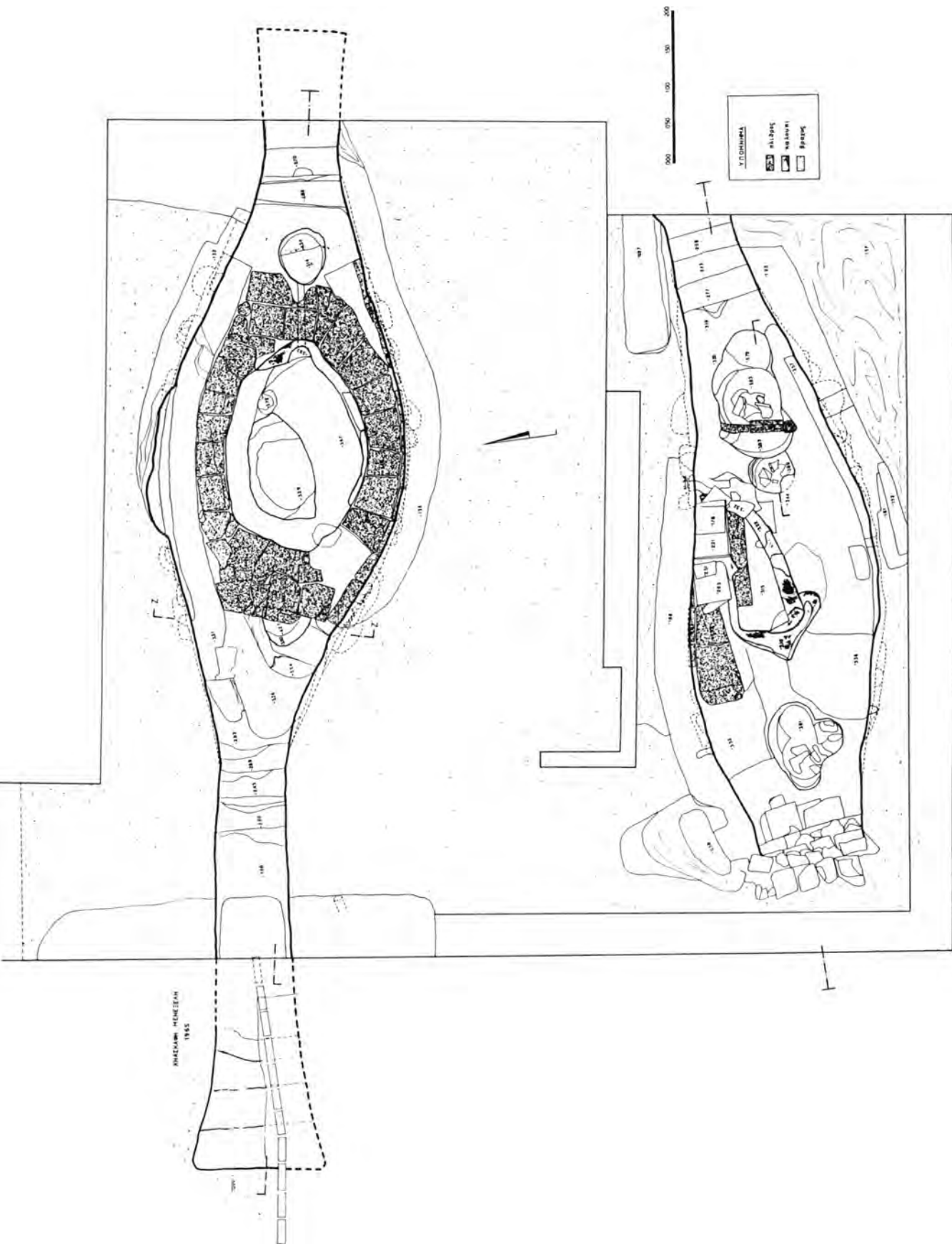
Ο νότιος λάκκος (λάκκος 2), απέχει 3,90 μ. νότια του λάκκου 1, από τον οποίο είναι μικρότερος αλλά της ίδιας κατασκευής, με ελαφρές παραλλαγές ως προς το σχήμα. Έχει μήκος 8 και πλάτος 2,50 μ. Δύο επίσης σκάλες, ανά μία σε κάθε πλευρά, οδηγούν στον πυθμένα, από τις οποίες η δυτική βρέθηκε φραγμένη σε μεταγενέστερη φάση. Μία πρόχειρη κτιστή σκάλα σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του λάκκου πιθανώς κατασκευάστηκε μετά την αχρήστευσή του, όταν ίσως διαρπάχτηκαν οι πλίνθρες από τα τοιχώματα και το δάπεδο, και είχε ως συνέπεια τη μερική καταστροφή του καλουπιού. Στο κέντρο περίπου του λάκκου βρέθηκαν τμήματα από αλλεπάλληλα καλούπια, που ανήκουν σε διαφορετικές πολλαπλές χυτεύσεις για τις οποίες συνηγορούν και οι κοιλότητες συλλογής του κεριού, στα δύο άκρα του λάκκου, που ανάλογα τροποποιούνται. Στα τοιχώματα των δύο λάκκων είναι εμφανή τα ίχνη που άφησαν οι διάφορες φάσεις της εργασίας, πριν την τελική χύτευση, όπως τα έντονα ίχνη της φωτιάς από το ψήσιμο του καλουπιού για πολλές ώρες ή μέρες και τα ίχνη για τη στερέωση δοκαριών που δημιουργούσαν στα άκρα του λάκκου διαχωριστικά εγκάρσια τοιχία, τα οποία συγκρατούσαν την άμμο ή το χώμα γύρω από το καλούπι, υλικά με τα οποία γεμιζόταν ο λάκκος πριν τη χύτευση, ώστε το καλούπι, να αντέξει στην ισχυρή πίεση του ρευστού μετάλλου (X. K.).

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΕΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οικόπεδο Δημοσίου μεταξύ των οδών Κοδριγκτώνος, Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν

Από τον προηγούμενο χρόνο άρχισε σε συνεργασία με τον τομέα Αρχαιολογίας και Τέχνης της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω σύγχρονο οικοδομικό τετράγωνο της πόλης της Ρόδου, του οποίου η διαχείριση ανήκει στο Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων. Σκοπός της συνεργασίας είναι η αποκάλυψη ενός σημαντικού τμήματος της αρχαίας πόλης που περιλαμβάνει τμήματα του αρχαίου οδικού δικτύου και των παρακείμενων οικοδομικών τετραγώνων και στη συνέχεια η διατήρηση, διαμόρφωση και πλήρης ένταξή του μέσα στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό της πόλης.

Στο δυτικό τριγωνικό άκρο του σύγχρονου οικοδομικού τετραγώνου στη γωνία των οδών Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν, υπάρχει η σύγχρονη οικο-

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οδός Διαγοριδών. Κάτοψη του εργαστηρίου χαλκοπλαστικής.

δομή ιδιοκτησίας Γ. Πλατή, όπου σε ανασκαφική έρευνα του 1980 είχαν αποκαλυφθεί τμήμα της αρχαίας οδού Ρ 18β (με κατεύθυνση Α.-Δ.) και λείψανα οικιών¹². Στο οικόπεδο του Δημοσίου σώζεται σε καλή κατάσταση ένα τούρκικο οικοδομικό συγκρότημα με τμήμα της υδρευτικής εγκατάστασης για το πότισμα του περιβολιού, καθώς και τμήμα ενός μεσαιωνικού μύλου. Τα μεταγενέστερα αυτά κτίσματα θα αποκατασταθούν από το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ ΥΠΠΟ-ΤΑΠ-Δήμου Ρόδου, και θα ενταχθούν μέσα στο αρχαιολογικό πάρκο που θα διαμορφωθεί μετά την περάτωση της ανασκαφής, και το οποίο θα έχει έτσι διαχρονικό χαρακτήρα. Η περίπτωση του οικοπέδου αυτού θα αποτελέσει ένα από τα ελάχιστα δείγματα διατήρησης ενός τμήματος της αρχαίας πόλης της Ρόδου ελεύθερου και επισκέψιμου στο κοινό, αφού όλες οι ανασκαφές που γίνονται στη Ρόδο και καθημερινά συμπληρώνουν το σχέδιο της αρχαίας πόλης, έχουν σωστικό χαρακτήρα και καλύπτονται στη συντριπτική πλειοψηφία τους από νέες οικοδομές.

Προχωρήσαμε κατ' αρχήν στον τετραγωνισμό των ελεύθερων προς ανασκαφή τμημάτων του οικοπέδου, αρχίζοντας από την οδό Βενετοκλέων προς Β. με τα γράμματα Α, Β, Γ... και αντίστοιχα από Ερν. Μπέβιν προς Ν. με τα γράμματα Ω, Ψ, Χ... Με αραβικούς αριθμούς σημειώνονται τα τετράγωνα από Α. προς Δ.

Με την πρώτη δοκιμαστική τομή στο τετράγωνο 3Ψ διαπιστώθηκε παχύ στρώμα humus, καλλιεργήσιμου στα χρόνια της ιπποκρατίας και τουρκοκρατίας με εσπεριδοειδή, μέρος του οποίου αφαιρέθηκε με μηχανικό εκσκαφέα, μαζί με τα μπάζα και τα απορρίμματα που κάλυπταν το χώρο επί χρόνια.

Από το οικόπεδο, σύμφωνα με το χάρτη των οδικών αξόνων της Ρόδου¹³, πρέπει να διέρχεται η με κατεύθυνση Β.-Ν. αρχαία οδός Ρ 33 β, ενώ το νότιο άκρο του θα καταλαμβάνει η Ρ 18 β, στην προέκτασή της ανατολικότερα του οικοπέδου Πλατή (βλ. παραπάνω). Τμήμα τοίχου, που πρέπει να ταυτίζεται με το δυτικό όριο της Ρ 33 β διαπιστώθηκε σε τομή που έγινε στο τετράγωνο 7β, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Παράλληλα, ερευνήθηκαν τμήματα των τετραγώνων 6 Υ και 7 Υ, όπου και διαπιστώθηκε τμήμα του ανατολικού ορίου του αρ-

χάιου δρόμου, σε μήκος 4,70 μ., καθώς και 16 οδοστρώματα της οδού. Η έρευνα στα παρόδια κτίσματα θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ - ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

Οικόπεδο Νικήτα Βλάμου

Το οικόπεδο βρίσκεται στη διασταύρωση των οδών Αγίου Γεωργίου και Α. Υψηλάντου, ακριβώς βόρεια της ανασκαφής Σκόνη - Ιφ. Παγάνη¹⁴.

Κατά την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα αρχαίων τοίχων τουλάχιστον δύο ή και τριών οικοδομικών φάσεων με κάποιες μετασκευές και συμπληρώσεις. Η στρωματογραφία υπήρξε διαταραγμένη και από νεότερες επιχώσεις. Είναι βέβαιο πως η αρχαιότερη φάση, κατά την οποία οι τοίχοι θεμελιώνονται στο συμπαγές φυσικό κοκκινωπό χώμα, ανήκει στην ελληνιστική περίοδο.

Ιδιαίτερα σημαντικός θεωρείται ο εντοπισμός κοίτης αρχαίου τοίχου με προσανατολισμό από Β. προς Ν., ο οποίος μπορεί να ταυτισθεί με το ανατολικό όριο της αρχαίας οδού Ρ 34¹⁵. Η κοίτη συναντάται 2 μ. ανατολικά του δυτικού ορίου του οικοπέδου, σε βάθος 2,50 μ. από το επίπεδο των σημερινών δρόμων και σώζεται σε μήκος 4,10 μ. Ακριβώς δυτικά του ορίου της Ρ 34 πάνω στη δυτική παρειά του οικοπέδου εντοπίστηκαν τα τοιχώματα και ο πυθμένας αρχαίου φρεατίου το οποίο συνδεόταν με το όριο.

Μία επιπλέον ένδειξη της παρουσίας του Ρ 34 αποτελεί η διατήρηση λεπτής στρώσης με το χαρακτηριστικό χώμα των αρχαίων οδοστρωμάτων στη δυτική παρειά του οικοπέδου και νότια του φρεατίου. (Ε. Α.)

Οδός Αγίου Γεωργίου και Αθανασίου Διάκου (οικόπεδο Γεωργίου Παπέρη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της διασταύρωσης των δύο οδών. Το παλιό σπίτι που κατεδαφίστηκε, εξείχε από τη σύγχρονη οικοδομική γραμμή και σύμφωνα με το ρυμοτομικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης, εδώ θα μπορούσαν να διέρχονται οι αρχαίοι δρόμοι Ρ 34 και Ρ 23-21.

12. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 532.

13. ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 52-55 και W. Höpfner - L. Schwandner, ό.π., σ. 21-26.

14. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 428-429.

15. Για την Ρ34, βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 363· 34 (1979): Χρονικά, σ. 428-429.

Στη δοκιμαστική τομή που έγινε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και μέχρι βάθους 2 μ. από το κατάστρωμα των οδών, δεν βρέθηκαν ίχνη της Ρ 34. Αποκαλύφθηκαν: ένας τοίχος από ακανονίστου σχήματος πωρολίθους με προσανατολισμό Β.-Ν., λουρίδα λαξευμένου βράχου, πλ. 0,25 μ., επίσης προσανατολισμού Β.-Ν. και ένας λοξός αγωγός λαξευμένος στην επιφάνεια του βράχου.

Η χάραξη της οδού Ρ 34, στον άξονα της σύγχρονης Αγίου Γεωργίου, είχε γίνει υποθετικά από τον Γ. Κοντή¹⁶, αλλά σε κανένα από τα οικοπέδα που μέχρι σήμερα ερευνηθήκαν κατά μήκος της Αγίου Γεωργίου¹⁷ δεν διαπιστώθηκαν τα όριά της. Αποκαλύφθηκαν μόνο κάποιες στρώσεις ή φρεάτια που δεν μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν στην οδό. Στην τομή δεν εντοπίστηκε ούτε η Ρ 23-21 που όμως μας είναι γνωστή¹⁸.

Δυστυχώς η έρευνα δεν μπόρεσε να επεκταθεί γιατί, για λόγους ασφαλείας των γειτονικών σπιτιών εξαιτίας βαθείας εκσκαφής από τον εργολάβο, δόθηκε αμέσως άδεια οικοδόμησης. (Μ. Μ.)

Οδός Δενδρινού 14 (οικόπεδο Σάββα Καράκιζα)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης πεδίου για την επέκταση υπάρχουσας οικοδομής στη γωνία των οδών Δενδρινού και Σαρανταπόρου, βρέθηκε μεγάλος αρχαίος υπόνομος που πρέπει να ανήκει στην αρχαία οδό Ρ 24α¹⁹. Ο υπόνομος έχει προσανατολισμό Α.-Δ., είναι διαμορφωμένος στο φυσικό βράχο και είναι ορατός σε μήκος 4,50 μ. Το εσωτερικό πλάτος του είναι 1,50 μ. Λόγω της χρησιμοποίησης του αρχαίου υπονόμου ως βόθρου της νεότερης οικοδομής δεν έγινε δυνατή η έρευνά του. Μετά από την αποτύπωσή του διατηρήθηκε σε κατάχωση.

(Μ. Φ.)

ΑΠΟΧΕΤΕΥΤΙΚΟ ΕΡΓΟ

Οδός Δημοκρατίας (έργα ΔΕΥΑΡ)

Σε όλο το μήκος της οδού Δημοκρατίας, από τη συμβολή της με την οδό Χειμάρρας και μέχρι την οδό Μεγ. Κωνσταντίνου, έγινε διάνοιξη μεγάλου

ορύγματος για την τοποθέτηση του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού της πόλης. Το πλάτος του ορύγματος ήταν 1,50-1,80 μ. το δε βάθος του σε ορισμένες περιπτώσεις, για να επιτευχθεί η σωστή κλίση, έφτασε τα 4-5 μ.²⁰

Οι συνθήκες εργασίας ήταν τρομερά δύσκολες, τόσο λόγω του επείγοντος χαρακτήρα του έργου (επρόκειτο για τον κεντρικό οδικό άξονα της πόλης που έπρεπε γρήγορα να αποκατασταθεί), όσο και λόγω της επικινδυνότητας, γιατί πολλές φορές τα χώματα των παρειών του ορύγματος υποχωρούσαν παρασύροντας και μέρος από το κατάστρωμα της οδού. Έτσι, η έρευνα γινόταν βιαστικά, σε μερικές δε περιπτώσεις απλώς διαπιστώναμε την ύπαρξη των αρχαίων, χωρίς να μπορούμε να επέμβουμε²¹.

Σε μικρό βάθος από το κατάστρωμα της οδού, αποκαλύφθηκαν σε πολλά σημεία του ορύγματος σκελετοί που πρέπει να ανήκουν στην εποχή της τουρκοκρατίας.

Τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν κομμένα σε τομή στις δύο παρειές του σκάμματος, ακολουθούσαν πάντα τον προσανατολισμό του Ιπποδαμείου συστήματος της πόλης. Ξεχωρίσαμε τοίχους από αργολιθοδομή, άλλους από πωροπλίνθους, άλλους θεμελιωμένους μέσα σε λαξευμένες στο φυσικό βράχο κοίτες, καθώς και τμήματα ορθογωνίων χώρων (φρεάτια ή αποθέτες) που ήταν λαξευμένοι στο βράχο της περιοχής γεμάτοι με όστρακα ή ολόκληρα αγγεία μερικές φορές. Αποκαλύφθηκαν ακόμα διάφορα δάπεδα από πατημένο χώμα, από κουρασάνι με τοποθετημένες όρθια κεραμίδες, ύστερης αρχαιότητας, καθώς και άλλα από κουρασάνι με βοτσαλάκι υστερο-ελληνιστικής εποχής. Βρέθηκαν επίσης οξυπύθμενοι αμφορείς, ανάποδα τοποθετημένοι και αλλού ριγμένοι οριζόντια.

Σε ένα τμήμα τμήμα του ορύγματος, κοντά στην είσοδο του Πανεπιστημίου Αιγαίου (πρώην Σχολή Χωροφυλακής), αφαιρέθηκαν με τα σκαπτικά μηχανήματα μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη από λάρτιο λίθο (Πίν. 361 β) που πρέπει να ανήκουν σε μνημειώδες δημόσιο κτίριο ή κάποιο ιερό. Στην ίδια

16. Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, Ρόδος 1954, σ. 21, πίν. Ι.

17. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 363-34 (1979): Χρονικά, σ. 428-429.

18. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366-34 (1979): Χρονικά, σ. 430.

19. Για την οδό, βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 582 κ.ε.· 22 (1967): Χρονικά, σ. 515.

20. Οι βαθιές επιχώσεις στην περιοχή αυτή που βρίσκεται αμέσως έξω από το μεσαιωνικό τείχος ερμηνεύονται ως επιχωματώσεις που έγιναν κατά την ιπποκρατία ώστε να εξασφαλιζέται η σωστή άμυνα του τείχους.

21. Όλα τα αρχαία υπολείμματα είναι σημειωμένα στο σχέδιο του αρχείου μας με αύξοντα αριθμό και με την ένδειξη Α (ανατολική παρειά), Δ (δυτική παρειά). Το ίδιο έγινε και κατά τη λήψη των φωτογραφιών όπου χρησιμοποιήθηκε και κλίμακα ύψους 2 μ. με το σημείο του Βορρά.

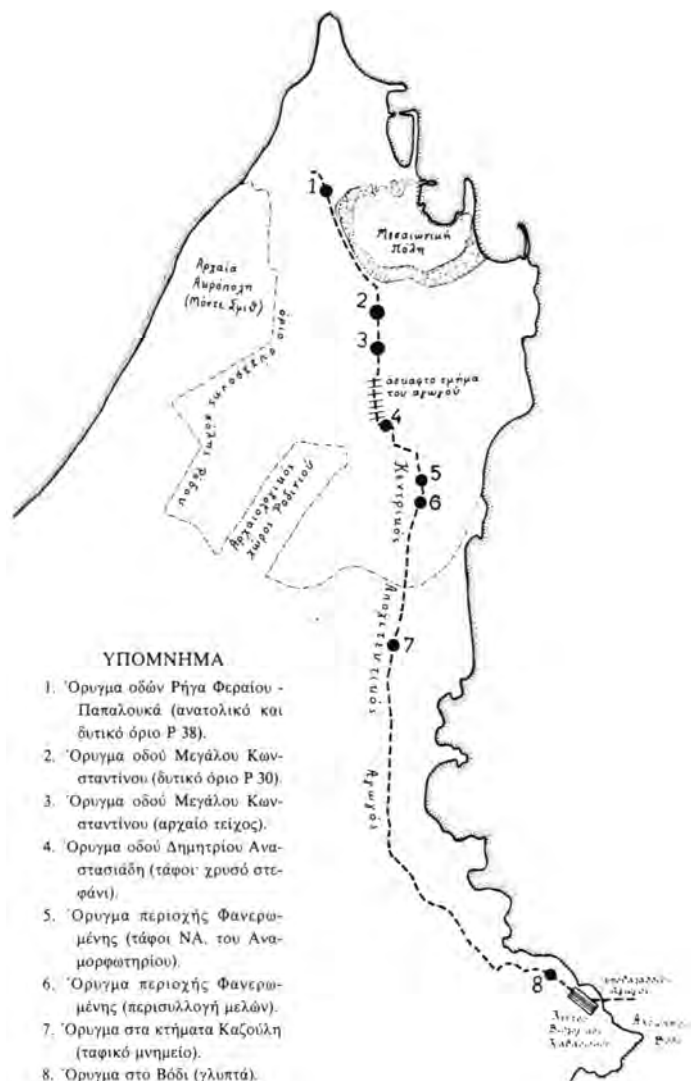
περιοχή βρέθηκε και αγαλματίδιο Γανυμήδη καθώς και θραύσματα από αρχιτεκτονικά μέλη με φυτικό ανάγλυφο διάκοσμο. Σε άλλο τμήμα του ορύγματος κοντά στον Άγιο Φραγκίσκο ήρθε στο φως βράχος σε μήκος 25 μ., οριζόντια λατομημένος.

Παρόλες τις δυσκολίες της έρευνας μπορούμε να πούμε ότι, από τα αποσπασματικά ευρήματα αγωγών, δαπέδων τοίχων κτλ. διαπιστώνεται η διέλευση των μεγάλων αρχαίων οδικών αρτηριών Ρ 14²² και Ρ 15 με προσανατολισμό Α.-Δ., πιθανότατα δε και των μικρότερων οδών με προσανατολισμό Β.-Ν., Ρ 29, Ρ 39, και Ρ 39α²³. (Μ. Μ.)

Οδός Ρήγα Φεραίου - Παπαλουκά (έργα ΔΕΥΑΡ) (Σχ έδ. 2)

Κατά την εκσκαφή του μεγάλου ορύγματος του Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού Ρόδου στην οδό Ρήγα Φεραίου και μέχρι την αρχή της οδού Παπαλουκά (στη διασταύρωσή της με την οδό Ερυθρού Σταυρού), εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν μέσα στο περιορισμένο πλάτος του ορύγματος τα όρια (πρώτα το ανατολικό και, στη συνέχεια, το δυτικό) της πλατείας Ρ 38, που διέσχισε την αρχαία πόλη από Β. προς Ν. και πού το πλάτος της (9,30 μ.) είχε ήδη διαπιστωθεί το 1959 κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου στη διασταύρωση των οδών Ρήγα Φεραίου και Ελευθερίου Βενιζέλου, όπου επρόκειτο να οικοδομηθεί η Σχολή Τουριστικών Επαγγελματιών Ρόδου²⁴.

Τα όρια της Ρ 38 είχαν τη μορφή συμπαγών αμφιπρόσωπων λαξευμάτων, πλ. 0,40 μ. περίπου και φανερώθηκαν μέχρι μήκος 4 μ. τέμνοντας λοξά το ορύγμα που είχε κατεύθυνση από ΒΔ.-ΝΑ. Η πάνω επιφάνεια των αμφιπρόσωπων λαξευμάτων ήταν φθαρμένη κι άνιση κι εντοπίστηκε σε βάθος 0,50 μ. περίπου (στην περίπτωση του ανατολικού ορίου) και 1 μ. (στην περίπτωση του δυτικού ορίου) από τη στάθμη του σύγχρονου ασφαλτοτάπητα. Κατά μήκος της δυτικής όψης του ανατολικού ορίου, σε βάθος 1,90 μ. από τον ασφαλτοτάπητα της οδού

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οδός Ρήγα Φεραίου-Παπαλουκά. Σκαρίφημα πορείας αποχετευτικού αγωγού.

Ρήγα Φεραίου και 0,70 μ. χαμηλότερα από την πάνω επιφάνεια του αμφιπρόσωπου λαξεύματος του ορίου, επισημάνθηκε σειρά πήλινων υδρευτικών σωλήνων, σχεδόν παράλληλη προς το όριο που σώζονταν μέχρι μήκος 2 μ. περίπου, ξεπροβάλλοντας από τη νοτιοδυτική παρειά του ορύγματος και που διακοπτόταν πριν να φτάσει στην αντικρυνή παρειά. Δυστυχώς, δεν εντοπίστηκαν οδοστρώματα της αρχαίας οδού στην αμμουδερή επίχωση των παρειών του ορύγματος που μεσολαβούσε ανάμεσα στα δύο όρια. Το ανατολικό και δυτικό όριο της Ρ 38, τέμνονται στην ανατολική και δυτική όψη αντίστοιχα, από κάθετο λάξευμα που ανήκει στον

22. Τη διέλευση της Ρ 14 συμπεραίνουμε από την αποκάλυψη μεγάλου ανοίγματος, πλ. 2-2,20 μ., στις δύο παρειές του σκάμματος, που μπορεί να αποδοθεί στο μνημειώδη κεντρικό υπόνομο της οδού, γνωστό ήδη από το οικόπεδο Λινάρδου. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 421-422.

23. Η ακριβής τοποθέτηση των αρχαίων τοίχων στο ρυμοτομικό διάγραμμα της πόλης από τοπογράφο, θα μας επιτρέψει τη μελέτη και την ακριβέστερη ταύτισή τους.

24. ΠΑΕ 1959, σ. 189.

ίδιο όγκο του φυσικού πωρόβραχου όπου έχουν δουλευτεί και οι λαξεύσεις των ορίων. Τα παραπάνω λαξεύματα αποτελούν τμήματα τοίχων (ίσως υπόγειων αποθηκευτικών χώρων) και θα πρέπει να σχετιστούν με τα οικοδομικά σύνολα που θα εκτείνονταν προς Α. και Δ. των αντίστοιχων ορίων της Ρ. 38. Παρόμοια αμφιπρόσωπα λαξεύματα με κατεύθυνση από Α. προς Δ. που πιθανότατα αποτελούν τμήματα τοίχων υπόγειων αποθηκευτικών χώρων εντοπίστηκαν σε αρκετές περιπτώσεις στο όρυγμα της οδού Ρήγα Φεραίου. Σε μία περίπτωση, το αμφιπρόσωπο λάξευμα τοίχου με προσανατολισμό Α.-Δ., που εντοπίστηκε μέσα στο όρυγμα σε απόσταση 75 μ. περίπου από το δυτικό όριο της Ρ 38, μπορεί να ταυτιστεί με επιφύλαξη με το νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ 6. Ο παραπάνω τοίχος έχει πλάτος 0,75 μ. κι αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,75 μ. τέμνοντας λοξά το όρυγμα. Η σωζόμενη πάνω επιφάνειά του επισημάνθηκε 1 μ. περίπου χαμηλότερα από το σύγχρονο ασφαλτοτάπητα της οδού Ρήγα Φεραίου. Η βόρεια όψη του τοίχου σχηματίζει ενιαία παρειά, ενώ στη νότια όψη του γωνιάζει με μεγάλο συμπαγές λάξευμα, μήκ. 3 μ. περίπου, το οποίο εντοπίστηκε 0,50 μ. χαμηλότερα από τη σωζόμενη πάνω επιφάνεια του τοίχου και το οποίο προεκτείνεται κάτω από την άσκαφη επίκωση της νοτιοδυτικής παρειάς του ορύγματος. (Ε. Κ.)

Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά την εκσκαφή του ορύγματος του Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού Ρόδου στην οδό Μεγάλου Κωνσταντίνου φανερώθηκαν σημαντικά λείψανα του πολεοδομικού ιστού και της οχύρωσης της αρχαίας πόλης:

α) Κατά την εκσκαφή του ορύγματος μπροστά από τα γραφεία των ΚΤΕΥΑ Δωδεκανήσου ερευνήθηκε αποσπασματικά και σε συνολικό μήκος 77 μ. το δυτικό όριο της πλατείας Ρ 30 που η ανατολική του όψη συμπίπτει ακριβώς με τη δυτική παρειά του ορύγματος. Το βορειότερο τμήμα του ορίου, μήκ. 30 μ., αποκαλύφθηκε σε αδιάτακτη συνέχεια και είναι επιμελημένος τοίχος χτισμένος με μέτριες πελεκημένες πωρόπετρες που εδράζεται είτε σε κάθετο κόψιμο του φυσικού πωρόβραχου (τα πρώτα 14 μ. του βορειότερου μισού του παραπάνω τμήματος), είτε κατ' ευθείαν στη φυσική ασπροπηλιά, περίπου 2,50-3 μ. χαμηλότερα από το οδόστρωμα του σύγχρονου δρόμου. Το τμήμα του ορίου που εδράζεται στο φυσικό στρώμα της ασπροπηλιάς παρουσιάζει μια έντονη διαφοροποίηση ως προς την ποιότητα κατασκευής του ανώτερου σωζόμενου δόμου που αποτελείται από συμμε-

τρικές μεγάλες πωροπλίνθους και έχει σχεδόν μνημειώδη όψη. Η νοτιότερη προέκταση του ορίου που ερευνήθηκε σώζεται σε λιγότερο καλή κατάσταση και η συνέχειά της διακόπτεται σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις από καταστροφικές παραβιάσεις σύγχρονων αποχετευτικών αγωγών. Από την κατασκευή του ορίου διασώζεται μόνο μία σειρά από προχειροπελεκημένες πωροπλίνθους πάνω σε υποθεμελίωση από μεγάλες, αργές πωρόπετρες, που εδράζονται πάνω στο φυσικό στρώμα της ασπροπηλιάς, σε βάθος 1-1,50 μ. περίπου χαμηλότερα από το σύγχρονο οδόστρωμα. Σε δύο σημεία η ανώτερη σειρά των πωροπλίνθων είναι ξηλωμένη από παραβίαση τούρκικης δεξαμενής καθώς και από νεότερα - πιθανότατα τούρκικα - κτίσματα. (Ε. Κ.)

β) Το δυτικό όριο της Ρ 30 φαίνεται ότι διακόπτεται 35 μ. περίπου βορειότερα από τη διασταύρωση των σύγχρονων οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Βενετοκλέων, όπου, σύμφωνα με το χάρτη του αρχαίου ρυμοτομικού, η παραπάνω αρχαία οδός διασταυρώνεται με την αρχαία οδό Ρ 18 β. Περίπου 3,20 μ. νοτιότερα από την απόληξη του τελευταίου τμήματος του δυτικού ορίου της Ρ 30 που ερευνήθηκε (βλ. παραπάνω) φανερώθηκε μέσα στα στενά όρια του ορύγματος (που το πλάτος του στο σημείο αυτό ήταν 2,50 μ. περίπου) κλιμακωτή κατασκευή, η οποία μπορεί να ταυτιστεί με την κλίμακα ανόδου που διαμορφωνόταν κατά πλάτος της οδού Ρ 18 β για τη μετάβαση σε ψηλότερο άνδρηρο της πόλης²⁵. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκαν τμήματα από τέσσερις βαθμίδες που αποτελούνται από μεγάλες πωροπλίνθους. Η ανώτερη (δυτικότερη), βαθμίδα Α, φάνηκε μόνο σε τμήμα της ανατολικής της όψης και σε μήκος 3,70 μ. και βρίσκεται ακριβώς κάτω από την ακμή του σύγχρονου δυτικού πεζοδρομίου της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου, σε βάθος 0,44 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα. Η αμέσως κατώτερη, βαθμίδα Β, βρίσκεται κατά 0,26-0,33 μ. βαθύτερα της Α και αποτελείται από τρεις ορθογώνιες πωροπλίνθους. Έχει μήκος 4,30 και μέγιστο πλάτος 1,02 μ. Οι τρεις πωρόπλινθοι που αποτελούν τη βαθμίδα Γ βρίσκονται κατά 0,40 μ. περίπου βαθύτερα της αμέσως δυτικότερης βαθμίδας, απέχουν 0,10-0,30 μ. από αυτήν και έχουν συνολικό μήκος 2,88 και μέγιστο πλάτος 0,87 μ. Η επιφάνεια της βαθμίδας Δ εντοπίστηκε κατά 0,20 μ. βαθύτερα της προηγούμενης. Έγινε δυνατό να κα-

25. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 511. AntCl LVIII, 1989, σ. 144, υποσημ. 37 και 38.

θαιριστούν επιφανειακά μόνο δύο από τις πωροπλίνθους της, σε συνολικό μήκος 1,74 και πλάτος 0,70 μ.

Στο νότιο τμήμα της η κλιμακωτή κατασκευή ορίζεται από ορθογώνιο φρεάτιο, το οποίο έχει πλάτος (μετρημένο από Β.-Ν.) 1,45 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,60 μ. Το ανατολικό του τοίχωμα βρίσκεται κάτω από την επίχωση της ανατολικής παρειάς του ορύγματος. Και τα τρία κτιστά τοιχώματα του φρεατίου σώζουν εσωτερική επένδυση με κουρασάνι. Το ανώτερο τμήμα του βορείου τοιχώματος του φρεατίου, που φτάνει μέχρι ύψος 1,20 μ. βρίσκεται ελάχιστα βαθύτερα από το σύγχρονο οδόστρωμα της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Το δυτικό όριο της Ρ 30, νοτιότερα από τη διασταύρωση της παραπάνω αρχαίας οδού με την Ρ 18 β, φανερώθηκε και πάλι με τη συνέχιση της εκσκαφής του ορύγματος προς Ν. και σε απόσταση 20,50 μ. περίπου βορειότερα από τη διασταύρωση των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Βενετοκλέων. Η ανατολική του όψη συνέπιπτε και εδώ με τη δυτική παρειά του ορύγματος. Το όριο εντοπίστηκε σε βάθος 1,90 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα και ερευνήθηκε σε μήκος 4,50 μ. Από προκαταρκτικές μετρήσεις εκτιμάται ότι το παραπάνω τμήμα του ορίου βρίσκεται μετατοπισμένο ανατολικότερα σε σχέση με την περασιά του τμήματος του δυτικού ορίου της Ρ 30 που ερευνήθηκε βορειότερα από τη διασταύρωσή της με τη Ρ 18 β. (Μ. Φ.).

γ) Κατά την εκσκαφή του ορύγματος 20 μ. περίπου νοτιότερα από τη διασταύρωση της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου με την οδό Βενετοκλέων εντοπίστηκε (μέσα στο πλάτος της αρχαίας οδού Ρ 30) αρχαίο φρεάτιο που η κατεστραμμένη δυτική του πλευρά έχασκε στην ανατολική παρειά του ορύγματος. Το φρεάτιο, ορθογώνιας διατομής, ήταν κατασκευασμένο από μεγάλες καλοπελεκημένες πωροπλίνθους και τα τοιχώματά του είχαν μια ελαφριά σύγκλιση προς το τετράπλευρο στόμιό του (διαστ. 1x1 μ.). Το ύψος του φρεατίου εσωτερικά φτάνει τα 2 μ. Η κατώτερη σειρά πλίνθων των τοιχωμάτων του εδράζεται στο φυσικό στρώμα της ασπροσπηλιάς, 0,40 μ. περίπου ψηλότερα από τον πυθμένα του ορύγματος που σ' αυτό το σημείο βρίσκεται σε βάθος 4,50 μ. από τον ασφαλοτάπητα της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου. Δύο ογκώδεις πωρόπλινθοι που σφράγιζαν το στόμιο του φρεατίου, μετά την κατάρρευση της δυτικής πλευράς του (εξαιτίας της εκσκαφής του ορύγματος), κρέμονται ετοιμόρροπες συγκλίνοντας προς το εσωτερικό του (Πίν. 361 γ).

Ένα δεύτερο φρεάτιο εντοπίστηκε 50 μ. περίπου

νοτιότερα (στο ύψος του αριθμού 12 της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου). Γύρω από το στόμιό του καθαρίστηκαν λιθασωροί καθώς και ένας προχειροκατασκευασμένος τοίχος που προφανώς αποτελούν λείψανα κτισμάτων που κατέστρεψαν τα οδοστρώματα της αρχαίας οδού Ρ 30: Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου που ερευνήθηκε (περίπου 0,20-0,40 μ. χαμηλότερα από το σύγχρονο οδόστρωμα) εντοπίστηκαν τέσσερις στρώσεις που θα πρέπει να αποτελούν φτωχά απομεινάρια οδοστρωμάτων του αρχαίου δρόμου. Το φρεάτιο, ορθογώνιας διατομής, ήταν κατασκευασμένο από προχειροπελεκημένες πωρόπετρες και τα εσωτερικά του τοιχώματα, τα οποία είχαν μια ελαφριά σύγκλιση προς τα πάνω, ήταν κάπως παράγωνα σε σχέση με το τετράπλευρο στόμιό του, διαστ. 0,50x0,70 μ. Το φρεάτιο ήταν άδειο από επίχωση μέχρι βάθος 6,70 μ. περίπου, όπου εντοπίστηκε, στο γώνιασμα της ανατολικής και βόρειας πλευράς, καταφερική σχισμή του φυσικού πωρόβραχου, σαν αγωγός, απ' όπου τα όμβρια γλιστρούσαν σε υπόγειο πηγάδι ή στοά, πιθανότατα στο μεγάλο υπόνομο της Ρ 30²⁶. Επίσης, σε βάθος 3,50 μ. περίπου από το στόμιο του φρεατίου φαίνεται ένα ευρύχωρο άνοιγμα στη νότια πλευρά του, ύψ. 1 μ. περίπου που πιθανότατα αποτελεί την απόληξη αποχετευτικού αγωγού κατά μήκος του αρχαίου δρόμου που διοχέτευε τα όμβρια στο αποστραγγιστικό φρεάτιο. (Ε. Κ.)

δ) Κατά την εκσκαφή του ορύγματος του Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού νοτιότερα από τη διασταύρωση της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου με την οδό Γαριβάλδη, αποκαλύφθηκε τμήμα της οχύρωσης της αρχαίας Ρόδου (το αρχαίο τείχος και το προτείχισμα) κατά τη νοητή προέκταση προς τα βορειοδυτικά των διατηρημένων τμημάτων του αρχαίου τείχους και του προτείχισματος στον ακόλυπτο χώρο που εκτείνεται στα ανατολικά της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου και στα νότια της οδού Γαριβάλδη.

Το τμήμα του αρχαίου τείχους που φανερώθηκε τέμνει λοξά το όρυγμα και καθαρίστηκε σε ύψος πέντε δόμων, από τους οποίους μόνον ο χαμηλότερος διασχίζει ολόκληρο το πλάτος του ορύγματος (2 μ. περίπου) και προεκτείνεται αδιατάρακτος κάτω από την επίχωση της δυτικής παρειάς. Οι τέσσερις ανώτεροι δόμοι ξεπροβάλλουν από την ανατολική παρειά του ορύγματος και διακόπτονται πριν να συναντήσουν την αντικρυνή (δυτική) πα-

26. W. Höpfner - E.L. Schwander, ό.π., σ. 24, εικ. 17.

ρειά, ενώ από τον ψηλότερο (πέμπτο) δόμο σώζονται μόνο δύο μισοκατεστραμμένες πωροπλίνθοι που προεξέχουν λίγο από την ανατολική παρειά του ορύγματος. Η πάνω επιφάνεια των παραπάνω μισοκατεστραμμένων πωροπλίνθων του ψηλότερου δόμου βρίσκεται 0,50 μ. χαμηλότερα από το οδόστρωμα του σύγχρονου δρόμου, ενώ η πάνω επιφάνεια των πωροπλίνθων του χαμηλότερου δόμου βρίσκεται λίγα εκατοστά χαμηλότερα από την προδιαγραφή της στάθμης του πυθμένα του ορύγματος, δηλαδή σε βάθος 2,21 μ. από το οδόστρωμα. Εξαιτίας του λοξού προσανατολισμού του τείχους σε σχέση με το όρυγμα καθώς και του μικρού πλάτους του ορύγματος, είναι δύσκολο να υπολογιστεί το πλάτος του αρχαίου τείχους στο σημείο που ερευνηθήκε. Με βάση τη σχεδιαστική αποτύπωση, εκτιμάται ότι θα πρέπει να είναι γύρω στα 9 μ. πράγμα που μας κάνει να συμπεράνουμε ότι σε αυτό το σημείο της αρχαίας οχύρωσης θα πρέπει να υπήρχε ενισχυτική αντηρίδα (Πίν. 361 δ).

Από το προτείχισμα (που εντοπίστηκε γύρω στα 20 μ. νοτιότερα) φανερώθηκε μια απλή σειρά πωροπλίνθων που τέμνει λοξά το όρυγμα. Το τμήμα του προτειχίσματος που ερευνηθήκε έχει μήκος 1,70 και πλάτος 0,50 μ. Η σειρά των πωροπλίνθων του προτειχίσματος φανερώθηκε 1,50 μ. περίπου χαμηλότερα από το οδόστρωμα του σύγχρονου δρόμου και καθαρίστηκε μέχρι τη στάθμη του πυθμένα του ορύγματος που στο σημείο αυτό έχει βάθος 2 μ. Μετά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι το χτίσιμο των πωροπλίνθων του παραπάνω τμήματος του προτειχίσματος έχει συμπληρωθεί με μικρότερες πέτρες καθώς και με ένα ορθογώνιο (επιτύμβιο;) μέλος από λάρτιο· ίσως στο σημείο αυτό να έχει γίνει μικρή επισκευή του προτειχίσματος²⁷. (Ε. Κ.)

ΑΡΧΑΙΟ ΤΕΙΧΟΣ (ανατολική οχύρωση)

Οικόπεδο Α.Β.Ε.Τ.Ε. Κ. Κωσταρίδη

Το οικόπεδο έκτασης 2.919,82 μ.² βρίσκεται μεταξύ των οδών Καναδά και Βύρωνος (αριθ. 17), στην περιοχή του λιμανιού της Ακανδιάς της Ρόδου. Νοτιοανατολικά της οδού Καναδά, στο εκτεταμένο οικόπεδο του Συνεταιρισμού των Αστέγων

Βιοτεχνών Ρόδου²⁸ αποκαλύφθηκαν κατά τα έτη 1965-1967 μεγάλο μέρος του ελληνιστικού τείχους με θεμελίωση ημικυκλικού πύργου²⁹ τμήμα της περιφερειακής οδού Ρ 40, μνημειώδης αγωγός με γέφυρα³⁰ που συνέδεε τις δύο πλευρές του καθώς και σειρά κτιστών βωμών εκτός του τείχους. Δυτικά του οικοπέδου, στο χώρο της αποθήκης Παντελή Κωσταρίδη, αποκαλύφθηκαν το 1966 λείψανα τοίχων, τμήματα δεξαμενών και φρεατίων. Τέλος βόρεια της οδού Βύρωνος βρίσκεται η τάφος και το τείχος της μεσαιωνικής πόλης.

Μετά την κατεδάφιση του ιταλικού εργοστασίου³¹ που υπήρχε στο οικόπεδο και κατελάμβανε μεγάλη του έκταση, έγινε αποχωμάτωση, κατά τη διάρκεια της οποίας φανερώθηκε τμήμα μεγάλου κτιστού αγωγού στη βορειοανατολική γωνία του ακινήτου, ο οποίος αποτελεί την προς ΒΔ. συνέχεια του μνημειώδους αγωγού που αποκαλύφθηκε παλιότερα στο οικόπεδο των Βιοτεχνών. Στόχος της έρευνας που άρχισε το Δεκέμβριο του 1987 και συνεχίστηκε το 1988 χωρίς να περατωθεί, τέθηκαν η αποκάλυψη του μεγάλου αγωγού και ο εντοπισμός του ελληνιστικού τείχους, σύμφωνα με το τοπογραφικό και τα ανασκαφικά δεδομένα της περιοχής.

Ήδη αποκαλύφθηκαν σε έκταση 58 μ. με ενδιάμεση διακοπή 17,80 μ. τα πλευρικά τοιχώματα του μεγάλου αγωγού, που στο μεγαλύτερο τμήμα τους σώζονται στο ύψος του θεμελίου (Πίν. 362 α), ενώ τμήμα της ανωδομής τους με δρομικές ορθογώνιες πωροπλίνθους διατηρείται στη βορειοδυτική και νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου (Πίν. 362 β). Άκαρπες απέβησαν οι έρευνες ως προς τον εντοπισμό του τείχους και της περιφερειακής οδού Ρ 40 στα βόρεια του αγωγού, στον οικοδομήσιμο χώρο του ακινήτου. Όμως οι συνεχείς και εξαντλητικές τομές που ανοίχτηκαν για την ανεύρεση του τείχους μας οδήγησαν στην αποκάλυψη, κάτω από την αμμώδη και σκληρή σαν το βράχο κατά τόπους στρώση, λειψάνων κεραμικής και άφθονων πηλίνων αγνύθων που η προκαταρκτική μελέτη τους και

28. ΑΔ 23 (1968) : Χρονικά, σ. 443-447, Σχέδ. 7, Πίν. 412-415 α. Γρηγ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαία Ρόδος, Αθήνα 1986, σ. 212, εικ. 227, 228, 236, 237, 248.

29. ΑΕ 1967, σ. 113, εικ. 1 και 4.

30. Τμήμα του αγωγού με τη γέφυρα και η θεμελίωση του ημικυκλικού πύργου του τείχους έχουν διατηρηθεί σε υπόγεια.

31. Οι θεμελίωσεις του εργοστασίου έφθαναν σε μεγάλο βάθος και είχαν διαταράξει τα αρχαία λείψανα. Η αποχωμάτωση του οικοπέδου έφθασε ως βάθος 3,60 μ. από την επιφάνειά του και έγινε με την επίβλεψη επιστάτη της Εφορείας.

27. Η αποτύπωση των ανασκαφικών ενοτήτων στο όρυγμα έγινε αποσπασματικά, η δε τοπογραφική σύνδεσή τους έγινε από τοπογράφο, ο οποίος είχε προσληφθεί στην Υπηρεσία για μικρό χρονικό διάστημα. Η απόλυσή του, πριν από την ολοκλήρωση του σχεδίου, δεν καθιστά δυνατή τη δημοσίευσή του σε αυτό τον τόμο των Χρονικών.

τα ως τώρα ανασκαφικά στοιχεία τα κατατάσσει σε εποχή παλιότερη του 408 π.Χ.³², χρονολογία του συνοικισμού της πόλης της Ρόδου.

Η προσπάθεια για τον εντοπισμό του τείχους στράφηκε στη συνέχεια εκτός του οικοδομήσιμου χώρου, στην ανατολική πρασιά του ακινήτου, επειδή στην παρειά της είχε παρατηρηθεί επίχωση λατύπης, που διέκοπτε σειρά συνεχών διαδοχικών στρώσεων με τομή που διανοίχτηκε σε απόσταση 13 έως 15 μ. από τον αγωγό, φανερώθηκε τμήμα του ελληνιστικού τείχους και άρχισε η αποκάλυψή του.

Στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου, στο επίπεδο της εκσκαφής, βρέθηκαν τμήματα κτιστών φρεατίων με κεραμίδια στους αρμούς, που φαίνεται να έχουν σχέση με τα οικοδομικά λείψανα του προς Δ. ερευνημένου κατά το 1966 χώρου. Επίσης στις παρειές της εκσκαφής υπάρχουν πλούσιες αποθέσεις οστράκων, πηλοχώματος (πατελιάς κ.ά.), δείγματα δραστηριότητας κεραμικού εργαστηρίου³³.

Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος, και μετά το πέρας της θα δοθεί αναλυτική έκθεση των ευρημάτων. (Α. Δ.)

Οικόπεδο Χρήστου Πίτσιου (Σχέδ. 3-4)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Αγίων Αναργύρων, νότια της οδού Κωνστ. Παλαιολόγου, δυτικά του οικοπέδου Μυριαλλή³⁴ μετά τη μεσολάβηση δύο ή τριών οικοπέδων.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα του θεμελίου του αρχαίου τείχους, το οποίο βρίσκεται στην προέκταση του τείχους της ανασκαφής Μυριαλλή (Πίν. 363 γ). Το παραπάνω τμήμα του τείχους εντοπίστηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου σε μήκος 7,50, σωζ. πλάτος ελάχιστο 1,10 μ. και μέγιστο 2,10 μ. Δεν κατέστη δυνατή η παρακολούθηση ολόκληρου του πλάτους καθώς αυτό εκτεινόταν και πέραν του νοτίου άκρου του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν οι τέσσερις τελευταίοι δόμοι του θεμελίου του ελληνιστικού τείχους το οποίο εδράζεται σε φυσική συμπαγή ασπροπηλιά. Από τους ψηλότερους δόμους σώζονται κατά χώραν μόνον οι μισές παρόπλινθοι, οι έξι δυτικές χτισμένες κατά πλάτος, μα-

τικά στον πρώτο δόμο και κατά μήκος, δρομικά, στο δεύτερο δόμο. Το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν λείψανα δυτικότερα του σωζόμενου αυτού τμήματος, οφείλεται στην απότομη εμφάνιση φυσικού παρόβραχου, ακριβώς στα δυτικά, πάνω στην επιφάνεια του οποίου, όπως είναι φανερό, θα εδραζόταν το τείχος.

Ο φυσικός παρόβραχος αποτελεί επίπεδο κατά 1,30 μ. ψηλότερο από τον πρώτο σωζόμενο δόμο του τείχους.

Είναι προφανές ότι το τείχος αποτέλεσε κι εδώ χρήσιμο οικοδομικό υλικό στα μεταγενέστερα χρόνια και λατομήθηκε επί τόπου όπως φαίνεται τόσο από τις επιχώσεις λατύπης που κάλυπταν τα σωζόμενα λείψανα, όσο και από τα κενά που διαπιστώσαμε στην υπάρχουσα μορφή.

Άξια προσοχής πρέπει να θεωρηθεί και η προσπάθεια που καταβλήθηκε κατά την οικοδόμηση του τείχους για τον εντοπισμό στερεής επιφάνειας έδρασης του θεμελίου, η οποία στην περίπτωση της ανασκαφής εκδηλώνεται με την αναζήτηση της συμπαγούς ασπροπηλιάς σε βάθος τουλάχιστον 3 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο της επιφάνειας του φυσικού βράχου. Το γεγονός αυτό αξίζει να συνδυαστεί με τη φροντίδα με την οποία διαπιστώθηκε να αντιμετωπίζεται η μετάβαση στα ανισούση επίπεδα έδρασης. Τα σωζόμενα λείψανα εφάπτονται σε κάθετη λαξευμένη στο βράχο παρειά, ώστε η έδραση στην κατά πολύ ψηλότερη επιφάνεια βράχου να είναι απολύτως ομαλή.

Στη βόρεια και δυτική παρειά του οικοπέδου και από βάθος 1,10 μ. από το σημερινό δρόμο, συναντώνται τα υστερότερα οδοστρώματα της περιφερειακής εσωτερικά του τείχους οδού Ρ 40.

Το αρχαιότερο οδοστρώμα εντοπίζεται κατά 1,50 μ. βαθύτερα από το πρώτο. Συνολικά εντοπίστηκαν ένδεκα διαδοχικά οδοστρώματα και αποτελούν τη μοναδική αλλά αξιόπιστη μαρτυρία της αρχαίας οδού, δεδομένου ότι μέσα στο οικόπεδο δεν εντοπίστηκε το βόρειο όριο της Ρ 40. Βόρεια του τείχους βρέθηκε μεγάλος αριθμός ενσφράγιστων λαβών πήλινων αμφορέων.

Επίσης από την κατεδάφιση του παλιού σπιτιού του οικοπέδου προήλθαν: α) ανδρική ιματιφόρος μορφή (Γ 1658) (Πίν. 363 α) και β) κάτω τμήμα ντυμένης γυναικείας μορφής από μάρμαρο (Γ 1671) (Πίν. 363 β) (Ε. Α.)

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

Ρ 14 Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός στην οδό Δημοκρατίας σ. 589

Ρ 15 Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός στην

32. R. Berthold, Fourth Century Rhodes, Historia 29 (1980), σ. 32-49.

33. Αποθέσεις οστράκων και στρώση πηλοχώματος είχαν βρεθεί και στο οικόπεδο Βιοτεχνών (βλ. υποσημ. 28) και στο οικόπεδο Ορφανοτροφείου Αρρένων, στην περιοχή Ζέφυρος, βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 397.

34. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 446-28 (1973): Χρονικά, σ. 608.

οδό Δημοκρατίας	σ. 589
P 18β Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός στην οδό Μ. Κωνσταντίνου	σ. 591
P 24α Οικόπεδο Σάββα Καρακίτσα	σ. 589
P 27β Οικόπεδο Άννας Μαγγαφά	σ. 583
P 30 Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός στην οδό Μ. Κωνσταντίνου	σ. 591
P 33β Δημόσιο οικόπεδο μεταξύ των οδών Κοδριγκτώνος, Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν	σ. 586
P 34 Οικόπεδο Νικήτα Βλάμου	σ. 588
P 38 Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός στις οδούς Ρήγα Φεραίου-Παπαλουκά	σ. 590
P 40 Οικόπεδο ΑΒΕΤΕ-Κωσταρίδη και οικόπεδο Χρήστου Πίτσιου	σ. 593

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Αγία Τριάδα - Ανάληψη

Οικόπεδο Λουλουργά-Καλογέρι (Ο.Τ. 256)

Το οικόπεδο βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου Δ. Παπαντωνίου³⁵, ανατολικά του οικοπέδου Ν. Τσαγγάρη³⁶ και νότια της οδού Σαλάκου, όπου είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα το 1986³⁷.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά πρόχειρα χτισμένα τοιχία και λιθοσωροί από μικρές ακατέργαστες πέτρες. Στο νότιο τμήμα βρέθηκε τοίχος κατεύθυνσης από ΒΔ. προς ΝΑ., χτισμένος με ακατέργαστες μεγάλες πέτρες. Σωζόταν σε μήκος 16,20 και είχε πλάτος 0,90 μ. Βόρεια του τοίχου βρέθηκε πηγάδι της περιόδου της τουρκοκρατίας. Κάτω από τα παραπάνω λείψανα υπήρχε επίχωση λατύπης και χαμηλότερα σε όλη την έκταση του οικοπέδου εκτεινόταν λατομημένος ο φυσικός βράχος. (Β. Π.)

Οικόπεδο Μαργαρίτας Θεοδοσίου (Ο.Τ. 256) (Σχέδ. 5-6)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο συνοικισμό των πρώην παραπηγματούχων της Αγίας Τριάδας, στην οδό Κωνστ. Τσαλδάρη, και μεταξύ των οικοπέδων Α. Αναπλιώτη από νότια και Αντ. Καραμανώλη από βόρεια³⁸.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ταφικός θάλαμος με πέντε κλίνες λαξευμένες στον

παρόβραχο και επενδυμένες με λευκό κονίαμα. Ο θάλαμος έχει το μακρύ του άξονα Α.-Δ. και την είσοδό του στα δυτικά. Οι κλίνες έχουν τη συνηθισμένη διάταξη σε σχήμα Π, με δύο κλίνες στις πλάγιες μακριές πλευρές και μία στην ανατολική στενή πλευρά του θαλάμου, απέναντι από την είσοδο (Πίν. 364 α).

Η πλευρά της εισόδου του έχει καταστραφεί ήδη από την αρχαιότητα, όταν κατασκευάστηκε ισχυρός τοίχος από ακανόνιστες παρόπτερες και πελεκήματα πωρολίθων, που καταλάμβανε σχεδόν ολόκληρο το δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου, σε έκταση 5,70x3,20 μ. Η κατασκευή αυτή θα πρέπει να έχει σχέση με μία μεταγενέστερη φάση χρήσης του χώρου ως λατομείου, η οποία από τα μυροδοχεία που βρέθηκαν όταν ξηλώθηκε τμήμα της, χρονολογείται στο β' μισό του 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ. Τότε καταστράφηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους και οι τάφοι που ανήκουν στον ταφικό θάλαμο, καθώς και το δάπεδό του.

Από τις κλίνες διατηρείται το χαμηλότερο κυρίως τμήμα τους και τα υποπόδια (Πίν. 364 β). Τα υποπόδια των μακριών πλευρών σώζουν ζωφόρο με σειρά ανθεμίων, όπου θα υπήρχε γραπτή διακόσμηση, ενώ αυτό που ανήκει στην κλίνη της στενής ανατολικής πλευράς έχει ζωφόρο με ρόδακες και ομφαλωτές φιάλες εναλλάξ³⁹.

Ορθογώνιος, λαξευμένος στο βράχο τάφος, διαστ. 2,35x1,90 μ., διαμορφώνεται πίσω (ανατολικά) από την κλίνη της στενής πλευράς του θαλάμου μέσα στον οποίο βρέθηκε ριγμένο ένα μαξιλάρι της κλίνης. Συγκεντρωμένα στη βορειοανατολική γωνία του χώρου βρέθηκαν υπολείμματα σκελετού καθώς και αγγεία που χρονολογούνται στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Στο δυτικό άκρο του ίδιου χώρου βρέθηκαν τέσσερις οξυπύθμενοι αμφορείς 4ου αι. π.Χ. και μελαμβαφές λυχνάρι⁴⁰.

Πολύ κατεστραμμένος βρέθηκε και ο ένας από τους τάφους που ανήκει στη νότια πλευρά του θαλάμου (τάφος 2). Από τα κτερίσματα βρέθηκαν χρυσό δαχτυλίδι με ωειδή, επίπεδη στην επιφάνεια σφενδόνη (Μ 1125), αλάβαστρο από αλάβαστρο, οξυπύθμενος αμφορέας, άβαφο λυχνάρι, τρία χάλκινα νομίσματα και ένα ασημένιο.

Μέσα στο χώρο του ταφικού θαλάμου και μπροστά από την κλίνη της ανατολικής του πλευράς,

35. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 603.

36. Ό.π.

37. Ό.π., σ. 601-603.

38. Ό.π., σ. 606.

39. Πρβλ. Α. Adriani, La nécropole de Moustafa Pacha, *Annuaire du Musée Gréco-Romain* (1933-34, 1934-35), Alexandrie 1936, σ. 101 κ.ε., εικ. 45, πίν. XXXIII.

40. Howland, τύπος 25 Α.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Οικόπεδο Χρ. Πίτσιου. Κάτοψη τμήματος του τείχους.

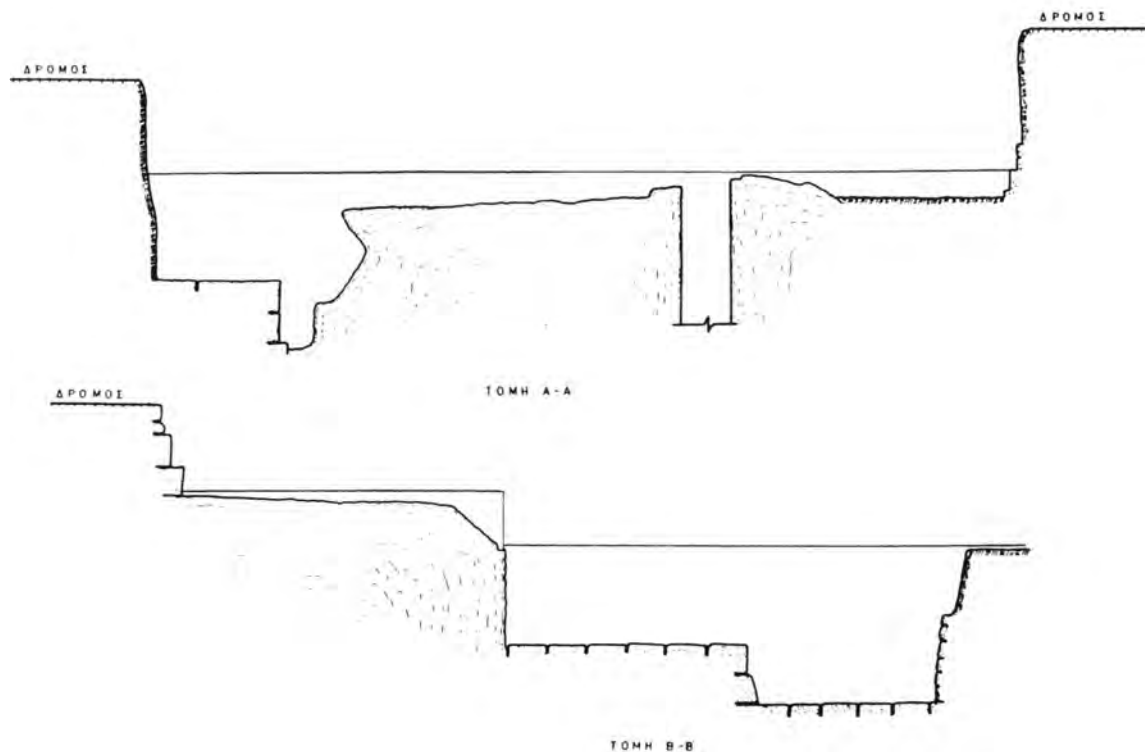
ανοίγεται ορθογώνιος λακκοειδής τάφος, επίσης λαξευμένος στο βράχο, με το μακρύ του άξονα Β.-Ν., διαστ. 2,35x0,88 και βάθ. 0,66 μ. από το δάπεδο του θαλάμου (τάφος 4). Οστά δεν επισημάνθηκαν στον τάφο, ο οποίος έδωσε σιδερένιο δαχτυλίδι, μικρό ασημένιο αλάβαστρο, 14 μικρές χάντρες, πήλινο κομβίο και μελαμβαφές λυχνάρι⁴¹.

Σε μεταγενέστερη επέμβαση στο χώρο ανήκει ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος που βρέθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου (τάφος 3). Ο τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. (αλλά όχι παράλληλο με αυτόν του ταφικού θαλάμου) και διαστάσεις 2,50x

1,10. Ως δυτικό τοίχωμα χρησιμοποιεί τμήμα του ισχυρού τοίχου που ανήκει στη φάση της λατομικής χρήσης του χώρου. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τα λείψανα τουλάχιστον τεσσάρων σκελετών, ο ένας από τους οποίους ανήκει σε παιδί. Η παρουσία δύο μυροδοχείων τύπου *bulbous* στον τάφο και πλήθους ατρακτόσχημων, μας οδηγεί στη χρονολόγησή του στο β' μισό του Ιου αι. π.Χ. - α' μισό του Ιου αι. μ.Χ.⁴². Από τα υπόλοιπα ευρήματα αναφέ-

41. Ό.π.
42. Για παραδείγματα ροδιακών τάφων με όμοια αγγεία πρβλ. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκρόπολεις της αρχαίας Ρόδου, Α' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 1989, σ. 66-67.

41. Ό.π.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οικόπεδο Χρ. Πίτσιου. Οι τομές Α-Α και Β-Β.

ρουμε επίσης: ένα ζευγάρι χρυσών συρμάτινων παιδικών ενωτίων, επτά ασημένια νομίσματα⁴³, οστέινο ζάρι, μικρό ασημένιο αλάβαστρο, σιδερένια στλεγγίδα, πλήθος από γυάλινες χάντρες. Ένας γυάλινος ατρακτόσχημος αμφορίσκος βρέθηκε στην επίχωση του τάφου, υψηλότερα από τις ταφές⁴⁴ (Πίν. 364 γ). Προφανώς ο τάφος 3 ανήκει στην τελευταία φάση χρήσης του χώρου. (Μ. Φ.)

Οικόπεδο Στ. Παπαντωνίου (Ο.Τ. 256)

Το οικόπεδο Στ. Παπαντωνίου βρίσκεται παραπλευρώς και προς Ν. του οικόπεδου Παπαθεοδω-

ράκη, όπου, ύστερα από άδεια της Υπηρεσίας μας, έχει ήδη ανεγερθεί οικοδομή με επιφανειακή θεμελίωση. Οι δύο ιδιοκτησίες βρίσκονται νοτιότερα των οικοπέδων Σοφίας Μαγκαφά και Στεφανάκη, τα οποία είχαν ερευνηθεί το 1985 και το 1987 αντίστοιχα⁴⁵.

Στο οικόπεδο Στ. Παπαντωνίου εντοπίστηκαν ταφικές κατασκευές μονάχα στη λωρίδα που εκτείνεται μπροστά από την επιφάνεια κάλυψης του οικοπέδου, όπου επρόκειτο να κατασκευαστεί ο βόθρος της οικοδομής. Επιπλέον, η έρευνα προεκτάθηκε ακόμα βορειότερα, στο χώρο που επρόκειτο να κατασκευαστεί ο βόθρος της οικοδομής Παπαθεοδωράκη. Στο επίμηκες σκάμμα μπροστά στο χώρο κάλυψης του οικοπέδου Στ. Παπαντωνίου και στην οικοδομή Παπαθεοδωράκη ερευνήθηκαν οχτώ κιβωτιόσχημοι τάφοι, δύο τάφοι - θάλαμοι, καθώς και πέντε θήκες κατά μήκος δύο τοίχων - περιβόλων (τοίχος Α και τοίχος Β), οι οποίοι τέμνονται κάθετα μεταξύ τους, κατά μήκος του τοίχου Α, μήκ. 16 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., είχαν κατασκευαστεί οι

43. Δύο από τα νομίσματα, που σώζονται σε καλή κατάσταση, χρονολογούνται το μεν Μ 71 στα 334-304 π.Χ. BMC, Greek Coins, Caria and Islands, πίν. XXXVII, αριθ. 7, 8, το δε Μ 51 στα 166-88 π.Χ., ό.π., πίν. XL, αριθ. 16.

44. Ο αμφορίσκος μπορεί να αποδοθεί στη μεσογειακή ομάδα 3 του Harden. D. Harden, Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum, I, London 1981, και ειδικότερα στη μάλλον σπάνια πέμπτη υποδιαίρεση των αμφορίσκων αυτής της ομάδας (ό.π., σ. 130), τα λίγα αγγεία της οποίας προέρχονται κυρίως από την Κύπρο, μέσα 2ου-ύστερος 1ος αι. π.Χ.).

45. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 601-603.

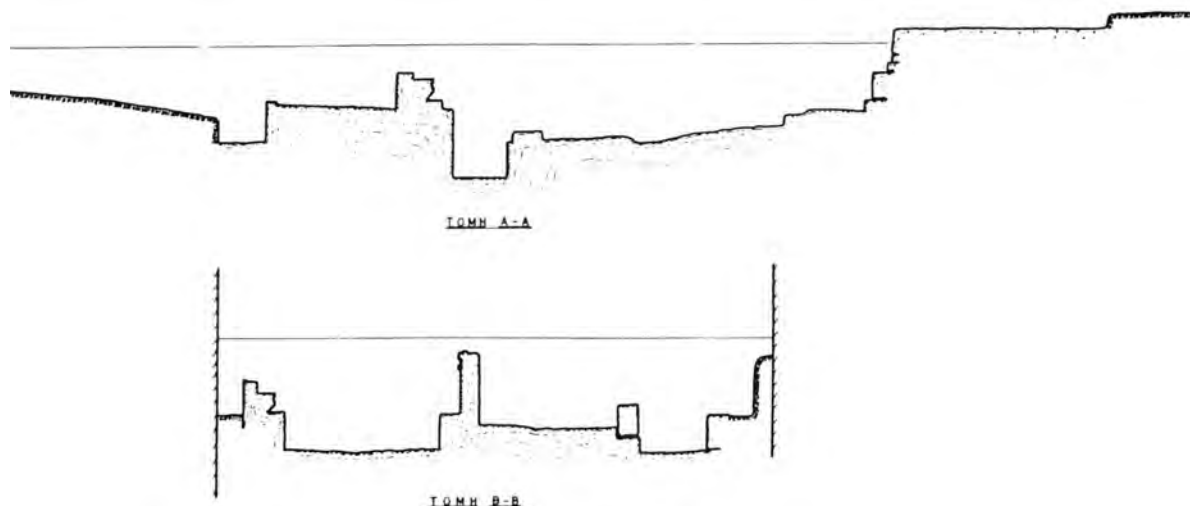
Σχέδ. 5. Ρόδος. Οικόπεδο Μαργ. Θεοδοσίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

οχτώ κιβωτιόσχημοι τάφοι με χτιστά τοιχώματα που συμπλήρωναν τις λαξεύσεις του σαθρού πωρόβραχου καθώς επίσης και δύο χτιστοί τάφοι - θάλαμοι με επίπεδη οροφή από μεγάλες πωροπλίνθους. Τα φτωχά ευρήματα των τάφων περιορίζονταν μονάχα σε ατρακτόσχημα μυροδοχεία που μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ακρίβεια γύρω στον 1ο αι. π.Χ. Οι πέντε θήκες, κατασκευασμένες με μονοκόμματος πώρινους ορθοστάτες, αποκαλύφθη-

καν κατά μήκος του τοίχου Β μήκ. 5 μ. περίπου, ο οποίος έτεμνε κάθετα τον τοίχο Α στο νότιο άκρο του. Εκτός από υπολείμματα καύσεων, αποσπασμένα οστά και μια σπασμένη οστεοθήκη, δεν περιείχαν κανένα άλλο εύρημα. (Ε. Κ.)

Οικόπεδο Αν. Καλογέρη (Ο.Τ. 256) (Σχέδ. 7)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο συνοικισμό παραπηματούχων της Αγίας Τριάδας επί της οδού Κων.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Οικόπεδο Μαργ. Θεοδοσίου. Οι τομές Α-Α και Β-Β.

Τσαλδάρη, νότια των οικοπέδων Παπαθεοδωράκη⁴⁶ και Σ. Καμπούρη⁴⁷ και αμέσως δυτικά του οικοπέδου Παπασταματίου⁴⁸. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου σε έκταση μήκους 9,60 (Β.-Ν.) και πλάτους 7,70 μ. (Α.-Δ.) βρέθηκε λατομημένος βράχος και πηγάδι κυκλικού σχήματος που είχε επαναχρησιμοποιηθεί στους νεότερους χρόνους.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρία συγκροτήματα τάφων. Το συγκρότημα Β στο κέντρο περίπου του οικοπέδου αποτελείται από δύο τάφους, οι οποίοι καταλαμβάνουν το βόρειο τμήμα ορθογωνίου λαξευτού χώρου, διαστ. 4,65 Β.-Ν. και 4,15 μ. Α.-Δ. Οι τάφοι ήταν κτιστοί θαλαμοειδείς, πιθανότατα με οριζόντια οροφή, η οποία όμως δεν διατηρείται. Οι εισοδοί τους, ανοίγονται στη νότια στενή πλευρά και κλείνονται με όρθια τοποθετημένες πωρόπλακες, από τις οποίες οι κατώτερες διατηρούντο στην αρχική τους θέση. Μπροστά από τους τάφους παραμένει ελεύθερος χώρος, πλ. 2,10 μ., που αποτελούσε ένα είδος προθάλαμου. Ο ανατολικότερος τάφος 13 είχε διαστάσεις: μήκ. 2,40, πλ. 1, σωζ. ύψ. 0,95-0,60 μ. Περιείχε τέσσερις σκελετούς, που συνοδεύονταν από δύο άβαφα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., ασημένιο νόμισμα και χάλκινο κάτο-

πτρο. Ο δεύτερος τάφος του συγκροτήματος (τάφος 11), διαστάσεων: μήκ. 2,24, πλ. 1,05, σωζ. ύψ. 0,67 μ. Περιείχε 18 σκελετούς τοποθετημένους σε επάλληλες σειρές. Τα κτερίσματα ήταν ελάχιστα: συγκεκριμένα στην ανώτερη σειρά σκελετών, βρέθηκε σιδερένια στλεγγίδα και στην κατώτερη τμήμα δεύτερης στλεγγίδας, σιδερένιο καρφί και χάλκινο νόμισμα, που χρονολογείται το 88-43 π.Χ.⁴⁹

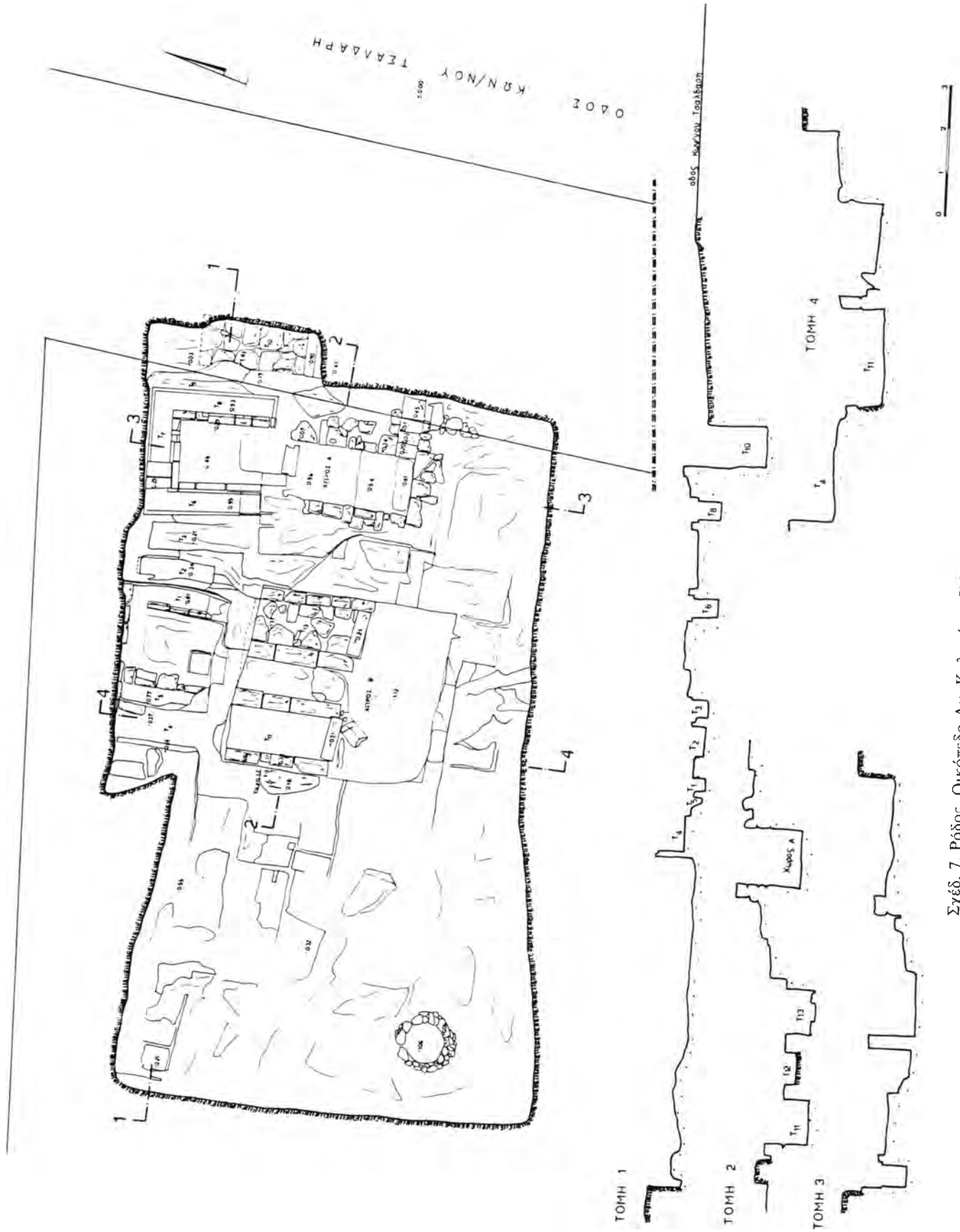
Τα δύο άλλα ταφικά συγκροτήματα, βρίσκονται στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, το ένα αμέσως δίπλα στο άλλο και έχουν την ίδια μορφή και ίσες περίπου διαστάσεις. Διατηρείται καλύτερα το ανατολικότερο συγκρότημα Δ (Πίν. 365 α). Αποτελείται από ένα κεντρικό ορθογώνιο χώρο, μήκ. 2,05 (Β.-Ν.) και πλ. 1,40-1,30 μ. (Α.-Δ.). Το δάπεδο του χώρου σχηματίζει ισοπεδωμένος και επιχρισμένος με κουρασάνι βράχος. Η είσοδος βρίσκεται στη νότια πλευρά, ενώ κατά μήκος των τριών άλλων πλευρών διατάσσονται πέντε τάφοι, που σχηματίζουν Π, ανοικτό προς την πλευρά της εισόδου. Στην ανατολική και δυτική πλευρά υπάρχουν δύο αλληλοεφαπτόμενοι τάφοι, ενώ στη βόρεια μόνον ένας. Οι τάφοι ήταν λαξευτοί στο βράχο, τα τοιχώματα όμως των τάφων, που πλαισιώνουν τον κεντρικό χώρο, ήταν κτιστά. Οι τάφοι είχαν μήκος 2,22-2,70, πλάτος 0,40 και βάθος 0,60-0,50 μ. Κατά μήκος των εσωτερικών τοιχωμάτων τους έφεραν

46. Ό.π., σ. 606.

47. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 322-323, Πίν. 161 α-β.

48. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 389-390.

49. BMC, ό.π., πίν. XLI, αριθ. 5.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Οικόπεδο Αν. Καλογέρι. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

πατούρες για τη στερέωση των καλυπτηρίων, τα θραύσματα των οποίων βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό τους. Στη θέση τους διατηρούντο ωστόσο τρεις καλυπτήριες, που στην πάνω οριζόντια πλευρά τους ήταν επιχρισμένες με κουρασάνι. Το στοιχείο αυτό αποτελεί ένδειξη ότι, οι τάφοι σφραγισμένοι με τις καλυπτήριες και επιχρισμένοι εξωτερικά με κουρασάνι, είχαν τη μορφή θρανίων, που διατάσσονται σε τρικλίνιο. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι τα τοιχώματα των δύο ακραίων τάφων του συγκροτήματος (Τφ.α και Τ3) υψώνονταν πάνω από το επίπεδο των καλυπτηρίων που σφράγιζαν τους άλλους τάφους. Φαίνεται επομένως πιθανόν ότι οι δύο τάφοι που βρίσκονται στις κάθετες κεραιές του τρικλινίου σχημάτιζαν δύο κλιμακωτά θρανία. Όλοι οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι. Η επίχυσή τους περιείχε οστά, όστρακα και μερικά λυχνάρια που χρονολογούνται τον 4ο και 5ο αι. μ.Χ. Σημαντικός αριθμός λυχναρίων και βαθύ πινάκιο με ερυθρό γάνωμα (4ος αι. μ.Χ.), βρέθηκαν επίσης στην επίχυση που αφαιρέθηκε αμέσως πάνω από το δάπεδο του κεντρικού χώρου.

Το συγκρότημα Δ επικοινωνούσε, μέσω της εισόδου του με ορθογώνιο χώρο Α. Ο χώρος Α ήταν λαξευτός στο κατώτερο τμήμα του και κτιστός στο ανώτερο και είχε μήκος από Β.-Ν. 2,95 και πλάτος Α.-Δ. 1,30 μ. Στη νοτιοανατολική του γωνία ανοίγεται δεύτερη είσοδος με λαξευτή κλίμακα από τέσσερις βαθμίδες. Η είσοδος της βόρειας πλευράς, με την οποία ο χώρος Α συνδέεται με το συγκρότημα Δ, κλείνεται με όρθια τοποθετημένη μεγάλη παρόπλακα, που φέρει πατούρες στις κατακόρυφες πλευρές της, οι οποίες προσαρμόζονταν σε αντίστοιχες πατούρες πάνω στα τοιχώματα της εισόδου. Σε μεταγενέστερη φάση η είσοδος αυτή κλείστηκε με πρόχειρο τοιχίο και έτσι ο χώρος Α απομονώθηκε από το συγκρότημα Δ. Τα ταφικά συγκροτήματα Γ και Δ φαίνεται ότι ήταν σε χρήση από τους ύστερους ρωμαϊκούς έως τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Τέλος ανατολικά του συγκροτήματος Δ, κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του, βρέθηκε ο θαλαμοειδής λαξευτός τάφος 10. Ο τάφος είχε μήκος από Β.-Ν. 2,46, πλάτος 1,15 και βάθος 1,70 μ. Από την οριζόντια οροφή του σώζεται μικρό μόνο τμήμα. Η είσοδος ανοίγεται στη νότια στενή πλευρά και κλείνεται με όρθια παρόπλακα. Το δάπεδό του σχηματίζει πλακόστρωση με ακανόνιστου σχήματος παρόπετρες. Ο τάφος ήταν συλημένος. Στο δάπεδό του βρέθηκε κάλυμμα οστεοθήκης και δύο άβαφα ατρακτόσχημα μυροδοχεία του β΄ μισού του 1ου αι. π.Χ. - α΄ μισό 1ου αι. μ.Χ. (Β. Π.)

Οδός Αγαθηνησίου (αγωγός ύδρευσης)

Κατά την εκσκαφή ορύγματος αγωγού ύδρευσης, στο βορειότερο ήμισυ της οδού Αγαθηνησίου στην περιοχή της Ανάληψης, περισυλλέχθηκαν από τις διαταραγμένες επιχώσεις σημαντικά ταφικά μέλη (κυρίως επιτύμβιοι βωμοί και βάσεις) που χρονολογούνται στο 2ο και 1ο αι. π.Χ. (αριθμοί καταγραφής Μουσείου Ρόδου Ε 3088 - Ε 3099). Επίσης, βρέθηκε μεγάλο κομμάτι υστεροελληνιστικού γλυπτού που διασώζει το κατώτερο τμήμα του σώματος ιματιοφόρου άνδρα που στηριζόταν σε τετράγωνο πεσό (Γ 1637). Μερικά από τα παραπάνω μέλη έφεραν επιγραφή και μνημονεύονται ιδιαίτερας:

Ε 3088. Ορθογώνια βάση από λάρτιο με διαμετρική ορθογώνια υποδοχή και έξεργη κυκλική στεφάνη στην άνω επιφάνεια όπου διασώζεται η επιγραφή:

ΧΑΡΜΩΚΛΕΟΥΣ

Β ΥΓΑΣ...

Ε 3095. Μαρμάρινος κυλινδρικός επιτύμβιος βωμός, ακόσμητος. Πάνω και κάτω περιχέλιωμα με κυμάτιο και φαρδιά πρόστυπη ταινία. Σώζεται η επιγραφή:

ΚΑΡΠΟΥ ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ

ΑΡΓΕΙΟΥ ΚΑΙ

ΕΙΣΙΔΩΡΑΣ ΚΑΡΠΟΥ

Ε 3098. Κυλινδρικός επιτύμβιος βωμός από λάρτιο λίθο με γιρλάντες και βουκράνια. Σώζεται η επιγραφή:

ΑΡΠΙΜΗΣ ΚΩΑΣ

(Ε. Κ.)

Οικόπεδο Γεωργίου Χαρτοφύλλη (Ο.Τ. 298)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή της Αγίας Τριάδας αμέσως βόρεια του οικοπέδου Μ. Σαρίκου⁵⁰, όπου σε ανασκαφή του 1984 είχαν ερευνηθεί λακκοειδείς τάφοι. Το μεγαλύτερο, ανατολικό τμήμα του οικοπέδου καταλάμβανε ο φυσικός βράχος με εμφανή ίχνη λατόμησης. Πέντε λακκοειδείς ορθογώνιοι τάφοι εντοπίστηκαν στο δυτικό τμήμα του. Οι τάφοι είναι λαξευμένοι στο βράχο, τα δε πλευρικά τους τοιχώματα στο ανώτερο τμήμα τους συμπληρώνονται με πέτρες. Οι δύο από αυτούς (τάφος 1 και 2) έσωζαν ορισμένες από τις καλυπτήριες πλάκες τους, έδωσαν δε και τα λιγοστά ευρήματα της ανασκαφής. Στον τάφο 1 βρέθηκαν δύο

50. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 321.

ελλιπείς κομματιασμένοι αμφορίσκοι, ενώ στον τάφο 2 επίσης δύο αμφορίσκοι και φιαλίδιο. Οι υπόλοιποι τάφοι δεν περιείχαν ευρήματα, εκτός από τον τάφο 4, στην επίχωση του οποίου βρέθηκε οξειδωμένο σιδερένιο δακτυλίδι. Υπολείμματα σκελετών δεν επισημάνθηκαν στους τάφους, εκτός από ορισμένα ίχνη καμένων οστών στον τάφο I. (Μ. Φ.)

Οικόπεδο Βασιλείου (Ο.Τ. 324)

Το οικόπεδο βρίσκεται νότια της οδού Κ. Υδραίων και του οικοπέδου Καρατζιά⁵¹ και έχει διαστάσεις 14,20 (Β.-Ν.) x 12,70 μ. (Α.-Δ.).

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν 10 συνολικά ελεύθερες ταφές (ταφές I - XIII) και σε επαφή με τη νότια πλευρά του οικοπέδου ένας πρόχειρα χτισμένος τάφος (τάφος I). Οι σκελετοί είχαν τοποθετηθεί είτε στο κοκκινόχωμα που καλύπτει επιφανειακά το οικόπεδο, είτε σε λάκκους (Ταφές XI, XII, XIII) ανοιγμένους στο επόμενο στρώμα της λατύπης.

Οι περισσότεροι σκελετοί δεν διατηρούνταν ακέραιοι γιατί πολλά οστά μετακινήθηκαν από το σκαπτικό μηχάνημα. Οι ταφές ήταν στην πλειονότητά τους ακτέριστες, με εξαίρεση τις XI, V, III, XIII, όπου το σκελετό συνόδευε μικρός αριθμός κτερισμάτων, όπως οξυπύθμενος αμφορίσκος, μυροδοχείο (τάφοι XIII, III), άβαφη πρόχους (ταφή), σιδερένια καρφιά (ταφή XI).

Ο τάφος I, είχε τη μορφή λάκκου, που τα τοιχώματά του σχημάτιζαν κάθετες λατομύσεις του βράχου και συμπληρώσεις με πρόχειρο χτίσιμο. Περιείχε λείψανα ενός σκελετού. Στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν μυροδοχεία, θραύσμα σιδερένιου εγχειριδίου και χάλκινο στέλεχος καρφιού. Οι ταφές χρονολογούνται, κυρίως από τα μυροδοχεία που έδωσαν ο τάφος I και η ταφή III, στο τέλος 4ου - α' μισό 3ου αι. π.Χ.

Κάτω από τις ταφές και το στρώμα της καθαρής λατύπης βρέθηκε ο φυσικός βράχος που είχε υποστεί εκτεταμένη λατόμηση, πριν βεβαίως ο χώρος χρησιμοποιηθεί για τους πρόχειρους ενταφιασμούς.

(Β. Π.)

Οδός Έμπωνας (οικόπεδο Μιχ. Παγκά) (Ο.Τ. 345, Κ.Μ. 593)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του οικοπέδου Τσακίριδη⁵², σε άμεση επαφή με αυτό.

Ακάλυπτοι χώροι, που έχουν μείνει άσκαφτοι, το χωρίζουν από τις ανασκαφές Γέροντα (1981) στα βόρεια και Γιάκρα (1982) στα δυτικά. Ερευνήθηκε τόσο ο οικοδομήσιμος χώρος όσο και οι ακάλυπτοι, 240 μ². συνολικά. Αποκαλύφθηκε έτσι ένα ακόμη τμήμα της εκτεταμένης ροδιακής νεκρόπολης των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Από τους 20 τάφους οι 16 είναι κιβωτιόσχημοι, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (12 προσανατολισμού Α.-Δ., 4 Β.-Ν.). Δύο είναι θαλαμωτοί και δύο κτιστοί, ο ένας πάνω από θάλαμο, ο άλλος, προχειρότερος, στο δυτικό άκρο λιθοσωρού που ίσως είναι υποθεμελίωση υπέργειας κατασκευής. Οι περισσότεροι βρέθηκαν συλημένοι. Βρέθηκαν ακόμη μεμονωμένες καύσεις και μία μεγάλη ταφική τάφος που χρησιμοποιήθηκε τόσο για ενταφιασμούς όσο και για την απόθεση τεφροδόχων αγγείων.

Πριν από την ανασκαφή χρησιμοποιήθηκε αυθαίρετα εκσκαφέας που προξένησε ζημιές, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα. Εκεί βρέθηκε σειρά έξι λαξευτών τάφων σε πυκνή διάταξη, με προσανατολισμό Α.-Δ., περίπου, ίσων διαστάσεων (2,30x0,90 μ.), με πλευρικά τοιχώματα που σώζονταν σε ύψος 0,35 μ. από το δάπεδο. Σε πέντε από τους τάφους βρέθηκαν ίχνη σκελετών και κτερίσματα, όπως χάλκινος καθρέφτης, δακτυλίδια και στλεγγίδες από σίδηρο. Ανατολικότερα τρεις ακόμη τάφοι με τον ίδιο προσανατολισμό καθώς και τέσσερις θήκες λαξευμένες στο βράχο, τρεις κυκλικές και μία ορθογώνια. Στην τελευταία βρέθηκε ανεπίγραφη οστεοθήκη από λάρτιο με αναποδογυρισμένο το αετωματικό της κάλυμμα (Ε 3122). Δυτικά της σειράς, εκτός από ένα τάφο αντίθετου προσανατολισμού στη βόρεια παρειά, δεν έγινε δυνατό να διαπιστωθεί αν υπήρχαν ταφές πριν από τη χρήση του εκσκαφέα. Λαξεύματα που σχηματίζουν γωνίες σε σημεία όπου σώζεται η επιφάνεια του βράχου μπορεί να ανήκουν σε τάφους, ίσως όμως να είναι ίχνη αρχαίας λατόμησης. Ένας λατομημένος χώρος αμέσως νότια της σειράς των τάφων, διαστ. 4x5 μ., δεν χρησιμοποιήθηκε για ταφές.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου, ακριβώς πάνω στη ρυμοτομική γραμμή της οδού Έμπωνας, αποκαλύφθηκε ταφική τάφος, μήκ. 5,50 και πλ. 0,54 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο σε βάθος 0,50 μ. και τα τοιχώματά της συμπληρώνονταν με κτιστούς τοίχους, πάχ. 0,75 μ., ανεξακρίβωτου ύψους. Καλυπτήριες δε βρέθηκαν. Το λάξευμα προεκτείνεται στη δυτική στενή πλευρά με τρεις λαξευτές θήκες, μία ορθογώνια και δύο κυκλικές, έτσι που το συνολικό μήκος της τάφρου φτάνει τα 8,30 μ. Στο ανατολικό και μεσαίο τμήμα της τάφρου βρέθηκαν τέσσερις σκελετοί σε επάλ-

51. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 391-392.

52. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 545.

ληλη διάταξη με πολλά ατρακτόσχημα μυροδοχεία ανάμεσά τους και προσωπικά αντικείμενα (περίεργα από υαλόμαζα και χάλκινα κοσμήματα, όπως και μικρή λάγυνος). Το δυτικό τμήμα της τάφρου και οι θήκες είχαν χρησιμοποιηθεί για την απόθεση καύσεων. Δέκα τεφροδόχα αγγεία (επτά υδρίες και τρεις κάλπες) είχαν συσσωρευθεί στην κυρίως τάφρο, στην ορθογώνια θήκη είχε αποθεθεί μία υδρία και δύο κάλπες, στις κυκλικές ανά μία κάλπη και υδρία (Πίν. 365 β).

Δύο υπόγειοι θάλαμοι στο κέντρο του οικοπέδου με προσανατολισμό Α.-Δ. και είσοδο από Δ., διαστ. 2x0,90x1,70 μ. βρέθηκαν συλημένοι. Οι θάλαμοι έχουν σκαφτεί στο μαλακότερο πέτρωμα που διαδέχεται βαθύτερα τον πωρόλιθο. Για την κατασκευή των τάφων είχε σκαφτεί προκαταρκτικά ένας τετράγωνος χώρος, διαστ. 2,50x2,50x1,50 μ., στα δυτικά τους, από τον οποίο άρχισε η εξόρυξη των θαλάμων. Σε συνέχεια του συμπαγούς τοιχώματος μεταξύ των δύο θαλάμων χτίστηκε κατόπιν διαχωριστικό τοιχάριο, έτσι που κάθε θάλαμος έχει το δικό του δρόμο.

Συλημένοι και διαταραγμένοι βρέθηκαν και οι τέσσερις λαξευτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που αποτελούν συστάδα δυτικά των θαλάμων και βόρεια του δυτικού τμήματος της τάφρου. Στην ανασκαφή τους βρέθηκαν πολλά μαρμαροκονιάματα (και αρχιτεκτονικά), που πρέπει να ανήκουν σε κατεστραμμένα υπέργεια ταφικά μνημεία. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα επιτυμβίων στηλών, από τα οποία συμπληρώθηκε επιτόπου η αετωματική στήλη Ε 3214, ύψ. 1,50, πλ. 0,40-0,43, πάχ. 0,15 μ., με επιγραφή στο μέσο του ύψους που αναφέρει το όνομα και την καταγωγή του νεκρού:

*MINNIΩΝΚΥΔΑΡΧΟΥ
ΤΛΩΙΟΣ*

Στον ίδιο τάφο βρέθηκε θραύσμα λεπτότερης στήλης (Ε 3213), που σε συνδυασμό με θραύσματα που βρέθηκαν εκτός τάφου κατά την πρώτη αποχωμάτωση δίνει το όνομα:

*ΔΑΜΩΣΙΜΥΛΙΝΟΥ
ΤΛΩΙΑ
MINNIΩΝΟΣΔΕΓΥΝΑ*

Η Τλως είναι σημαντική πόλη της Λυκίας στην κοιλάδα του Ξάνθου. Τα ονόματα είναι όλα γνωστά στη Ρόδο, ένας Κύδαρχος Μιννίωνος, ιεροποιός στην Κάμιρο αναφέρεται σε κατάλογο του 268 π.Χ. (Tit. Cam. 17, 14).

Σε άλλο τάφο βρέθηκε το κάτω τμήμα ενεπίγραφης στήλης (Ε 3206) καλυμμένης με πυκνό ίζημα, όπου διακρίνεται μέρος μόνο της επιγραφής:

*ΑΦΡΟ...ΑΕΓΓΕΝΗΣ
ΧΡΗΣΤΑΧΑΙΡΕ*

Αξιοσημείωτο είναι ότι σε βάση στήλης (Ε 3204) βρέθηκε το έμβολο αρκετά μικρότερης στήλης (Ε 3205) τοποθετημένο σε στρώση καθαρής χονδρόκοκκης άμμου και σφηνωμένο εκεί με μικρά αποτμήματα μαρμάρου. Ο τρόπος αυτός πρόχειρης στερέωσης παρατηρείται για πρώτη φορά. (Φ. Κ.)

16ο Δημοτικό Σχολείο

Το οικόπεδο βρίσκεται στη γωνία των οδών Κων. Υδραίου και Ιαλυσού, δυτικά του οικοπέδου Ζωγραφίδη - Διακογεωργίου⁵³ και βόρεια των οικοπέδων Γαλαντόμου⁵⁴ και Γιασιράνη⁵⁵.

Για να αποφευχθεί η μακρόχρονη λόγω της μεγάλης έκτασης του οικοπέδου ανασκαφική έρευνα, η οποία θα καθυστερούσε την ανέγερση και λειτουργία του σχολείου, η Εφορεία έδωσε άδεια οικοδόμησης με σύστημα γενικής κοιτόστρωσης. Η έρευνα περιορίστηκε σε έκταση πλάτους 4 έως 8 μ. κατά μήκος της βόρειας και δυτικής πλευράς του οικοπέδου, όπου οι σκαπτικές εργασίες ήταν απαραίτητες προκειμένου να θεμελιωθούν οι μανδρότοιχοι του προαυλίου.

Αποκαλύφθηκαν 40 συνολικά ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι, ανοιγμένοι στο παρθένο έδαφος, που στο τμήμα αυτό της νεκρόπολης δεν είναι ο συνηθισμένος πωρόδης βράχος, αλλά σκληρή ασπροπηλιά. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. ή ΒΔ.-ΝΑ. Το μήκος τους κυμαινόταν από 2,95-1,90 και το πλάτος από 0,96-0,60 μ.

Σώζονται οι περισσότεροι σε μικρό βάθος 1,53 μ. (μέγ.)-0,30 μ. (ελάχ.), γιατί το ανώτερο τμήμα τους καταστράφηκε από το σκαπτικό μηχάνημα. Ένδεκα τάφοι περιείχαν μόνο ένα ή δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους, ενώ τα περισσότερα αγγεία, συνολικά 15, έδωσε ο τάφος 8. Τα αγγεία του τάφου ήταν φιαλίδια με χείλη προς τα μέσα, πινάκια, δύο μυροδοχεία, ασκός guttus.

Χρονολογούνται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ., χαρακτηριστικά για τη χρονολόγηση είναι επίσης τα αγγεία των τάφων 3, 10, 34, 38 και 22.

Στους τάφους αυτούς βρέθηκαν μυροδοχεία, σταμνοειδείς πυξίδες, ροδιακοί σκύφοι, bol-sal, πρόχους κτλ. Μερικοί τάφοι περιείχαν επίσης θραύσματα σιδερένιων στλεγγίδων, χάλκινα ή σιδερένια καρφιά, χάλκινες βελόνες, ενώ στον τάφο 29 βρέθηκε σιδερένιο δακτυλίδι. Οι τάφοι χρονολογού-

53. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 607.

54. Ανασκαφή 1985.

55. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 324.

νται από το τελευταίο τέταρτο του 4ου έως το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. (Β. Π.)

Οικόπεδο Β. Κουντούρη (Ο.Τ. 364)

Το οικόπεδο Β. Κουντούρη βρίσκεται στην περιοχή του Ροδινίου και συνορεύει με την αρχαιολογική ζώνη, όπου σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του οικοπέδου βρίσκεται ο λεγόμενος τάφος των Πτολεμαίων και άλλα ορατά μνημειώδη ταφικά συγκροτήματα.

Η ανασκαφή, που άρχισε το 1985 και δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, αποκάλυψε μνημειώδες κτιστό ταφικό συγκρότημα, μήκ. 40 (Β.-Ν.) και πλ. 17 μ. (Α.-Δ.) (Πίν. 366 α). Το συγκρότημα περιβάλλεται στις τρεις πλευρές από κτιστό περίβολο, ενώ βόρεια περιορίζεται από κάθετα λαξευμένο μέτωπο βράχου. Η είσοδος γίνεται μέσω κλίμακας που βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου. Η παρουσία της σκάλας δείχνει ότι το συγκρότημα ήταν τουλάχιστον εν μέρει υπόγειο. Στο κέντρο του συγκροτήματος εκτείνεται μεγάλη εσωτερική αυλή, πλ. 9,80 μ. Κατά μήκος των πλευρών της διατάσσονται σε σειρά οι τάφοι του συγκροτήματος. Οι τάφοι της νότιας και ανατολικής πλευράς έχουν γενικά όμοια μεταξύ τους μορφή και ήταν πιθανότατα υπέργειοι θάλαμοι, αν και σήμερα λόγω της καταστροφής του ανωτέρου τμήματός τους, παρουσιάζουν τη μορφή κτιστών λακκοειδών. Η πρόσοψή τους, επιχρίεται με κονίαμα και τη βάση διατρέχουν από κάτω προς τα πάνω, χαμηλή βαθμίδα, ταινία και κυμάτιο. Οι δύο κεντρικοί τάφοι της νότιας πλευράς προεκτείνονται βορειότερα από τους υπόλοιπους τάφους της σειράς και δημιουργούν ορθογώνια προεξοχή προς την αυλή. Απέναντι από την προεξοχή και σε συμμετρική με αυτή διάταξη αποκαλύφθηκε στο επίπεδο του δαπέδου της αυλής ημικυκλικός τοίχος, χτισμένος με μεγάλες ορθογώνιες πωρόπετρες. Ο τοίχος συνεχίζεται σε μικρή απόσταση δυτικά και ανατολικά του ημικυκλίου με κατεύθυνση πλέον Α.-Δ., παράλληλη δηλαδή με την απέναντι από αυτόν σειρά τάφων.

Διαφορετική είναι η μορφή των τάφων που καταλαμβάνουν το νοτιότερο τμήμα της δυτικής πλευράς της αυλής. Όπως διαπιστώθηκε μετά από δοκιμαστική τομή, πρόκειται για σειρά υπόγειων θαλαμοειδών καμαροσκέπαστων τάφων. Από την υπέργεια ανωδομή τους διατηρείται μόνο χαμηλή βαθμίδα και πάνω από αυτή κυμάτιο. Η σειρά αυτή τάφων πρέπει να οικοδομήθηκε σε μεταγενέστερη φάση.

Κατά μήκος της πρόσοψης των τάφων βρέθηκαν πεσμένα πολυάριθμα θραύσματα αρχιτεκτονικών

μελών, όπως τμήματα από σφονδύλους κιώνων, γείσα κτλ. Ιδιαίτερα σημαντικά για την αποκατάσταση της μορφής του συγκροτήματος είναι μεγάλο τμήμα ιωνικού θριγκού με γεισηπόδες και κονσόλες, που ήταν πεσμένο στη νοτιοανατολική γωνία της αυλής και μικρό αέτωμα, που βρέθηκε μπροστά από τη σειρά των θαλαμοειδών τάφων.

Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη, όπως φανερώνει η θέση όπου βρέθηκαν πεσμένα, προέρχονται πιθανότατα από την πρόσοψη των τάφων, η οποία, όπως συμβαίνει με πολλά άλλα ροδιακά ταφικά συγκροτήματα, πρέπει να είχε αρχιτεκτονική διαμόρφωση. Σημαντικός αριθμός πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών βρέθηκε επίσης βόρεια της σειράς των θαλαμοειδών τάφων. Τα πιο χαρακτηριστικά είναι μικρό πώρινο αέτωμα, δύο τόξα και κορινθιακό κιονόκρανο. Κάτω από αυτά έχουν διακριθεί τοιχώματα ορθογώνιου χώρου, ίσως τάφου. Στο ίδιο σημείο βρέθηκε επίσης ανάγλυφη επιτύμβια στήλη με παράσταση έφιππου πολεμιστή. Δεξιά και αριστερά του εικονίζονται μία γυναικεία και μία ανδρική μορφή, ενώ στα πόδια του αλόγου ελίσσεται φίδι.

Αμέσως βόρεια του κτίσματος όπου τα πεσμένα αρχιτεκτονικά και σε απόσταση 1,60 μ. ανατολικά του δυτικού τοίχου του περιβόλου, βρέθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν. Είναι χτισμένος με ορθογώνιες πωροπλίνθους, σώζεται σε μήκος 15,60 και έχει πλάτος 0,55 μ. Στο βόρειο άκρο του διατηρήθηκε κατά χώραν το κατώτερο τμήμα αρράβδωτου δωρικού κίονα (Πίν. 366 β). Η παρουσία του κίονα μαρτυρεί ότι ο τοίχος αποτελεί στυλοβάτη δωρικής κιονοστοιχίας, η οποία εκτεινόταν κατά μήκος της βορειοδυτικής πλευράς της αυλής αλλά πιθανότατα και νοτιότερα, στο χώρο όπου μεταγενέστερα και αφού προηγήθηκε κατάργηση τμήματος της κιονοστοιχίας, οικοδομήθηκε η σειρά των θαλαμοειδών τάφων. Είναι δε πολύ πιθανό ότι συνέχεια του ίδιου στυλοβάτη αποτελεί ο ημικυκλικός τοίχος, απέναντι από τη νότια πτέρυγα, γιατί οι δύο τοίχοι έχουν την ίδια τοιχοδομία και βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο. Στην κιονοστοιχία της αυλής ανήκουν επίσης δύο δωρικά κιονόκρανα, που βρέθηκαν πεσμένα μέσα στα όρια του συγκροτήματος.

Στη νοτιοδυτική γωνία της αυλής βρέθηκε ορθογώνια δεξαμενή, διαστ. 1,65x1,65 και σωζ. ύψ. 0,55 μ., η οποία εσωτερικά επιχρίεται με κουρασάνι. Η σχεδόν σε επαφή με το στυλοβάτη θέση της φανερώνει ότι οικοδομήθηκε σε μεταγενέστερη φάση και πιθανότατα κατέστρεψε την προς Β. συνέχεια της κιονοστοιχίας. Σε επαφή με τη νοτιοανατολική πλευρά της δεξαμενής βρέθηκε ορθογώνιο κτιστό πηγάδι διαστάσεων 1,55x1,40 μ. Το πηγάδι καλύ-

πουν σε β' χρήση δύο ορθογώνιες παρόπετρες, στην κάτω πλευρά των οποίων διαμορφώνονται τετράγωνα και ρομβοειδή φατνώματα.

Σε επαφή με το κατακόρυφο μέτωπο βράχου, που περιορίζει από βόρεια το συγκρότημα, βρέθηκε στρώση (σωρός) από μικρές ακατέργαστες πέτρες. Μετά την αφαίρεσή τους αποκαλύφθηκαν λαξευμένες στο μέτωπο του βράχου έξι θήκες κλεισμένες με τις καλυπτήριές τους και μεγάλος θαλαμοειδής σπηλαιώδης τάφος, στον οποίο οδηγεί κτιστή κλίμακα. Ο τάφος έχει μήκος Α.-Δ. 9,95 και πλάτος Β.-Ν. 6,60 μ. Σε δύο σημεία του θαλάμου έχουν οικοδομηθεί κτιστοί πεσσοί, οι οποίοι στηρίζουν την οροφή και υποδιαιρούν τον τάφο σε τρία επί μέρους διαμερίσματα.

Από τους τάφους του συγκροτήματος έχουν μέχρι τώρα ερευνηθεί όλοι σχεδόν οι τάφοι της νότιας σειράς και οι τάφοι 11 και 13 από την ανατολική σειρά. Οι τάφοι ήταν συλημένοι, διατηρούνταν όμως σε όλους τμήματα των σκελετών, τους οποίους συνόδευαν ως κτερίσματα ατρακτόσχημα μυροδοχεία. Μερικοί τάφοι έδωσαν επίσης ασημένια νομίσματα. Στον τάφο 5 βρέθηκε χρυσό δακτυλίδι και φύλλα χρυσού στεφανιού. Στην ανώτερη επίχωση των τάφων 9 και 5 βρέθηκαν κορμός και κεφάλι από δύο διαφορετικά γυναικεία αγάλματα, καθώς και μικρότερα θραύσματα αγαλμάτων. Οι τάφοι της νότιας και ανατολικής πλευράς, οι οποίοι ανήκουν στην αρχική φάση του συγκροτήματος, χρονολογούνται από τις αρχές έως το τέλος του 2ου αι. π.Χ.

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίζεται και μετά την ολοκλήρωσή της θα δοθεί συμπληρωματική έκθεση. (Β. Π.)

Περιοχή Ροδινιού

Οδός Λονδίνου (οικόπεδο Ιλτέρ Καπουντανάκη) (Ο.Τ. 453) (Σχ.έδ. 8)

Το οικόπεδο της Ιλτέρ Καπουντανάκη βρίσκεται στο Ροδί, ανατολικά του δρόμου που οδηγεί στη Λίνδο, στην πλαγιά που η φυσική της κλίση συνεχίζεται μέχρι το Καναμάτ και τους Χαλκίτες. Το οικόπεδο έχει έκταση 834 μ². και καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου 453. Προς Β. συνορεύει με τη μικρή ιδιοκτησία του Κώστα Κωνσταντινίδη και προς Δ. με ιδιοκτησία του δημοσίου. Το οικόπεδο καταλήγει στα νότια σε απότομη και πυκνοφυτεμένη πλαγιά, η οποία κατηφορίζει μέχρι μια φυσική λεκάνη απορροής νερών, τώρα πλέον χωρισμένη σε ιδιοκτησίες και εν μέρει χτισμένη. Προς Α. το οικόπεδο χωρίζεται, σύμφωνα με το ισχύον ρυμοτομικό σχέδιο με προ-

βλεπόμενο πεζόδρομο από μια στενή λωρίδα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοδομικού τετραγώνου 453, η οποία αποσπάστηκε για να διαμορφωθεί σαν δημοτικός χώρος πρασίνου. Όλη η περιοχή με τις αιωνόβιες ελιές, τις αγραμιθιές, τα σχίνα και τις βαλανιδιές είναι ιδιαίτερης φυσικής ομορφιάς. Οι ανδηρωτές κατασκευές με «βασταούς» (αναλημματικούς τοίχους) χωρίζουν το οικόπεδο σε τρία επίπεδα διασώζοντας την αμφιθεατρική διαμόρφωση του αρχαίου τοπίου. Η ανασκαφική έρευνα (που περιορίστηκε κυρίως στο χαμηλότερο επίπεδο του οικοπέδου) αποκάλυψε τρεις τουλάχιστον δεξαμενές σε κλιμακωτή διάταξη που περιβάλλονται από φαρδιά θρανία, λαξευμένα στο φυσικό παρόβραχο (Πίν. 367 α). Οι δεξαμενές αυτές σχετίζονται ολοφάνερα με ευρύτερες υδρευτικές κατασκευές στην περιοχή, όπως, για παράδειγμα, το σπήλαιο με τη μνημειώδη λαξευμένη πρόσοψη και την κατωφερική σήραγγα που οδηγεί σε πηγή, γύρω στα 300 μ. δυτικότερα, εκτός του οικοπέδου⁵⁶. Οι κλιμακωτές δεξαμενές και τα θρανία ορίζονται από Β. και Δ. από μεγαλύτερο κάθετο λάξευμα πάνω στο οποίο εδραζόταν αναλημματική κατασκευή με μεγάλους πώρινους δόμους που τώρα πλέον είναι μισοκατεστραμμένη. Η αναλημματική αυτή κατασκευή γωνιάζει και συνεχίζεται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, όπου σύμφωνα με το ισχύον ρυμοτομικό, θα διαμορφωθεί πεζόδρομος και δημοτικός χώρος πρασίνου. Μια δεύτερη παράλληλη μνημειώδης αναλημματική κατασκευή διασχίζει το οικόπεδο από Β.-Ν. ορίζοντας από Δ. το δεύτερο (μεσαίο) επίπεδο.

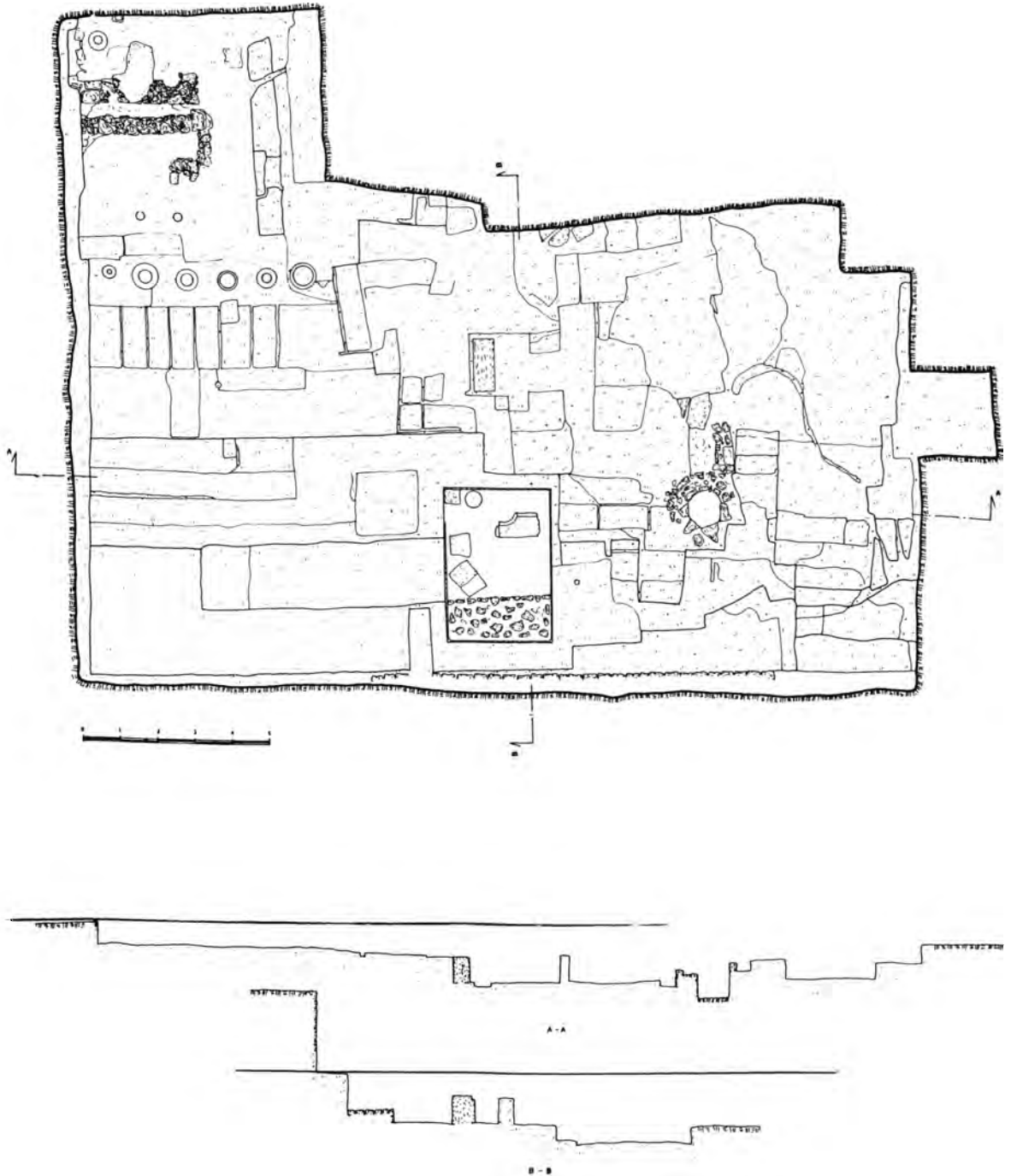
Οι αναλημματικές κατασκευές και τα κλιμακωτά λαξέυματα του οικοπέδου της Ιλτέρ Καπουντανάκη βρίσκονται σε άμεση γειτνίαση με εξαίρετο ορατό θολωτό μνημείο γειτονικής ιδιοκτησίας Π. και Γ. Σπανού, η έρευνα του οποίου ολοκληρώθηκε το Μάιο του 1989. (Ε. Κ.)

Οδός Λονδίνου (οικόπεδο Π. και Γ. Σπανού, Ο.Τ. 453) (Σχ.έδ. 9-10)

Το οικόπεδο Π. και Γ. Σπανού έχει έκταση 1.655,80 μ² και βρίσκεται στο κέντρο περίπου του Ο.Τ. 453.

Το οικόπεδο έχει σχήμα αντίστροφου Γ, δηλαδή, χωρίζεται και από το οικόπεδο Ιλτέρ Καπουντανάκη με τη μικρή ιδιοκτησία του Κώστα Κωνσταντινίδη. Η ορθή γωνία που σχηματίζει ο βραχίονας του αντίστροφου Γ περιβάλλει από Δ. και Β. το οι-

56. Cl. Rh. I, σ. 52, εικ. 33.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Οικόπεδο Ιλτέρ Καπουτανάκη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

κόπεδο των Ασβέστη - Λιάγκα, ενώ το βόρειο μακρόστενο τμήμα του οικοπέδου Σπανού (που αποτελεί το στέλεχος του αντίστροφου Γ) εκτείνεται

από Δ.-Α. σε τρία επίπεδα, μέχρι την οδό Λονδίνου απ' όπου γίνεται η πρόσβαση στην ιδιοκτησία. Στη μέση περίπου του οικοπέδου Σπανού όπου σχημα-

τίζεται το γώνιασμα του αντίστροφου Γ, στο δεύτερο επίπεδο, ήταν ορατή μια θολωτή κατασκευή μισογεμάτη με σκουπίδια που η καμάρα της προεξείχε γύρω στα 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Πριν από τους καθαρισμούς ήταν ήδη ορατά τα λείψανα τοιχοποιίας (με ενσωματωμένα κεραμίδια) πάνω από την καμάρα του θόλου όπου είχε διαμορφωθεί ισόπεδο δώμα που αποτελούσε δάπεδο για κάποια ανωδομή. Το τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου 453 από τη θολωτή κατασκευή του οικοπέδου Σπανού μέχρι την πυκνοφυτεμένη απότομη πλαγιά της νότιας παρυφής του διασώζει σ' ευρύτερο σύνολο αρχαίες διαμορφώσεις του τοπίου με αναλημματικούς τοίχους και κλιμακωτά επίπεδα. Τα διάσπαρτα ταφικά μέλη που βρέθηκαν σ' όλη την έκταση του χώρου δείχνουν τον ταφικό χαρακτήρα της χρήσης του. Επιπλέον, οι υδρευτικές εγκαταστάσεις που εντοπίστηκαν στο χαμηλότερο επίπεδο του οικοπέδου Ιλτέρ Καπουντανάκη καθώς και το υδραγωγείο Κάσδαγλη⁵⁷ δείχνουν την οργανωμένη αγροτική χρήση του παραπάνω χώρου.

Οι πρώτοι καθαρισμοί στο οικόπεδο Σπανού (που άρχισαν από το Δεκέμβριο 1987 και διήρκεσαν - με μακροχρόνιες διακοπές - μέχρι το Μάιο 1988) έδειξαν ότι λείψανα μεταγενέστερων κτισμάτων με αρχιτεκτονικό υλικό σε β' χρήση προεκτείνονταν δυτικότερα κι ανατολικότερα της θολωτής κατασκευής. Η συστηματική ανασκαφική έρευνα (η οποία άρχισε από τα μέσα Μαΐου 1988 και διήρκεσε - επίσης με μακροχρόνιες διακοπές - μέχρι την αρχή του επομένου Μαΐου 1989)⁵⁸ περιορίστηκε σε καθαρισμούς του μνημείου και των μεταγενεστέρων προεκτάσεών του, καθώς επίσης και σε δοκιμαστικές τομές στο βόρειο και νότιο τμήμα του οικοπέδου. Οι δοκιμαστικές τομές δε φανέρωσαν λείψανα αρχαιοτήτων εκτός από λατομείσεις του φυσικού πωρόβραχου στα βόρεια της θολωτής κατασκευής.

Το συνολικό μήκος του συγκροτήματος της θολωτής κατασκευής και των μεταγενεστέρων προσκτισμάτων της φτάνει τα 26,50 μ., ενώ το μέσο πλάτος του είναι 5 μ. περίπου (Πίν. 367 β). Από τα

δυτικά, η αρχή του συγκροτήματος ορίζεται από την απόληξη ενός αναλημματικού τοίχου, ο οποίος αποτελεί την προέκταση προς Β. του αναλημματικού τοίχου που όριζε από δυτικά το δεύτερο (μεσαιό) επίπεδο του οικοπέδου Ιλτέρ Καπουντανάκη. Το κατώτερο μέρος του παραπάνω αναλημματικού τοίχου είναι αρχαίο, ενώ το ψηλότερο μέρος του είναι νεότερος βασταός κατασκευασμένος με ξερολιθιά.

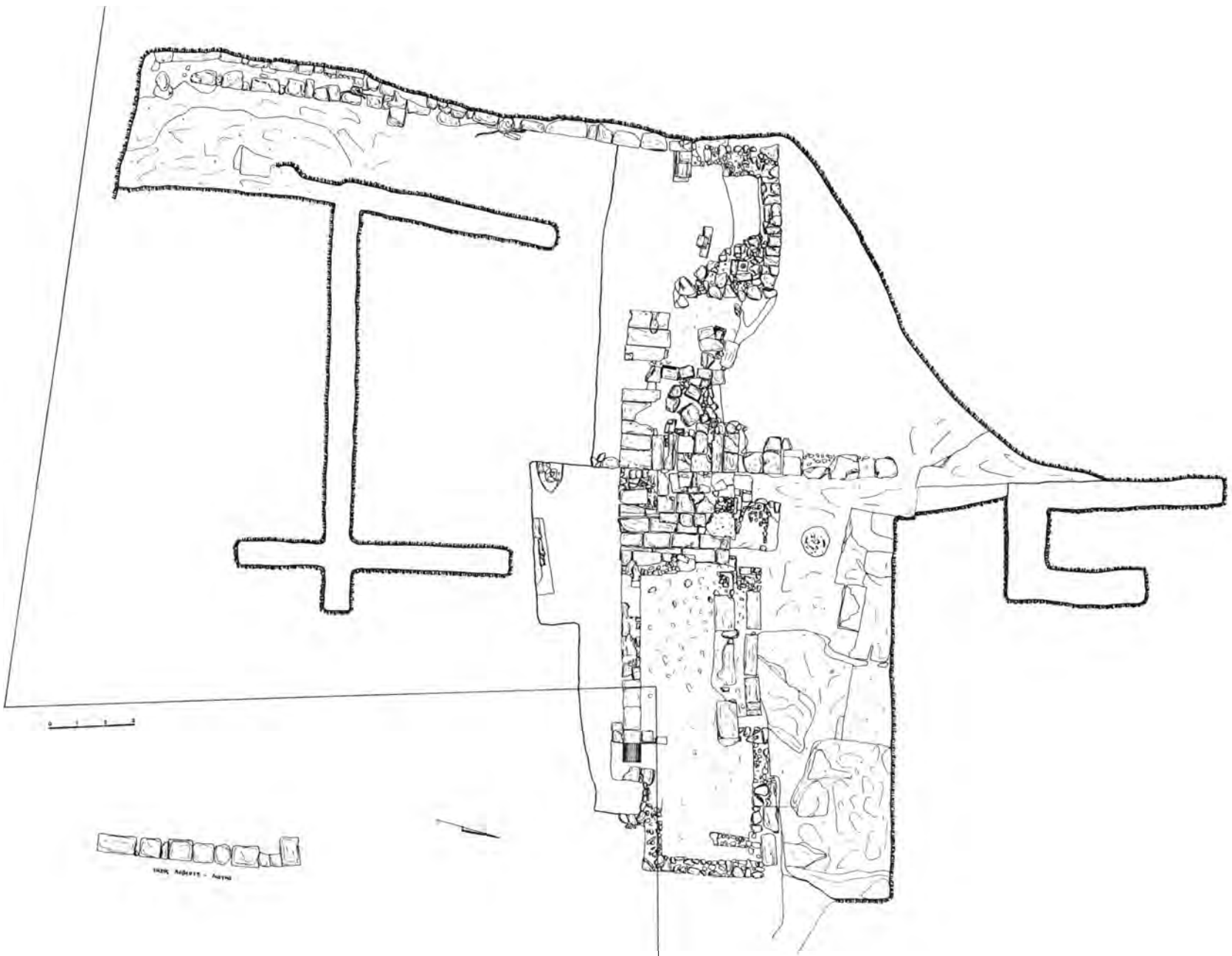
Η θολωτή κατασκευή βρίσκεται στη μέση του συνολικού μήκους του συγκροτήματος κι εδράζεται στο φυσικό πωρόβραχο που έχει καταφερική κλίση προς Α. Το τμήμα του πωρόβραχου που στεγάζεται από το θόλο έχει υποστεί λάξευση ώστε να πάρει τη μορφή ορθογώνιας ισόπεδης εκβάθυνσης (διαστ. 3x3 μ. περίπου και βάθ. 0,50 μ. περίπου από την αρχική επιφάνεια του φυσικού βράχου). Η πρόσβαση σ' αυτόν τον καμαροσκέπαστο ορθογώνιο χώρο γίνεται από το τοξωτό άνοιγμα της νότιας όψης όπου υπάρχει λαξευμένο σκαλοπάτι (Πίν. 368 α). Το βόρειο τοξωτό άνοιγμα της θολωτής κατασκευής είναι σχεδόν ολότελα φραγμένο από χώμα ανακατεμένο με υπολείμματα από μάζες ασβέστη, κεραμίδες και ακατέργαστες μικρές και μεγάλες πωρόπετρες. Η παραπάνω επίχωση προήλθε από το μπάζωμα και τις διαμορφώσεις του χώρου στα βόρεια του μεταγενέστερου κτίσματος που κατασκευάστηκε πάνω στο θόλο. Επίσης, η προέκταση της βόρειας όψης της θολωτής κατασκευής προς τ' ανατολικά είναι κρυμμένη πίσω από τρεις μεγάλες πωροπλίνθους (σε β' χρήση) τοποθετημένες στη σειρά πάνω σε παχύ στρώμα επίχωσης από καστανόχωμα μέχρι το ύψος της ισόπεδης διαμόρφωσης στην οροφή του θόλου.

Παρ'όλο που χωρίς το «ξήλωμα» μερικών πρόσθετων ή πεσμένων μελών είναι αδύνατο να ξεχωρίσουν οι αρχικές κατασκευές από τις μεταγενέστερες προσθήκες, μπορούμε ωστόσο να κάνουμε μερικές προκαταρκτικές παρατηρήσεις για τις φάσεις χρήσης του παραπάνω συγκροτήματος και για τη διαμόρφωση του ευρύτερου χώρου: Σε μια πρώιμη φάση επέμβασης στο χώρο (ίσως κατά την πρώιμη ή μέση ελληνιστική περίοδο) θα πρέπει να έγιναν οι πρώτες λατομείσεις στην περιοχή για την εξόρυξη οικοδομικού υλικού και οι οποίες θα είχαν συγχρόνως ως αποτέλεσμα την πρωταρχική διαμόρφωση των κλιμακωτών επιπέδων του τοπίου.

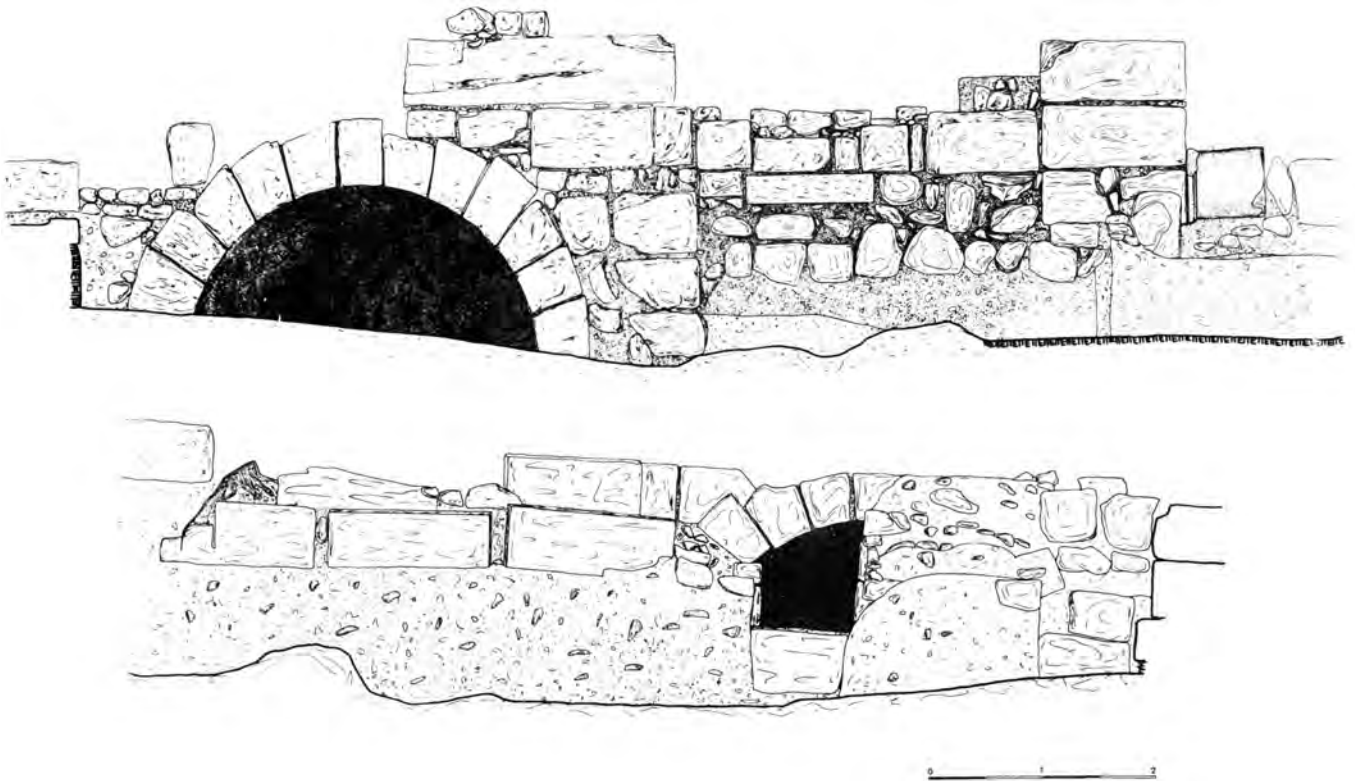
Σε μια δεύτερη φάση (πιθανότατα κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο) το τοπίο θα διαμορφώθηκε ευρύτερα σαν χώρος για ταφική χρήση και ταυτόχρονα σαν ειδυλλιακό μέρος περιπάτου και αναψυχής. Σ' αυτήν τη φάση κατασκευάστηκαν τα

57. Ό.π.

58. Το χρονικό της ανασκαφής του οικοπέδου Π. και Γ. Σπανού δίδεται μαζί με το χρονικό της ανασκαφής του οικοπέδου Ιλτέρ Καπουντανάκη, γιατί οι δύο ιδιοκτησίες βρίσκονται στο ίδιο σύγχρονο οικοδομικό τετράγωνο (Ο.Τ. 453) και αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα μιας ευρύτερης διαμόρφωσης που διασώζει τη φυσιογνωμία του αρχαίου τοπίου.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Οικόπεδο Π. και Γ. Σπανού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Οικόπεδο Π. και Γ. Σπανού. Βόρεια και νότια όψη της θολωτής κατασκευής.

αναλήμματα, μερικά από τα οποία έχουν μνημειώδη χαρακτήρα π.χ. το ανάλημμα στην ανατολική παρυφή της Δημοτικής Λωρίδας Πρασίνου (Πίν. 368 β) ή το ανάλημμα του οικοπέδου Ασβέστη -Λιάγκα (Πίν. 369 α), οι δεξαμενοειδείς και υδρευτικές εγκαταστάσεις καθώς και η θολωτή κατασκευή του οικοπέδου Σπανού που θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ανήκει πιθανότατα σε ταφικό μνημείο. Η μνημειώδης υπόστρωση - θεμελίωση που εκτείνεται στα δυτικά του θόλου και φαίνεται ότι αποτελεί ένα είδος στερεοβάτη για κάποια υπέργεια μνημειώδη ταφική κατασκευή πιθανότατα ανήκει επίσης στην παραπάνω φάση.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο (και μετά την ολοκληρωτική καταστροφή του οποιοδήποτε υπέργειου μνημειώδους ελληνοιστικού κτίσματος), η βόρεια και νότια πρόσοψη της θολωτής κατασκευής προεκτάθηκε προς Α. με χαρακτηριστική βυζαντινή τοιχοποιία (μεγάλες πλίνθοι με κεραμίδες ανάμεσά τους κι ενσωματωμένα αρχαία μέλη). Απομεινάρια από το παραπάνω είδος τοιχοποιίας ήταν ορατά στην οροφή του θόλου ήδη από την αρχή της ανασκαφικής έρευνας.

Σε μια πλίνθο στη νότια ορατή όψη της παραπάνω προέκτασης διασώζεται φτωχό λείψανο από τοιχογραφία (μέρος του ώμου μορφής;), ενώ κατά τον καθαρισμό του συγκροτήματος, εκτός από εφυαλωμένα βυζαντινά όστρακα που βρέθηκαν στις διαταραγμένες επιχώσεις, επισημάνθηκαν δύο ελεύθερες ταφές, η μία στα νότια και η δεύτερη στα δυτικά της θολωτής κατασκευής. Από τις ταφές, η μία ήταν κεραμοσκεπής. Κανένα κτέρισμα δε συνόδευε τους αποσαθρωμένους σκελετούς.

Μία τελευταία φάση χρήσης της θολωτής κατασκευής συνδέεται με την περίοδο της τουρκοκρατίας. Στην περίοδο αυτή ανήκουν πιθανότατα τα λείψανα θεμελίωσης ενός μονόχωρου κτίσματος στην ανατολική κεραία του συγκροτήματος. Επίσης, στην πάνω επιφάνεια της κάλυψης του θόλου επισημάνθηκαν φτωχά απομεινάρια από κυκλική εστία στρωμένη με κεραμίδες μαυρισμένες από τη φωτιά, ενώ κατά τους καθαρισμούς του συγκροτήματος είχαν κατά καιρούς περισυλλεχθεί μάζες ασβέστη, κομμάτια από βοτσαλωτό δάπεδο, τούρκικα όστρακα καθώς και ένα χάλκινο φθαρμένο τούρκικο νόμισμα. (Ε. Κ.)

ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΠΟΛΗΣ ΡΟΔΟΥ

Έργα ΔΕΥΑΡ

Οι εκσκαφές του ορύγματος του Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού έξω από τα όρια της σύγχρονης πόλης (που είχαν αρχίσει ήδη από το 1985) διακόπηκαν σε δύο σημεία όπου φανερώθηκαν σημαντικά ευρήματα: στα κτήματα Καζούλη και στο ακρωτήριο Βόδι, γύρω στα 700 μ. δυτικότερα από τις εγκαταστάσεις του Κέντρου Βιολογικού Καθαρισμού, όπου καταλήγει ο αγωγός⁵⁹.

Στα κτήματα Καζούλη η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε από το Μάρτιο μέχρι το Δεκέμβριο του 1986. Αποκαλύφθηκε τετράπλευρος χώρος ταφικού μνημείου, διαστ. 6x7,50 μ., λαξευμένος στο φυσικό παρόβραχο, όπου η πρόσβαση γινόταν με κλίμακα καθόδου λαξευμένη στη βόρεια πλευρά (Σχέδ. 11). Στη δυτική πλευρά του παραπάνω χώρου είχαν λαξευτεί τρεις θαλαμωτοί τάφοι, ενώ ένας τέταρτος διασωζόταν μισοκατεστραμμένος στη βόρεια πλευρά. Διάφορα λαξεύματα θηκών ή μικρότερων συρταρωτών τάφων ερευνήθηκαν στη νότια κι ανατολική πλευρά. Οι θαλαμωτοί τάφοι της δυτικής και βόρειας πλευράς (οι οποίοι ακόμα δεν έχουν ερευνηθεί) θα πρέπει να σχηματίζουν μνημειώδη πρόσοψη που θα επιστεφόταν με γείσα, όπως δείχνουν τα αρχιτεκτονικά μέλη που περισυλλέχθηκαν. Ιδιαίτερα σημαντικά, ωστόσο, ήταν τα επιτύμβια μέλη (βάσεις, βωμοί κ.ά.) που βρέθηκαν ριγμένα στον τετράπλευρο χώρο του μνημείου: οι ενδιαφέρουσες επιγραφές τους μας δίνουν πλούσιο προσωπογραφικό υλικό που αναφέρεται στην οικογένεια του *ΜΕΛΩΝΟΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΙΤΟΥ ΝΕΤΤΙΔΑ*, στην οποία πιθανότατα ανήκει το ταφικό μνημείο. Ο δήμος των Νεττιδών —Νετιδάν στη δωρική διάλεκτο— τοποθετείται γύρω από τις σημερινές κοινότητες Απολακκιά και Αρνίθα και περιλαμβάνονταν στην περιοχή της Λινδίας⁶⁰.

Κατά τις εκσκαφές του Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού στην περιοχή του ακρωτηρίου Βόδι, στις 23 Απριλίου 1986, φανερώθηκαν κομμάτια

γλυπτών σπαραγμένα από τη διέλευση του εκσκαφικού μηχανήματος, τα οποία ανήκαν σε μεγάλη ανάγλυφη σύνθεση σε τρεις πλάκες που το κατώτερο τμήμα της είχε παραμείνει αδιατάρακτο κατά χώραν. Η περιορισμένη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε έδειξε ότι η παραπάνω ανάγλυφη σύνθεση ήταν ενσωματωμένη (πιθανότατα σε β' χρήση) στο νοτιότερο από δύο παράλληλους μνημειώδεις αναλημματικούς τοίχους οι οποίοι σχηματίζουν ένα είδος διαδρόμου (ή εισόδου;) με κατεύθυνση από Δ.-Α. και συνεχίζονται μ' ελαφριά απόκλιση προς Β. κάτω από την άσκαφη επίχωση.

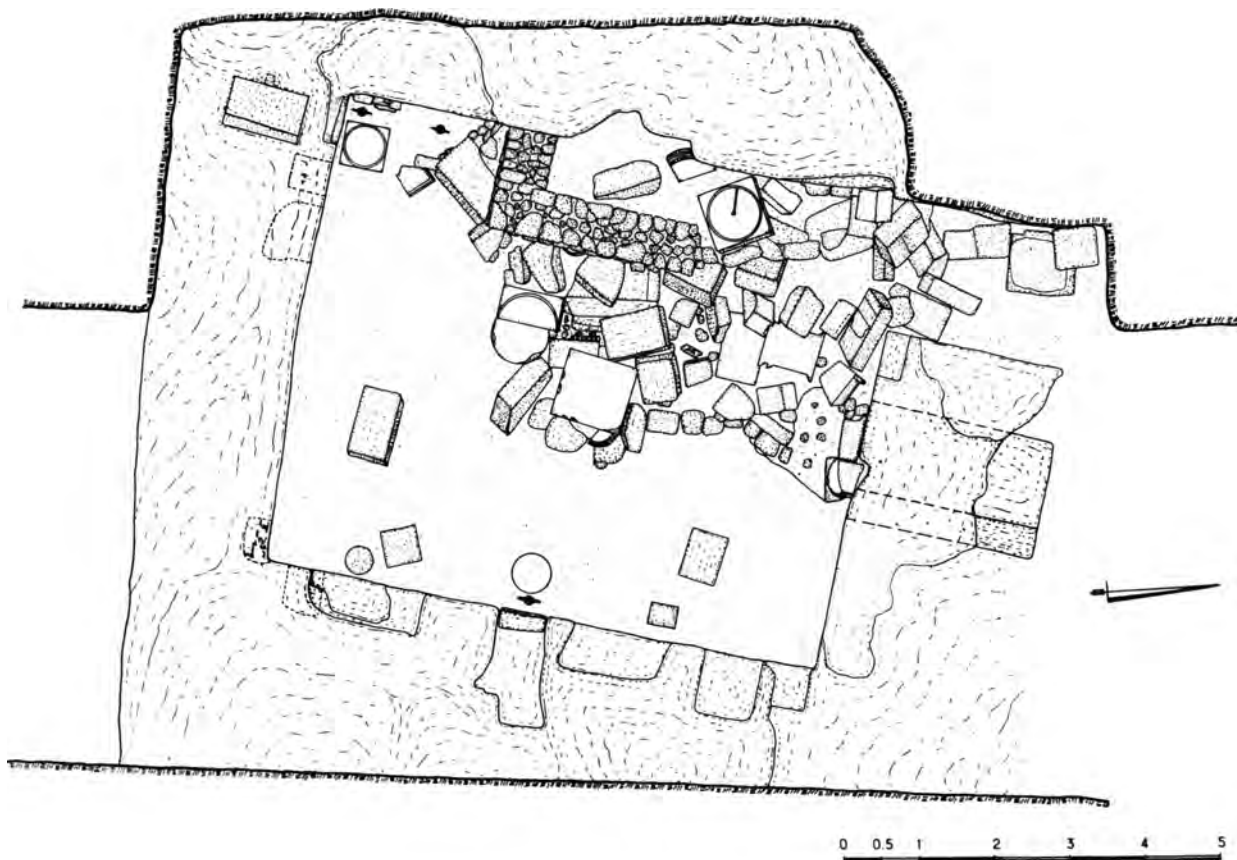
Η ανάγλυφη σύνθεση έχει δουλευτεί σε αλληπάλληλα επίπεδα βάθους, ενώ η κεντρική μορφή του ημίθεου ήρωα-πολεμιστή προβάλλεται μ' έξεργο ανάγλυφο να στέκεται κατ' ενώπιον παισιωμένη από δύο μικρότερες εφηβικές μορφές δούλων: Η δεξιά (ως προς το θεατή) μορφή είναι ένα νεαρό αγόρι με μακριά μαλλιά που κρατάει το δόρυ του πολεμιστή γέρνοντας το σώμα του στον κορμό ενός δέντρου όπου είναι τυλιγμένο ένα φίδι. Η αριστερή μορφή είναι ένας άλλος έφηβος ντυμένος με κοντό χιτώνα που με τα δύο του χέρια υψωμένα προσπαθεί να συγκρατήσει ένα άλογο από το χαλινάρι. Το κεφάλι του αλόγου δε σώζεται, το αριστερό μπροστινό του πόδι όμως ξεπροβάλλει μπροστά από το στήθος της εφηβικής μορφής. Το υπόλοιπο σώμα του αλόγου παριστάνεται μ' ελαφρό ανάγλυφο, σαν σιλουέτα, πίσω από την κεντρική μορφή του ήρωα-πολεμιστή. Ο ήρωας-πολεμιστής απλώνει το δεξί του χέρι σε μια προσπάθεια να κυριαρχήσει στην ορμή του αλόγου προς τα εμπρός. Με το αριστερό χέρι κρατάει από τη λαβή ξίφος μέσα στο θηκάρι. Φοράει χλαμύδα ριγμένη στους ώμους, που σχηματίζει μια σκληρή τριγωνική πτύχωση μπροστά στο στήθος, ενώ το απόπτυγμά της αναδιπλώνεται στον αριστερό βραχίονά του. Το ανώτερο τμήμα της σύνθεσης, το οποίο δε σώζεται, είχε δουλευτεί σε ξεχωριστή πλάκα όπου θα παριστανόταν το κεφάλι της κεντρικής μορφής, του αλόγου και πιθανότατα το φύλλωμα του δέντρου και το κεφάλι του φιδιού.

Ο χαρακτήρας της σύνθεσης είναι επιτύμβιος, όπως δείχνει το χθόνιο σύμβολο του φιδιού, με προεκτάσεις λατρευτικού αφηρωισμού της κεντρικής μορφής του πολεμιστή. Το έργο με τις αισθητές επιδράσεις των αναμνήσεων σκοπαδικών κεφαλών στην απόδοση των κεφαλιών των δύο εφηβικών μορφών μπορεί να χρονολογηθεί στον 1ο αι. π.Χ.⁶¹ (Πίν. 369 β).

Τρία περίπου χρόνια αργότερα, στις 3/10/1988, κατά την επίβλεψη των εργασιών για τη διέλευση

59. Μία πρώτη έκθεση για τα ευρήματα στα κτήματα Καζούλη και στο Βόδι δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Αρχαιολογία, 37 (Δεκ. 1990), σ. 52-54, όπου παρουσιάζεται μία συνολική εικόνα της ανασκαφικής δραστηριότητας καθώς και των προβλημάτων του αρχαιολογικού ελέγχου κατά την εκσκαφή του Κεντρικού Αποχετευτικού Αγωγού Ρόδου.

60. Ι. Παπαχριστοδούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, Αθήνα 1989, σ. 76.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Κάτοψη της ανασκαφής.

του αγωγού ανάμεσα από τους μνημειώδεις αναλημματικούς τοίχους, βρέθηκαν θαμμένα κάτω από όγκο μάζων στη δυτική απόληξη του βόρειου αναλημματικού τοίχου (και σ' απόσταση 10 μ. περίπου από τη θέση όπου βρέθηκε το τμήμα της υστεροελληνιστικής επιτύμβιας σύνθεσης) μεγάλη επιτύμβια στήλη των χρόνων του αυστηρού ρυθμού σε τρία κομμάτια. Σώζεται η παράσταση νεαρού άνδρα και μικρού εφήβου σε μια σκηνή τρυφεράς αλληγορίας που τη συμβολίζει η προσφορά ενός πετεινού από τον έφηβο στο νεαρό άνδρα (Πίν. 370 α). Από τη στήλη λείπει η επίστεψη, εκτός από ένα τμήμα στη δεξιά πλευρά όπου σώζεται η αρχή της διαμόρφωσής της που υποδεικνύει ότι θα

πρέπει να ήταν αετωματική. Η εύχρημη απόδοση του κεφαλιού του νεαρού άνδρα τοποθετεί χρονολογικά το έργο στο τέλος του α' ή στην αρχή του β' τέταρτου του 5ου αι. π.Χ., ενώ η φτωχή εναλλαγή των επιπέδων καθώς και η λιτότητα στην απόδοση των χειρών θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως αρχαϊσμοί ενός περιφερειακού (ροδιακού;) εργαστηρίου⁶².

(Ε. Κ.)

Ιαλυσός - Ιξιά

Πολλά νέα στοιχεία για την τοπογραφία της Ιαλυσού από τα προϊστορικά μέχρι τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια ήρθαν στο φως με την πολυάριθμη

61. Αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου Γ 1499. Η υστεροελληνιστική ανάγλυφη σύνθεση μελετάται για την πλήρη δημοσίευσή της από την υπογράφοσα.

62. Αριθ. Καταλ. Μουσείου Ρόδου Γ 1640. Η επιτύμβια στήλη μελετάται για την πλήρη δημοσίευσή της από την αρχαιολόγο Ε. Κανίνα.

ανασκαφική δραστηριότητα και την επαγρύπνηση της Εφορείας στις αυξημένες οικοδομικές εργασίες που παρατηρήθηκαν φέτος στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσού χάρις στην προθυμία, παρατηρητικότητα και ακούραστη επιμέλεια των ανασκαφικών συνεργείων της Ιαλυσού, με επικεφαλής τους αρχιτεχνίτες Πολυχρόνη Σπάρταλη, Λευτέρη Μπαλάκη και Σταύρο Κώττη, οι οποίοι παράλληλα με τις αυξημένες απαιτήσεις των ανασκαφών επιτήρησαν με άγρυπνο μάτι την περιοχή, ώστε να προληφθούν τυχόν καταστροφές αρχαίων από άγνοια ή σκόπιμες. Η ανασκαφή του οικοπέδου Βλαχούδη και του γηπέδου τένις του Ξενοδοχείου Καψή έγιναν από την έκτακτη αρχαιολόγο της Εφορείας Π. Νικολαΐδου, η οποία είχε αναλάβει για ένα διάστημα και την ανασκαφή του οικοπέδου Γιάννακα, ενώ η ανασκαφή του οικοπέδου Καζή-Γενικής Τεχνικής έγινε από τον αρχαιολόγο Α. Μαστραπά, ο οποίος είχε αναλάβει για ένα διάστημα την ανασκαφή του οικοπέδου Π. Χριστοδούλου. Ο αρχαιολόγος της Εφορείας Φ. Κωστομητσόπουλος είχε αναλάβει την ανασκαφή Αναστασάκη και συμμετείχε στις ανασκαφές των οικοπέδων Τσακίρη, Ιωαννίδη και Γιάννακα. Στην ανασκαφή του οικοπέδου Ιωαννίδη συμμετείχε από πλευράς 4ης Εφορείας η αρχαιολόγος Αγγ. Κατσιώτη.

Στην περιοχή του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού στα Τριάντα εντοπίστηκαν και ερευνηθήκαν 11 νέες θέσεις. Έγιναν έτσι γνωστά τα ανατολικά, βορειοανατολικά και βόρεια άκρα της πόλης (βόθρος οικοπέδου Πανταζή, οικοπέδου Τσαβαρή, οικοπέδου Ιωαννίδη, οικοπέδου Αδελφών Κώστα και οικοπέδου Π. Χριστοδούλου) ενώ με την έρευνα στο οικόπεδο Γαβριλιώτη αποκαλύφθηκαν οι δυτικές - βορειοδυτικές παρυφές της πόλης. Έξω από την πόλη και κοντά στην ακτογραμμή της εποχής του Χαλκού βρέθηκε ΥΜ Ι νεκροταφείο που εκτείνεται σε μια ζώνη μήκους 300 μ. στα βόρεια του οικισμού. Παράλληλα άρχισε η έρευνα σε τρεις ακόμη θέσεις του προϊστορικού οικισμού στα οικόπεδα Βεργωτή, Λιαμή και Αναστασάκη - Συνεταιρισμού των οποίων η ανασκαφή συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά. Στο οικόπεδο Λιαμή φάνηκε λιθόστρωτος ΥΜ ΙΑ δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν. Βρίσκεται στην αριστερή όχθη του μεγάλου ποταμού των Τριαντών, που είχε θεωρηθεί μέχρι πρόσφατα το δυτικό όριο του οικισμού, και μαζί με το οικόπεδο Αναστασάκη και το βόθρο Ξενικού πιστοποιεί για πρώτη φορά την προς Δ.-ΝΔ. επέκτασή του.

Μια νέα θέση με αρχιτεκτονικά λείψανα της μεσοχαλκής περιόδου, σύγχρονη με την εγκατάσταση

στον Προφήτη Ηλία Φιλερήμου⁶³, εντοπίστηκε στο βόθρο Τσακίρη - Μαρούκλα μόλις 250 μ. νότια του νοτιότερου γνωστού τμήματος της ΥΜ ΙΑ πόλης⁶⁴.

Με τη συστηματική παρακολούθηση των σκαμμάτων εντοπίστηκε θηραϊκή εκρηξιακή τέφρα σε επτά νέες θέσεις, δύο στα νοτιοανατολικά του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού, τέσσερις στα δυτικά του προς την περιοχή της Κρεμαστής και μία σε πολύ μεγαλύτερη απόσταση νοτιοανατολικά κοντά στην παραλία των Κολυμπίων.

Στις βορειοδυτικές πλαγιές του Φιλερήμου βρέθηκε κατά τη διάνοιξη αντιπυρικής ζώνης τμήμα υδρομαστευτικής στοάς. Στον 5ο αι. π.Χ. φαίνονται να ανήκουν μερικά από τα σποραδικά λείψανα του οικοπέδου Απ. Παρασκευά, ενώ λίγο δυτικότερα στα όρια των κοινοτήτων Ιαλυσού και Κρεμαστής βρέθηκε ελληνιστική κάλη.

Οικιστικά λείψανα της ελληνιστικής περιόδου πάνω από μνημειώδη κατασκευή της αρχαϊκής περιόδου, πιθανότατα ταφική, βρέθηκαν στο κτήμα Λαγού στην Κρεμαστή, κοντά στη θέση όπου, στο ομώνυμο κτήμα, οι Ιταλοί αρχαιολόγοι είχαν ανασκάψει σημαντικό τμήμα της νεκρόπολης⁶⁵.

Πολύ κοντά στη μεσοχαλκή εγκατάσταση βρέθηκε υστερορωμαϊκό παλαιοχριστιανικό κτίριο με μεταγενέστερους κεραμοσκεπείς τάφους. Στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκε και μυκηναϊκή κεραμική. Μεμονωμένος κεραμοσκεπής τάφος ερευνήθηκε και στον πυρήνα του σημερινού οικισμού. Στα παλαιοχριστιανικά χρόνια ανήκει και η μικρή βασιλική του οικοπέδου Ιωαννίδη, αμέσως ανατολικά του ΥΜ ΙΑ νεκροταφείου. Κοντά στη σημερινή παραλία στην ίδια περιοχή (ξενοδοχείο Ελίζαμπεθ) ερευνήθηκε μεγάλη συστάδα τάφων παλαιοχριστιανικής εποχής.

Σποραδικά λείψανα ελληνιστικών και μεταγενέστερων χρόνων βρέθηκαν στο οικόπεδο Βλαχούδη, σε χώρο του Ξενοδοχείου Καψή στη Φανερωμένη, μεταξύ Ιξιάς και πόλης Ρόδου αλλά και στην παραλιακή ζώνη της Ιαλυσού δυτικά της οδού Ιερού Λόχου στο οικόπεδο Μαριέττας Τελώνη.

Οικόπεδο Τσακίρη - Μαρούκλα

Βόθρος ανοίχτηκε στα βόρεια της οικοδομής

63. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 615.

64. Ό.π., σ. 614 (οικόπεδα Κ. Μπουρνή και Ν. Ξενάκη).

65. Cl. Rh. III, σ. 72-81.

Τσακίρη που βρίσκεται στην ΚΜ 676, 26,50 μ. δυτικά του οικοπέδου Γιάννακα και 235 μ. νότια από την ανασκαφή του οικοπέδου Ν. Ξενάκη, όπου είχε διαπιστωθεί το νοτιότερο γνωστό όριο του μινωικού οικισμού στην ΥΜ ΙΑ φάση του. Κατά τη διάνοιξη βόθρου, διαστ. 8,90x3,50 μ., εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι και ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και 1 μ. περίπου βαθύτερα λείψανα μεσοχαλκού οικισμού. Η οικοδομή είχε κτιστεί το 1978, όταν ακόμη δεν ασκούνταν έλεγχος στην περιοχή, ευτυχώς χωρίς υπόγειο.

Κεραμοσκεπείς τάφοι. Οι ταφές που ίσως αποτελούν τμήμα του νεκροταφείου που ερευνήθηκε στο οικοπέδο Γιάννακα ήταν τέσσερις σποραδικές ταφές σε παρόμοιους τάφους. Βρίσκονται σ' όλη την ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσίας και κατά συστάδες στην παραλιακή ζώνη του σύγχρονου οικισμού μέχρι την Κρεμαστή και τη Σορωνή⁶⁶.

Ταφή Α: Κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμός Β.ΒΑ-Ν.ΝΑ. Σκελετός ελλειπής, έσωζε μόνο τμήμα του δεξιού χεριού και μέρος των δύο μηρών. Ήταν τοποθετημένος σε κοίλη κεραμίδα που αποτελούσε τον πυθμένα του. Τα τοιχώματα αποτελούσαν πλάγια τοποθετημένες κεραμίδες και είχε για καλύπτρια μία επιμήκη κεραμίδα.

Ταφή Β: Εγχυτρισμός σε αμφορέα, προσανατολισμός Β.-Ν. με το στόμιο στα βόρεια. Ο αμφορέας, διαστ. 0,74x0,30 μ., σώζεται μέχρι το ύψος του ώμου με τις δύο κοντές λαβές του. Η ταφή οριζωνταν από ακατέργαστες πέτρες σε αραιή διάταξη. Στο εσωτερικό του αγγείου βρέθηκε παιδικός σκελετός.

Ταφή Γ: Κεραμοσκεπής τάφος, διαστ. 1,08x0,50 μ., προσανατολισμός Β.-Ν. Σκελετός ελλειπής· έσωζε το κρανίο με νεογιλούς οδόντες τοποθετημένο στα νότια και όλο τον υπόλοιπο σκελετό εκτός από τις κνήμες πάνω σε δύο κεραμίδες τοποθετημένες κατά μήκος. Τα πλάγια τοιχώματα αποτελούσαν οξυκόρυφα τοποθετημένες κεραμίδες, που σχημάτιζαν και την οροφή του τάφου. Η ταφή ήταν παιδική.

Ταφή Δ: Κεραμοσκεπής τάφος, διαστ. 1,60x0,54 μ., προσανατολισμός Β.-Ν. με μικρή απόκλιση προς ΒΑ. Σκελετός κατεστραμμένος από ρίζες που είχαν εισχωρήσει στον τάφο και τοποθετημένος σε μια μονοκόμματη κεραμίδα με το κρανίο ΝΔ. Οι

πλευρές του τάφου αποτελούνταν από οξυκόρυφα τοποθετημένες κεραμίδες και η οροφή καλύπτονταν από στενές κεραμίδες κατά το μήκος σε διπλή επίστρωση.

Όλες οι ταφές ήταν σε πυκνή διάταξη με προσανατολισμό Β.-Ν. και το κρανίο προς Ν. και εδράζονταν σε βάθος 1,30 μ. πάνω στο προϊστορικό στρώμα. Αμέσως κάτω από τις ταφές βρέθηκε ένα διαταραγμένο ΥΜ Ι και μεσοχαλκό στρώμα. Βαθύτερα ακολουθούσε το καθαρό μεσοχαλκό στρώμα αποτελούμενο από σκληρό χόμα με μικρά χαλίκια και πολλά όστρακα.

Προϊστορικά λείψανα. Κάτω από τις παραπάνω ταφές και σε βάθος 2 μ. περίπου, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων, χτισμένων από πλακοειδείς πέτρες και ακατέργαστους πωρόλιθους, που σχημάτιζαν τμήματα δωματίων ενός ή δύο ξεχωριστών σπιτιών με τμήματα των δαπέδων τους. Πρόκειται για το βορειότερο τμήμα ενός μεγάλου χώρου, έστω Α, πλ. 2,70 και αποκαλ. μήκ. 1,97-1,80 μ., που σώζει τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου, στο νοτιοδυτικότερο ορατό του άκρο, διαστ. 2,70x1,80-1,97 μ.

Οι τοίχοι είναι θεμελιωμένοι με κατηφορική κλίση προς Δ. Ο βόρειος τοίχος του χώρου Α έχει μήκος 2,80 εσωτερικό και 3,17 μ. εξωτερικό. Βόρεια και παράλληλα στον τοίχο αυτό βρίσκεται άλλος τοίχος, μήκ. 2,98 που στο δυτικότερο άκρο του σώζεται σε ύψος δύο δόμων. Μεταξύ του χώρου Α και του τελευταίου αυτού τοίχου βρέθηκε στρώση με πολλά θραύσματα αγγείων.

Κάτω από αυτά υπήρχε στρώμα, πάχ. 0,13-0,15 μ., με κατά τόπους καύση. Ο τοίχος παράλληλα και βόρεια στο δωμάτιο Α είναι ξηλωμένος στο ανατολικότερο άκρο του, αλλά στο δυτικό φαίνεται ότι γωνίαζε με τοίχο που βρίσκεται προς Β., έξω από τα όρια του σκάμματος. Σε απόσταση 0,90 μ. από το δυτικό άκρο του τοίχου αυτού διέρχεται ο εξωτερικός τοίχος δύο ξεχωριστών δωματίων του οποίου η ανατολική πλευρά απέχει 1,10-1,20 μ. από το χώρο Α. Ανάμεσα στους τοίχους σώζεται δάπεδο από τριμμένη πορσελάνη και κονίαμα, που αποδεικνύει την παρουσία ενός ανοίγματος-εισόδου στη θέση αυτή.

Ο ανατολικός αυτός τοίχος απέχει 1,14 και 1,20 μ. από το δυτικό τοίχο του χώρου Α, έχει μήκος 2,30 μ. και συνεχίζεται προς Β. (πέρα από τα όρια του σκάμματος), ενώ διακόπτεται προς Ν. Στα 0,77 μ. του από Β.-Ν. ορατού και αποκαλυφθέντος τμήματός του υπάρχει εγκάρσιος τοίχος που συνδέει τον ανατολικό τοίχο με έναν άλλο σχεδόν παράλληλό του, μήκ. 2,50 μ., σχηματίζοντας έτσι ένα στενόμακρο χώρο σπιτιού. Ο δυτικός τοίχος αυτού του χώρου στο νοτιότερο άκρο του γωνιάζει μ' ένα

66. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 282-283· 39 (1984): Χρονικά, σ. 326-327.

πολύ κατεστραμμένο τοίχο κατεύθυνσης Α.-Δ., που σώζεται εν μέρει σε μήκος 1,10 μ. Τα υπολείμματα όσων δάπεδων έχουν σωθεί δίνουν πολλά στοιχεία για τις χρήσεις των χώρων καθώς οι ίδιοι οι τοίχοι είναι πολύ αποσπασματικοί και κατεστραμμένοι. Έτσι γίνεται φανερό ότι θα υπήρχε ένα άνοιγμα στα ανατολικά του στενόμακρου χώρου όπου υπήρχε το τμήμα δαπέδου με επάλειψη πηλού ενώ φαίνεται ότι ο λεγόμενος χώρος Α θα ήταν προφανώς αυλή.

Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά λείψανα αποτελούν τη μοναδική μέχρι σήμερα μαρτυρία για τη μεσοχαλκή αρχιτεκτονική της Ρόδου. Η μέση εποχή του χαλκού είναι γνωστή από τη θέση του Προφήτη Ηλία στο Φιλέρημο⁶⁷.

Οικόπεδο Πανταζή

Το οικόπεδο ερευνήθηκε το 1987⁶⁸ και δεν είχαν διαπιστωθεί αρχιτεκτονικά λείψανα παρά μόνο στρώσεις με βότσαλα και όστρακα. Βρίσκεται στις παρυφές του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού. Βόθρος ανοίχτηκε στα ανατολικά της οικοδομής με διαστάσεις 16,40x2,73 μ. Σε βάθος μέχρι 2,70 μ. βρέθηκε καθαρός προσχωσιγενής ασπρόπηλος. Στα 2,70 μ. φάνηκε η επιφάνεια σκληρής στρώσης με πατημένο ασπρόπηλο, όστρακα και βότσαλα και διάσπαρτα κομμάτια κάρβουνου, πάνω από την οποία βρέθηκαν σποραδικά μινωικά όστρακα. Το σκληρό στρώμα είχε πάχος 0,30x0,50 μ. και περιείχε πολλά μινωικά όστρακα. Κάτω από το σκληρό αυτό στρώμα βρέθηκε χονδρόκοκκη άμμος με βότσαλα. Η στάθμη των υπογείων υδάτων το Μάιο του 1988 ήταν 3,70 μ.

Οικόπεδο Η. Τσαβαρή

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 623 Α στα βορειοδυτικά του Πύργου Παρασκευά⁶⁹ νοτιότερα από το οικόπεδο Πανταζή και περίπου 100 μ. βορειοανατολικά του οικοπέδου Θεοχάρη⁷⁰. Στην πε-

ριοχή ανατολικά-βορειοανατολικά του οικοπέδου δοκιμαστικές τομές σε πολλά άλλα οικόπεδα δεν έδωσαν καμμία μαρτυρία ότι ο οικισμός συνεχίζεται προς τα εκεί. Βρίσκεται επομένως κοντά στις ανατολικές παρυφές της προϊστορικής πόλης. Ο χώρος του οικοπέδου ερευνήθηκε συστηματικά με δοκιμαστικές τομές ανάμεσα και μέσα στα πέδιλα που είχε ανοίξει ο ιδιοκτήτης. Διαπιστώθηκε ουσιαστική διαφορά στη στρωματογραφία του οικοπέδου: Στο βόρειο τμήμα υπήρχε στρώμα πολύ πατημένης, σκληρής άμμου με βότσαλα σε βάθος 1,70-2 μ. από την επιφάνεια με ΥΜ ΙΒ- ΥΕ ΙΙΑ κεραμική. Ακολουθούσε στρώμα άμμου με βότσαλα και σποραδικά όστρακα ΥΜ ΙΑ (ύστερα) μέχρι βάθους 2,45 μ., όπου διαπιστώθηκε και μια πολύ λεπτή στρώση τέφρας, πάχ. 0,01-0,02 μ. Στη συνέχεια και μέχρι βάθους 2,90 μ. το στρώμα που περιείχε και λίγη άμμο έδωσε ύστερη ΥΜ ΙΑ κεραμική. Από τα 2,90-3 μ. υπήρχε στρώμα χονδρόκοκκης σκληρής άμμου με πρώιμη ΥΜ ΙΑ κεραμική. Στα 3,50 μ. βρέθηκε χονδρόκοκκη καθαρή άμμος.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όπου άλλαξε η στρωματογραφία, είχαμε από τα 0,60-1,08 μ. στρώμα ψιλής γκριζας άμμου χωρίς όστρακα και βότσαλα κάτω από στρώμα καθαρού ασπρόπηλου. Ακολουθούσε μέχρι 1,58 μ. ασπρόπηλος με άμμο και βότσαλα. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, όπου άλλαξε επίσης η στρωματογραφία, φάνηκε ένας τοίχος, πιθανότατα αναλημματικού χαρακτήρα, κατεύθυνσης Α.ΒΑ.-Ν.ΝΔ., μήκ. 2-2,10, πάχ. 0,75-0,90 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,50 μ. Ο τοίχος που βρέθηκε σε βάθος 2,59 μ. είναι χτισμένος από διαφορετικού υλικού μεγάλες πέτρες και άλλες μικρότερες ακατέργαστες. Πάνω και βόρεια από τον τοίχο σε βάθος 2,20-2,58 μ. η επίχωση περιείχε θραύσματα μόνωτων ημισφαιρικών κυπέλλων. Στη συνέχεια, πάντοτε βόρεια από τον τοίχο, η επίχωση αποτελείτο από χονδρόκοκκη άμμο, με χαλίκι και βότσαλα μέχρι τα 3,08 μ. Στα νότια όμως του τοίχου από 3,08-3,63 μ. ήταν ψιλή άμμος με ασπρόπηλο. Το θεμέλιο, ύψ. 0,70 μ., αποτελείται από μικρότερες πέτρες με βότσαλα και μια μάζα πηλού ανάμεσά τους.

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος για το βόθρο του κτιρίου Α.ΝΑ. της οικοδομής, διαστ. 7,65x3,15x 7,45x3,10 μ., βρέθηκε σε βάθος 3,28 μ. τοίχος κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 6,19, πάχ. 0,85-0,90 μ., που στο βορειοανατολικό ορατό του άκρο έχει υποστεί καταστροφή και οι πέτρες του έχουν κυλήσει προς Ν. Ο τοίχος εδράζεται σε στρώση άμμου με χαλίκια σε βάθος 4,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και έχει ύψος 0,80 μ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η στρωματογραφία του σκάμματος, όπου ξεχωρίζουν τρία

67. T. Marketou, New Evidence on the Topography and Site History of Prehistoric Ialysos, στον τόμο *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, σ. 27-28, 32. N. Coldstream, *The Phoenicians of Ialysos*, BICS 16 (1969), σ. 1-8. M. Benzi, Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis of Ialysos (Mt Philerimos), στον τόμο *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality* (έκδ. Σουηδικής Σχολής Αθηνών).

68. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 615-616.

69. Cl. Rh. X, σ. 48, πίν. 1.

70. ΑΔ 37 (1982): Μελέτες, σ. 139-187.

στρώματα, το βαθύτερο από τα οποία είναι ΥΜ ΙΑ. Η επίχωση της εξωτερικής παρειάς του τοίχου περιείχε στρώματα άμμου και χαλικιών, χαρακτηριστικό και της αντίστοιχης επίχωσης έξω από τη βόρεια παρειά του τμήματος του τοίχου που βρέθηκε εντός του οικοπέδου. Φαίνεται λοιπόν ότι πρόκειται τελικά για δύο τμήματα ενός τοίχου αναλημματικού χαρακτήρα. Έτσι το τμήμα εκείνο που βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου ερχόμενο από Ν.ΝΔ.-Β.ΒΑ. συναντούσε το τμήμα που αποκαλύφθηκε στο σκάμμα του βόθρου.

Οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 623 Ε, αμέσως βόρεια του οικοπέδου Η. Τσαβαρή, 150 μ. περίπου ανατολικά του οικοπέδου Αδελφών Κώστα και 110 μ. βορειοανατολικά του οικοπέδου Ι. Θεοχάρη, στην περιοχή του βορειοανατολικού άκρου της μηνικώς πόλης και του μυκηναϊκού οικισμού⁷¹.

Παλαιοχριστιανικά λείψανα. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε ένα συγκρότημα χώρων μιας παλαιοχριστιανικής εκκλησίας⁷².

Προϊστορικά λείψανα. Τα προϊστορικά λείψανα στο οικόπεδο Ιωαννίδη χωρίζονται σε δύο τομείς. Στον ανατολικό τομέα, που βρίσκεται στα βαθύτερα στρώματα της άμμου του χώρου δυτικά του χώρου με το μαρμαροθέτημα μέχρι τη νότια παρειά του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα ΥΜ Ι νεκροταφείου με επτά ελεύθερες ταφές, δύο κιβωτιόσχημους κτιστούς τάφους και ένα ταφικό πιθάρι. Ένα δεύτερο ταφικό πιθάρι εντοπίστηκε δυτικότερα στο νότιο τμήμα του δυτικού τομέα, όπου βρίσκονται λείψανα που ανήκουν στο νοτιότερο τμήμα του προϊστορικού οικισμού πολύ κοντά στις νότιες παρυφές του. Πρόκειται για τμήμα του ίδιου νεκροταφείου που εντοπίστηκε δυτικότερα στο οικόπεδο Αδελφών Κώστα.

Από τις επτά ελεύθερες συνεσταλμένες ταφές οι δύο είχαν το κρανίο προς Ν., δύο προς Α. και άλλες δύο προς Δ. Οι ταφές ήταν ακτέριστες, όπως και στην ανασκαφή Αδελφών Κώστα, εκτός από το σκελετό 2 όπου βρέθηκαν τρία οστέινα δισκοειδή αντικείμενα και το σκελετό 6 που φορούσε ένα χάλκινο δακτυλίδι στον παράμεσο του δεξιού χεριού και ένα επίσης χάλκινο περιβραχιόνιο στον αριστερό βραχίονα. Μία από τις ταφές με το κρα-

νίο στα Α.ΒΑ. (σκελετός 7) ήταν παιδική και εδράζονταν σε σκληρό στρώμα με βότσαλα (-3,87 μ.). Σε στρώμα με σποραδικά βότσαλα εδράζονταν και οι σκελετοί 4 και 5 που είχαν το κρανίο προς Ν. Στην περίπτωση του σκελετού 5, το στρώμα αποτελούνταν από μεγάλες κροκάλες, αλλά δεν υπήρχε κάτω από το κρανίο.

Ο ένας από τους δύο κτιστούς τάφους (Πίν. 370 β) είχε προσανατολισμό Α.ΝΑ.-Δ.ΒΔ. και διαστάσεις 0,55 στη δυτική στενή πλευρά, 0,70 στην ανατολική, μήκος 1,90 μ. με κλίση 10% από Α.-Δ. Ο τάφος είχε τοποθετηθεί μέσα σε στρώμα σκληρού παραβιασμένου ασπρόπηλου μεταξύ του ταφικού πίθου και του σκελετού 3. Είναι χτισμένος από όρθιες πλακοειδείς πέτρες και σκεπάζονταν με έξι καλυπτήριες πέτρες που τα μεταξύ τους κενά σφραγίζονταν με βότσαλα, μικρές ασβεστολιθικές πέτρες ή πωρόπετρες, περισσότερο στα κενά μεταξύ των καλυπτηρίων και των άκρων των όρθιων πλευρικών. Ο σκελετός, ακτέριστος, ήταν σε ύπτια θέση και το κρανίο προς Α.

Ο δεύτερος κτιστός τάφος ήταν παιδικός. Βρίσκονταν 0,55 μ. ανατολικά του μεγαλύτερου και ψηλότερα από αυτόν σε βάθος 3,28 μ. πάνω στη σκληρή στρώση αμμουδερού ασπρόπηλου. Είναι και αυτός χτισμένος με κάθετα τοποθετημένες πλακοειδείς πέτρες και καλύπτονταν από πέντε άλλες, με βότσαλα σφηνωμένα στα κενά ανάμεσά τους. Ο παιδικός σκελετός που διατηρούσε τους νεογιλούς οδόντες, ήταν σε ύπτια θέση με το κρανίο προς Ν. και ακουμπούσε σε δάπεδο με μικρά βότσαλα.

Η περίπτωση του σκελετού 5 ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τη χρονολόγηση του νεκροταφείου, που παρουσιάζει πολλά προβλήματα. Εδώ πάνω από το μεγαλύτερο μήκος του σκελετού είχε απομείνει τμήμα ενός τοίχου στο θεμέλιο του οποίου, βάθ. 3,40 μ., βρέθηκε ένα θραύσμα από χείλος ΥΕ ΠΙΑ2 κύλικας με παράλληλες γωνίες (FM 58). Κάτω από το επίπεδο έδρασης αυτού του τμήματος του τοίχου, που δηλώνει την παρουσία του εντελώς κατεστραμμένου από τα παλαιοχριστιανικά κτίρια μυκηναϊκού οικισμού, υπήρχε επίχωση ΥΜ ΙΑ κλειστού στρώματος με όστρακα μόνωτων ημισφαιρικών κυπέλλων, φιαλιδίων και ένα όστρακο με χελώνιο από κλειστό αγγείο με επίθετη λευκή ταινία. ΥΜ ΙΑ1 κεραμική βρέθηκε και κάτω από τους σκελετούς, καθώς και μία στρώση σε βάθος 3,80 μ., στα δυτικά του χώρου όπου ήταν συγκεντρωμένες οι συνεσταλμένες ταφές. Η ίδια κεραμική έφθανε μέχρι βάθους 4,20 μ.

Στα δυτικά των ταφών βρέθηκε ένας τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., σωζ. μήκ. 5,32, πάχ. 0,56 μ. και σε ύψος δύο δόμων. Ο τοίχος συνεχίζεται προς Ν.

71. Βλ. παραπάνω, σ. 612.

72. Βλ. σχετικά παρακάτω, σ. 660 κ.ε., ανασκαφή 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

εκτός του σκάμματος και είναι ξηλωμένος στο δυτικό άκρο. Τα στρώματα του σκληρού αμμουδερού ασπρόπηλου μέσα στον οποίο βρέθηκε ο τοίχος αυτός περιείχε ΥΜ ΙΑ κεραμική. Ίδια κεραμική βρέθηκε πάνω και κάτω από τους σκελετούς μέσα στην άμμο.

Ταφικός πίθος Ι: Βρέθηκε στα νότια και σχεδόν παράλληλα του μεγάλου κτιστού τάφου. Η ταφή είχε τοποθετηθεί μέσα σε ένα στραβοσημένο μέχρι υαλώσεως και παραμορφωμένο μεγάλο πιθάρι, ύψ. 1,04, μέγ. διάμ. 0,845 μ., με επίπεδη στενή υπερυψωμένη βάση, διάμ. 0,14 μ., ελλίπες σε μεγάλο τμήμα του ώμου του, του λαιμού και του χείλους. Το πιθάρι είχε ψηθεί μέχρι υαλώσεως στο χείλος, στο λαιμό και στον ώμο, όπου και είχε σκάσει κατά τόπους. Σε ένα σημείο του είχε δημιουργηθεί μία πολύ βαθιά αυλάκωση με ανώμαλη υαλωμένη επιφάνεια. Κοντά σ' αυτήν την περιοχή διακρίνονταν αποτυπώματα και υπολείμματα από χείλη καθώς και τμήματα της κάθετης ταινιωτής λαβής μόνωτων ημισφαιρικών κυπέλλων. Συνολικά κατ' αυτόν τον τρόπο είχαν κολλήσει επτά τμήματα από τέτοια κύπελλα. Τα υπολείμματα των μόνωτων ημισφαιρικών κυπέλλων δεν ήταν καμένα και είχαν καθαρό πηλό λευκού χρώματος, της κλίμακας Munsell: 10 YR, 8/12. Τα κύπελλα αποτελούν *terminus post quem* για την ταφή. Ο προσανατολισμός του πιθαριού ήταν Α.ΝΑ.-Β.ΒΔ., με το στόμιο στα Α.ΝΑ. Το κρανίο βρέθηκε κοντά στο στόμιο. Και εδώ ο σκελετός ήταν σε συνεσταλμένη στάση.

Το ταφικό πιθάρι όπως και ο μεγάλος κτιστός τάφος ήταν τοποθετημένα σε θέσεις που είχαν κόψει το σκληρό στρώμα του αμμουδερού ασπρόπηλου που σε ορισμένα σημεία ξεχώριζε πάνω από το στρώμα της άμμου. Σ' αυτό το στρώμα βρέθηκε και ο τοίχος που περιγράψαμε παραπάνω, που πρέπει να προϋπήρχε των ταφών. Έτσι ο τοίχος δεν εμπόδιζε σε τίποτα την επέκταση του νεκροταφείου προς Δ. Στο χώρο που ερευνήθηκε στα δυτικά του νεκροταφείου βρέθηκαν σποραδικά λείψανα που ανήκουν στο νότιο άκρο της πόλης των οποίων η έρευνα θα συνεχιστεί.

Οικόπεδο Αδελφών Κώστα

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 600, 150 μ. βορειοδυτικά του οικοπέδου Ιωαννίδη και στα βόρεια της ΚΜ 601, όπου είχαν γίνει οι πρώτες ιταλικές ανασκαφές στην περιοχή⁷³. Ερευνήθηκε το δυτικό

τμήμα του το οποίο χωρίστηκε με κάρναβο 5x5 μ. σε δύο τομείς, βόρειο και νότιο. Στο νότιο τμήμα ερευνήθηκαν εννέα τετράγωνα και στο βόρειο έγιναν τομές σε τμήματα 12 τετραγώνων που χαράχθηκαν σε επιμήκη έκταση 30x10 μ. (Α.-Δ.). Διαπιστώθηκε ότι το βόρειο τμήμα δεν είχε αρχαία, εκτός από φερτά όστρακα παραγμένης μινωικής και μυκηναϊκής κεραμικής που είχαν παρασυρθεί από τα νότια μαζί με προσχλωσιγενή αμμουδερό ασπρόπηλο και βότσαλα, σκεπάζοντας το παραλιακό αμμοχάλικο της εποχής του χαλκού. Η επιφάνεια του θεωρούμενου ως παραλιακού αμμοχάλικου παρουσιάζει διάφορους κυματισμούς και τα στρώματα άμμου, αμμοχάλικου, βοτσάλων και ψαμμόλιθου που μόλις αρχίζει να στερεοποιείται θα πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο ειδικής μελέτης.

Στο νότιο τμήμα διαπιστώθηκαν ελεύθερες συνεσταλμένες ταφές στην πιθανότητα παραλιακή άμμο της περιοχής που δεν απέχει πολύ από τον οικισμό. Στο νοτιότερο τμήμα του χώρου βρέθηκε τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Α.-Δ., μήκ. 3,75, πάχ. 0,70 μ., που ανήκει στο μυκηναϊκό οικισμό, μικρά λείψανα άλλων δύο τοίχων και στο δυτικότερο τμήμα δύο παράλληλοι ισχυροί τοίχοι, αναλημματικού χαρακτήρα, πάχ. 1,60 μ. ο δυτικότερος και 1,80 μ. ο ανατολικός που απέχουν 1,80 μ. μεταξύ τους.

Στα ερευνημένα τμήματα των τετραγώνων του νότιου τμήματος της ανασκαφής βρέθηκαν 31 ελεύθερες ταφές στην άμμο σε συνεσταλμένη στάση και τρεις σε ταφικούς πίθους. Από τις ελεύθερες ταφές οι περισσότερες σώζονται ακέραιες και είναι κατά το γενικό κανόνα του νεκροταφείου (με εξαίρεση αυτές των δύο κτιστών τάφων του οικ. Ιωαννίδη) συνεσταλμένες με τα πόδια λυγισμένα στην άρθρωση των γονάτων. Δύο από τους σκελετούς και ο μικρότερος και μοναδικός ακέραιος ταφικός πίθος, βρέθηκαν στα δυτικά του διπλού τοίχου. Ο τοίχος δεν θα πρέπει να θεωρηθεί όριο του νεκροταφείου, το οποίο φαίνεται ότι συνεχίζεται και δυτικότερα, κατά πάσα πιθανότητα και μέχρι το οικόπεδο Π. Χριστοδούλου.

Από τους σκελετούς σώζονται ακέραιοι οι 12. Από το σύνολο των ταφών οι 17 είχαν το κρανίο στα νότια και από αυτούς οι τέσσερις ήταν παιδικοί. Οι ταφικοί πίθοι δεν ακολουθούν αυστηρό προσανατολισμό. Έτσι ο Τ.Π. 2 είχε το κρανίο στα νότια, ο Τ.Π. 1 στα βόρεια και ο Τ.Π. 3 στα ανατολικά. Τα κρανία των δύο ταφικών πίθων των οποίων σώζονταν οι σκελετοί (Τ.Π. 1 και 2) βρίσκονται στα στόμια βόρεια και νότια αντίστοιχα και έτσι όπως ήταν αντικρουστά τα στόμια ήταν και τα κρανία των σκελετών. Οι δύο ταφικοί πίθοι βρίσκονται

73. Cl. Rh., ό.π., σ. 41-183.

ανατολικά της ομάδας ταφών των σκελετών 8-13 οι οποίοι ακουμπούσαν σε στρώμα με βότσαλα σε βάθος 2,67-2,78 μ. Οι πίθοι είχαν τοποθετηθεί στην άμμο σε βάθος 2,42-2,64 μ. Στα ανατολικά των ταφών αυτών βρέθηκε άλλη ομάδα σκελετών: σκελ. 18, 19, 21, 23, 24, 25, 26 σε βάθος 2,30-2,70 μ. πάνω σε άμμο.

Στο ίδιο τετράγωνο βαθύτερα και βορειοανατολικά της ομάδας αυτής βρέθηκε ταφή αλόγου. Ο σκελετός του αλόγου ήταν τοποθετημένος σε συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Β.-Ν. και το κρανίο στα νότια, είχε λυγισμένα τα πόδια και όλο το σώμα του στραμμένο προς τα δυτικά. Στα ανατολικά δίπλα του είχε τοποθετηθεί ανθρώπινος σκελετός (σκελ. 27) με τον ίδιο προσανατολισμό. Είναι φανερό ότι οι δύο σκελετοί είχαν τοποθετηθεί πλάι-πλάι και τα σώματά τους πρέπει να ακουμπούσαν. Η παρουσία του σκελετού ενός αλόγου σ' ένα τόσο φτωχό νεκροταφείο έφερε πολλούς προβληματισμούς, πολύ περισσότερο μάλιστα αφού το άλογο ήταν κανονικά θαμμένο όπως και ο σκελετός 27 και είχαν και οι δύο τοποθετηθεί πάνω σε σκληρό δάπεδο με βότσαλα, πάχ. 0,08-0,10 μ., σε βάθος 3,10 μ. με κλίση 10% προς Α. Με τις δύο αυτές ταφές σχετιζόταν ένας ακόμη σκελετός (σκελ. 23) και το κρανίο του παιδικού σκελετού 30 που δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί ολόκληρος.

Στα νότια αυτής της ομάδας ταφών και σε απόσταση 5 μ. από αυτές βρέθηκε ένα βουκράνιο με ένα μηριαίο και ένα κρανίο αιγοειδούς, υπολείμματα θυσιών. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Οικόπεδο Βεργωτή

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου Παπαεμμανουήλ-Χαλκιάκου⁷⁴ νότια των ιταλικών ανασκαφών⁷⁵. Έγιναν δοκιμαστικές τομές σ' όλη την έκταση του οικοπέδου και αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων της μυκηναϊκής και ΥΜ ΙΑ περιόδου και χαρακτηριστική των αντίστοιχων περιόδων κεραμική. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας.

Οικόπεδο Ν. Δουκάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία της συμβολής της οδού Ιερού Λόχου με τη Λεωφόρο Ρόδου-Παραδεισίου, στην ΚΜ 545, 100 μ. περίπου νότια του οικοπέδου Κ. Μάρκου⁷⁶, νοτιο-

δυτικά του οικοπέδου Παπαεμμανουήλ-Χαλκιάκου και νοτιοανατολικά του οικοπέδου Η. Λιαμή. Στα νότια και νοτιοανατολικά του βρίσκονται τα οικοπέδα Ν. Ξενάκη και Κ. Μπουρνή⁷⁷. Βρίσκεται στα δυτικά της σημερινής κοίτης του μεγάλου ποταμού των Τριαντών. Έτσι η ανασκαφή άρχισε με τις προδιαγραφές μιας κανονικής ανασκαφής και χαρακτηρίστηκε κίνναβος προσανατολισμού Β.-Ν.

Κατ' αρχήν ερευνηθήκαν δύο τετράγωνα, διαστάσεων 4x4 μ. Στο βορειότερο τμήμα βρέθηκε παχειά επίχωση αμμουδερού ασπρόπηλου μέχρι βάθους 4,50 μ. όπου άρχισαν να φαίνονται σποραδικά όστρακα ταραγμένης μυκηναϊκής και μινωικής επίχωσης. Σε βάθος 4,60 μ. φάνηκε έκταση με σποραδικά ποταμίσινα βότσαλα και μυκηναϊκά και ΥΜ Ι όστρακα. Σε βάθος 4,90 έως 5,10 μ. υπήρχε ΥΜ ΙΒ-ΙΑ κεραμική με κατά τόπους κάρβουνο και από εκεί μέχρι τα 5,30 μ. βρέθηκε αραιότατη ΥΜ ΙΑ πρώιμη κεραμική και η στάθμη του νερού.

Στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν λιγότερα όστρακα σε βάθος 4,80-5 μ. και στα 5,20-5,30 μ. το παρθένο έδαφος. Στη νότια στενή πλευρά του οικοπέδου σε βάθος 1,20-1,30 μ. υπάρχει τμήμα δρόμου κατεύθυνσης Α.-Δ. από χυτό υλικό με χρώμα, λάσπη, βότσαλα, άμμο, ασβέστη και κυρτή επιφάνεια στο μέσον του. Ο δρόμος ορατού πλάτους 2-2,20 μ. έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 23,80 μ. Το οδόστρωμα από το χυτό υλικό έχει πάχος 0,50-0,30-0,25-0,15 μ. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε σε βάθος 4,89 και 5,42 μ. κάτω από παχειά επίχωση προσχωσιγενούς ασπρόπηλου επιφάνεια με κλίση προς Ν. σ' έκταση 4x4 μ. με ταραγμένη επίχωση που περιείχε μεγάλο αριθμό οστράκων μυκηναϊκής και κυρίως ΥΜ Ι κεραμικής. Σε βάθος 3,72-4,22 μ. βρίσκεται το ΥΜ ΙΑ πρώιμο στρώμα και στα 6,11 μ. άμμος.

Οικόπεδο Η. Λιαμή (Πίν. 371 α)

Το οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Ιερού Λόχου στα δυτικά και απέναντι από το οικόπεδο Κ. Μάρκου⁷⁸, στα δυτικά της κοίτης μεγάλου ποταμού των Τριαντών, ο οποίος και είχε θεωρηθεί ως το δυτικότερο όριο του οικισμού. Με την πρώτη κιόλας τομή στο οικόπεδο Η. Λιαμή διαπιστώθηκε ότι ο προϊστορικός οικισμός συνεχίζεται και προς τα εδώ και επομένως καταλαμβάνει πολύ μεγαλύτερες διαστάσεις απ' όσο πιστεύαμε. Στο ανατολικότερο τμήμα

74. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614-615.

75. Cl. Rh. ό.π., σ. 41-183.

76. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 325-326.

77. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614.

78. ΑΔ 39, ό.π.

του οικοπέδου εντοπίστηκε ένας ΥΜ ΙΑ ύστερος λιθόστρωτος δρόμος κατεύθυνσης Β.-Ν. που κατηφορίζει προς τη μεριά της θάλασσας και είχε καλυφθεί με στρώμα ηφαιστειακής τέφρας σ' όλο του το αποκαλυφθέν μήκος. Στα δυτικά αυτού του δρόμου άρχισαν να αποκαλύπτονται λείψανα κτισμάτων που ανήκουν στα ΥΕ ΙΙΑ και τα ΥΜ ΙΑ χρόνια. Η έρευνα του οικοπέδου συνεχίζεται.

Οικόπεδο Π. Χριστοδούλου

Το οικόπεδο βρίσκεται 80 μ. περίπου από το οικόπεδο Κ. Μάρκου⁷⁹ και 130 μ. περίπου από το οικόπεδο Αδελφών Κώστα, 100 μ. ανατολικά του βορείου άκρου της ΚΜ 601⁸⁰, στα ανατολικά της όχθης του μεγάλου ποταμού των Τριαντών στην ΚΜ 556. Στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου (εμβαδού 2.130 μ².) ανοίχτηκαν πέντε μεγάλες δοκιμαστικές τομές πλάτους 3 και μήκους 10 μ. Οι τομές έφθαναν μέχρι τα 3 μ. όπου βρέθηκε καθαρή άμμος, χωρίς να βρεθούν όστρακα ή άλλα ίχνη αρχαίων.

Στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου ανοίχτηκε τομή αρχικών διαστάσεων 3,90x2,25 μ. όπου διαπιστώθηκε διαφορετική στρωματογραφία από αυτήν του βορείου τμήματος. Κάτω από το humus βρέθηκε ψιλή άμμος με χαλίκια και κάτω από αυτό στρώμα αμμουδερού ασπρόπηλου με χαλίκια πάχους 1,35 μ. Σε βάθος 3,15 μ. φάνηκε τοίχος κατεύθυνσης Ν.ΝΔ.-Β.ΒΑ. ορατού και σωζόμενου μήκους 1,10 και πάχους 0,40 μ. Στα δυτικά του τοίχου σε βάθος 3,25 μ. υπήρχε σκληρή πατημένη άμμος με μικρά βότσαλα πάνω από την οποία υπήρχε ΥΕ ΙΙ Α1 κεραμική. Στα ανατολικά του τοίχου από βάθος 3,15-3,50 μ. βρέθηκε στρώση ψιλής άμμου με μυκηναϊκή κεραμική. Η τομή αργότερα διευρύνθηκε προς Β. και Δ. και απέκτησε διαστάσεις 8,20x4,30 μ. Κοντά στο βορειότερο τμήμα της δυτικής παρειάς σε βάθος 2,60 μ. εμφανίστηκε λιθωσμός, διαστ. 0,70x0,60 μ. Στα 3 μ. κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του σκάμματος φάνηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 0,58, πάχ. 0,50 και σωζ. ύψ. 0,58 μ., που προχωρεί προς Β. εκτός του σκάμματος.

Στα Δ.ΝΔ. της τομής αυτής ανοίχτηκε μια άλλη Β.-Ν., διαστ. 2,90x1 μ. που μέχρι βάθους 1,60 μ. έδωσε στρώμα χαλικιών με άμμο, από τα 1,60-3 μ. νοτιομένη άμμο με μυκηναϊκά όστρακα και τμήμα ανθρώπινου σκελετού, ένδειξη για τη μέχρι εδώ επέ-

κταση του νεκροταφείου που εντοπίστηκε στα οικόπεδα Γ. Ιωαννίδη και Αδελφών Κώστα. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

Οικόπεδο Συνεταιρισμού (Α. Αναστασάκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της Λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου στην ΚΜ 524 στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Η. Λιαμή, Β.ΒΔ. του βόθρου Α. Ξενικού και ελάχιστα μέτρα ανατολικά του οικοπέδου Γ. Γαβριλιώτη. Στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου έγιναν δύο δοκιμαστικές τομές που έδωσαν ΥΜ ΙΑ όστρακα και αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου. Εκκρεμεί ευρύτερη ανασκαφική έρευνα που διακόπηκε γιατί οι ενδιαφερόμενοι δεν προτίθενται προς το παρόν να οικοδομήσουν.

Βόθρος οικοδομής Α. Ξενικού

Η οικοδομή Ξενικού βρίσκεται στη νότια πλευρά της Λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου και χτίστηκε το 1978 όταν ακόμη η Εφορεία δεν ασκούσε συστηματικό έλεγχο στην περιοχή. Το σκάμμα του βόθρου ανοίχτηκε στα βόρεια της οικοδομής μέχρι βάθους 3,65 μ. από το πεζοδρόμιο. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα βρέθηκαν κατεσπαρμένα στις παρειές σε βάθος 2,95-3,20 μ. Πρόκειται για λείψανα τοίχων κατεύθυνσης Α.-Δ. και Β.-Ν. που ανήκουν στην πρώτη ΥΜ ΙΑ περίοδο. Στην επίχωση της δυτικής παρειάς, όπου βρέθηκε το γέμισμα τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν. υπήρχε ένα μικρό άβαφο προχοϊδιο με επίπεδη βάση και σφαιρική κοιλιά, τρεις μυλόπετρες και μια ασβεστολιθική πλάκα. Μια άλλη πωρόπετρα, ύψ. 0,43 και πάχ. 0,07 μ., ίσως προέρχεται από ανώφλι. Στην παραπάνω επίχωση βρέθηκαν μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα και ένα όστρακο με χελώνιο. Στους τοίχους που βρίσκονται στη βόρεια μακριά πλευρά του σκάμματος σώζονται δάπεδα από μαρμαροκονίαμα με χαλικάκι και δύο κοιλότητες με το ίδιο υλικό ίσως για υποδοχή κιόνων. Κάτω από τα δάπεδα βρέθηκαν όστρακα μιας παλιότερης φάσης.

Οικόπεδο Γ. Γαβριλιώτη (Σχ έδ. 12-13)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της Λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου στην ΚΜ 544 Δ. του οικοπέδου Συνεταιρισμού - Αναστασάκη. Πρόκειται για το δυτικότερο σημείο όπου εντοπίζονται μέχρι τώρα ίχνη του οικισμού. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου ανοίχτηκε σκάμμα για την κατασκευή υπογείου σε απόσταση 17,60 μ. από την οικοδομική γραμμή. Αφού έγινε γενική εκσκαφή μέ-

79. Ό.π.

80. Cl. Rh., ό.π., σ. 41-183.

χρι βάθους 1,50 μ. από το επίπεδο επιφανείας, ανοίχτηκαν επτά πέδιλα μέχρι βάθους 2,40 μ.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του σκάμματος βρέθηκαν δύο λιθοσωροί. Ο ένας στη βορειοδυτική γωνία προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ. βρίσκεται σε βάθος 2,60-2,75 μ., εκτείνεται σε μήκος 3,10, έχει πλάτος 1,30 μ. και αποτελείται από αργούς πωρολίθους και σποραδικά ψαμμόλιθους. Ο άλλος, 0,80 μ. βορειοανατολικά του πρώτου, έχει σχήμα ακανόνιστο, μέγ. μήκ. 2,80 μ., σε κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι παχύτερος στο δυτικό του τμήμα (2 μ. περίπου). Στο νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος βρέθηκαν λείψανα πολύ κατεστραμμένων τοίχων σε βάθος 2,35-2,45 μ. και μάζα πηλού, επικλινές προς Β. δάπεδο με χαλικάκι και κάρβουνο σε βάθος 2,50 μ.

Όλα τα λείψανα εδράζονται στο παρθένο έδαφος. Είναι πολύ κατεστραμμένο και στο υπόλοιπο τμήμα δε βρέθηκαν άλλα ίχνη αρχαίων. Στην επίχωση πάνω από αυτά υπήρχε διαταραγμένη μυκηναϊκή, αλλά και ΥΜ Ι κεραμική.

ΗΦΑΙΣΤΕΙΑΚΗ ΤΕΦΡΑ ΕΚΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΟΥ ΜΙΝΩΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Οικόπεδο Λιαμή στη θέση Άγιος Γεώργιος στα Τριά- ντα

Το οικόπεδο εμβαδού 879,27 μ². βρίσκεται στην ΚΜ 742 στα βορειοανατολικά του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού. Η γενική εκσκαφή έφθασε μέχρι βάθους 2,50 μ. Σε βάθος 1,50 μ. στα δυτικά και 1,70 μ. στα ανατολικά από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας που κατηφόριζε προς Α. Στο δυτικό και νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου είχε πάχος 0,50 μ. Πάνω από την τέφρα υπήρχε καθαρός ασπρόπηλος που συνεχίζονταν και κάτω από αυτή σε πάχος 0,50-0,70 μ. Περιείχε λιγοστά όστρακα άωτων κωνικών κυπέλλων και άβαφων χρηστικών. Το στρώμα της τέφρας σβύνει προς Ν. έχοντας πάχος 0,18-0,05 μ.

Πισίνα Στ. Τζιωρτζή

Στο χώρο της πισίνας, διαστ. 7,20x13,50 μ., σε μεγάλη απόσταση Α.ΝΑ. του προϊστορικού οικισμού, έγινε επικλινής εκσκαφή μέχρι βάθους 2,87 μ. Κάτω από στρώμα καθαρού ασπρόπηλου βρέθηκε λεπτό στρώμα ηφαιστειακής τέφρας, πάχ. 0,05 μ. ανάμεικτο με ασπρόπηλο, βότσαλα και σποραδικά όστρακα. Σ' ένα σημείο η τέφρα διακόπεται από ερείπια σύγχρονου ορθογώνιου κτίσματος, διαστ. 1x1,75 μ., πιθανότατα μαγγανοπήγαδου. Η ηφαιστειακή τέφρα έχει πέσει σε στρώμα ασπρόπηλου που βρίσκεται πάνω σε στρώση άμμου με βό-

τσαλα και τριμμένη πωρόπετρα. Κάτω από αυτό και μέχρι βάθους 0,60 μ. από την επιφάνεια της ηφαιστειακής τέφρας βρέθηκαν λιγοστά ΥΜ ΙΑ όστρακα μέσα σε υγρή άμμο. Μέσα και κάτω από την τέφρα βρέθηκαν όστρακα άωτων κωνικών κυπέλλων και λιγοστά άβαφων χρηστικών.

Βόθρος οικοπέδου Καρανικόλα

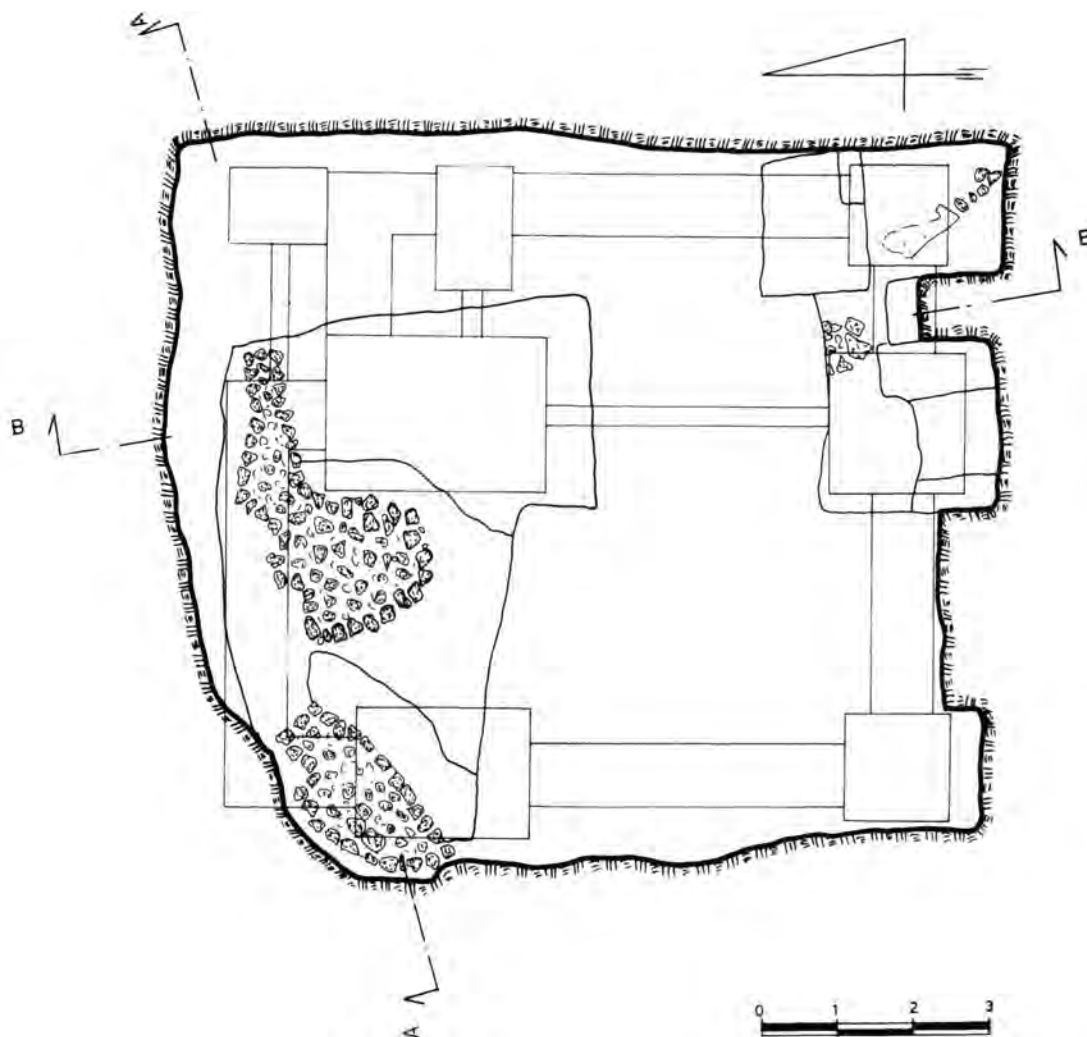
Το σκάμμα του βόθρου, στην ΚΜ 41, στα δυτικά του προϊστορικού οικισμού (περιοχή Ξενοδοχείου Ηλέκτρα), διαστ. 3,80x5,30 μ., ανοίχτηκε μέχρι βάθους 3 μ., στα νοτιοδυτικά του οικοδομήσιμου χώρου, όπου είχαν ανοιχτεί αβαθή πέδιλα με καθαρό προσχωσιγενή ασπρόπηλο. Σ' όλες τις παρειές, εκτός από ένα τμήμα στη νοτιοδυτική γωνία, όπου υπήρχε ο καθαρός ασπρόπηλος, βρέθηκε στρώμα καθαρής ηφαιστειακής τέφρας σε βάθος 2,30-2,50 μ., πάχ. 0,10-0,20 μ. Πάνω από την καθαρή τέφρα υπήρχε στρώμα πάχους 0,05-0,10 μ. με τέφρα αναμειγμένη με ασπρόπηλο. Κάτω από την τέφρα υπήρχε αμμουδερός ασπρόπηλος, όπου δε βρέθηκαν όστρακα.

Βόθρος οικοπέδου Γεωργίου

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 308 Β γαιών Τριαντών στην περιοχή του Ξενοδοχείου Ηλέκτρα κοντά στο προηγούμενο. Στον οικοδομήσιμο χώρο ανοίχτηκαν αβαθή πέδιλα χωρίς να βρεθούν ίχνη αρχαίων. Το σκάμμα του βόθρου ανοίχτηκε στα Ν.ΝΔ. της οικοδομής σε διαστάσεις 5,20x3,20 μ. Στρώμα ηφαιστειακής τέφρας διαπιστώθηκε στη νότια και δυτική παρειά του σκάμματος. Στη νότια παρειά η επιφάνεια του καθαρού στρώματος τέφρας φάνηκε σε βάθος 1,57-1,65 μ., πάχους 0,84-0,20 μ. που σβύνει σε πάχος 0,06 μ. Κάτω από την τέφρα υπήρχε αμμουδερός ασπρόπηλος με ένα όστρακο και βαθύτερα δεύτερο στρώμα καθαρής τέφρας πάχους 0,03-0,10 μ. Στη δυτική παρειά το στρώμα της τέφρας είχε πάχος 0,10-0,16 μ. και πάνω από αυτό υπήρχε τέφρα αναμειγμένη με ασπρόπηλο. Στις άλλες δύο παρειές υπήρχαν αλληπάλληλα στρώματα χαλικιών και άμμου κάτω από τον προσχωσιγενή ασπρόπηλο που είχε καλύψει και το στρώμα της τέφρας, γεγονός που ενισχύει την άποψη για το πέρασμα ποταμού και ερμηνεύει την ύπαρξη δύο στρωμάτων τέφρας στη νότια παρειά.

Βόθρος οικοδομής Αρ. Τζώρη

Η οικοδομή βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου στην ΚΜ 21γ γαιών Κρεμαστής, δυτικά του Μύλου Κουφού, νο-

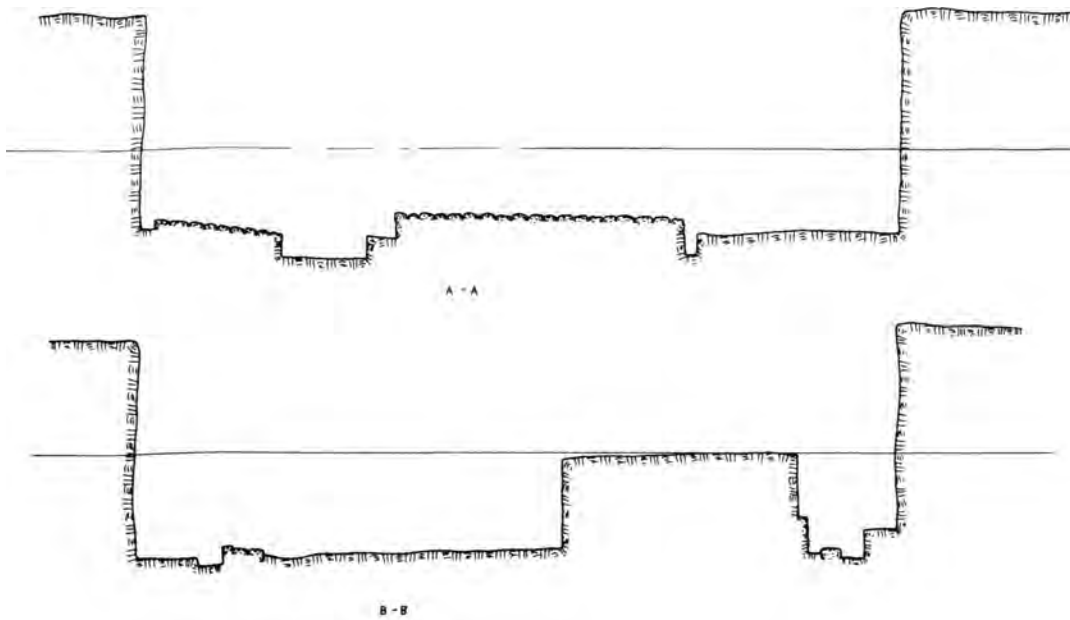
Σχέδ. 12. Ιαλυσός. Οικόπεδο Γ. Γαβριλιώτη. Κάτοψη της ανασκαφής.

τιότερα των προηγούμενων και 200 μ. περίπου βορειοανατολικά της ανασκαφής οικοπέδου Θαρρενού στη θέση Αχέλαντος.

Το σκάμμα του βόθρου ανοίχτηκε στο ανατολικότερο τμήμα του ακάλυπτου χώρου νότια της οικοδομής σε διαστάσεις 6x1 μ. Στις παρειές βρέθηκε στρώμα καθαρής ηφαιστειακής τέφρας, σε βάθος 3,50 μ. από το δρόμο, πάχους 0,03-0,05 μ. Πάνω από αυτό υπήρχε ένα παχύτερο στρώμα, πάχους 0,10-0,15 μ. τέφρας με άλλες προσμίξεις που είχε καλυφθεί από άμμο με χαλικάκι. Στην ανατολική παρειά του σκάμματος και 0,75 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια της καθαρής τέφρας βρέθηκαν δύο σκληρές αλλεπάλληλες στρώσεις με άμμο και βότσαλα. Η

χαμηλότερη ήταν 0,26 μ. πάνω από την τέφρα και αποτελείται από μεγάλα βότσαλα, ενώ η υπερκείμενη (0,05-0,06 μ.) αποτελούνταν από ψιλό χαλικάκι, μικρά όστρακα και άμμο σε πάχος 0,03-0,06 μ. Ανάμεσά τους υπήρχε στρώμα ασπρόπηλου με θραύσματα αμφορέων και κεραμίδων. Οι στρώσεις παρακολουθούν μεγάλο μέρος της βόρειας μακριάς πλευράς του σκάμματος. Στη νότια παρειά διακρίνεται η μεσαία στρώση και σ' ένα τμήμα της δυτικής στενής η βαθύτερη με τα βότσαλα.

Κάτω από την τέφρα υπήρχε στρώμα ψιλής άμμου με χαλικάκι, όπως και πάνω από αυτήν και βρέθηκε τμήμα βάσης άωτου κωνικού κυπέλλου και τμήμα λαβής χρηστικού ΥΜ ΙΑ σκεύους. Ιδιαίτερο

Σχέδ. 13. Ιαλυσός. Οικόπεδο Γ. Γαβριλιώτη. Οι τομές Α-Α και Β-Β.

ενδιαφέρον παρουσίαζε το στρώμα της ψιλής άμμου πάνω και κάτω από την τέφρα, που αποτελεί μαρτυρία πλημμύρας. Οι σκληρές στρώσεις που βρέθηκαν ψηλότερα ανήκουν πιθανότατα σε τμήμα μεταγενέστερου δρόμου που θα μπορούσε να έχει σχέση με το δρόμο του οικοπέδου Ν. Δουκάκη.

Βόθρος οικοπέδου Ελ. και Στ. Τζιωρτζή-Λιαμή

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 38 γαιών Κρεμαστής στα βορειοδυτικά του βόθρου Αρ. Τζώρη στην ανατολική πλευρά του δρόμου που οδηγεί στο ξενοδοχείο Blue Bay. Τα πέδιλα ανοίχτηκαν μέχρι βάθους 1,50 μ., όπου βρέθηκε καθαρός προσχωσιγενής ασπρόπηλος. Το σκάμμα του βόθρου δυτικά του οικοδομήσιμου χώρου ανοίχτηκε μέχρι βάθους 3,60 μ. και σε βάθος 2,13-2,30 μ. βρέθηκε το στρώμα ηφαιστειακής τέφρας, μεγίστου πάχους 0,20 μ. που έχει πέσει σε παρθένο έδαφος καθαρού ασπρόπηλου.

Φιλέρημος

Διάνοιξη αντιπυρικής ζώνης (Πίν. 371 β)

Κατά τη διάνοιξη της ζώνης στους βορειοδυτικούς πρόποδες του Φιλερήμου και στα νοτιοανατο-

λικά της κοιλάδας ανάμεσα στη Μόσχου και τη Μακριά Βουνάρα στη νότια πλευρά του σκάμματος, αποκαλύφθηκε τμήμα στοάς κομμένης από τον ερπυστριοφόρο εκσκαφέα, λαξευμένης στο φυσικό σκληρό ασπρόπηλο, προσανατολισμού Ν.ΝΑ.-Β.ΒΔ. σε μήκος 9 μ. Η πορεία της στοάς φαίνεται ότι συνεχίζεται προς Δ. μετά τα 9 μ. Η στοά έχει ύψος 1,40 μ. και σχεδόν οξυκόρυφη οροφή, πλάτος 0,44 μ. και τα τοιχώματά της μέχρι ύψους 0,74 μ. από τον πυθμένα φέρουν σκληρό επίστρωμα από άλατα, πάχ. 0,02 μ. Στο εσωτερικό της στοάς υπήρχε γέμισμα, πάχ. 0,50 μ., το οποίο αφαιρέθηκε για λόγους ασφαλείας μόνο σε μήκος 1 μ. από το βορειότερο άκρο της. Το γέμισμα αποτελούνταν από ασπρόπηλο και άμμο και ελάχιστα όστρακα σχεδόν πάνω στον πυθμένα του ορατού στομίου, μεταξύ των οποίων υπήρχε και στέλεχος μυκηναϊκής κύλικας. Τα όστρακα δεν ήταν, λόγω της θέσης τους πολύ ασφαλή για τη χρονολόγηση της στοάς. Στις παρειές της στοάς και σε ύψος 0,74 από τον πυθμένα υπάρχουν από δύο κοιλότητες, διαμ. 0,10 μ., σε απόσταση 0,60 μ. μεταξύ τους.

Στα δυτικά της θέσης του ορατού στομίου της στοάς βρίσκεται ένα χαμηλό ύψωμα που υπάγεται στις υπώρειες του βουνού. Από τη βόρεια πλαγιά του μαζέψαμε λίγα όστρακα που ανήκουν στο τέλος της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Οικισμός Τριαντών

Οικόπεδο Παπαιοκονόμου

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 457, στην προς Ν.ΝΔ. επέκταση του σημερινού οικισμού της κοινότητας των Τριαντών σε μια περιοχή όπου συνήθως δεν βρίσκονται αρχαία. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 2,96 μ. βρέθηκε ελλειψοειδές κυκλικό πηγάδι ανοίγματος 0,85-0,55 μ. πάνω από το οποίο υπήρχαν ίχνη από κονίαμα. Η κατασκευή ανήκει σε κάποια αγροτική εγκατάσταση ύστερων ελληνιστικών χρόνων.

Οικόπεδο Μ. Καραμιχαλάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Φιλερήμου και στα δυτικά της μικρής οδού Νίκης, στο Ο.Τ. 73. Στο μέσον περίπου του οικοπέδου και σε βάθος 1,50 μ. από το επίπεδο της οδού Φιλερήμου βρέθηκε κεραμοσκεπής τάφος προσανατολισμού Δ.ΝΔ.-Α.ΒΑ. Ο τάφος είχε μήκος 1,95, πλάτος 0,43 και ύψος 0,40 μ. Ήταν κατασκευασμένος από τρία ζεύγη λακωνικών κεραμίδων που είχαν στηθεί λοξά έτσι που να σχηματίζουν οξυκόρυφο κάλυμμα. Σε κάθε μια από τις στενές του πλευρές ήταν στημένη από μια όρθια κεραμίδα. Στον αρμό που σχημάτιζε η οροφή υπήρχε κάλυψη από στενότερες κεραμίδες τοποθετημένες κατά μήκος, από τις οποίες σώζονταν καλύτερα η ανατολική, μήκ. 0,72 και πλ. 0,10 μ. Οι κεραμίδες των μακρικών πλευρών στηρίζονταν με τοιχάρια από μικρές πωρόπετρες. Ο σκελετός βρέθηκε σε βάθος 0,23 μ. από την κορυφή σε ύπτια θέση με το κρανίο προς Δ. και το πρόσωπο στραμμένο προς Ν. Τα χέρια ήταν σταυρωμένα στο ύψος του ΙΙου σπονδύλου έως το 2ο οσφυϊκό και είχε ύψος 1,45 μ.

Ελληνιστική Ιαλυσός

Οικόπεδο Μ. Χριστοδούλου (Πίν. 372 α)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Ιερού Λόχου στα βόρεια του μυκηναϊκού και μινωικού οικισμού και στα βορειοδυτικά του οικοπέδου Π. Χριστοδούλου στην ΚΜ 560. Εντοπίστηκε εγκατάσταση των ύστερων ελληνιστικών χρόνων που ίσως είναι τμήμα κάποιου εργαστηριακού χώρου. Βρέθηκε μια ορθογώνια δεξαμενή, πλ. 3 μ. και ορατού μήκ. 8,30 μ., προσανατολισμού Α.-Δ. Η δεξαμενή ορίζεται στις μακριές πλευρές της, από δύο ισχυρούς τοίχους χτισμένους με μεγάλες ατσάλοπετρες και κροκαλοπαγείς πέτρες που εδράζονται στην καθαρή άμμο, σε βάθος 1,13-1,29 μ. από την

επιφάνεια του δρόμου. Από τους δύο αυτούς τοίχους σώζεται καλύτερα ο βόρειος που εφάπτεται με το δάπεδο της δεξαμενής μόνο στο μέσον του και στην αποκαλυφθείσα βορειοανατολική γωνία της δεξαμενής. Από το νότιο τοίχο της δεξαμενής σώζεται μία μόνο πέτρα. Το δάπεδο της δεξαμενής σε επαφή με τους τοίχους έφερε κορνίζα, που σώζεται καλύτερα στο νότιο άκρο του δαπέδου. Το δάπεδο αποτελείται από κουρασάνι με κοφτά βότσαλα τοποθετημένα σε υπόστρωμα από πέτρες και βότσαλα. Ένα τμήμα της δεξαμενής στο νοτιοδυτικό της άκρο έχει καταστραφεί από νεότερη παραβίαση, ενώ άλλο έχει υποστεί καθίζηση, λόγω του αμμόδους υπεδάφους. Στο ανατολικότερο τμήμα του δαπέδου βρίσκεται τμήμα άλλου δαπέδου, διαστ. 2,68x2,46 μ., που στη βόρεια άκρη φέρει εγκάρσια κοίλο ορθογώνιο από πλαστικό κονίαμα, μήκ. 0,98 μ., με αυλάκωση στο μέσον, του μήκους του.

Πάνω στη δεξαμενή βρέθηκαν όστρακα αμφορέων, θραύσματα κεραμίδων και μια ενσφράγιση λαβή αμφορέα:

ΕΠΙΚΛΕΑ ΡΧΟΥ

που χρονολογείται πριν το 240 π.Χ.⁸¹

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σώζεται υπόλειμμα δαπέδου από κουρασάνι με βότσαλα, μεγ. διαστ. 1,85x1,24 μ., που βρίσκεται 0,40 μ. βαθύτερα από το δάπεδο της δεξαμενής. Στο νοτιότερο ορατό άκρο του δαπέδου αυτού υπάρχει μια μικρή κοιλότητα ανοίγματος 0,60-0,65 μ. προς την κατεύθυνση της οποίας είναι και το δάπεδο επικλινές. Στα βόρεια αυτής της κοιλότητας βρέθηκε κατά χώραν τμήμα κυλινδρικού πεσσίσκου από λάρτιο λίθο, διατομής 0,25 μ.

Οικόπεδο Μ. Τελώνη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 329, στην παραλιακή ζώνη των ξενοδοχείων βόρεια του οικ. Γ. Γαβριλιώτη (βλ. παραπάνω). Σε βάθος 0,70-1 μ. εντοπίστηκαν ύστερα ρωμαϊκά σποραδικά αρχιτεκτονικά λείψανα. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν εντοπιστεί ελληνιστικοί αμφορείς και κεραμοσκεπείς τάφοι⁸².

Στο βορειότερο τμήμα σε βάθος 1 μ. βρέθηκε ένας τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ. σε σωζόμενο μήκος

81. BCH 99 (1975), σ. 99 Α.10. *Hesperia* XL, πίν. 15, αριθ. 13.

82. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 326-327.

3,55 και ύψος 0,35 μ. Είναι χτισμένος από μέτριες και μεγάλες πωρόπετρες με μικρούς ψαμμόλιθους και βότσαλα ανάμεσά τους. Ο τοίχος θεμελιώνεται στη χονδρόκοκκη άμμο της περιοχής. Στα βορειοδυτικά του τοίχου σε βάθος 0,60 μ. υπήρχε τμήμα μεταγενέστερου δαπέδου από ασβεστοκονίαμα και στα νότια του ένας κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Β.-Ν. Βρέθηκε ένας ακόμη τοίχος ίδιας κατασκευής με τον προηγούμενο και ίδιας κατεύθυνσης κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου. Νότια αυτού του τοίχου μέσα σε επίχωση αμμουδερού ασπρόπηλου υπήρχε στρώση κεραμίδων.

Στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 0,75 μ. βρέθηκε κυκλωτέρες κτιστό πηγάδι, ανοίγματος 0,75-0,80 μ., χτισμένο με ορθογώνιες πελεκητές και άλλες ακατέργαστες πωρόπετρες με κεραμιδάκι ανάμεσα. Στα νότια του πηγαδιού υπήρχε στρώση κεραμίδων.

Οικόπεδο Α. Παρασκευά

Το οικόπεδο βρίσκεται επί της νότιας πλευράς της λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου στην ΚΜ 636 γαιών Τριαντών στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Γ. Γαβριλιώτη. Έγινε γενική εκσκαφή μέχρι βάθους 2 μ. και στη συνέχεια ανοίχτηκαν πέδιλα μέχρι 2,90 μ.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου σε απόσταση 7,26-8,31 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος και σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του δρόμου βρέθηκε τμήμα πιθαριού (Πίν. 372 β) τοποθετημένο όρθιο, μεγ. ορατής διαμέτρου 1,15 και ύψους 1,45 μ. πάνω από το οποίο υπήρχε στρώμα με κεραμίδες. Το πιθάρι είχε στενή υπερυψωμένη βάση, ύψ. 0,07 μ. και προεξέχον χείλος με δύο αυλακώσεις στην εξωτερική του πλευρά και πλαστικό δακτύλιο τριγωνικής διατομής κάτω από το χείλος. Στο εσωτερικό του πιθαριού βρέθηκαν μία άβαφη πελίκη, δίχρωμο κλειστό αγγείο με δακτυλιόσχημη βάση, χείλος λεκάνης με ψευδολαβή, όστρακα δίχρωμων φιαλιδίων και μια ενσφράγιστη λαβή αμφορέα: *ΕΠΙΠΑΥ/ΣΑΝΙΑ*.

Στα 5,77 μ. από το δυτικό τοίχωμα του πιθαριού βρέθηκε το εσωτερικό γέμισμα τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., χτισμένου με μικρές πωρόπετρες και κεραμίδια ανάμεσα, σωζ. μήκ. 2,50 και ύψ. 0,90 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία υπήρχε κτιστό κυκλικό πηγάδι και στη βορειοδυτική τμήμα άλλου τοίχου από πωρόπετρες, ενώ το υπόλειμμα ενός τρίτου τοίχου βρέθηκε στη δυτική παρειά στα 5,70 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος.

Στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, σε βάθος 2,40 μ. Ο ένας

είχε προσανατολισμό Α.-Δ. με το κρανίο προς Δ., είχε μήκος 1,55 και πλάτος 0,52 μ. Οι δύο στενές πλευρές του τάφου στηρίζονταν με μικρές ακανόνιστες πέτρες. Ο δεύτερος, σε απόσταση 1,80 μ. βορειοανατολικά του πρώτου, προσανατολισμού Β.-Ν. με το κρανίο προς Ν., ήταν αμελέστερης κατασκευής, είχε δύο πλάκες στη νότια στενή πλευρά του και ήταν σκεπασμένος με κομμάτια αγγείων, πολλά από τα οποία έφεραν ραβδώσεις και άλλα γραπτές κόκκινες ταινίες.

Προς Α.ΝΑ. των τάφων σε βάθος 2,60-2,80 μ. και κάτω από ένα στρώμα με βότσαλα και άμμο μέσα σε ασπρόπηλο βρέθηκαν όστρακα αμφορέων και χείλος λεκανίδας.

Οικόπεδο Γ. Αναστασάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Μάρμαρο, στα όρια των κοινοτήτων Ιαλυσού και Κρεμαστής, στην ΚΜ 76, στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου. Κατά τη διάνοιξη πεδίων βρέθηκαν στη νοτιοδυτική γωνία και σε βάθος 1,20 μ. τμήμα κάλπης και σκληρή στρώση με βότσαλα, κοκκινωπό αμμουδερό χρώμα και πέτρες. Σ' αυτό το στρώμα βρέθηκαν όστρακα μυροδοχείων, φιαλιδίων, τμήμα μελαμβαφούς ραβδωτού αγγείου και τέσσερις λαβές ενσφράγιστων αμφορέων η μία από τις οποίες έφερε το σφράγισμα:

ΔΑΛΙΟΥ
ΕΠΙΓΟΝΟΥ

Ανατολικά της κάλπης βρέθηκαν σποραδικά θραύσματα κεραμίδων και μια ακόμη ενσφράγιστη λαβή. Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στον υπόλοιπο χώρο του σκάμματος βρέθηκαν σε στρώμα, βάθ. 0,90-1,20 μ., λιγιστά όστρακα, τμήματα κεραμίδων και βαθύτερα κόκκινο αμμουδερό, χαλικερό χρώμα χωρίς ίχνη άλλων αρχαίων.

Οικόπεδο Κ. Λαγού

Το οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικότερο τμήμα του ομώνυμου κτήματος, με τα γνωστά αρχαϊκά νεκροταφεία (Cl. Rh., σ. 372-81), στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου Ρόδου - Παραδεισίου, 1.350 μ. περίπου από το οικόπεδο Τσαμπικάκη⁸³, στα βορειοανατολικά των ναών Αγίου Γεωργίου και Αγίου Γιάννη Κρεμαστής και 350 μ. του οικοπέδου Π. Ζερβού⁸⁴, όπου είχε βρεθεί τμήμα του αρχαϊκού νε-

83. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 616.

84. Ό.π.

κροταφείου και ελληνιστικά λείψανα. Στην ανασκαφή βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων σε βάθος 1 μ. Πρόκειται για τμήματα τοίχων με υπολείμματα δαπέδων, τμήμα αγωγού και ένα πιθάρι κατά χώραν. Τα ελληνιστικά λείψανα συνεχίζονταν στο νότιο-νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου βρέθηκε μία δεξαμενή από κουρασάνι και τμήματα τοίχων. Σ' αυτή την περιοχή υπήρχε πυκνή κεραμική επίχωση.

Κάτω από αυτή βρέθηκε τοίχος, μήκ. 1,48 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν., πάχ. 0,96 μ. σε βάθος 1,50 μ., που ανήκει σε τμήμα κτίσματος, ίσως ταφικού μνημείου, αρχαϊκών χρόνων. Ο τοίχος είναι χτισμένος από ορθογώνιες πελεκητές παραδεισιώτικες πέτρες. Το σωζόμενο ύψος του τοίχου είναι 0,31 μ. από το οποίο θα ήταν ορατά μόνο τα 0,10 μ., καθώς οι εξωτερικές παρειές του είναι πελεκημένες μόνο μέχρι αυτό το ύψος. Στα βόρεια και σ' επαφή με τον τοίχο μέσα σε στρώμα αμμουδερού ασπρόπηλου βρέθηκαν γραπτά αρχαϊκά όστρακα που τον χρονολογούν, όπως χείλος μελανόμορφου κλειστού αγγείου με λωτούς και ανθέμια, λαβή κύλικας κ.ά. Στα 1,60 μ. φάνηκε η επιφάνεια στρώματος με σποραδικές πωρόπετρες και μεγάλα ποταμίσια βότσαλα. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Οικόπεδο Μ. Γιάννακα

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 677 Β 4 στα Τριάντα, 26,50 μ. Α.-ΝΑ. του σκάμματος του βόθρου Τσακίρη. Στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε επίμηκες σχεδόν ορθογώνιο κτίσμα, μήκ. 11,74 και πλ. 4,60-4,95 μ., με εντοιχισμένο κεραμιδάκι στους τοίχους του προσανατολισμού Β.ΒΔ.-Ν.ΝΑ. που ανήκει στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Στη βόρεια πλευρά του κτίσματος υπήρχε μια διαμόρφωση που το διαιρούσε σε δύο μικρότερους χώρους: Ο ανατολικότερος, εσωτ. διαστ. 1,50 μ²., οριζόνταν στα νότια από τοίχο μήκ. 1,50 και πάχ. 0,60 μ., αφήνοντας άνοιγμα 1,25 μ. προς την πλευρά του ανατολικού εξωτερικού τοίχου και είχε δάπεδο από μικρά και μεγάλα βότσαλα σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια. Ο χώρος αυτός χωρίζονταν από το δυτικό με στενό τοιχάριο, πάχ. 0,30 μ. και έκλεινε από τα νότια με άλλο τμήμα τοίχου επίσης πάχους 0,60 μ. στην ίδια ευθεία με το νότιο τοίχο του ανατολικού χώρου αφήνοντας ένα άνοιγμα 0,60 μ. προς τη μεριά της νοτιοδυτικής γωνίας του προηγούμενου χώρου. Στο εσωτερικό αυτού του τελευταίου χώρου βρέθηκαν δύο καλυπτήριες κροκκαλοπαγείς πλάκες ενός ακανόνιστου τετράπλευρου φρεατίου, διαστ. 0,46x0,60 μ., αντίστοιχα. Στο εσωτερικό αυτού του

φρεατίου υπήρχε γέμισμα από μαύρο «γόνιμο» χώμα αγωγού (Πίν. 373 α).

Το ορθογώνιο κτίσμα κάλυπτε τμήμα νεκροταφείου κεραμοσκεπών τάφων. Το νεκροταφείο αυτό ήταν γνωστό ότι έφθανε προς ΒΔ. τουλάχιστον μέχρι το σκάμμα του βόθρου Τσακίρη. Στην περιοχή του ορθογωνίου κτίσματος βρέθηκαν επτά κεραμοσκεπείς τάφοι από τους οποίους οι πέντε περικλείονταν μέσα στο κτίσμα στα νότια του χώρου που διαιρέθηκε αργότερα σε δύο μικρά δωμάτια. Δύο σώζονταν καλύτερα.

Ο πρώτος, προσανατολισμού Α.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. ήταν σε βάθος 0,59 μ. από τη ράχη του δυτικού τοίχου και είχε διαστάσεις 1,47x0,60x0,41 μ. Αποτελούνταν από τέσσερις κεραμίδες (ανά δύο) στις μακριές πλευρές και από άλλες (ανά μία) στις στενές. Κατά μήκος της κορυφής που σχημάτιζαν οι τέσσερις πλάγιες υπήρχαν δύο επιμήκεις καλυπτήριες. Η δυτική στενή πλευρά στερεωνόταν με μία πέτρα. Ο σκελετός βρέθηκε τοποθετημένος ύπτια, στο κοίλο μιας κεραμίδας, με το κρανίο προς Δ.

Ο δεύτερος τάφος στα ανατολικά του πρώτου, προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., είχε διαστάσεις 1,40x0,40 μ. και ήταν καλυμμένος με θραύσματα κεραμίδων και με τμήματα χύτρας και άλλων αγγείων στο νοτιοδυτικό του άκρο. Το βορειοανατολικό του στενό άκρο στερεωνόταν με πέτρες. Ο σκελετός σε ύπτια θέση ακουμπούσε στο χαλικερό αμμουδερό χώμα και το κρανίο βρίσκονταν στη χύτρα που κάλυπτε το νοτιοδυτικό άκρο του τάφου.

Οι τάφοι ανήκουν σε μια προγενέστερη του κτίσματος φάση. Είναι όμως πολύ πιθανόν το ορθογώνιο κτίσμα να είχε κάποιο λατρευτικό χαρακτήρα που σχετίζεται με την παρουσία των τάφων αυτών, όπως συνέβαινε και στα ελληνιστικά χρόνια με την περίπτωση του ελληνιστικού ηρώου στο οικόπεδο Π. Ζερβού στην Κρεμαστή⁸⁵.

Σε μία τομή που ανοίχτηκε στο μέσον του κτίσματος κάτω από τους δύο κεραμοσκεπείς τάφους διαπιστώθηκε μέχρι βάθους 2,30 μ. καθαρός ασπρόπηλος και βαθύτερα στρώμα με μυκηναϊκή κεραμική. Βαθύτερα από 2,80 έως τα 3,50 μ. υπήρχε στρώμα ασπρόπηλου με σποραδικά ΥΜ ΙΑ όστρακα. Αφού δε διαπιστώθηκαν εδώ όστρακα της μεσοχαλκής περιόδου φαίνεται ότι τα λείψανα του παρακείμενου βόθρου Τσακίρη είναι κοντά στο νοτιοανατολικό άκρο της εγκατάστασης αυτής της εποχής.

85. Ό.π.

Οικόπεδο Αδελφών Καζή - Γενικής Τεχνικής

Βρίσκεται στα νότια του Ξενοδοχείου Elizabeth και στα Α.ΒΑ. του ορύγματος της κοινότητας Ιαλυσού⁸⁶. Ερευνήθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου στα Α.ΒΑ. του παλαιοχριστιανικού ναού του οικοπέδου Γ. Ιωαννίδη (βλ. παραπάνω). Βρέθηκαν 19 κεραμοσκεπείς τάφοι προσανατολισμού Α.-Δ., σε απόσταση κατά μέσον όρο 0,50-1 μ. μεταξύ τους, ανάμεσά τους 11 εγχυτρισμοί σε αμφορείς και στο νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος ένα κτιστό κυκλικό πηγάδι, διάμ. 1-1,10 μ. Από τους κεραμοσκεπείς τάφους οι τέσσερις ήταν παιδικοί, όπως και σχεδόν όλοι οι εγχυτρισμοί. Κατά τον κανόνα του νεκροταφείου το κρανίο βρισκόνταν προς Δ. Οι ταφικοί αμφορείς ήταν πλαγιαστά τοποθετημένοι με το στόμιο συνήθως προς Α. και σφραγισμένο με πέτρα ή τμήμα κεραμίδας. Από τους κεραμοσκεπείς τάφους ο παιδικός τάφος 11 είχε ως κτέρισμα χάλκινο «κρεμαστάρι» (όπως αναφέρεται στο ημερολόγιο ανασκαφής) και οι τέσσερις από τους εγχυτρισμούς άλλα μικρά χάλκινα κτερίσματα.

Πρόκειται για τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου τοποθετημένου στην άμμο της παραλιακής ζώνης Ιαλυσού αρκετά μέτρα βορειότερα από την αντίστοιχη ακτογραμμή της εποχής του Χαλκού. Το νεκροταφείο από το σχήμα των ταφικών αμφορέων του χρονολογείται στα 625 μ.Χ. Οι αμφορείς ανήκουν στον τύπο I του G. Bass⁸⁷ με κυρτή βάση, ομάδες δακτυλίων στον ώμο, κοντές κυλινδρικές λαβές με δύο έντονες αυλακώσεις κατά μήκος του εσωτερικού και εξωτερικού άκρου της κάθε λαβής και πλαστική νεύρωση στο λαιμό, στο ύψος της ράχης των λαβών.

Ο άλλος τύπος αμφορέα είναι οξυπύθμενος με κοντό κυλινδρικό λαιμό με κυλινδρικό χείλος ή χωρίς χείλος και κοντές κυλινδρικές λαβές που ξεκινούν κάτω από το χείλος και φθάνουν στον ώμο⁸⁸. Στον ώμο ενός από τους αμφορείς υπήρχε graffito: *NIK*.

Ιξιά (μεταξύ Ρόδου-Ιαλυσού)

Οικόπεδο Αναστ. Πλιάκα

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 2874 στην Ιξιά.

86. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 326-327.

87. G. Bass et al., Yassi Ada I, 1982.

88. W. Hautumn, Studien zu Amphoren der spätrömischen und frühbyzantinischen Zeit, Bohn 1981, σ. 170, 191, 207, εικ. 58, 167, 170, 171.

Στη βορειοανατολική γωνία του βρέθηκε σε βάθος 1,80 μ. τμήμα ακανόνιστου τοίχου από αργούς λίθους με κεραμίδες ανάμεσά τους. Στον τοίχο υπήρχε τμήμα βάσης περιρραντηρίου ή χέρνιβα.

Οικόπεδο Βλαχούδη

Το οικόπεδο βρίσκεται στα νότια της λεωφόρου Ρόδου - Ιαλυσού στην ΚΜ 61. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του βρέθηκαν τμήματα δύο τοίχων που συναντώνται κάθετα. Ο ένας, κατεύθυνσης Α.-Δ. σε βάθος 1,10, μήκ. 1,95, πάχ. 0,70 μ. είναι χτισμένος από αργούς πωρολίθους, ασβεστολιθικές πέτρες και μεγάλα βότσαλα. Ο άλλος με ίδιο χτίσιμο, κατεύθυνσης Β.-Ν. έχει μήκος 1,65, πάχος 0,65 και βρίσκεται σε βάθος 0,95 μ. Στο εσωτερικό της βορειοανατολικής γωνίας υπάρχει στρώση με κεραμίδες.

Στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος σε βάθος 1,05 μ. βρέθηκαν δύο ακόμη τμήματα καταστραμμένων τοίχων. Σποραδικά σε όλο το οικόπεδο διακρίνεται στρώμα κεραμίδων.

Γήπεδο τένις Ξενοδοχείου Καψή

Στα Ν.ΝΑ. του ξενοδοχείου, σε βάθος 0,20-0,40 μ. βρέθηκαν σποραδικά ριγμένες πέτρες και μετακινημένα τμήματα δαπέδου από κουρασάνι με σποραδικά ελληνιστικά όστρακα πινακίων, αμφορέων και τμήματα ενσφράγιστων λαβών. (*T. M.*)

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Λαδικό Καλυθίων (θέση Βαγιές)

Ξενοδοχείο Δ. Καραγιάννη - Κ. Σωτηρίου

Στην Κ.Μ. 1000 Γαιών Καλυθίων στη θέση Βαγιές, νότια του δρόμου που οδηγεί προς τον όρμο του Λαδικού, κατά την ανέγερση ξενοδοχειακής μονάδας και πριν χρησιμοποιηθούν σκαπτικά μηχανήματα για την πτέρυγα Γ έγινε ανασκαφή σε σημείο όπου υπήρχαν άφθονα επιφανειακά όστρακα ελληνιστικής εποχής που είχαν επισημανθεί και παλιότερα. Η θέση βρίσκεται σε παραλιακό ύψωμα που αποτελεί συνέχεια του λόφου Ερημόκαστρο με τη γνωστή οχυρωμένη ακρόπολη⁸⁹ και τα αρχαία επισημάνθηκαν στη δυτική πλευρά του υψώματος σε σημείο που δεσπόζει στην εσωτερική πεδιάδα (Πίν. 373 β).

89. Ι. Παπαχριστοπούλου, Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι, ό.π., σ. 120-23, υποσημ. 587-96.

Ερευνήθηκε εργαστηριακή εγκατάσταση ελληνιστικών χρόνων που αποτελείται από συγκρότημα δύο συνεχόμενων λιθόκτιστων δεξαμενών, μικρότερες δεξαμενές και σειρά μικρών ορθογωνίων χώρων βόρεια των δεξαμενών (Σχέδ. 14). Η μεγαλύτερη δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 7,40x4,50 μ., έχει κλίμακα καθόδου στο νότιο άκρο της Α (στενής) πλευράς, δάπεδο από μεγάλες ακανόνιστες πλάκες και ίχνη από κουρασάνι στα τοιχώματα (Πίν. 374 α). Η συνεχόμενη δεξαμενή, διαστ. 3,40x3 μ., βρίσκεται ανατολικά της πρώτης, ενώ μία μικρότερη δεξαμενή (2,20x1 μ.) με χωμάτινα τοιχώματα και με ένδειξη επικοινωνίας με κατεστραμμένη δεξαμενή βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα δυτικά της πρώτης. Η διάταξη των δεξαμενών δείχνει ότι βρίσκονται σε χώρο αυλής, με κτίριο, πιθανόν ενιαίο, στα βόρεια και στα δυτικά.

Ένας τοίχος, συνολ. μήκ. 25 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ., 5 μ. βόρεια των δεξαμενών διαιρείται σε μικρότερους προς Β. χώρους στο δυτικό τμήμα του. Άλλα κτιριακά λείψανα βρέθηκαν νοτιοδυτικά των δεξαμενών, ενώ προς την κεντρική δεξαμενή κατευθύνεται αυλάκι λαξευμένο στο βράχο που έρχεται από ψηλότερο επίπεδο στα νότια.

Η κεραμική είναι κυρίως χρηστική, βρέθηκαν όμως και όστρακα μεγάρων σκύφων, λαγύνων κ.ά. Ένας ροδιακός οξυπύθμενος αμφορέας με σφραγίσματα και στις δύο λαβές: 'Επί 'Αναξιβούλου/ 'Αγριανίου και Βρομίου, χρονολογεί την εγκατάσταση στο 2ο αι. π.Χ. (Φ. Κ.)

Αφάντου

Διαπλάτυνση δρόμου (Σχέδ. 15)

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του δρόμου κατεύθυνσης Α.-Δ., που συνδέει το χωριό Αφάντου με την εθνική οδό Ρόδου-Λίνδου εντοπίστηκαν καμίνι και δεξαμενή και πραγματοποιήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα. Τα αρχαία βρέθηκαν στη νότια πλευρά του δρόμου, σε απόσταση 144 μ. περίπου από την οδό Ρόδου-Λίνδου. Η θέση ονομάζεται Πλατή και σημειώνεται από τον Inglieri⁹⁰ ως χώρος νεκροταφείου (Πίν. 374 β).

Το καμίνι βρέθηκε σε βάθος 0,50 από τον ασφαλτοτάπητα του δρόμου, είχε σχήμα ελλειψοειδές με διάμετρο Ι έως 0,90 μ. Διατηρείται σε ύψος 0,86 έως

0,68 μ. Το στόμιο του βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της περιμέτρου και είχε τη μορφή στενής αύλακας, η οποία σωζόταν σε μήκος 0,72 και είχε πλάτος 0,42 μ. Ήταν χτισμένο με επάλληλες στρώσεις κεραμίδων και το εσωτερικό του τοίχωμα ήταν επιχρισμένο με λεπτό στρώμα πηλού. Η επίχωση που γέμιζε το εσωτερικό του αποτελείτο από δύο στρώματα: Το ανώτερο που έφθανε μέχρι βάθος 0,31 μ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια του καμινιού, ήταν κοκκινόχωμα και το δεύτερο στρώμα που καλύπτει το δάπεδο ήταν καύση ανακατεμένη με μικρή ποσότητα κοκκινόχωματος. Από το στρώμα αυτό συγκεντρώθηκαν θραύσματα κεραμίδων, μάζες καμένου πηλού, δύο θραύσματα πήλινου σωλήνα εξαερισμού, και ελάχιστα όστρακα υστεροελληνιστικής περιόδου.

Η δεξαμενή αποκαλύφθηκε νοτιοδυτικά του καμινιού, έξω πλέον από τα όρια του δρόμου, σε χώρο που ανήκει στο κτήμα Ν. Χατζηχριστοδούλου (ΚΜ 1215). Ήταν κτιστή και είχε διαστάσεις 4,06x4,06, σωζ. βάθος 0,15 μ. (Πίν. 375 α). Τα εσωτερικά της τοιχώματα επιχρίονταν με κουρασάνι, ενώ το δάπεδό της αποτελείτο από σπαστό χοχλάκι, στρωμένο πάνω σε κουρασάνι. Στο δάπεδο εδημιουργείτο αβαθής κυκλική κοιλότητα (διαμ. 0,60, βάθ. 0,10 μ.) που χρησίμευε στον καθαρισμό του νερού από ξένα στοιχεία. Η επίχωση που κάλυπτε τη δεξαμενή περιείχε πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων και μικρή ποσότητα άβαφης κεραμικής από την οποία περισσότερα χαρακτηριστικά είναι λαβή οξυπύθμενου αμφορέα με κερατοειδή απόφυση και άβαφα όστρακα με οριζόντιες αυλακώσεις.

Σε επαφή τέλος με τη βορειοανατολική γωνία της δεξαμενής αποκαλύφθηκε γωνία δύο τοίχων.

Το καμίνι και η δεξαμενή ανήκουν προφανώς σε κάποια εργαστηριακή εγκατάσταση το είδος της οποίας δεν μπορεί να προσδιορισθεί με βεβαιότητα γιατί δε βρέθηκαν κατάλοιπα από τη λειτουργία του καμινιού. Από την κατασκευή φαίνεται πιθανό ότι δεν πρόκειται για κεραμικό κλίβανο αλλά για καμίνη τήξης μετάλλων.

Το εργαστήριο, όπως φαίνεται από τα λίγα χαρακτηριστικά όστρακα που συγκεντρώθηκαν, χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

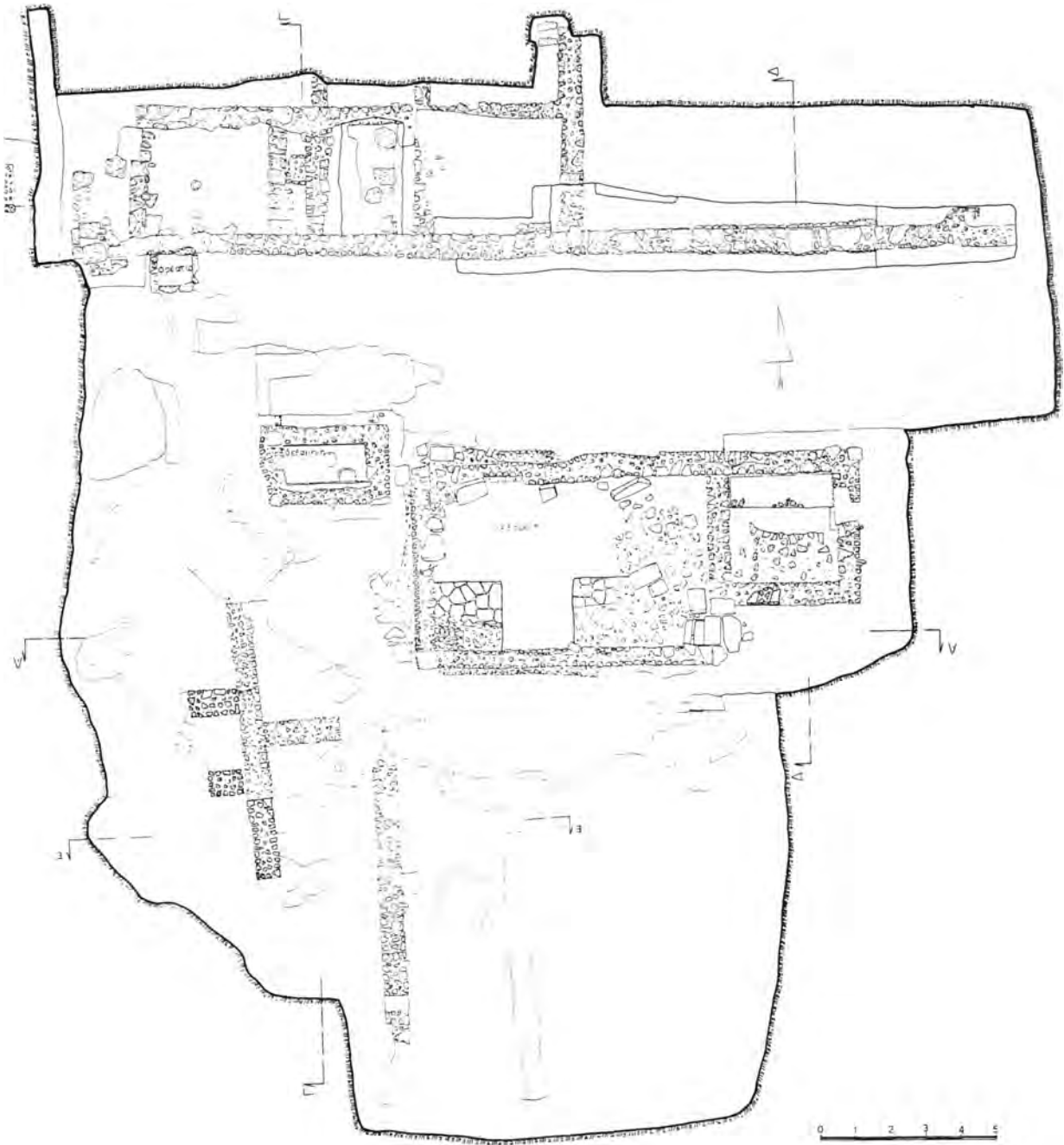
Τα αρχαία διατηρήθηκαν με την προοπτική να συνεχισθεί μελλοντικά η έρευνα. (Β. Π.)

Κολύμπια (Ανατ. Ακτή)

Οικόπεδο Αχειμάστου

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ΚΜ 270 γαιών Αρχαγγέλου. Έγινε γενική εκσκαφή μέχρι βάθους

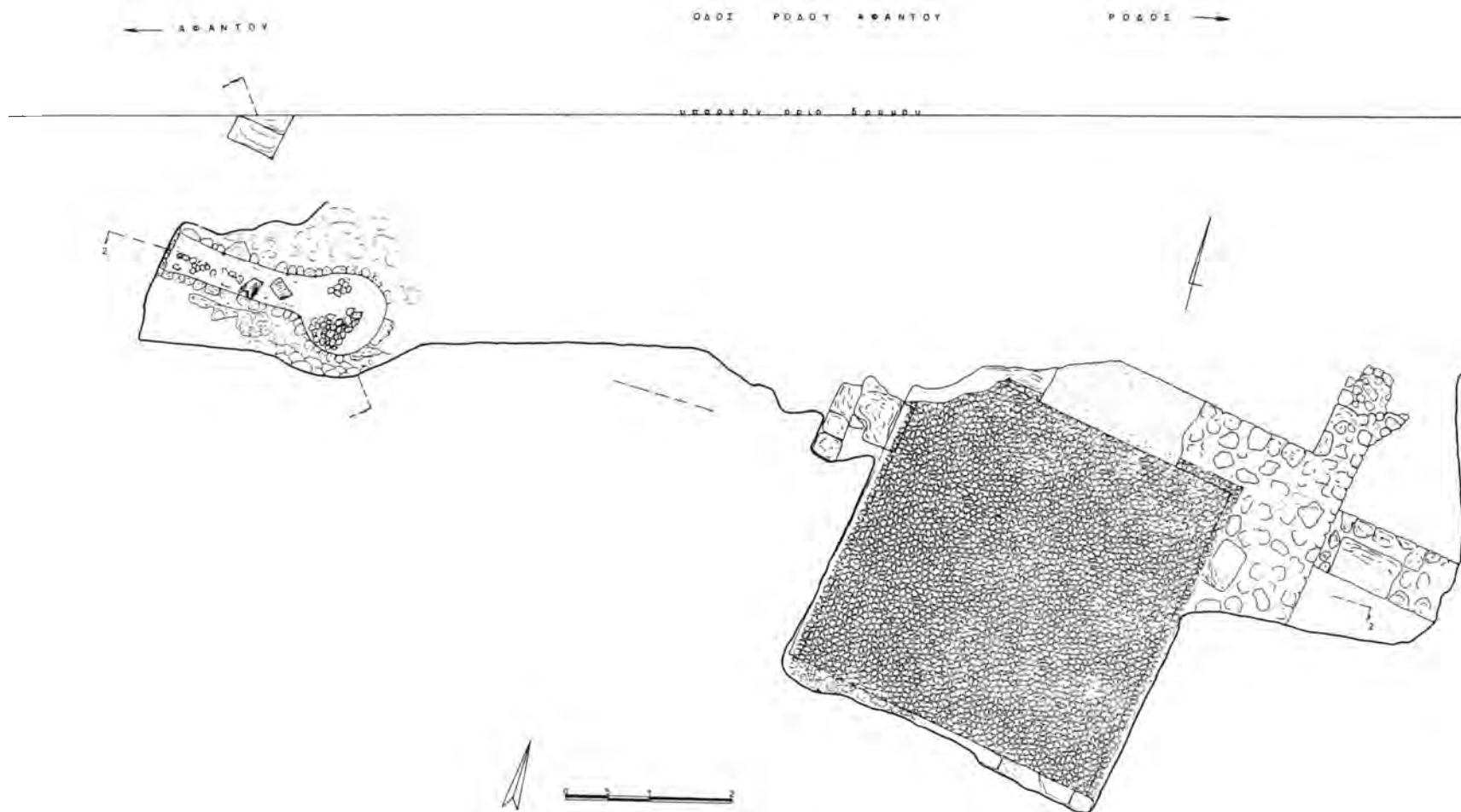
90. R.U. Inglieri, Carta archaeologica dell' isola di Rodi, Φλωρεντία 1936, σ. 34, αριθ. 62.

Σχέδ. 14. Λαδικό Καλυθίων. Ξενοδοχείο Δ. Καραγιάννη - Κ. Σωτηρίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

2,50-2,60 μ. για την κατασκευή ενός ακόμη ξενοδοχείου. Στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος και στο βορειότερο τμήμα της δυτικής παρειάς, μήκ. 5,05 μ., βρέθηκε ηφαιστειακή τέφρα αναμεμιγμένη με μαλακό αμμουδερό καστανό χρώμα πάχους 0,20-

0,50 μ. Αμέσως κάτω από αυτό βρίσκεται καθαρότερο στρώμα με κατά τόπους ψιλή άμμο. Το μέγιστο πάχος αυτού φθάνει τα 0,70 μ. και η καθαρή τέφρα έχει καθίσει αμέσως κάτω από αυτό σε πάχος 0,20-0,25 μ. Το στρώμα με την καθαρή τέφρα έχει

Σχέδ. 15. Αφάντου. Διαπλάτυνση δρόμου. Κάτοψη της ανασκαφής.

πέσει στο έδαφος με κλίση 10% από Β.-Ν. και ακόμη μεγαλύτερη (20%) στο νοτιότερο τμήμα της παραπάνω έκτασης. Η τέφρα έχει πέσει σε σκούρο καστανότεφρο χαλικερό χώμα, που περιείχε ΥΜ ΙΑ άβαφα όστρακα. Το τελευταίο αυτό στρώμα σχημάτιζε στην περιοχή της βορειοδυτικής γωνίας του σκάμματος μια κοιλότητα, στην οποία η ηφαιστειακή τέφρα είχε συσσωρευτεί στο μεγαλύτερο πάχος της. Το στρώμα της τέφρας συνεχίζονταν και στη βόρεια παρειά σε μήκος 3 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος αναμειγμένο με άμμο και μαλακό αμμουδερό, καστανό χώμα και είχε καθίσει σε στρώμα με μεγάλα ποταμίσινα βότσαλα. Στην προς Α. συνέχεια αυτής της παρειάς το στρώμα της τέφρας διακόπτεται από βότσαλα που απλώνονται σ' όλες τις υπόλοιπες παρειές του σκάμματος.

Από τα 5,05 έως τα 6,85 μ. από Β.-Ν. της δυτικής παρειάς η τέφρα διακόπτεται από γέμισμα αμμουδερού ασπρόπηλου και συνεχίζεται σε μήκος 2, πάχος 0,20-0,30 μ. Στην προς Ν. πορεία αυτού του τελευταίου στρώματος βρίσκεται η σειρά αργών πωρολίθων ανάμεσα στους οποίους υπάρχει επίσης τέφρα. Η σειρά αυτή φτάνει μέχρι τα 9,70 μ. από τη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος. Σε τομή που ανοίχτηκε βρέθηκαν άβαφα όστρακα ΥΜ ΙΑ χηρστικών αγγείων. (Τ. Μ.)

Αρχάγγελος (θέση Πανάθυρας)

Στη βόρεια πλευρά αγροτικού δρόμου που διασχίζει τις Νάπες, σε κτήμα Μ. Κλαδογένη-Χατζηστέργου, Κ.Μ. 2667, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ. χωρίς καλυπτήριες. Είχε δάπεδο από τρεις πωρόπλακες και πλευρικά τοιχώματα από έξι συνολικά καλά προσαρμοσμένες πλάκες, διαστ. 1,92x0,72x0,42 μ. Δεν διατηρήθηκαν ίχνη του σκελετού. Μοναδικό κτέρισμα ένας χάλκινος καθρέφτης ελληνιστικής εποχής.

Συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος αντίθετου προσανατολισμού είχε ανασκαφεί στο ίδιο κτήμα το 1978, από τη συνάδελφο Μ. Παωλογιώργη. (Φ. Κ.)

Μονόλιθος

Όρυγμα αγωγού ύδρευσης

Κατά την εκσκαφή μικρού ορύγματος αγωγού ύδρευσης στον κοινοτικό δρόμο της Μονολίθου επισημάνθηκε το ευρύ αψιδωτό άνοιγμα τάφου-θαλάμου λαξευμένου στο σκληρό κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής⁹¹. Μετά την αφαίρεση της επίχωσης διαπιστώθηκε ότι το παραπάνω αψιδωτό, άνοιγμα του τάφου - θαλάμου συνδέεται με λαξευ-

μένο κυκλικό προθάλαμο, διάμ. 2,85 μ., που η οροφή του έχει καταστραφεί από την εκσκαφή του ορύγματος. Ο κυρίως ταφικός θάλαμος αποτελεί στην πραγματικότητα μια μακρόστενη κόγχη με κυλινδρική οροφή, ελλειψοειδή ως προς την κάτοψη με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Η μεγάλη διάμετρος της ελλειψοειδούς κάτοψης (που αντιστοιχεί στο μήκος του τάφου) φτάνει τα 3,20 μ., ενώ η μικρή διάμετρός της (που αντιστοιχεί με το πλάτος του τάφου) φτάνει τα 1,40 μ. Το ψηλότερο σημείο της κυλινδρικής οροφής του τάφου βρίσκεται 1,50 μ. πάνω από το δάπεδό του. Το ευρύ αψιδωτό άνοιγμα του τάφου έχει μήκος 2,85 μ. (όση δηλαδή η διάμετρος του κυκλικού προθαλάμου) και καταλαμβάνει ολόκληρη τη νότια μακριά πλευρά του ελλειψοειδούς θαλάμου. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του θαλάμου βρέθηκε σκελετός, πιθανότατα γυναικείος, κάτω από το κεφάλι του οποίου είχε τοποθετηθεί μικρή μελαμβαφής προχοϊσκη. Επίσης, βρέθηκε κατά χώραν ένας άβαφος οξυπύθμενος αμφορέας που ήταν ορατός ήδη από την αρχή της έρευνας στο βάθος του τάφου, στη βορειοανατολική γωνία του. Τα παραπάνω κτερίσματα μπορούν να χρονολογηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Ε. Κ.)

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΡΟΔΟΥ

Ιπποτικό τείχος

Κατά τη διάρκεια επισκευών του ιπποτικού τείχους της Ρόδου από το Γραφείο Συντήρησης και Αποκατάστασης της Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, επισημάνθηκε ένα ελληνιστικό πηγάδι στα ανατολικά της Πύλης του Αγίου Αθανασίου.

Το πηγάδι ήταν λαξευμένο στο συμπαγή φυσικό πωρόβραχο πάνω στον οποίο θεμελιωνόταν η φθαρμένη τοιχοποιία του τείχους. Κατά τη διάρκεια των επισκευών ξηλώθηκε τμήμα της κατεστραμμένης θεμελίωσης του τείχους κι έτσι φανερώθηκε το κυκλικό λάξευμα του πηγαδιού, διαμ. 0,85 μ. Η έρευνα του πηγαδιού περιορίστηκε στην αφαίρεση επίχωσης (που περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής) μέχρι βάθους 3,75 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του κυλινδρικού τοιχώματος διασώζονται δύο κάθετες διαμετρικά αντίθετες σειρές μικρών εκβαθύν-

91. Ο τάφος θα πρέπει να ανήκει σε ευρύτερο σύνολο ταφικών συμπλεγμάτων στην περιοχή, πρβλ. ανασκαφική έρευνα στην ιδιοκτησία Α. Οικονομίδη, ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 618.

σεων - στηριγμάτων για να διευκολύνουν την κάθοδο στο πηγάδι. Από την άφθονη κεραμική που περισυλλέχθηκε ξεδιαλέχθηκαν τα πιο χαρακτηριστικά κομμάτια, όπως βάσεις, χείλη ή ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, λύχνοι και πινάκια που η χρονολόγησή τους αρχίζει από τον 3ο αι. π.Χ. (Ε. Κ.)

Λίνδος

Ακρόπολη

Το 1980 υποβλήθηκε για έγκριση στο ΚΑΣ η μελέτη αποκαταστάσεως του ναού της Αθηνάς και της ελληνιστικής στοάς που είχε ολοκληρωθεί κατά το προηγούμενο έτος⁹².

Η μελέτη εγκρίθηκε αλλά έως το 1985 οι εργασίες περιορίστηκαν στη συντήρηση και αντικατάσταση φθαρμένων λιθοπλίνθων των μεσαιωνικών κυρίως μνημείων. Έγιναν όμως ορισμένα έργα υποδομής από την Εφορεία όπως η εγκατάσταση γερανογέφυρας⁹³ στην ελεύθερη κιονοστοιχία της στοάς για τη μετακίνηση των αρχαίων μελών και προμήθεια τιτανίου για την αντικατάσταση του σιδηρού οπλισμού που χρησιμοποιήθηκε κατά τις ιταλικές αναστηλώσεις⁹⁴.

Το φθινόπωρο του 1985 συστάθηκε ομάδα εργασίας Μνημείων Ακροπόλεως Λίνδου, ανέλαβε δε καθήκοντα ως υπεύθυνος των εργασιών ο αρχιτέκτων Γ. Απέργης. Δόθηκε αρχικά προτεραιότητα στην οργάνωση του εργοταξίου και στην εξασφάλιση της απαραίτητης υλικοτεχνικής υποδομής. Οργανώθηκε το γραφείο εργασίας στη Β. αίθουσα του Ιπποτικού Διοικητηρίου, ενώ για την προστασία του μηχανολογικού εξοπλισμού και τη διευκόλυνση των εργασιών κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών κατασκευάστηκε κλειστό στέγαστρο στο χώρο της δυτικής πτέρυγας της στοάς, στις αρχές του 1986. Επίσης ηλεκτροδοτήθηκαν οι χώροι εργασίας.

Κατά τη διάρκεια του έτους έγιναν αντικαταστάσεις λιθοπλίνθων στον αναλημματικό τοίχο των Προπυλαίων. Έγιναν επισκευές στον περιδρόμο στο βόρειο τμήμα της βυζαντινής οχύρωσης, δυτικά του Διοικητηρίου. Επενδύθηκε τμήμα της κλί-

μακας των Προπυλαίων με ξυλεία για προστασία από τα βήματα των επισκεπτών⁹⁵.

Σε ορισμένους σφονδύλους κίωνων της στοάς και του ναού που παρουσίαζαν μεγάλη φθορά, έγιναν συμπληρώσεις με τεμάχια πωρολίθου, για τη συγκόλληση των οποίων χρησιμοποιήθηκε χυτό υλικό⁹⁶. Λαξεύτηκαν επίσης δοκιμαστικά δύο νέοι σφόνδυλοι —ένας με πολυγωνικές έδρες και ένας με ραβδώσεις— από πωρόλιθο ώστε να διαπιστωθεί η ικανότητα του εργατικού προσωπικού σε εξειδικευμένη εργασία και ο απαιτούμενος για την επεξεργασία χρόνος.

Κατά το τελευταίο διάστημα των ιταλικών αναστηλωτικών εργασιών αποκαταστάθηκαν τα άνδρα των προπυλαίων και της στοάς με την κατασκευή πλακών από οπλισμένο σκυρόδεμα. Λόγω όμως της οξείδωσης του οπλισμού, παρουσίασαν σημαντικό πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίστηκε προσωρινά με την τοποθέτηση πυκνών ξυλινών ικριωμάτων. Συντάχθηκε δε προμελέτη για την ενίσχυση και συντήρησή τους.

Παράλληλα εκπονήθηκε μελέτη για την υπάρχουσα κατάσταση των μνημείων. Όπως είχε παρατηρηθεί και στο παρελθόν⁹⁷ στατικό πρόβλημα παρουσιαζόταν εντονότερο στους κίονες, λόγω της αυξανόμενης φθοράς των σφονδύλων από την αιολική διάβρωση και τη διόγκωση του χρησιμοποιημένου κατά την αναστήλωση σιδηρού οπλισμού. Ιδιαίτερα δε έντονο παρουσιαζόταν στους κίονες της βορειοανατολικής προστάσεως του ναού (Πίν. 375 β) και σε ορισμένους κίονες της στοάς.

Προκειμένου να διερευνηθεί ο τρόπος επέμβασης κατά την ιταλική αναστήλωση η ομάδα εργασίας Ακροπόλεως Λίνδου αποφάσισε να γίνει αρχικά καθαρισμός των αρχαίων σφονδύλων του ακραίου προς Α. κίονα της δυτικής πτέρυγας της στοάς⁹⁸. Ο καθαρισμός προέβλεπε την απομάκρυνση της ασβεστοσιμεντοκονίας με την οποία είχαν συμπληρω-

95. Λόγω των ισχυρών ανέμων η κατασκευή κρίθηκε επικίνδυνη και απομακρύνθηκε το επόμενο έτος.

96. Συγκεκριμένα έγιναν συμπληρώσεις στους σφονδύλους Κ11, Κ12, Κ15, Κ21, Κ22, και Κ27 του ναού και στους Κ11, Κ42 και Κ361, της στοάς (η αρίθμηση των κίωνων του ναού γίνεται από Α. προς Δ. ενώ στη στοά από Δ. προς Α. και η αρίθμηση των σφονδύλων από κάτω προς τα πάνω). Από τους σφονδύλους μόνο ο Κ361 είναι αρχαίος.

97. Διπλωματική εργασία Ν. Βαρούδη-Β. Τυρέλλη, ΕΜΠ 1979: Β. Παπαδημητρίου, «Λίνδος», τεύχος Ι.

98. Ο κίονας αυτός είχε καταρρεύσει στις αρχές της δεκαετίας του 70.

92. Τελευταία αναφορά για τα έργα στην ακρόπολη στο ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 462.

93. Μελέτη Β. Παπαδημητρίου 1981, κατασκευή 1982.

94. Σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη.

θεί οι αρχαίοι σφόνδυλοι. Κατά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι το αρχαίο υλικό είχε αποσαθρωθεί σε σημαντικό βαθμό στις επιφάνειες επαφής του με το χυτό υλικό.

Ως προς την πορεία των εργασιών, αποφασίστηκε να αρχίσουν με τη διάλυση και αναστήλωση τριών κίωνων της στοάς⁹⁹, ώστε να δοθεί η δυνατότητα να αντιμετωπιστούν προβλήματα που αναμένονται κατά την αναστήλωση, πριν από την επέμβαση στο ναό.

Έτσι η κυριότερη εργασία κατά τη διάρκεια του έτους 1987 ήταν η διάλυση των κίωνων και ο καθαρισμός των σφονδύλων. Μετά από αυτές τις εργασίες επιβεβαιώθηκαν τα αίτια που οδήγησαν στη φθορά των αναστηλωμένων κίωνων σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα-χρήση νέου πωρόλιθου μικρής αντοχής, σιδηρού οπλισμού καθώς και χυτού υλικού.

Σχετικά με την τεχνική που χρησιμοποιήθηκε παρατηρήθηκαν τα εξής:

Για τη σύνδεση των αρχαίων σφονδύλων χρησιμοποιήθηκε σκυρόδεμα οπλισμένο με δύο έως τρεις σιδηρές ράβδους. Το σκυρόδεμα τοποθετήθηκε είτε στις ήδη υπάρχουσες αρχαίες εντορμίες αφού διευρύνθηκαν, είτε σε νέες εντορμίες, μικρότερης διατομής και μεγαλύτερου βάθους από τις αρχαίες, που διανοίχτηκαν στις έδρες των σφονδύλων.

Για τις συμπληρώσεις των αρχαίων σφονδύλων χρησιμοποιήθηκε αραιό σκυρόδεμα, σε μερικές περιπτώσεις οπλισμένο, σε συνδυασμό με άλλα υλικά όπως μικρά τεμάχια πωρόλιθου, ασβεστολίθου ή κεραμικά θραύσματα.

Παρατηρήθηκαν ακόμη περιπτώσεις κατά τις οποίες για τη βελτίωση της πρόσφυσης του σκυροδέματος απολαξεύτηκε η εξωτερική επιφάνεια των αρχαίων σφονδύλων.

Ακόμη, όπου η συμπλήρωση με ασβεστοτσιμεντοκονία κάλυπτε ολόκληρη την περίμετρο στη θέση του αρμού δύο σφονδύλων, συχνά ο αρμός που σχηματίστηκε εκ των υστέρων παρουσιάζόταν σε διαφορετικό ύψος από τον πραγματικό αρμό.

Κατά τη διάλυση των κίωνων εκπονούνταν σχέδια αποτύπωσης των σφονδύλων τόσο πριν όσο και μετά τον καθαρισμό. Ακόμη υποβλήθηκε η οριστική μελέτη¹⁰⁰ ενίσχυσης των πλακών των ανδή-

ρων των προπυλαίων και της στοάς στο ΚΑΣ για έγκριση.

Επίσης ζητήθηκε η συνεργασία του Κέντρου Λίθου ώστε να γίνει η κατάλληλη επιλογή λατομείου εξόρυξης πωρόλιθου για τις ανάγκες της αναστήλωσης.

Παράλληλα με τις εργασίες στη στοά έγιναν συμπληρώσεις-αντικαταστάσεις λιθοπλίνθων στις δύο αίθουσες του ιπποτικού διοικητηρίου και μεταφέρθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονταν στην ανατολική πτέρυγα της στοάς σε προστατευμένο χώρο νοτιοδυτικά της νότιας αίθουσας του διοικητηρίου.

Ως προς τις εργασίες υποδομής ξεκίνησε η διαδικασία για την προμήθεια και εγκατάσταση ηλεκτρικού περιστροφικού ανυψωτικού μηχανήματος για τις ανάγκες της αναστήλωσης και έγινε εγκατάσταση δικτύου ύδρευσης έως το επίπεδο του ναού του Αγίου Ιωάννου.

Το 1988 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός των μελών και υποβλήθηκαν στην Ομάδα εργασίας τα σχέδια αποτύπωσης όλων των αρχαίων σφονδύλων και κιονοκράνων των καθαιρεμένων κίωνων. Αποτυπώθηκαν οι κίονες του ναού της Αθηνάς και συντάχθηκε έκθεση για την υπάρχουσα κατάσταση του μνημείου¹⁰¹.

Το Κέντρο Λίθου εκπόνησε μελέτη από την οποία προκύπτει ότι η επιλογή εξόρυξης πωρόλιθου από την περιοχή Σφουγγάρια Αρχαγγέλου ήταν σωστή¹⁰². Κατόπιν αυτού μέρος του εργατικού προσωπικού εγκαταστάθηκε στο λατομείο για την εξόρυξη της αναγκαίας για την Ιη φάση της αναστήλωσης ποσότητας πωρόλιθου.

Το ΚΑΣ ενέκρινε τη μελέτη αποκατάστασης των πλακών των ανδρών της στοάς και των προπυλαίων η οποία προέβλεπε την ενίσχυση του ήδη υπάρχοντος φέροντος οργανισμού χωρίς την προσθήκη νέων υποστηλωμάτων¹⁰³. Εντός του ερχομένου έτους θα διεξαχθεί μειοδοτικός διαγωνισμός για την ανάθεση του έργου σε ιδιώτη.

Για την εκπόνηση της μελέτης της Ιης φάσης

101. Η αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα Β. Ελευθερίου, η οποία αφού απασχολήθηκε επί τετράμηνο με το ναό συνεχίζει να εργάζεται για την Εφορεία μελετώντας τη στοά.

102. Είχαν γίνει ορισμένες δοκιμές το 1979 για την επιλογή προέλευσης του πωρόλιθου και είχε προταθεί η συγκεκριμένη περιοχή, μία από τις περιοχές που εκμεταλλεύτηκαν και οι Ιταλοί.

103. Εγκρίθηκε η πρόταση αυτή έναντι της επιχώσεως ή της κατασκευής νέου φέροντος οργανισμού μετά την καταστροφή του υπάρχοντος.

99. Πρόκειται για τους τρεις ακραίους προς Δ. κίονες της ελεύθερης κιονοστοιχίας που επιλέχθηκαν αφενός λόγω της κακής κατάστασης που παρουσίαζαν αφετέρου επειδή βρίσκονται στη συνέχεια αυτού που είχε καταρρεύσει.

100. Μελέτη Ι. Κνιθάκη και Β. Παπαδημητρίου 1987.

της αναστήλωσης της στοάς απαιτούντο, εκτός των εκπονηθέντων για τα αρχιτεκτονικά μέλη, και γενικά σχέδια αποτύπωσης του μνημείου. Κατά τις μετρήσεις έγιναν ορισμένες αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις σχετικά με την ιταλική επέμβαση¹⁰⁴. Συγκεκριμένα: Τα μεταξόνια σήμερα δεν έχουν κοινό μέτρο αλλά ποικίλλουν με μέγιστη διαφορά από το θεωρητικό (2,62 μ.) 0,09 μ. Ο άξονας δε των κιόνων που αντιστοιχούν στους εγκάρσιους τοίχους των πτερύγων της στοάς, εκατέρωθεν της κλίμακας των προπυλαίων, δεν ταυτίζεται με το διαμήκη άξονα του αντιστοίχου εγκάρσιου τοίχου όπως απαιτούσε η κατασκευή του μνημείου. Κατά χώραν πλάκα του στυλοβάτη αφαιρέθηκε, απολαξεύτηκε και επανατοποθετήθηκε σε λανθασμένη θέση.

Η μελέτη αναστήλωσης των τεσσάρων κιόνων της στοάς, πρόκειται να ολοκληρωθεί και να υποβληθεί για έγκριση στις αρχές του ερχομένου έτους.

Κατά το τελευταίο διάστημα του έτους άρχισαν και οι εργασίες εγκατάστασης του ανυψωτικού μηχανήματος στο βορειοανατολικό άκρο του χαμηλότερου ανδρήρου της ακρόπολης¹⁰⁵ αναμένεται δε να ολοκληρωθούν στις αρχές του ερχομένου έτους.

(B. E.)

ΚΩΣ

Κατά το 1988 εργάστηκαν στην Κω οι επιμελήτριες Χ. Κάντζια, που από το φθινόπωρο αναχώρησε με εκπαιδευτική άδεια, η Έρση Μπρούσκαρη, που επίσης από το φθινόπωρο μετατέθηκε στην 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και για ένα μήνα η Τούλα Μαρκέτου. Για μικρό διάστημα εργάστηκε η έκτακτη αρχαιολόγος Μαρία Σιγάλα που πήρε μέρος στην ανασκαφή του οικοπέδου Μιχάλη Τσόχα και Ράλιας Σαρίκιζη και ο έκτακτος αρχαιολόγος Δ. Μποσνάκης, που ολοκλήρωσε την έρευνα των οικοπέδων Χ. Κουρούνη και Θ. Χατζημιχαήλ.

Οι ανασκαφές στην πόλη της Κω συνεχίστηκαν με τον ίδιο ρυθμό των προηγούμενων χρόνων. (Χ. Κ.)

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κως - Πόλη

ΠΕΡΙΟΧΗ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ (ΣΕΡΑΓΙΑ)

Οδός Ηρακλέους 1 (οικόπεδο Ράλιας Σαρίκιζη)
(Πίν. 376 α)

Βρίσκεται στη συνοικία Χαλβαζιά των Σεραγιών, δυτικά της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής και αμέσως δυτικά του οικοπέδου Φυσέκα, όπου τον προηγούμενο χρόνο είχε αποκαλυφθεί τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν. και δυτικά αυτού τμήμα παλαιοχριστιανικού σπιτιού με ψηφιδωτό δάπεδο¹⁰⁶.

Μετά τη μερική κατεδάφιση σπιτιού της εποχής της Ιταλοκρατίας ακολούθησε ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα εξής: Σε μικρό βάθος από την επιφάνεια και κάτω από κτιριακά λείψανα της Τουρκοκρατίας βρέθηκαν επάλληλα θεμέλια τοίχων κακής διατήρησης, που ανήκουν κυρίως στην παλαιοχριστιανική μέχρι και την ελληνιστική εποχή. Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια, βρέθηκε υπόγειος καμαροσκεπής ορθογώνιος χώρος, με προσανατολισμό Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 2,90x1,70 και ύψ. 1,60 μ. Το κατώτερο τμήμα των μακρών πλευρών, μέχρι ύψος 0,78 μ. και η νότια στενή πλευρά, είναι χτισμένες με μικρές ακανόνιστες πέτρες, ενώ η καμάρα της οποίας διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα, με πήλινα τούβλα και συνδετική ύλη ασβέστη. Μία μεταγενέστερη επισκευή από μικρότερα τούβλα είναι ορατή σε τμήμα της καμάρας. Η είσοδος στο χώρο βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της βόρειας στενής πλευράς και η πρόσβαση γίνεται μέσω στενού δρόμου, τυφλού στη βόρεια πλευρά, μήκ. 1,25, πλ. 0,70 μ., χτισμένου επίσης με πήλινα τούβλα.

Το δάπεδό του, που παρουσιάζει κλίση από Β.-Ν., είναι στρωμένο με δύο τετράγωνα πήλινες πλάκες, αντίθετα με το δάπεδο του κυρίως χώρου, που είναι χωμάτινο. Δύο σιδερένια καρφιά καρφωμένα στους τοίχους του προορίζονταν μάλλον για ανάρτηση αποθηκευμένων ειδών. Στην εποχή της Τουρκοκρατίας πιθανότατα, η είσοδος φράχτηκε και ο χώρος μετατράπηκε μάλλον σε βάθρο, που ίσως σχετίζεται με τα λείψανα παρακείμενης τούρκικης δεξαμενής. Τότε κατασκευάστηκε σε κατεστραμ-

104. Παρατηρήσεις σχετικά με μέλη άλλων μνημείων που τοποθετήθηκαν στη στοά και επιλογή μελών που τοποθετήθηκαν σε ομόλογες θέσεις είχαν γίνει από τον E. Dyggue, Lindos III. 1, Κοπενχάγη 1960.

105. Στο επίπεδο των ελληνιστικών θόλων.

106. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 626.

μένο τμήμα της καμάρας πρόχειρο φρεάτιο με εκφορικό τρόπο. Ένας παρόμοιος χώρος που ερμηνεύτηκε επίσης ως αποθηκευτικός, αποκαλύφθηκε πρόσφατα στην Κω στο οικοπέδο Κασσανή¹⁰⁷. Ο χώρος βρέθηκε σχεδόν κενός από επίχωση και μόνο στο χαμηλότερο επίπεδο βρέθηκαν θραύσματα μεσαιωνικών αγγείων και τούρκικες πίπες. Πάνω και γύρω από τον καμαροσκεπή χώρο, διατηρούνται τα λείψανα δωματίου που τον κάλυπτε.

Βορειότερα, και στο ίδιο περίπου επίπεδο με την καμάρα, βρέθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από λευκές ψηφίδες, που αποτελεί την προς Δ. συνέχεια του ψηφιδωτού που βρέθηκε στο οικόπεδο Φυσέκα.

Σε τομή που έγινε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και έφθασε μέχρι βάθος 3,60 μ. από την επιφάνεια, βρέθηκε κεραμική αντιπροσωπευτική των παλιότερων περιόδων του οικισμού, μέχρι και τη μυκηναϊκή εποχή. (Χ. Κ.)

Οδός Πασανικολάκη 9 (οικόπεδο Κ. Κουτσουράδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Σεράγια (ΚΜ 392) δυτικά του οικοπέδου Σ. Σπύρου¹⁰⁸ και δυτικά-βορειοδυτικά του οικοπέδου Δ. Καλογήρου¹⁰⁹ και έχει εμβαδόν 297 μ.² Στη θέση του υπήρχε φούρνος και σπίτι από την εποχή της Ιταλοκρατίας. Μετά την κατεδάφιση των κτισμάτων αφαιρέθηκε η επιφανειακή επίχωση μέχρι βάθους 0,85 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου και χαραχτηκε κάρναβος προσαρμοσμένος στο σχήμα και τις διαστάσεις του οικοπέδου, με τμήματα διαστ. 3,50x4 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. Ερευνήθηκαν δύο από αυτά τα τμήματα στο μέσον του νοτιότερου τμήματος του οικοπέδου (από Ν.-Β. τα Α Ι και Α ΙΙ), όπου διαπιστώθηκε ότι η στρωματογραφία από το επίπεδο των 0,90-1 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον.

Στο ανατολικότερο τμήμα του τετραγώνου Α Ι βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. ελλιπής τοίχος, κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ., σωζ. μήκ. 2,44 και ύψ. 0,07-0,10 μ., χτισμένος από μικρές πέτρες, βότσαλα και δύο διαβρωμένες κοκκινόπετρες. Στη νοτιοδυτική γωνία βρέθηκε τούρκικος λάκκος, διαστ. 2,39x0,97 μ., με μαύρα χώματα και μικρές πέτρες που έφθανε μέχρι βάθους 1,54 μ. Στα Β.ΒΑ. αυτού του λάκκου διακρίνονταν τμήμα ενός άλλου.

Στη νοτιοανατολική γωνία του τετραγώνου Α Ι βρέθηκε ένας ακόμη λάκκος, διαστ. 0,70x1,08 μ., με μαλακό καστανόχωμα, μικρές πέτρες και κατά τόπους κάρβουνο. Οι λάκκοι έχουν κόψει δύο τοίχους χτισμένους από αργούς λίθους και τμήματα δαπέδου. Στο νοτιότερο τμήμα του Α Ι υπάρχει τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Ν.ΝΔ.-Β.ΒΑ., μήκ. 0,40 μ. και σε επαφή με την ανατολική του παρειά σώθηκε δάπεδο με πλάκες, διαστ. 0,50x0,25 μ.

Στο τετράγωνο Α ΙΙ βρέθηκε ένας ελληνιστικός κυκλικός αποθέτης που αρχίζει από βάθος 1,50, διαμ. 1,15 μ. Ο αποθέτης έχει παραβιάσει πρώιμο αρχαϊκό δάπεδο με ψιλό χαλικάκι, διαστ. 2,55x1,57 μ., που βρέθηκε σε βάθος 1,50 μ. στα ανατολικά του και ορίζεται ανατολικά από τοίχο κατεύθυνσης Ν.ΝΔ.-Β.ΒΑ., πάχ. 0,40 μ., χτισμένο από αργούς λίθους και πλάκες, σωζ. μήκ. 1,83 μ. Η ανασκαφή συνεχίζεται. (Τ. Μ.)

Οδός Π. Τσαλδάρη και 31ης Μαρτίου (οικόπεδο Ν. Μουζάκη) (Πίν. 376 β)

Το οικόπεδο είχε ερευνηθεί παλιότερα¹¹⁰. Πρόκειται για συμπληρωματική έρευνα στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, που δεν είχε ανασκαφεί για λόγους τεχνικούς. Η παραπάνω έρευνα έγινε, σε συνεργασία με την ανασκαφέα του οικοπέδου συνάδελφο Χ. Κάντζια, με αρχικό στόχο την παρακολούθηση της πορείας της κοίτης του μεγάλου τοίχου, κατεύθυνσης Ν.-Β., ο οποίος έχει ταυτιστεί από την ίδια ως οχυρωματικός τοίχος του Αλκιβιάδη, προς Β. και ΒΑ. του αποκαλυφθέντος τμήματος της βαθείας κοίτης του και προς ΒΑ. της νοτιοανατολικής γωνίας των δρόμων Ι και 2.

Η ελληνιστική κεραμική επίχωση έφθανε μέχρι βάθους 2,98 μ. μέσα σε ανάλαφρο καστανό χρώμα με κατά τόπους κάρβουνο και στις γνωστές τεράστιες ποσότητες. Σ' αυτό όμως το βάθος η παραπάνω κεραμική διακόπηκε και συναντήσαμε τμήμα λιθόστρωτου κατεύθυνσης Α.-Δ., που ανήκει σε αρχαϊκό δρόμο. Ο δρόμος με κλίση προς Δ. είχε στο μέσον περίπου του πλάτους του ανοικτό στενό κτιστό αγωγό και ορίζονταν από Β. από τοίχο κατεύθυνσης επίσης Α.-Δ. με απόκλιση 30% (ο τοίχος είναι παράλληλος με το βόρειο τοίχωμα της δεξαμενής της κρήνης του οικοπέδου Πεταλά) ορατού και σωζομένου ύψους 1,10 μ. με ψευδοϊσόδομο χτίσιμο από ορθογώνιες πλίνθους από σκληρή ασβεστολιθική πέτρα που η ράχη του σώζεται σε βάθος

107. Ό.π., σ. 644.

108. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 626.

109. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 331.

110. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 621-625.

2,41 μ., δηλαδή 0,29 μ. ψηλότερα από το ψηλότερα σωζόμενο σημείο της οχύρωσης. Πάνω από αυτόν τον τοίχο που είναι το βόρειο όριο του δρόμου σώζεται μεταγενέστερος τοίχος από αργολιθοδομή με απόκλιση 15%, μήκ. 1,24 και σε βάθος 2,20 μ. Στα δυτικά του σωζόμενου άκρου του λιθόστρωτου υπήρχε λάκκος, διαστ. 1,48x1,10 μ., ενώ στα νότια του σε βάθος 3,79 μ. φάνηκε καθαρό ΥΜ Ι στρώμα. Τα όρια της τομής προς Ν. και ΝΔ. του λιθόστρωτου ήταν ιδιαίτερα στενά, λόγω της διαμορφωμένης κατάστασης στο οικοπέδο, αφού είχε ήδη γίνει η κατάχωση των αρχαίων στο υπόλοιπο οικοπέδο, αλλά στη νοτιοδυτική άκρη της παρακολούθησαμε για λίγο κάποια διακοπή του ΥΜ Ι στρώματος, σε βάθος 4,11 μ.

Το λιθόστρωτο εδράζεται σε αμμουδερό κιτρινωπό χώμα, όπου υπάρχουν λιγοστά ΥΜ Ι όστρακα. Σε όλη την έκταση της τομής νότια του λιθόστρωτου και σε βάθος 4,66 μ. διαπιστώθηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας που συνεχίζεται και κάτω από το λιθόστρωτο του αρχαϊκού δρόμου¹¹¹.

Όλα τα παραπάνω ευρήματα, που ανήκουν σε αρχαιότερα λείψανα και αποτελούν *terminus ante quem* για την κοίτη του μεγάλου τοίχου, αποδεικνύουν ότι η μεγάλη και βαθειά κοίτη του οχυρωματικού έργου του Αλκιβιάδη δεν συνέχιζε την πορεία της —στο σημείο τουλάχιστον αυτό— προς Β. αλλά κάπου προς Δ. (Τ. Μ.)

Οδός 31ης Μαρτίου (οικόπεδο Ι. Πεταλά)

Το οικοπέδο Ι. Πεταλά, έκτασης 80 μ.² περίπου, βρίσκεται αμέσως βόρεια του αρχαιολογικού χώρου του Σταδίου¹¹², βορειοδυτικά του οικοπέδου Ν. Μουζάκη¹¹³ και βορειοανατολικά του οικοπέδου Α. Σισκαμάνη-Νάκη¹¹⁴.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,97 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού 31ης Μαρτίου, βρέθηκε τοίχος στυλοβάτη (Πίν. 377 α) ρωμαϊκής εποχής, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ., έχει πλάτος 0,75 μ. και σώζει δύο δόμους από δουλεμένες αμυγδαλόπετρες. Η άνω επιφάνεια των πλίνθων του επάνω δόμου φέρει τύπους για δύο κίονες που απέχουν μεταξύ τους 2,33 μ. Είναι πιθανόν ότι ο στυλοβάτης αυτός έχει

σχέση με το Στάδιο. Στην ίδια εποχή ανήκει τοίχος από αδρά δουλεμένες, μαλακές πάρινες πλίνθους στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου.

Το κεντρικό και βόρειο τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει μνημειακή κρήνη (Πίν. 377 β) που αποτελείται από ορθογώνια κιβωτιόσχημη δεξαμενή με είσοδο στη βόρεια πλευρά της. Η δεξαμενή ήταν υπόγεια, δεν στάθηκε ωστόσο δυνατόν να ερευνηθεί η πρόσβαση προς αυτήν βόρεια της εισόδου.

Το ανώτερο σωζόμενο σημείο της κρήνης βρίσκεται σε βάθος 2,60 μ. Ο χώρος της δεξαμενής βρίσκεται σε βάθος 3,77 μ., έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,15x1,50 μ. και ερευνήθηκε μέχρι βάθος 6,05 μ., όπου θεμελιώνονται τα τοιχώματά του. Τα τοιχώματα αυτά, πλ. 0,60 μ. περίπου, είναι κατασκευασμένα από πλίνθους από σιδερόπετρα, επιμελημένης εργασίας. Οι πλίνθοι είναι καλά δουλεμένες στην πρόσθια, άνω, κάτω και πλάγια επιφάνειά τους, ενώ η οπίσθια όψη τους είναι αδρά δουλεμένη και μαρτυρεί επομένως ότι εξωτερικά η κρήνη δεν ήταν ορατή. Έξω από το χώρο της δεξαμενής, και συγκεκριμένα στη δυτική και νότια πλευρά της, όπου στάθηκε δυνατόν να προχωρήσει η ανασκαφική έρευνα, υπάρχει γέμισμα από μεγάλους και μικρούς αργούς λίθους.

Ο νότιος τοίχος της δεξαμενής διατηρεί τρεις δόμους, συνολ. ύψ. 2 μ. περίπου. Οι δύο κατώτεροι δόμοι αποτελούνται από τρεις πλίνθους ο καθένας, ενώ ο ανώτερος δόμος σώζει μόνον δύο πλίνθους, από τις οποίες η δυτική φέρει ορθογώνια εγκοπή.

Ο ανατολικός και δυτικός τοίχος στο νότιο τμήμα τους που συμπίπτει με το χώρο της δεξαμενής διατηρούν τρεις και τέσσερις δόμους αντίστοιχα, ενώ στο βόρειο τμήμα τους, που πλαισιώνει την είσοδο της κρήνης σώζουν δύο ακόμη δόμους. Ο δυτικός τοίχος (νότιο τμήμα) έχει δύο πλίνθους σε κάθε δόμο και σώζεται σε συνολικό ύψος 2 μ. Ο ανατολικός τοίχος (νότιο τμήμα) έχει επίσης δύο πλίνθους σε κάθε δόμο και συνολικό σωζόμενο ύψος 2,67 μ.

Στο βόρειο τοίχο της δεξαμενής, όπου βρισκόταν και η είσοδος παρατηρούνται δύο κατασκευαστικές φάσεις, από τις οποίες η παλαιότερη είναι σύγχρονη με την υπόλοιπη δεξαμενή. Στην παλιότερη φάση ανήκουν οι δύο κατώτεροι δόμοι του βόρειου τοίχου, συνολ. ύψ. 1,22 μ., κατασκευασμένοι από τρεις πλίνθους ο κάθε δόμος.

Επάνω από το δεύτερο δόμο ο τρόπος κατασκευής αλλάζει: ακολουθούν πέντε στενές πλίνθοι, τοποθετημένες καθ' ύψος, οι οποίες δεν είναι σίγουρο αν ανήκουν στην πρώτη ή τη δεύτερη κατασκευαστική φάση. Στην πρώτη περίπτωση οι πλίν-

111. Ό.π.

112. L. Morricone, Scavi e ricerche a Coe (1935-1943). Relazione preliminare, BdA 1950, σ. 222.

113. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 621-625.

114. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 451.

θοι αυτές θα αποτελούσαν ίσως ένα στηθαίο, επάνω από το οποίο γινόταν η άντληση του νερού, είναι δε πιθανόν ότι βόρεια του στηθαίου υπήρχε βαθμιδωτή είσοδος.

Πίσω (βόρεια) από αυτές τις κάθετες πλίνθους ακολουθούν πλίνθοι από αμυγδαλόπετρα, συνδεδεμένες μεταξύ τους με γόμφους ορθογώνιους ή σε σχήμα διπλού πελέκεως. Επάνω από αυτό το δόμο ακολουθούν δύο ακόμη δόμοι με πλίνθους από αμυγδαλόπετρα. Επειδή οι δόμοι αυτοί είναι εν μέρει λατομημένοι, δίνουν την εντύπωση βαθμίδων, το τοίχωμα όμως θα πρέπει να ήταν στη δεύτερη αυτή φάση κάθετο. Από το κέντρο του δεύτερου από επάνω δόμου από αμυγδαλόπετρα ξεκινά τετράγωνος πεσσός, πλ. 0,70 μ., ο οποίος χρησίμευε προφανώς για τη στήριξη της οροφής της εισόδου της κρήνης. Οι δόμοι από αμυγδαλόπετρα απλά εφάπτονται των πλάγιων τοιχωμάτων που πλαισιώνουν την είσοδο. Επάνω στον ανώτερο σωζόμενο δόμο του βόρειου τοίχου, καθώς και στην αντίστοιχη πλίνθο του ανώτερου δόμου του ανατολικού τοίχου διατηρούνται ίχνη από την τοποθέτηση στηθαίου. Σε ορισμένες πλίνθους παρατηρείται το οικοδομικό σύμβολο Φ.

Μεταξύ του πεσσού και των πλευρικών τοιχωμάτων και επάνω στις πλίνθους του ανώτερου δόμου του βόρειου τοίχου υπάρχουν εγκοπές, πιθανόν για την τοποθέτηση κάποιου κιγκλιδώματος. Βόρεια του βόρειου τοίχου αποκαλύφθηκε το δάπεδο της εισόδου από μαρμαρίνες πλάκες.

Η κάθοδος στην κρήνη θα πρέπει να γινόταν από τη βόρεια πλευρά με κάποια ράμπα ή κλίμακα, η οποία όμως δε στάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί διότι βρισκόταν εκτός των ορίων του οικοπέδου.

Από όσο μπορούμε να κρίνουμε από τον τρόπο κατασκευής της κρήνης καθώς και από την επίχωση του εσωτερικού της, η κρήνη πρέπει να χτίστηκε στους κλασικούς χρόνους (4ος αι.) και να λειτούργησε τουλάχιστον μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια (2ος αι. μ.Χ.), οπότε και λατομείται. Φαίνεται ωστόσο ότι κατά τη διάνοιξη της κρήνης κόπηκαν στρώματα μυκηναϊκής και μινωικής εποχής και γι' αυτό στο χώρο έξω από την κρήνη βρέθηκαν αρκετά προϊστορικά όστρακα μαζί με πλήθος ελληνιστικών και ρωμαϊκών οστράκων. Αντίθετα στο εσωτερικό της κρήνης δε βρέθηκαν καθόλου προϊστορικά όστρακα. (E. M.)

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

Γωνία οδών Ρ. Φεραίου και Α. Υψηλάντου (φρέατιο ΟΤΕ)

Κατά τη διάνοιξη φρεατίου του ΟΤΕ στη γωνία

των οδών Ρ. Φεραίου και Α. Υψηλάντου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα του αρχαίου τείχους της πόλης. Το φρέατιο βρίσκεται σ' απόσταση 35 μ. βορειοδυτικά του Μουσείου Κω, στο υπόγειο του οποίου διατηρείται ένα ακόμη τμήμα του τείχους¹¹⁵.

Το τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,70 και πλάτος 1,10 μ. και σε ύψος δύο δόμων. Ο ανώτερος δόμος έσωζε μία πλίνθο τοποθετημένη κατά μήκος, και την αρχή μιας δεύτερης πλίνθου. Ο κατώτερος δόμος διατηρούσε δύο πλίνθους τοποθετημένες κατά μήκος σε διπλή σειρά, και μία τοποθετημένη κατά πλάτος. Όλες οι πλίνθοι ήταν πώρινες (E. M.)

Γωνία οδών Μπουμπουλίνας και Ηροδότου (Ο.Τ. 15, οικόπεδο Χαράλαμπου Κουρούνη)

Το οικόπεδο έχει έκταση 350 μ². και βρίσκεται σε μικρή απόσταση νότια από τη συμβολή του αρχαίου τείχους της πόλης με το δυτικό λιμενοβραχίονα¹¹⁶, νοτιοδυτικά των Θερμών του Λιμένος¹¹⁷ και στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο με αυτές, στην περιοχή Βozukda (εις τό έρείπιον) όπου κατά τις ιταλικές ανασκαφές είχε εντοπιστεί ένα ακόμη τμήμα της βόρειας οχύρωσης¹¹⁸, η ακριβής θέση του οποίου σήμερα δεν είναι γνωστή. Η δυτική οχύρωση της πόλης, από τη συμβολή της με το δυτικό λιμενοβραχίονα ακολουθούσε πορεία από Β.-Ν. περίπου, πρέπει επομένως να διέρχεται κάτω από την οδό Μπουμπουλίνας αμέσως έξω και δυτικά από το οικόπεδο Κουρούνη. Αυτό επιβεβαιώνεται εκτός των άλλων, από το γεγονός ότι κατά μήκος του δυτικού τμήματος του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν. περίπου, που πρέπει να αποτελεί τμήμα του περιμετρικού, εσωτερικά του τείχους διερχόμενου δρόμου¹¹⁹. Ο δρόμος ερευνήθηκε σε μήκος 12,50 και πλάτος 7 μ. Διαπιστώθηκαν 16 οδοστρώματα συνολικού πάχους 3 μ., που χρονολογούνται στην υστεροελληνιστική εποχή. Το ανώτερο οδοστρώμα βρίσκεται στο ίδιο περίπου επίπεδο με τους σημερινούς δρόμους. Με το ανατολικό όριο του δρόμου πρέπει ίσως να συνδεθεί τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. περίπου, μήκ. 3, πλ. 1 μ., χτισμένου με ορθογώνιες πωροπλίνθους σε δύο δόμους που αποκαλύφθηκε στο νό-

115. L. Morricone, ό.π., σ. 61.

116. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 542, όπου παλιότερη βιβλιογραφία.

117. L. Morricone, ό.π., σ. 54, σχέδ. εικ. 1.

118. Ό.π., σ. 219.

119. Ό.π., σ. 70, εικ. 5.

τιο τμήμα του δρόμου, σε επαφή με τα οδοστρώματα. Τα οδοστρώματα 1-11 εσώζοντο μόνο στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, σε μήκος 7 μ., ενώ βορειότερα είχαν παραβιαστεί από μεγάλο λάκκο-αποθέτη, που έφθανε σε βάθος μέχρι το επίπεδο των οδοστρωμάτων 12 και 14. Ο λάκκος-αποθέτης ερευνήθηκε σε έκταση 10x8,50 μ., ενώ συνεχίζόταν και προς Δ. έξω από το σκάμμα. Το συνολικό πάχος της επίχωσής του, που ήταν ενιαίο, έφθανε τα 1,50 μ. Περιείχε σε μεγάλη πυκνότητα κεραμική —κυρίως όστρακα— υστεροελληνιστικής εποχής, η πλειονότητα της οποίας ανήκει στον 1ο αι. π.Χ., ενώ δεν απουσίαζαν παλιότερα όστρακα και αρκετά πρώιμα ρωμαϊκά. Συγκεντρώθηκαν σε μεγάλες ποσότητες όστρακα αμφορέων κωακών, ροδιακών και κνιδιακών —κυρίως λαβές, ασφράγιστες ως επί το πλείστον αλλά και αρκετές σφραγισμένες— όστρακα πινακίων *terra sigillata*, περγαμηνών κυρίως εργαστηρίων, κυλίκων, κωακού ή κνιδιακού τύπου, θραύσματα μαγειρικών σκευών και αγγείων, όπως πυραύλων με πλαστική διακόσμηση¹²⁰ (Πίν. 378 α), πάνω από 500 λυχνάρια, ανάμεσα στα οποία πολλά κνιδιακά, γύρω στα 300 μυροδοχεία, πολλά μικρά αγγεία φαρμακευτικής χρήσης, ασκοί, τύπου *guttus*, με αμφικωνικό σώμα, λάγνηοι¹²¹ (Πίν. 378 β-γ) και πλήθος μικροαντικείμενα, όπως αγνύθες, ειδώλια διαφόρων τύπων όπως αυτό που πιθανόν απεικονίζει Τύχη πόλης με πυργωτό διάδημα (Πίν. 378 δ), τμήματα οστέινων αυλών, οστέινοι αστράγαλοι, κομμάτια από χρωστικές ουσίες διαφόρων χρωμάτων.

Γενικά αντιπροσωπεύονται όλες οι κατηγορίες της υστεροελληνιστικής κεραμικής και μικροτεχνίας. Το εύρημα παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής της Κω. Από το πλήθος των ευρημάτων ανάμεσα στα οποία πολλά είναι εισηγμένα από την Πέργαμο, αναφέρουμε ενδεικτικά τα εξής:

Δύο δίμυξα λυχνάρια που προέρχονται από την

ίδια μήτρα (Πίν. 378 ε) (όπου απεικονίζεται μόνο το ένα). Στην απόληξη της λαβής, ανάγλυφο προσωπίο σιληνού. Στο δίσκο ανάγλυφη φυτική γιρλάντα-στεφάνι, που διακοσμείται με τέσσερα προσωπεία μαινάδων και σιληνού και κορδέλλες. Ως προς τη σύνθεση της διακόσμησης, αλλά όχι και το σχήμα, τα λυχνάρια θυμίζουν τη δεύτερη παραλλαγή των λυχναρίων με καρδιόσχημα φύλλα της Περγάμου (*Herzblattlampen*), που φέρουν στο δίσκο στεφάνια διακοσμημένα με ανάγλυφα φυτικά μοτίβα¹²². Στα λυχνάρια της Περγάμου τα προσωπεία των σιληνών τοποθετούνται συνήθως στη γέννηση του μυκτήρα. Μακρινή ομοιότητα παρουσιάζουν τα λυχνάρια από την Κω με το λυχνάρι 733 του Βρετανικού Μουσείου από την Ιταλία¹²³ που χρονολογείται στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ. και διακοσμείται στη γέννηση των μυκτήρων με προσωπίο πιθανώς Διονύσου, καθώς και με το λυχνάρι Q 728¹²⁴. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι το μόνο μέχρι σήμερα δημοσιευμένο ελληνιστικό λυχνάρι από την Κω¹²⁵ διακοσμείται επίσης με ανάγλυφο προσωπίο σιληνού στην απόληξη του μυκτήρα. Τα άφθονα ευρήματα των τελευταίων χρόνων από τις σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Κω επιβεβαιώνουν την άποψη του Scheibler, ότι η τοπική παραγωγή λυχναρίων εντάσσεται στο ευρύτερο ανατολικό εργαστήριο με έντονες επιδράσεις από το Πέργαμο.

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν δύο ακόμη λυχνάρια από τον αποθέτη, που προέρχονται επίσης από την ίδια μήτρα. Το σχήμα τους θυμίζει τα περγαμνά λυχνάρια με καρδιόσχημα φύλλα, οι δύο πλάγιες όμως εξογκωμένες πλευρές φέρουν, αντί των φύλλων, από μία ανάγλυφη φτερωτή κεφαλή κατ' ενώπιον, αρκετά φθαρμένη (δεν διακρίνεται στη φωτογραφία). Το μοτίβο της φτερωτής κεφαλής απαντάται σε δύο λυχνάρια από την Πέργαμο, όπου όμως έχει τοποθετηθεί στη γέννηση του μυκτήρα¹²⁶.

Όστρακο από τον ώμο λευκής λαγύνου. Από τη

120. Πύραυνο ιδίου σχήματος και παρόμοιας διακόσμησης από τη Δήλο. BCH 85 (1961), σ. 478-479, εικ. 4-5 (Délös 27, σ. 670, κ.ε., D 325 πίν. 51), υστεροελληνιστικό.

121. Η ελλιπής λάγνηος του Πίν. 378 β χρονολογείται σύμφωνα με τα ροδιακά παράλληλα στο α' μισό του 1ου αι. π.Χ., ενώ η λάγνηος του Πίν. 378 γ με σώμα αμφικωνικό, στο β' μισό του 1ου αι. π.Χ. βλ. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο. Β' Επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Αθήνα 1990, σ. 175-176, πίν. 89α και 90δ (Π 7258 και Π 9077 αντίστοιχα)· βιβλιογραφία στην υποσημ. 30.

122. J. Schäffer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*. PF2, σ. 135, Q31-Q51, πίν. 60-65.

123. D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum* 1, σ. 347, πίν. 3 και 136.

124. 'Ο.π., σ. 344, πίν. 135.

125. I. Scheibler, *AM* 77 (1962), σ. 290, πίν. 86. S.M. Sherwin-White, *Ancient Cos, Hypomnemata* 51 (1978), σ. 232, υποσημ. 73 (διάβαζε Scheibler αντί Schreiber και Schneibler). J. Schäffer, ό.π., σ. 152, υποσημ. 70.

126. J. Schäffer, ό.π., σ. 144-145, 51, 52, πίν. 68-69· στην εικ. 13

διακόσμηση διατηρείται μία επτάχορδη κιθάρα. Δεξιά της απεικονίζεται πιθανότατα το πλήκτρο της. Δεξιότερα τμήμα στεφανιού¹²⁷ (Πίν. 378 στ).

Παρόμοιες πυκνές αποθέσεις κεραμικής, στην πραγματικότητα λάκκοι απορριμμάτων, έχουν εντοπιστεί και παλιότερα κατά τις ανασκαφές του τείχους — κτήμα Γρηγοριάδη στην περιοχή Μαρμαρωτό¹²⁸, κτήμα Διακαναστάση στην περιοχή Αγία Μαρίνα¹²⁹ και συνδέονται πάντα με την αχρήστευσή του, επιχώνουν δηλαδή τις κοίτες που προκύπτουν μετά τη διαρπαγή των πλίνθων του από τα τέλη του Ιου αι. π.Χ. Στο οικοπέδο Κουρούνη δεν εντοπίστηκαν σαφή λείψανα του τείχους, που διέρχεται δυτικότερα, φαίνεται όμως ότι κατά τη λατόμευσή του παραβιάστηκε και τμήμα του εσωτερικά διερχόμενου δρόμου, όπως συμπεραίνεται από την ύπαρξη μεγάλων κομματιών οδοστρωμάτων που βρέθηκαν πεταμένα στον αποθέτη.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου διαπιστώθηκαν ελάχιστα λείψανα τοίχων ρωμαϊκής εποχής διαταραγμένα από τις επεμβάσεις σε βάθος της εποχής της Τουρκοκρατίας. (X. K.)

Οδός ανώνυμος νότια της οδού Γρηγορίου Ε΄ (οικόπεδο αδελφών Τσόχα) (Σχέδ. 15)

Το οικοπέδο Τσόχα βρίσκεται νότια της οδού Γρηγορίου Ε΄, αμέσως νότια του οικοπέδου Ι. Κασσιώτη¹³⁰, με το οποίο συνορεύει. Στο οικοπέδο πρόκειται να κατασκευασθούν δύο κτίρια, από τα οποία προς το παρόν ερευνήθηκε το ανατολικό, έκτασης 400 μ². περίπου, που ανήκει στον Μ. Τσόχα¹³¹.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος

αποτελεί την προς Ν. συνέχεια του δρόμου που είχε αποκαλυφθεί στο οικοπέδο Ι. Κασσιώτη¹³². Ο δρόμος έχει πλάτος 4,20 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 19 μ. Στο κέντρο περίπου του δρόμου διέρχεται αποχετευτικός αγωγός με παρειές κατασκευασμένες από αδρά δουλεμένες πώρινες πλίνθους και κάλυψη από μεγάλες πώρινες πλίνθους τοποθετημένες οριζόντια και κατά τόπους μικρές πλίνθους που σχηματίζουν αέτωμα.

Τα όρια του δρόμου είναι κατασκευασμένα με πλίνθους στην προς το δρόμο όψη τους, ενώ στην εσωτερική πλευρά τους είναι κατασκευασμένα με μικρές πέτρες, κεραμιδάκι και ασβέστη, σώζονται δε μόνο σε επίπεδο θεμελίου.

Ανατολικά του δρόμου ερευνήθηκε τμήμα ρωμαϊκού κτιρίου (Πίν. 379 α) του οποίου αποκαλύφθηκαν 14 χώροι. Το κτίριο αυτό ανήκει πιθανότατα στην ίδια *insula* με το κτίριο που αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο Ι. Κασσιώτη. Οι τοίχοι σώζονταν σε ύψος 1 μ. περίπου· τα δάπεδα, όπου σώζονταν, ήταν από ασβέστη. Σε ένα από τα δωμάτια του κτιρίου διατηρούνταν υπολείμματα τοιχογραφιών με γεωμετρική διακόσμηση¹³³ (Πίν. 379 β). Στο κτίριο βρέθηκε άφθονη κεραμική ρωμαϊκής εποχής (Πίν. 380 α) καθώς και μερικά αγαλματίδια (αγαλματίδιο Διονύσου, Αφροδίτης κτλ.).

Το κτίριο παρουσιάζει περισσότερες οικοδομικές φάσεις, από τις οποίες η καλύτερα σωζόμενη χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι είτε από μεγάλες πωροπλίνθους, είτε με μικρές πέτρες, κεραμιδάκι και ασβέστη. Κάτω από το επίπεδο των δαπέδων βρέθηκαν σε δύο δωμάτια μικροί κλίβανοι (;). Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου όπου στάθηκε δυνατόν να γίνει τομή στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκαν προγενέστεροι τοίχοι κατασκευασμένοι από πώρινες πλίνθους.

Ολόκληρο το κτίριο καλυπτόταν από στρώμα καταστροφής, είναι δε πιθανόν ότι καταστράφηκε από ισχυρή φωτιά, ίχνη της οποίας βρέθηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκαν μαρμάρια αγαλματίδια σχεδόν εντελώς κατεστραμμένα, καθώς και στο ανατολικό κομμάτι του οικοπέδου. (E. M.)

Σε ένα από τα δωμάτια του κτιρίου, βρέθηκε, δίπλα σε βάση περιρραντηρίου, ορθογώνιος μαρμά-

εικονίζονται λυχνάρια από την Αθήνα, όπου συναντάται το ίδιο θέμα. Οι φτερωτές κεφαλές των λυχναριών της Κω παρουσιάζουν εξαιρετική ομοιότητα με την κεφαλή του λυχναριού 51. Οι φτερωτές κεφαλές σε αιγυπτιακό λυχνάρι από Αμβούργο, βλ. JdI 43 (1928), σ. 402, αριθ. 95, εικ. 116, ερμηνεύονται ως κεφαλές Μέδουσας.

127. G. Leroux, *Lagynos*, Paris 1913, σ. 38, εικ. αριθ. 66. G. Haas, *Die Syrinx in der griechischen Bildkunst*, 1985, εικ. 108, 109. AA 100 (1985), σ. 246, βιβλιογραφία στην υποσημ. 165. Γενικά για το είδος αυτό της κεραμικής, βλ. J. Schaffer, *ό.π.*, σ. 101 κ.ε.

128. AAA XIII (1980), σ. 102-104.

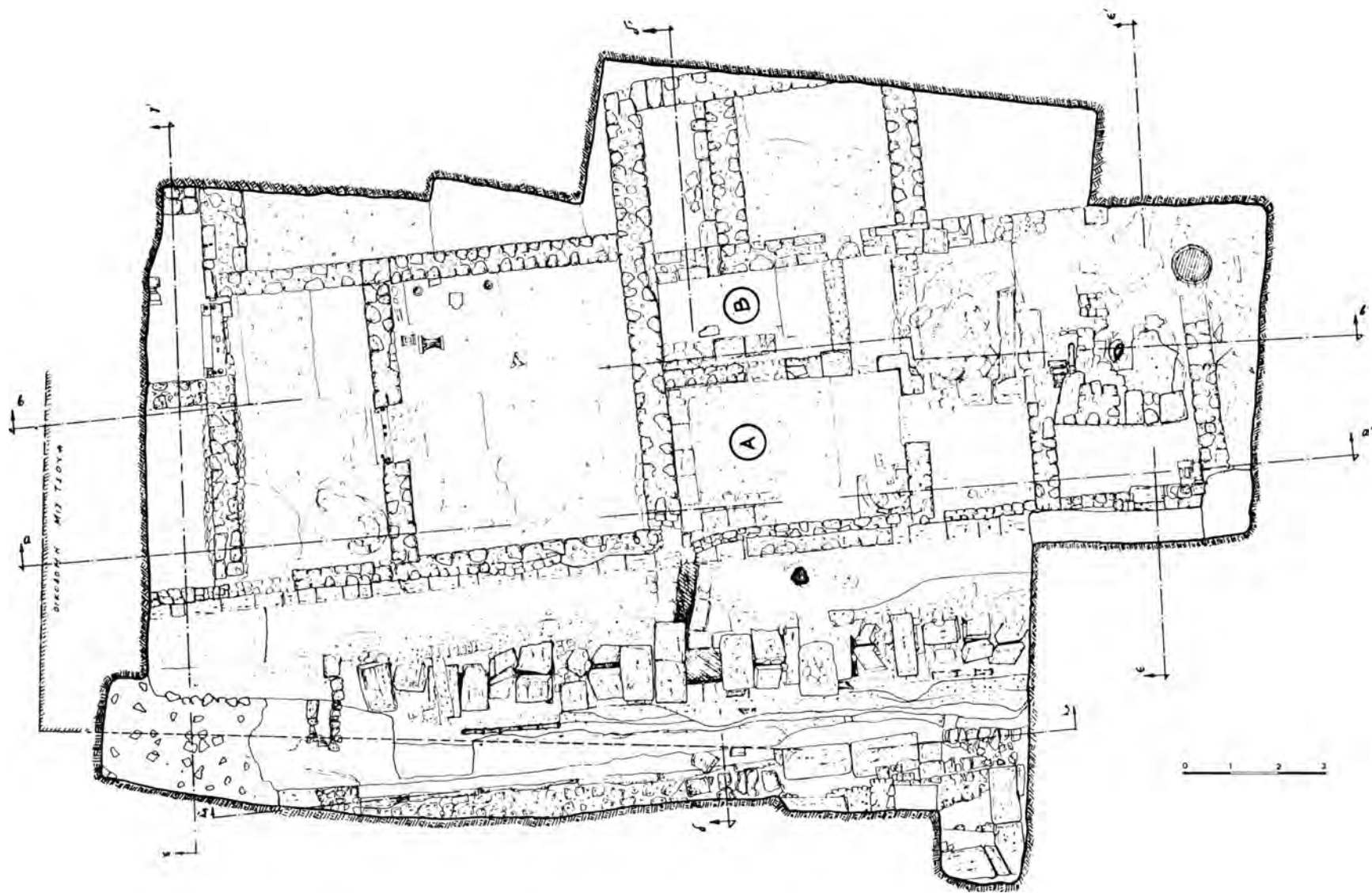
129. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 397.

130. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 641.

131. Στην ανασκαφή εργάστηκαν κατά διαστήματα οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Μ. Σιγάλα και Μ. Βαϊοπούλου.

132. ΑΔ 42, *ό.π.*

133. Το ίδιο διακοσμητικό μοτίβο υπάρχει και σε τοιχογραφία της ρωμαϊκής οικίας του Ηρακλέους, στον αρχαιολογικό χώρο του Λιμένος.

Σχέδ. 16. Κως. Οικόπεδο αδελφών Τσόχα. Κάτοψη της ανασκαφής.

ρινος αναθηματικός βωμός με σπασμένο λοξά το ανώτερο τμήμα (Πίν. 380 β). Φέρει επιγραφή σε τρεις στίχους, από τους οποίους διατηρούνται οι δύο κατώτεροι, που συμπληρωμένη διαβάζεται ως εξής:

Διός
Καταβά
του

Χαμηλότερα ανάγλυφη παράσταση κεραυνού.

Η λατρεία του Διός Καταβάτου ή Καταιβάτου, συναντάται για πρώτη φορά στην πόλη της Κω και για δεύτερη φορά στο νησί. Ένας αντίστοιχος βωμίσκος, αλλά μικρότερων διαστάσεων, βρέθηκε το 1982 σε μπάζα στην παραλία της Καρδάμυνας¹³⁴. (Χ. Κ.)

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

Οδός Αρτεμισίας και Ιωαννίδου (οικόπεδο Πλατανίστα) (Σχ.έ.δ. 16)

Το οικόπεδο Πλατανίστα, έκτασης 1.250 μ.² περίπου, βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της πόλης της Κω (στη γωνία των οδών Αρτεμισίας και Ιωαννίδου) σε περιοχή όπου και παλιότερα είχαν βρεθεί λείψανα αρχαίων κτιρίων¹³⁵. Την ευκαιρία για τη διενέργεια της ανασκαφής έδωσε, όπως συνήθως, η πρόθεση της ιδιοκτήτριας να ανεγείρει στο οικόπεδο μεγάλο συγκρότημα καταστημάτων και διαμερισμάτων· στις δοκιμαστικές τομές που ακολούθησαν διαπιστώθηκαν τοίχοι και ψηφιδωτά δάπεδα. Ακόμη, κατά την κατεδάφιση δύο παλιών οικημάτων και μιας τούρκικης δεξαμενής που υπήρχαν στο οικόπεδο, συγκεντρώθηκαν πλήθος αρχιτεκτονικών μελών από κάποιο μεγάλο κτίριο. Η ανασκαφή διήρκεσε με αρκετές διακοπές από το 1984 μέχρι το 1988¹³⁶.

Το 1984, η πρώτη ανασκαφική περίοδος που διήρκεσε μόλις ενάμισυ μήνα, αποκάλυψε στο ανατολικό κομμάτι του οικοπέδου ένα δωμάτιο, διαστ. 4,80x4,70 μ., με δάπεδο από πήλινες πλάκες. Οι τοίχοι του δωματίου σώζονταν σε μικρό ύψος 0,40 μ., πάνω στο δάπεδο, όμως βρέθηκαν αποθηκευμένοι κατά χώραν 70 περίπου οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και μερικές χύτρες. Οι αμφορίσκοι ήταν τοποθετημένοι σε τέσσερις σειρές κατά μήκος του

βόρειου τοίχου του δωματίου, φράζοντας τη θύρα προς το διπλανό χώρο. Το γεγονός ότι σε μία από τις σειρές οι αμφορίσκοι ήταν τοποθετημένοι με το στόμιο προς τα κάτω, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είχαν αποθηκευθεί άδειοι.

Κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο, από το Μάιο μέχρι το Νοέμβριο του 1985, διαπιστώθηκε ότι ο χώρος με τους αμφορίσκους αποτελούσε το ανατολικότερο δωμάτιο ενός τεράστιου κτιρίου, το οποίο διέσωζε ακόμη σε καλή κατάσταση δάπεδα ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα. Λόγω της σπουδαιότητας των ευρημάτων το οικόπεδο προτάθηκε για απαλλοτρίωση, η οποία όμως δεν έγινε δεκτή από το Υπουργείο Πολιτισμού· έτσι το 1988 (Μάιος-Δεκέμβριος) η ανασκαφή ολοκληρώθηκε στο νότιο και δυτικό κομμάτι του οικοπέδου.

Το κτίριο (Πίν. 381 β) βρέθηκε σε βάθος περίπου 1,20-1,50 μ. από το δρόμο και αποκαλύφθηκε σε έκταση 900 μ². Έχει πλάτος 30,60 μ. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 30 μ. Το συνολικό μήκος δεν είναι γνωστό γιατί το κτίριο συνεχίζει στα βόρεια κάτω από το σύγχρονο δρόμο και στα νότια κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Αντωνίου.

Στα δυτικά του κτιρίου περνούσε αρχαία οδός (Πίν. 381 α) που αποκαλύφθηκε σε μήκος 18 μ. Η οδός είχε πλάτος 3,50 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Τα οδοστρώματά της ήταν κατά τόπους παραβιασμένα από νεότερες επεμβάσεις μέχρι το βάθος του αποχετευτικού αγωγού που τη διέσχισε κατά το μήκος της. Ο αγωγός ήταν κατασκευασμένος από μεγάλες πώρινες πλίνθους (εσωτ. διαστ.: πλ. 0,85, ύψ. 0,60 μ.)· η οριζόντια κάλυψή του από ανάλογες πλίνθους ήταν στο μεγαλύτερο μέρος της κατεστραμμένη.

Ένα μικρό χάλκινο νόμισμα που βρέθηκε πάνω στο τοίχωμα του αγωγού και χρονολογείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο αγωγός και ο δρόμος ήταν σε χρήση ήδη κατά το 2ο αι. μ.Χ.

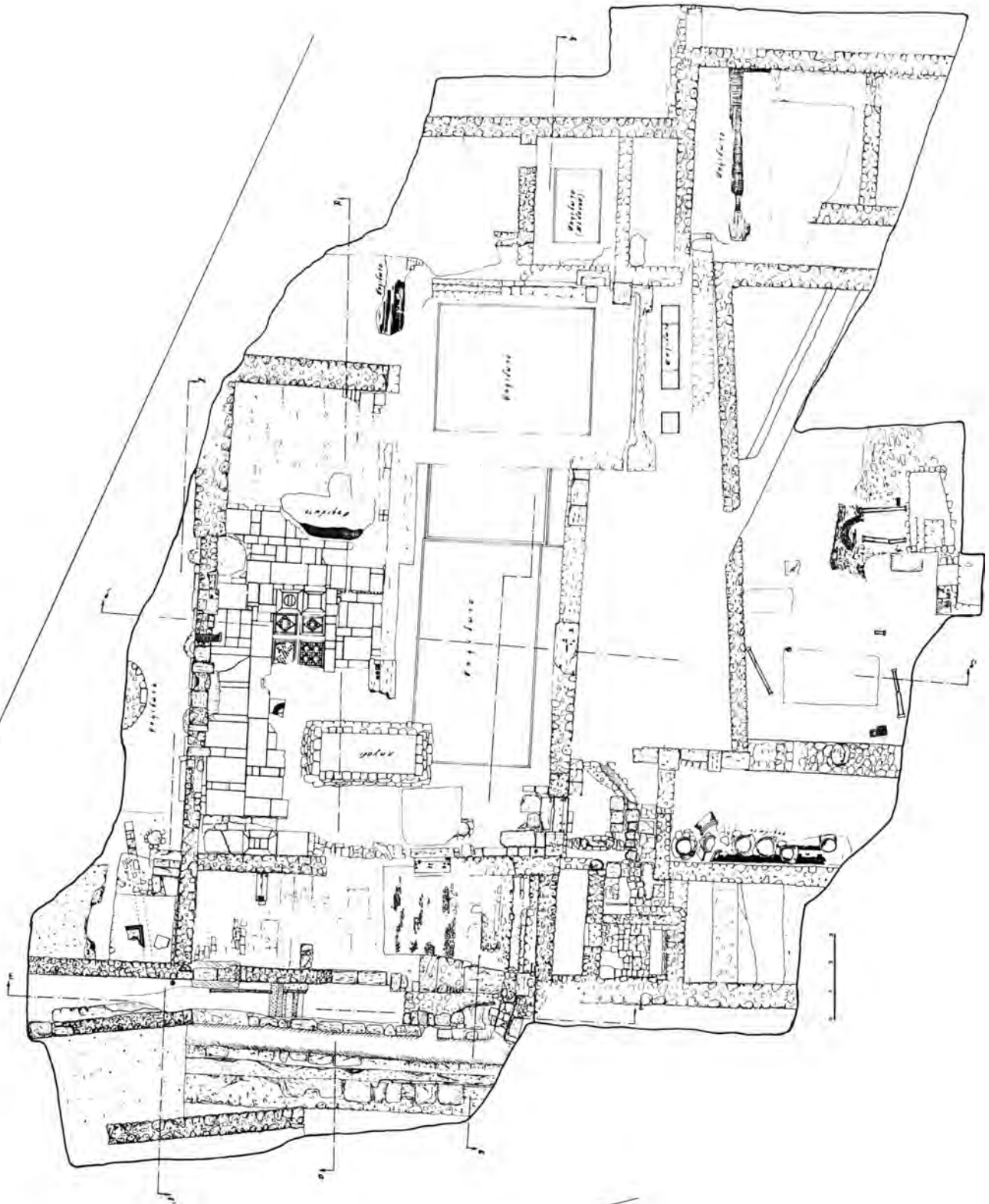
Το κτίριο καλυπτόταν από ένα σχεδόν συμπαγές στρώμα καταστροφής, το οποίο περιείχε πλήθος από κεραμίδες, πήλινες πλάκες δαπέδου και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως κιονίσκους, κιονόκρανα κτλ. Κάτω από αυτό το στρώμα άρχισαν να αποκαλύπτονται τα δάπεδα του κτιρίου, ενώ οι περισσότεροι ενδιάμεσοι τοίχοι ήταν «ξηλωμένοι». Συνολικά αποκαλύφθηκαν 15 χώροι, από τους οποίους οι εννέα, οργανωμένοι γύρω από τον κεντρικό χώρο, σώζουν ψηφιδωτά δάπεδα και δάπεδο με μαρμαροθέτημα.

Ο κεντρικός χώρος είχε μήκος 11 και πλάτος 5,60 μ. Σώζει ψηφιδωτό δάπεδο σε καλή κατάσταση· η διακόσμησή του είναι χωρισμένη σε τρία τμήματα:

134. ΑΔ 39 (1984): Μελέτες, σ. 140-142.

135. Οικόπεδο Δ. Σταμόγλου, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 409· οικόπεδο Κ. και Ελ. Χατζηχριστοφί, ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 555· Ιταλική Καζέρμα, ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 332.

136. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 642.

Σχέδ. 17. Κως, Οικόπεδο Πλατανίστα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο δυτικό τμήμα συμπλεκόμενοι σηρικοί τροχοί με παραστάσεις ζώων και πτηνών στους ενδιάμεσους κύκλους. Στο μεσαίο τμήμα παράσταση αγγείου από το οποίο εκφύεται κληματίδα· πολύχρωμα πουλιά ραμφίζουν τα σταφύλια ενώ χαμηλότερα, στο ύψος των λαβών του αγγείου την παράσταση πλαισιώνουν δύο παγώνια. Ακόμη πιο χαμηλά, δεξιά της βάσης ένας λαγός και αριστερά ένας σκύλος. Την παράσταση πλαισιώνουν τρίγωνα τοποθετημένα κατά κορυφήν· πλοχμός περιβάλλει το δυτικό και μεσαίο τμήμα του ψηφιδωτού και τα χωρίζει από το ανατολικό που φέρει γεωμετρική διακόσμηση σταυρών και εξαγώνων· μέσα στα εξάγωνα παραστάσεις ρόδακα, κανθάρων, ζώων και πτηνών.

Τα τρία αυτά τμήματα του ψηφιδωτού περιβάλλονται από πλαίσιο, το οποίο βορειώς των κεντρικών θεμάτων έχει παράσταση άκανθας και κισσόφυλλων που εκφύονται από κάνθαρο, ενώ στα νότια δύο δελφίνια εκατέρωθεν ρόμβου, ρόδακας και σταυρόσχημο πλοχμό· στη νοτιοδυτική γωνία τεράστιο κισσόφυλλο και σπειροειδές κόσμημα· στα δυτικά το πλαίσιο είναι κατεστραμμένο ενώ ανατολικά φαίνεται ότι δεν υπήρχε.

Δυτικά του κεντρικού αυτού χώρου υπήρχε ένα δωμάτιο, διαστ. 3,50x5,80 μ. με ψηφιδωτό δάπεδο σε ελαφρά υψηλότερο επίπεδο, στο οποίο οδηγούσαν δύο σκαλοπάτια. Πάνω στο δάπεδο αυτό υπήρχαν έντονα ίχνη φωτιάς. Το ψηφιδωτό έφερε γεωμετρικές παραστάσεις οκτάκτινων αστέρων ανάμεσα στους οποίους τετράγωνα με σηρικούς τροχούς, φολίδες, κόσμημα ζιγκ-ζαγκ, σταυρόσχημο πλοχμό (:) κτλ. Στο πλαίσιο του ψηφιδωτού μικροί ρόμβοι· στη μία γωνία κάνθαρος από τον οποίο εκφύεται κληματίδα.

Στα ανατολικά του κεντρικού χώρου ανοιγόταν ένας ακόμη χώρος, διαστ. 5,20x7 μ., με ψηφιδωτό δάπεδο: κεντρικό θέμα και πάλι σηρικοί τροχοί· στο εσωτερικό των κύκλων πτηνά, ζώα, φυτά, κάνθαροι και μία ανθρώπινη μορφή. Τους σηρικούς τροχούς πλαισιώνουν κόσμημα ζιγκ-ζαγκ και πλέγμα· στο εξωτερικό πλαίσιο δελφίνια, ρόδακες, σταυροειδείς πλοχμοί, πέλτες, ρόμβοι με κυρτές πλευρές εγγεγραμμένοι σε κύκλο κτλ. Το ψηφιδωτό αυτό περιβάλλεται στην ανατολική και νότια πλευρά του από αγωγό ομβρίων σκεπασμένο με μαρμάρινες πλάκες και είναι πιθανόν ότι επρόκειτο για κάποιο αίθριο.

Ο μεγάλος ορθογώνιος χώρος βόρεια του κεντρικού χώρου, διαστ. 20,30x5,60 μ., είχε δάπεδο σε δύο επίπεδα από λεπτές μαρμάρινες πλάκες, διαφόρων χρωμάτων και σχημάτων, που σώζονται καλύτερα στο χαμηλότερο τμήμα. Στο κέντρο του χώρου σώ-

ζονται τέσσερα διάχωρα με μαρμαροθετήματα που σχηματίζουν ρόμβους, ρόδακες, κύκλους εγγεγραμμένους σε τετράγωνο κτλ.

Δυστυχώς το δάπεδο έχει καταπατηθεί από ένα πηγάδι και μία ασβεσταριά που υπήρχε στο οικόπεδο. Στα σημεία όπου είναι κατεστραμμένο διακρίνεται από κάτω προγενέστερη φάση ψηφιδωτού.

Στα βόρεια του χώρου αυτού με μαρμαροθέτημα ανασκάφηκε εν μέρει ένα ακόμη ψηφιδωτό δάπεδο (σε έκταση 2,50x17 μ.). Οι δύο χώροι χωρίζονται από πρόχειρο μεταγενέστερο τοίχο, αρχικά όμως θα πρέπει να αποτελούσαν έναν τεράστιο ενιαίο χώρο. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση και «κάθεται» πάνω στα δάπεδα. Δίπλα του μια πρόχειρη σκάλα με ένα εντοιχισμένο ρωμαϊκό κυμάτιο θα οδηγούσε στον όροφο του κτιρίου. Το τελευταίο αυτό ψηφιδωτό δάπεδο έχει τόσα άλατα στην επιφάνειά του, ώστε μόλις διακρίνει κανείς σειρές τριγώνων τοποθετημένων κατά κορυφήν, τεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα και το λεγόμενο κόσμημα της κουκουνάρας.

Στα νότια του κεντρικού χώρου που περιγράψαμε αρχικά, βρέθηκαν δύο μεγάλοι παράλληλοι ορθογώνιοι χώροι. Ο πρώτος, διαστ. 5,40x16 μ., σώζει υπόλειμμα ψηφιδωτού δαπέδου με παράσταση δελφινιών, ενώ στον τελευταίο νοτιότερο, διαστ. 5,70x16 μ., δε σώζεται δάπεδο. Ο χώρος καλυπτόταν από ένα πυκνό στρώμα καταστροφής κάτω από το οποίο βρέθηκε πεσμένο ημικυκλικό τόξο με τους κιονίσκους και τα κιονόκρανά του. Δεν αποκλείεται να έχουμε εδώ μια υπόστυλη αυλή.

Στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου υπάρχει μια σειρά από μικρούς χώρους, με κακοχτισμένους πρόχειρους τοίχους· μέσα από τους χώρους αυτούς διακλαδίζονται κτιστοί αγωγοί νερού.

Το γεγονός ότι κοντά σ' αυτούς τους χώρους βρέθηκαν μεγάλα πιθάρια, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως επρόκειτο για εργαστήρια. Το κτίριο είχε και προγενέστερες φάσεις· με τομές που διενεργήθηκαν στα σημεία όπου τα δάπεδα ήταν κατεστραμμένα διαπιστώσαμε την ύπαρξη παλιότερων τοίχων, οι οποίοι με βάση την κεραμική χρονολογούνται στην πρώιμη ρωμαϊκή εποχή.

Ακόμη διαπιστώθηκαν προγενέστερες φάσεις ψηφιδωτών δαπέδων· η καλύτερα διατηρημένη βρέθηκε κάτω από το χώρο με τους αμφορίσκους. Πρόκειται για παράσταση κεφαλής Μέδουσας (4,50x2,50 μ.) μέσα σε κύκλο. Γύρω από τον κύκλο φύονται κλαδιά κισσού· ανάμεσά τους πουλιά. Από πάνω παγώνια πλαισιώνουν κάνθαρο. Το ψηφιδωτό αυτό χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στον 5ο αι. μ.Χ. Τέλος το δάπεδο με τις μαρμάρινες πλάκες

φαίνεται ότι έχει μεταφερθεί από κάποιο παλιότερο κτίριο¹³⁷.

Το πρώτο ερώτημα που τίθεται είναι αν το κτίριο είχε κοσμικό ή θρησκευτικό χαρακτήρα. Η έλλειψη αψίδας στο ανατολικό άκρο καθώς και η παντελής απουσία κάποιων στοιχείων σχετικών με τη χριστιανική λατρεία τελικά απέκλεισαν την πιθανότητα ενός θρησκευτικού κτιρίου. Την άποψη αυτή ενισχύει το γεγονός ότι στο ανατολικό άκρο του κτιρίου, όπου θα περιμέναμε την αψίδα, βρέθηκε ο αποθηκευτικός χώρος με τους οξυπύθμενους αμφορίσκους, ενώ οι πρόχειρες κατασκευές και τα πιθάρια της νοτιοδυτικής γωνίας υποδηλώνουν σαφώς κάποιες βιοτεχνικές εργαστηριακές εγκαταστάσεις. Τέλος τα θέματα των ψηφιδωτών του κεντρικού χώρου δεν έχουν φορά προς το ιερό όπως συνήθως συμβαίνει στις βασιλικές αλλά απλώνονται παραθετικά.

Η κακή διατήρηση των τοίχων δυσκολεύει αρκετά μία πιθανή αποκατάσταση της μορφής του κτιρίου. Υποθέτουμε ότι το ανατολικό ψηφιδωτό και ο νότιος χώρος όπου δε βρέθηκε δάπεδο, αποτελούσαν δύο εσωτερικές αυλές, γύρω από τις οποίες ανοίγονταν τα δωμάτια του σπιτιού. Ακόμη η ύπαρξη κλίμακας, έστω και πρόχειρης, μας πείθει ότι το κτίριο είχε και όροφο. Η είσοδος του κτιρίου δε βρέθηκε, είναι όμως λογικό να θεωρήσουμε ότι υπήρχε κάποιο άνοιγμα προς τον αρχαίο δρόμο στα δυτικά.

Έξω από το ανατολικό όριο του κτιρίου η κατάσταση είναι ασαφής δεν έχουμε δρόμο αλλά ούτε και λείψανα άλλων κατοικιών.

Το μέγεθος του κτιρίου, τα πλούσια ψηφιδωτά δάπεδα, τα υπολείμματα τοιχογραφιών που σώζονται σε μερικούς τοίχους κτλ. μας πείθουν ότι επρόκειτο για μια πλούσια ιδιωτική κατοικία, ίσως μια *insula* όπως η Ρωμαϊκή οικία, η οικία της Ευρώπης και του Σιληνού ή ακόμη οι οικίες δυτικά της αγοράς που ανέσκαψαν παλιότερα οι Ιταλοί¹³⁸. Το πλάτος του κτιρίου, 30 μ., συμφωνεί με τις διαστάσεις που αναφέρονται για τις παραπάνω νησίδες.

Η δική μας νησίδα βρισκόταν στο βορειοανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης και είναι πιθανόν ότι το βόρειο όριό της που δε στάθηκε δυνατόν να ανασκαφεί, θα έφθανε μέχρι την εσωτερική περιφε-

ρειακή οδό του τείχους της πόλης που βρέθηκε σε κοντινό οικόπεδο¹³⁹. Το νότιο όριό της, όπως και το δυτικό, θα πρέπει να αποτελούσε δρόμος που κατά πάσαν πιθανότητα περνά κάτω από την παρακείμενη εκκλησία του Αγίου Αντωνίου και αποτελεί την πρόεκταση δρόμου που αποκαλύφθηκε στο διπλανό οικόπεδο Γκίκα¹⁴⁰.

Μπορούμε λοιπόν να υπολογίσουμε ότι το μήκος της νησίδας έφθανε τα 60-70 μ. περίπου.

Πρόκειται δηλαδή για ένα τεράστιο κτιριακό σύνολο, οι διαστάσεις του οποίου πλησιάζουν τις διαστάσεις της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής οικίας¹⁴¹.

Το δεύτερο ερώτημα που τίθεται είναι η χρονολόγηση του κτιρίου. Από τα ανασκαφικά ευρήματα συμπεραίνουμε ότι το κτίριο είχε μακρά διάρκεια ζωής¹⁴². Η καλύτερα διατηρημένη φάση, στην οποία ανήκουν και τα ψηφιδωτά δάπεδα που περιγράψαμε, χρονολογείται στο α' ήμισυ του 6ου αι. μ.Χ.

Όπως υποστηρίζει η Π. Ατζακά σε μελέτη της για τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά¹⁴³, φαίνεται ότι τα χρόνια αυτά στην Κω ανθεί ένα εργαστήριο ψηφιδωτών, το οποίο χρησιμοποιεί κυρίως γεωμετρικά μοτίβα για τη διακόσμηση των δαπέδων. Ένα από τα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου αυτού είναι οι συνεχείς συμπλεκόμενοι σηρικοί τροχοί: συνηθισμένα είναι ακόμη τα οκτάκινα αστέρια, τα εξάγωνα που εναλλάσσονται με τους σταυρούς κτλ. Τα ίδια μοτίβα βρίσκουμε και σε βασιλικές της Κω της ίδιας εποχής, όπως στη βασιλική του Αγίου Παύλου στο Ζηπάρι, στη βασιλική του Μαστιχαριού, στη βασιλική του Αγίου Γαβριήλ κτλ.¹⁴⁴

Τα ψηφιδωτά δεν έχουν ιδιαίτερα επιμελημένη εργασία: η ψηφίδα είναι χονδρή, τα μοτίβα μερικές φορές κακοφτιαγμένα αρκεί να παρατηρήσουμε την

139. Οικόπεδο Πλατανίστα, ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 456.

140. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 642.

141. L. Morricone, *ό.π.*, σ. 319.

142. Τα συμπεράσματά μας ενδέχεται να τροποποιηθούν κάπως στο μέλλον, όταν γίνει συστηματική μελέτη όλων των ανασκαφικών δεδομένων. Μερικά από τα νομίματα της ανασκαφής, ταυτίστηκαν από την αρχαιολόγο Μίνα Γαλάνη (Νομισματικό Μουσείο), την οποία ευχαριστώ θερμά.

143. P. Assimakopoulou-Atzaka, *I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia*, XXXI Corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1984, σ. 66.

144. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά. Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, τ. Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 67-70. Α. Κ. Ορλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικά Βασιλικά της Κω, ΑΕ 1966, σ. 1-103.

137. Την υπόδειξη αυτή οφείλω στην καθηγήτρια Π. Ατζακά την οποία και ευχαριστώ θερμά: η προσεκτική παρατήρηση των μοτίβων επιβεβαίωσε την άποψή της.

138. L. Morricone, *ό.π.*, σ. 70-71, 236-241, 319.

αφέλεια με την οποία αποδίδεται το μεγάλο αγγείο στο κεντρικό ψηφιδωτό ή την ανθρώπινη μορφή.

Επιμελημένη εργασία παρουσιάζει μόνο το δυτικό ψηφιδωτό με τα οκτάκτινα αστέρια. Τις ατέλειες της εκτέλεσης αντισταθμίζει η ζωντάνια και η ποικιλία των χρωμάτων με τη συχνή χρήση της υαλόμαζας και το κέφι στη σύνθεση των μοτίβων, που δείχνουν ότι ο τεχνίτης γνώριζε το θέμα του αλλά το εκτελούσε βιαστικά, αδιαφορώντας για τη λεπτομέρεια.

Ιδιαίτερα σημαντικές για την ιστορία της πόλης της Κω είναι και οι μεταγενέστερες φάσεις του κτιρίου. Για την Κω του 3ου και του 4ου αι. μ.Χ. έχουμε αρκετές πληροφορίες από τις ιταλικές ανασκαφές¹⁴⁵, αρκετές πληροφορίες έχουμε ακόμη για τις βασιλικές του 5ου και του 6ου αι. τόσο στην πόλη όσο και στην ύπαιθρο της Κω¹⁴⁶. Αντίθετα ελάχιστες είναι οι γνώσεις μας για την πρώιμη βυζαντινή πόλη της ίδιας εποχής και ακόμη λιγότερες οι ενδείξεις για τον 7ο αι. μ.Χ.

Σύμφωνα με την περιγραφή του Αγαθία ο σεισμός του 554 μ.Χ. κατέστρεψε την πόλη της Κω¹⁴⁷. Η μαρτυρία του Αγαθία και τα πενιχρά αρχαιολογικά ευρήματα οδήγησαν τους Ιταλούς ανασκαφείς στο συμπέρασμα ότι η πόλη μετά το 554 μ.Χ. ερημώνεται.

Τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα τόσο από το οικοπέδο Πλατανίστα όσο και από άλλα οικοπέδα, μαρτυρούν τη συνέχιση της ζωής για ένα τουλάχιστον αιώνα ακόμη. Η ύπαρξη τοίχων που καταπατούν τα ψηφιδωτά δάπεδα, τα μικρά κακοφτιαγμένα δωμάτια στη νοτιοδυτική γωνία, η ανεύρεση πίθων πάνω στα ψηφιδωτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι έχουμε και εδώ το φαινόμενο συνέχισης της ζωής σε ήσσονα κλίμακα, γεγονός που παρατηρείται σύμφωνα με τελευταία μελέτη σ' όλη τη Μεσόγειο¹⁴⁸. (Ε. Μ.)

Οικόπεδο Θ. Χατζημιχαήλ (Ο.Τ. 368 μ)

Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης σε ανώνυμη οδό, νότια της Γρηγορίου Ε΄, νοτιοανατολικά του οικοπέδου Κασσάνη¹⁴⁹ και δυτικά του οικοπέδου Σ. Κουκουβά¹⁵⁰.

145. L. Morricono, ό.π.

146. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ασημακοπούλου, ό.π., Η. Balducci, *Le Basiliche paleocristiane di Coo, Pavia* 1936. Α. Κ. Ορλάνδος, ό.π.

147. L. Morricono, ό.π., σ. 74, υποσημ. 20.

148. AJA 92 (1988), σ. 565-576.

149. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 644.

150. Ό.π.

Στο δυτικό και κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δωμάτια, πιθανότατα ιδιωτικής κατοικίας της παλιοχριστιανικής περιόδου, σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Οι τοίχοι αποτελούνται από μικρές ακανόνιστες πέτρες με χρήση ασβέστη και φέρουν επίχρισμα ασβεστοκοκινιάματος. Με τους χώρους αυτής της οικοδομικής φάσης σχετίζονται και τα βοτσαλωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη, επίκρανο παραστάδας και δύο κιονίσκοι επιβεβαιώνουν την εικόνα καταστροφής που διαπιστώθηκε και στα υπόλοιπα δωμάτια του κτιρίου.

Μέσα σε στρώματα της παλιοχριστιανικής φάσης βρέθηκε χάλκινο τεσσαρακοντανούμμι. Λείψανα κτισμάτων σε επίχωση με κεραμική της υστεροελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου, αρκετά κατεστραμμένα επίσης, αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Σε ένα από τα δωμάτια του κτιρίου, βρέθηκαν συγκεντρωμένες σε μικρή έκταση 19 δισκοειδείς αγνύθες, που πιθανώς συνδέονται με την ύπαρξη στο χώρο αυτό ενός αργαλείου (Πί ν. 382 α). Κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου επισημάνθηκαν λείψανα μιας δεξαμενής της παλιοχριστιανικής κατά πάσαν πιθανότητα περιόδου, εφοδιασμένης με κρουνό στο βόρειο τοίχωμά της.

Μέσα σε αγγείο που βρέθηκε πεσμένο κοντά στη δεξαμενή, βρέθηκαν δύο νομίσματα Πτολεμαίων (βλ. παρακάτω). (Δ. Μ.)

Μέσα σε μικρό πιθάρι κυλινδρικού σχήματος με επίπεδη βάση και δύο κυλινδρικές λαβές κάθετες στον ώμο, που βρέθηκε στο οικοπέδο Χατζημιχαήλ, βρέθηκαν δύο αργυρά τετράδραχμα Πτολεμαίων, άριστης διατήρησης.

Το πρώτο είναι του Πτολεμαίου του Ζ΄ Ευεργέτη Β΄ και προέρχεται από το νομισματοκοπείο του Κιτίου της Κύπρου (Πί ν. 382 β).

Α: Διαδόμενη κεφαλή του βασιλέως προς τα δεξιά. Β: Αετός προς τα αριστερά πάνω σε κεραυνό· αριστερά *LMZ*=έτος 47 (124/3 π.Χ.), δεξιά *KI*=Κιτίου. Στην περιφέρεια *Πτολεμαίου Βασιλέως*¹⁵¹.

Το δεύτερο είναι της Κλεοπάτρας Γ΄ και του Πτολεμαίου του Η΄ Σωτήρος Β΄, νομισματοκοπείου Αλεξάνδρειας (Πί ν. 382 γ).

Α: Διαδόμενη κεφαλή βασιλέως προς τα δεξιά. Β: Αετός προς τα αριστερά πάνω σε κεραυνό· αριστερά *LH*=έτος 8 (110/109 π.Χ.), δεξιά *ΠΑ* (Πτολε-

151. SNG Cop., The Ptolemies, αριθ. 606, που όμως έχει κοπεί τον προηγούμενο χρόνο βασιλείας.

μαϊκή Αλεξάνδρεια). Στην περιφέρεια *Πτολεμαίου Βασιλέως*¹⁵². (X. K.)

ΔΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ

Νοτιοανατολική γωνία των οδών Κανάρη και Αλικαρνασσού (οικόπεδο Μ. Κ. και Αγγ. Καλλέργη)

Βρίσκεται στη βορειοδυτική περιοχή της πόλης, έξω και σε αρκετή απόσταση από τα όρια της ελληνιστικής πόλης.

Κατά τη διάνοιξη πεδίων για θεμελίωση νέας οικοδομής βρέθηκαν σε βάθος 1,40 μ. από το πεζοδρόμιο λείψανα κτιρίου. Ακολούθησε μικρή ανασκαφική έρευνα που περιορίστηκε στα πέδιλα και σε μικρό σκάμμα στο ανατολικό τμήμα, που προέκυψε από την ενοποίηση τεσσάρων πεδίων.

Αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου ρωμαϊκής εποχής, ακριβέστερα γωνία τοίχων, από τους οποίους ο ανατολικός αποτελεί τον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου στο οποίο παρατηρήθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με μικρές πέτρες και συνδετική ύλη ασβέστη σε χυτή τοιχοποιία. Στο εσωτερικό του κτιρίου βρέθηκε τετράγωνο πηγάδι, χτιστό, πλευράς 1,10 μ. που ήταν επιχωσμένο με όστρακα αγγείων οικιακής χρήσης της ύστερης αρχαιότητας.

Το εύρημα παρουσιάζει κυρίως τοπογραφικό ενδιαφέρον, σχετικά με την επέκταση της πόλης στα ρωμαϊκά χρόνια, μετά την κατάργηση του τείχους.

(X. K.)

ΣΥΜΗ

Μουσείο Σύμης

Το φετινό καλοκαίρι ξεκίνησαν οι εργασίες επανέκθεσης στο Μουσείο Σύμης που στεγάζεται σε παλιό συμμακό αρχοντικό.

Σε πρώτη φάση έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας η τοποθέτηση μαρμάρινων αναγλύφων και αρχιτεκτονικών. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονται από τη συλλογή Χαβιρά που είχε προ ετών δωρηθεί στο Μουσείο. Πρόσφατα δωρήθηκε και η συλλογή Μυλιωράτη από την οποία εκθέτουμε εδώ το ανάγλυφο του «Ναυαγού». Οι εργασίες θα συνεχισθούν την ερχόμενη περίοδο. (M. M.)

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Οικόπεδο Ι. και Φ. Σταματιάδη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην πρωτεύουσα του νησιού Πηγάδια επί της οδού Αποδήμων Καρπαθίων, νοτιοανατολικά του Επαρχείου. Στη γειτονική περιοχή είχαν εντοπισθεί παλαιότερα τάφοι ελληνιστικής περιόδου¹⁵³.

Κατά τη γενική εκσκαφή αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου θαλαμοειδής τάφος, λαξευμένος στο φυσικό αργιλλώδη βράχο. Ο τάφος αποτελείται από ένα κεντρικό θάλαμο, σχεδόν ορθογωνίου σχήματος με είσοδο στη βορειοδυτική στενή πλευρά. Ο θάλαμος έχει προσανατολισμό από ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 3,60, πλ. 1,90 έως 2,30, ύψ. 2,13-2 μ. Στο νοτιοδυτικό μακρύ του τοίχωμα ανοίγεται συρταρωτός καμαροσκεπής τάφος Ι, μήκ. 2,85, πλ. 0,95, ύψ. 1,14-1,20 μ. και δίπλα του θήκη Α που έχει τη μορφή ελλειψοειδούς κόγχης (Πίν. 382 δ), ύψ. 0,79, μήκ. 0,45, πλ. 0,40-0,35 μ. Μία δεύτερη, όμοιου σχήματος θήκη (Β) ανοίγεται στο νοτιοανατολικό στενό τοίχωμα. Έχει μήκος 0,60, πλάτος 0,40 έως 0,50 και ύψος 0,54 μ.

Η επίχωση που γέμιζε τον κεντρικό θάλαμο άρχιζε σε βάθος Ι έως Ι,15 μ. από την οροφή και είχε πάχος Ι μ. περίπου. Αποτελείτο από τρία στρώματα: 1) Στρώμα με αργιλλώδες χώμα και πέτρες που προήλθε από φθορά των τοιχωμάτων και είχε συσσωρευθεί κυρίως κατά μήκος των τοιχωμάτων του. 2) Αργιλλώδες χώμα με ίχνη κάρβουνου, που γίνονταν εντονότερα στο κέντρο και στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου. Το στρώμα αυτό περιείχε μεγάλο αριθμό οστράκων κυρίως από άβαφα αγγεία, καθώς και πολυάριθμα λυχνάρια με ανάγλυφους ρόδακες ή παραστάσεις στο δίσκο, που χρονολογούνται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου βρέθηκαν επίσης θραύσματα γυάλινου κυπέλλου με πλαστικά κομβία. 3) Το τρίτο στρώμα ήταν αργιλλώδες χώμα ανακατεμένο με κοκκινόχωμα και πέτρες. Έδωσε μικρή ποσότητα οστράκων καθώς και μερικά λυχνάρια, σύγχρονα με αυτά που βρέθηκαν στο προηγούμενο στρώμα.

Στον τάφο Ι στο νοτιοδυτικό τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκαν ελάχιστα λείψανα σκελετού, μερικά άβαφα όστρακα και δίωτος σκύφος. Η θήκη Α περιείχε δύο τεφροδόχα αγγεία, μια άβαφη υδρία, μια

152. Ό.π., αριθ. 352.

153. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, ΕΕΠΣΑΠΘ 2 (1975-1977), σ. 141-142, πίν. II.

πρόχου και χάλκινο κάτοπτρο. Στη θήκη Β, που ανοίγεται στο νοτιοανατολικό τοίχωμα, βρέθηκε άβαφη τεφροδόχος υδρία, το κατώτερο σώμα δεύτερου τεφροδόχου αγγείου και άωτο φιαλίδιο με χείλη προς τα μέσα, που πιθανότατα σφράγιζε το στόμιο ενός εκ των δύο τεφροδόχων.

Παλαιοχριστιανικό λυχνάρι που βρέθηκε στο εσωτερικό της θήκης εισχώρησε πιθανότατα μαζί

με επίχωση από τον κεντρικό θάλαμο.

Από την κεραμική που βρέθηκε στον τάφο Ι και στις θήκες (κυρίως από τα φιαλίδια και το δίωτο σκύφο) ο τάφος φαίνεται ότι χρονολογείται στους υστεροελληνιστικούς χρόνους. Η παλαιοχριστιανική επίχωση που συγκεντρώθηκε στον κεντρικό θάλαμο δεν έχει πιθανότατα σχέση με ταφική χρήση. (Β. Π.)

*ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ*

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1988 η Εφορεία ασχολήθηκε με το σύνθετο έργο της, τη συντήρηση, αποκάλυψη, ανάδειξη και προστασία των μεσαιωνικών μνημείων της Δωδεκανήσου. Συγχρόνως το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης Υπουργείου Πολιτισμού, Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Δήμου Ρόδου στον τομέα της συντήρησης των μνημείων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου απέδωσε από άποψη ποιότητας και ποσότητας πολύ σημαντικό έργο. Το σπουδαιότερο έργο της Εφορείας ήταν η προετοιμασία του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου για να γίνει η Σύνοδος Κορυφής της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας. Το έργο εκτελέστηκε σε συνεργασία με τις Διευθύνσεις Μελετών Έργων Μουσείων και Εκτελέσεως Έργων Μουσείων.

Το προσωπικό της Εφορείας που έφερε σε πέρας τις εργασίες που περιληπτικά περιγράφονται στη συνέχεια ήταν το παρακάτω:

Αρχαιολόγοι: Κόλλιας Ηλίας (Η. Κ.), Βολανάκης Ιωάννης (Ι. Β.), Μιχαηλίδου Μαρία (Μ. Μ.), Καραμπάτσος Βασ. (Β. Κ.), Παπαβασιλείου Ελένη (Ε. Π.), Φιλοθέου Γιώργος (Γ. Φ.), Μπρούσκαρη Έρση (Ε. Μ.), Κατσιώτη Άγγ. (Α. Κ.), Αρχοντόπουλος Θεόδ. (Θ. Α.), Ορφανού Λουκία (Λ. Ο.), Νίκα Άννα (Ν. Α.), Κάσδαγλη Άννα-Μαρία (Α. Μ. Κ.).

Αρχιτέκτονες-Πολιτικοί Μηχανικοί: Πέππας Αθαν., Ζαρίφης Νικ., Μανούσου Αικατ., Ντέλλας Γεώργ., Αναπολιτάνος Θαν., Λαζαρίδου-Κολιάδη Δέσπ.

Διοικητικοί: Σακελλαράκη Στ., Λεζγίδης Ηλίας, Αλεξίου Φωτ., Σταυριανάκη-Κορδώνη Μαρία, Κουρούνα Ασημ., Γιαλού Μενεξιά, Μανέττα Μαριέτα, Φάκκα Τσαμπ.

Σχεδιαστές: Σάνδαλος Μιχαήλ, Θωμαδάκη Γεωργία, Θεοδωρίδου Άννα, Σαρίκου Μαρία, Ατσίδα Τσαμπ., Μαρία Μαγδ., Νικολούλιας Δημ.

Εργοδηγοί: Γρηγορόπουλος Βασ., Βογιατζόγλου Αγγ.

Τεχν. Μηχανολόγος: Πέρρος Μιχαήλ.

Συντηρητές τοιχογραφιών: Βασιλώττος Γιάν., Βασιλώττος Ευθ., Βασιλώττος Αντ., Βασιλώττος Νικ., Βασιλώττος Μιχαήλ.

Συντηρητές ψηφιδωτών: Κυπριώτης Χρήστος.

Ηλεκτρολόγοι: Κίνας Μιχαήλ, Χήρης Μιχαήλ.

Εργατοτεχνίτες: Χατζηνικόλας Γεώργ., Μάρκας Λεων., Παναπαναγιώτης Παν., Μοσκιού Ανδρ., Μακρής Παντ., Μανουσάκης Στ., Καστρονής Στ.,

Πελαρδής Σάββας, Καρπαθάκης Μιχ., Πολεμικός Κωνστ., Αναστασάκης Δημ., Σαντ Θεόδ., Κιουτσούκαλης Γιάν., Καρπαθάκης Φαν., Μαγουλάς Χρυσόστ., Αντωνάκης Νικ., Γιαννάς Δημ., Καραμανώλη Τσαμπ., Κουσουρνάς Σάββας, Μουλιάτης Νικ., Αντωνιάδης Ονούφρ., Γραμματικός Παρασκευάς, Κουλιτινός Κωνστ., Αγκιού Κωνστ., Μαλωνάς Εμμ., Καρέττας Ελ., Καψαλάκη Μαρ., Πιτσινός Νείλος, Μαγουλάς Αρσ., Καλούδης Ιωάν., Παπαθαρρενός Παντ., Χατζησάββας Δημ., Αγγελινάκης Ρούσσο, Αντωνάκης Σάβ., Γεωργοπούλου Βασ., Γιακουμής Μιχ., Καστρονής Δημ., Κατσιλής Νικ., Πάλλας Γεώργ., Κουγιός Δημ., Μουσταφάς Ετέμ., Σεΐτης Ιωάννης, Ματθαίος Ιωάν., Αυγενικού Ελ., Ζαχαρίου Παντ., Πρινιανάκης Στ., Περής Ηλ., Παππούλης Νικ., Φώτης Μάρκ., Γιακαλλής Ηλ., Κώτη Κλεσσ., Χατζηζαχαρίας Νικ., Λαγκάνης Τρ., Ελευθερίου Ευστάθ., Κολλαϊνή Τσαμπ., Ορφανίδου Χρ.

Φύλακες: Κουφού Ασημ., Αφαντενού Μαρία, Παπαποστόλου Τσαμπ., Μοσχόβας Βασ., Αχλαδιώτης Αναστ., Ορφανίδης Γεώργ., Λελέκης Θεόδ., Μαυράκης Ηρ., Κακακιού Άννα, Λαουδίκου Μορφ., Βασιλάρα Ειρ., Μισοδουλάκη Σεβ., Μαστροβασιλή Ελ., Τουμαρά Ειρ.

ΡΟΔΟΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Παναγία του Κάστρου

Στα πλαίσια της Συνόδου Κορυφής της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, που συνήλθε το Δεκέμβριο στη Ρόδο, οργανώθηκε στην Παναγία του Κάστρου, έκθεση με θέμα «Η ζωγραφική στη Ρόδο από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια μέχρι το 18ο αι». Η ευρύτητα του θέματος υπαγορεύθηκε από το γεγονός ότι ουδέποτε είχε παρουσιαστεί στο κοινό η ζωγραφική της Ρόδου και έτσι θελήσαμε να δώσουμε ένα πανόραμά της.

Η Παναγία του Κάστρου είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Ρόδου. Χτίστηκε πριν από το τέλος του 11ου αι. στον αρχιτεκτονικό τύπο του εγγεγραμμένου σταυρού με τρούλο. Μέχρι την κατάληψη του νησιού από τους Ιωαννίτες Ιππότες (1309) ήταν ο καθεδρικός ναός των ορθοδόξων και στη συνέχεια των Καθολικών. Στα χρόνια του Μεγάλου Μαγίστρου Η. de Villeneuve (1319-1346) η στέγασή της άλλαξε. Οι χώροι του δυτικού και ανατολικού σκέλους του σταυρού, εκείνος του τρούλου και η κόγχη του Ιερού Βήματος καλύφθηκαν με νευρωτά σταυροθόλια γοτθικής τεχνοτροπίας, ενώ τα λοιπά

τμήματα της εκκλησίας τα καλύπτουν ημικυλινδρικές καμάρες. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η Παναγία του Κάστρου, όπως και άλλες εκκλησίες της μεσαιωνικής πόλης, μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τέμενος με την ονομασία Καντουρί Τζαμί.

Τα προβλήματα λοιπόν που είχαμε να αντιμετωπίσουμε στην οργάνωση της έκθεσης ήταν: Εάν θα εκθέταμε μόνο αυθεντικό υλικό δηλαδή φορητές εικόνες, μικρογραφημένα χειρόγραφα και αποτοιχισμένες τοιχογραφίες ή θα παρουσιάζαμε και φωτογραφίες τοιχογραφιών που βρίσκονται σε μνημεία της πόλης και της υπαίθρου ώστε να δοθεί μία γενική εικόνα της ροδιακής ζωγραφικής και των τάσεών της. Προτιμήσαμε τη δεύτερη λύση που αφενός θα έδινε ένα πανόραμα της ζωγραφικής στον Έλληνα και αλλοδαπό επισκέπτη της Ρόδου και αφετέρου θα επέτρεπε στον ειδικό επιστήμονα να μελετήσει τις τεχνοτροπικές τάσεις και να παρακολουθήσει την εξέλιξη της ζωγραφικής της Ρόδου στη διάρκεια 14 αιώνων (5ος-18ος αι.) καλλιέργειάς της.

Μεγάλο επίσης πρόβλημα ήταν η ένταξη όλου αυτού του υλικού μέσα σε ένα χώρο όπως η Παναγία του Κάστρου που είναι έντονα φορτισμένος ιστορικά και πολύ σημαντικός αισθητικά. Αίτημα και προσπάθειά μας ήταν το υλικό να εκτεθεί σωστά χωρίς όμως να ενοχλεί ή να επιβάλλεται στον εσωτερικό χώρο της εκκλησίας.

Οι φορητές εικόνες, τα μικρά σπαράγματα των τοιχογραφιών, οι γιγαντογραφίες και τα επεξηγηματικά κείμενα αναρτήθηκαν πάνω σε ξύλινους πίνακες που τους συγκρατούν σιδερένια στελέχη. Δεν τοποθετήθηκε τίποτα πάνω στους τοίχους του μνημείου, παρά μόνο κρεμάστηκαν στις καλυπτήριες καμάρες του διακονικού και του βόρειου σκέλους του σταυρού, στη μεν πρώτη οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του Αγίου Ζαχαρία Χάλκης (14ος αι.), στη δε δεύτερη ο αποτοιχισμένος ζωγραφικός διάκοσμος του 17ου αι. από τον τρούλο της μονής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι. Έτσι λοιπόν τίποτα δεν ενοχλεί τον εσωτερικό χώρο της εκκλησίας, που μπορεί ο επισκέπτης να τον μελετήσει και να τον απολαύσει αισθητικά.

Η έκθεση αρχίζει από τη νοτιοδυτική γωνία της εκκλησίας, όπου παρουσιάζονται λείψανα του διακόσμου της πρώτης ή της δεύτερης οικοδομικής φάσης της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της πόλης τοιχισμένα στα θεμέλια της τελευταίας φάσης του κτίσματος. Διατηρήθηκαν ρόμβοι, κύκλοι, ένα πτηνό κτλ. που διακοσμούσαν πεσσούς και τόξα. Τα πιο αξιόλογα τμήματα από το διασωθέντα διάκοσμο είναι ένα κεφάλι νέας αγένειας ανδρικής μορφής κι ένα μικρό κομμάτι από κάποια

εντοίχια ψηφιδωτή σύνθεση. Ό,τι διασώθηκε από το διάκοσμο της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής και παρουσιάζεται στην έκθεση χρονολογείται στο τέλος 5ου ή στην αρχή του 6ου αι. Ακολουθούν γιγαντοφωτογραφίες του ανεικονικού διακόσμου, που χρονολογείται στον 8ο ή 9ο αι. του Αγίου Γεωργίου του Χωστού στη Λίνδο. Στο νότιο σκέλος της σταυρικής εκκλησίας έχουν εκτεθεί διασωθέντα μικρά και μεγάλα κομμάτια από το ζωγραφικό διάκοσμο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (13ος αι.) της πλατείας Αθηνάς στη μεσαιωνική πόλη και του Αγίου Νικολάου (14ος αι.) Αφάντου. Στην καλυπτήρια καμάρα, στην κόγχη και στους τοίχους του διακονικού της Παναγίας έχουν τοποθετηθεί οι τοιχογραφίες του 14ου αι. που διασώθηκαν από τον κατεστραμμένο Άγιο Ζαχαρία της Χάλκης.

Το Ιερό Βήμα και την Πρόθεση της εκκλησίας καταλαμβάνουν τέσσερις αμφιπρόσωπες εικόνες του 14ου αι. που προέρχονται όλες από εκκλησίες της πόλης. Στην πρόθεση επίσης έχουν τοποθετηθεί δύο μικρογραφημένοι χειρόγραφοι κώδικες, ο ένας προέρχεται από την Παναγία της Λίνδου και χρονολογείται στην αρχή του 13ου αι. και ο άλλος χρονολογείται στον 12ο ή 13ο αι. και προέρχεται από τη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουνώτη στη Σύμη.

Στη δυτική όψη των δύο πεσσοών του Ιερού Βήματος έχουν τοποθετηθεί δύο ιεράρχες του τέλους 12ου αι. που αποτοιχίστηκαν από τη μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι.

Όλο τον ευρύ μεσαίο χώρο από την κεντρική δυτική πόρτα της εκκλησίας ως το Ιερό Βήμα καταλαμβάνουν φορητές εικόνες που ανήκουν στο χρονικό διάστημα 13ου-18ου αι.

Στην καλυπτήρια καμάρα του βόρειου σκέλους της σταυρικής εκκλησίας έχουν κρεμαστεί οι τοιχογραφίες του 17ου αι. που αποτοιχίστηκαν από τον τρούλο του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στο Θάρι. Όλο το βορειοδυτικό τμήμα της εκκλησίας καταλαμβάνουν γιγαντοφωτογραφίες τοιχογραφιών από εκκλησίες της Ρόδου: Άγιος Μηνάς Λίνδου (12ος αι.), Άγιος Γεώργιος ο Βάρδας (1289/90), Αρχάγγελος Μιχαήλ στο Θάρι (13ος αι.), Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα (τέλος 15ου αι.) κτλ. (H. K.)

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Παλάτι του μεγάλου μαγίστρου

Με την ευκαιρία της Συνόδου Κορυφής της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας το Δεκέμβριο

του 1988, προηγήθηκαν επί εξάμηνο (Μάιος-Δεκέμβριος) εργασίες συντήρησης και εξοπλισμού στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Ανασκαφικές έρευνες, λόγω του επείγοντος του έργου, διεξήχθησαν με εντατικό ρυθμό, στα σημεία όπου χρειάστηκε.

Το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, κατοικία του εκάστοτε Μεγάλου Μαγίστρου και συγχρόνως το διοικητικό κέντρο του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών, είναι ένα σχεδόν τετράγωνο σε κάτοψη κτίριο, διαστ. 80x75 μ., με αυλή στο κέντρο, 50x40 μ. περίπου, χτισμένο στο ψηλότερο βορειοδυτικό σημείο της πόλης της Ρόδου. Το εντοιχισμένο οικόσημο του Hélie de Villeneuve (1319-1346) στη δυτική πλευρά της πύλης του, είναι η πρωιμότερη ένδειξη της παρουσίας των Ιπποτών στο μνημείο.

Το κτίριο, το οποίο καταστράφηκε ολοσχερώς στο σεισμό και την έκρηξη του Αγίου Ιωάννη του Κολλάκιου το 1856, μετά από τις αναστηλωτικές εργασίες που έγιναν κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής από το 1937-1940, υπό την εποπτεία του διοικητή των Δωδεκανήσων Cesare Maria de Vecchi, έχει σήμερα σε γενικές γραμμές την όψη της ιπποτικής περιόδου. Στα χρόνια 1933-34 ο P. Lojcono (Cl. Rh. 8 (1936), σ. 291-362), διηύθυνε ανασκαφικές εργασίες στο δυτικό και βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου, αλλά οι πληροφορίες που παραδίδει είναι ασαφείς και αβέβαιες, πράγμα το οποίο ενισχύεται από την απουσία ημερολογίων που ίσως και να μην κρατήθηκαν ποτέ. Σώθηκαν όμως περίπου τριακόσιες φωτογραφικές πλάκες των εργασιών, αψευδείς μάρτυρες των εκτεταμένων επεμβάσεων.

Όπως απέδειξαν οι πρόσφατες έρευνες της Εφορείας, το υπόγειο και το ισόγειο ανήκουν σε προγενέστερο των Ιπποτών κτιριακό συγκρότημα αμυντικού χαρακτήρα, το οποίο δεν είμαστε ακόμη σε θέση να το προσδιορίσουμε, επακριβώς χρονικά. Εξάλλου, τα στρώματα ήταν διαταραγμένα, τόσο από τις ιταλικές επεμβάσεις, όσο και από τις επιχώσεις.

Υπόγειο (Σχέδ. 1)

Στους υπόγειους χώρους, στη βορειοδυτική πλευρά του Παλατιού, βρέθηκαν τοίχοι σε βάθη που κυμαίνονταν από 0,30 μέχρι 0,75 μ. από το ιταλικό δάπεδο, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., ανάμεσα στους χώρους 4 και 5, 5 και 6, 6α και 7, 10 και 12. Οι τοίχοι αυτοί σχηματίζονται από δύο παρειές με κονίαμα και κεραμίδι στους αρμούς, ενώ το εσωτερικό τους γεμίζεται με πέτρες και χώμα.

Στο χώρο 12, στο σημείο της πρόσβασης όπου

σήμερα έχει ανοιχτεί καμάρα, εμφανίστηκε τοίχος, πλ. 0,40 μ., κάτω από τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο του χώρου σε βάθος 0,80 μ. από το ιταλικό δάπεδο.

Τοίχος, πάχ. 2 μ., που ξεκινά από τη νοτιοανατολική γωνία του χώρου 6Α με κατεύθυνση από Α. προς Δ. αποτελούσε τον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου, άρα οι χώροι από 4 έως το 14, όπως επίσης και οι αντίστοιχοι χώροι του ισόγειου (11-16 και 36-36Γ) δεν ανήκουν σε αυτή την οικοδομική φάση. Ο χώρος 6Α αποτελούσε το κάτω τμήμα πύργου.

Στο χώρο 2 προς 4 τοίχος συμπαγής, μήκ. 3,90 μ., που γωνιάζει, με κατεύθυνση από Α. προς Δ., όπως και η ημικυκλική κατασκευή από μικρές πέτρες στο χώρο 11, αποδείχθηκαν νεότερες κατασκευές, με χαρακτήρα μη αμυντικό.

Οι ανασκαφικές έρευνες ακολούθησαν την πορεία των γενικών εργασιών του Παλατιού και δεν επεκτάθηκαν παρά σε περιορισμένο χώρο και χρόνο, γιαυτό και πολλά από τα ερωτήματα σχετικά με τη διαμόρφωση και τη γενική όψη του υπογείου μένουν αναπάντητα.

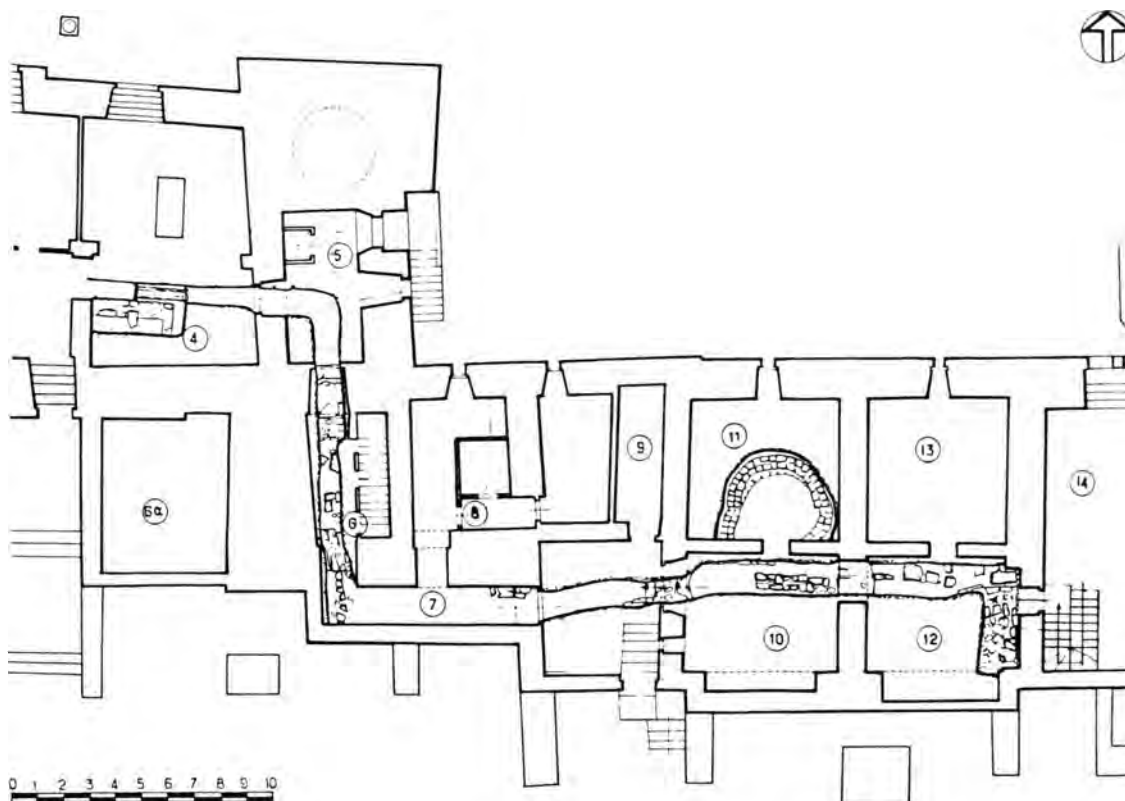
Ισόγειο

Στους χώρους 4Β και 4Α και στο άνοιγμα του δυτικού τοίχου του χώρου 10 προς τη δυτική αυλή αποκαλύφθηκαν τμήματα του βυζαντινού τείχους (τέλος 7ου - τέλος 13ου αι.) χτισμένου κατά το έμπλεκτο σύστημα, που διατρέχει τους χώρους από το 3 ως το 10 μέχρι το βορειοδυτικό πύργο. Σε πρώτη οικοδομική φάση το τείχος αυτό αποτελούσε την εξωτερική δυτική πλευρά του παλατιού. Ο χώρος 4 αποτελεί μία δεύτερη οικοδομική φάση που τοποθετείται επίσης πριν από την έλευση των Ιπποτών στο νησί.

Συγκεκριμένα, σε όλη την έκταση του χώρου 4β, σε βάθος 0,63 μ. από το ιταλικό δάπεδο αποκαλύφθηκαν τρεις σειρές πώρινων δόμων συνολικού πλάτους 3,05 μ., με μικρές πέτρες και κεραμίδια στους αρμούς (Πίν. 383 α).

Στο χώρο 4α φάνηκαν τα θεμέλια του ανατολικού τοίχου του χώρου 4 που αποτελεί το δυτικό τμήμα του βυζαντινού τείχους. Χτισμένο πάνω στο φυσικό βράχο, διατηρείται σε ύψος 0,85 μ., ενώ κατά τόπους μετρά κανείς τέσσερις σειρές πωροπλίνθων. Στους χώρους αυτούς τα βυζαντινά και τα ιπποτικά στρώματα ήταν διαταραγμένα λόγω των εργασιών των Ιταλών για τη διέλευση σωληνώσεων.

Σε βάθος 0,50 μ. από το μαρμάρινο κατώφλι του ανοίγματος του δυτικού τοίχου του χώρου 10 προς τη δυτική αυλή, βρέθηκαν ανατολικά και δυτικά δύο σειρές δόμων συνολ. πλ. 3,20 μ. με γέμισμα πλ.

Σχέδ. 1. Ρόδος. Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Κάτοψη του βορειοδυτικού τμήματος του υπογείου.

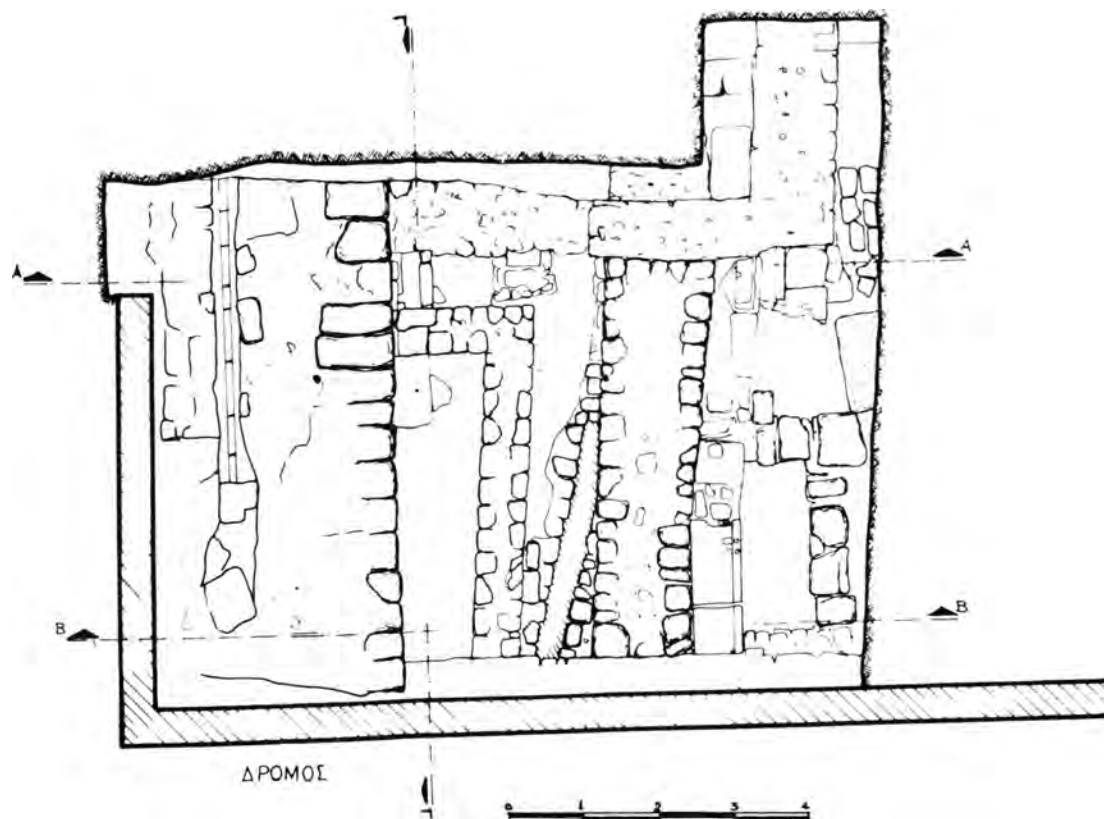
2,50 μ. στο εσωτερικό τους από μικρότερες πέτρες. Δυτικά στο χώρο αυτό η παρειά του βυζαντινού τείχους ερευνήθηκε σε βάθος 4,50 μ. (9 σειρές πωροπλίνθων - μήκος τους μέχρι και 1,25, ύψος γύρω στο 0,50 μ.). Υποθέτουμε ότι θα υπήρχαν και άλλες σειρές χαμηλότερα που δεν διερευνήθηκαν λόγω της μικρής έκτασης της τομής και του κινδύνου υποχώρησης των χωμάτων, το μεγάλο όμως συνολικό βάθος μας επιτρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη τάφρου στο χώρο αυτό (Πίν. 383 β).

Στην προέκταση του δυτικού τοίχου του χώρου 4, ανοίχτηκε τομή (8x7,50 μ.), στην εξωτερική αυλή του Παλατιού σύρριζα στο νότιο εξωτερικό περίβολο (Σχέδ. 2). Αποκαλύφθηκε το βυζαντινό τείχος σε βάθος μόλις 0,10 μ. κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 3,65 μ. και είναι χτισμένο κατά το ισόδομο σύστημά, με κομμάτια κεραμιδιών στους αρμούς. Σώζονται τρεις σειρές πλίνθων, η κατώτερη στηρίζεται στο φυσικό βράχο, ενώ η ανώτερη έχει πελεκηθεί από τους Ιταλούς κατά τη διάρκεια της διαμόρφωσης της

αυλής (Πίν. 384 β). Κατ' αναλογία, όταν κατασκευάστηκε η βορειοδυτική κλίμακα της αυλής καταστράφηκε εν μέρει το τείχος και καλύφθηκε κατά τόπους με τσιμέντο. Ανατολικότερα ήρθαν στο φως τρεις τοίχοι με την κατεύθυνση του βυζαντινού τείχους (Β.-Ν.) και ένας χτιστός αγωγός, κατασκευές, που δεν είναι σύγχρονες. Πιθανόν ο αγωγός να αποτελούσε τμήμα αρχαίου δρόμου του οποίου το όριο προς Α. είναι ο ανατολικότερος από τους τρεις τοίχους, που σώζει κατά χώραν μαρμάρινο κατάφλι, ενώ προς Δ. το όριό του να ενσωματώθηκε στο βυζαντινό τείχος. Από το χώρο του αγωγού και του ανατολικότερου τοίχου συλλέχθηκαν υστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα.

Η ανασκαφή στην εξωτερική αυλή διακόπηκε λόγω της Συνόδου Κορυφής με προοπτική να συνεχιστεί μόλις οι συνθήκες το επιτρέψουν προκειμένου να αποκαλυφθεί σε όλο το πλάτος και το μήκος το βυζαντινό τείχος, να αποσαφηνιστεί ο ρόλος και η χρονολόγηση των τοίχων.

Διερεύνηση στο χώρο 23, σε βάθος 2,41 μ. από το

Σχέδ. 2. Ρόδος. Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου. Κάτωση της ανασκαφής στην εξωτερική αυλή.

γαρμπιλωμωσαϊκό, αποκάλυψε κυκλωτές λάξευμα, διαμ. 0,70 μ., προφανώς για την τοποθέτηση πιθαρριού. Τα όστρακα της τομής είχαν την εγχάρκτη διακόσμηση του 12ου-13ου αι. πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο βυζαντινής εποχής. Στον πυθμένα του λαξεύματος βρέθηκε αργιλόχωμα και η τομή εγκαταλείφθηκε. Πιθανότατα ο αποθηκευτικός χώρος να συνεχιζόταν κάτω και κατά μήκος του χώρου 25.

Στο χώρο βόρεια του χώρου 5 σε βάθος 2,10 μ. από το ύψος του δαπέδου αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι εκ των οποίων ο μεσαίος είναι ο μεγαλύτερος (διαστ. 3,90x3,25 μ.). Τα όστρακα που συλλέχθηκαν ήταν διαφόρων εποχών από διαταραγμένα στρώματα. Τομή στο μεσαίο χώρο έδωσε όστρακα διαφόρων εποχών και σε βάθος 2,50 μ. αποκάλυψε στο μισό χώρο προς Ν. δάπεδο με οπτοπλίνθους τετράγωνα, πλ. 0,50 μ., χρώματος κοκκινωπού, κακής ποιότητας με υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα. Πάνω από το δάπεδο συλλέχθηκαν υστεροελληνιστικά όστρακα. Στον άλλο μισό χώρο, προς Β.

αποκαλύφθηκε πηγάδι ίδιας εποχής, διαμ. 0,70 μ.

Στο χώρο 5α βρέθηκε επίσης στόμιο πηγαδιού, διαμ. 0,80 μ., φτιαγμένο από μεγάλες πέτρες επιχρισμένες κατά τόπους. Σε βάθος 1,90 μ. μας έδωσε όστρακο από ερυθρόμορφο αγγείο.

Διερεύνηση στο χώρο 10 αποκάλυψε ότι οι Ιταλοί χρησιμοποίησαν μαρμάρια αρχαία μέλη τόσο για την κατασκευή του δαπέδου όσο και για το υπόστρωμα αφού τα πελέκησαν κατάλληλα. Σημειώνουμε ενδεικτικά κωνική βάση περιρραντηρίου, τμήμα αγαλατιδίου, τμήματα από κατάφλια, αμφικιονίσκου, σκέπασμα οστεοθήκης, τμήμα κιονοκράνου με ραβδώσεις, καθώς και θραύσμα οικόσημου του Μεγάλου Μαγίστρου Hélieon de Villeneuve (Πίν. 384 α).

Πλήθος οστράκων διαφόρων εποχών καθώς και μαρμάρινων μελών, όπως π.χ. μαρμάρινο ρωμαϊκό κεφάλι Αφροδίτης, που βρέθηκαν στους χώρους που ερευνήθηκαν, δείχνει ότι οι Ιταλοί τα χρησιμοποίησαν σε ευρεία κλίμακα για επιχώσεις.

(Α. Θ. - Α. Κ.)

Οδός Θεοφιλίσκου (οικόπεδο Σαμπίχα-Καϊμακτσή)

Η αμυντική αρχιτεκτονική της πόλης της Ρόδου στους βυζαντινούς χρόνους, καθώς και κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Ιωαννιτών Ιπποτών (1309-1522), απασχολούσε από καιρό την 4η Εφορεία. Πιο ειδικά, ενδιαφέρον προκαλούσε το εσωτερικό τείχος που, όπως μέχρι σήμερα πιστευόταν, χτίστηκε από τους Ιππότες και διαχώριζε το Κολλάκιο, το διοικητικό κέντρο του Τάγματος, από την πόλη¹. Το τείχος ήταν ορατό στα μέσα του 19ου αι., αφού σημειώνεται για τελευταία φορά στο χάρτη της πόλης της Ρόδου που εκδόθηκε τότε το Αγγλικό Ναυαρχείο². Καταστράφηκε κατά πάσα πιθανότητα είτε κατά τη διάρκεια των μεγάλων σεισμών του 1851, 1856, 1863, είτε στη μεγάλη έκρηξη στο ναό του Αγίου Ιωάννη, το 1856³.

Λείψανα του εσωτερικού τείχους διακρίνονται στη βόρεια πλευρά της οδού Αγησάνδρου⁴. Το σωζόμενο μήκος του φτάνει τα 20 μ., ενώ η *scarpa* και οι επάλξεις του σε ύψος 5,10-5,20 μ. από το κράσπεδο. Είναι χτισμένο κατά το ισόδομο σύστημα, με ύψος δόμων 0,30, πλάτος αρμών 0,02 μ. Γνωστοί ήταν ήδη κάποιοι πύργοι που ακολουθούσαν τον προσανατολισμό του τείχους, αλλά δεν υπήρχε η δυνατότητα να κατανοηθεί η λειτουργία του αμυντικού αυτού συστήματος στο σύνολό του. Εξάλλου, το 1984 οι ανασκαφικές έρευνες στο οικόπεδο Ντουρουτλή στην οδό Θεοφιλίσκου, είχαν φέρει στο φως υπολείμματα της *scarpa* σε βάθος 1,90 μ.,

αλλά και μέρος της τάφρου του εν λόγω τείχους, εμπρός στη νότια παρειά του⁵.

Η 4η Εφορεία άρχισε από το 1987 συστηματική έρευνα για τη θέση των πύργων και τη σχέση τους ως προς το τότε γνωστό εσωτερικό τείχος. Ήδη, το Δεκέμβριο του 1986 είχαν τυχαία βρεθεί στην οδό Λάχης οι παραστάδες πύλης που οδηγούσε από την πόλη στο εσωτερικό του Κολλακίου⁶.

Οι πύργοι που ήταν γνωστοί, βρίσκονταν βόρεια του τείχους και παράλληλα προς αυτό: δύο δίπλα στο μουσουλμανικό σχολείο της οδού Παναιτίου, δύο στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις οδούς Παναιτίου και Ιππάρχου, δύο στην οδό Αγησάνδρου και ένας στην οδό Ερμού. Ερευνήθηκε ο χώρος γύρω από τον πύργο που βρίσκεται δίπλα στο μουσουλμανικό σχολείο, στην οδό Παναιτίου (Πίν. 385 α). Διαπιστώθηκε επίχωση ύψους 4,60 μ. από το κράσπεδο της οδού, με ευρήματα που χρονολογούνται στην ιταλοκρατία. Καθαιρέθηκε η τσιμεντοκτονία που κάλυπτε τη βάση του πύργου που υψώνεται στη συμβολή των οδών Ιππάρχου και Θεοφιλίσκου (Πίν. 385 β). Πάνω σε αυτόν χτίστηκε το 1907, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, διάροφο νεοκλασικό κτίριο που χρησιμοποιήθηκε από τους μουσουλμάνους ως δικαστήριο.

Μετά από προσεκτική παρατήρηση διαπιστώθηκε ότι επρόκειτο για δύο παράλληλες πορείες τειχών που έχουν μέση απόσταση μεταξύ τους 12-15 μ. Το βορειότερο, λόγω κατασκευής και χαρακτηρισμού φαίνεται αρχαιότερο και εμφανώς των βυζαντινών χρόνων: το ύψος των δόμων, τόσο στους πύργους όσο και στο τείχος φτάνει τα 0,47-0,50 μ., οι παρόπλινθοι έχουν μήκος από 1 έως 2 μ. με παρεμβολή σπασμένων κεραμιδιών ή λίθων στους αρμούς, με τη βοήθεια ασβεστοκονίας. Ο χαρακτήρας δόμησης των πύργων και του τείχους μπορεί να συγκριθεί με εκείνον του τμήματος του τείχους πίσω από την Παναγία του Κάστρου, με *terminus ante quem* την περίοδο βασιλείας του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (1081-1118)⁷.

Τμήματα του βυζαντινού τείχους εντοπίστηκαν: στη βορειοανατολική γωνία του λεγόμενου πύργου της *Guardia*, του πύργου του στο σχολείο της οδού

1. Ηλ. Κόλλιας, Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου, "versus civitatem", Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Επιστημονική Συνάντηση (27-29 Νοεμβρίου 1986), Πρακτικά, Αθήνα 1992, σ. 81-107· για ευρύτερη μελέτη του θέματος της οχύρωσης, όπου πληροφορίες από σχετικές πηγές καθώς και αναφορές ξένων περιηγητών. Ελ. Κόλλιας, *The City of Rhodes and the Palace of the Grand Master*, Athens 1988, πίν. I, II, εικ. 72. Ηλ. Κόλλιας, Τα Δωδεκάνησα (1204-1522), ΙΕΕ Θ', σ. 297. G.S. Picenardi, *Itineraire d'un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900, σ. 57-58. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, Paris 1921-23, τ. I, σ. 6-7, 10-14, εικ. 4, 5, πίν. XVIII, XXXV· τ. II, σ. 5-12, 167-174. P. Lojacono, *La chiesa conventuale di San Giovanni dei Cavalieri in Rodi*, Cl. Rh. 8 (1936), σ. 247-287. ABME ΣΤ' (1948), σ. 72-76, 159-164. ΑΔ 23 (1968): Μελέτες, σ. 221-223.

2. C.T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, London 1865, τ.1, πίν. 4. Ηλ. Κόλλιας, Τοπογραφικά προβλήματα...» ό.π.

3. Ηλ. Κόλλιας, ό.π., υποσημ. 34. M. Gehdhoff-Βολανάκη, Ο σεισμός και η έκρηξη της πυριτίδας στη Ρόδο το έτος 1856 κατά Hendenborg, Δρόμος, τχ. 13-14 (1982), σ. 52-59.

4. Baron de Belabre, *Rhodes of the Knights*, Oxford 1908, εικ. 79.

5. Η έρευνα έγινε υπό την επίβλεψη της Μ. Μιχαηλίδου και του Γ. Φιλοθέου.

6. Η ανασκαφή έγινε υπό την επίβλεψη του Γ. Φιλοθέου, ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 662 κ.ε.

7. Ηλ. Κόλλιας, ό.π. και ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 518-537.

Παναϊτίου, του αμέσως επόμενου πύργου που στα ιπποτικά χρόνια μετατράπηκε σε κατοικία, στη βορειοδυτική γωνία του πύργου στη διασταύρωση των οδών Λάχης και Αγησάνδρου. Το μήκος των μεταπυργίων ποικίλλει και κυμαίνεται από 17-27 μ.

Η επέμβαση της Εφορείας στο οικοπέδο Σαμπίχα-Καϊμακτσή έγινε μετά από την κατάρρευση του μαντρότοιχου που βρίσκεται 5 μ. περίπου βόρεια του τμήματος του νεότερου εσωτερικού τείχους στην οδό Θεοφιλίσκου.

Ο βυζαντινός πύργος ορίζεται στο νοτιοανατολικό μέρος του οικοπέδου, ενώ διατηρείται η ανατολική πλευρά του σε ύψος πέντε δόμων (Πίν. 386 α-β). Καθώς το οικοπέδο είχε χρησιμοποιηθεί κατά ένα μεγάλο μέρος ως περιβόλι, τα υπολείμματα του πύργου είχαν επιχωθεί. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες πέτρες, ύψους δύο δόμων και 0,46 μ. από το οδόστρωμα που σχημάτιζαν τη νότια πλευρά, μήκ. 10,30 και πλ. 2,25 μ. Κατά τη διάρκεια της αποχωμάτωσης βρέθηκε κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του πύργου και σχεδόν στο ύψος του κράσπεδου της Θεοφιλίσκου τεκτονικό κιονόκρανο από λευκό μάρμαρο. Σε κάθε πλευρά του δύο κέρατα Αμάλθειας συμπλέκονται, ενώ το πάνω άκρο τους καταλήγει σε δύο αντιθετικά ημιανθέμια, κισσόφυλλα και φύλλα με οξύληκτους λοβούς. Στις τέσσερις ακμές του συμπλεκόμενα ημιανθέμια καταλήγουν σε κυπαρισσόμηλα (Πίν. 387 α).

Επιχειρήθηκε στρωματογραφική έρευνα στο εσωτερικό του πύργου από τις πρώτες ημέρες της εμφάνισής του, στη νοτιοδυτική γωνία του (τομή 1,80x 1,80 μ.). Εντοπίστηκαν δέκα στρώματα: 1) καλλιεργήσιμου εδάφους, 2) χοντλής λατύπης ανακατεμένης με μικρές πέτρες και θρυμματισμένα κεραμίδια, 3) αργίλου με παρεμβολή μικρών λίθων, 4) κοκκινοχώματος, 5) λίθων και κεραμιδιών, 6) ανοιχτόχρωμο χώματος με βότσαλα, πέτρες, σπασμένα κεραμίδια και στάχτες, 7) βαθύχρωμο χώμα και θραύσματα πωρόλιθων, 8) ίδιας σύστασης με το 6ο, 9) λατύπης, 10) κοκκινόχωμα. Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα και τα ευρήματα είναι διαφόρων περιόδων, μέχρι την εποχή της ιταλοκρατίας. Βρέθηκε το δάπεδο του πύργου με επένδυση από κουρασάνι και κλίση προς Α.

Η δυτική πλευρά του πύργου έχει μήκος 7,25 μ. ενώ η βόρεια πλευρά δεν καθορίζεται με ευκρίνεια. Κατασκευή που σχετιζόταν με την ύδρευση και αποχέτευση σπιτιού της όψιμης τουρκοκρατίας βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου. Περιλάμβανε κιβωτιόσχημο πηγάδι το οποίο επικοινωνούσε με το σπίτι και μέσω αγωγού, με θολωτό κτίσμα, κάθετα και πάνω στη βόρεια πλευρά του

πύργου. Άνοιγμα, πλ. 1,20 μ., με κατώφλι, πλ. 0,65 μ. οδηγούσε στο εσωτερικό του πύργου.

Οι έρευνες διακόπηκαν στα τέλη Απριλίου καθώς σύσσωμη η Εφορεία απασχολήθηκε με τις έρευνες στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου εν όψει της Συνόδου Κορυφής των κρατών-μελών της Ε.Ο.Κ. στη Ρόδο (Θ. Α.)

Οικόπεδο Μαρίνου (Σχέδ. 3-4)

Την ανασκαφική έρευνα σε οικοπέδο (ιδιοκτησίας ΤΑΠΑ, Β.Κ. 21) στην οδό Λάχης 20, για τον εντοπισμό της πορείας του βυζαντινού τείχους, που χώριζε την πόλη σε δύο τμήματα, καθόρισε η θέση ενός άλλου τμήματος της οχύρωσης. Αυτό είχε εντοπιστεί στην οδό Θεοφιλίσκου και αποτελεί τη συνέχεια.

Αποκαλύφθηκε η δυτική παραστάδα της βυζαντινής πύλης που επέτρεπε την επικοινωνία του βόρειου τμήματος με το νότιο. Στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε ο στρογγυλός τόρμος (διαμ. 0,17 μ.) όπου περιστρεφόταν το κάτω έμβολο του δυτικού θυρόφυλλου της πύλης (Πίν. 387 β).

Διαπιστώθηκε ότι χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη από παλιότερα κτίσματα, με ίχνη αναθύρωσης στην εξωτερική του πλευρά (Πίν. 388 β). Σε βάθος 3,40 μ. βρέθηκε τμήμα επιγραφής χαραγμένης πάνω σε λάρτιο λίθο:

*ΚΑΙ ΕΥΝΟΙΑΣ Α ΩΝ... ΤΕΛΕΙΕΙΣΤΟ
ΤΑΝ ΣΥΣΤΡΑΤΕΥΣΑΜΕΝΩΝ ΚΟΙΝΟΝ
ΚΑΙ ΕΥΝΟΙΑΣ ΑΝΕΧΩΝΔ ΘΕΟΙΣ
ΑΓ-ΔΑ*

Η κεραμική από την επίχωση περιλάμβανε όστρακα βυζαντινής περιόδου 12ου-13ου αι. εγγάρακτα με λεπτή ακίδα με σπειροειδή διακόσμηση⁸, εγγάρακτα με πλατειά ακίδα γραπτά με διακόσμηση πράσινου-καφέ χρώματος, όστρακα από χρηστικά αγγεία με ίχνη τριποδίσκου στον πυθμένα τους, τα οποία χρονολογούνται από το 13ο αι. και μετά, σκεύος επεξεργασίας ζάχαρης⁹. Επίσης, πινάκια ιπποτικής περιόδου που χρονολογούνται στο τέλος του 15ου - αρχές 16ου αι., αρκετά όστρακα άβαφα

8. Corinth XI, The Byzantine Pottery Sgraffito Wares, Cambridge Mass 1942, πίν. 104 α.

9. Η. Κόλλιας, Μεσαιωνικό εργοστάσιο παραγωγής ζαχαρώς στη Ρόδο, Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης και αρχαιολογίας, Ι, Περίληψεις ανακοινώσεων, σ. 38, 39, 1981.

από χονδροειδή χρηστικά αγγεία, όστρακα από αγγεία τύπου majolica¹⁰.

Από το σύνολο των νομισμάτων, στάθηκε δυνατόν να καθαριστούν τα εξής: 1) ένα γαλλικό αργυρό του 1658, 2) δύο ροδιακά ιπποτικά δηνάρια¹¹, 3) ένα χάλκινο δηνάριο, Γουϊνδου Β' Δούκα της Αθήνας¹², 4) ένα ενετικό μεσαιωνικό δηνάριο. (Α. Ν.)

Ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης

Ο ξενώνας της Αγίας Αικατερίνης είναι ένα από τα σημαντικότερα κτίρια της Ιπποτοκρατίας (1309-1522) που σώζονται στο Μπούργκο, το τμήμα της πόλης της Ρόδου όπου κατοικούσαν οι αστοί. Πρόκειται για μεγάλο διώροφο κτίριο με ορθογώνια κάτοψη χτισμένο με πωρόπετρα στη γωνία των σημερινών οδών Θησέως και Πεισιδώρου στην Εβραϊκή συνοικία, δηλαδή το ανατολικότερο τμήμα του οχυρωμένου οικισμού. Ο μακρὸς άξονας του κτιρίου έχει απόκλιση 30° περίπου από Β.-Δ. Έτσι οι προσανατολισμοί στη συνέχεια του κειμένου είναι ως ένα βαθμό συμβατικοί (Α. = Α.-ΒΑ. κτλ.).

Πρώτος ο Γάλλος αρχιτέκτονας Albert Gabriel¹³ μελέτησε και περιέγραψε συστηματικά τον ξενώνα, συλλέγοντας και σχετικές πληροφορίες από κείμενα περιηγητών του μεσαίωνα. Το κτίριο έπαθε μεγάλες ζημιές από τους βομβαρδισμούς των Άγγλων το 1944. Όχι μόνον κατέρρευσε ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του ορόφου αλλά αποδιοργανώθηκε ο πολεοδομικός ιστός στην περιοχή μια και ισοπεδώθηκε μεγάλο μέρος των γύρω κτιρίων. Πρώτο αποτέλεσμα αυτής της καταστροφής υπήρξε η ανασκαφική διερεύνηση μιας βυζαντινής εκκλησίας στα νότια του Ξενώνα από τον Π. Λαζαρίδη¹⁴ και η αποκάλυψη τμήματος του ελληνιστικού τείχους της αρχαίας Ρόδου προς Α. από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Κοντή¹⁵ (Σχ έδ. 5).

Το 1985 ο ξενώνας εντάχθηκε στο αναστηλωτικό πρόγραμμα της προγραμματικής σύμβασης μεταξύ ΥΠ.ΠΟ, ΤΑΠΑ και Δήμου Ρόδου. Το καλοκαίρι του 1987 άρχισε η αναστηλωτική επέμβαση με τη

λήψη σωστικών μέτρων για τα ετοιμόρροπα τμήματα του κτιρίου, αφαίρεση των σοβάδων για να αποκαλυφθούν οι λιθοδομές και λεπτομερή αποτύπωση. Η αποτύπωση και η σταδιακή αποκατάσταση των φθορών στις λιθοδομές συνεχίζονται ακόμα. Η οριστική μελέτη για την αποκατάσταση του κτιρίου βρίσκεται σε εξέλιξη¹⁶. Για τη διάγνωση των στατικών προβλημάτων κρίθηκε άλωστε αναγκάια η διερεύνηση της θεμελίωσης των λιθοδομών σε διάφορους χώρους του ισογείου, πολλοί από τους οποίους ήταν μαζωμένοι σε αρκετό ύψος. Έτσι ανασκάφηκε εσωτερικά μεγάλο μέρος του κτιρίου και αργότερα η έρευνα επεκτάθηκε στα νότια, αποκαλύπτοντας βαθμιαία το χώρο μεταξύ του ξενώνα και της παρακείμενης βυζαντινής εκκλησίας.

Οι διερευνητικές τομές σε διάφορα σημεία και η αποχωμάτωση ορισμένων δωματίων μας έδωσε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε ότι ολόκληρο το κτίριο εδράζεται στο φυσικό βράχο. Παντού το βάθος της θεμελίωσης αντιστοιχεί στη διαφορά της επιφάνειας του εδάφους από το ανάγλυφο του φυσικού βράχου. Έτσι έχουμε βάθος που κυμαίνεται από 1-2 δόμους ως 2 μ. Η στερεή αυτή θεμελίωση του μεσαιωνικού κτιρίου εξαφάνισε τα υπολείμματα του αρχαίου τείχους που περνούσε κάτω από το νότιο τμήμα του ξενώνα και ελάχιστες μεγάλες πωρόπλινθοι ενσωματωμένες στα θεμέλια του νότιου τοίχου του ξενώνα, μαρτυρούν ότι οικοδομικό υλικό από το τείχος χρησιμοποιήθηκε στη μεσαιωνική κατασκευή.

Υπολείμματα από παλιότερες χρήσεις του χώρου σώζονται στο υπόστρωμα ορισμένων εσωτερικών χώρων του ισογείου, με τη μορφή λαξευμάτων στο φυσικό βράχο και πληθώρας οστράκων που προέρχονται κυρίως από ελληνιστικούς αμφορείς. Τα λαξεύματα που αποκαλύφθηκαν στο υπόστρωμα της μεγάλης ημιμπαίθριας αίθουσας του ισογείου (Σχ έδ. 5, Α) ανήκουν σε τρεις κατηγορίες:

Προς Ν., στην περιοχή της ιπποτικής σκάλας που ανεβάζει στον όροφο, αποκαλύφθηκαν κανονικοί λάκκοι και ρηχές αυλακώσεις, ίσως θεμελίωσης, που δηλώνουν κάποια βιοτεχνική χρήση του χώρου. Η επίχωση, πολύ διαταραγμένη, δεν επιτρέπει τη χρονολόγηση.

10. G. Cora, Storia della majolica di Firenze del contrado secoli XIV-XV, 176 b. Da varie collezioni private Bacchereto, Montelempo e zona fiorentina circa 1460-80, Firenze 1973, Gruppo VIID.

11. D.M. Metcalf, Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum, Oxford, London 1983 (820-1396).

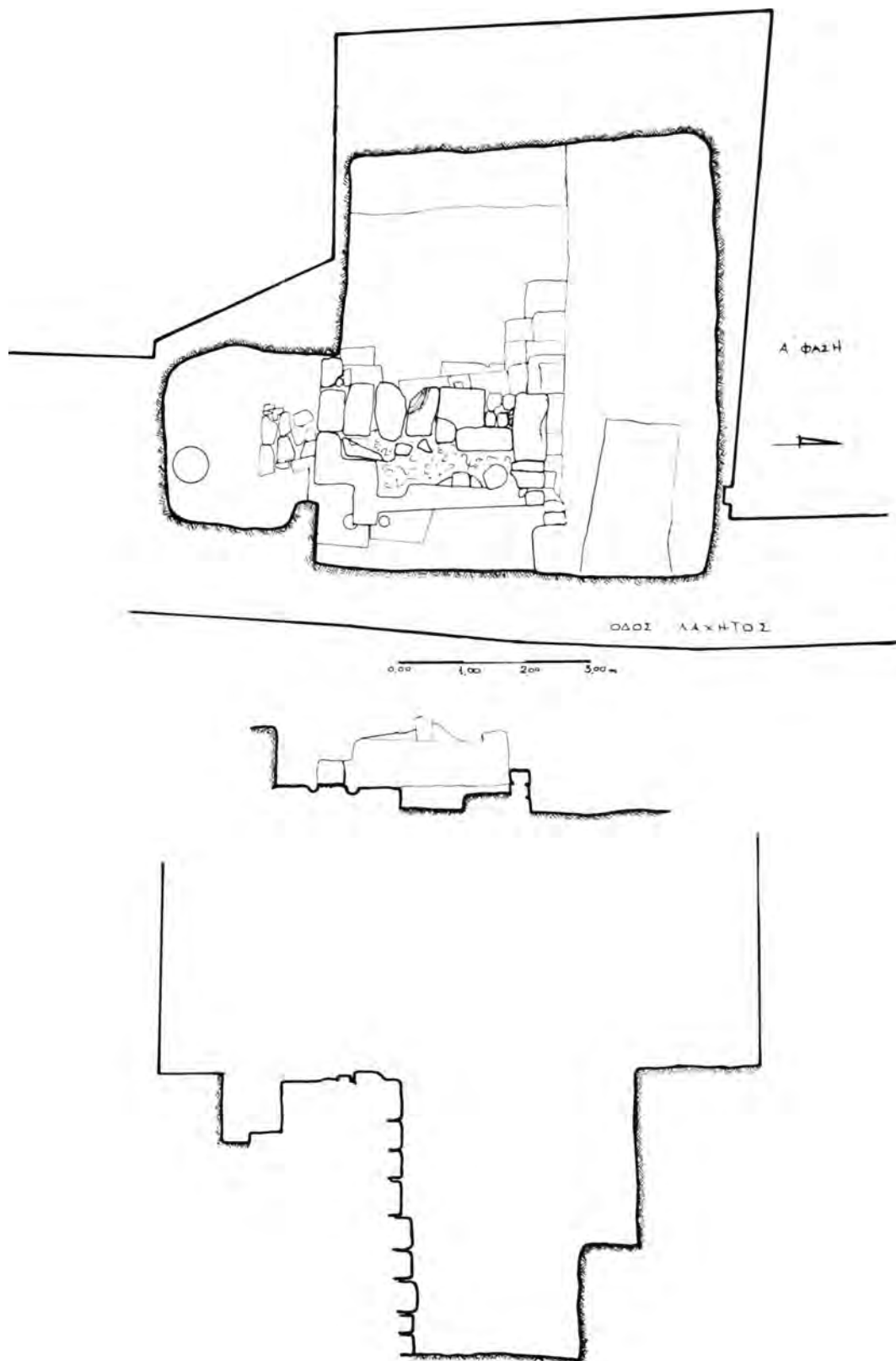
12. Ό.π., πίν. 32, αριθ. 782-83 κτλ.

13. A. Gabriel, ό.π., σ. 102-106.

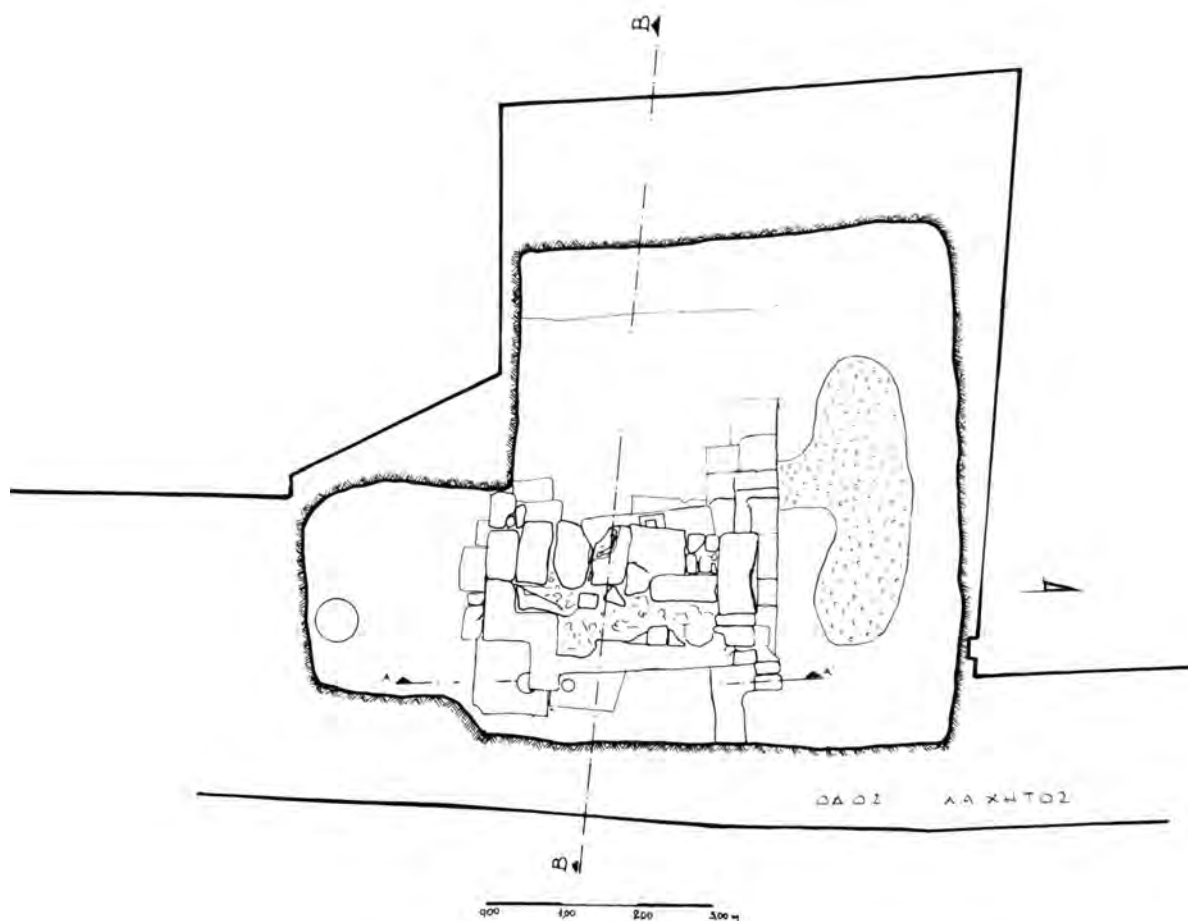
14. ΠΑΕ 1952, σ. 585 κ.ε.

15. ΠΑΕ 1954, σ. 354-357.

16. Υπεύθυνοι για τη μελέτη καθώς και για τις ως τώρα επεμβάσεις είναι οι μηχανικοί του Γραφείου της προγραμματικής σύμβασης Κ. Μανούσου-Ντέλλα και Α. Αναπολιτάνος.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Οδός Λάχητος 20. Κάτοψη της α' φάσης της ανασκαφής και τομές.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οδός Λάχτηος 20. Κάτοψη της β' φάσης της ανασκαφής.

Τη δυτική πλευρά του δαπέδου του κεντρικού χώρου της αίθουσας καταλαμβάνει καλοχτισμένη θολωτή δεξαμενή, διαστ. 2,80x4,30 μ., κατά μεγάλο μέρος λαξευμένη στο βράχο, της οποίας το κλειδί της καμάρας μόλις εξέχει από τη άνω επιφάνεια του φυσικού βράχου. Πρόκειται για δεξαμενή υδροσύλλεξης με τροφοδοσία από τα δώματα του μεσαιωνικού κτιρίου μέσω συστήματος πήλινων σωληνώσεων εντοιχισμένων στην εσωτερική παρειά του δυτικού τοίχου του ξενώνα.

Ανατολικά και βόρεια της δεξαμενής αυτής σώζονται αυλακώσεις αρχαίας λατόξευσης για εξώρυξη μεγάλων πωροπλίνθων στην επιφάνεια του βράχου που ακολουθούν τον προσανατολισμό του αρχαίου ρυμοτομικού¹⁷.

Στο χώρο νότια του ξενώνα έχουν μέχρι στιγμής εντοπισθεί ίχνη χρήσης του χώρου στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Βρέθηκαν όστρακα από βυζαντινά

πινάκια και άλλα μικρότερα σκεύη με εφυάλωση και εγχάρακτο διάκοσμο του τέλους του 12ου αι. ή των αρχών του 13ου¹⁸ καθώς και δύο σχεδόν άθικτα βυζαντινά αγγεία που μπορούμε μάλλον άφοβα να τοποθετήσουμε στην ίδια χρονική περίοδο (Πίν. 388 α). Η παρουσία εδώ βυζαντινής κεραμικής έχει ίσως σχέση με τη γειτονική βυζαντινή εκκλησία όπου όμως η έρευνα δεν προχώρησε στα κατώτερα στρώματα¹⁹. Μεσοβυζαντινή κεραμική, δείγματα

17. Αρχαίες αύλακες λατόμησης που ακολουθούν τον προσανατολισμό του αρχαίου ρυμοτομικού συναντάμε και σε άλλες περιοχές της πόλης: βλ. ανασκαφή οικοπέδου Φιλίππου, ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 355.

18. BCH Suppl. XVIII (1989), σ. 173-176.

19. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 2.

της οποίας βρέθηκαν και στη γειτονική ανασκαφή του ελληνιστικού τείχους καθώς και σε ανασκαφικές τομές του 1954 στην περιοχή του ξενώνα αποτελούν ίσως ένδειξη για την ανάπτυξη του μεσοβυζαντινού οικισμού εκτός των ορίων της βυζαντινής οχύρωσης, τμήμα της οποίας εντόπισε το 1951 ο Ι. Κοντής²⁰. (Α.-Μ.Κ.)

Οδός Μενεκλέους 147 (οικόπεδο Χρυσοχού) (Σχ έδ. 6-9)

Στο οικόπεδο, ιδιοκτησίας Χρυσοχού, οι δοκιμαστικές τομές έγιναν το Δεκέμβριο του 1987. Συστηματική ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από τον Αύγουστο μέχρι το Δεκέμβριο του 1988. Στο χώρο αυτό και στα προς Β. κτίσματα που έχουν πρόσψη στην οδό Σωκράτους, στην περίοδο της ιταλοκρατίας στο νησί, έγιναν έρευνες για τον εντοπισμό του κτιρίου της Καστελλανίας (ποινικού δικαστηρίου των Ιπποτών της Ρόδου), που περιγράφεται από τον Rottiers²¹. Σε αυτό το σημείο της Μεσαιωνικής Πόλης το τοποθετεί και ο Gabriel²², αναφέροντας μερικά αρχιτεκτονικά στοιχεία του που είχαν απομείνει.

Με την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης μέχρι το βάθος των 0,40-0,50 μ. από το οδόστρωμα, ήρθε στο φως αποσπασματικά δάπεδο με βότσαλα και τμήμα τοίχου, μήκ. 6,10, πλ. 0,55 μ., που ήταν χτισμένος με ακατέργαστες πωρόπετρες και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Είχε κατεύθυνση από Α. προς Δ., χωρίζοντας το οικόπεδο σε δύο τομείς, τομέας Α προς Β. και Β. προς Ν. Στον τομέα Α αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή, εσωτερικά επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα (μήκ. 1,70, πλ. 1 μ.), και πηγάδι. Στον τομέα Β αποκαλύφθηκαν δύο θολοσκέπαστοι βόθροι-αποθέτες που από το εσωτερικό τους περισυλλέχθηκε πλήθος οστράκων, κυρίως της περιόδου της ιπποτοκρατίας και της τουρκοκρατίας, στην οποία και εντάσσονται, κατά πάσα πιθανότητα, χρονολογικά και τα προαναφερόμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

Τομέας Α. Μετά την αφαίρεση των μεταγενέστερων κατασκευών (βοτσαλωτό δάπεδο, δεξαμενή, πηγάδι), και προχωρώντας σε βάθος, παρατηρήθηκε ότι η επίχωση περιείχε αρκετά θραύσματα

από μαρμάρινες πλάκες, πάχ. 0,02-0,03 μ. και από τετράγωνες, διαστ. 0,27x0,27 και 0,25x0,25 μ. και κυκλικές πλίνθους, διαμ. 0,25 μ., με έντονα ίχνη καύσης, τόσο σε αυτές όσο και στο χώμα. Στις επιφάνειες των πλίνθων υπήρχαν χιαστί δακτυλιές για την καλύτερη συνοχή με το κονίαμα. Στο βορειοανατολικό άκρο του χώρου βρέθηκαν πεσμένοι αρκετά μεγάλοι λαξευμένοι πωρόλιθοι (εννέα τον αριθμό), που η λάξευσή τους έδειχνε ότι ανήκαν σε τόξο. Στη συνέχεια, φτάνοντας στο βάθος των 2,50 μ. περίπου, διαπιστώθηκε η ύπαρξη πεσίσκων ή κιονίσκων χτισμένων με πλίνθους με κονίαμα στους ισούψεις αρμούς. Αποκαλύφθηκαν επτά σειρές με τέσσερις πεσίσκους η κάθε σειρά, από τις οποίες οι τέσσερις ήταν χτισμένες με τετράγωνες πλίνθους και οι υπόλοιπες με κυκλικές. Από αυτούς τους πεσίσκους προέρχονταν, προφανώς, και τα θραύσματα που εντοπίστηκαν στην επίχωση. Η απόσταση μεταξύ τους κυμαίνεται από 0,35-0,60 μ., αν και στην αρχική τους θέση θα πρέπει τα ενδιάμεσα διαστήματα να ήταν ίσα, απλώς με την καταστροφή του κτιρίου θα έγιναν μετατοπίσεις. Το ύψος που έχουν αποκαλυφθεί ανέρχεται στα 0,35 μ., η δε στάθμη έδρασης δεν έχει οριστεί.

Εκτός από τους πεσίσκους, στα δυτικά μεν του τομέα Α, ήρθε στο φως τμήμα τοίχου, μήκ. 3,55, πλ. 1,75 μ., κατασκευασμένου με ογκώδεις λαξευτούς πωρόλιθους και ισχυρό κονίαμα στους αρμούς. Στα βόρεια δε τρία αψιδώματα από οριζόντιες πλίνθους και κονίαμα. Σε αυτό το σημείο η έρευνα δεν ήταν δυνατόν να συνεχιστεί, γιατί υπήρχε κίνδυνος για τη στατικότητα των τοίχων των γειτονικών κτισμάτων λόγω του μεγάλου βάθους που τελικά έφτασε στα 3,50 μ.

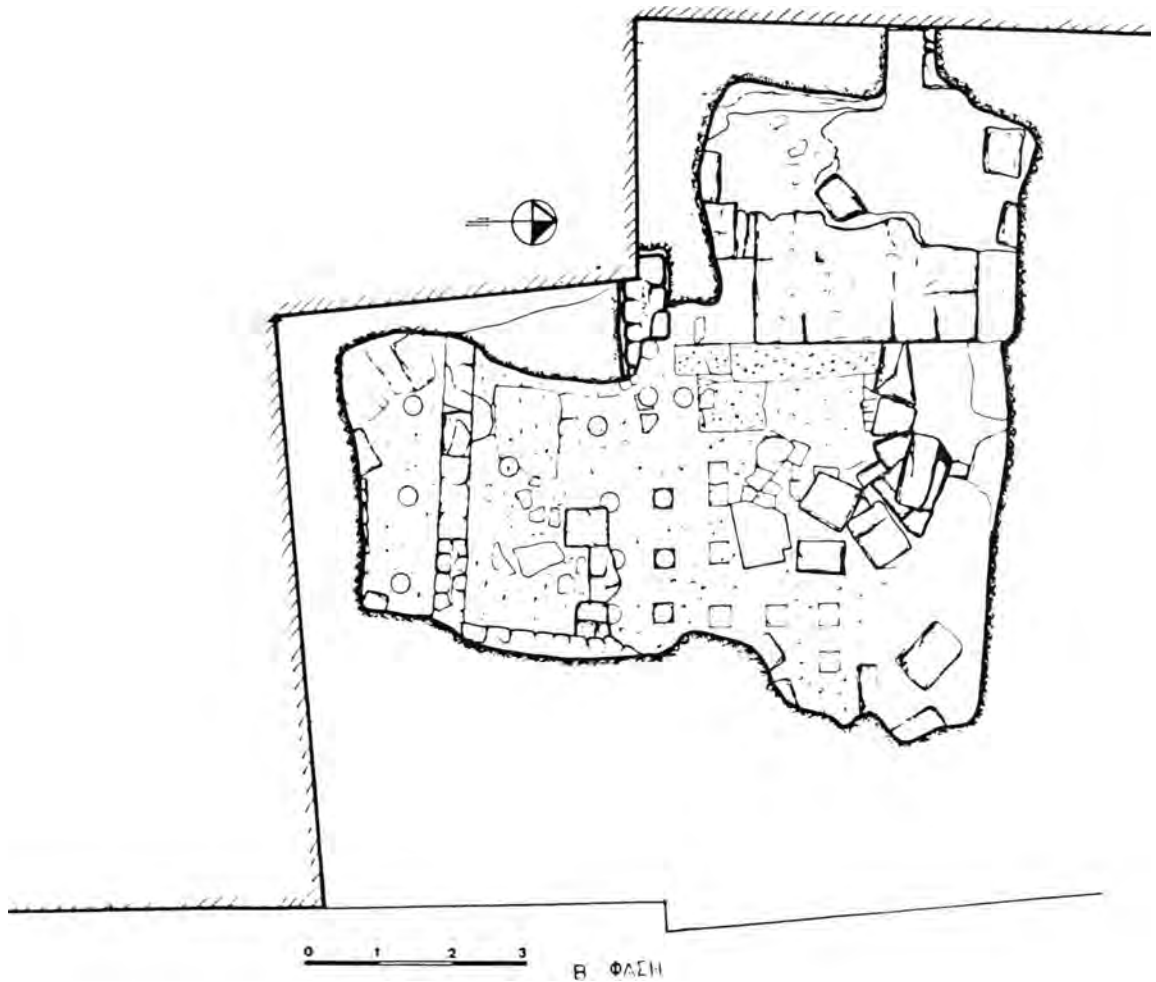
Τομέας Β. Αφού αφαιρέθηκαν και από αυτό το χώρο οι βόθροι-αποθέτες και προχωρώντας στο ίδιο βάθος βρέθηκε η συνέχεια των πλίνθινων πεσίσκων σε πολύ κακή κατάσταση. Στα νότια του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε και η ανατολική παραστάδα θύρας μαζί με τη θεμελίωσή της. Με βάση απ' ενός μεν αυτή την παραστάδα που σώζεται σε ύψος 1,40 και έχει πλάτος 1μ., απ' ετέρου δε σπασμένη πήλινη πλάκα που μετά δυσκολίας διακρίνεται πάνω από τα αψιδώματα στον τομέα Α, είναι δυνατόν να εντοπιστεί η στάθμη του δαπέδου που θα διαμορφωνόταν πάνω από τα υπόκαυστα και που απέχει 1 μ. από το επίπεδο που σταμάτησε η έρευνα. Συνεπώς πρόκειται για το δεύτερο χώρο («μέσος οίκος» ο αντίστοιχος με το ρωμαϊκό *caldarium*) ενός βαλανείου, θερμαινόμενο με σύστημα υποκαύστων.

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, είναι δυνα-

20. ΠΑΕ 1951, σ. 225 κ.ε., σ. 231-232.

21. C. Rottiers, Description des monuments de Rhodes, Bruxelles 1830, σ. 225, 229, 230, 308, πίν. XXVa, XXVIb.

22. A. Gabriel, ό.π., τ. Ι, σ. 102.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Οδός Μενεκλέους 147. Κάτοψη της β' φάσης της ανασκαφής.

τόν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα: α) Η οικοδόμηση του λουτρού στο συγκεκριμένο σημείο της μεσαιωνικής πόλης και το μεγάλο εμβαδόν (περίπου 38 μ.²) του χώρου που ερευνήθηκε, δηλώνει ότι θα ήταν δημόσιο (αστικό)²³. β) Το μεγάλο πάχος του μοναδικού τοίχου που αποκαλύφθηκε, ενισχύει την άποψη ότι θα στεγαζόταν πιθανότατα με τρούλο. γ) Το δάπεδο θα ήταν ίσως από πήλινες πλάκες και οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων θα ήταν επενδεδυμένες με ορθομαρμάρωση, γεγονός που αποδεικνύει ο ικανοποιητικός αριθμός κομματιών

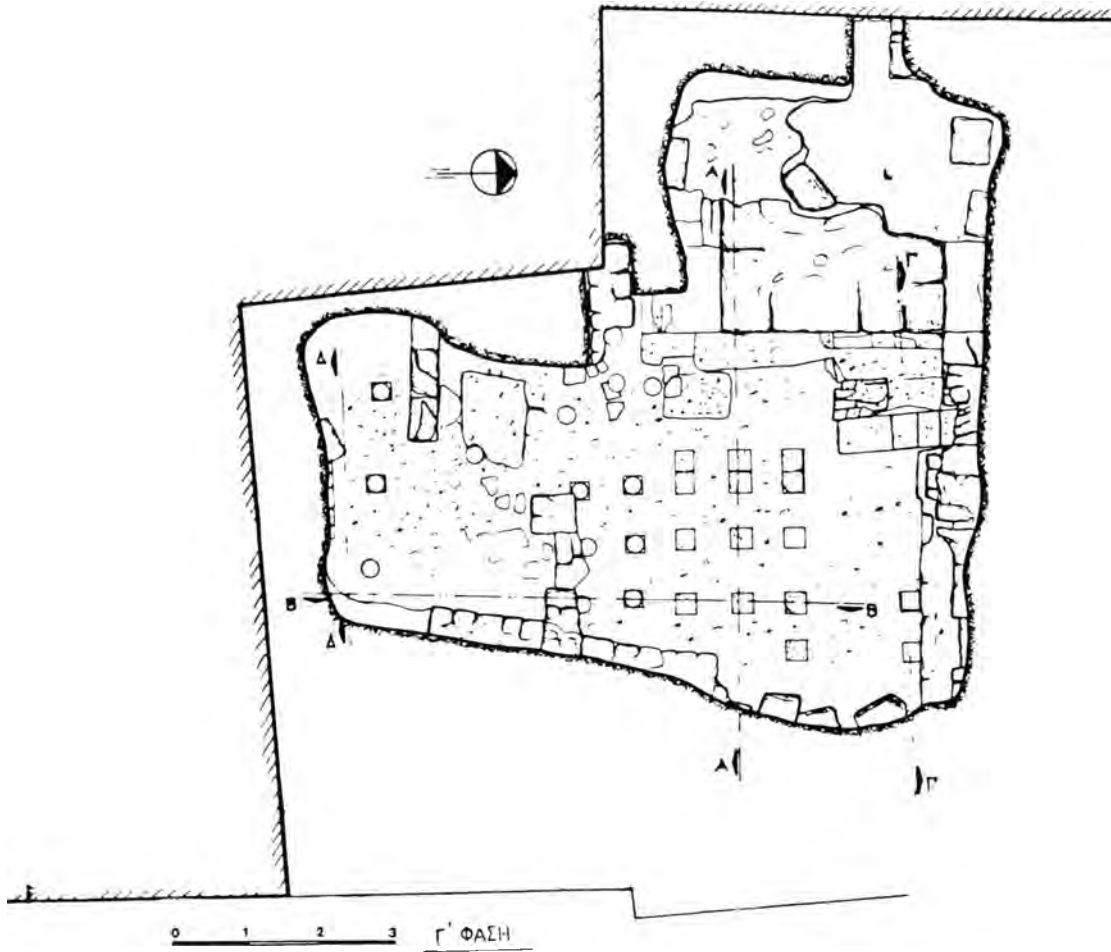
από μαρμάρινες πλάκες που έχουν βρεθεί. δ) Σχετικά με τον τρόπο θέρμανσης²⁴ δεν είναι δυνατό να διευκρινιστεί, παρόλο που το μαυρισμένο χώμα ήταν διασκορπισμένο σε όλη την έκταση ανάμεσα στους πεσσίσκους. Πάντως αεραγωγοί θερμού αέρα δεν έχουν εντοπιστεί.

Από τα ευρήματα αυτού του χώρου αξιόλογα είναι 18 χάλκινα νομίσματα πολύ οξειδωμένα. Μετά τον καθαρισμό τους έχουν ταυτιστεί ένα τεσσαρακοντανούμιο του Ηρακλείου (610-641)²⁵, ένα χάλ-

23. Είναι φανερό ότι ο κεντρικός χώρος έχει μεγαλύτερο εμβαδόν από τον αντίστοιχο του μέχρι τώρα γνωστού δημόσιου λουτρού στη μεσαιωνική πόλη της Λακεδαιμονίας, ΑΕ 1982, σ. 108.

24. ΑΕ, ό.π., σ. 110.

25. P. Grierson, *Byzantine Coins*, London 1982, σ. 108, πίν. 5, τύπος 6.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Οδός Μενεκλέους 147. Κάτοψη της γ' φάσης της ανασκαφής.

κινο του Ρωμανού Δ' (1068-1071)²⁶ και μερικά χάλκινα δηνάρια της ιπποκρατίας. Επίσης βρέθηκε μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από γυάλινα αγγεία (όπως λαιμοί από φιάλες, μυροδοχεία, λαβές, βάσεις). Όσον αφορά τα όστρακα αρκετά φέρουν εφυάλωση αλλά με εγχάρκτη διακόσμηση με λεπτή ακίδα και άλλα με χοντρή που χρονολογούνται στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αι.²⁷ Αυτές οι αρχαιολογικές ενδείξεις βοηθούν κάπως στη χρονολόγηση του λουτρού στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, αν και η ύπαρξη στηλίδων με κυκλικές πλίνθους

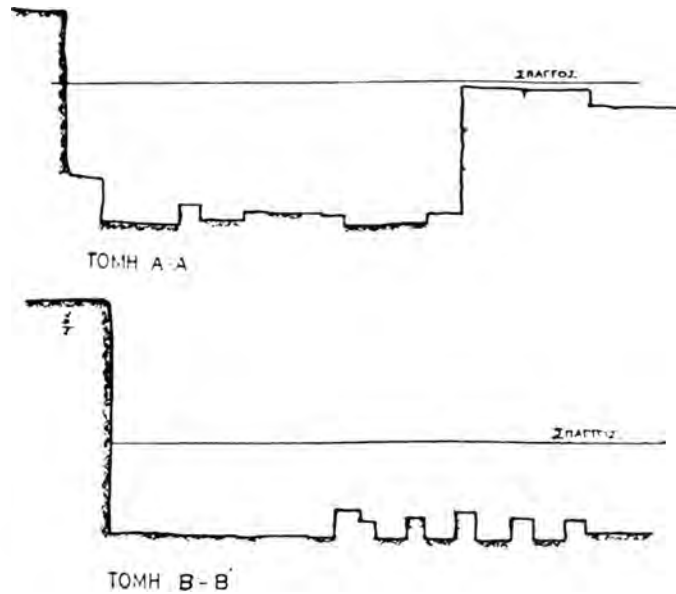
οδηγεί στην υποψία μήπως στην ίδια θέση υπήρχε λουτρό από τους ρωμαϊκούς ή και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους²⁸. Μετά την καταστροφή αυτού του κτίσματος από άγνωστη αιτία, το οικοδομικό υλικό λεηλατήθηκε και ο χώρος μπαζώθηκε. Με βάση τη λιθογραφία του Rottiers και τις φωτογραφίες του ιταλικού αρχείου, πιστοποιείται ότι στην ίδια θέση οικοδομήθηκε αξιόλογο ιπποτικό κτίριο, του οποίου δεν έχει ακόμη μελετηθεί η αρχιτεκτονική του που θα βοηθήσει στη χρονολόγησή του.

Η αποκάλυψη του «μέσου οίκου» του βαλανείου,

26. P. Grierson, *ό.π.*, πίν. 57, αριθ. 997.

27. A.H.S. Megaw, *An Early Thirteenth Century Aegean Glazed Ware*. *Studies in Memory of D.T. Rice*, Edinburgh 1975, σ. 36-37.

28. AE, *ό.π.*, σ. 111, υποσημ. 8.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Οδός Μενεκλέους 147. Οι τομές Α-Α και Β-Β'.

έστω και αν είναι ελλιπέστατη (Πίν. 389 β) είναι σημαντική, γιατί τα παραδείγματα βυζαντινών δημοσίων βαλανείων στον ελληνικό χώρο είναι ελάχιστα²⁹. Επίσης ο εντοπισμός του συμβάλλει στην ανάδειξη και μελέτη του πολεοδομικού ιστού της μεσαιωνικής πόλης στα χρόνια πριν την ιπποτοκρατία, δηλαδή πριν το 1309, όπου εντοπίζεται και το ενδιαφέρον αυτού του είδους των βυζαντινών κτισμάτων³⁰. (Ε. Π.)

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Τριάντα

Οικόπεδο Ιωαννίδη

Στο οικόπεδο Παρασκευά-Ιωαννίδη στα Τριάντα ερευνήθηκε από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αφιδωτό κτίσμα που είχε επισημάνει η ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

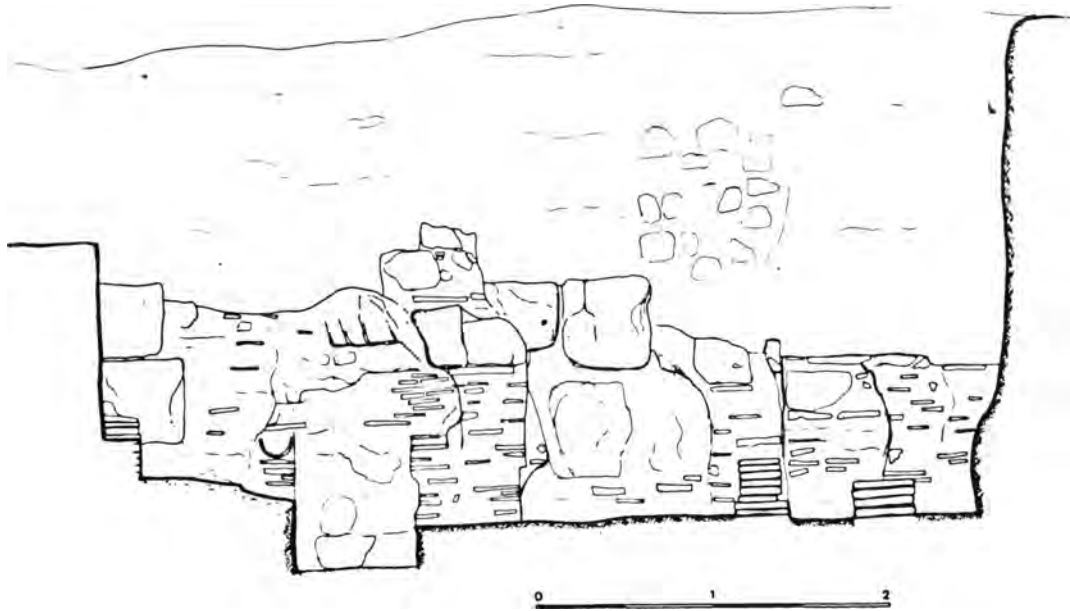
29. Ό.π., σ. 109. Εκτός από τα πέντε δημοσιευμένα δημόσια βυζαντινά λουτρά, θα πρέπει να προστεθεί και το λουτρό στο Κάστρο των Ιωαννίνων, βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 245 κ.ε.

30. ΑΕ, ό.π., σ. 99.

Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για μικρό μονόχωρο παλαιοχριστιανικό ναό, διαστ. 9x4,50 μ., από την οποία δεν σώζονται παρά τα θεμέλια των τοίχων. Η αφίδα διατηρεί το μεν βορειοανατολικό τμήμα της χτισμένο με πελεκημένες πέτρες και βήσαλα στους αρμούς, το δε νοτιοανατολικό τμήμα εμφανώς αμελέστερα δομημένο. Διακρίνονται επίσης λίγα αρχαία μέλη τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό, όπως για παράδειγμα τρίγλυφο ενσωματωμένο στο δυτικό τοίχο. Στην αφίδα βρέθηκε χαμηλό σύνθρονο και εγκαίνιο μέσα στο οποίο υπάρχει βάση από κουρασάνι και τμήμα κιονίσκου - βάσης της Αγίας Τράπεζας (Πίν. 389 α).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το δάπεδο από κομμένα στη μέση του μήκους τους βότσαλα³¹ στα οποία παρεμβάλλονται κομμάτια κεραμιδιών σχηματίζοντας ρόμβους στον κυρίως ναό και ελικοειδή κοσμήματα στο Ιερό. Το δάπεδο παρουσιάζει σημαντικές φθορές σε ορισμένα σημεία, κυρίως στο νότιο και στο κεντρικό τμήμα του ναού. Ανάμεσα στο Ιερό και τον υπόλοιπο χώρο διατηρείται μέρος

31. Ιδίου τύπου δάπεδο έχει εντοπισθεί και στη βασιλική Κολυμπιών Ρόδου.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Οδός Μενεκλέους 147. Η τομή Γ-Γ'.

της έδρασης των θωρακίων. Τα ολιγάριθμα μαρμάρινα μέλη που βρέθηκαν διάσπαρτα στο νότιο χώρο έξω από την εκκλησία αποτελούσαν ίσως τμήματα των θωρακίων του τέμπλου του Ιερού.

Μεταξύ του εγκαινίου και του φράγματος του πρεσβυτερίου βρέθηκε επιγραφή που σχηματίζεται με σπασμένα κεραμίδια μπηγμένα στα βότσαλα. Αποτελείται από πέντε στίχους, τα δε γράμματα έχουν μήκος 0,22 μ.: *X(PΙΣΤ)Ο(Σ) Θ(ΕΟ)C ΤΑ ΩΝΟΜ(Α)ΤΑ ΥΔ(Ε)* (Πίν. 391 α).

Έρευνες προς Β. του ναού έδειξαν ότι σε απόσταση 2,20 μ. από το βόρειο τοίχο του υπάρχει παράλληλός του που ίσως να ανήκει σε πρόσκτισμα, όπως εξάλλου οι χώροι στα νότια με μαρμάρινο πλακόστρωτο, που είχε διερευνήσει η ΚΒ' Εφορεία.

Στο χώρο νότια του ναού μεταφέρθηκε η μεγάλη μαρμάρινη πλάκα (0,70x0,60 μ.), που αποτελούσε συνέχεια του παραπάνω δαπέδου. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για τάφο χτισμένο κατά το ισόδομο σύστημα με μεγάλες πέτρες δουλεμένες αδρά. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν εννέα σκελετοί από τους οποίους οι οκτώ ήταν πρόχειρα τοποθετημένοι — ίσως μετά από ανακομιδή — ενώ ο τελευταίος, σε βάθος 0,68 μ., ήταν θαμμένος κανονικά. Το μόνο εύρημα ήταν ένα σιδερένιο σκουλαρίκι-κρίκος. Σε ανάχωμα πάνω στο πλακόστρωτο, νότια της μαρμά-

ρινης πλάκας, βρέθηκαν άλλοι δύο σκελετοί, επίσης πρόχειρα θαμμένοι, χωρίς κτερίσματα.

Στη βορειοδυτική κυρίως γωνία του ναού, αλλά και σποραδικά στον υπόλοιπο χώρο συλλέχθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών, που διατηρούσαν κόκκινο χρώμα.

Από τα ευρήματα θα πρέπει να σημειωθούν δύο χάλκινα νομίσματα τα οποία δεν έχουν καθαριστεί ακόμη. Τα όστρακα ήταν άβαφα χρηστικά, ενώ τα πολυάριθμα επίπεδα θραύσματα γυαλιού δηλώνουν χρήση υαλοπινάκων. (Α. Κ.)

Αρχάγγελος

Θέση Βλετρούδια

Νοτιοδυτικά του Αρχαγγέλου Ρόδου και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από το κέντρο του οικισμού, αριστερά του δρόμου Ρόδου-Λίνδου και σε απόσταση 50 μ. περίπου από αυτόν στη θέση Βλετρούδια³², διακρίνονται λείψανα αρχαίου και μεσαιωνι-

32. Το τοπωνύμιο «Βλετρούδια» ή «Φλετρούδια» σημαίνει μικρές πηγές (φλέβες) νερού, που φαίνεται να υπήρχαν παλαιότερα στην περιοχή.

κού οικισμού, δηλαδή ερείπια κτισμάτων, κεραμίδια, τεμάχια χρηστικών αγγείων, οπτοπλίνθων, φρέατα, σπηρός και μεγάλος αριθμός οστράκων.

Τον Μάρτιο του 1988 ανοίχτηκε στη θέση αυτή από την Κοινότητα Αρχαγγέλου με μηχανικό εκσκαφέα τάφος, μήκ. 1 χλμ. περίπου, πλ. 0,90 και βάθ. 1 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α. για να περάσει σωλήνας νερού αποκαλύπτοντας τμήμα από καλυβίτες τάφους. Σωστική ανασκαφή έφερε σε φως τρεις τάφους³³. Οι ταφές πιθανώς χρονολογούνται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. (I. B.)

Πλημμύρι Λαχανιάς

Θέσης Οργός, αγρόκτημα Κ. Ζανετίδη

Στην περιοχή Πλημμύρι της Κοινότητας Λαχανιάς Ρόδου νοτιοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής σε απόσταση 700 μ. περίπου από αυτήν, στη θέση Οργός και σε απόσταση 150 μ. από την παραλία, βρίσκεται το αγρόκτημα του Κοσμά Ζανετίδη. Επειδή γεινιάζει το παραπάνω οικόπεδο προς τον παλαιοχριστιανικό οικισμό του Πλημμυρίου και τη βασιλική της Παναγίας, έγιναν δοκιμαστικές τομές που απέβησαν αρνητικές, στο τμήμα του ακινήτου, όπου ο ιδιοκτήτης προτίθεται να οικοδομήσει. (I. B.)

ΚΩΣ

Θέση Ψαλίδι

Οικόπεδο Π. Μαχειρά

Ανατολικά της πόλης της Κω, στη θέση Ψαλίδι, αριστερά του δρόμου Κω-Ακρωτηρίου Αγίου Φωκά, πάνω σε μικρό γήλοφο υπάρχουν λείψανα βυζαντινού οικισμού. Η γύρω από τον οικισμό περιοχή έχει κηρυχθεί και προστατεύεται από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Μέσα στη ζώνη Αρχαιολογικού Ελέγχου 2 βρίσκεται το οικόπεδο του Παναγιώτη Μαχειρά. Δοκιμαστικές τομές που έγιναν σε αυτό απέβησαν αρνητικές. (I. B.)

Οικόπεδο Π. Νέζη

Πλησίον του παραπάνω βυζαντινού οικισμού στο

Ψαλίδι Κω και στη Ζώνη Αρχαιολογικού Ελέγχου 2, βρίσκεται το οικόπεδο του Π. Νέζη. Δοκιμαστικές τομές που έγιναν από την Υπηρεσία απέβησαν αρνητικές. (I. B.)

Καρδάμαινα (Αράγκη)

Οικόπεδο Χ. Λάγκα

Νότια της Καρδάμαινας και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτήν, στη θέση Αράγκη, όπου έχει επισημανθεί παλιότερα η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής, δεξιά του δρόμου που οδηγεί από την Καρδάμαινα στο γήπεδο και σε απόσταση 50 μ. από την παραλία, βρίσκεται το οικόπεδο του Χ. Λάγκα.

Δοκιμαστικές τομές που έγιναν σε αυτό απέβησαν αρνητικές.

Κέφαλος (Πετσοκόλλα)

Οικόπεδο Ιω. Μανωλακιού

Στην παραλία της Κεφάλου, δυτικά των βασιλικών του Αγίου Στεφάνου και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτές, πλησίον του παλαιοχριστιανικού οικισμού της Κεφάλου, αριστερά του δρόμου Κω-Κεφάλου και σε μικρή απόσταση από την παραλία βρίσκεται το οικόπεδο του Ιω. Μανωλακιού.

Δοκιμαστικές τομές που έγιναν σε αυτό απέβησαν αρνητικές εκτός από μία στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, όπου σε βάθος 0,45 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 1,20 πάχ. 0,65 και ύψ. 1,10 μ., χτισμένου από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Ανήκε προφανώς σε κτίσμα παλαιοχριστιανικής εποχής. Ο τοίχος φαίνεται να συνέχιζε προς Δ., στο ακίνητο που βρίσκεται σε επαφή με το οικόπεδο του Ιω. Μανωλακιού. (I. B.)

Σώχωρος

Οικόπεδο Φ. Αντωναρά

Δυτικά των βασιλικών του Αγίου Στεφάνου και σε απόσταση 400 μ. περίπου από αυτές, στη θέση Σώχωρος³⁴ πλησίον της παραλίας, αριστερά του δρόμου Κω-Κεφάλου, στο οικόπεδο του Φωτίου

33. Παρόμοιοι τάφοι αποκαλύφθηκαν παλιότερα ανατολικά, όταν ανοιγόταν και πάλι αυλάκι για την ύδρευση του οικισμού.

34. Το τοπωνύμιο προέρχεται προφανώς από το «έσω χώρος». Απαντά και σε άλλες περιοχές, μεταξύ των οποίων και στην Κρήτη και υποδηλώνει χώρο περιφραγμένο, συνήθως κήπο.

Αντωνάρη ανοίχτηκε βόθρος. Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών αποκαλύφθηκαν τα εξής: α) Λείψανα τοίχου με κατεύθυνση από Β. προς Ν., μήκ. 2, πάχ. 0,70 και ύψ. 1 μ. χτισμένου από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. β) Μεγάλος αριθμός από κεραμίδια στέγης. γ) Πολυάριθμα όστρακα άβαφα και χωρίς διάκοσμο από χονδροειδή χρηστικά αγγεία. Προέρχονταν από οικοδόμημα του παλαιοχριστιανικού οικισμού, στη θέση αυτή και εκτεινόταν από το συγκρότημα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του Αγίου Στεφάνου μέχρι τη θέση Καμάρι. (I. B.)

Οικόπεδο Β. Παπαβασιλείου

Δυτικά των βασιλικών του Αγίου Στεφάνου και σε απόσταση 350 μ. περίπου από αυτές, στη θέση Σώχωρος, αριστερά του δρόμου Κω-Κεφάλου και αμέσως μετά τη θάλασσα, βρίσκεται το οικόπεδο του Βασιλείου Παπαβασιλείου.

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής των θεμελιών και πεδίων για την ανέγερση οικοδομής, ήλθαν σε φως λείψανα παλαιοχριστιανικών κτισμάτων. Σωστική ανασκαφή μικρής διάρκειας, που έγινε από το Μουσείο της Κω³⁵, έφερε στο φως τμήμα τοίχου από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, ο οποίος βαίνει από Β. προς Ν., μήκ. 2,30, πλ. 0,60 και ύψ. 1,40 μ. και ανήκει σε ευρύχωρο δωμάτιο. Επίσης αποκαλύφθηκαν κεραμίδια και όστρακα χρηστικών αγγείων. Οι εργασίες διεκόπησαν, προκειμένου να ανασκαφεί ολόκληρο το οικόπεδο. (I. B.)

Θέση Ώνια

Οικόπεδο Κ. Καταχανάκη

Δυτικά των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του Αγίου Στεφάνου Κεφάλου Κω και σε απόσταση 350 μ. από αυτές, στη θέση Ώνια και σε μικρή απόσταση από την παραλία, στο οικόπεδο του Κωνστ. Καταχανάκη έγιναν δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέβησαν αρνητικές. (I. B.)

Οικόπεδο Χ. Πολίτη (Κ. Μ. 597)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο Καμάρι Κεφάλου, στη θέση Σώχωρο, νότια του αμαξιτού δρόμου. Η ανασκαφή που άρχισε τον Αύγουστο του 1988 αποκάλυψε σε βάθος 1 μ. από το δρόμο τμήμα

κτιρίου της παλαιοχριστιανικής εποχής, του οποίου διακρίνονται δύο φάσεις. Η ανασκαφή συνεχίζεται. (I. B. - E. M.)

Οικόπεδο Αθ. Σεβαστιανού (Κ. Μ. 596)

Κατά τη διάνοιξη πισίνας μπροστά από το ξενοδοχείο Αθ. Σεβαστιανού, στο Καμάρι Κεφάλου βόρεια του αμαξιτού δρόμου, εντοπίστηκε σε βάθος 2 μ. από το δρόμο δάπεδο από πήλινες πλάκες σε καλή κατάσταση διατήρησης. Στο οικόπεδο θα ακολουθήσει ανασκαφή (I. B. - E. M.)

Μαστιχάρι

Οικόπεδο Κ. Κουλιά (Κ. Μ. 325)

Το κτήμα βρίσκεται μέσα στην αρχαιολογική ζώνη του Μαστιχαριού, δυτικά της βασιλικής του Αγίου Ιωάννου. Στις δοκιμαστικές τομές διαπιστώθηκαν αρχαία στο βόρειο (προς τη θάλασσα) τμήμα του κτήματος, όπου και θα ακολουθήσει ανασκαφή. Στον ιδιοκτήτη δόθηκε άδεια οικοδομής για το υπόλοιπο κτήμα. (E. M.)

ΑΝΑΠΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Καστέλλο

Εν όψει της Συνόδου Κορυφής της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στο Καστέλλο έγιναν νέες εγκαταστάσεις ηλεκτροφωτισμού, θέρμανσης, ύδρευσης, αποχέτευσης, κλιματισμού, εξαερισμού και τηλεφωνικού δικτύου σε όλο το κτίριο.

Επίσης τοποθετήθηκαν συστήματα ασφαλείας, πυρηνίχνευσης και πυρόσβεσης. Ας σημειωθεί ακόμα ότι όλα τα ξύλινα μέρη επισκευάστηκαν και συντηρήθηκαν ενώ τα φθαρμένα δάπεδα αντικαταστάθηκαν. (H. K.)

ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΔΗΜΟΥ ΡΟΔΟΥ -ΥΠΠΟ- ΤΑΠΑ

Τα έργα που εκτελέστηκαν με αυτεπιστασία από συνεργεία του Γραφείου Προγραμματικής Σύμβασης Δήμου Ρόδου -ΥΠΠΟ- ΤΑΠΑ είναι τα ακόλουθα κατά κατηγορία επεμβάσεων:

Α. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΠΑΡΑΧΩΡΗΘΕΝΤΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ

1. Συγκρότημα κατοικιών οδού Περικλέους 25Κ

Πρόκειται για νεότερα κτίσματα με στοιχεία

35. Η ανασκαφή έγινε από την αρχαιολόγο του Μουσείου της Κω Έρση Μπρούσκαρη.

λαϊκής δωδεκανησιακής αρχιτεκτονικής (φεγγίτες, πατάρια, σοφάδες κτλ.) σε συνδυασμό με μεγάλους χώρους, αυλές. Τα δύο από τα τρία σπίτια του συγκροτήματος αυτού κατοικούνταν κάτω από άσχημες συνθήκες διαβίωσης, ενώ το τρίτο σωζόταν σε ερειπιώδη κατάσταση.

Η επέμβαση που έγινε περιέλαβε την πλήρη μορφολογική και στατική αποκατάσταση του συγκροτήματος με συντήρηση ή ανακατασκευή των ξύλινων μερών του, κατασκευή οροφής με μόνωση και νέους χώρους υγιεινής.

Ολοκληρώθηκε η α' και β' φάση αποκατάστασης των κατοικιών και παραδόθηκαν ήδη στους κατοίκους τους.

(Αρχιτέκτων: Κ. Μανούσου-Ντέλλα

Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος).

2. Συγκρότημα κατοικιών οδού Περικλέους 25 Α

α) Αποτελείται από τρεις διώροφες κατοικίες εκ των οποίων μόνον μία κατοικούνταν. Οι άλλες δύο βρίσκονταν σε κακή κατάσταση. Ερείπια παλιών κατασκευών, διακρίνονταν στην αυλή.

Το ξεμπάζωμα της αυλής και ο καθαρισμός του χώρου και των όψεων αποκάλυψαν ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία της ιπποτοκρατίας κυρίως, όπως: οξυκόρυφα θυρώματα, ημικυκλικά και χαμηλωμένα τόξα, φεγγίτες. Τμήμα της αυλής στη βορειοδυτική γωνία αποτελούσε μία αίθουσα γκρεμισμένη, της οποίας σώζονταν οι δύο όψεις προς το δρόμο. Λείψανα καμαροσκεπέστης αίθουσας της εποχής της ιπποτοκρατίας σώζονται στη νότια πλευρά του συγκροτήματος (Πίν. 390 α) που η κάτοψη αποκαλύφθηκε κατά τη διερευνητική ανασκαφή του οικοπέδου.

Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετατόπιση του δυτικού ορίου του συγκροτήματος προς το δρόμο και η μείωση του κατά 3-4 μ., που επιβεβαίωσε η ανασκαφή, κατά τη διάρκεια της ιπποτοκρατίας όπως μαρτυρούν τα ιπποτικά ανοίγματα της δυτικής όψης. Η μετατόπιση αυτή είναι εμφανής και από τη θέση του στο οικοδομικό τετράγωνο σε σχέση τόσο με το όμορο νότιο κτίσμα (Πίν. 390 β) όσο και με το βόρειο κτίσμα απέναντι από το δρόμο.

Τα σωζόμενα κτίσματα ήταν το αποτέλεσμα συνεχών επεμβάσεων στα μεταγενέστερα χρόνια. Έτσι δεν παρουσιάζεται ως ένα ενιαίο σύνολο άλλα ως μικρές ανεξάρτητες κατοικίες. Τα κτίσματα αυτά είναι της περιόδου της τουρκοκρατίας και έχουν ενδιαφέροντα ξύλινα στοιχεία (πόρτες, παράθυρα, «μουσάντρα») (Σχέδ. 10) και βοτσαλωτά δάπεδα (Πίν. 391 β), (ένα σε δωμάτιο του ισογείου

και άλλα στα μεσοπατώματα). Η βορειοανατολική κατοικία που κατοικούνταν έχει μορφολογικά στοιχεία νεοκλασικά (πόρτες, παράθυρα, ξύλινη εσωτερική σκάλα, ντουλάπια κτλ.).

β) Μετά τους καθαρισμούς και τη λήψη των επειγόντων μέτρων αντιστήριξης των ετοιμορρόπων τοίχων προχώρησε η αποτύπωση και η μελέτη αποκατάστασης του συγκροτήματος.

γ) Οι εργασίες περιελάμβαναν την αποκατάσταση όλων των σωζομένων αρχιτεκτονικών στοιχείων της βορειοδυτικής ιπποτικής αίθουσας στην αυλή και την οργάνωση τριών διώροφων κατοικιών.

Η νότια κατοικία αποτελείται από καθιστικό, κουζίνα και λουτρό στο ισόγειο και υπνοδωμάτιο μ' ένα ακόμα χώρο στον όροφο με εσωτερική ξύλινη σκάλα και εξωτερική πέτρινη.

Η δυτική κατοικία περιλαμβάνει καθιστικό, κουζίνα και λουτρό στο ισόγειο και δύο υπνοδωμάτια στον όροφο με εσωτερική ξύλινη σκάλα και εξωτερική πέτρινη. Η εξωτερική πέτρινη σκάλα (εποχής τουρκοκρατίας) τροποποιήθηκε έτσι ώστε να είναι πιο λειτουργική.

Δεν αποκαταστάθηκε ακόμη η βορειοανατολική κατοικία που είναι σε καλύτερη κατάσταση, ώσπου να ελευθερωθεί από τους ενοίκους της.

Οι εργασίες έγιναν με παραδοσιακές τεχνικές: πέτρινοι τοίχοι με ξύλινα μεσοπατώματα και δώματα. Δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην καλή μόνωση των δωματίων με χρήση σύγχρονων υλικών σε συνδυασμό με τις παραδοσιακές τεχνικές. Αποκαταστάθηκαν τα ξύλινα στοιχεία και χρησιμοποιήθηκαν οι παραδοσιακές σιδεριές. Αποκαταστάθηκε το βοτσαλωτό δάπεδο του ισογείου της νότιας κατοικίας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τελική μορφή, όπου εκτός από τις αποκατεστημένες κατοικίες αναδείχθηκαν τα ιπποτικά μορφολογικά στοιχεία τόσο στην αυλή όσο και στις όψεις.

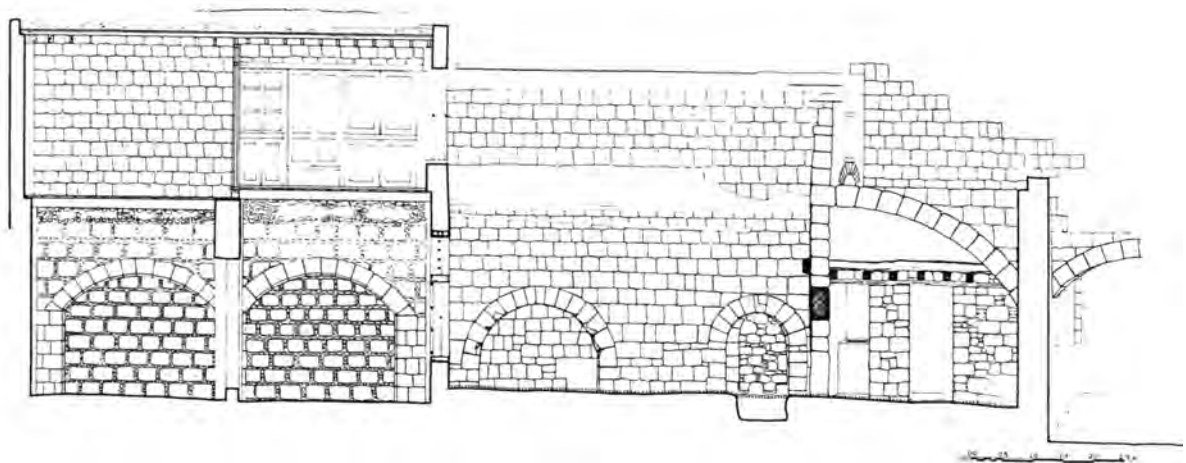
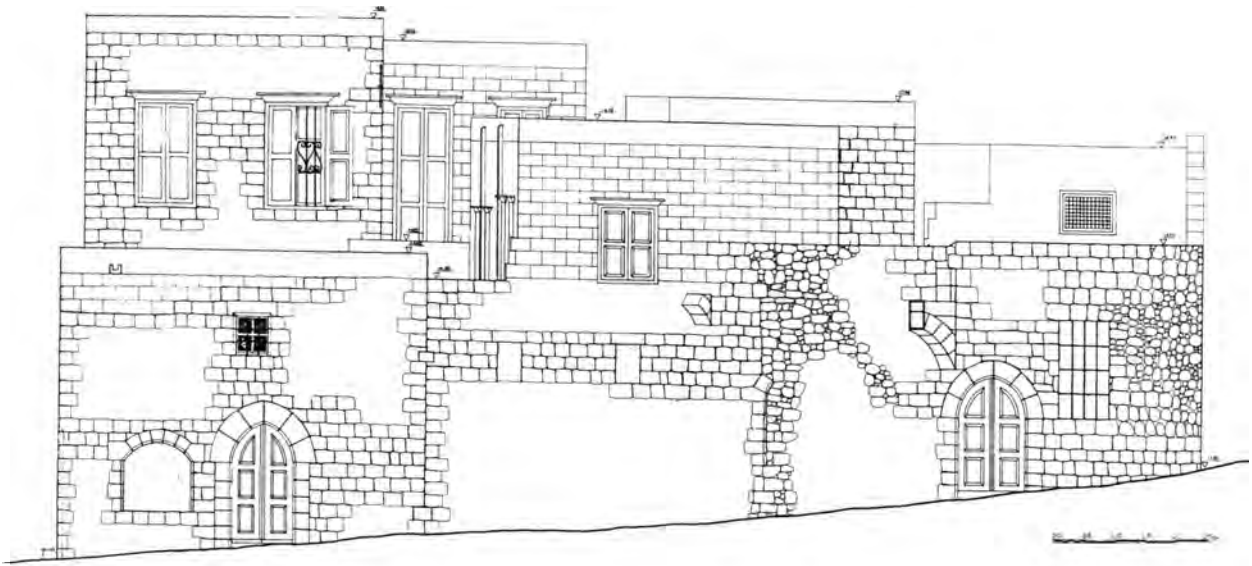
(Αρχιτέκτων: Γ. Ντέλλας

Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη).

3. Κτίριο οδού Πυθαγόρα 45Π

Το ακίνητο στην πάροδο Πυθαγόρα αριθ. 45Π είναι διώροφο και καλύπτει ολόκληρο το οικοπέδο, διαστ. 6,20x7,50 μ. Το ισόγειο καταλαμβάνουν τρεις επιμήκεις χώροι διατεταγμένοι με τον άξονά τους κάθετο προς την οδό. Η όψη του κτιρίου είναι προσανατολισμένη προς Β. Ένας χώρος του ορόφου βρίσκεται πάνω από το δρόμο.

Το κτίριο έχει υποστεί διάφορες επεμβάσεις που τροποποίησαν ή αλλοίωσαν τόσο τη μορφή του όσο και τα φέροντα στοιχεία του και την κτιριολο-

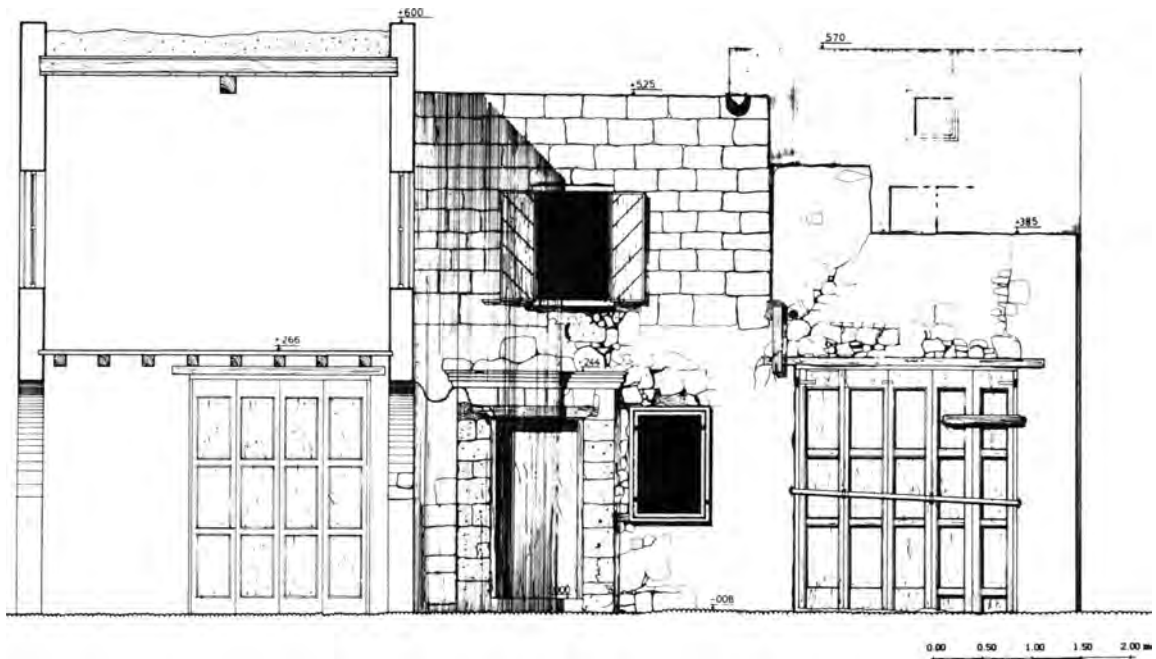
Σχέδ. 10. Ρόδος. Συγκρότημα κατοικιών στην οδό Περικλέους 25Α. Σχεδιαστική αποκατάσταση της δυτικής όψης και τομή α-α, αποτύπωση.

γική διάταξη (Πίν. 392 α). Πριν από τις επεμβάσεις του Γραφείου το οίκημα αποτελούσε μία ενιαία διώροφη κατοικία και ένα χωριστό ισόγειο χώρο που είχε χρησιμοποιηθεί παλιότερα ως αποθήκη (Σχέδ. 11).

Σε κάτοψη το κτίριο προβάλλει μέσα στο δρόμο κατά 1,50 μ. περίπου. Η νοητή προέκταση της όψης του γειτονικού κτιρίου πιθανόν να αποτελούσε τη θέση κάποιας παλιότερης όψης κτιρίου. Αυτό ενισχύεται από τα ίχνη θεμελίων από λιθοδομή που

βρέθηκαν κάτω από το σημερινό δάπεδο. Ο ανατολικός τοίχος του Α χώρου του ισογείου είναι η γένεση θόλου που έχει πελεκηθεί και καλύφθηκε με ξύλινο πάτωμα. Ο θόλος αυτός πιθανόν να κάλυπτε άνοιγμα ίσο περίπου με το πλάτος δύο χώρων του ισογείου.

Παρόμοιοι μεγέθους θόλος υπάρχει στο διπλανό (προς Α.) κτίριο το οποίο έχει στην όψη του αρχιτεκτονικά στοιχεία της ιπποκρατίας. Στο νότιο τοίχο κατά την καθαίρεση επιχρισμάτων αποκαλύ-

Σχέδ. 11. Ρόδος. Κτίριο οδού Πυθαγόρα 45Π. Αποτύπωση της πρόσοψης πριν από τις εργασίες.

φθηκε ιπποτικό θύρωμα φραγμένο που συμπίπτει με τον άξονα του προηγούμενου θόλου.

Τέλος ο χώρος στο δυτικό άκρο φαίνεται ότι συνέπιπτε κατά θέση και πλάτος με δρόμο της αρχαίας πόλης όπως εικάζεται και από ανασκαφή που έγινε εκεί (Πίν. 392 β).

Κατά την αποκατάσταση διατηρήθηκαν όλα τα εξωτερικά στοιχεία (λιθοδομές, επιχρίσματα κτλ.). Ανακατασκευάστηκε το δώμα και ένας από τους τοίχους προς την εσωτερική αυλή που διαμορφώθηκε στη θέση του βορειοδυτικού δάματος. Η παλιά διώροφη κατοικία χωρίστηκε σε δύο κατοικίες μία σε κάθε όροφο. Διαμορφώθηκαν λουτρά και κουζίνες σε κάθε διαμέρισμα. Αποκαταστάθηκαν τα ξύλινα πατώματα. Τα δώματα κατασκευάστηκαν ξύλινα με σύγχρονη επικάλυψη από σκυρόδεμα σε πτυχωτή λαμαρίνα.

(Αρχιτέκτων: Π. Παπαθεοδώρου
Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

4. Κτίριο οδού Ήρινας 5

Πρόκειται για νεότερο κτίσμα διώροφο διαμπερές, με κατεύθυνση Β.-Ν. Το ισόγειο περιλαμβάνει δύο δωμάτια και ένα βοηθητικό χώρο, στον όροφο η διάταξη είναι ίδια και η πρόσβαση γίνεται με εξωτερική σκάλα. Το κτίριο δεν έχει αξιόλογα αρ-

χιτεκτονικά στοιχεία αλλά είναι ενδιαφέρουσα η διάρθρωση των όγκων του. Έφερε στο βοτσαλωτό του ορόφου ημερομηνία Εβραϊκή 5650 δηλαδή 1890. Φαίνεται ότι έχει κατασκευαστεί ως δεύτερη (το βόρειο διώροφο τμήμα) και τρίτη φάση (το νότιο) του γειτονικού βορειοανατολικού σπιτιού με το οποίο αποτελούσε ενιαία κτηματολογική μερίδα.

Το ισόγειο είναι χτισμένο με αργολιθοδομή και ο όροφος σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας ανεπίχριστος εξωτερικά με δόμους των 0,22 μ. Το μεσοπάτωμα και το δώμα αποτελούνται από ξύλινα στοιχεία. Η κακή ποιότητα της δόμησης, η έλλειψη θεμελίωσης και η ύπαρξη απορροφητικών βοθρών σε επαφή με τους τοίχους στη βορειοδυτική γωνία προκάλεσαν αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας και καθίζηση της βορειοδυτικής γωνίας. Στο κτίριο έγιναν εκτεταμένες επεμβάσεις (Πίν. 393 β). Έγινε ενίσχυση του φέροντα οργανισμού. Δηλαδή ενίσχυση της θεμελίωσης με συνεχές «χαλινάρι», καθαίρεση και ανακατασκευή τμημάτων της λιθοδομής, ενίσχυση με περιμετρικούς περιδέσμους (σενάτζ), ενίσχυση των ξύλινων δοκαριών που έφεραν το βοτσαλωτό του ορόφου με άλλα εγκάρσια. Ανακατασκευάστηκαν τα ξύλινα δώματα με κατασκευαστική κλίση 2% με θερμομόνωση και υγρομόνωση. Έγιναν νέα ξύλινα κουφώματα, ενισχυμένα επιχρίσματα, βαθύ αρμολόγημα της ζεστής λιθο-

δομής και νέες εγκαταστάσεις ηλεκτρομηχανολογικές.

Στη νέα διαρρύθμιση περιλαμβάνονται δύο μικρά διαμερίσματα στο ισόγειο συνολικά 62,27 μ². και ένα στον όροφο των 46,96 μ².

(Αρχιτέκτων: Α. Παρασκευοπούλου
Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

5. Κτίριο οδού Τληπολέμου 12

Πρόκειται για διώροφη κατοικία που παρουσιάζει σοβαρές βλάβες. Οι εργασίες που γίνονται έχουν στόχο τη μορφολογική αποκατάσταση του κτιρίου με προσθήκη τμήματος του ορόφου που είχε καταρρεύσει στο παρελθόν.

Έγιναν οι εξής εργασίες: Καθαίρεση και ανακατασκευή οροφής ισόγειου, καθαίρεση ετοιμόρροπων τμημάτων τοίχων, ανακατασκευή τοίχου στον όροφο με αποκατάσταση του κατεστραμμένου μαλακονιού στην όψη, καθαίρεση επιχρισμάτων και μόνωση δώματος.

(Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

6. Αποκατάσταση ακινήτου οδού Γαβαλά 2-4)

Πρόκειται για διώροφο ιπποτικό κτίριο που κατέρρευσε με τους βομβαρδισμούς του 1944. Αναστηλώνεται με σκοπό να στεγάσει το δημοτικό ιατρείο της παλιάς πόλης. Οι μεγάλες φθορές οδήγησαν σε αναστηλωτική λύση με εκτεταμένη ανακατασκευή λιθοδομών και ενισχύσεις με διζώματα από οπλισμένο σκυρόδεμα.

(Αρχιτέκτων: Ν. Ζαρίφης
Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

7. Κτίριο οδού Αγίου Φανουρίου 66-68

Πρόκειται για δύο διώροφες κατοικίες. Έγινε ανακατασκευή μέρους της όψης που παρουσίαζε απόκλιση από την κατακόρυφο, στατική ενίσχυση του κτιρίου και αντικατάσταση τμήματος του πατώματος του ορόφου και των δωματίων.

Προβλέπονται νέα υδραυλική και ηλεκτρολογική εγκατάσταση και νέα ξύλινα κουφώματα.

(Αρχιτέκτων: Π. Παπαθεοδώρου
Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

8. «Αρχοντικό Χασάν-Μπέη» στην πλατεία Αργυροκάστρου

Το κτίριο είναι αρχοντικό του τέλους 18ου-αρχών 19ου αι. δείγμα του τύπου των αρχοντικών των Βαλκανίων αυτής της εποχής με αξιόλογα τυπολο-

γικά και μορφολογικά στοιχεία και με τοπικές ιδιομορφίες. Έγιναν προκαταρκτικές εργασίες: καθαρισμός, καθαίρεση των επιχρισμάτων εσωτερικά, υποστήριξη ετοιμόρροπης στέγης, αντιστήριξη τοίχων του ορόφου και προσωρινή μόνωση του δώματος. Έγινε επίσης ανασκαφική διερεύνηση του ισόγειου εσωτερικά.

(Αρχιτέκτων: Γ. Ντέλλας
Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

9. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης

Ο ξενώνας Αγίας Αικατερίνης ιδρύθηκε στο μπούργκο της Ρόδου στο τέλος του 14ου αι. (το 1392)³⁶, την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Heredia από τον αμιράλη του ιπποτικού τάγματος Domenico d'Allemagna και προοριζόταν για τη φιλοξενία υψηλών προσωπικοτήτων³⁷ (Πί ν. 394).

Η πρώτη αυτή φάση του κτιρίου πρέπει να καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς κατά την πολιορκία της Ρόδου από τους Τούρκους το 1480 και το σεισμό του 1481 και ανοικοδομήθηκε από τον επίσης ιταλό αμιράλη G. Orperti την εποχή του μεγάλου μαγίστρου F. del Carretto το 1516, όπως μαρτυρούν και τα οικόσημα που σώζονται εντοιχισμένα στο κτίριο. Το μνημείο εντάσσεται στην ανατολική περιοχή της Μεσαιωνικής Πόλης, στην «Εβραϊκή» συνοικία και μπορεί να αναγνωρισθεί σε αρκετές από τις μικρογραφίες του χειρόγραφου κώδικα του Caoursin³⁸ που απεικονίζουν αυτή την πλευρά της πόλης, πίσω από την Παναγιά του Μπούργκου, τη σημερινή «κομμένη εκκλησιά» της οδού Αχλαδέφ.

Η βόρεια όψη του βρισκόταν πάνω στον κεντρικό άξονα της Μεσαιωνικής Πόλης τη «μεγάλη κοινή πλατεία» και μετέπειτα «παζάρι» της ανατολικής πόλης, όπου συγκεντρώνονταν τα δημόσια κτίρια και εκτυλισσόταν η εμπορική δραστηριότητα. Αυτό χαρακτηρίζει τη μορφολογία της πρόσοψης αυτής που περιλαμβάνει τα τυπικά ιπποτικά καταστήματα, η μορφή των οποίων μπορεί να τεκμηριωθεί και να αποκατασταθεί (Πί ν. 393 α).

Στο κτίριο έχουν γίνει πολύ μικρής κλίμακας επεμβάσεις κατά την ιπποκρατία μετά το 1516 και αφορούν κυρίως προσθήκη δευτερευόντων τοίχων. Κατά την τουρκοκρατία κατοικήθηκε από οι-

36. A. Gabriel, ό.π., τ. II, σ. 102, υποσημ. 3.

37. Ό.π., σ. 105.

38. Χειρόγραφο Caoursin, Κώδιξ parisinus latinus 6067, Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων.

κογένειες Εβραίων, χρήση που επέφερε αρκετές αλλοιώσεις, κυρίως διάνοιξη νέων ανοιγμάτων με αντίστοιχη απόφραξη των παλιών ιπποτικών, κατάργηση των δύο τζακιών του ορόφου, τροποποίηση της εσωτερικής διαρρύθμισης των χώρων, προσθήκη μπαλκονιών, χώρων υγιεινής, κατασκευή περίτεχνων βοτσαλωτών δαπέδων.

Κατά την ιταλική περίοδο έγινε επέμβαση στο βορειοδυτικό τμήμα των όψεων του ορόφου, απομάκρυνση των πρόσθετων νεωτερικών στοιχείων και αποκατάσταση των ιπποτικών ανοιγμάτων³⁹. Κατά τους βομβαρδισμούς τέλος του 1944 κατέρρευσε το ανατολικό τμήμα του κτιρίου όπως και τα περισσότερα κτίσματα της περιοχής της παλιάς συναγωγής. Μετά το 1945 τα εναπομείναντα τμήματα του κτιρίου κατελήφθησαν από άστεγους που κατοικούσαν σε άθλιες συνθήκες διαβίωσης μέχρι το τέλος του 1987⁴⁰.

Το κτίσμα χαρακτηρίζεται από την εξελιγμένη τεχνική των κατασκευών του τέλους του 15ου-αρχών 16ου αι. με άριστη λαξευτή λιθοδομή, συνειδητή χρήση των διαφορετικής προέλευσης λίθων ανάλογα με τις ιδιότητές τους, ύψος δομών 0,215 μ. και τέλεια στερεοτομία στη διαμόρφωση των ανοιγμάτων.

Τα τμήματα της α' φάσης που σώζονται ενταγμένα στη σημερινή του μορφή εντοπίζονται στη βόρεια και ανατολική του πλευρά στο ισόγειο (ιπποτικά καταστήματα) και χαρακτηρίζονται από άτεχνη λιθοδομή με μικρότερους λίθους, φαρδύτερους αρμούς και απλοϊκή διαμόρφωση ανοιγμάτων.

Μετά την έγκριση προμελέτης που υπέβαλε το Γραφείο προγραμματικής σύμβασης στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο που περιλάμβανε πρόταση αποκατάστασης του μνημείου με συμπλήρωση του καταρρεύσαντος τμήματος και ένταξη νέας χρήσης⁴¹, κρίθηκε σκόπιμο και αναγκαίο, λόγω του κατελείγοντος, να προχωρήσει η επέμ-

βαση στο κτίριο σε δύο φάσεις:

Η α' φάση περιλαμβάνει την εκτέλεση εργασιών αποκατάστασης των ιπποτικών λιθοδομών, που μπορούν να εκτελεσθούν παράλληλα με τις διερευνητικές εργασίες και μάλιστα είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ολοκλήρωση της έρευνας στο μνημείο (όπως π.χ. η άρση της ετοιμορροπίας της νοτιοανατολικής τοξοστοιχίας που θα επιτρέψει την αφαίρεση των αντιστηρίξεων, την καθαίρεση των ευτελών στοιχείων και την ανασκαφική διερεύνηση του χώρου).

Η β' φάση περιλαμβάνει, μετά την ολοκλήρωση της οριστικής μελέτης τη στερέωση και στατική ενίσχυση του υπάρχοντος κτιρίου, τη συντήρηση των ζωγραφιστών ταβανιών καθώς και συμπλήρωση των στοιχείων του που έχουν αλλοιωθεί ή έχουν καταρρεύσει.

Μετά την ολοκλήρωση της σχεδιαστικής τεκμηρίωσης και της έρευνας στο μνημείο θα γίνει προσπάθεια διάκρισης των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων καθώς και γραφικής αποκατάστασής τους, ώστε να οδηγηθούμε στην αξιολόγηση των διατηρούμενων στοιχείων κάθε φάσης και στη διατύπωση των τελικών προτάσεων.

Στις αρχές του 1988 άρχισε η επιφανειακή συντήρηση της δυτικής όψης με αντικατάσταση των σαθρών λίθων, απόφραξη των νεοτέρων ανοιγμάτων και αποκατάσταση των ιπποτικών ανοιγμάτων. Οι σαθρές πέτρες αντικαθίστανται με νέες ίδιων διαστάσεων που προέρχονται από το λατομείο των «Σφουγγαριών» στα Στεγνά Αρχαγγέλου, είναι ικανοποιητικής αντοχής και παρουσιάζουν χρωματική διαφορά από τις αρχικές πέτρες του κτιρίου, ώστε να διακρίνονται οι επεμβάσεις.

Το χρησιμοποιούμενο κονίαμα ήταν ασβεστοκονίαμα με θηραϊκή γη χωρίς χρήση τσιμέντου ή με λευκό τσιμέντο, ώστε να αποφεύγονται οι θειϊκές προσμίξεις που συντελούν στη διάβρωση της πέτρας.

Κατά την πορεία των εργασιών στο εσωτερικό των χώρων του κτιρίου προγραμματίζονται οι επεμβάσεις που κρίνονται επείγουσες για τη στατική του εξασφάλιση, για τη γραφική αποκατάσταση των οποίων υπάρχουν επαρκή στοιχεία (Σχ έδ. 12-13· Πίν. 395 α-β, 396 α-β, 397 α).

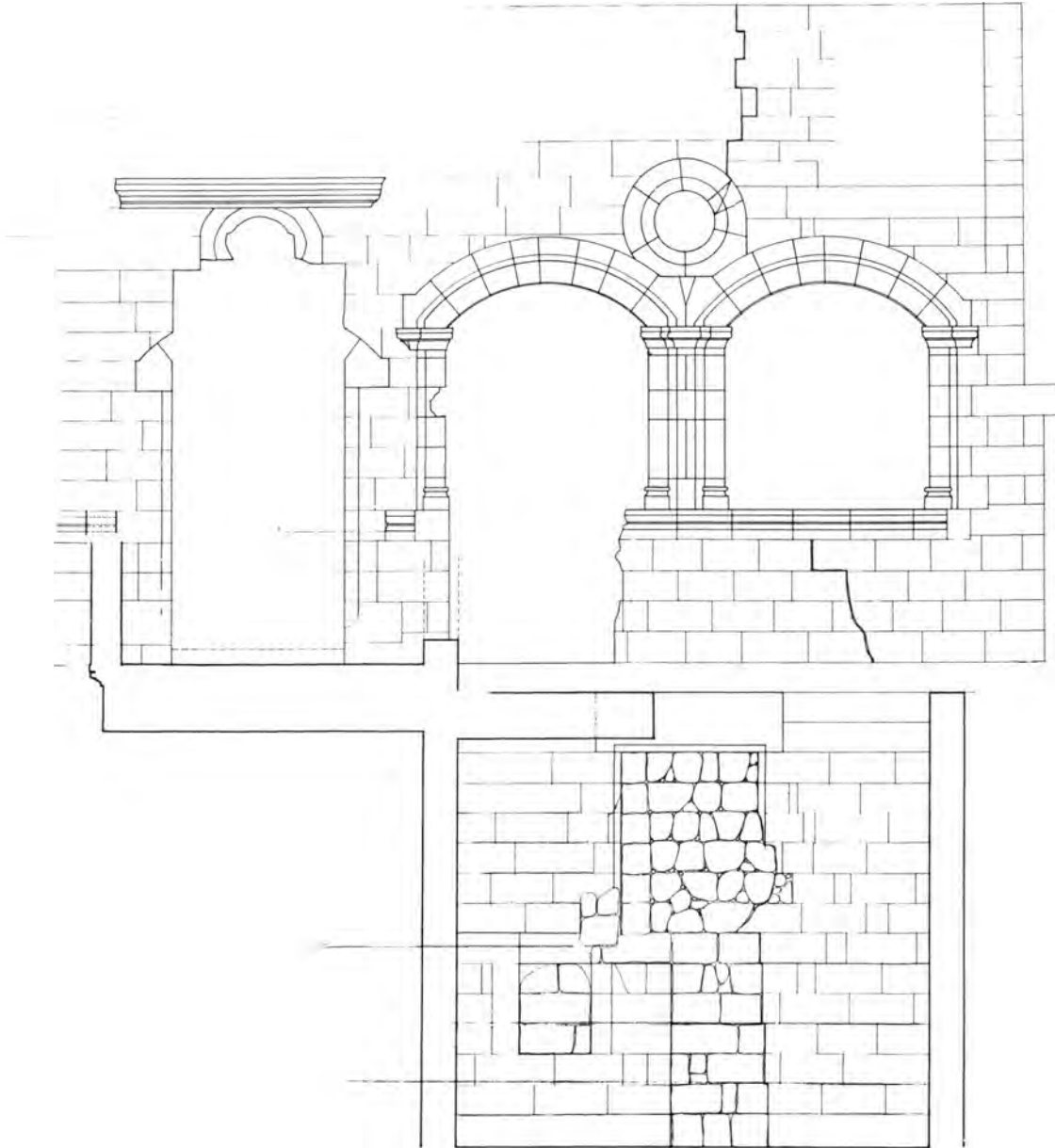
Αποφράχτηκαν τα νεότερα ανοίγματα και αποκαταστάθηκε η αρχική τυπολογία του κτιρίου κατά την οποία τα καταστήματα προς την πλατεία δεν επικοινωνούσαν εσωτερικά με τους χώρους του κυρίως κτιρίου.

(Αρχιτέκτων: Κ. Μανούσου-Ντέλλα
Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

39. Cl. Rh. I (1928), σ. 161.

40. Στο τέλος του 1987 τοποθετήθηκαν προκατασκευασμένες κατοικίες στην πλατεία Πισιδώρου, όπου μεταστεγάσθηκαν οι οικογένειες αυτές μέχρι την οριστική μεταστέγασή τους σε επισκευαζόμενα ακίνητα της προγραμματικής σύμβασης.

41. Πρόκειται για τη διπλωματική εργασία της αρχιτέκτονος Ρ. Διακοσταματίου, που υποβλήθηκε στην έδρα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του ΕΜΠ το 1981-82.

Σχέδ. 12. Ρόδος. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Σχεδιαστική αποκατάσταση τμήματος της νότιας όψης.

Β. ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΕ ΜΕΜΟΝΩΜΕΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΑΠΑ

1. Κτίριο Καστελλανίας

Στο ισόγειο του ιπποτικού μνημείου στεγάζεται η Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρόδου. Μετά από προγραμματική σύμβαση που υπέγραψε το Υπουργείο Παιδείας με το Δήμο Ρόδου και προβλέπει ολοκλή-

ρωση του έργου σε τρεις φάσεις, έγιναν εργασίες καθαρισμού και υγραπομόνωσης των δωματίων.

Επισκευές - αντικατάσταση λίθων και αρμολογήματα στο τμήμα του θαλασσινού τείχους σε επαφή με το κτίριο. Σε εξέλιξη βρίσκεται η ανακατασκευή κατεστραμμένου σταυροθολίου της στοάς του αιθρίου, που θα διαμορφωθεί σε αναγνωστήριο.

(Αρχιτέκτονες: Ν. Ζαρίφης, Α. Παρασκευοπούλου
Πολιτικός Μηχανικός: Θ. Αναπολιτάνος)

2. Κτίριο Villaraquit στην οδό Ιπποτών

Πρόκειται για διώροφο ιπποτικό δημόσιο κτίριο του 15ου αι. με τετράγωνη εσωτερική αυλή, στην ανατολική πτέρυγα και στον όροφο του οποίου εντάχθηκε αρχοντικό του 18ου-19ου αι. που διαμορφώθηκε από τους Ιταλούς σε Εθνογραφικό Μουσείο, ενώ η δυτική πτέρυγα ανακατασκευάστηκε από τους Ιταλούς⁴². Έγιναν προκαταρκτικές εργασίες στο σύνολο του κτιρίου, απομάκρυνση μπαζών, καθαίρεση επιχρισμάτων, υποστήριξη στέγης, αντιστήριξη τοίχων. Επίσης έγινε προετοιμασία των χώρων του ισόγειου για τη διαμόρφωση αναψυκτηρίου του ΤΑΠΑ στη νότια πτέρυγά του προς τον κήπο του Μουσείου.

(Αρχιτέκτονες: Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Γ. Ντέλλας
Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

3. Διαμόρφωση καταστημάτων οδού Ιπποτών

α) Εκθετήριο - πωλητήριο εκμαγείων ΤΑΠΑ

Πρόκειται για το ισόγειο κατάστημα ιταλικού κτίσματος στη γωνία της οδού Ιπποτών και πλατείας Μ. Αλεξάνδρου που είχε κατασκευαστεί για εκθετήριο της κεραμοποιίας ΙΚΑΡΟΣ. Έγινε ανακατασκευή με αποκατάσταση της αυθεντικής μορφής των ξύλινων κουφωμάτων - βάσει των ιταλικών σχεδίων - επισκευή επιχρισμάτων και διαμόρφωση προθηκών για την πώληση εκμαγείων και αντιγράφων του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων.

(Αρχιτέκτων: Γ. Ντέλλας)

β) Βιβλιοπωλείο ΤΑΠΑ

Έγινε επισκευή των επιχρισμάτων, συντήρηση των ξύλινων στοιχείων, χρωματισμοί και πλήρης εξοπλισμός για τη λειτουργία του.

(Αρχιτέκτων: Α. Παρασκευοπούλου)

4. Διαμόρφωση γραφείων στον όροφο κτιρίου της πλατείας Μ. Αλεξάνδρου

Πρόκειται για τον όροφο ιταλικού κτίσματος βόρεια της Παναγιάς του Κάστρου. Έγιναν εκτεταμένες επισκευές, μόνωση δώματος, καθαίρεση και ανακατασκευή επιχρισμάτων και πατωμάτων, νέο δίκτυο ηλεκτρολογικής και υδραυλικής εγκατά-

στασης και κλιματισμού. Συντηρήθηκαν τα ξύλινα στοιχεία και έγινε χρωματισμός του κτιρίου.

(Αρχιτέκτων: Γ. Ντέλλας)

Γ. ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΕ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

1. Τέμενος Ρετζέη-πασά

Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα μουσουλμανικά μνημεία της Μεσαιωνικής Πόλης, βρίσκεται στην πλατεία Δωριέως και είχε ανάγκη άμεσων επεμβάσεων. Αφού έγινε καθαρισμός των δωματίων και άμεση επέμβαση στα πλαίσια των έργων επείγοντος χαρακτήρα, προχωρεί η συστηματική αντιστήριξη και υποστύλωση του προστώου με σκοπό να προχωρήσει η αντικατάσταση της φθαρμένης επικάλυψης των δωματίων με φύλλα μολύβδου με την παραδοσιακή μέθοδο. Προβλέπεται να γίνει αντικατάσταση των ελκυστήρων και ενίσχυση των κιονοκράνων και λιθοδομών.

(Αρχιτέκτων: Α. Παρασκευοπούλου)

Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

Μιναρές τεμένους Σουλεϊμάν

Οι μεγάλες φθορές, η επικίνδυνη απόκλιση από την κατακόρυφο του μιναρέ και η μερική κατάρρευση του στηθαίου του δεύτερου εξώστη το Δεκέμβριο του 1987 οδήγησαν στην ανάγκη καθαίρεσης του άνω τμήματός του. Η καθαίρεση ανατέθηκε σε εργοληπτική εταιρεία και έγινε με την επίβλεψη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ και του γραφείου προγραμματικής σύμβασης Δήμου Ρόδου - ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ.

Ο μιναρές πρόκειται να ανακατασκευασθεί σύμφωνα με τη μελέτη που ήδη έχει ανατεθεί σε ιδιώτη αρχιτέκτονα από το ίδρυμα Αγά-Χαν. Το έργο θα εκτελεστεί στα πλαίσια της προγραμματικής σύμβασης.

Δ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ

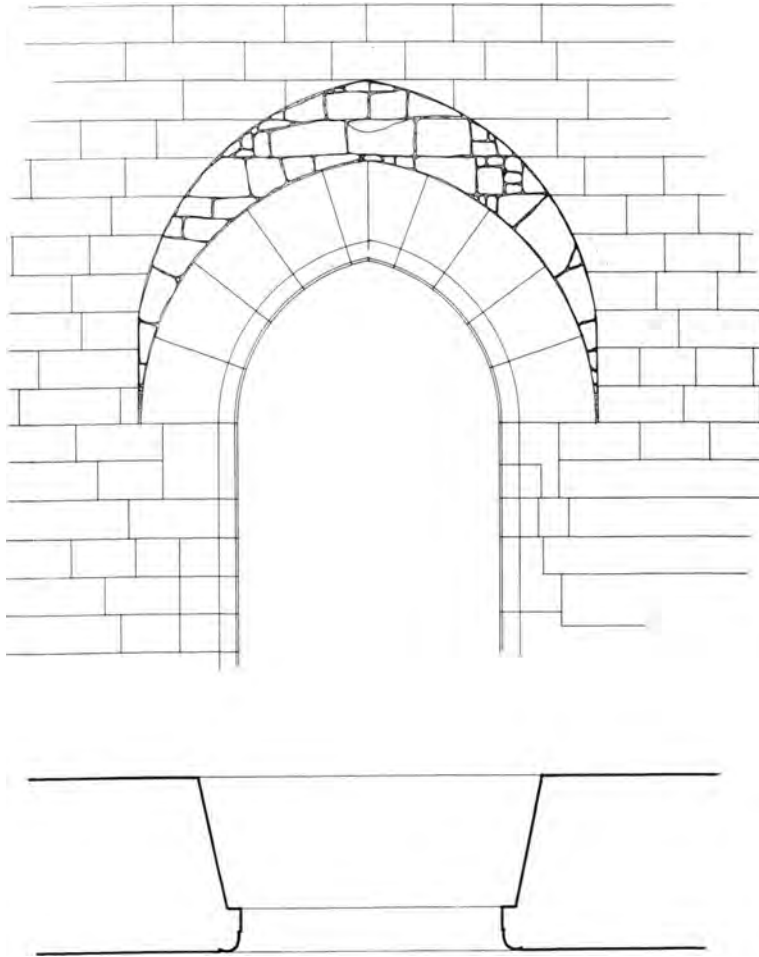
Οι επεμβάσεις του γραφείου στις οχυρώσεις της Ρόδου περιέλαβαν:

1. Τη συντήρηση τμημάτων τειχών, όπου υπάρχουν φθορές, με σκοπό την αποφυγή περαιτέρω επιδείνωσης της κατάστασης με πιθανές καταρρεύσεις. Στα πλαίσια αυτά έγιναν:

α) Επιφανειακή συντήρηση της ανατολικής όψης του Α' βυζαντινού πύργου του Κολλάκιου δίπλα στην πύλη της Καστελλανίας.

β) Επισκευή με αντικατάσταση λίθων σε τμήμα

42. Σχετική ιστορική μελέτη βρίσκεται υπό δημοσίευση στα πρακτικά της επιστημονικής συνάντησης το 1986 του γραφείου Προγραμματικής Σύμβασης.

Σχέδ. 13. Ρόδος. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Σχεδιαστική αποκατάσταση του κεντρικού θυρώματος της εισόδου.

του μεταπρομαχώνιου της Αγγλίας κοντά στην πύλη του Αγίου Αθανασίου.

γ) Επιφανειακή επισκευή τμήματος του εσωτερικού τείχους του Κολλάκιου προς την πλατεία Ορφέως.

δ) Επισκευή, αντικατάσταση φθαρμένων λίθων στην όψη της πύλης D'Amboise.

ε) Επιφανειακή επισκευή τμήματος του θαλασσινού τείχους εσωτερικά στην περιοχή της Καστελλανίας.

στ) Επισκευή - συμπλήρωση τμήματος τείχους στον πύργο του Αγίου Γεωργίου. Χρησιμοποιήθηκαν πειραματικά κονιάματα με βάση τη θηραϊκή γη, το λευκό τσιμέντο και την πορσελάνη ενώ καταργήθηκε η χρήση του μαύρου τσιμέντου λόγω

των θειικών του προσμίξεων που επιδρούν δυσμενώς για την πέτρα.

2. Τη συντήρηση του υπάρχοντος θεάτρου στη μεσαιωνική τάφρο, που περιέλαβε αντικατάσταση φθαρμένων ξύλων στις κερκίδες και τη σκηνή και προστασία τους.

(Αρχιτέκτονες: Ν. Ζαρίφης, Κ. Μανούσου-Ντέλλα Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

Ε. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΟΛΕΟΛΟΜΙΚΩΝ ΕΠΕΜΒΑΣΕΩΝ

1. Λήψη επειγόντων σωστικών μέτρων

Συνεχίστηκε η λήψη σωστικών μέτρων που περιέλαβε:

Στην οδό Ομήρου στο ύψος της πλατείας Δω-

ριέως, επισκευή τεσσάρων τόξων αντιστήριξης και της πύλης προς την πλατεία.

Στις οδούς Ιπποδάμου 26 και πάροδο Ιπποδάμου 27, επισκευή πέντε τόξων αντιστήριξης, ετοιμορρόπων επιχρισμάτων και τμήματος της λιθοδομής όψης κτιρίου που έφερε τη μιά από τις αντηρίδες.

Στην οδό Ομήρου 66-67 επισκευή ενός τόξου αντιστήριξης.

Επισκευή-αποκατάσταση της κρήνης στην συμβολή των οδών Πυθαγόρα και Ομήρου.

Επισκευές σε κιγκλιδώματα της τάφρου και αντικατάσταση των ξύλινων κιγκλιδωμάτων της πύλης D'Amboise.

Διαμόρφωση τμήματος της αυλής του Ιμπραήμ-πασά τζαμιού και ανακατασκευή μέρους της λιθοδομής της περιφράξης.

Υποστήλωση δώματος στην οδό Περικλέους 250.

Επιλογή οικοδομικού υλικού και απομάκρυνση χωμάτων και σκουπιδιών από ερειπωμένα κτίρια.

Συμμετοχή στις εργασίες για τον περιβάλλοντα χώρο Καστέλλου.

(Αρχιτέκτων: Α. Παρασκευοπούλου)

Πολιτικός Μηχανικός: Δ. Λαζαρίδου-Κολιάδη)

2. Διαμόρφωση χώρου μικροπωλητών πύλης D'Amboise

Σχεδιάστηκαν και κατασκευάστηκαν νέα καρότσια για τους μικροπωλητές. Έγινε διαμόρφωση με τοποθέτηση πάγκων, παρτεριών και νέων επιστύλιων φωτιστικών.

(Αρχιτέκτων: Γ. Ντέλλας)

3. Διαμόρφωση πλατείας Ορφέως

Ολοκληρώθηκε η πρώτη επέμβαση σε συνεργασία με τους καταστηματαρχες - εστίατορες: αντικαταστάθηκαν τα στέγαστρα με ξύλινες σκιάδες (πέργκολες), σύμφωνα με σχέδια που υπέδειξε το Γραφείο, προετοιμάστηκαν τα κράσπεδα των πεζοδρομίων και δημιουργήθηκαν χώροι πρασίνου σε επαφή με το εσωτερικό τείχος του Κολλάκιου. Διαμορφώθηκε μικρή πλατεία δίπλα στην πύλη του Αγίου Αντωνίου. Οι εργασίες προβλέπεται να συνεχιστούν μετά την κατασκευή υπόγειων κοινών δικτύων (Σχ έδ. 14).

(Αρχιτέκτων: Π. Παπαθεοδώρου)

4. Εργασίες συντήρησης στον περιβάλλοντα χώρο του Καστέλλου

Στα πλαίσια της βελτίωσης της εμφάνισης της πόλης για τις ανάγκες της διάσκεψης κορυφής της

ΕΟΚ στο παλάτι του μεγάλου Μαγίστρου το Δεκέμβριο του 1988 έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

α) Καθαρισμός, στερέωση και επιφανειακή συντήρηση - αρμολόγημα στον περιμετρικό αναλημματικό τοίχο του Σχολείου της πλατείας Κλεοβούλου. β) Επισκευές επιχρισμάτων, χώρων υγιεινής και χρωματισμοί στον ξενώνα της Σχολής Καλών Τεχνών του ΕΜΠ στην πλατεία Κλεοβούλου. γ) Τοποθέτηση ιστών για τις σημαίες της ΕΟΚ στην πλατεία Κλεοβούλου.

(Αρχιτέκτονες: Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Α. Παρασκευοπούλου)

5. Νυκτερινός φωτισμός - ανάδειξη των οχυρώσεων στην περιοχή του Καστέλλου και του μεσαιωνικού λιμανιού

α) Μελετήθηκε και κατασκευάστηκε φωτισμός - ανάδειξη του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου με προβολείς εξωτερικά και φωτισμό των επάλξεων του δώματος εσωτερικά.

β) Μελετήθηκε και κατασκευάστηκε φωτισμός - ανάδειξη του αιθρίου του παλατιού με κατασκευή ειδικών φωτιστικών, αντιγράφων παλιών ιταλικών, από το σιδηρουργείο του Δήμου.

γ) Μελετήθηκε και κατασκευάστηκε νέο επιστύλιο φωτιστικό που τοποθετήθηκε στο μεσαιωνικό λιμάνι και την περιοχή της πύλης D'Amboise.

δ) Συμπληρώθηκε ο νυκτερινός φωτισμός της οδού Ιπποτών και της πλατείας Κλεοβούλου και Ορφέως καθώς και ο φωτισμός του άμεσου περιβάλλοντος του Καστέλλου.

(Αρχιτέκτων: Κ. Μανούσου-Ντέλλα)

Τεχνολόγος Μηχανολόγος: Μ. Πέρος)

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ-ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Τοιχογραφίες της Ευαγγελίστριας στα Κατάπολα Αμοργού

Στα βορειοανατολικά του οικισμού Ξυλοκερατίδι και σε απόσταση μικρότερη των 1000 μ. από τη θάλασσα στα Κατάπολα της Αμοργού υπάρχει ο μικρός ναός της Ευαγγελίστριας (εσωτ. διαστ. 6,50x3 μ.). (Σχ έδ. 15).

Σε μια πρώτη επίσκεψη το Σεπτέμβριο του 1983 είχαμε παρατηρήσει ότι το ναύδριο παρουσίαζε ενδιαφέρον για τον αρχιτεκτονικό του τύπο, καθώς επίσης και στην ογκοπλαστική του μορφή (Πίν. 397 β).

Οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του εσωτερικού διάκοσμου του κτιρίου ξεκίνησαν, μετά από ενέργειες της καθηγήτριας Κλασικής Αρχαιο-

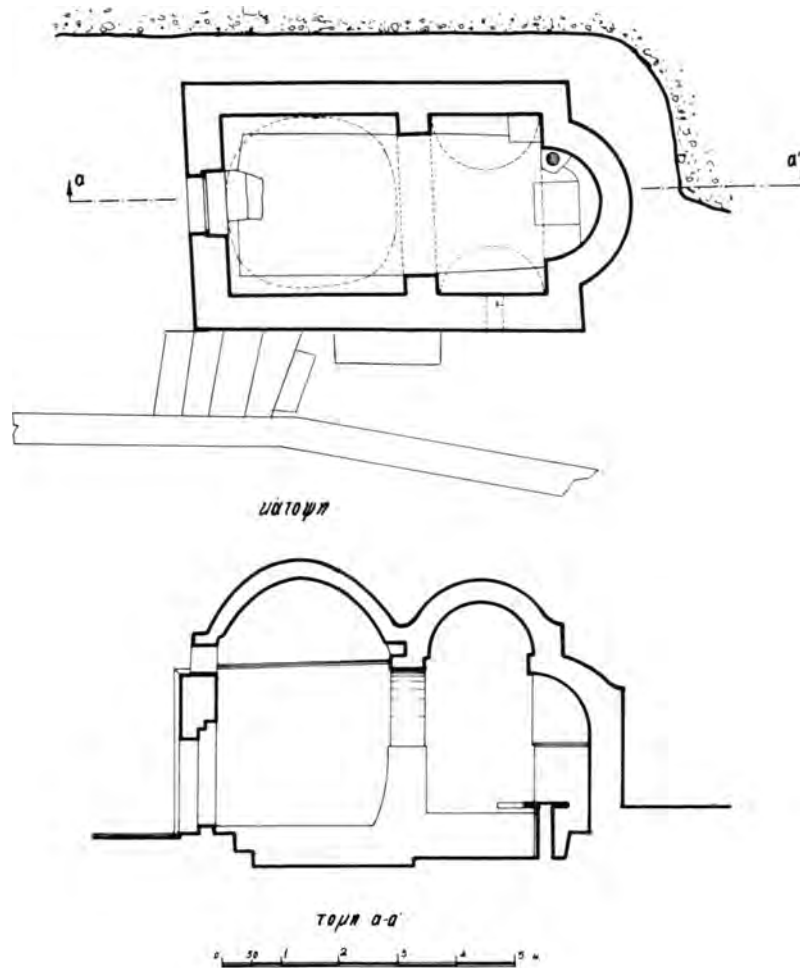
ΜΕ ΒΑΣΗ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ 4ης ΕΒΜΑ, 1976
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝ Α ΜΟΥΣΙΟΥΠΟΥ

ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Σχέδ. 14. Ρόδος. Διαμόρφωση πλατείας Ορφέως. Αποτύπωση της μορφής των κτιρίων κατά το 1976, η όψη τους κατά το 1988 και η προτεινόμενη αποκατάσταση.

Σχέδ. 15. Αμοργός. Κατάπολα. Κάτοψη και τομή κατά μήκος της Παναγίας Ευαγγελίστριας.

λογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Λίλας Μαργκού και του Μιχαήλ Μωραϊτάκη από την Αμοργό σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ και την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων όπου υπάγεται το νησί.

Το συνεργείο συντηρητών αποτελείται από τους Δημ. Καμπούρη και Βασ. Πετρόπουλο. Έγιναν δείγματα σε πολλά σημεία στο εσωτερικό του ναΐσκου όπως στις επιζωγραφισμένες επιφάνειες και στις επιχρισμένες με ασβέστη. Ήταν φανερό ότι υπήρχε στρώμα ζωγραφικής που επέτρεψε και επέβαλε την αποκάλυψη του τοιχογραφικού διακόσμου.

Στο τεταρτοσφαίριο της αγίδας και κάτω από την πρόσφατα επιζωγραφισμένη Παναγία εμφανίστηκε σταυρός των διαστάσεων του τεταρτοσφαι-

ρίου χρώματος χοντροκόκκινου, με ελαφρά πεπλατυσμένες τις άκρες των κεραιών που κοσμούνται με ελλειψοειδείς κύκλους. Στο μέτωπο της αγίδας αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες με θέματα φυτικά και γεωμετρικά. Στο κέντρο περίπου του ναΐσκου υπάρχει χτιστό τόξο που χωρίζει το μνημείο σε δύο μέρη. Το μεν δυτικό στεγάζεται με χτιστό τυφλό τρούλο όχι κανονικός κύκλος, το δε ανατολικό με εγκάρσια καμάρα.

Στην άντυγα και στο εσωράχιο του τόξου αποκαλύφθηκαν και γεωμετρικές και φυτικές διακοσμήσεις. Στο βόρειο ποδαρικό εικονίζεται διπλός σταυρός σε χοντροκόκκινο χρώμα και μεγαλογράμματη επιγραφή μεταξύ των κεραιών (Πί ν. 398 α) ενώ στο τύμπανο του τρούλου φάνηκαν επίσης θέματα ανεικονικού διάκοσμου.

Οι εργασίες διακόπηκαν με την αναχώρηση του συνεργείου για να συνεχιστούν την επόμενη καλοκαιρινή περίοδο.

Εργαστήρια Συντήρησης

Το συνεργείο του εργαστηρίου συντήρησης εικόπων και τοιχογραφιών εργάστηκε στον καθαρισμό, στερέωση και συντήρηση των τοιχογραφιών του ενοριακού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στην κοινότητα Ασκληπειός. Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται το 17ο αι. (Πίν. 398 β).

Στη συνέχεια έγινε καθαρισμός, στερεωτικές εργασίες και συντήρηση επτά εικόνων από το ναό Κοίμησης της Θεοτόκου της Κοινότητας Κατταβιάς.

Επίσης έγιναν συμπληρωματικές εργασίες συντήρησης σε 32 εικόνες που αποτελούν και το μεγαλύτερο μέρος της έκθεσης στην Παναγιά του Κάστρου, δηλαδή χημικός καθαρισμός στερέωση ζωγραφικής επιφάνειας και φιξάρισμα, ενώ στις παλιό-

τερα αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από τη μονή Ταξιαρχών στο Θάρι και του Αγίου Ζαχαρία από το Φοινίκι της Χάλκης έγινε μηχανικός καθαρισμός και φιξάρισμα.

Όσον αφορά τα ψηφιδωτά δάπεδα συντηρήθηκαν αυτά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Ζωοδόχου Πηγής στο Πλημμύρι, του οικοπέδου Ιωαννίδη στα Τριάντα, και της κτηματικής μερίδας 114 της οδού Ενόπλων Δυνάμεων. Ενώ μετά τη συντήρησή τους, αποσπάστηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα στο οικόπεδο Σπανού στην οδό Μεγ. Κωνσταντίνου στη νέα πόλη της Ρόδου και στο οικόπεδο Πλατανίστα στην πόλη της Κω.

Με την ευκαιρία της συνδιάσκεψης κορυφής στη Ρόδο, έγιναν εργασίες καθαρισμού και συντήρησης στα ψηφιδωτά δάπεδα που διακοσμούν τον όροφο στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, επιφάνειας 450 μ²., καθώς επίσης και στα ψηφιδωτά δάπεδα που διακοσμούν την αυλή της Παναγίας του Κάστρου. (Β. Κ.)

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Σκοπός μας κατά τη δεύτερη φάση στην ανασκαφή της Θεόπετρας¹ ήταν: α) να εντοπισθεί -αν υπήρχε- η συνέχεια του πέτρινου τοίχου που είχε βρεθεί στα όρια του σκάμματος Η10, β) να σηκωθεί το σκληρό από τη σταγονορροή δάπεδο στο σκάμμα Ζ8 και να αναζητηθούν κάτω απ' αυτό τα παλαιολιθικά στρώματα και γ) να αναζητηθεί το φυσικό δάπεδο της σπηλιάς, που θα σήμαινε και το απώτερο χρονικό όριο εγκατάστασης στο σπήλαιο αυτό.

Προκειμένου να διερευνηθεί το α' σκέλος ανοίχθηκαν δύο νέα σκάμματα, τα Η9 και Θ10, τα οποία συνορεύουν με το αρχικό σκάμμα Η10, το μεν πρώτο στα νοτιοδυτικά το δε δεύτερο στα βορειοδυτικά του.

Για το β' σκέλος συνεχίστηκε σε βάθος το σκάψιμο του σκάμματος Ζ8, ενώ για το γ' σκέλος, το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στο ακρινό σκάμμα Α9, όπου πραγματικά εντοπίστηκε το φυσικό δάπεδο της σπηλιάς (Σχέδ. 1).

Στα σκάμματα Η9 και Θ10 παρακολούθησαμε την ίδια στρωματογραφία με το σκάμμα Η10 της πρώτης χρονιάς, με το παχύ στρώμα της καταστροφής που άρχιζε κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και έφτανε μέχρι πάνω από τον τοίχο σε βάθος 1,30 μ. περίπου. Από εδώ προέκυψε η νεολιθική κεραμική όλων των βαθμίδων² καθώς και των αρχών της χαλκοκρατίας, επίσης πολλά εργαλεία κυρίως από πυριτόλιθο (Σχέδ. 2), αλλά και από άλλες ποταμόπετρες στα φυσικά τους σχήματα. Και ακόμα μερικές οστέινες βελόνες (Σχέδ. 5) σφονδύλια, ένα οστέινο κουταλάκι (Σχέδ. 4) κόσμημα από κογχύλι του τύπου *Cypraea*, λίγες

1. Η ανασκαφή αυτή διήρκεσε τρεις εβδομάδες (από 28/3-13/4/88). Εκτός από την υπογράφουσα συμμετείχαν: οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Ελένη Στραβοπόδη και Χρυσάνθη Κονταξή, καθώς και οι υπάλληλοι της Εφορείας Χρύσα Γιαννούτσου και Βασιλική Παπαμίκου για τη συντήρηση των ευρημάτων.

2. Πολλά από τα αγγεία έχουν άνοιγμα στομίου μεγάλο, μέχρι και 0,40 μ., ενώ τα τοιχώματά τους δεν είναι πολύ παχιά. Το σχήμα τους πρέπει να είναι γαβάθες.

αξίνες, καθώς και άλλα σπανιότερα αντικείμενα, πιθανώς βαρίδια ή καρούλια.

Σε βάθος, 1,80, 1,90 και 2,05 μ. αντίστοιχα κοντά στον τοίχο της προηγούμενης χρονιάς εντοπίστηκαν τρία αλληπάλληλα δάπεδα από πατημένο χώμα. Το βαθύτερο από τα τρία περνούσε κάτω απ' τα θεμέλια του τοίχου. Σ' αυτό βρέθηκε ανοιχτή αδιαμόρφωτη εστία, διαμ. 0,50 μ. περίπου, ενώ σε ένα τουλάχιστον ακόμα σημείο του δεύτερου δαπέδου εντοπίστηκαν επίσης ίχνη φωτιάς που αποδίδονται σε εστία.

Διατηρήσαμε αυτά τα τρία δάπεδα. Σ' αυτό το βάθος πλέον δεν έβγαине κεραμική.

Του τοίχου όμως δεν βρέθηκε συνέχεια ούτε προς ΒΑ. ούτε προς ΝΑ. που ανοίχτηκαν τα δύο νέα σκάμματα. Στις περιοχές που περιμέναμε να βρούμε τη συνέχεια του τοίχου υπήρχαν μεγάλες μάζες κτρινωπού πηλώδους χώματος.

Δεν αποκλείουμε το ενδεχόμενο οι μάζες αυτές να ανήκουν σε πήλινες κατασκευές που αποτελούσαν προεκτάσεις του πέτρινου τοίχου (κάτι ανάλογο έχει βρεθεί στο νεολιθικό οικισμό του Προδρόμου Καρδίτσας από τον Γ. Χουρμουζιάδη.

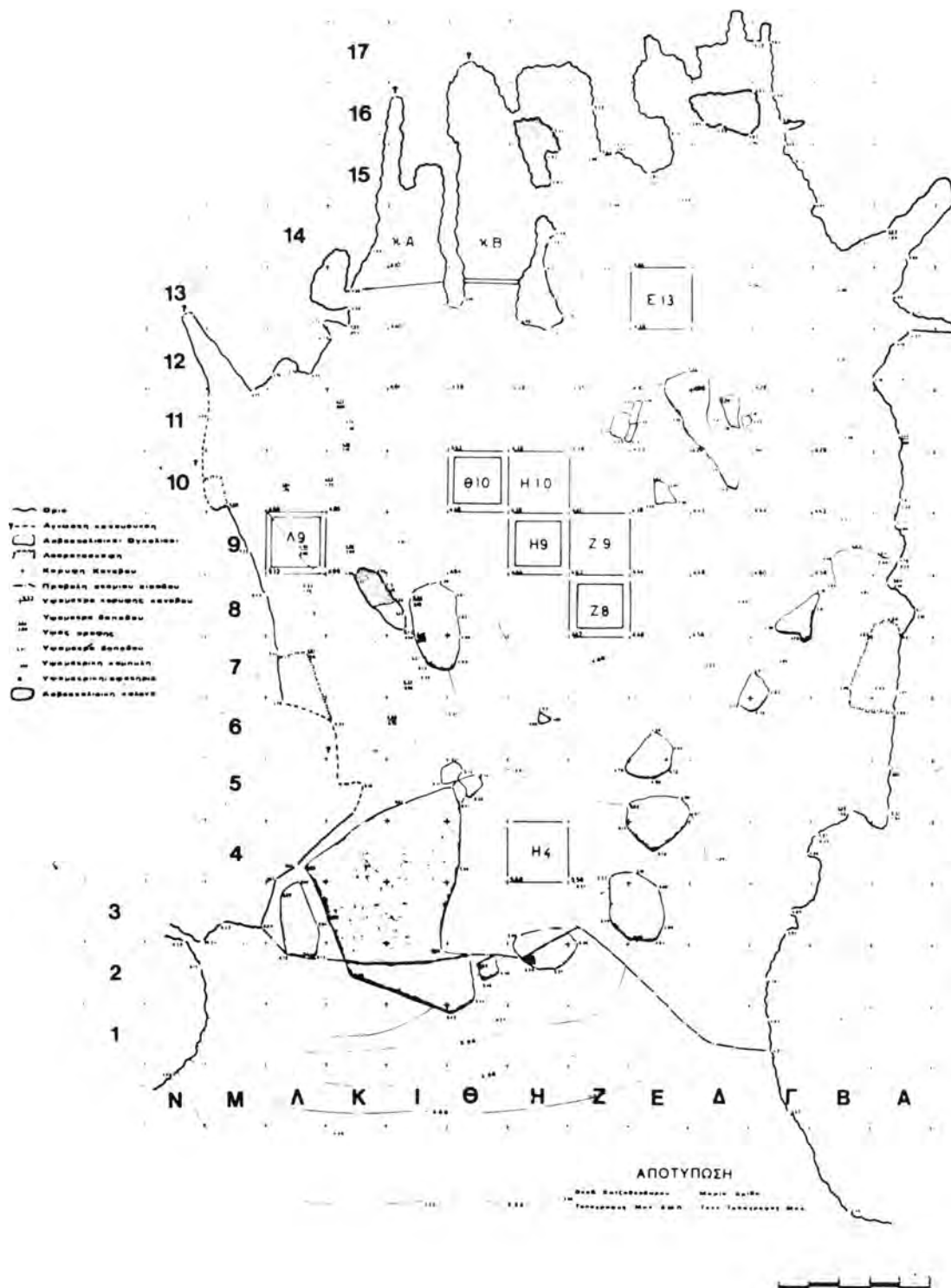
Στο σκάμμα Ζ8 αμέσως κάτω από το σκληρό στρώμα της προηγούμενης χρονιάς σε βάθος 1,50 μ. περίπου τα κεραμικά ευρήματα σταματούν. Από δω και κάτω και μέχρι βάθους 3 μ. που φθάσαμε φέτος τα μόνα ευρήματα είναι εργαλεία από καφέ ντόπιο πυριτόλιθο κυρίως και σπάνια από χαλαζία (Σχέδ. 3). Εντοπίστηκαν επίσης έντονα ίχνη φωτιάς με διαλυμένες οργανικές ουσίες, ενώ δεν βρέθηκαν σχεδόν καθόλου κόκκαλα σ' αυτά τα στρώματα.

Σε βάθος 3 μ. περίπου βρέθηκαν μικρές σχηματοποιημένες ορθογώνιες μάζες άψητου πηλού, που φαίνεται ν' αποτελούν τις πρώτες προσπάθειες να δώσει ο άνθρωπος εκείνης της εποχής μορφή στον πηλό, πριν γίνει γνώστης του ψησίματός του.

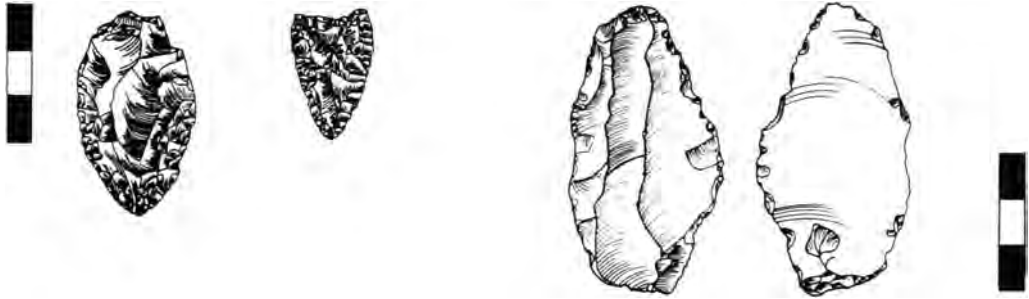
Αν και δεν έχουμε ακόμη αποτελέσματα από χρονολόγηση του C₁₄, είναι βέβαιο ότι αυτά τα στρώματα ανήκουν στην παλαιολιθική εποχή. Μορφολογικά πολλά από τα εργαλεία μοιάζουν με του Πηνηιού που βρήκε ο Milošević και ανήκουν στη μέση παλαιολιθική εποχή.

Το σκάψιμο στο Α9 έδειξε ότι ήταν από τα πιο ακρινά σημεία κατοίκησης στο σπήλαιο. Εδώ δεν παρατηρήθηκε το παχύ στρώμα καταστροφής που ήταν εντονότατο στα κεντρικά σκάμματα και κατά συνέπεια η κεραμική ήταν αδιατάρακτη, λίγη όμως και μονόχρωμη στο σύνολό της.

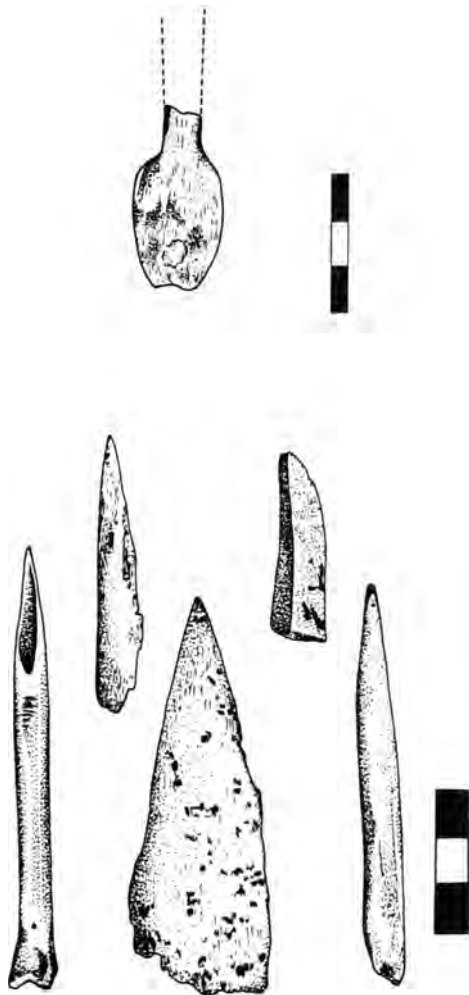
Μετά το 1,30 μ. βάθος σταμάτησαν και εδώ τα κεραμικά ευρήματα: βρέθηκαν μόνο λίθινα εργαλεία και μερικά οστέινα, σαφώς δουλεμένα. Ανά-

Σχέδ. 1. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Κάτοψη του σπηλαίου με τα σκάμματα του 1987 και 1988.

Σχέδ. 2-3. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Αιχμές βελών από πυριτόλιθο νεολιθικής εποχής και εργαλεία παλαιολιθικής εποχής.

Σχέδ. 4-5. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Οστέινο κουταλάκι και οστέινες βελόνες.

μεσά τους βρέθηκε κι' ένα σπασμένο κόκκαλο με χαραγμένες στη μία του επιφάνεια εννέα παράλληλες μικρές γραμμές — ίσως κάποια σημάδια για τον κάτοχό του, μια μορφή μέτρησης ίσως.

Σε βάθος 3,30 μ. περίπου φτάσαμε στο φυσικό δάπεδο του σπηλαίου. Τα ευρήματα πείθουν ότι τα στρώματα αυτά ανήκουν στην παλαιολιθική εποχή.

Εκτός από τα τρία βασικά σημεία όπου επικεντρώθηκε φέτος η έρευνα, ανοίχτηκε άλλο ένα νέο σκάμμα (E13) προς το νοτιοδυτικό βάθος της σπηλιάς, ενώ άρχισε το σκάψιμο και σε δύο μικρές κόγχες στην ίδια περιοχή (KA και KB).

Στο σκάμμα E13 η εικόνα είναι πανομοιότυπη με εκείνη των κεντρικών σκαμμάτων, με έντονα ίχνη φωτιάς και καταστροφής και με μεγάλη πυκνότητα ευρημάτων. Σταματήσαμε σε βάθος 1,10 μ. για τεχνικούς λόγους και με σκοπό να συνεχίσουμε την επόμενη χρονιά.

Από το οστεολογικό υλικό της νεολιθικής φάσης προκύπτει η παρουσία όλων των γνωστών ειδών ζώων της νεολιθικής εποχής και πιο συγκεκριμένα από 500 οστά που εξετάστηκαν βρέθηκαν:

αιγοπρόβατα :	60%
βοοειδή :	18%
χοίροι και αγριόχοιροι :	12%

Επίσης τουλάχιστον δύο είδη ελαφιών Red Deer και *Capreolus-Capreolus* 3% και ακόμη σαρκοβόρα της γενικής οικογένειας των σκύλων (ποσοστό 4%). Επίσης διαπιστώθηκε η ύπαρξη ίππου, χελώνας και μικροπανίδας (1-2%).

NINA ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΚΑΣΟΣ

Ελληνοκαμάρα

Κατά την τρίτη ανασκαφική περίοδο εργάστηκαν δύο εργάτες για 100 εργάσιμες ημέρες. Διετέθη το ποσό των 800.000 δρχ. από το πρόγραμμα Επαγγελματικής Κατάρτισης της ΕΟΚ μέσω του Δήμου Κάσου, που έκανε και το σχετικό απολογισμό.

Οι στόχοι την περίοδο αυτή ήταν:

1. Διερεύνηση υπόλοιπου χώρου ανατολικά της εισόδου της Ελληνοκαμάρας. 2. Αποκάλυψη όλης της κλίμακας. 3. Καθαρισμός του επιπέδου της εισόδου. 4. Απομάκρυνση μπαζών. 5. Ψεκασμός θάμνων.

1. Από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, με την αποκάλυψη της κλίμακας που οδηγούσε σε χαμηλότερο επίπεδο, προς την είσοδο του σπηλαιίου και την ανεύρεση κανονικά λαξευμένων λίθων ριγμένων πάνω στα σκαλοπάτια, δημιουργήθηκε η ανάγκη ανασκαφής όλου του Ανδρήρου Ι, προς Α. του σπηλαιίου, για να ερευνηθεί η πιθανότητα ύπαρξης (ή μη) ιχνών κατασκευής από την οποία να προέρχονται οι λίθοι αυτοί.

Επίσης η έρευνα αυτή, πέρα από την απόδοση ευρημάτων χρονολόγησης, θα έδινε κάποια ένδειξη για την πρόσβαση προς το σπήλαιο, από τα ανατολικά.

Η έρευνα επεκτάθηκε σε μία επιφάνεια 11x5,05 μ., όπου αφαιρέθηκε επίχωση που κυμαίνονταν μεταξύ 0,30 και 0,35 μ. όπου και ο φυσικός βράχος. Η στρώση αυτή του χωραφιού ήταν διαταραγμένη μια και εκαλλιεργείτο μέχρι πριν 5-6 χρόνια. Το δε σχετικά μικρό βάθος του χώματος δεν εμπόδιζε την καταστροφή της επιφάνειας του φυσικού βράχου που αποτελείται από μαλακό και αποσθραμμένο ασβεστόλιθο με πολλές προσμίξεις μικρών πετρών.

Από την επίχωση συλλέχθηκαν άβαφα όστρακα λεπτά μικρών αγγείων και μεσαία, που δεν δίνουν ακριβή χρονολόγηση. Βρέθηκε επίσης και βάση μικρού οξυπύθμενου αμφορίσκου.

Δεν εντοπίστηκαν ίχνη (θεμελίωση) που να δικαιολογούν την ύπαρξη κάποιας κατασκευής, η λιθοδομή της οποίας να κατέπεσε στα σκαλοπάτια της κλίμακας προς την είσοδο του σπηλαιίου. Άρα, τα αίτια της ύπαρξης των λαξευμένων λίθων πρέπει να αναζητηθούν αλλού, πάντως, στο άμεσο περιβάλλον της κλίμακας.

Δεν εντοπίστηκαν ίχνη για την πρόσβαση από τα ανατολικά προς την κλίμακα, πιθανώς λόγω της σαθρότητας του φυσικού βράχου.

2. Συνεχίστηκε η έρευνα στα σκαλοπάτια της κλίμακας όπου εντοπίστηκε και πέμπτο σκαλοπάτι

που κατεβάζει στο επίπεδο της εισόδου του σπηλαιίου. Και το πέμπτο σκαλοπάτι αποτελείται από κανονικά λαξευμένο ασβεστόλιθο γκρίζου χρώματος. Στο επίπεδο αυτό βρέθηκε ριγμένη μεγάλη κανονικά λαξευμένη πέτρα που δεν προέρχεται από τη λιθοδομή του τοίχου του σπηλαιίου.

Με την αποκάλυψη και αυτού του σκαλοπατιού ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός της κλίμακας, της οποίας ορισμένα σκαλοπάτια αποτελούνται από ορθογώνιες πέτρες, πιθανόν σε β' χρήση. Το ολικό μήκος της κλίμακας είναι 3,55 μ. περίπου. Πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν βρέθηκαν όστρακα στην επίχωση των σκαλοπατιών.

3. Εφόσον αποκαλύφθηκε και το τελευταίο σκαλοπάτι που οδηγεί στο επίπεδο της εισόδου της Ελληνοκαμάρας, έγινε καθαρισμός από το ανατολικό άκρο (φυσικό βράχο, μέχρι το δυτικό τοίχο, που είναι κάθετος στον κυρίως τοίχο του σπηλαιίου. Στην επίχωση όλου του τμήματος υπάρχουν μεσαίου μεγέθους ακανόνιστες πέτρες σε μεγάλες ποσότητες, σε σχέση με επιχώσεις που έχουν αφαιρεθεί από άλλα σημεία μέχρι τώρα.

Στην επίχωση στα ανατολικά του επιπέδου αυτού όπου τελειώνει η κλίμακα, ακριβώς στο όριο του φυσικού βράχου υπάρχουν ριγμένες μεγάλες ορθογώνιες πέτρες. Στο μέσον του τμήματος αυτού και μπροστά στην είσοδο του σπηλαιίου έγινε αφαίρεση του ημικυκλικού τοιχίσκου από ξερολιθιά. Είναι χτισμένος από πέτρες που στη βάση είναι μεγάλες και όσο ψηλώνει γίνονται μικρότερες. Μερικές από τις μεγάλες πέτρες της βάσης έχουν λαξευμένες πλευρές. Δεν έχει προσδιοριστεί από που προέρχονται οι λαξευμένες πέτρες.

Προχωρώντας προς τα δυτικά, αφαιρούμε τη συκιά που υπήρχε (τετρ. Γ6). Η επίχωση είναι διαταραγμένη. Πλήθος ακανόνιστων μικρών και μεσαίων λίθων. Σε βάθος 0,80 μ. βρέθηκε τμήμα από κουρασάνι από κυκλική κατασκευή. Επίσης όστρακα τηγανόσχημου σκεύους από κόκκινο πηλό ακάθαρτο. Στην κάτω πλευρά σαφή ίχνη φωτιάς, στην πάνω μικρή οπή και τμήμα άλλης. Επίσης ελάσματα μολύβδου στην ίδια στρώση. Ίσως πρόκειται για σκεύος κατασκευής σκαγιών μια και η σπηλιά χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο κατά την πολιορκία της Κάσου από τους Τούρκους το 1824. Σε βάθος 1,10 μ. περίπου βρέθηκαν οστά ζώων και άβαφα όστρακα από το χείλος χονδρού αγγείου. Στο επίπεδο της εισόδου βρέθηκαν άβαφα όστρακα μικρών αγγείων, μία ενσφράγιση λαβή αμφορέα και πυθμένας, λαβή υδρίας με τμήμα του χείλους, βάσεις κανθάρων και κυαθίων.

Στον πλάγιο δυτικό τοίχο, κάθετο προς τη λιθοδομή της εισόδου του σπηλαιίου βρέθηκε άνοιγμα

που οδηγεί στο εσωτερικό, από τα πλάγια με διαστάσεις 0,68 ύψος, 0,995 και πλάτος 0,32 μ. Το άνοιγμα αυτό που φαίνεται ότι αποτελούσε δευτερεύουσα είσοδο, είχε πόρτα που ασφάλιζε στη νότια παραστάδα, όπως φαίνεται από ύπαρξη λαξευμένου τέρμου ορθογωνίου σχήματος, σκαλισμένου στη λιθοδομή.

4. Επειδή οι όγκοι των υλικών της ανασκαφής άρχισαν να συσσωρεύονται σε τμήμα του Ανδρήρου ΙΙ, όπου θα επεκταθεί η έρευνα στον ευρύτερο χώρο του σπηλαίου, κρίθηκε αναγκαία η απομάκρυνσή τους. Δυστυχώς, ο μικρός αριθμός των εργατών ήταν αιτία να καταναλωθεί πολύς χρόνος για την εργασία αυτή. Έτσι απομακρύνθηκαν πέτρες, κυρίως, που όμως συγκεντρώθηκαν σε διπλανό (προς Δ. του Ανδρήρου ΙΙ) χωράφι βραχώδες και χέρσο.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι όλη η επίχωση από όπου και να προήρχετο, κοσκινίζονταν σε κόσκινο με διάμετρο ματιού 0,005 μ.

5. Μετά από γνωμοδότηση του πολιτικού μηχανικού του Επαρχείου Καρπάθου Γ. Λάμπρου ψεκάστηκαν όλοι οι θάμνοι (αστυές, πουρνάρια, θυμάρια) που φύονταν πάνω από τη σπηλιά. Οι ρίζες των φυτών αυτών επιδείνωναν τις ρωγμές στο μαλακό ασβεστόλιθο, που σε συνάρτηση με τις βροχές αιώνων, αποσάθρωναν την οροφή του σπηλαίου που όντως παρουσιάζει σοβαρό πρόβλημα στατικότητας. Το πρόβλημα αυτό πρέπει να ερευνηθεί από ειδικούς το συντομότερο δυνατόν, ώστε να δοθούν οι κατάλληλες οδηγίες για την αντιμετώπιση και θεραπεία του.

Συμπεράσματα

Η αποκάλυψη της κλίμακας που βρίσκεται στον ίδιο άξονα με τα σκαλοπάτια του Ανδρήρου ΙΙ μας βεβαιώνει για την πρόσβαση προς την κυρίως και δευτερεύουσα εισόδους του σπηλαίου.

Το μικρό πλάτος της κλίμακας (δύσκολα παίρνει δύο ενήλικες κάθε σκαλοπάτι) πρέπει να είναι ενταγμένο στη γενικότερη αρχιτεκτονική της όλης κατασκευής.

Η ανακάλυψη και δευτερεύουσας εισόδου στο σπήλαιο πρέπει να θεωρηθεί ως ενισχυτικό επιχείρημα για τη χρήση του σπηλαίου, ως ιερού. Βέβαια, η έρευνα στον εσωτερικό χώρο θα προσδιορίσει με σαφήνεια, τη χρήση της Ελληνοκαμάρας.

Είναι χαρακτηριστική η έλλειψη οστράκων πέραν της ελληνιστικής εποχής, τα δε ροδιακά νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. δίνουν ένα *ante quem*.

Εφόσον πλέον, χωρίς να έχει εξαντληθεί η έρευνα στον αμέσως γειτονικό χώρο του σπηλαίου, έχει επισημανθεί με κάποια βεβαιότητα η κύρια πρόσβαση στο σπήλαιο, αν και υπάρχουν ίχνη για δευτερεύουσες προσβάσεις, έχει τοπογραφηθεί όλος ο χώρος και καθαριστεί η είσοδος του σπηλαίου, μπορεί να συνεχιστεί η έρευνα στις δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο εσωτερικό.

Τέλος και για την τρίτη ανασκαφική περίοδο πρέπει να εκφραστούν ευχαριστίες στο Δήμαρχο Κάσου για τη βοήθεια που πρόσφερε.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1988 σε έρευνες και αυτοψίες που διενεργήθηκαν από τον υπογράφο¹ εντοπίστηκαν αρκετές αρχαιολογικές θέσεις και ναύαγια. Εδώ παρουσιάζονται τα σημαντικότερα ευρήματα.

ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ-ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Αγία Παρασκευή

Ερευνήθηκε η βραχώδης ακτή από τη νότια έξοδο του οικισμού Αγίας Παρασκευής Μονεμβασίας έως τις εκβολές του χειμάρρου Βαθύ Ρέμμα. Περί το μέσον της απόστασης αυτής, στην περιοχή Λυγίτσα, το πέτρωμα της παραλίας που είναι πωρόλιθος και καταλήγει σε κατακόρυφο μέτωπο στη θάλασσα εμφανίζεται με μεγάλες ομαλές άνω επιφάνειες. Εδώ εντοπίστηκε χώρος με ίχνη λατόμησης (Πίν. 399 α). Το κύριο τμήμα του αποτελεί ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο, με τη μεγάλη διάσταση κατά μήκος της ακτής, εμβαδού 5x10 και βάθους 0,30-0,40 μ. από τη φυσική επιφάνεια του βράχου. Στην κατασκευή αυτή το βάθος αυξάνει προς την πλευρά της θάλασσας με την οποία ενώνεται με ένα λαξευμένο διάυλο. Πρόκειται προφανώς για ιχθυοδεξαμενή ή αλυκή². Λίγο νοτιότερα υπάρχουν και άλλα ίχνη λατόμησης όμως περισσότερο συγκεχυμένα λόγω φθοράς.

Περί τα 25 μ. νότια από το χώρο αυτό και 35 μ. από την ακτή, διακρίνεται πάνω σε τμήμα πωρολίθου που εξέχει από την άμμο, αυλάκι (Πίν. 399 β) που θα μπορούσε να είναι τροχιά αμαξών εντοπισμένου στην περιοχή δρόμου³. Έχει βάθος περί τα 0,08 μ., πλάτος 0,15 μ., η διεύθυνσή του δε είναι Β.-Ν. Ανιχνεύεται μόνο για ένα μικρό διάστημα 4 μ.

Στο όριο του χειμερίου κύματος όπου σχηματίζε-

ται μία λωρίδα χονδρής άμμου πάνω στον πωρόλιθο, εντοπίστηκαν όστρακα αρκετά φθαρμένα που μπορούν όμως να χρονολογηθούν στη ρωμαιοκρατία. Δυτικά της ασφάλτου και στη βόρεια όχθη του χειμάρρου σχηματίζεται ένα χαμηλό έξαρμα, καλούμενο Φραγκιάς, όπου επίσης απαντούν παρόμοια όστρακα.

Άγιος Πέτρος

Στον όρμο του Αγίου Πέτρου κοινότητας Καλυβιών, στην ευρύτερη περιοχή Σκουτάρι Λακωνίας, εντοπίστηκαν σε βάθη από 32 έως 15 μ., κοντά στη βόρεια ακτή του, διάσπαρτα τεμάχια εμπορικών αμφορέων. Η δειγματοληπτική περισυλλογή δίδει δύο τύπους⁴ (Πίν. 400 α-β) που χρονολογούνται στον 1ο-αρχές 2ου αι. μ.Χ. Τα περισσότερα ευρήματα είναι πακτωμένα στον επικλινή βραχώδη βυθό, προφανώς σκορπισμένα ύστερα από την πρόσκρουση του αρχαίου πλοίου στην απόκρημνη ακτή. Δεν αποκλείεται πάντως τμήμα του φορτίου να διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση καταχωμένο στη χονδρή άμμο του πυθμένα σε βάθος 37 μ.

Κατά την πεζοπορεία κατά μήκος των νοτιοδυτικών υπωρειών του λόφου Λούρα και της χαράδρας που καταλήγει στον όρμο Αγίου Πέτρου επισημάνθηκαν όστρακα μάλλον ελληνιστικών χρόνων.

Κρεμμύδι

Ερευνήθηκε ο νοτιοδυτικός μυχός του όρμου Κρεμμύδι της Παλαιάς Μονεμβασίας έως το ανατολικότερο άκρο της νότιας ακτής του κάτω από το απότομο ύψωμα μέχρι βάθους 22 μ.

Σε βάθος 4 μ. εντοπίστηκε λιθοσωρός από μεγάλες κροκάλες που δε απαντώνται αλλού στην περιοχή (Πίν. 400 γ). Η έρευνα έδειξε ότι πρόκειται για λείψανα τοίχου με συνδετικό ασβεστοκονίαμα και με ενσωμάτωση στο χτίσιμο τεμαχίων αγγείων ή μικροτέρων οστράκων ύστερης ρωμαϊκής αρχαιότητας. Είναι βέβαιο ότι ούτε οι πέτρες ούτε τα όστρακα και τα τεμάχια αγγείων είναι πακτωμένα με επενέργεια φυσικών αιτίων, αλλά συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Το μήκος του τοίχου αυτού είναι

1. Στις έρευνες αυτές, που πραγματοποιήθηκαν πολλές φορές κάτω από αντίξοες συνθήκες, πολύτιμη ήταν η συμβολή του καταδόμενου προσωπικού της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, στο οποίο εκφράζω τις ευχαριστίες μου και από τη θέση αυτή.

2. Για παρόμοιες κατασκευές, βλ. Αναστήλωση-Συντήρηση-Προστασία Μνημείων και Συνόλων, Β', Αθήνα 1987, σ. 85-104.

3. Γ. Πίκουλας, Η ανατολική ακτή του Μαλαέα, Λακωνικά Σπουδαί Θ' (1988), σ. 277.

4. Για αμφορείς ροδιακού τύπου, βλ. J.P. Joncheray, Contribution à l'étude de l'épave Dramont-D, dite "des Pelvis", Cahiers d'Archéologie Subaquatique II (1973), σ. 25-26 και 35-36, πίν. IV4a, 4b.

περί τα 5 μ. με μέγιστο πλάτος περί τα 2 μ. στα δυτικά, ενώ λεπταίνει προς Α.

Σε βάθος περί τα 6 μ. εντοπίστηκε δεύτερος τοίχος με ακατέργαστες μεγάλες πέτρες που διακρίνεται διακοπτόμενος κατά διαστήματα, επί 12 μ. πάνω στην ισοβαθή των 6 μ., με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. Το μέσο πλάτος του είναι 0,80 μ. και σε αντίθεση με τον προηγούμενο, εξέχει ελάχιστα από την επιφάνεια του βυθού. Διαπιστώθηκε όμως, ότι διατηρεί κατά τόπους συνδετικό ασβεστοκοινίαμα και όπως και ο πρώτος, ενσωματωμένα όστρακα ή μεγαλύτερα τεμάχια αγγείων της ίδιας χρονικής περιόδου, καθώς και χαλίκια στο γέμισμα των αρμών.

Όστρακα χρηστικών αγγείων της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, εντοπίστηκαν επίσης πακτωμένα σε υποβρύχιο πλάτωμα, εύρους περί τα 50 μ., που σχηματίζεται από το φυσικό βράχο κατά μήκος της νότιας ακτής του μυχού αυτού. Τα βάθη στην περιοχή αυτή κυμαίνονται περί τα 4 μ., ενώ στο ανατολικό όριο έχουμε μία σχεδόν κατακόρυφη κατακρήμνιση στα 17 μ.

Σημειώνεται ότι η θέση είναι γειτονική της Επιδαύρου Λιμνής και ότι όστρακα και πλίνθοι της ίδιας χρονικής περιόδου εντοπίστηκαν στον αυχένα του ακρωτηρίου κατά την πεζοπορεία προς την ακτή του μυχού. Για την περιοχή αυτή η μέχρι στιγμής έρευνα δεν είχε διαπιστώσει μεταβολή στάθμης θαλάσσης⁵.

Τροχάλια

Στα Τροχάλια Μονεμβασιάς ερευνήθηκε το θαλάσσιο μέτωπο στη θέση του Camping Paradise, το οποίο βρίσκεται πάνω σ' ένα υπερυψωμένο σημείο της ακτής στη διασταύρωση του δρόμου για τα Νόμια. Το νότιο όριο του υψώματος είναι η παλιά κοίτη και στην ακτή η παλιά εκβολή χειμάρρου που έρχεται από τα Νόμια και έχει εκτραπεί προς Ν. το 1932. Στον αδιαμόρφωτο χώρο ιδιοκτησίας Δ. Καστανιά στην απόκρημνη (ύψ. 10-12 μ. περίπου) ακτή διαγράφονται στην επιφάνεια του εδάφους ίχνη τοίχων από ακατέργαστες πέτρες. Ένας κύριος άξονας με κατεύθυνση Β.-Ν., διακρίνεται επί 20 μ. κατά μήκος του μετώπου της ακτής, τμήμα του οποίου είναι χτισμένο με διάταξη ιχθυάκανθας. Άλλοι εγκάρσιοι τοίχοι βγαίνουν κατά διαστήματα κάθετα σ' αυτόν τον κύριο άξονα και χάνονται δυ-

τικά κάτω από το χώμα και τη μάνδρα της ιδιοκτησίας Δ. Καστανιά, ενώ προς Α. καταλήγουν στο κενό (Πίν. 401 α). Διάσπαρτα όστρακα υπάρχουν στο χώρο και σε δύο σημεία εντοπίστηκαν μεγαλύτερα σύνολα αγγείων καταπλακωμένα από πέτρες. Από τα υπάρχοντα στοιχεία συνάγεται ότι πρόκειται για προϊστορική θέση, ίσως ΠΕ χρόνων, της οποίας όμως η συνέχεια δεν εντοπίστηκε μέσα στη θάλασσα, εκτός από ελάχιστα φθαρμένα όστρακα στην υποτυπώδη παραλία, προφανώς προϊόντα διάβρωσης του λεπτού αρχαιολογικού στρώματος της υπερκειμένης ακτής.

ΝΟΜΟΣ ΦΩΚΙΔΑΣ

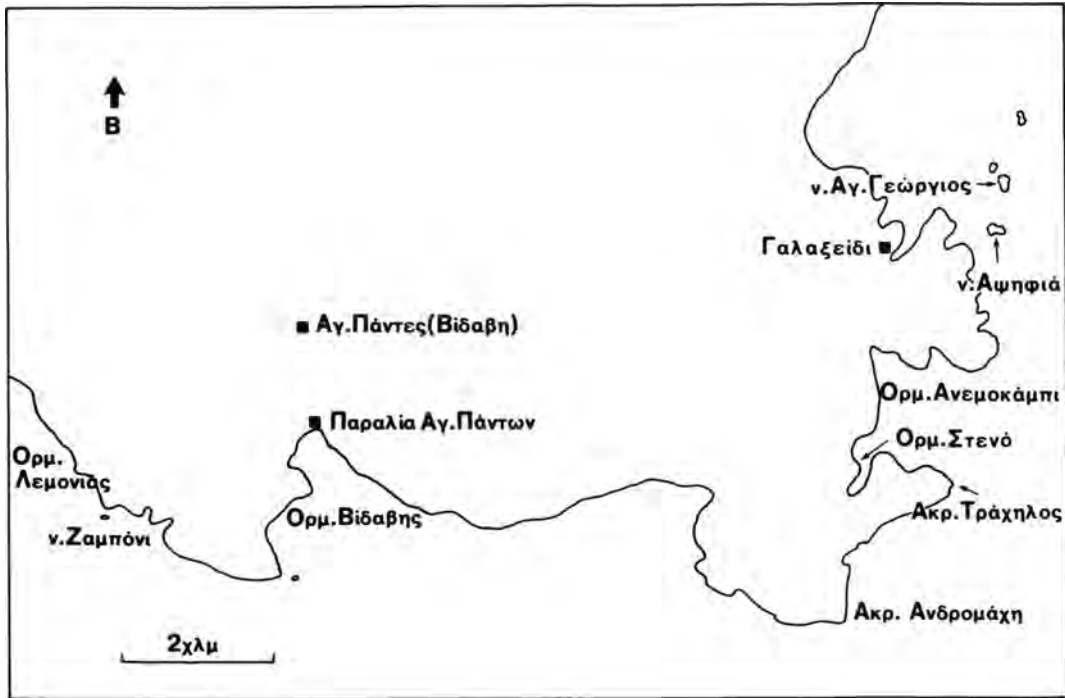
Ανεμοκάμπι

Σε έρευνα που κάλυψε όλο τον ορμίσκο Στενό και τη νότια ακτή του όρμου Ανεμοκάμπι (Πίν. 401 β) του Κρισσαίου κόλπου (Σχ έδ. 1) διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Σε όλη την έκταση του αβαθούς τμήματος στα ενδότερα του ορμίσκου Στενό, ενοπίστηκαν με εναλλασσόμενη πυκνότητα, όστρακα που μπορούν να αποδοθούν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Αυξημένη πυκνότητα παρουσιάζουν στην περιοχή του μυχού του ορμίσκου καθώς και στο θαλάσσιο χώρο Ν.-ΝΑ. της χερσονήσου Νησάκι που αναφέρεται ήδη ως προϊστορική θέση⁶. Στις υπώρειες της Ν.-ΝΑ. κλιτύς και λίγο πάνω από την ακτή, όπου η βλάστηση είναι αραιότερη από το υπόλοιπο ύψωμα, κατά μήκος του μονοπατιού που οδηγεί στη θάλασσα, διακρίνονται συχνά όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Μπορούμε με βεβαιότητα να εικάσουμε ότι ο λοφίσκος κατοικήθηκε και σε αυτούς τους υστερότερους χρόνους. Η αυξημένη συγκέντρωση όμως παρομοίων οστράκων στον αντίστοιχο θαλάσσιο χώρο, δικαιολογείται πέραν του γεγονότος ότι πολλά μπορούν να έχουν κυλήσει από την κλιτύ του λοφίσκου και από την ύπαρξη στην περιοχή αυτή δυσδιάκριτων μεν αλλά οπωσδήποτε ορατών θεμελίων τοίχων. Οι τοίχοι αυτοί, λίγοι στον αριθμό, συνήθως βγαίνουν παράλληλα προς την ακτή, μικρά δε τμήματά τους είναι κάθετα προς αυτήν. Είναι χτισμένοι με αργούς λίθους ως επί το πλείστον, τοποθετημένους σε διπλή σειρά και διαγράφονται στην επιφάνεια του βυθού, σε βάθη από 0,5 έως και 1 μ. Ένας ακόμη λόγος για

5. Marine Archaeology, London 1973, σ. 9.

6. Ευθ. Μαστροκόστας, Προϊστορικοί Συνοικισμοί εν Εσπερία, Λοκρίδι, Φωκίδι και Βοιωτία, ΑΕ 1956, Παράρτημα, σ. 22.

Σχέδ. 1. Νομός Φωκίδας, Ανεμοκάμπι. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της περιοχής.

την άνιση κατανομή των οστράκων σ' αυτό το αβαθές τμήμα του ορμίσκου είναι ότι πέραν του 1,50 μ. βάθους, ο αμμώδης πυθμένας καλύπτεται κατά μεγάλα διαστήματα με πυκνές φυκιάδες μέσα στις οποίες τα ευρήματα είναι δυσδιάκριτα.

Περί το κέντρο του ορμίσκου, σε βάθος 6-7 μ. και γύρω από το στίγμα $\varphi=38^{\circ} 21' 03''$ Β. και $\lambda=22^{\circ} 22' 55''$ Α., εντοπίστηκαν τα λείψανα ναυαγίου ξυλίνου σκάφους το οποίο είχε υποδείξει ο Θ. Πολυζώης το 1982 και του οποίου η πρώτη έρευνα εκ μέρους άλλων συναδέλφων (Α. Αρχοντίδου και Φ. Χανιώτης) της Εφορείας Εναλίων, διεκόπη λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών, πριν την εξαγωγή οριστικών συμπερασμάτων. Η τρύπις του διατηρείται σχεδόν αλώβητη, λόγω προφανώς της διεύθυνσης της (75° - 255°), σε μήκος περί τα 20 μ. Αντιθέτως οι νομείς του έχουν διασκορπιστεί σε μία ακτίνα μέχρι και 50 μ., παρασυρμένοι μάλλον από τις συχνές αγκυροβολίες σκαφών αναψυχής. Η πλώρη του πλοίου θα έπρεπε να ήταν προς την κατεύθυνση των 75° , όπως μαρτυρείται από τα δύο χυτοσιδηρά όκια (Πί ν. 402 α), που βρέθηκαν σε απόσταση 10 μ. εκατέρωθεν του προς την πλευρά αυτή πέρατος της τρύπιδος. Η παρατήρηση αυτή τεκμηριώνεται επί πλέον επειδή στο μέσον περίπου της

απόστασης από την τρύπιδα έως το δεξί «όκιο» υπάρχει μικρός σωρός έντονα διαβρωμένης σιδερένιας αλυσίδας, χωρίς εγκάρσιες ενισχύσεις στους κρίκους. Η θέση αυτή αντιστοιχεί προφανώς στο «στρίτσο» του σκάφους. Πλήθος άλλων αντικειμένων όπως συρματόσχοινα, σιδερένιοι σωλήνες κτλ. μέσα και γύρω από το ναυάγιο μαρτυρούν την πρόσφατη χρονολόγησή του. Το πλοίο, κρίνοντας από απανθρακωμένα τεμάχια ξύλων, πρέπει να βυθίστηκε μετά από εκδήλωση πυρκαϊάς. Πληροφορίες διασταυρούμενες από γηγενείς, όπως ο φύλακας αρχαιοτήτων κ. Τσόνος, ανάγουν το ναυάγιο στο 1940 συνεπεία αεροπορικής επιδρομής.

Στην είσοδο του ορμίσκου Στενό κάτω από το βορειοδυτικό «κεφάλι» του ακρωτηρίου Τράχηλος και σε βάθος 22 μ., εντοπίστηκε σιδερένια άγκυρα (Πί ν. 402 β) τύπου Y⁷ προσκολλημένη με θαλάσσιους οργανισμούς στα βράχια που ακουμπά. Το μήκος του στελέχους της είναι 1,60 μ., ενώ η από-

7. G. Kapitän, Ancient Anchors - Technology and Classification, I.J.N.A. (1984), 13.1, σ. 43, εικ. 8-E.

σταση μεταξύ των άκρων των δύο κεραίων 1,20 μ. Οι δύο κεραίες στο άκρο τους κάμπονται προς το στέλεχος σχηματίζοντας ένα υποτυπώδες «νύχι» μήκους 0,20 μ. Η άγκυρα αυτή είναι αντίστοιχη εκείνων του ναυαγίου του 11ου αι. στο Serce Liman⁸ της Τουρκίας και του συγχρόνου του στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο Φθιώτιδας⁹. Κοντά στην άγκυρα και μισοθαμμένα στον αμμώδη βυθό, υπάρχουν τεμάχια εμπορικών αμφορέων, κυρίως σφαιρικών με κτενωτή διακόσμηση. Ένας σφαιρικός αμφορέας σπασμένος μεν στην ελεύθερη πλευρά της κοιλίας του, αλλά κατά τρόπο που εύκολα αποκαθίσταται η αρχική του μορφή, εντοπίστηκε στα 26 μ. Από το ύψος των ώμων του έως τη μέση της κοιλίας του φέρει πυκνή κτενωτή διακόσμηση. Η μορφή και το σχήμα του μας παραπέμπει σε αμφορείς από τους Αλιείς¹⁰. Πλησιέστερα όμως στο εντοπισμένο αγγείο βρίσκονται οι δύο αδημοσίετοι αμφορείς που φυλάσσονται στο Μουσείο Γαλαξιδίου και οι οποίοι βρέθηκαν από τον Χ. Χαραλάμπους το 1980 στη θαλάσσια περιοχή Ανδρομάχη¹¹. Επίσης δίπλα στην άγκυρα υπάρχει ένας οξυπύθμενος ατρακτοειδής αμφορέας (Πί ν. 403 α) του οποίου λείπει το άνω τμήμα, οι λαβές και μέρος της κοιλίας του (σώζ. ύψ. 0,68 και μέγ. διάμ. 0,35 μ.). Η προσπάθεια να εντοπιστούν και άλλοι αμφορείς ή λείψανα που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη ναυαγίου στην περιοχή δεν απέδωσε, παρ' όλο που ερευνήθηκε ο χώρος έως τα 35 μ., χωρίς όμως να αποκλείεται η μελλοντική ανεύρεσή του με ανασκαφή, κυρίως

λόγω του τρόπου διατήρησης της άγκυρας που εντοπίστηκε. Σε περίπτωση που οι αμφορείς και τα θραύσματά τους δεν είναι φερτοί αλλά συνανήκουν σε ναυάγιο με την άγκυρα, θα έχουμε το στοιχείο της πρωιμότερης χρήσης των αγκυρών του τύπου αυτού.

Στη βορειοανατολική «αγκάλη» στα βόρεια του Τραχήλου και στο μεγαλύτερο της τμήμα που ελέγχθηκε, δεν εντοπίστηκαν παρά μόνο σποραδικά κάποια μεμονωμένα όστρακα, κυρίως στην περιοχή της μικρής ρεματιάς που υπάρχει στο μέσον περίπου της ακτογραμμής.

Η περιοχή του όρμου Ανεμοκάμπι πάντως θα αποτελέσει και στο μέλλον πεδίο υποβρύχιας έρευνας για τη διευκρίνηση των προβληματισμών που γεννήθηκαν και για τον εντοπισμό νέων αρχαιοτήτων που φιλοξενεί ο βυθός της από τους προϊστορικούς ήδη χρόνους, αφού από αυτήν την περιοχή προέρχεται και ο ΠΕ σχεδόν ακέραιος αμφορέας που φυλάσσεται στο Μουσείο του Γαλαξιδίου.

Βάλτος

Στον όρμο Βάλτος της κοινότητας Δεσφίνας, που αναφέρεται και ως όρμος Στενόν, ερευνήθηκε η δυτική, η νότια και μικρό τμήμα της ανατολικής ακτής του ακρωτηρίου Τσιμπλιάς. Στη μύτη του Τσιμπλιά και λίγο προς ΝΑ., έχουμε βραχώδεις αναβαθμούς του βυθού. Ο πρώτος αναβαθμός σχηματίζει ένα εκτεταμένο ύφαλο με ρηχά νερά. Στο όριό του ακριβώς και σε βάθος περί τα 12 μ. υπάρχουν πακτωμένα στους βράχους λίγα τμήματα εμπορικών αμφορέων πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων. Στον αμμώδη βυθό σε βάθος πλέον των 25 μ., δεν εντοπίστηκαν άλλα ευρήματα, η θέση όμως των λειψάνων συνηγορεί υπέρ ενός αρχαίου ναυαγίου στον ύφαλο.

Βίδαβη

Στον όρμο Βίδαβη, όπου ο οικισμός Παραλία Αγίων Πάντων, ερευνήθηκε ορμίσκος που ανοίγεται περί το κέντρο της δυτικής βραχώδους ακτής του όρμου (Σχέδ. 1· Πί ν. 403 β).

Ο ορμίσκος αυτός ορίζεται από Β. με τα υψώματα που διατρέχει ο αυτοκινητόδρομος Ιτέας-Ναυπάκτου ενώ προς Ν. από μία εξοχή του υψώματος Σοδειαί και αποτελεί τη φυσική προέκταση μιας στενής χαράδρας που σχηματίζεται με διεύθυνση Α.-Δ.

Κατά μήκος της νότιας βραχώδους ακτής εντοπίστηκε, σε βάθος 1 έως 3 μ. από την επιφάνεια, μία στρώση από ακατέργαστες πέτρες που δεν προέρχονται από φυσική αποσάθρωση του πετρώματος.

8. G.F. Bass and Fr. H. van Doorninck, Jr., An 11th Century Shipwreck at Serse Liman, Turkey, I.J.N.A. (1978), 7.2, σ. 124, εικ. 2.

9. D. Kazianes, Ang. Simossi and F.K. Haniotes, Three Amphora Wrecks from the Greek World, I.J.N.A. (1990), 19.3, σ. 229, εικ. 9α και σ. 231.

10. W.W. Rudolph, Excavations at Porto-Cheli and Vicinity - Preliminary Report V: The Early Byzantine Remains, Hesperia 48 (1979), σ. 307, αριθ. 2, εικ. 3, σ. 305, αριθ. 3, εικ. 3, σ. 307, αριθ. 5, εικ. 3 και πίν. 80. Επίσης πρβλ. W. Hautumm, Studien zu Amphoren der spätromischen und frühbyzantinischen Zeit, Bonn 1981, σ. 203, αριθ. kat. 66, εικ. 109. Στο έργο αυτό, σ. 31, αναφέρονται στοιχεία και από νησίδες του κόλπου της Ιτέας.

11. Είναι γνωστό, από τις κατά καιρούς παραδόσεις ή κατασχέσεις αμφορέων της Ι' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ότι στην άκρη Ανδρομάχη υπάρχει μη εντοπισμένο ναυάγιο ή ναυάγια, αλλά το τοπωνύμιο χρησιμοποιείται και για την ευρύτερη θαλάσσια περιοχή νότια του Γαλαξιδίου επικαλύπτοντας μερικές φορές το «Ανεμοκάμπι». Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τους συναδέλφους της ανωτέρω Εφορείας για την ποιή και αμέριστη βοήθειά τους.

Το πλάτος της κατασκευής αυτής είναι αυξομειούμενο (μέγιστο 10, ελάχιστο 3 μ.) και παρακολουθεί τη νότια ακτή σε όλο το μήκος της. Σχηματίζεται έτσι ένας υποβρύχιος αναβαθμός (πεζούλι). Κατά μήκος αυτού και σε βάθος που κυμαίνεται από 6 έως 13 μ. (μέγ. απόσταση από την ακτή έως 20 μ.), εντοπίστηκαν όστρακα και μεγαλύτερα τμήματα αγγείων, στην πλειονότητά τους εμπορικών αμφορέων αλλά και άλλων λεπτοτέρων, καθώς και τεμάχιο κεραμίδας, σωζ. μήκ. 0,60, πλ. 0,60 και πάχ. 0,03 μ. (Πίν. 404 β). Οι εμπορικοί αμφορείς μπορούν να χρονολογηθούν στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας.

Πιθανότατα η λίθινη κατασκευή ήταν μία πρόχειρη προβλήτα στην περιοχή αυτή που είναι ασφαλισμένη από νότιους ανέμους, σχετικά με τον υπόλοιπο όρμο Βίδαβη, ο οποίος δεν παρέχει προστασία από Ν. Η εκτίμηση αυτή γίνεται σε συνδυασμό με την πληροφορία ότι στη Βίδαβη (Άγιοι Πάντες), τοποθετείται κατά μία εκδοχή η πόλη Τολοφών¹² και με το γεγονός ότι στους χωματόδρομους και στους κήπους του οικισμού Παραλία Αγίων Πάντων, συναντώνται αρκετά ίχνη αρχαίας κατοίκησης.

Ευαγγελίστρια Ιτέας

Στην Ιτέα ερευνήθηκε η περιοχή του λιμανιού και διαπιστώθηκε ότι το σύγχρονο (ίσως των αρχών του αιώνα) παράκτιο κρηπιδάμα, θεμελιώνεται πάνω σε παλιότερη κατασκευή, η οποία είναι εμφανέστερη στο δυτικό άκρο, στην περιοχή Ευαγγελίστρια, όπου ο νεότερος τοίχος έχει φθορά. Διακρίνεται ως υπόβαθρο του νεότερου κρηπιδάματος, τοίχος πάχ. 1 μ. περίπου κατασκευασμένος με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και ακατέργαστες πέτρες με επιμελημένη την προς τη θάλασσα όψη του. Στην άνω ανώμαλη επιφάνειά του, που προέκυψε μετά την καταστροφή του ανωτέρου τμήματός του, διακρίνονται σε αποστάσεις ανά 1 μ. περίπου, εγκάρσιες αυλακώσεις από την εσωτερική έως την εξωτερική όψη. Οι αυλακώσεις αυτές, ορθογώνιας διατομής, πλ. 0,08-0,10 και σωζ. βάθ. 0,03-0,04 μ., πρέπει να αποτελούν ίχνη παρεμβολής ξύλων κατά τη διάρκεια του χτισίματος του τοίχου (Πίν. 404 α). Επίσης σε δύο σημεία της ίδιας επιφάνειας υπάρχουν ίχνη ορθογώνιας κάτοψης 0,20x0,10 και βάθ. 0,03 μ., που μαρτυρούν και κατακόρυφη ενσω-

μάτωση ξύλων κατά την κατασκευή. Η τεχνική αυτή είναι γνωστή στην κατασκευή των λιμενικών έργων από την αρχαιότητα, όπως παραδείγματος χάριν περιγράφεται στις λιμενικές εγκαταστάσεις της Ανθηδόνας¹³. Δυτικότερα, απέναντι ακριβώς από τα σιλό του εργοστασίου «Κυλινδρόμυλοι Ιτέας-Αλεξανδρής», σε απόσταση περί τα 10 μ. από την ακτή και σε βάθος περί τα 0,50 μ., υπάρχουν σποραδικά λείψανα τοίχων.

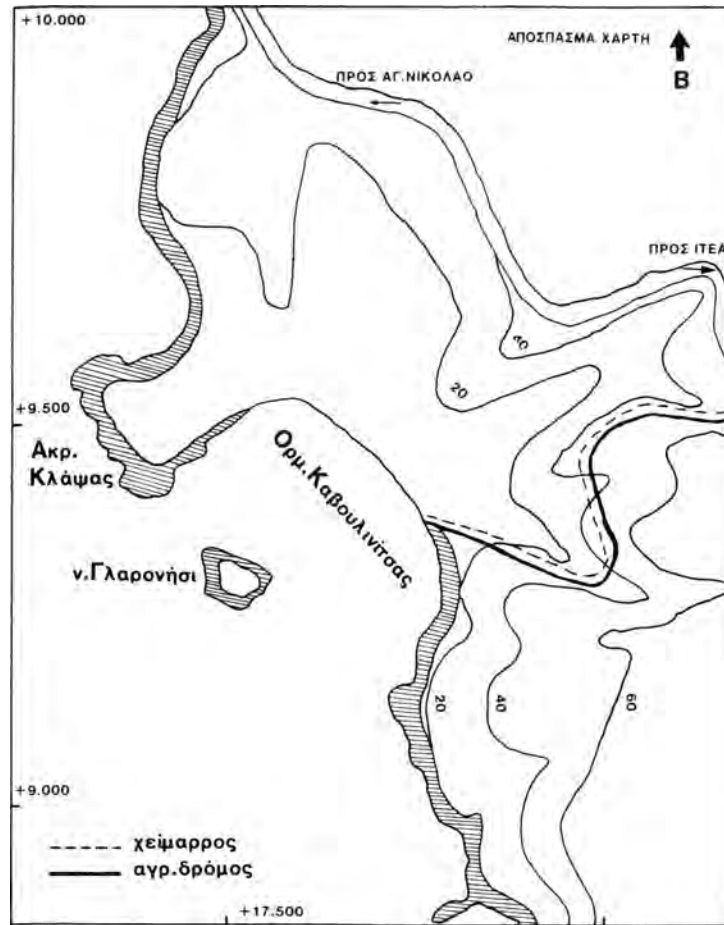
Καβουλινίτσα

Ο όρμος Καβουλινίτσα σχηματίζεται περίπου 2 χλμ. νότια από τον οικισμό του Αγίου Νικολάου και ορίζεται από ΒΔ. με το ακρωτήριο Κλάσας. Στα δυτικά προστατεύεται από τη νησίδα Γλαρονήσι ενώ νοτιοανατολικά διαμορφώνεται από τις πρώτες προς Δ. εξοχές της άκρης Ψαρομύτα (Σχ.έδ. 2· Πίν. 405 β). Στο μυχό του όρμου που σχηματίζεται σε βορειοανατολική κατεύθυνση, υπάρχει μία ομαλή παραλία πλάτους 6-7 μ., καλυμμένη με λατύπες στο βορειοδυτικό τμήμα της και με άμμο με λεπτό χαλίκι στα νοτιοανατολικά όπου και εκβάλλει χείμαρρος. Στην προέκταση του μυχού προς τη στεριά σχηματίζεται μία ομαλή κλειστή κοιλάδα, με καλλιέργειες αμπελιών και εσπεριδοειδών.

Στο βορειοδυτικό άκρο του μυχού του όρμου, εντοπίστηκαν στην παραλία αρχαία κτίσματα, οι τοίχοι των οποίων χάνονται κάτω από την επιφάνεια των γειτονικών αγρών. Διακρίνεται κτίσμα πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων, εσωτερικών διαστάσεων πλάτους 2,50 και βάθους από το βόρειο (προς τη στεριά) τοίχο έως το απώτατο προς Ν. σωζόμενο σημείο 1,80 μ. Είναι χτισμένο με πλίνθους και κεραμίδια ανάμικτα με ακατέργαστες πέτρες. Ως συνδετικό κόνιαμα έχει χρησιμοποιηθεί ασβεστοκονίαμα ρόδινου χρώματος (κουρασάνι). Το κτίσμα διατηρεί δάπεδο από ασβεστοκονίαμα και μικρά θραύσματα από κεραμίδια. Διάφοροι άλλοι τοίχοι προβάλλουν κάθετα ή παράλληλα στην ακτή και όπου τα χώματα είναι ελεύθερα διακρίνεται στο μέτωπό τους στρώμα καταστροφής στην περιοχή αυτή που αντιστοιχεί στην παράκτια ιδιοκτησία Κουτουβάλα. Περί τα 10 μ. νοτιοανατολικότερα και κοντά στα όρια του κτήματος Ζεντέφη, διακρίνονται στην ακτή λείψανα οικοδομήματος σε σχήμα

12. Ν. Παπαχατζής, Πausaniou Ελλάδος Περιήγησις (Βοιωτικά-Φωκικά), Αθήνα 1981, σ. 459.

13. H. Schläger, D.J. Blackman, J. Schäfer, Der Hafen von Anthedon, AA 1968 1, σ. 21-98 και ιδιαίτερα σ. 47-8, 77, εικ. 27, 28 και σ. 63, εικ. 49 καθώς και D.J. Blackman, Marine Archaeology, ό.π., σ. 124-125, εικ. 15, 16, 17.

Σχέδ. 2. Νομός Φωκίδας. Καβουλινίτσα. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της περιοχής.

Π, με την κλειστή πλευρά προς τη θάλασσα, ενώ τα σκέλη του Π χάνονται κάτω από την επιφάνεια του αγρού (Πίν. 404 γ). Είναι χτισμένο με αργούς λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και οι ορατές διαστάσεις του είναι 5x5 μ. περίπου. Κατά μαρτυρίες κατοίκων τα λείψανα κτιρίων εκτείνονται στη χερσαία περιοχή.

Το βορειοδυτικό μισό του όρμου περιέχεται στην ισοβαθή των 3 μ., η οποία μάλιστα περικλείει και το Γλαρονήσι. Σχηματίζεται έτσι ένα αβαθές πλάτωμα στην παραλία και στο βυθό του οποίου διακρίνονται ίχνη τοίχων διαφόρων οικοδομημάτων. Οι λατύπες που καλύπτουν το βορειοδυτικό αυτό άκρο, στο μυχό του όρμου, προέρχονται μάλλον από τη διάλυση των παρακτίων και εναλίων οικοδομημάτων. Στο Γλαρονήσι επίσης, σε πρόχειρη έρευνα εντοπίστηκαν όστρακα ύστερης ρωμαϊκής εποχής σε αρκετή πυκνότητα.

Το νοτιοανατολικό τμήμα της παραλίας στο μυχό του όρμου, όπως προαναφέρθηκε, είναι αμμουδιά. Ο βυθός της περιοχής συνεχίζει αμμώδης και με ομαλή κλίση έως την ισοβαθή των 6 μ., σε απόσταση περί τα 100 μ. από την παραλία. Ακολούθως εμφανίζονται βραχώδεις αναβαθμοί, που κλιμακώνουν γρήγορα τα βάθη έως τα 25 μ. Οι ισοβαθείς που διαγράφουν οι αναβαθμοί αυτοί, έχουν πεταλοειδή μορφή διότι παρακολουθούν, αφ' ενός τις απόκρημνες ανατολικές και νοτιοανατολικές ακτές του όρμου, αφ' ετέρου χωρίζουν το υποθαλάσσιο πλάτωμα, όπου επικάθεται το Γλαρονήσι, από εκείνες. Σχηματίζεται έτσι κατά κάποιο τρόπο ένα υποβρύχιο φαράγγι.

Στην περιοχή αυτή και σε βάθη 17 έως 19 μ., πάνω στον αμμώδη βυθό της οριζόντιας επιφάνειας των αναβαθμών ή πακτωμένοι ανάμεσα στα βράχια, υπάρχουν συστάδες θραυσμάτων εμπορικών αμφο-

ρέων. Διακρίνονται δύο τύποι. Ο ένας αντιπροσωπεύεται μόνο με ένα δείγμα (Πίν. 406 β). Οι υπόλοιποι είναι ομοιόμορφοι και ανελκύστηκε δειγματοληπτικά ένα τεμάχιο (Πίν. 406 α). Η γενική ομοιομορφία των ευρημάτων αυτών συνηγορεί ασφαλώς στην ύπαρξη ναυαγίου ρωμαϊκών χρόνων. Στον ίδιο χώρο και σε βάθη 20 και 22 μ., υπάρχουν δύο σύγχρονες (των αρχών του αιώνα ή του τέλους του προηγούμενου) άγκυρες (τεσσαροχάλια) και ένα τμήμα αλυσίδας πακτωμένης στους βράχους η οποία εκτείνεται με διεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Πίν. 406 γ) και που, λόγω μεγέθους των κρίκων της, είναι απίθανο να ανήκει στις σύγχρονες άγκυρες.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Καραμπουρνάκι

Στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης ερευνήθηκε ο ορμίσκος που ταυτίζεται με το βυζαντινών χρόνων λιμένα Κελλάριον¹⁴. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη υποβρυχίου φράγματος από beach rock στην ισοβαθή των 2-2,5 μ., παράλληλου προς την ακτή, με την κορυφή του σε βάθος περί τα 0,70 μ. από την

επιφάνεια. Παράλληλα προς αυτό και περί τα 0,40 μ. προς την πλευρά του πελάγους εντοπίστηκε, κατά μήκος της ισοβαθούς των 5 μ., ένας δεύτερος παρόμοιος σχηματισμός με την κορυφή του σε βάθος περί τα 4 μ. Το μήκος που εκτείνεται το πρώτο υποβρύχιο φράγμα σήμερα, είναι της τάξεως του 1,5 χλμ. από το ύψος του Ποσειδωνίου Κολυμβητηρίου έως το ακρωτήρι Καραμπουρνάκι (περιοχή φάρου), όπου κάμπτεται δυτικά και σβύνει προς την ανοικτή θάλασσα. Στην ίδια περιοχή (κάτω από το φάρο) διακρίνεται τοίχιο μήκους περί τα 25 και πλάτους 0,70 μ., χτισμένο με αργούς λίθους (ντόπια πρασινόπετρα) και ασβεστοκονίαμα (Πίν. 405 α).

Παρόλο που δεν ήταν δυνατή εκτενέστερη έρευνα της περιοχής λόγω της βαθιάς μόλυνσης, η ύπαρξη του πρώτου φράγματος τεκμηριώνει την δυνατότητα χρήσης του ορμίσκου ως λιμένος ελαφρών σκαφών κατά τους βυζαντινούς χρόνους, ενώ και οι δύο σχηματισμοί μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο μελέτης της παλαιογεωγραφικής διαμόρφωσης της ακτής.

ΗΛΙΑΣ ΣΠΟΝΔΥΛΗΣ

14. Χ. Μπακιρτζής, Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης, Βυζαντινά 7 (1975), σ. 322.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Με προσωπικό τις αρχαιολόγους Αγγελική Λεμπέση, Ροδονίκη Ετζέογλου και Μαρία Καζανάκη-Λάππα, την αρχαιολογική γραμματέα Βασιλική Κολόμβα, το διοικητικό υπάλληλο Δημήτρη Ακρίβο και τη δακτυλογράφο Σοφία Τσάτσαρη κινήθηκε η Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών το 1988 για τον έλεγχο, την καταγραφή και τη φωτογράφιση: 1) των αρχαίων και των εικόνων νέων κατόχων, 2) των νέων αποκτημάτων ιδιωτικών αρχαιολογικών συλλογών, 3) των αρχαιοπωλείων και 4) των αρχαίων με προέλευση το εξωτερικό. Ουσιαστική ήταν η βοήθεια του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών στο έργο της καταγραφής νομισμάτων, αρχαίων και βυζαντινών. Από το σύνολο των αρχαίων και των εικόνων θα αναφερθούν τα πιο αξιόλογα.

Μετά το θάνατο του συλλογέα Αθανασίου Χατζηδήμου και της γυναίκας του 412 αρχαία και 31 εικόνες περιήλθαν στην κατοχή του νόμιμου κληρονόμου **Αλεξάνδρου Χατζηδήμου**.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επτά πρωτοκυκλαδικά ειδώλια. Δύο είναι εντελώς σχηματικά, ενώ τα υπόλοιπα που ανήκουν στο γνωστό τύπο Κέρου, διαφοροποιούνται ή με τη φυσιοκρατική διατύπωση των όγκων του σώματος και του προσώπου (αριθ. 57, ύψ. 0,167μ.) (Πίν 407 α) ή με την τροποποίηση του τυπικού οριζόντιου σχήματος χειρονομίας (αριθ. 271, ύψ. 0,25 μ.) (Πίν 407 β)¹. Της ίδιας περιόδου (2800-2300 π.Χ.) είναι 10 μαρμάρινα αγγεία-φιάλες με ή χωρίς προχοή και κρατηρίσκοι, όπως και πήλινο τηγανόσχημο σκεύος (αριθ. 265, διαμ. 0,138 μ.) (Πίν 407 γ) της πρώιμης εποχής του Χαλκού με χαρακτά και έντυπα γραμμικά μοτίβα του ρυθμού Κάμπου (2800-2700 π.Χ.)².

Το τέλος της μέσης και η ύστερη χαλκοκρατία του κυρίως ελληνικού χώρου αντιπροσωπεύεται από 69 αγγεία με κοινά διακοσμητικά θέματα, από έξι μυκηναϊκά ειδώλια τύπου Ψ της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, από ένα τύπου Ταυ της ΥΕ ΙΙΙΒ (αριθ. 282, ύψ. 0,105 μ., αριθ. 219, ύψ. 0,115 μ. (Πίν 407 ε)³ και

από μια παραξιφίδα (αριθ. 348, μήκ. 0,36 μ.) (Πίν 407 δ), που χρονολογείται γύρω στο 1200 π.Χ., χάρη στο όμοιο τυπολογικά ξίφος από θησαυρό της ακρόπολης των Μυκηνών⁴.

Από τη μινωική Κρήτη προέρχονται δύο πήλινα ειδώλια ανθρωπίνων μορφών της παλαιοανακτορικής περιόδου (αριθ. 148, ύψ. 0,11 μ.) (Πίν 407 στ) (αριθ. 144, ύψ. 0,72 μ.) και 10 πήλινα συμπαγή ζώδια παλαιοανακτορικών και νεοανακτορικών τύπων από ιερά κορυφής κατά πάσα πιθανότητα. Από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο προέρχεται ο κορμός πήλινης ανθρωπίνης μορφής με χαρακτή γραμμική κόσμηση της εποχής του σιδήρου (αριθ. 85, σωζ. ύψ. 0,055 μ.) και τμήμα πήλινου ανάγλυφου πλακιδίου του ύστερου 7ου αι. με ανδρική μορφή προς αριστερά. Ο εικονογραφικός τύπος του πλακιδίου είναι γνωστός από σειρά πανομοιότυπων αναθημάτων που έχουν βρεθεί στην Πραισό (αριθ. 277, διαστ. 0,06x0,04 μ.)⁵.

Σημαντική είναι η ομάδα ΙΙ αγγείων της ύστερης γεωμετρικής εποχής, από τα οποία οκτώ είναι αττικά, δύο βοιωτικά και ένα αργείο.

Από τα αττικά ξεχωρίζει η πυξίδα αριθ. 241 (συνολ. ύψ. 0,265 μ.) (Πίν 408 α-β) της ΥΓ ΙΑ περιόδου⁶. Σε αυτό το αγγείο έχει επιτευχθεί η αρμονική σύνδεση της γραπτής κόσμησης με τα τέσσερα ολόγλυφα άλογα του πάματος, των οποίων η αυστηρή ημικυκλική διάταξη ανταποκρίνεται στην κυκλική σύνταξη των γραμμικών μοτίβων. Ιδιαίτερο εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αττική πρόχους (αριθ. 207, ύψ. 0,47 μ.) (Πίν 408 γ) της ΥΓ ΙΙΒ περιόδου λόγω του θέματος που εικονίζεται στην επιμήκη μετόπη της μεσαιάς ζώνης του σώματος. Τέσσερις ένθρονες γυμνές μορφές, σαφώς γυναικείες λόγω των προβαλλομένων μαστών κάτω από τη μασχάλη του αριστερού τους χεριού, εικονίζονται σε απόλυτα συμμετρική παράθεση με φορά προς τα δεξιά. Πέρα από τη σπάνια γενικά απεικόνιση της καθιστής ανθρωπίνης μορφής στα έργα δύο διαστάσεων της γεωμετρικής εποχής, η παράσταση της πρόχους Χατζηδήμου παίρνει θέση εξέχουσα δίπλα στη πολυσυζητημένη παράσταση της γνωστής κύλικας από τον Κεραμεικό. Το φύλο των ένθρονων μορφών σε σχέση με τη γυμνότητα και

1. Για τη χειρονομία, βλ. Κατάλογος Εκθέσεως, Μουσείο Μπενάκη, Συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή 1978, σ. 117, αριθ. 134.

2. Πρβλ. AJA 89 (1985), σ. 36, αριθ. 57, εικ. 25, όπου έχει στο κέντρο του δίσκου σπείρα αντί του τροχόσχημου κοσμημάτων.

3. BSA 66 (1971), σ. 124 κ.ε., 133 κ.ε.

4. AJA 67 (1963), σ. 135-7, αριθ. 36, πίν. 25.

5. J. Boardman, Cretan Collection in Oxford, 1961, σ. 110, 115-116, αριθ. 499, πίν. 39.

6. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968, πίν. 9 f-g, j.

την παρατακτική σύνταξή τους διευρύνουν το πλαίσιο συζήτησης, όσον αφορά στην καταγωγή και στην ερμηνεία του εικονογραφικού τύπου της καθιστής μορφής στην πρώιμη ελληνική τέχνη⁷.

Από τα έργα της πηλοπλαστικής — τετράποδα και ανθρώπινες μορφές που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 7ο έως και τον 4ο αι. — ενδιάφερον παρουσιάζουν τρεις πήλινες προτομές, δύο γυναικείες και μία ανδρική του 5ου και του 4ου αι. Η μία από τις δύο γυναικείες (αριθ. 119, ύψ. 0,42 μ.) έχει σχήμα που προϋποθέτει ανεμιζόμενο ιμάτιο πάνω από την κεφαλή (Πίν. 408 δ). Τα τυπολογικά της παράλληλα χρονολογούνται στο τέλος του 5ου αι. και προέρχονται από τη Ρόδο, την Αλικαρνασσό και τη Βοιωτία, στην οποία και προσγράφεται με επιφύλαξη η προτομή Χατζηδήμου⁸. Από τα αττικά αγγεία του 6ου, του 5ου και του 4ου αι. επισημαίνονται: 1) μελανόμορφη λήκυθος της ύστερης αρχαϊκής εποχής με παράσταση γυναικών σε κρήνη πλαισιωμένων από φαλλική ερμαϊκή στήλη και ιματιοφόρο με γένη και ράβδο (αριθ. 210, ύψ. 0,32 μ.), 2) κωδωνόσχημος κρατήρας με ενδιαφέρουσα ερυθρόμορφη μυθολογική παράσταση (αριθ. 211, ύψ. 0,30 μ.) και λευκή λήκυθος του ζωγράφου των καλάμων (αριθ. 209, ύψ. 0,445 μ.) (Πίν. 408 ε).

Τα 19 παραδείγματα της ελληνιστικής κοροπλαστικής, που διαθέτει η συλλογή, χαρακτηρίζουν η καλή διατήρηση και το ακριβές τράβηγμα από μήτρες, των οποίων η χρήση θα ήταν περιορισμένης διάρκειας. Καλύπτουν χρονικά τους τρεις αιώνες της ελληνιστικής περιόδου και επαναλαμβάνουν γνωστούς τύπους γυναικείων μορφών με χιτόνα και ιμάτιο από τη Βοιωτία (αριθ. 2, ύψ. 0,198 μ.) (Πίν. 409 α). Τέλος από τα τρία ρωμαϊκά γλυπτά της συλλογής Χατζηδήμου άξια λόγου είναι κρανοφόρος κεφαλή από ανάγλυφη ρωμαϊκή σαρκοφάγο του 3ου αι. μ.Χ. (αριθ. 149, ύψ. 0,15 μ.) (Πίν. 409 δ) και γυναικεία κεφαλή αγάλματος, άγνωστης ρωμαϊκής, που χρονολογείται στη μέση περίοδο της βασιλείας των Σεβήρων, με κριτήριο τον τύπο της κόμμωσης και το σχηματισμό των ματιών (αριθ. 81, ύψ. 0,27 μ.) (Πίν. 409 β).

Στην κατοχή της **Μαρίας Καραθανάση-Ντέβα** περιήλθαν από κληρονομιά 47 αγγεία και ειδώλια, από τα οποία ξεχωρίζουν τρίωτος πιθαμορφισκος (αριθ. 2, ύψ. 0,25 μ.) (Πίν. 409 ε) και δίωτο πιθοειδές γεφυρόστομο αγγείο (αριθ. 1, ύψ. 0,23 μ.) της

ΥΕ II περιόδου, λόγω της άριστης διατήρησης και της καλής ποιότητας. Επειδή είναι πιθανή η προέλευσή τους από τη Βοιωτία, και με δεδομένο το χώρο εργασίας της κατόχου, θα ήταν σκόπιμη η δωρεά αυτών των αγγείων στο Μουσείο της Θήβας.

Από κληρονομιά και αγορές στο εξωτερικό περιήλθαν στην κατοχή του **Αριστείδη Γιαγιάνου** 35 αρχαία και 7 εικόνες. Από τα αρχαία αξιόλογα είναι τα ακόλουθα: 1) Μαρμάρινο αγαλματίδιο του 4ου αι. π.Χ. έθρονης Κυβέλης με τύμπανο στο αριστερό χέρι, φιάλη στο δεξί και λιοντάρι ξαπλωμένο στους μηρούς (αριθ. 26, ύψ. 0,64 μ.). 2) Απότμημα, αναθηματικού πιθανότατα, μαρμάρινου αναγλύφου που σώζει από την παράσταση τον επάνω κορμό και την κεφαλή δύο ιματιοφόρων προς τα δεξιά (αριθ. 27, διαστ. 0,105x0,11 μ.). Λόγω της μεγάλης φθοράς, ιδιαίτερα των προσώπων, η χρονολόγηση του αναγλύφου στον 4ο αι. είναι αρκετά επισφαλής. 3) Από τον ίδιο πρασινόφαιο ασβεστόλιθο είναι δύο μνημεία με πιθανή κοινή προέλευση: μία επιτύμβια στήλη με διμερή ανάγλυφη παράσταση νεκροδείπνου επάνω και γυναικείας προτομής κάτω (αριθ. 35, ύψ. 0,69, πλ. 0,49 μ.) και μία ενεπίγραφη στήλη με αετωματική επίστεψη του 3ου αι. π.Χ. (αριθ. 33, ύψ. 0,67 μ.) που σώζει 24 στίχους ψηφίσματος της πόλης των Μοσειών, στο οποίο τιμώνται οι Ατράγιοι δικαστές (θεσσαλική πόλη Άτραγαζ) με *πολιτείαν, ισουτιμίαν, άσυλίαν και επινομίαν*⁹.

Η **Σάντρα Αδαμοπούλου** έγινε κάτοχος 143 αρχαίων καθώς και εκκλησιαστικών ξυλογλύπτων και εικόνων που κληρονόμησε από Χίους και Έλληνες της Αιγύπτου προγόνους της. Τα αρχαία προέρχονται από την Κύπρο και την Αλεξάνδρεια κατά κύριο λόγο. Στο γεωγραφικό χώρο της Κύπρου προσγράφονται αβίαστα αγγεία της εποχής του Χαλκού και του Σιδήρου, δύο πώρινα κεφάλια από ισάριθμα αγαλματίδια (ανδρικό, αριθ. 64, ύψ. 0,16 μ. και γυναικείο, αριθ. 65, ύψ. 0,155 μ.) και ένα ακόμη κεφάλι ανδρικής μορφής με ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά και τύπο κόμμωσης, που το εντάσσουν σε περίοδο ιδεαλιστικών τάσεων της ρωμαϊκής τέχνης. Δυσκολίες παρουσιάζει η απόδοση σε μία από τις δύο ανωτέρω περιοχές της μικρής μαρμαρινής κεφαλής από αγαλματίδιο Ηρακλή με λεοντή του 4ου αι. (αριθ. 66, ύψ. 0,16 μ.) (Πίν. 409 γ).

Η αλεξανδρινή μεταλλοτεχνία της ύστερης ελληνιστικής περιόδου και του 1ου αι. μ.Χ. αντιπρο-

7. Γενικά βλ. H. Jung, *Thronende und sitzende Götter*, 1982.

8. R.A. Higgins, *Catalogue of the Terracottas, British Museum*, London 1969, σ. 101, αριθ. 295, πιν. 50.

9. Η επιγραφή διαβάστηκε και θα δημοσιευθεί από τον Άγγελο Ματθαίου.

σωπεύεται με σειρά ειδωλίων ποικίλων μορφών (Αφροδίτης με έρωτα, δαδούχων, ερωτιδέων κτλ.), λύχνων, και αγγείων ή σκευών, που συγκροτούν ενδιαφέρον σύνολο για μελέτη και συστηματική δημοσίευση.

Στοιχεία για τη λειτουργία, που θα είχαν οι μικρές χάλκινες προτομές, προσφέρει ημισφαιρικό, ευρύστομο αγγείο με δύο κατακόρυφες λαβές και ανάμεσά τους ανά τρεις προτομές Ίσιδος με κρίκο στην απόληξη του στέματος, για την ανάρτηση του αγγείου από αλυσίδες (αριθ. 96, ύψ. 0,10, διάμ. χείλους 0,18 μ.) (Πίν. 409 στ).

Η παλιά μικρή συλλογή του **Επαμεινώνδα Κ. Στασινόπουλου**, από 21 αρχαία που είχε αγοράσει στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής του (1930-38) ήταν γνωστή προ πολλών ετών στην Εφορεία. Δεν θα άξιζε να αναφερθεί, αν δεν περιελάμβανε δύο μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες (αριθ. 1-2, διαστ. 0,88x0,87 και 0,73x0,73 μ.) που παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον για τη νεοκλασική Αθήνα.

Ο κάτοχος αγόρασε τις ανάγλυφες πλάκες στην Κωνσταντινούπολη το 1936 από τον έμπορο τέχνης Πεκμεζιάν, έχοντας τη διαβεβαίωση ότι είναι αρχαίες και ότι προέρχονται από το Ισαρλίκ. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ανάγλυφο αριθ. 1 (Πίν. 410 α) αντιγράφει τμήμα της παράστασης από την ανατολική ζωφόρο του τάφου του Ερίκου Σλήμαν¹⁰ και ότι το ανάγλυφο αριθ. 2 (Πίν. 410 β), αναπαράγει την πομπή θυσίας του αριστερού μισού της πρώτης από τ' αριστερά πλάκας της νότιας ζωφόρου του ίδιου μνημείου¹¹. Είναι προφανές ότι τα δύο ανάγλυφα Στασινόπουλου δεν αποτελούν πρωτότυπη εργασία με πηγή έμπνευσης τις Illustrations to Homer του John Flaxman, οι οποίες αποτέλεσαν τον οδηγό για τον ανάγλυφο διάκοσμο του τάφου του Ερίκου Σλήμαν. Γι' αυτό και ο λόγος της παραγωγής τους μπορεί να αναζητηθεί από τους μελετητές της νεοκλασικής Αθήνας σε σχέση με το εμπόριο τέχνης της δεκαετίας 1930-40.

Ένα κορινθιακό κράνος του 6ου αι. π.Χ. που ανήκει στην ομάδα τη γνωστή με το όνομα Mygostroupe από την Ολυμπία και βρισκόταν στην κατοχή της **Ειρήνης Ιατρίδου**, περιήλθε στο Πολεμικό Μουσείο.

Από τη συλλογή του αποθανόντος **Κάρολου Πολίτη** 128 αρχαία παραχωρήθηκαν στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης του Ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή¹² και 11 παρέμειναν στην κατοχή της χήρας Κ. Πολίτη.

Άδεια κατάρτισης ιδιωτικής συλλογής νομισμάτων χορηγήθηκε στον **Δημ. Πόρτολο**, ενώ η συλλογή από οψιανούς του **Ζαφείρη Βάου** μεταβιβάστηκε στο γιό του Αντώνιο Βάο, ο οποίος φέρεται ως κάτοχος. Από τους **Δημήτριο** και **Ερασμία Λιόκη** νομίμως κατόχους 22 αρχαίων, αγοράστηκαν για το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας δύο καλυκόςχημοι κρατήρες της δεκαετίας 340-330 π.Χ., με διονυσιακές παραστάσεις. Για το ίδιο Μουσείο αγοράστηκαν από το αρχαιοπωλείο της Μάρθας και του Ευάγγελου Καψουλάκη 22 πήλινα αγγεία και επτά ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου.

Η σημαντικότερη συλλογή **Βλαστού** που βρισκόταν στην κατοχή της θυγατέρας του Ιουλίας Σερπιέρη δωρήθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Το Μουσείο των Σπετσών πλουτίστηκε με τη δωρεά 35 αρχαίων, που είχε στη συλλογή του ο **Άδωνις Κύρου**. Τέλος η δωρεά της κατόχου **Ανδρομάχης Μελά** στο Αρχαιολογικό Μουσείο των Ιωαννίνων αποτελείται από τέσσερις μαρμάρινους κίονες και τμήματα όμοιων κίωνων και από δύο μαρμάρινες ληκύθους.

Από τις 31 εικόνες που καταγράφηκαν στην κατοχή του Αλεξάνδρου Χατζηδήμου, αξίζει να αναφερθούν οι εξής δύο: α) Εικόνα με την παράσταση του αγίου Γεωργίου επίππου προς τα δεξιά δρακοντοκτόνου. Στην κάτω δεξιά γωνία εικονίζεται η πριγκίπισσα που τρέπεται σε φυγή με τα χέρια υψωμένα και την εσάρπα της να ανεμίζει και ψηλότερα πάνω σε βράχο βαθμιδωτό, ο πύργος με τους γονείς και τα πρόσωπα της ακολουθίας τους στις επάλξεις. Η εικόνα, παρά την κάποια αδεξιότητα στη σύνθεση των δευτερευόντων στοιχείων μπορεί να αποδοθεί σε κρητικό εργαστήριο και να χρονολογηθεί στα μέσα του 17ου αι. (διαστ. 0,38x0,34 μ.). β) Εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας του τύπου της Οδηγήτριας, η οποία πλαισιώνεται από τις προτομές οκτώ προφητών. Σε δεύτερη ζώνη, κάτω από την κεντρική παράσταση, εικονίζονται στα πλάγια οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος έφιπποι αντικρυστοί, στο μέσον η

10. Ι. Τραυλός, Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Αθήνα 1967, σ. 265, εικ. 261.

11. G. Korres και M. Korres, Boreas 4 (1981), σ. 133-179, εικ. 1-20, πίν. 15-19, ιδιαίτερα εικ. 9 και 5. Την παραπομπή χρωστά στον Μ. Κορρέ.

12. Βλ. Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, Συλλογή Κάρολου Πολίτη, Αθήνα 1989.

κεφαλή του Προδρόμου και η χρονολογία 1734. Στην πίσω όψη διακόσμηση με κυπαρίσσια και η υπογραφή του ζωγράφου: *XIP ANTΩNIOY IEPO-ΔΙΑΚΟΝΟΥ*¹³ (διαστ. 0,406x0,335 μ.).

Στην κατοχή της *Σάντρας Αδαμοπούλου* καταγράφηκαν διάφορα τμήματα ξυλόγλυπτων τέμπλων και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για δύο ξυλόγλυπτα τέμπλα που διατηρούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους και ένα τρίτο που σώζεται αποσπασματικά. Τα τέμπλα χρονολογούνται στο 18ο αι. και όπως μας πληροφόρησε η κάτοχός τους προέρχονται από τη Χίο, όπου είναι γνωστή η ύπαρξη εργαστηρίων ξυλόγλυπτικής κατά την εποχή αυτή¹⁴.

Το πρώτο τέμπλο είναι επιχρυσωμένο. Από τη ζώνη της βάσης και των δεσποτικών εικόνων διατηρούνται τέσσερις πεσσίσκοι, τρία θωράκια, δύο κεταμπέδες — ο πρώτος φέρει την παράσταση της θυσίας του Αβραάμ και ο δεύτερος σκηνές από το μαρτύριο αγίου —, πέντε κίονες των δεσποτικών εικόνων και ένα τοξωτό υπέρθυρο της ωραίας πύλης με παράσταση του Ευαγγελισμού και δύο αγγέλων που κρατούν στέμμα (Πίν. 411 α). Η πρώτη αυτή ζώνη του τέμπλου κλείνει με το γείσο το οποίο φέρει ταινία με φυτικό θέμα ανάμεσα σε αστραγάλους. Από τη ζώνη του Δωδεκαόρτου διατηρείται μία ταινία με συνεχή ελικοειδή ανθοφόρο βλαστό κι ανάμεσα στα κλαδιά υποδοχές όπου ήταν πιθανότατα στερεωμένες προτομές προφητών ή αποστόλων. Πάνω από την ταινία αυτή ήταν τοποθετημένα τα τοξωτά διάχωρα που πλαισιώνουν τις εικόνες του Δωδεκαόρτου, από τα οποία διατηρούνται έντεκα. Τέλος η αετωματική επίστεψη διακοσμείται στο μέσον με ένα είδος θυρεού (*cartouche*), που πλαισιώνεται από πλούσιο φυτικό διάκοσμο. Το ίδιο θέμα του θυρεού εικονίζεται και στα θωράκια που αναφέρθηκαν παραπάνω και αποτελεί μαζί με το δικτυωτό πλέγμα, όπου στερεώνεται ο άνθινος διάκοσμος, τα δύο χαρακτηριστικά θέματα της διακόσμησης. Διατηρείται επίσης το βημόθυρο, ύψ. 1,29, πλ. 0,74 μ., το οποίο φέρει στην κατώτερη ζώνη δύο μετάλλια με τις προτομές των αγίων Βασιλείου και Γρηγορίου, στη δεύτερη ζώνη τέσσερα τοξωτά διάχωρα με τον Ευαγγελισμό και τους προ-

φητάνακτες Δαυΐδ και Σολομώντα, και στην ανώτερη ζώνη πλούσιο φυτικό διάκοσμο όπου παρεμβάλλονται ανθρώπινες μορφές (Πίν. 411 β). Με βάση τις διαστάσεις των σωζομένων τμημάτων, το συνολικό ύψος του τέμπλου υπολογίζεται σε 4 μ. περίπου και το πλάτος σε 4,20 μ.

Το δεύτερο τέμπλο δεν είναι επιχρυσωμένο, διατηρεί το φυσικό χρώμα του ξύλου. Οι διαστάσεις του υπολογίζονται σε ύψος 4,125 και μήκος 4 μ. Από την πρώτη ζώνη διατηρούνται έξι πεσσίσκοι και έξι κίονες των δεσποτικών εικόνων, τρία θωράκια κοσμημένα με θυρεούς, ένας κεταμπές στον οποίο εικονίζεται η έκπτωση των πρωτοπλάστων (Πίν. 413 α), δύο τοξωτά υπέρθυρα με φυτική διακόσμηση και αγγέλους που κρατούν στέμμα, τμήματα ταινίας με θυρεούς που πλαισιώνονται από ολόγλυφα πτηνά (διατηρούνται μόνο τα ανοιχτά φτερά τους) καθώς και το γείσο με φυτική διακόσμηση όπου στερεώνονται ολόγλυφα αντικρυστά μικρά πουλιά. Δύο επάλληλες ταινίες, η δεύτερη ημικυκλικής διατομής, κοσμημένες με φυτικά θέματα και πουλιά αποτελούν τη μετάβαση στη ζώνη του Δωδεκαόρτου, όπου δεκατρία τοξωτά διάχωρα πλαισιώνουν τις εικόνες. Η επίστεψη διαμορφώνεται ανάλογα με εκείνη του προηγούμενου τέμπλου: θυρεός που πλαισιώνεται από δικτυωτό πλέγμα και ανθοφόρους βλαστούς σε διάτρητη τεχνική. Το βημόθυρο, ύψ. 1,28, πλ. 0,745 μ. διαιρείται σε δύο οριζόντιες ζώνες: η πρώτη που είναι και η μεγαλύτερη διακοσμείται με δύο θυρεούς σε χαμηλό ανάγλυφο, ενώ η δεύτερη με μυθολογικά ζώα (δράκοντες) ανάμεσα σε βλαστούς και φύλλα σε τεχνική διάτρητη.

Τα δύο τέμπλα παρουσιάζουν φανερές αναλογίες και κοινά χαρακτηριστικά ως προς τη διάταξη, τα διακοσμητικά θέματα και τη χρήση της τεχνικής του αναγλύφου που κυμαίνεται από το χαμηλό στο έξεργο και στο διάτρητο ανάγλυφο σε ορισμένα τμήματα. Πρόκειται προφανώς για έργα σύγχρονα που ανήκουν στην ίδια καλλιτεχνική παράδοση και ίσως μία προσεκτική μελέτη θα μπορούσε να απαντήσει στο ερώτημα αν προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Από το τρίτο τέμπλο, που ίσως είναι λίγο παλιότερο, διατηρούνται δύο πεσσίσκοι, ένας κεταμπές, μία ξυλόγλυπτη ταινία σε τρία τμήματα κοσμημένη στο κέντρο με δύο γρύπες που κρατούν οικόσημο και πλαισιώνονται από φυτικό επαναλαμβανόμενο κόσμημα. Πλούσια διακοσμημένο είναι το γείσο που σώζεται σε μήκος 2,70 μ., αποτελείται από επάλληλες ταινίες με φυτική διακόσμηση και διαμορφώνει στο ανώτερο τμήμα γεισήποδες (Πίν. 412).

13. Ο ζωγράφος αυτός ταυτίζεται πιθανόν με τον Αντώνιο ιερέα, ο οποίος στα 1741 ζωγράφησε μαζί με τον αδερφό του Νικόλαο το ναό της Αγίας Τριάδας Μετεώρων, Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση, Ι, Αθήνα 1987, σ. 173 (8).

14. Μ. Chatzidakis, *Ikonomastis*, RbK III (1973), σ. 352. Μ. Καζανάκη, *Εκκλησιαστική ξυλόγλυπτική στο Χάνδακα το 17ο αι.*, Θησαυρισματα 11 (1974), σ. 275.

Από τη ζώνη του Δωδεκαόρτου σώζεται ξυλό-γλυπτη ταινία ημικυκλικής διατομής με ελικοειδή ανθοφόρο βλαστό. Τέλος, στο κέντρο της χαμηλής επίστεψης μετάλλιο που κρατούν δύο ολόσωμοι άγγελοι με την παράσταση του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα.

Η Σ. Αδαμοπούλου έχει ακόμη στην κατοχή της δύο ρωσικές εικόνες που χρονολογούνται στο 16ο και στο 17ο αι. Η πρώτη φέρει την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας του τύπου του Βλαδιμίρ (διαστ. 0,245x0,225 μ.) και είναι ζωγραφισμένη σε μάρμαρο. Το βάθος της εικόνας κοσμεύεται με φυτικό κόσμημα σε δύο τόνους του πράσινου και το ίδιο κόσμημα επαναλαμβάνεται στους φωτοστέφανους. Η δεύτερη εικόνα απεικονίζει δύο θέματα του βίου του Αβραάμ: διαδοχικές σκηνές από τη Θυσία του Ισαάκ και τη Φιλοξενία (διαστ. 0,35x0,327 μ.).

Από τις επτά εικόνες που καταγράφηκαν στην κατοχή του **Αριστείδη Γιαγιάννου** ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, έργο κρητικού εργαστηρίου των αρχών του 16ου αι. (Πίν. 414 β). Ο Ευαγγελιστής εικονίζεται ολόσωμος, γυρισμένος προς τα αριστερά, και κρατεί με τα δύο του χέρια ανοικτό Ευαγγέλιο¹⁵. Φορεί πράσινο χειριδωτό χιτώνα και ανοικτό κόκκινο ιμάτιο που τυλίγει το κοντό και ογκώδες σώμα και πέφτει σε επίπεδες πτυχές. Σε αντίθεση με τη γραμμικότητα των ενδυμάτων η γεροντική κεφαλή με τα έντονα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά πλάθεται με ευχέρεια και πλαστικότητα. Η μορφή προβάλλεται σε χρυσό βάθος και στην αριστερή επάνω γωνία εικονίζεται τεταρτοσφαίριο ακτινωτής δόξας. Στο πράσινο έδαφος, στα δεξιά του Ιωάννη παριστάνεται το σύμβολό του, ο αετός. Προετοιμασία με ύφασμα. Η εικόνα έχει αποκολληθεί από το αρχικό της ξύλο, δεν έχει όμως συντηρηθεί. Νεότερη ασημένια επένδυση έχει προστεθεί στο φωτοστέφανο, στο ευαγγέλιο, στα χέρια και στα πόδια του αγίου (διαστ. 0,99x0,56 μ.).

Από τις δώδεκα εικόνες που καταγράφηκαν στην κατοχή της **Ιωάννας Καραγιάννη** οι δύο μόνον παρουσιάζουν ενδιαφέρον: α) Εικόνα με την παράσταση του Επιταφίου Θρήνου (διαστ. 0,622x0,43 μ.). Στο κάτω μέρος της εικόνας απεικονίζεται η αφηγηματική σκηνή του θρήνου στον τύπο που καθιερώθηκε από τους κρητικούς ζωγράφους ήδη από το 15ο αι., με το Χριστό νεκρό πάνω στη μαρμάρινη πλάκα, την Παναγία καθισμένη αριστερά να

αγκαλιάζει την κεφαλή του, τη Μαγδαληνή και τις γυναίκες που θρηνούν, τον Ιωάννη, τον Ιωσήφ και το Νικόδημο ακουμπισμένο στη σκάλα. Το ενδιαφέρον της παράστασης βρίσκεται στην ανάπτυξη της με το ύψος με την απεικόνιση του μεγάλου σταυρού στην κορυφή του κωνικού βαθμιδωτού βράχου¹⁶ και τους δύο αγγέλους που εικονίζονται ολόσωμοι κάτω από την οριζόντια κεραία του σταυρού και έχουν το ένα χέρι στο πρόσωπο σε έκφραση οδύνης ενώ με το άλλο κρατούν ανοικτό αγγείο. Από τα τεχνοτροπικά στοιχεία η εικόνα μπορεί να αποδοθεί σε κρητικό εργαστήριο του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αι. (Πίν. 413 β). β) Εικόνα με την παράσταση της Γέννησης του Χριστού (διαστ. 0,71x0,475 μ.), που συνδέεται εικονογραφικά με μικρή ομάδα εικόνων στις οποίες η παράσταση παίρνει ειδικό δοξαστικό χαρακτήρα¹⁷. Στο κέντρο η Παναγία ξαπλωμένη στην είσοδο της σπηλιάς όπου η φάτνη με το θείο βρέφος και τα ζώα και γύρω τα δευτερεύοντα επεισόδια, ο Ιωσήφ με το γέροντα ποιμένα, το λουτρό, η αγγελία στους ποιμένες, οι μάγοι και οι δοξολογούντες άγγελοι. Ψηλότερα, πάνω σε βαρεία σύννεφα τρεις ιπτάμενοι άγγελοι κρατούν ειλητό με το *Δόξα εν ύψιστοις*. Η έντονη διακοσμητική διάθεση της παράστασης και η επηρεασμένη από δυτικά πρότυπα απεικόνιση των ιπταμένων αγγέλων οδηγούν στην απόδοση της εικόνας σε επτανησιακό εργαστήριο του τέλους του 17ου αι. (Πίν. 414 α).

Από τις εικόνες που καταγράφηκαν σε διάφορους κατόχους μικρού αριθμού αντικειμένων, οι περισσότερες χρονολογούνται στο 18ο και 19ο αι., αρκετές είναι ρωσικές, πολλές λαϊκής τέχνης και μερικές έχουν επιγραφές και χρονολογία. Από αυτές αξίζει να καταχωρηθούν οι παρακάτω:

1) Στην κατοχή του **Ιωάννη** και της **Ελισάβετ Ανανιάδη** βρίσκεται κεντρικό φύλλο τριπτύχου με οξυκόρυφη απόληξη που φέρει την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας στον τύπο της Γλυκοφιλούσας, σε χρυσό βάθος. Ο Χριστός κρατεί στο δεξί χέρι κλειστό ειλητό και ακουμπά το αριστερό στο χέρι της μητέρας του. Ο φωτοστέφανος της Παναγίας κοσμεύεται με εμπίεστους ρόδακες και

16. Ανάλογη ανάπτυξη καθ' ύψος παρουσιάζει μία άλλη εικόνα Επιταφίου Θρήνου, άλλοτε στη συλλογή Van Rijn, όπου το βάθος καλύπτεται από την παράσταση πόλης σε μονοχρωμία, βλ. *Icons and East Christian Works of Art*, Edited and Published by Michel Van Rijn, Amsterdam 1980, σ. 176, πίν. 92.

17. Μ. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 99.

15. Για τον εικονογραφικό τύπο, βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, σ. 70, πίν. 86.

στον ένσταυρο φωτοστέφανο του Χριστού γράφεται *Ο ΩΝ*. Η εικόνα αντιγράφει καλό πρότυπο του 15ου αι. αλλά οι σκούροι προπλάσμοι στα πρόσωπα με τα έντονα χαρακτηριστικά και η αδεξιότητα στην απόδοση των χεριών οδηγούν σε επαρχιακό εργαστήριο του τέλους του 16ου αι. (διαστ. 0,233x0,145 μ.).

2) Στην κατοχή του **Δημητρίου Συνοδινού** καταγράφηκε κεντρικό φύλλο τριπτύχου με την παράσταση του αναστημένου Χριστού, που παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα εικονογραφική σύνθεση. Κάτω από διπλό οξυκόρυφο τόξο, ελαφρά έξεργο, εικονίζεται μέσα σε ελλειψοειδές διάχωρο με πλαίσιο, ο Χριστός πάνω στην ανοικτή σαρκοφάγο να κρατεί με το αριστερό χέρι το λάβαρο, ενώ δύο άγγελοι είναι καθισμένοι στα πλάγια του τάφου. Στο βάθος τμήμα μεγάλου τρούλου με τρουλίσκο στο κέντρο αναπαριστά το ναό της Αναστάσεως. Η εικόνα χρονολογείται στα τέλη του 17ου ή τις αρχές του 18ου αι. και μπορεί ίσως να αποδοθεί σε νησιωτικό εργαστήριο (διαστ. 0,238x0,156 μ.).

3) Η **Αικατερίνη Στυλιανίδη** έχει στην κατοχή της ένα σταυρό ευλογίας με ξύλινο πυρήνα και μεταλλικό δέσιμο (διαστ. 0,175x0,08 μ.). Ο ξυλόγλυπτος σταυρός φέρει στη μία όψη τη Σταύρωση και στην άλλη τον Ευαγγελισμό και στις κεραίες, μέσα σε τοξωτά διάχωρα, ευαγγελιστές και προφήτες. Το δέσιμο είναι από ασήμι με συρματερά επίχρυσα κοσμήματα και ημιπολύτιμους λίθους. Το απλό σχήμα του σταυρού, η επιμελημένη εργασία του ξυλόγλυπτου και του ασημιού οδηγούν στη χρονολόγησή του στο τέλος του 17ου ή στις αρχές του 18ου αι.¹⁸.

4) Στην κατοχή του **Α. Παπαγεωργίου** καταγράφηκε μία εικόνα με την παράσταση του Επιταφίου Θρήνου. Η εικόνα επαναλαμβάνει τον καθιερωμένο τύπο των κρητικών εργαστηρίων. Μικρές διαφοροποιήσεις όπως η γυναίκα της ακολουθίας της Παναγίας που εικονίζεται καθισμένη πίσω της, το βαθεία σκυμμένο σώμα του Ιωσήφ και η μόλις διακρινόμενη μορφή του Νικόδημου ερμηνεύονται ίσως από την προσπάθεια του ζωγράφου να προσαρμόσει το θέμα στο επίμηκες σχήμα της εικόνας. Το σχήμα αυτό υποδηλώνει ότι η αρχική θέση της εικόνας ήταν σε υπέρθυρο Ωραιάς Πύλης, όπως κατά κανόνα συνηθίζεται στα κρητικά τέμπλα. Τα τεχνοτροπικά στοιχεία οδηγούν στη χρονολόγηση της εικόνας στις αρχές του 18ου αι. (διαστ. 0,19x 0,54).

5) Στην κατοχή της **Σταυρούλας Μαλλή** καταγράφηκε μεγάλη εικόνα με ξυλόγλυπτο πλαίσιο και την παράσταση Ευαγγελιστή, ο οποίος από τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά ταυτίζεται πιθανώς με το Ματθαίο. Εικονίζεται ολόσωμος, γυρισμένος προς τα αριστερά κάτω από ελαφρά έξεργο οξυκόρυφο τόξο. Φορεί χιτώνα σταρόχρωμο και ιμάτιο πρασινωπό που καλύπτει το δεξί του ώμο και τυλίγεται γύρω από τη μέση. Με τα δύο χέρια κρατεί μπροστά του όρθιο κλειστό ευαγγέλιο. Η γραμμικότητα των χαρακτηριστικών του προσώπου και η ξηρότητα στην απόδοση της πτυχολογίας οδηγούν σε βορειοελλαδικό εργαστήριο των αρχών του 18ου αι. (διαστ. 0,97x0,35 μ.).

6) Στην κατοχή της **Ευαγγελίας Λυκιαρδοπούλου** βρίσκεται μία εικόνα που παριστάνει την Παναγία Βρεφοκρατούσα παισιωμένη από τους ευαγγελιστές και αποστόλους (διαστ. 0,52x0,29 μ.). Στο κεντρικό διάχωρο εικονίζεται η Παναγία στον τύπο της Γλυκοφιλούσας με το Χριστό όρθιο στα αριστερά της που την αγκαλιάζει με τα δύο του χέρια. Γύρω, σε δώδεκα εικονίδια με ελαφρά έξεργο πλαίσιο που διαμορφώνεται από το ίδιο το ξύλο της εικόνας, εικονίζονται σε προτομή οι ευαγγελιστές που κρατούν ανοιχτά ευαγγέλια και οι απόστολοι που κρατούν κλειστά ειλητά. Στην απόληξη της εικόνας, σε πρόσθετο τοξωτό οξυκόρυφο πλαίσιο, η παράσταση της Αγίας Τριάδας. Στην πίσω όψη χαραγμένη η επιγραφή: *1792 Νοεμβρίου 18 ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΟΡΟΣ*.

7) Στην κατοχή των αδελφών **Κωνσταντίας Ζαχμάνογλου** και **Ελένης Καραϊωσήφογλου** καταγράφηκε μεγάλη εικόνα με την παράσταση των αγίων Πάντων και την επιγραφή: *ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ Ο ΧΟΡΟΣ Ο ΘΕΙΟΤΑΤΟΣ* (διαστ. 0,808x0,515 μ.). Η παράσταση οργανώνεται σε τρεις ζώνες: Στην ανώτερη εικονίζεται πολυπρόσωπη Δέηση με το Χριστό έnthρονο, την Παναγία και τον Πρόδρομο δεόμενους και πλήθος αγγέλων. Ψηλότερα ο Θεός-Πατέρας μέσα σε σύννεφα με τη σφαίρα του κόσμου σκύβει και ευλογεί. Στη μεσαία μεγαλύτερη ζώνη οι χοροί των αγίων (αποστόλων, μαρτύρων προφητών, ιεραρχών κτλ.) διατάσσονται κυκλικά. Χαμηλότερα, μπροστά στα τείχη του Παραδείσου, αριστερά ο Αβραάμ έnthρονος κρατεί στους κόλπους του νήπιο, δεξιά ο καλός ληστής με το σταυρό. Στην κατώτερη στενή ζώνη εικονίζονται οκτώ έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι, που διατάσσονται αντικρυστά ανά τέσσερις. Επιγραφή στις πύλες του Παραδείσου αναφέρεται στους αφιρωτές, το ζωγάφο *Δια χειρός Παύλου Αναγνώστη του ποτέ Ηλία* και τη χρονολογία *αωκη* (=1828).

Το 1988 χορηγήθηκαν δύο νέες άδειες λειτουρ-

18. Βλ. Γ. Οικονομάκου-Παπαδοπούλου, Εκκλησιαστικά αρχαία, Αθήνα 1980, σ. 17-18.

γίας αρχαιοπωλείων: Στην Αναΐτ Καλφαγιάν στη Θεσσαλονίκη και στο Σταύρο Μιχαλαριά στην Αθήνα. Ο Σ. Μιχαλαριάς εισήγαγε από το εξωτερικό 54 εικόνες, από τις οποίες οι 31 είναι ρωσικές κυρίως του 19ου αι. και οι υπόλοιπες ελληνικές κατά το πλείστον κοινών τύπων του 18ου και 19ου αι. Από αυτές αξιόλογες κρίνονται οι εξής: α) Εικόνα με την παράσταση της Μεταμόρφωσης του Χριστού στον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο με το λευκοφορεμένο Χριστό μέσα σε ελλειψοειδή δόξα πάνω στην οποία δύο επάλληλα οξυγώνια γεωμετρικά σχήματα αντίστροφα τοποθετημένα¹⁹. Η εικόνα χρονολογείται στο 17ο αι., αλλά οι εικονογραφικοί τύποι των μορφών, η απόδοση της πτυχολογίας και η χρωματική κλίμακα (σταρόχρωμο, κόκκινο και βαθύ γαλάζιο για τα ενδύματα, πράσινο για τα βουνά και χρυσό βάθος) δείχνουν ότι ο ζωγράφος ακολουθεί παλιότερο πρότυπο (διαστ. 0,35x0,255 μ.).

β) Εικόνα με την παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ (διαστ. 0,835x0,39 μ.). Παριστάνεται ολόσωμος μετωπικός με στρατιωτική στολή και πατεί σε μαξιλάρι. Κρατεί με το δεξιό χέρι το ξίφος και με το αριστερό τη θήκη. Η ψηλόλιγνη εξαύλωμένη μορφή του αγγέλου με τα στεγνά χαρακτηριστικά

του προσώπου και τη σκληρή πτυχολογία προδίδει μάλλον βορειοελλαδικό εργαστήριο του 17ου αι.

γ) Εικόνα ρωσική με παράσταση του αγίου Γεωργίου εφίππου δρακοντοκτόνου (διαστ. 0,64x0,45 μ.). Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εικόνας είναι το μαύρο άλογο του αγίου και ο πολύ ψηλός και στενός πύργος, στα ανοίγματα του οποίου προβάλλουν οι άρχοντες, ενώ χαμηλά μπροστά στην πύλη στέκεται η ψηλόλιγνη βασιλοπούλα. Άγγελος στεφανώνει τον άγιο και το χέρι του Θεού τον ευλογεί. Το βάθος της εικόνας έχει το χρώμα της ώχρας και το στοιχείο αυτό μαζί με τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά οδηγούν στη χρονολογική τοποθέτηση της εικόνας στο 16ο αι.²⁰.

Επισημαίνουμε το γεγονός ότι από τις εισαχθείσες εικόνες αρκετές έχουν επανεξαχθεί (μεταξύ αυτών και οι εικόνες της Μεταμόρφωσης και του αρχαγγέλου Μιχαήλ), εφόσον η εξαγωγή των εισαγομένων αρχαίων είναι ελεύθερη, σύμφωνα με το άρθρο 18 του ΚΝ 5351/32 «περί Αρχαιοτήτων».

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ
ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ - ΛΑΠΠΑ

19. Για τα γεωμετρικά σχήματα πάνω στη δόξα της Μεταμόρφωσης, βλ. Μ. Chatzidakis, *Icons de Venise*, Βενετία 1962, σ. 64-65.

20. Πρβλ. Eikon, Ikonen des 15.-19. Jhs aus deutschen Privatbesitz, Recklinghausen 1979, αρθ. 35· Novgorod Icons 12th-17th Century, Oxford-Leningrad 1980, πιν. 160.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Θεσσαλονίκη. Οδός Καρμπολά 9 και Μακεδονικής Αμύνης 5: α) Άποψη της ανασκαφής, β) Η βυζαντινή κιστέρνα.

Θεσσαλονίκη: α) Χώρος Διεθνούς Έκθεσης. Ο λακκοειδής τάφος 3 πάνω στον κιβωτιόσχημο τάφο 5, β) Οδός Ορτανσίας 4. Δείγματα από τις θεμελιώσεις των κτισμάτων.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Δρυός 9. Η δοκιμαστική τομή 1, β) Οδός Μοναστηρίου 246. Άποψη του μακεδονικού τάφου.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Μοναστηρίου 246. Τμήμα της πρόσοψης του μακεδονικού τάφου, β-γ) Οδός Γεωργίου Ιβάνωφ. Η δυτική πλευρά της σαρκοφάγου και το βορειοδυτικό της ακρωτήριο.

Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Οδός Πολυτεχνείου και Γρηγορίου Λαμπράκη: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Ο κιβωτιόσημος τάφος 84.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Πολυτεχνείου και Λαμπράκη. Κτερίσματα από την παιδική ταφή 16, β-γ) Σίνδος. Άποψη του βορειοδυτικού τμήματος του νεκροταφείου και η ταφή 26.

Θεσσαλονίκη: α) Καβαλλάρι. Το βόρειο σκέλος του περιβόλου, β) Όσσα. Άποψη του ανασκαφικού τετραγώνου Η.

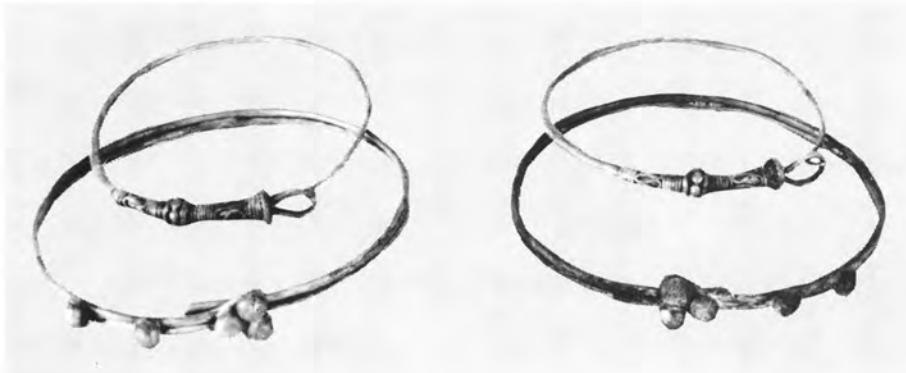
Χαλκιδική. Μένδη: α) Προάστειο. Άποψη της λεωφόρου, β) Η οικία Α.

Χαλκιδική. Μένδη. Λόφος Δεληγιαννίδη: α) Οικοδόμημα του 4ου αι. π.Χ., β) Ταφικός πίθος.
ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Χαλκιδική. Καστρί Πολυγύρου. Ο τάφος 3.

Χαλκιδική. Καστρί Πολυγύρου: α-ε) Ευρήματα από τους γυναικείους τάφους.

Χαλκιδική. Άι-Γιάννης Νικήτης: α) Θήλαστρο από την ταφή 20, β) Ταφές σε περιβόλους-θήκες.

Χαλκιδική: α) Σάρτη, Πλατανίτσι. Άποψη του κλιβάνου, β-γ) Σωλήνας Καλλιθέας.
Ο μακεδονικός τάφος από Α. και η κλίνη Ι του τάφου.

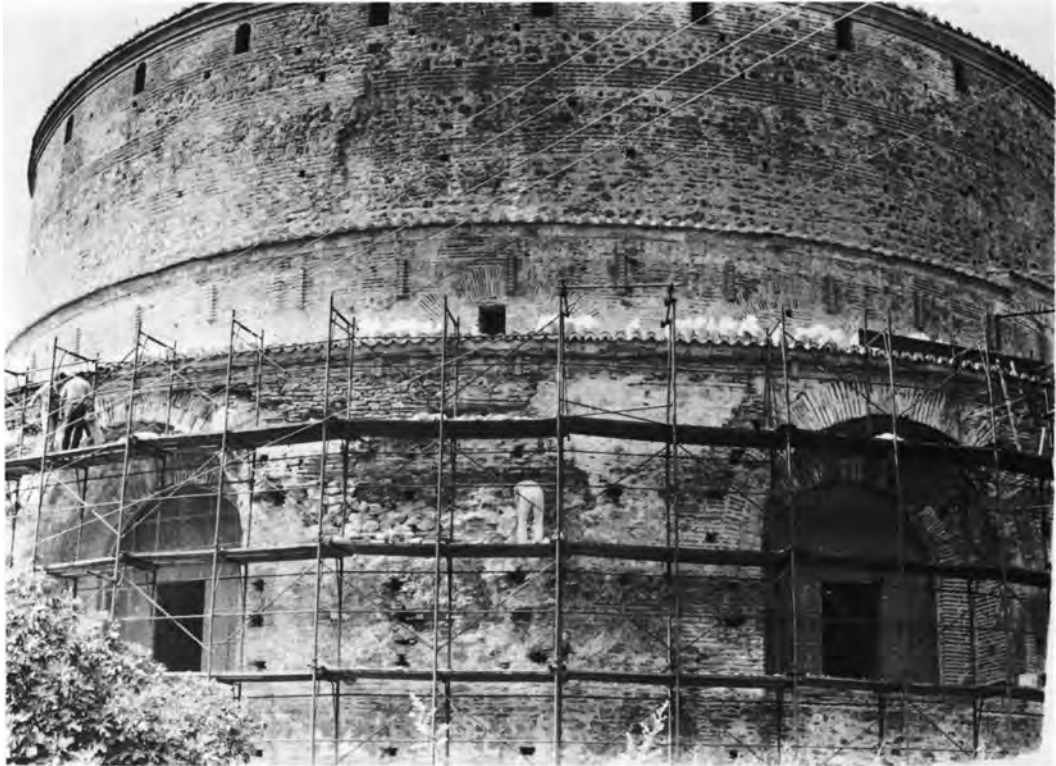
Χαλκιδική: α) Πολύχρονο. Τοίχος κτισμένος κατά το ισοδομικό σύστημα, β) Ιερισσός. Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου. Άποψη της ανασκαφής του οικοπέδου αριθ. 165.

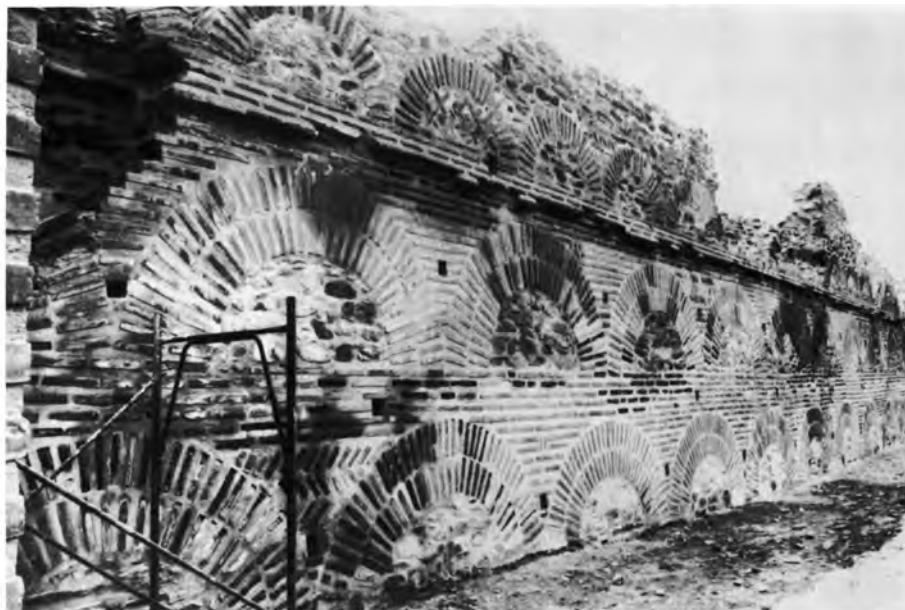
α) Κιλκίς. Παλιό Γυναικόκαστρο. Ακέραιος λίθινος περίβολος, β) Πιερία. Μακρύγιαλος. Αγροτεμάχιο αριθ. 947. Το δυτικό τμήμα του τάφου 1 με τα αγγεία.

Κιλκίς: α) Δίβουνο. Ρωμαϊκό άγαλμα ανδρικής μορφής, β) Σταυροχώρι. Κεφάλι μαρμάρινου αγάλματος παιδικής μορφής. γ) Χέρσο. Τμήμα επιτύμβιας στήλης, δ) Μάνδρες. Τμήμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης.

Θεσσαλονίκη. Ροτόντα Αγίου Γεωργίου: α-β) Άποψη της βόρειας πλευράς και λεπτομέρεια της καταστροφής της τοιχοποιίας.

Θεσσαλονίκη: α) Στερεωτικές εργασίες στα Δυτικά Τείχη, β) Τάφος στο Σέιχ-Σου.
Η ρωμαϊκή σαρκοφάγος σε β' χρήση.

α) Θεσσαλονίκη. Κρήνη στο Σείχ-Σου. Η κύρια όψη, β) Νομός Πιερίας. Αιγίνιο. Η ανατολική όψη του ναού των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου.

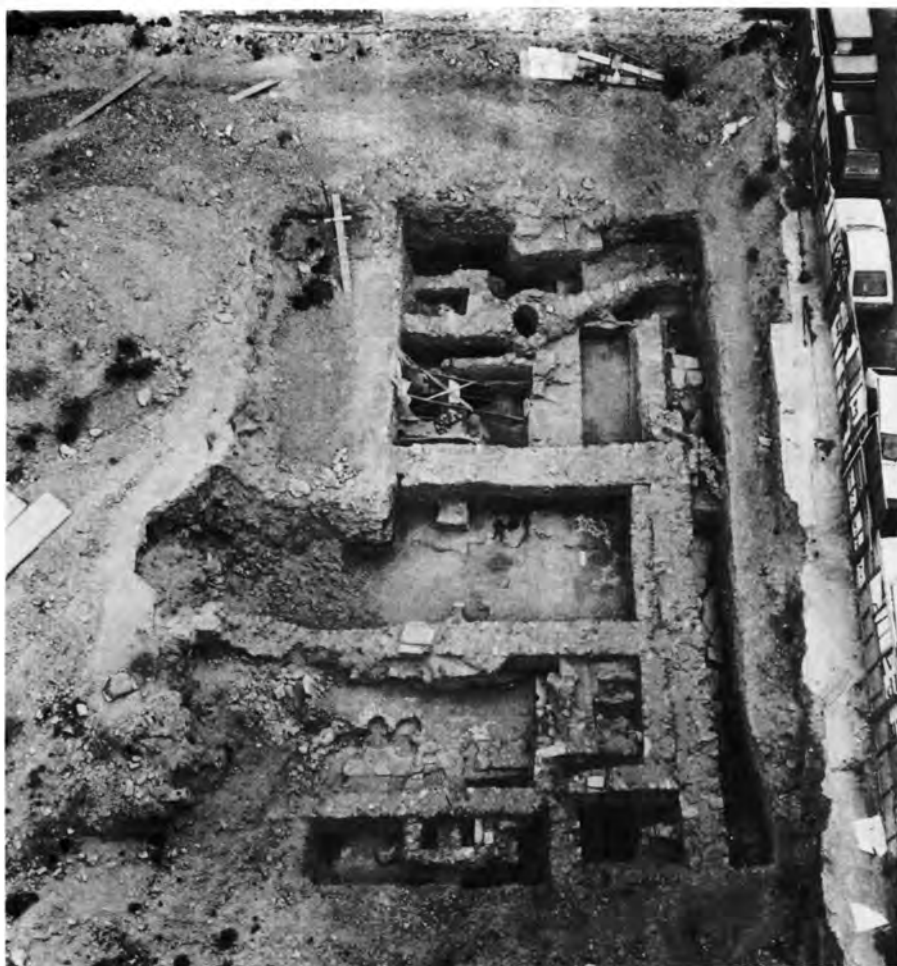

Κιλκίς: α) Αγία Παρασκευή. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου από ΝΑ., β) Βαλτοτόπι. Ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης από ΝΔ.

Νομός Πιερίας, Αιγίνιο. Ο ναός των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου: α-β) Η Ανάληψη στο ανατολικό αέτωμα (λεπτομέρεια) και η Παναγία του Ευαγγελισμού.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

α) Νομός Πιερίας. Αγίνιο. Ναός Αγίου Αθανασίου. Η κόγχη του Ιερού μετά την αποτοίχιση,
β) Θεσσαλονίκη. Οικόπεδο Στοάς Χορτιάτη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Θεσσαλονίκη. Οδός Μοναστηρίου 93: α-β) Ο κεραμικός κλίβανος και το στόμιο τροφοδοσίας του.

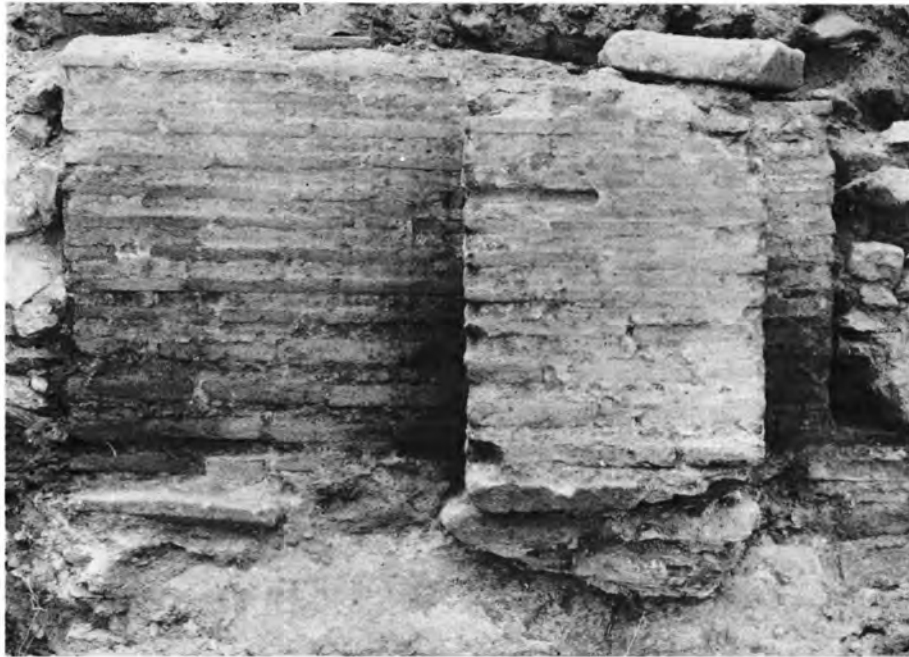

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Επταπυργίου 10Α. Τμήμα της κινστέρας, β) Οδός Βασιλίσσης Όλγας 3.
Η ανατολική πλευρά του τάφου 3.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Βασιλίσσης Όλγας 3. Η δυτική πλευρά του τάφου 3, β) Οδός Ολυμπιάδος και Αγίας Σοφίας. Η κινστέρνα.

Θεσσαλονίκη. Οδός Αγίου Νικολάου 3: α) Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας της πρόσοψης κτιρίου ανατολικά της ρωμαϊκής οδού, β) Κάτοψη τμήματος κτιρίου δυτικά της ρωμαϊκής οδού.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Κάστορος 7. Κινστέρνα, β) Οδός Αράχθου 5. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Προφήτου Ηλία 5. Άποψη της ανασκαφής από Ν., β) Οδός Βύζαντος 12.
Η δυτική κεραία της κρύπτης του ναού.

α) Νομός Πιερίας, Πύδνα. Σκάλα ανόδου στο Κάστρο, β) Θεσσαλονίκη. Οδός Φιλικής Εταιρείας 10.
Τμήμα του ανατολικού προτειχίσματος.

α) Νομός Πιερίας, Πύδνα. Τμήμα επιτύμβιας κλασικής στήλης, β) Θεσσαλονίκη.
Άνω Τούμπα. Στρεπτοί κίονες.

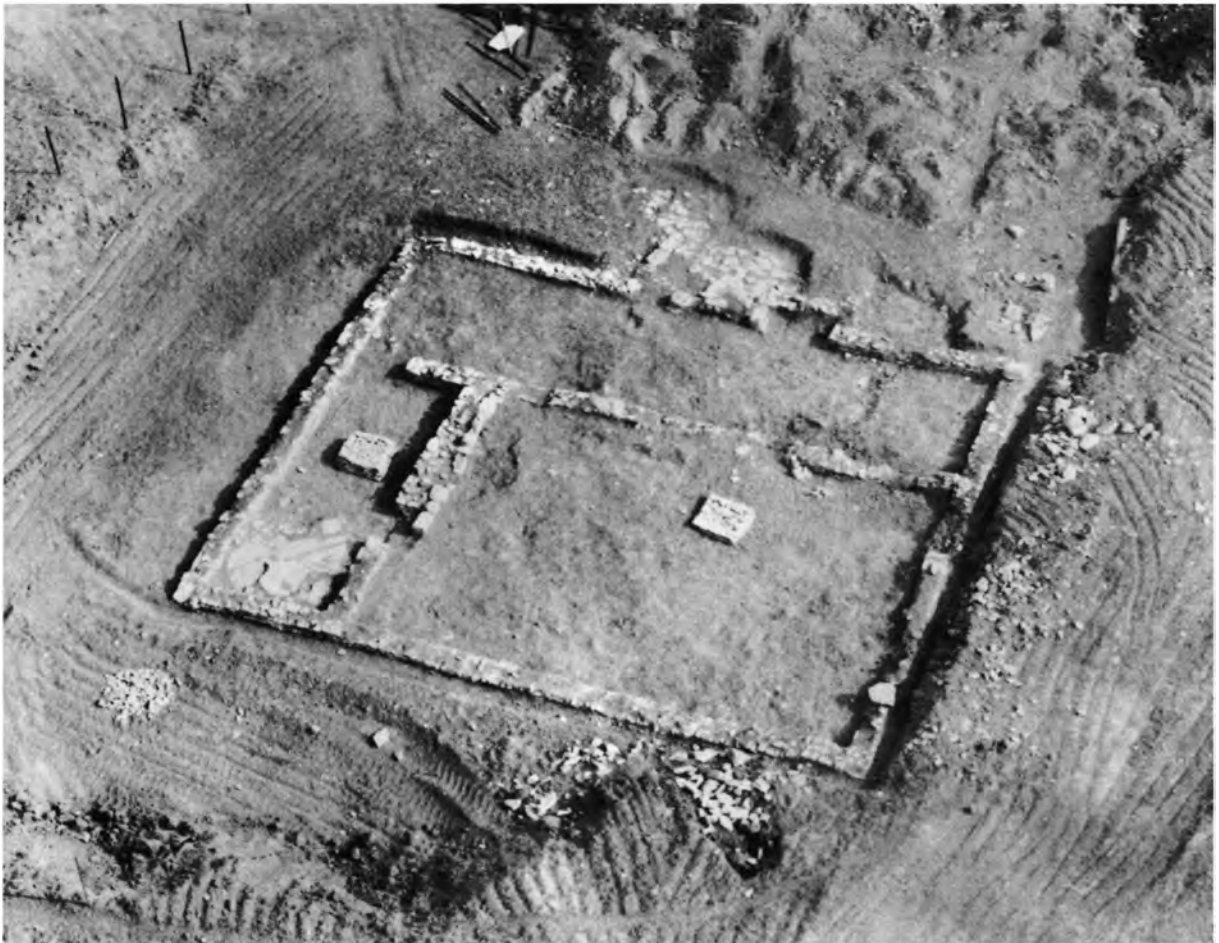
Κοζάνη. Αιωνή: α-γ) Θέση Λειβάδια. Κτερίσματα από κτιστούς και λακκοειδείς τάφους, δ) Μεγάλη Ράχη. Άποψη της ανασκαφής των Μεγάλων Δόμων.

Κοζάνη. Αιανή. Θέση Λειβάδια: α-β) Κτερίσματα από τους λακκοειδείς τάφους,
γ) Ανδρική ταφή με τα κτερίσματα.

Κοζάνη. Αιανή: α) Θέση Λειβάδια. Πήλινα αμαυρόχρωμα αγγεία, β) Θέση Κουπουτσίνα.
Κιβωτιόσχημος τάφος της πρώιμης εποχής Σιδήρου.

Κοζάνη. Λιανή: α-β) Θέση Κουπουτσίνα. Πήλινη αμαυρόχρωμη πρόχους και χάλκινο περίαπτο, γ) Θέση Λειβάδια. Κάτοψη της μικρής αγροικίας.

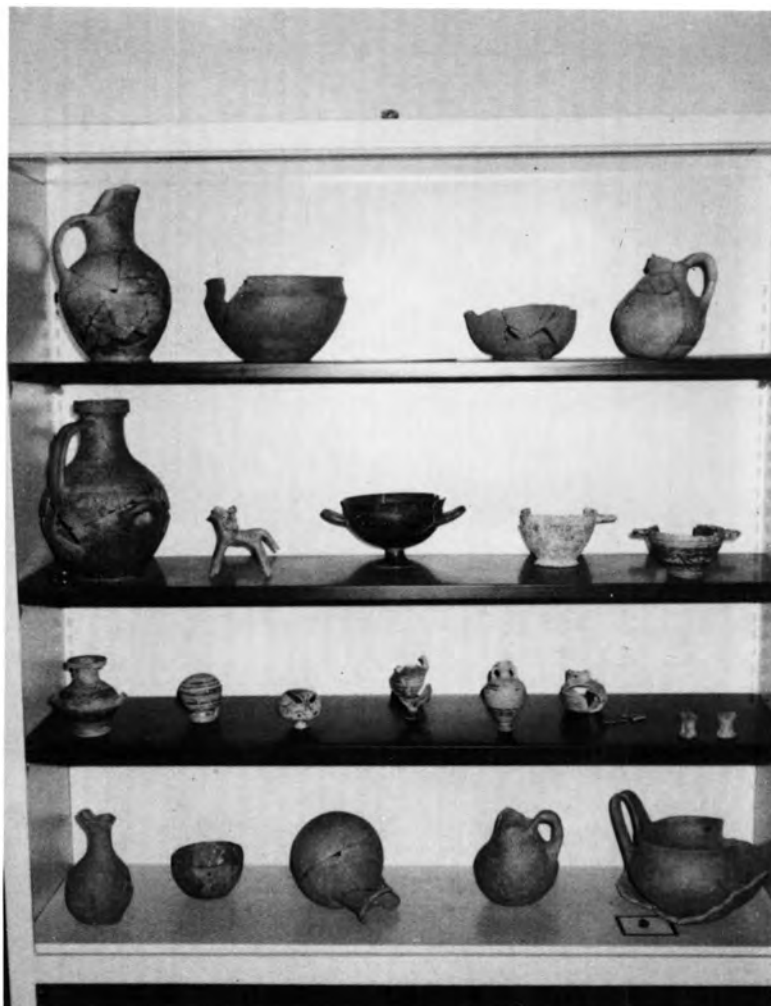
Κοζάνη, Αιανή: α) Θέση Μπαϊρια. Τάφος ρωμαϊκών χρόνων, β) Θέση Άγιος Ταξιάρχης.
Ο χώρος του νεκροταφείου.

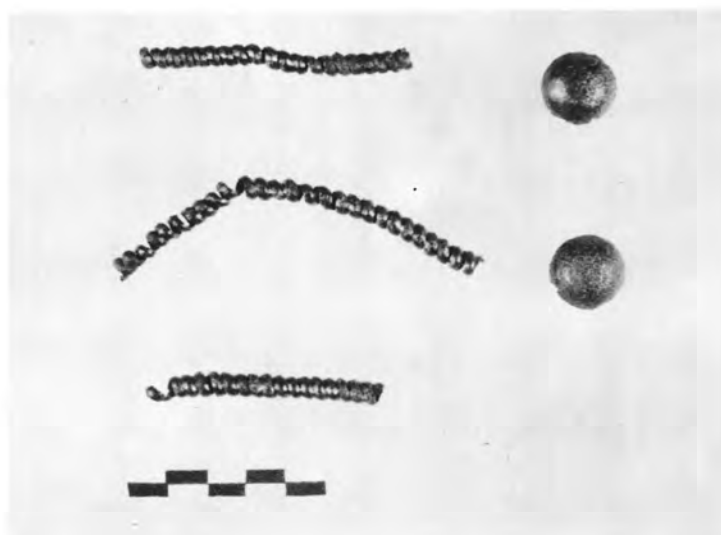
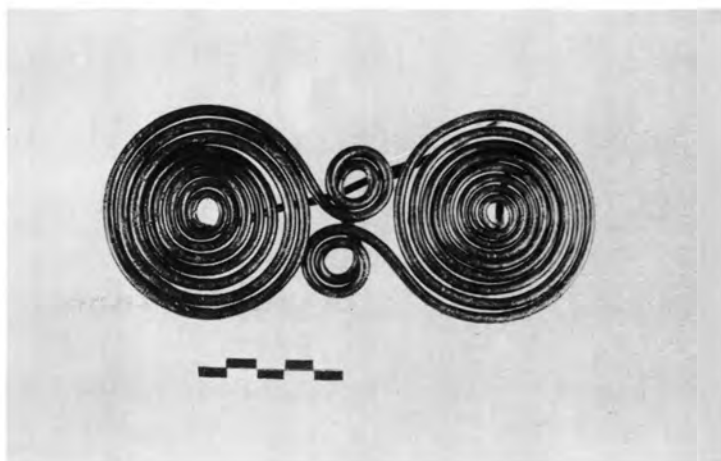
α) Κοζάνη. Λιανή. Θέση Ισιώματα. Πήλινα χειροποίητα αγγεία από τους τάφους, β-γ) Καρυδίτσα. Παλιοκλήσι. Οικοδομικά λείψανα προϊστορικών χρόνων.

Κοζάνη: α) Μαυροπηγή. Κάστρο. Οικοδομικά λείψανα ελληνοιστικών χρόνων, β-γ) Κοιλιάδα. Ποτίστρα. Οικοδομικά λείψανα ελληνοιστικών χρόνων.

Βελβενδός: α-β) Η Αρχαιολογική Συλλογή:

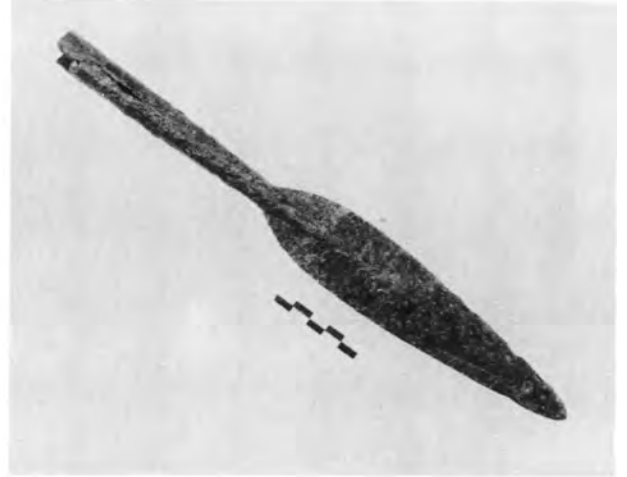
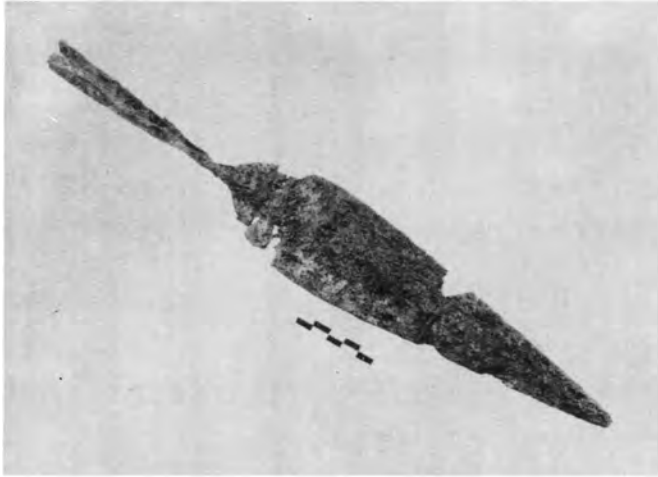
Κοζάνη. Αιανή: α-β) Θέση Λειβάδια. Επιτύμβια στήλη (:) και τμήμα ενεπιγράφου στομίου πιθαριού, γ-δ) Ισιώματα. Χάλκινη οκτώσχημη πόρπη και κτερίσματα από τους τάφους.

Κοζάνη. Αιανή: α-β) Βρωμόβρυση. Τμήμα ενεπίγραφης στήλης και μελαμβαφής αμφορίσκος
γ) Χούχουλο. Τμήμα ανάγλυφης στήλης, δ) Σελιώ. Τμήμα κορμού μαρμαρίνου αγάλματος,
ε-στ) Άγνωστης προέλευσης ολόγλυφοι αναθηματικοί αετοί.

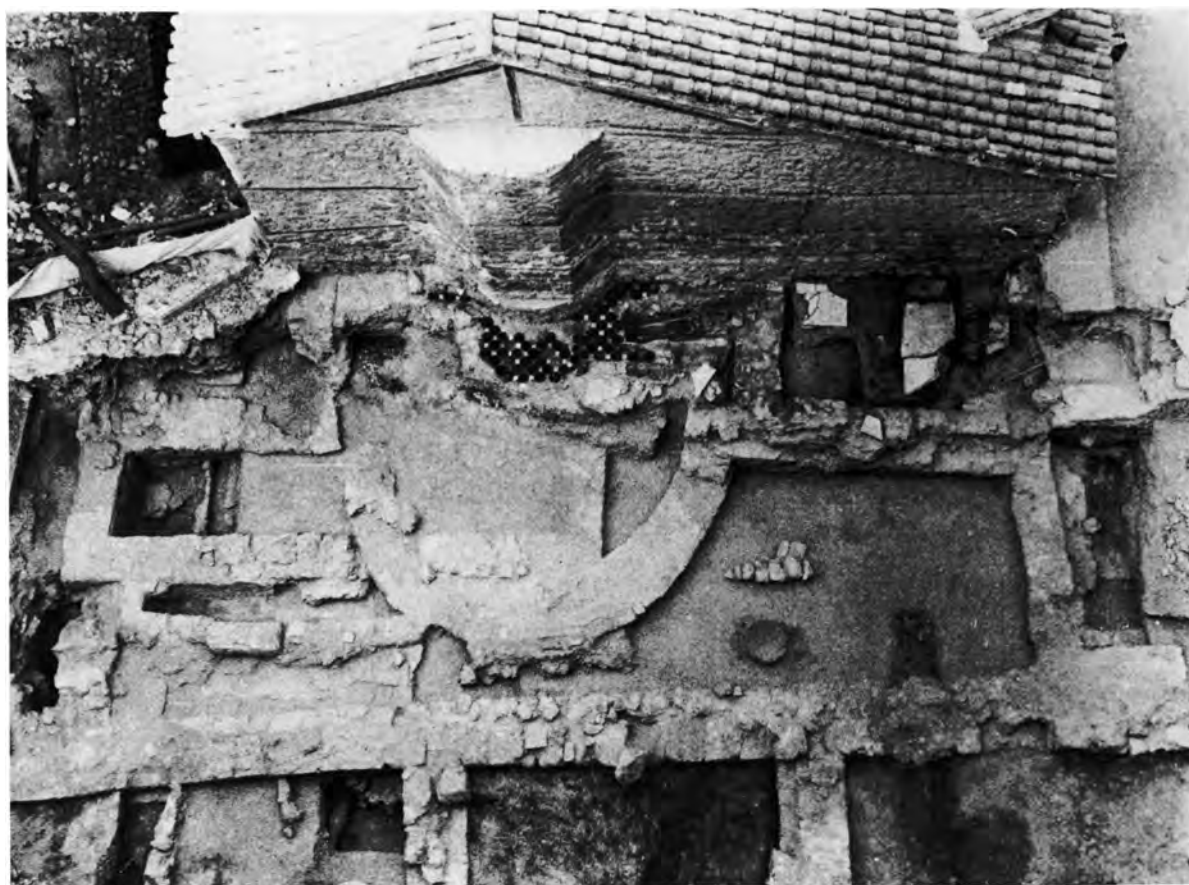
Κοζάνη: α-ε) Αντικείμενα άγνωστης προέλευσης από κατασχέσεις.

Κοζάνη: α-β) Σιδερένιες αιχμές από δόρατα, γ-δ) Πήλινα πινάκια, ε) Πήλινο εξάλειπτρο.

Κοζάνη: α) Πήλινο λυχνάρι, β) Πήλινη οينوχόη, γ-ε) Κεραμική πρώιμης εποχής Χαλκού.

Βέροια. Οικόπεδο Σ. Μπιζέτα. Άποψη της ανασκαφής από Α.

α) Βέροια. Πανόραμα. Το ψηφιδωτό δάπεδο του χώρου Ι, β) Φλώρινα. Μελίτη. Άποψη της ανασκαφής από Α.

Καβάλα. Σκάλα Σωτήρος: α-β) Κτιριακή φάση και φάση Α-Β.

Καβάλα. Σκάλα Σωτήρος: α-γ) Μαρμάρινες ανθρωπόμορφες στήλες και κτίριο της φάσης Β.

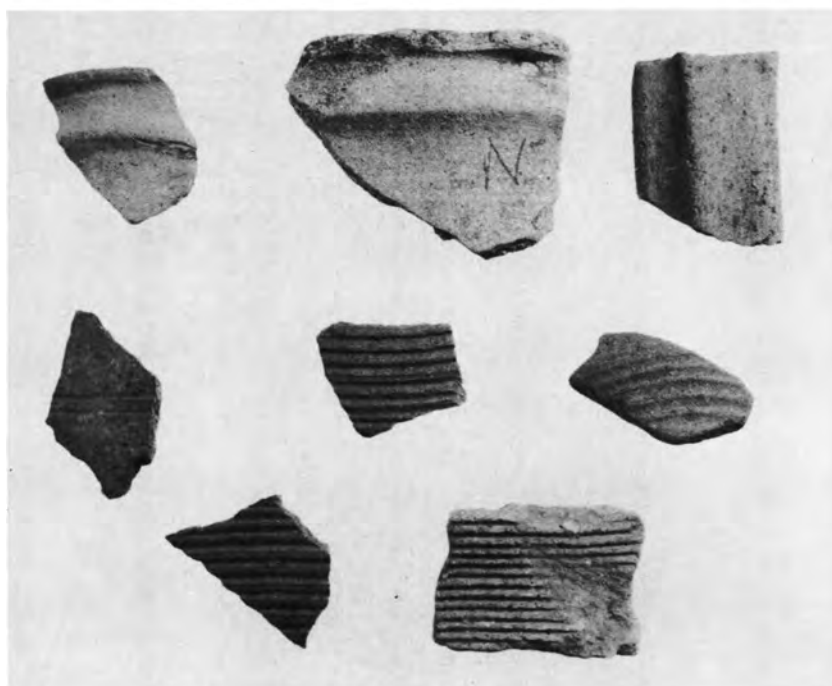
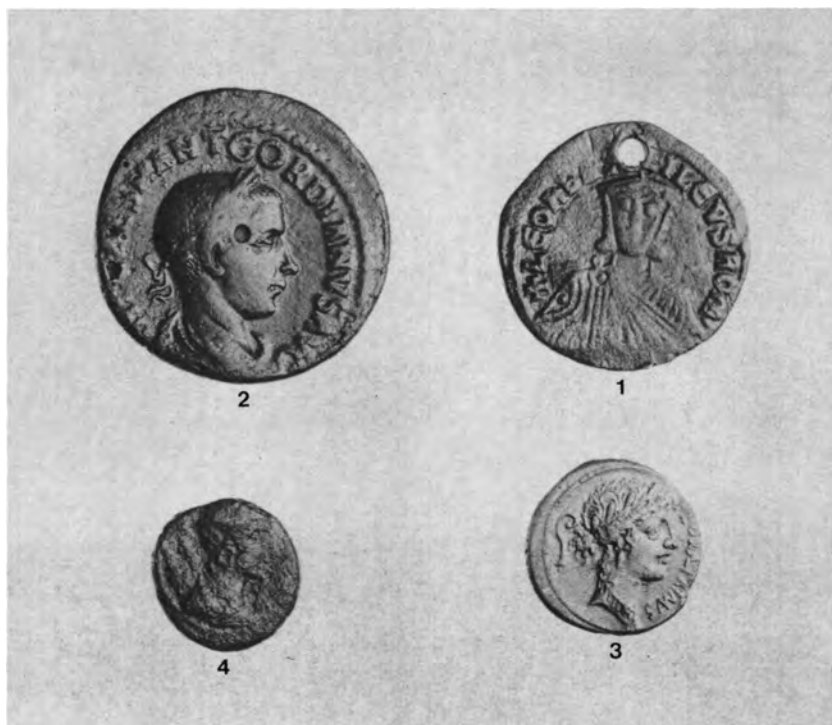
Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

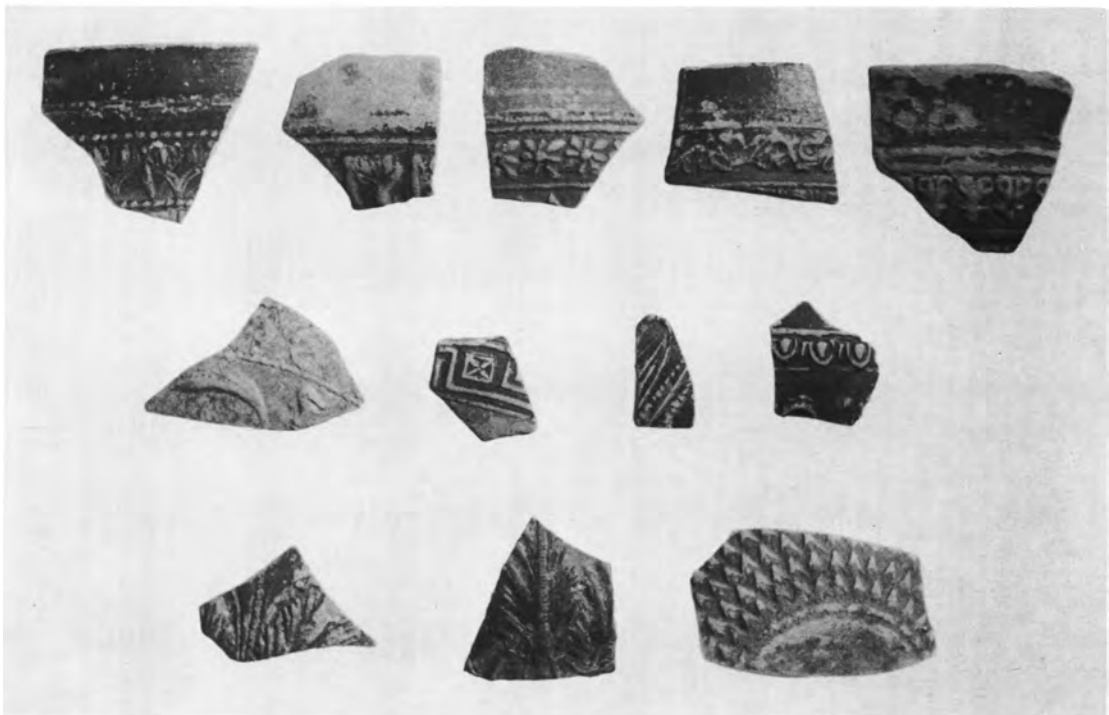
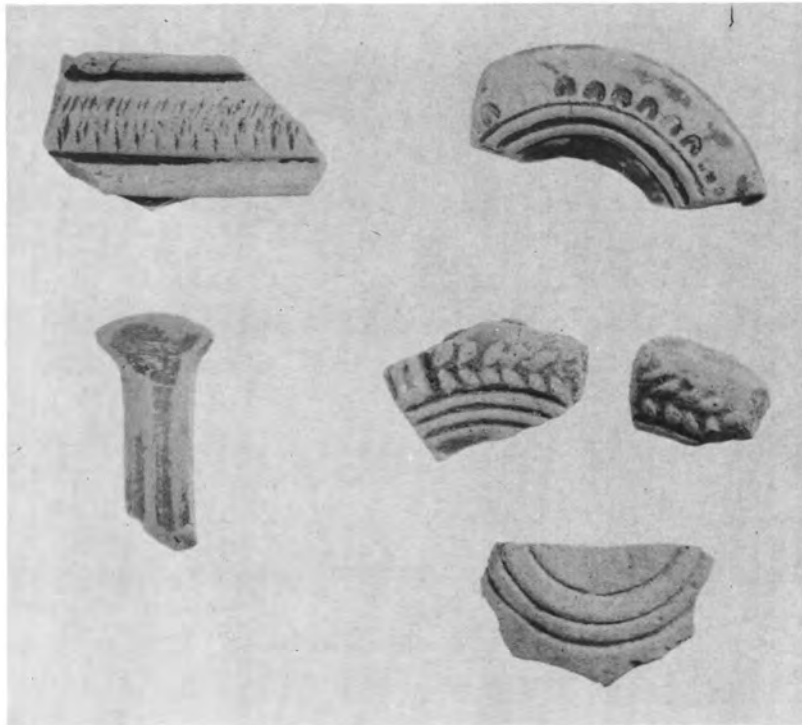
α) Ποτός. Άγιος Αντώνιος. Τμήμα τοίχου, β) Αρχαία Οισύμη. Ακρόπολη. Άποψη του ιερού.

Αρχαία Οισύμη. Ακρόπολη: α) Άποψη του ιερού και του βόρειου ανδρήρου, β) Ο βυζαντινός ναύσκος.

Αρχαία Οισύμη. Ακρόπολη: α-β) Κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

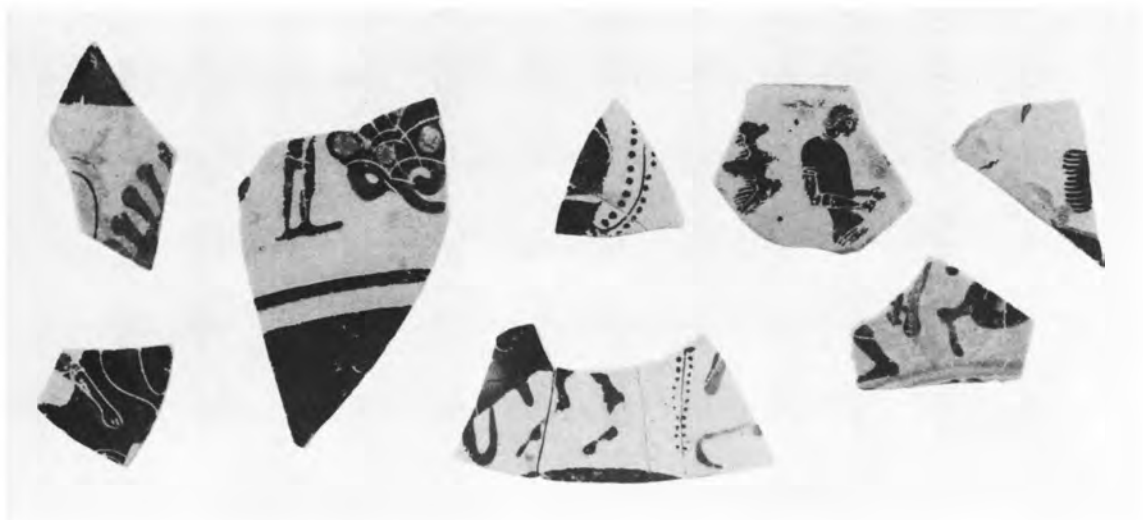

Αρχαία Οισύμη. Ακρόπολη: α-β) Κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Αρχαία Οισύμη. Ακρόπολη: α) Άποψη του εσωτερικού του ναού-εσχάρα και ο βωμός, β) Λιθόστρωτα νότια του ναού.

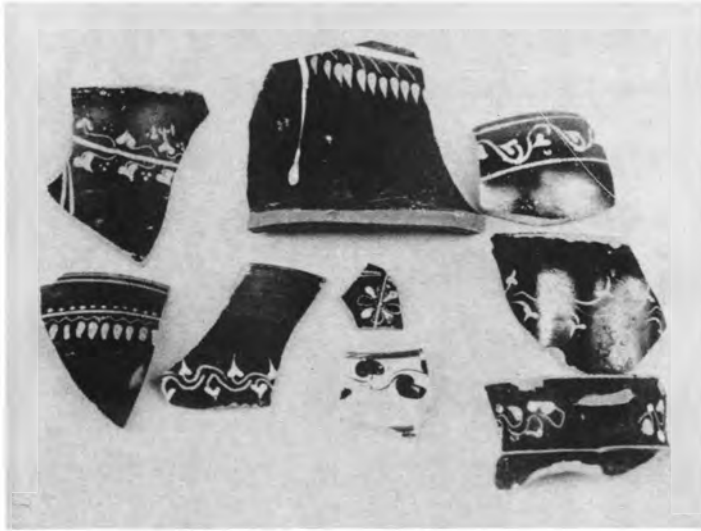

Αρχαία Οισύμη. Ακρόπολη: α-δ) Ευρήματα της ανασκαφής.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

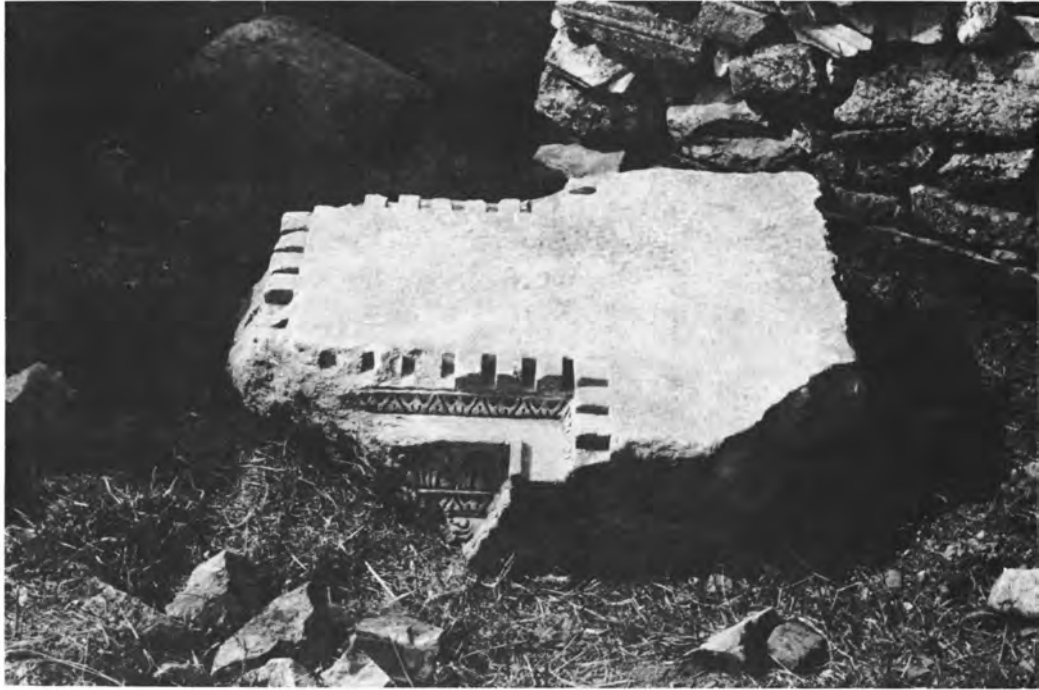
Αμφίπολη. Οικόπεδο Ιωαννίδη: α) Άποψη της ανασκαφής, β) Ο χώρος Α.

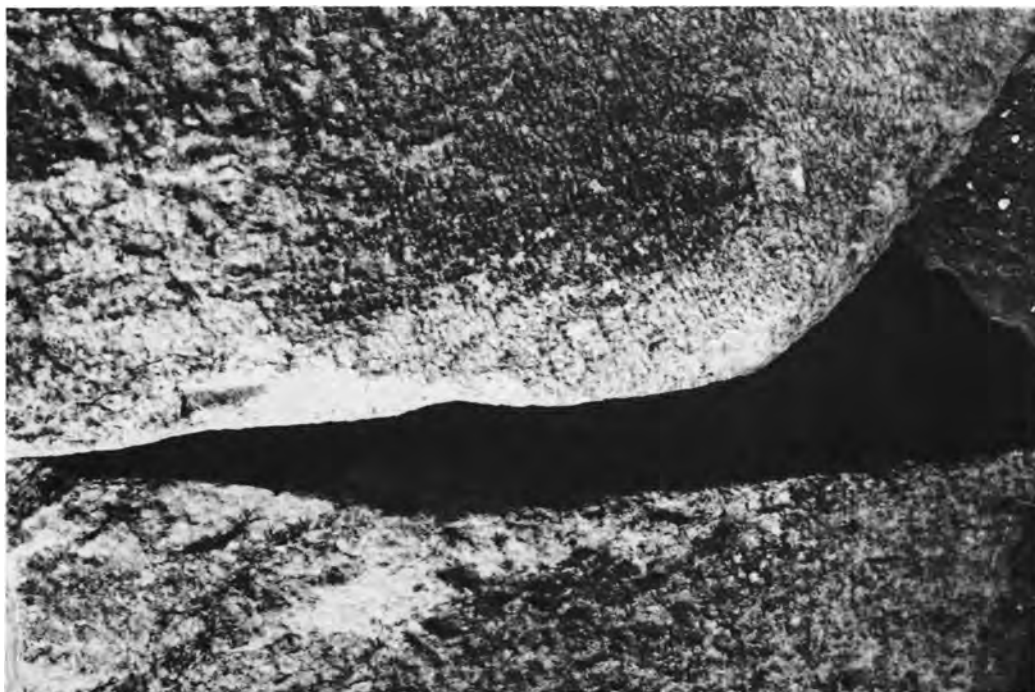
α-δ) Αμφίπολη. Οικόπεδο Ιωαννίδη. Κεραμική από την ανασκαφή, ε) Μεσιά Καβάλας. Αλάβαστρο από το υστεροαρχαϊκό νεκροταφείο.

α) Καβάλα. Αρχαία Νεάπολις. Ενεπίγραφη αναθηματική πλάκα, β,δ) Θάσος. Φαρί. Πήλινη μήτρα και τάφος στη νότια παρυφή της δεξαμενής προς Β., γ) Μεσιά Καβάλας. Σκύφος από το υστεροαρχαϊκό νεκροταφείο.

Φίλιπποι: α-β) Αρχιτεκτονικοί λίθοι 1144 και 1938.

Φίλιπποι: α) Λεπτομέρεια ενεπίγραφου λίθου, β) Ποτίστρα (:) στο κέντρο της πλατείας από Β.

α) Σέρρες, Σιδηρόκαστρο. Ανασκαφή στο κάστρο. Τμήμα δαπέδου, β) Νομός Ροδόπης.
Κερασιά. Μοναστηριακό συγκρότημα. Το καθολικό από ΝΔ.

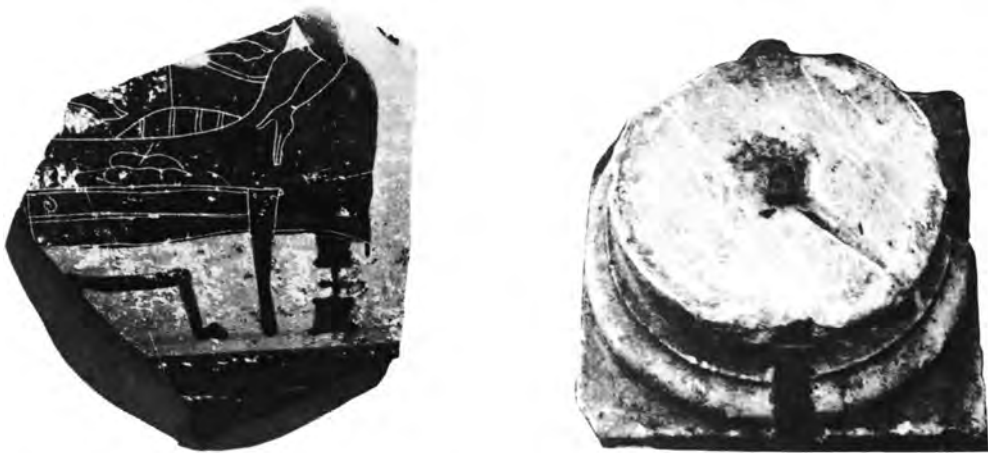
Νομός Ροδόπης, Κερασιά. Μοναστηριακό συγκρότημα: α) Τοιχογραφία με τη Θεοτόκο και το Χριστό στο νάρθηκα του καθολικού, β) Λείψανα τοιχογραφιών (απομίμηση ορθομαρμάρωσης από το νάρθηκα).

Νομός Έβρου. Διδυμότειχο: α-β) Κάστρο. Βυζαντινή οικία. Ο χώρος 6 και μερική άποψη αυτού.

α) Θάσος, Νησίς Παναγούδα. Το ασκηταριό, β) Σέρρες. Θερμά Νιγρίτας. Ανακουφιστικό τόξο του ξενώνα των λουομένων.

Νομός Σερρών: α) Πεθελινός. Ύστρακο μελανόμορφου αγγείου, β) Δραβήσκος. Βάση κίονα αττικοϊωνικού τύπου, γ) Σιδηρόκαστρο. Ερείπια οχυρωματικού περιβόλου.

Σέρρες, Εκκλησιαστικό Μουσείο: α-β) Λεπτομέρεια εικόνας Παναγίας Οδηγήτριας και εικόνα Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Φίλιπποι. Βασιλική Μουσείου: α) Το νότιο διαμέρισμα βαπτιστηρίου, β) Αποχετευτικός αγωγός.
ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Φίλιπποι. Βασιλική Μουσείου: α) Ο μεσοβυζαντινός τοίχος, β) Η κόγχη του μεσοβυζαντινού ναυδρίου και ο κιονίσκος (βάση Ἁγίας Τράπεζας).

Χίος: α) Οδός Κωνστ. Μονομάχου. Ο κεραμικός κλίβανος, β) Οδός Οινουσών.
Οικιστικά λείψανα ελληνοιστικών χρόνων.

α) Χίος, Οδός Γ. Βοριά. Τμήμα τοίχου και υποθεμελίωσης, β) Μυτιλήνη. Οδός 8ης Νοεμβρίου και Σκρά. Σύστημα αγωγών και αποχέτευσης και οικοδομικά λείψανα.

Μυτιλήνη. Οδός 8ης Νοεμβρίου και Σκρά: α) Ειδώλιο κόρης, β) Αποθηκευτικός χώρος με πιθάρια κατά χώραν.

Μυτιλήνη. Οδός 8ης Νοεμβρίου. Άποψη της ανασκαφής.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

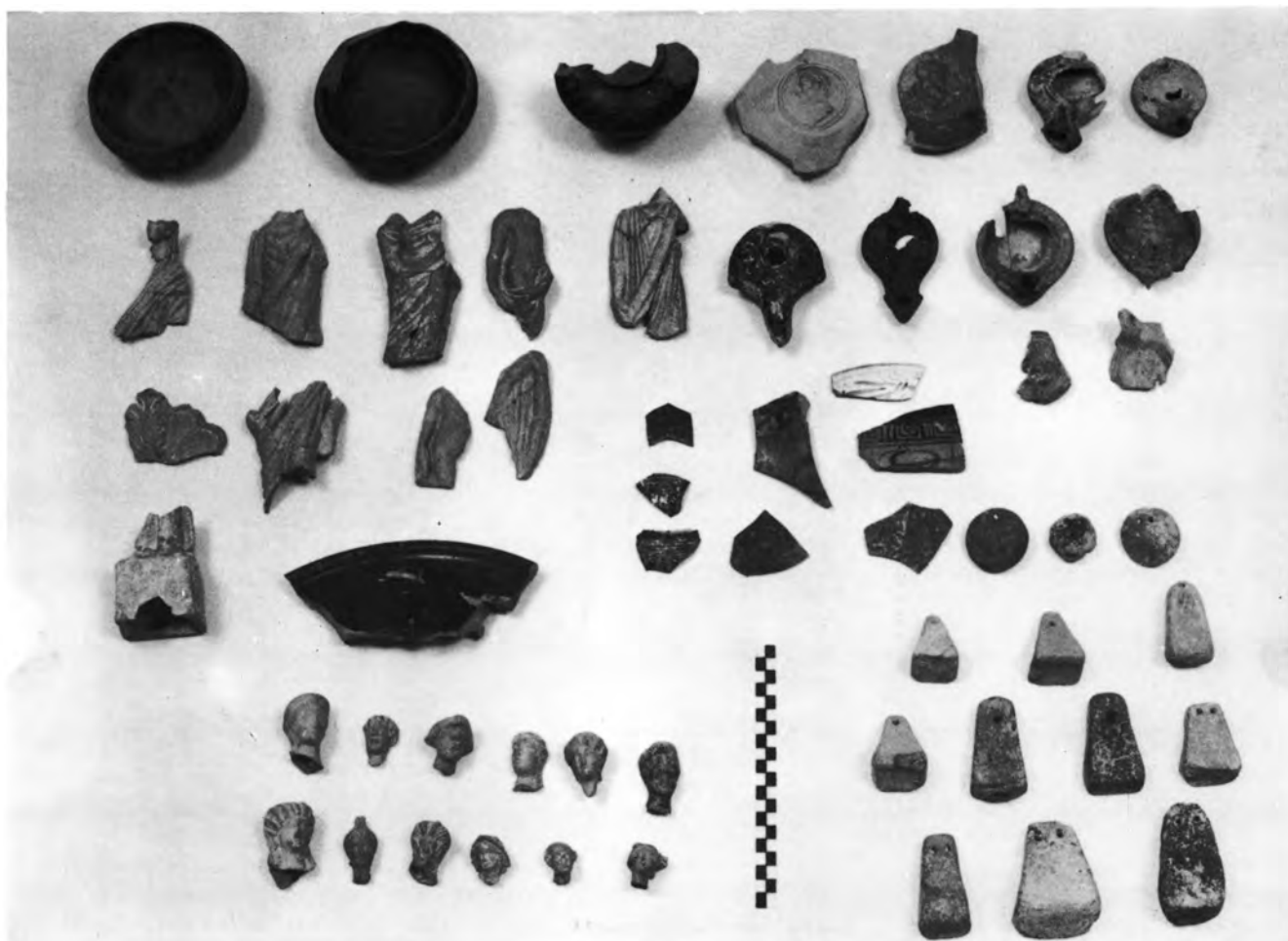
Μυτιλήνη. Οδός 8ης Νοεμβρίου. Ευρήματα της ανασκαφής.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Μυτιλήνη. Οδός Κατσακούλη. Άποψη της ανασκαφής με τα οικοδομικά λείψανα.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

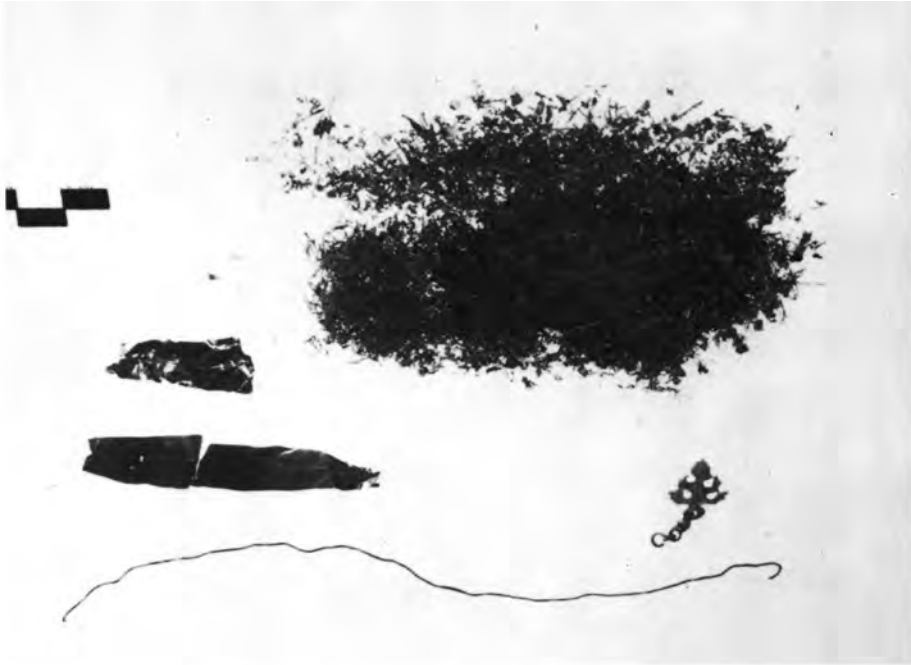

Μυτιλήνη. Οδός Κατσακούλη. Ευρήματα της ανασκαφής.

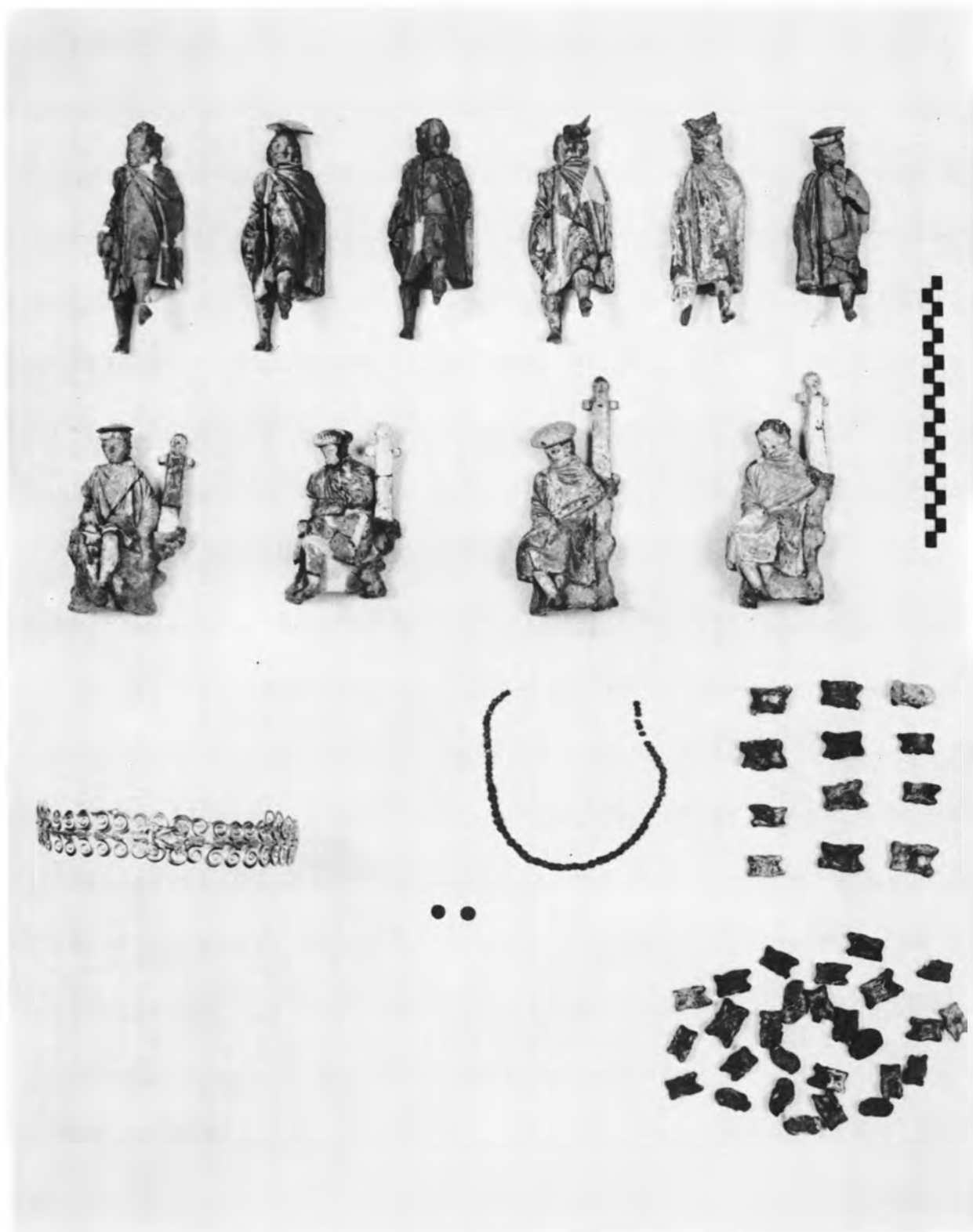
ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Μυτιλήνη. Οδός Βουρνάζων: α-β) Μαρμάρινη ανωδομή βάρους και τμήμα λιθόστρωτου δρόμου.

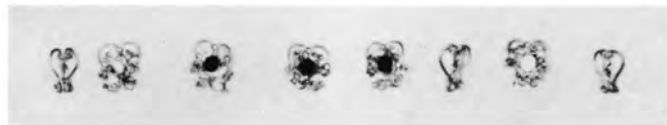
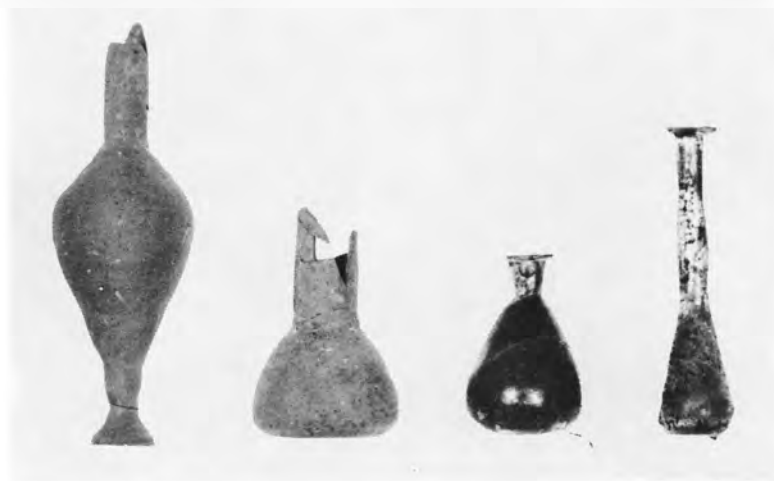

Μυτιλήνη. Οδός Ελ. Βενιζέλου: α-β) Ευρήματα και άποψη της ανασκαφής.

Μυτιλήνη. Οδός Ελ. Βενιζέλου. Ευρήματα της ανασκαφής.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Μυτιλήνη: α) Οδός Πέτρας. Ευρήματα της ανασκαφής, β-δ) Οδός Ελ. Βενιζέλου. Ευρήματα της ανασκαφής.

Μήθυνα: α-ε) Οδός Πέτρας. Ευρήματα της ανασκαφής και νόμισμα από ήλεκτρο, στ) Οικόπεδο Λιναρδάτου. Άποψη του λιθόστρωτου δρόμου.

α) Μήθυμνα. Οικόπεδο Λιναρδάτου. Ειδώλια Αφροδίτης και Έρωτα, β) Μύρινα. Οικόπεδο Σαλαμουσά. Άποψη της ανασκαφής με λίθινο γουδί κατά χώραν.

Μύρινα. Οικόπεδο Σαλαμουσά: α-γ) Τριποδική χύτρα κατά χώραν και ευρήματα της ανασκαφής.
ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Ηφαιστία Περιοχή Ραν.: α) Ορθογώνια λαξευτή πλίνθος με εκροή υπερχύλισης, β) Ανασκαφή τάφου κλασικής εποχής.

Σάμος. Πυθαγόρειο: α) Οικόπεδο Π. και Α. Καλογραία. Ο κυκλικός αρχαϊκός τοίχος, β) Οικόπεδο Παιδικού Σταθμού. Άποψη της ανασκαφής.

Σάμος. Πυθαγόρειο: α) Οικόπεδο Παιδικού Σταθμού. «Τυφλά» ανοίγματα στη βόρεια όψη του αρχαίου τοίχου, β) Οικόπεδο Αγγ. Λυμπέρη. Λείψανα ιδιωτικής οικίας.

Σάμος. Πυθαγόρειο: α) Οικόπεδο Αγγ. Λυμπέρη. Λείψανα οικίας ελληνιστικών χρόνων, β) Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη. Ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκών χρόνων.

Σάμος, Πυθαγόρειο: α) Οικόπεδο Π. Καλυμνίου. Λείψανα του αρχαίου τείχους,
β) Οικόπεδο Εμμ. Μιχέλη. Τμήμα του υπονόμου.

Σάμος, Πυθαγόρειο: α) Οικόπεδο Γ. Τζερέτα - Α. Αλεξάνδρου. Η μικρή κόγχη με τα ίχνη ορθομαρμά-
ρωσης, β) Οικόπεδο Ευαγγ. Χατζηγεωργίου. Γενική άποψη του υπόκαυστου.

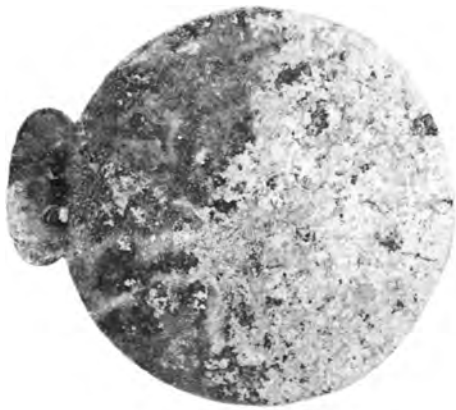
Σάμος: α) Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ιω. Σολούνια. Τμήμα της πάρινης θεμελίωσης του δημόσιου οικοδομήματος, β) Θέση Παπαβαγγεληνού. Οι νεότερες ταφές δυτικά της σαρκοφάγου 3.

Σάμος, Θέση Παπαβαγγεληνού: α-στ) Κύλικες από τη σαρκοφάγο Ι.

Σάμος, Θέση Παπαβαγγεληνού: α-ε) Αγγεία από τη σαρκοφάγο Ι.

Σάμος. Θέση Παπαβαγγεληνού: α) Χάλκινος καθρέφτης από τη σαρκοφάγο 2, β-ζ) Αγγεία και χάλκινη στελεγγίδα από τη σαρκοφάγο 2.

Πάρος. Μουσείο. Νέα Αίθουσα.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Πάρος, Μουσείο. Νέα Αίθουσα.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Πάρος. Μουσείο. Νέα Αίθουσα.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Πάρος: α-β, δ) Μουσείο. Αρχαϊκό άλογο, κεφάλι ταύρου από επιτύμβιο σύμπλεγμα και δωρικό κιονόκρανο, γ) Παρασπόρος. Ρωμαϊκός τάφος.

Νάξος. Κατσάγυρα. Οικόπεδα Εργατικών Κατοικιών: α-β) Τα κτίρια 1 και 2.

Νάξος: α) Κατσάγρα. Το κτίριο 2, β-γ) Περιοχή Γυμνασίου. Μελανόμορφη υδρία και μελανόμορφη λήκυθος από τον υστεροαρχαϊκό τάφο.

ΟΛΓΑ ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Νάξος: α) Περιοχή Γυμνασίου. Σκύφος από τον τάφο, β-γ) Οικόπεδο Μαργ. Βασαλάκη. ΥΕ ΠΙΓ υδρία με ηθμοειδή προχοή από το μυκηναϊκό τάφο και τμήμα υπογείου οικίας ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Νάξος, Οικόπεδο Μαργ. Βασιλάκη; α-β) Η είσοδος του μυκηναϊκού τάφου και άποψη του από ΒΑ.

Νάξος, Κοκκινόβραχος: α) Ανασκαφή υστερονεολιθικού οικισμού, στο βάθος τα Παλάτια, β) Ο υστερονεολιθικός τοίχος και το βοτσαλωτό δάπεδο.

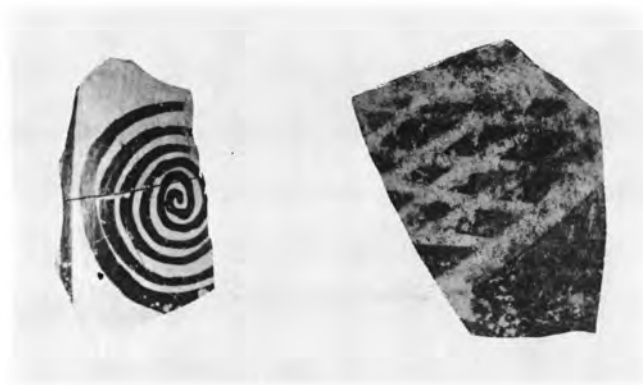
Νάξος. Απόλλωνας, Οικόπεδο Ειρ. Ρουφάνη: α) Τμήμα αρχαίου λατομείου μαρμάρου, β) Θεμέλια κτιρίων.

Νάξος. Πολύχνι. Οικόπεδο αδελφών Ευριπιώτη: α) Η νοτιοδυτική γωνία του αρχαίου οικοδομήματος, β) Το αρχαίο οικοδόμημα από Δ.

Νάξος: α) Πλάκα. Ελληνιστικός πύργος, β) Περιοχή Μαραθού, θέση Λάκκος. Λαθρυνασκαφή πρωτοκυκλαδικού νεκροταφείου.

Νάξος, Καλαντός: α) Όστρακα ΥΚ και ΠΚ ΠΒ εποχής, β) Τμήμα πρωτοκυκλαδικού κτιρίου.

α) Κουφονήσι. Οικόπεδο Αικ. Σιμιδαλά. Κοιλότητα με ΠΚ ΙΙ όστρακα αγγείων, β-γ) Σίφνος. Κάστρο. Οροφή και στήριξη της ρωμαϊκής δεξαμενής.

ΟΛΓΑ ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

α) Ικαρία. Οικόπεδο Αλ. Κιουράνη. Αρχαϊκό όστρακο, β) Φούρνοι. Χρυσομηλιά. Ρωμαϊκή επιγραφή, γ) Σίφνος. Θόλος. Οι τοξωτές εσοχές ρωμαϊκού (;) κτίσματος.

Φούρνοι. Πετροκοπίο: α-β) Το αρχαίο λατομείο.

Φούρνοι. Ἄι-Γιώργης: α) Η αρχαία ακρόπολη, β) Βραχογράφημα.

Φολέγανδρος, Κάστελλος: α-β) Λείψανα του προϊστορικού οικισμού.

Θήρα. Καμάρι. Αρχαϊκό Νεκροταφείο: α) Το δυτικό τμήμα της ανασκαφής, β) Η βασιλική και ο τάφος I.

Θήρα. Καμάρι. Αρχαϊκό Νεκροταφείο: α-β) Θηραϊκοί αμφορείς, γ) Εγχυτρισμός.

Θήρα, Καμάρι. Αρχαϊκό Νεκροταφείο: α-β) Γεωμετρικοί τάφοι.

Θήρα. Καμάρι. Αρχαϊκό Νεκροταφείο: α-β) Θηραϊκοί λέβητες, γ) Σήμα ταφής.

Θήρα. Καμάρι. Αρχαϊκό Νεκροταφείο: α-γ) Αγγεία προσφορών, δ) Πυρά με τράπεζα.

Θήρα. Καμάρι. Αρχαϊκό Νεκροταφείο. Ο αρχαϊκός δρόμος από Ν.

Θήρα. Καμάρι. Αρχαϊκό Νεκροταφείο: α-β) Πήλινος οικίσκος.

Ίτος, Οικόπεδο Κ. και Ι. Κόνστα: α-β) Το αρχαίο τείχος.

Ίος. Οικόπεδο Κ. και Ι. Κώνστα: α) Λυχνάρι ύστερης ρωμαϊκής εποχής, β) Κτίριο με λιθόστρωτο δάπεδο και κατώφλι από σχιστολιθικές πλάκες.

Ύψος. Οικόπεδο Κ. και Ι. Κώνστα: α) Βοηθητικοί χώροι του νοτιοδυτικού κτιρίου,
β) Ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός που περιβάλλει την αρχαία πόλη.

Ίτος: α-β) Ο πύργος της Μερσινιάς.

Δήλος. Θέατρο: α) Η βόρεια αναβάθρα από Α. Τμήματα SI και SII,
β) Η νότια στοά του κτιρίου της σκηνής από Α.

Χερσόνησος. Οικόπεδο Ι. Πεχνάκη - Ν. Δρακοπούλου: α-β) Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ. και ΝΔ.

Χερσόνησος. Οικόπεδο Ι. Πεχυνάκη - Ν. Δρακοπούλου: α-β) Το βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής με στρώμα καμένου πηλού και το τμήμα με στρώμα καύσης.

Χερσόνησος. Οικόπεδο Ι. Πεχνάκη - Ν. Δρακοπούλου: α-β) Η βορειοανατολική γωνία της ανασκαφής και άποψη της τοιχοποιίας του κτιριακού συγκροτήματος.

Χερσόνησος, Οικόπεδο Ι. Πεχυνάκη - Ν. Δρακοπούλου: α) Άποψη της τοιχοποιίας του κτιριακού συγκροτήματος, β) Το πλακόστρωτο δωμάτιο Β.

Χερσόνησος: α) Οικόπεδο Ι. Πεχννάκη - Ν. Δρακοπούλου. Ελληνιστική ταφή κάτω από την τοιχοποιία του δωματίου Ζ, β) Αρχαίο Θέατρο. Δοκιμαστική τομή δυτικά του τοίχου της σκηνής.

Φαιστός. Θέση Γριά Σαΐτα: α-β) Οι πίθοι 3 και 5 μετά τη μερική αποκατάστασή τους, γ) Πήλινο ενεπίγραφο τριμερές στέλεχος από το σύστημα υδρομάστευσης, δ) Ανασκαφή-αφαίρεση πίθου.

Πιτσίδα. Θέση Πλάκες: α) Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου από Α., β) Ο χώρος Ι από Ν.
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

Πιτσιδία. Θέση Πλάκες: α) Τα δωμάτια II και III από Α., β) Τα δωμάτια III και IV.

Πιτσίδα. Θέση Πλάκες: α-δ) Ευρήματα από την ανασκαφή, ε) Η ανατολική είσοδος και το κλιμακοστάσιο.

Μάταλα. Οικόπεδο Ευτ. Σφακάκη: α-β) Άποψη της ανασκαφής του δρόμου από Α.

Μάταλα. Οικόπεδο Εντ. Σφακάκη: α-β) Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ. προς την ακρόπολη.
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

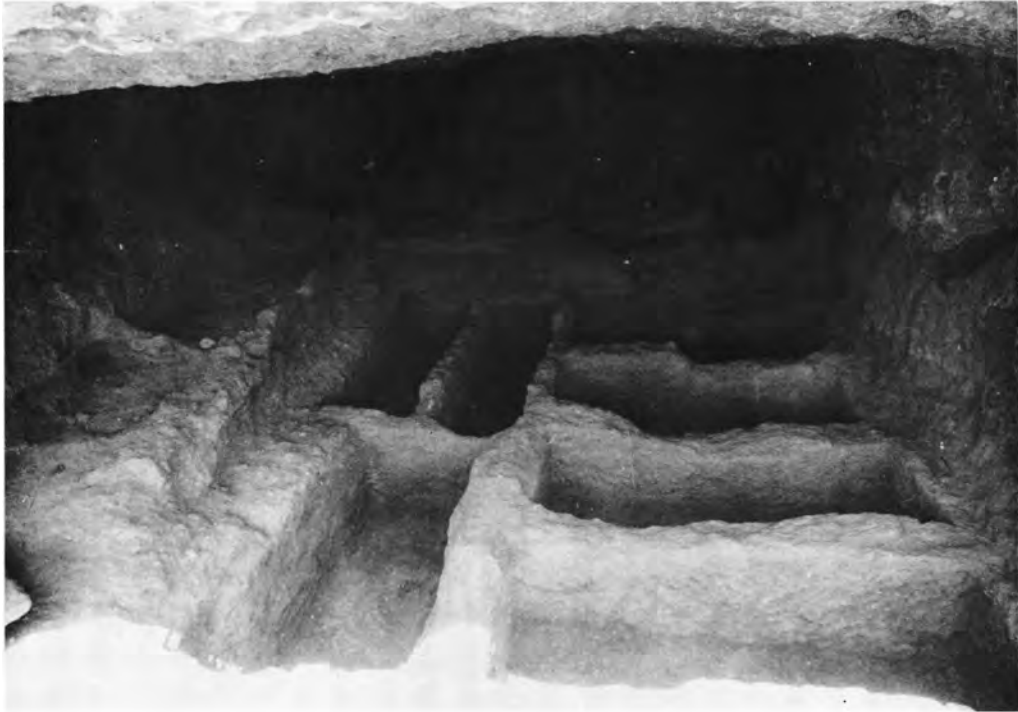
Μάταλα. Οικόπεδο Ευτ. Σφακάκη: α-β) Δωμάτια με κόγχες λαξευμένες στο βράχο και άποψη του μεσαίου δωματίου από Β.

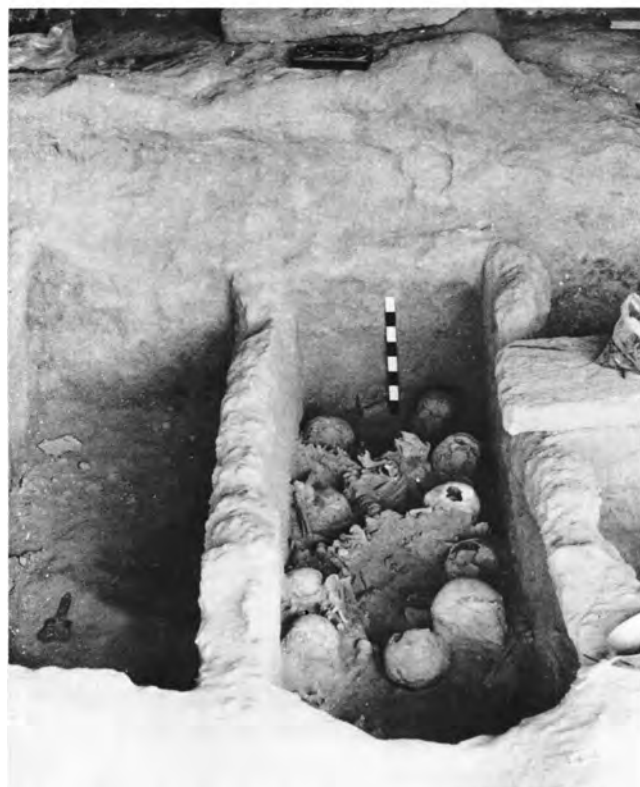
Μάταλα. Οικόπεδο Εντ. Σφακάκη: α) Το μικρό δωμάτιο I και η ενδιάμεση προς το δωμάτιο II πόρτα, β) Η νοτιοδυτική γωνία του δωματίου II με τμήματα λευκού ασβεστοκονιάματος.

Μάταλα: α) Οικόπεδο Ευτ. Σφακάκη. Τμήμα μαρμάρινης τράπεζας, β) Βόρειο νεκροταφείο. Ο τάφος Ι.
Γενική άποψη των λάκκων και του λάκκου 3.

Μάταλα. Βόρειο νεκροταφείο. Τάφος I: α-β) Το εσωτερικό του τάφου και οι λάκκοι 3, 1 και 2.

Μάταλα. Βόρειο νεκροταφείο. Τάφος I: α-β) Οι λάκκοι 6 και 7 σε διαδοχικές φάσεις της ανασκαφής.

Μάταλα. Βόρειο νεκροταφείο. Τάφος Ι: α-δ) Αγγεία από τους λάκκους 1, 4 και 6.

Χανιά. Στρατόπεδο Ζομπανάκη: α) Ειδώλιο από το «λάκκο σύλησης» των τάφων T19 και 20, β) Θήλαστρο από τον εγχυτρισμό T3, γ) Οι κεραμοσκεπείς τάφοι (T22-26) από Α.

Χανιά. Στρατόπεδο Ζομπανάκη: α) Οι κεραμοσκελείς τάφοι (T22-23) από Β.,
β) Υστερογεωμετρικός εγχυτρισμός (T3).

α-β) Απτέρα. Οικόπεδο Γ. Κελαϊδή. Αγγεία από τον ταφικό πίθο 1, γ) Χανιά. Οδός Δημητακάκη.
ΥΜ ΙΙΙ λαξευτός τάφος.

Απτέρα. Οικόπεδο Γ. Κελαϊδή: α) Λύχνοι από τους τάφους, β) Μυροδοχεία από τον τάφο II, γ) Πήλινος λύχνος «κρητικού τύπου» από τον τάφο I, δ-ε) Οι υπόγειοι λαξευτοί τάφοι II και I.

α) Απτέρα. Οικόπεδο Γ. Κελαϊδή. Ανακομιδή οστών με αποθέσεις αγγείων στον τάφο Ι,
β) Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Μ. και Μ. Κουφάκη. Άποψη της ανασκαφής από Β.

Ρέθυμνο. Άγιοι Απόστολοι Αμαρίου: α-β) Η κύλικα και ο ΥΜ ΙΙΙ τάφος όπου βρέθηκε.

Ρέθυμνο: α-β) Άγιοι Απόστολοι Αμαρίου. Κτερίσματα από τον ΥΜ ΙΙΙ τάφο, γ-δ) Σταυρωμένος. Θέση Σφακάκι. Κτερίσματα από τους τάφους.

Σητεία, Τρυπητός: α) Η κτιστή εστία με το πώρινο βάζο, β) Η κτιστή δεξαμενή με όστρακα αμφορέων.

α-β) Σητεία. Τρυπητός. Ο λιθόστρωτος δρόμος και μολύβδινο σταθμίο, γ) Άγιος Νικόλαος.
Θέση Σταυρός. Κτερίσματα του τάφου 13.

α-β) Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός. Κτερίσματα των τάφων 14 και 18.

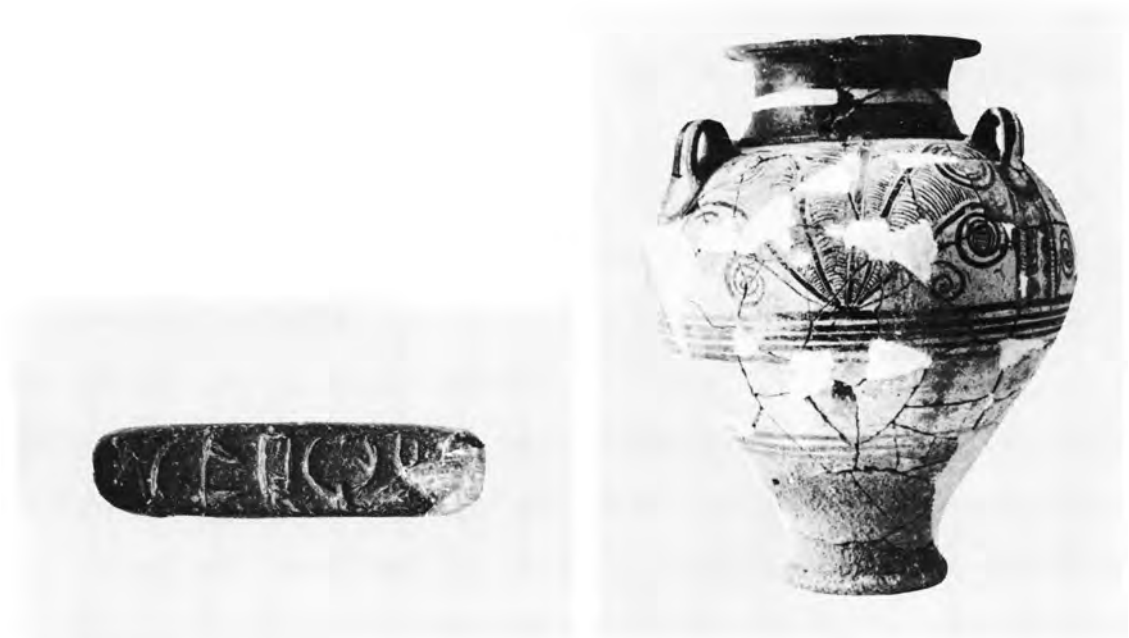
Άγιος Νικόλαος: α) Θέση Σταυρός. Κτερίσματα του τάφου 24, β) Σχίσμα Ελούντας, Οικόπεδο αδελφών Λουκάκη. Ο πλακόστρωτος χώρος.

α) Άγιος Νικόλαος, Σχίσμα Ελούντας, Οικόπεδο Ιω. Λιγκουνάκη-Μαυρικάκη. Ο τάφος Γ',
β) Μπραμιανά Ιεράπετρας. Η τάφος αρδευτικού αγωγού.

Παλαίκαстро: α) Γενική άποψη του κτίσματος 3 από Α., β) Γενική άποψη του κτίσματος 4 από Α.

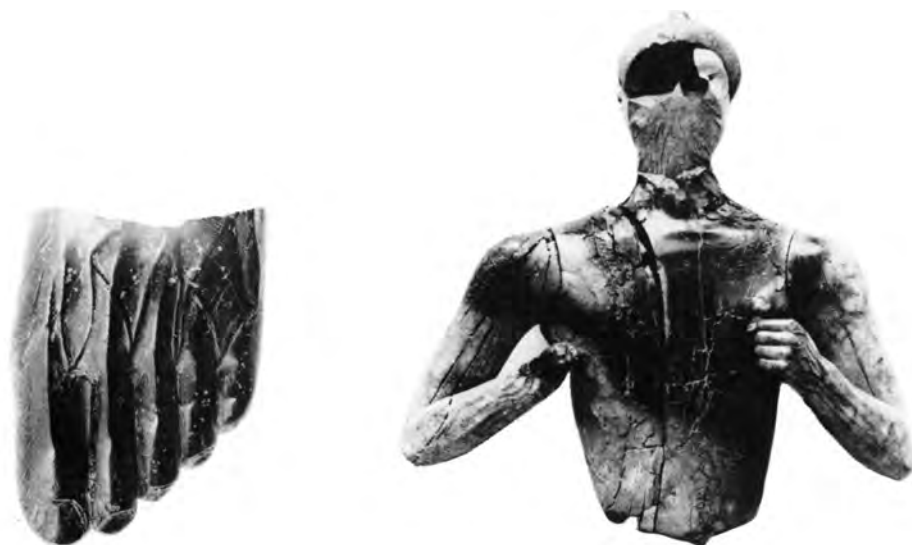
Παλαίκαстро. Κτίσμα 4: α) Σφραγίδα με ιερογλυφική γραφή, β) Απιόσχημος αμφορέας, γ) Αποθηκευτικός χώρος από το Κτίσμα 4.

Παλαίκαстро: α-γ) Ρυτά και ψευδόστομος αμφορέας, δ) Γενική άποψη του χώρου του κτίσματος 5 από Ν.

Παλαίκαστρο: α) Κεφάλι ανθρώπου από οφίτη από την κεντρική πλατεία, β-γ) Σφραγίδα από άργιλο και χάλκινες σμίλες από το κτίσμα 5.

Παλαίικαστρο. Κεντρική πλατεία: α-β) Πόδι από ελεφαντόδοντο και χρυσελεφάντινο αγαλματίδιο, γ) Γενική άποψη του χώρου από Β.

Μάλια. Ανάκτορο: α) Δάπεδο με κονίαμα και πλάκα από άργιλο, από Δ., β) Παράλληλοι τοίχοι Α-Δ κάτω από τη βόρεια στοά, από Α., γ) Πέτρινη βάση από ΒΔ.

Ρόδος, Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου: α) Μερική άποψη της Έκθεσης, β) Εκθέματα από τις νεκροπόλεις.

Ρόδος, Οδός Χειμάρρας: α) Το λιθόστρωτο από Α., β) Συγκρότημα υπογείων χώρων λαξευμένων στο βράχο.

Ρόδος: α-β) Οδός Χειμάρρας. Κλίμακα καθόδου στον υπόγειο χώρο Δ και τα δύο ψευδοπαράθυρα του θόλου ΑΒ, γ) Οδός Διαγοριδών. Ο χυτευτικός λάκκος Ι.

Ρόδος: α) Οδός Διαγοριδών. Βάση κανθάρου από το κεραμικό εργαστήριο, β) Οδός Δημοκρατίας. Μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη από λάρτιο λίθο, γ-δ) Οδός Μεγ. Κωνσταντίνου. Ορύγματα κεντρικού αποχετευτικού αγωγού.

Ρόδος, Αρχαίο τείχος: α) Ο μνημειώδης αγωγός από Δ., β) Η εσωτερική όψη του νότιου τοιχώματός του αγωγού.

Ρόδος. Οικόπεδο Χρ. Πίτσιου: α) Ανδρική ματιοφόρος μορφή, β) Κάτω τμήμα γυναικείου αγάλματος, γ) Το αρχαίο τείχος από ΒΑ.

Ρόδος. Οικόπεδο Μ. Θεοδοσίου: α) Άποψη της ανασκαφής από Δ., β) Οι κλίνες της νότιας πλευράς του θαλάμου, γ) Ο γυάλινος αμφορίσκος του τάφου 3.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Αν. Καλογέρι. Το ανατολικό ταφικό συγκρότημα, β) Οικόπεδο Μιχ. Παγκά.
Το δυτικό τμήμα της ταφικής τάφρου.

Ρόδος. Οικόπεδο Β. Κουντούρη: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Το βορειοδυτικό τμήμα της από Ν. με τον κίονα κατά χώραν.

Ροδί: α) Οικόπεδο Ιλτέρ Καπουντανάκη. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.,
β) Οικόπεδο Π. και Γ. Σπανού. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

Ροδί: α) Οικόπεδο Π. και Γ. Σπανού. Η νότια όψη της θολωτής κατασκευής, β) Ο μνημειώδης αναλημματικός τοίχος στην ανατολική παρυφή της Δημοτικής Λωρίδας πρασίνου.

α) Ροδίνη. Οικόπεδο Ασβέστη-Λιάγκα. Ο μνημειώδης αναλημματικός τοίχος, β) Περίχωρα Ρόδου.
Έργα ΔΕΥΑΡ. Η υστεροελληνιστική επιτύμβια σύνθεση.

α) Περίχωρα Ρόδου. Έργα ΔΕΥΑΡ. Τα δύο κομμάτια της επιτύμβιας στήλης αμέσως μετά την αποκάλυψή τους, β) Ιαλυσός. Οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη. Ο κτιστός τάφος 1 από Α.

Ιαλυσός: α) Οικόπεδο Η. Λιαμή. Μερική άποψη της ανασκαφής από Δ., β) Φιλέρημος, Υδρομαστευτική στοά.

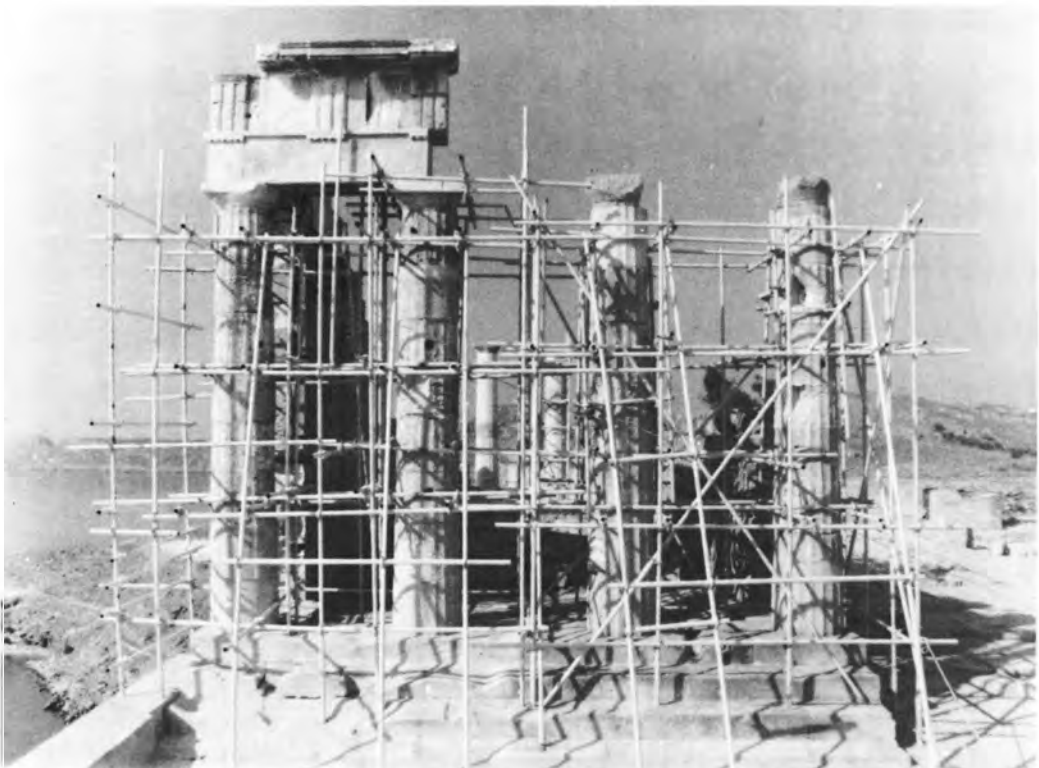
Ιαλυσός: α) Οικόπεδο Μ. Χριστοδούλου. Άποψη της δεξαμενής από Δ.,
β) Οικόπεδο Α. Παρασκευά. Το ελληνιστικό πιθάρι.

α) Ιαλυσός. Οικόπεδο Μ. Γιάννακα. Άποψη του κτίσματος από Δ.-ΝΔ., β) Λαδικό Καλυθιών. Η θέση Βαγιές και το Ερημόκαστρο.

α) Λαδικό Καλυθιάν. Ξενοδοχείο Δ. Καραγιάννη - Κ. Σωτηρίου. Η νοτιοανατολική γωνία της δεξαμενής, β) Αφάντου. Το καμίνι τήξης μετάλλων (:) από Δ.

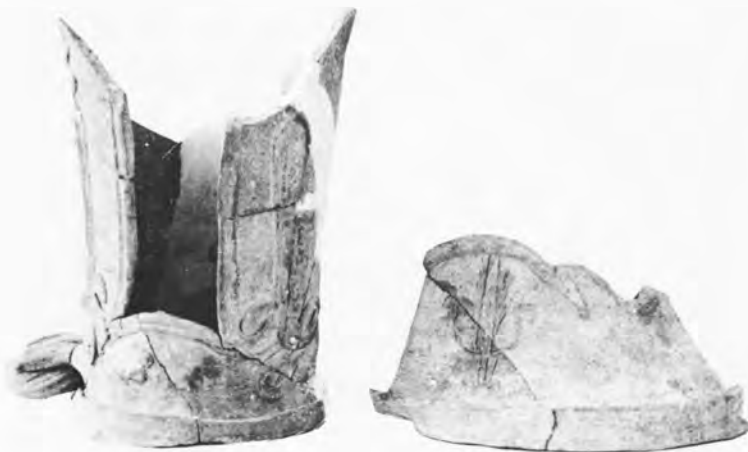
α) Αφάντου. Η δεξαμενή από ΝΔ., β) Λίνδος. Ακρόπολη. Η βορειοανατολική όψη του ναού της Αθηνάς κατά τις εργασίες αναστήλωσης.

Κως: α) Οικόπεδο Ρ. Σαρίκιζη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., β) Οικόπεδο Ν. Μουζάκη. Ο πλακόστρωτος δρόμος από Δ.

Κως, Οικόπεδο Ι. Πεταλά: α-β) Ο στυλοβάτης από Α. και άποψη της κρήνης από ΝΑ.

Κως. Οικόπεδο Χ. Κουρούνη: α-στ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Κως. Οικόπεδο αδελφών Τσόχα: α) Τμήμα του ρωμαϊκού κτιρίου από Ν., β) Τοιχογραφία από δωμάτιο του κτιρίου.

Κως. Οικόπεδο αδελφών Τσόχα: α) Αγγεία στο δάπεδο δωματίου του κτιρίου, β) Μαρμάρινος
επιτύμβιος αναθηματικός βωμός.

Κως. Οικόπεδο Πλατανίστα: α) Η αρχαία οδός από Β., β) Γενική άποψη του κτιρίου από Α.

α-γ) Κως. Οικόπεδο Θ. Χατζημιχαήλ. Πήλινες αγνόθες, αργυρό τετράδραχμο Πτολεμαίου του Ζ' Ευεργέτη Β' και αργυρό τετράδραχμο Πτολεμαίου του Η' Σωτήρος Β', δ) Κάρπαθος. Οικόπεδο Ι. και Φ. Σταματιάδη. Ο τάφος α και η θήκη Α.

Ρόδος, Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου: α) Ανασκαφή και αποκάλυψη βυζαντινού τείχους, β) Η παρειά του βυζαντινού τείχους προς την αυλή.

Ρόδος. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου: α) Θραύσμα οικοσήμου από το χώρο 10, β) Το τμήμα του βυζαντινού τείχους που αποκαλύφθηκε στην εξωτερική αυλή.

Ρόδος. Μεσαιωνική Πόλη: α) Ο βυζαντινός πύργος στην οδό Πανατίου, β) Ο βυζαντινός πύργος στη συμβολή των οδών Ιπάρχου και Θεοφιλίσκου.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ο βυζαντινός πύργος στο οικόπεδο Σαμπίχα - Καϊμακτσή: α) Η εσωτερική
παρεία της ανατολικής πλευράς του, β) Η νοτιοανατολική γωνία του.

Ρόδος, Μεσαιωνική πόλη: α) Κιονόκρανο από το οικόπεδο Σαμπίχα-Καϊμακτσή,
β) Οικόπεδο Μαρίνου. Η δυτική παραστάδα της βυζαντινής πύλης Α.

Ρόδος, Μεσαιωνική πόλη: α) Ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Βυζαντινά αγγεία από το χώρο νότια του ξενώνα, β) Οικόπεδο Μαρίνου. Υποθμελίωση βυζαντινού τείχους.

Ρόδος: α) Τριάντα. Οικόπεδο Π. Ιωαννίδη. Άποψη του παλαιοχριστιανικού ναού από Α., β) Μεσαιωνική πόλη. Οικόπεδο Χρυσοχού. Γενική άποψη του «μέσου οίκου» του βαλανείου από Α.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Συγκρότημα κατοικιών στην οδό Περικλέους 25Α: α) Η όψη στη νότια αυλή της νότιας κατοικίας, β) Μετατόπιση του δυτικού τοίχου προς το δρόμο.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Ρόδος: α) Τριάντα. Οικόπεδο Π. Ιωαννίδη. Η επιγραφή από τον παλαιοχριστιανικό ναό, β) Μεσαιωνική πόλη. Συγκρότημα κατοικιών στην οδό Περικλέους 25Α. Βοτσαλωτό δάπεδο.

Α. ΚΑΤΣΙΩΤΗ - Β. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α-β) Εξωτερική όψη του κτιρίου της οδού Πυθαγόρα 45Π πριν και μετά τις εργασίες.
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη: α) Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Η βόρεια όψη πριν από την αποκατάσταση, β) Οδός Ήριννας 5. Η βορειοδυτική όψη του κτιρίου μετά τις εργασίες.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Η δυτική όψη κατά τη διάρκεια των εργασιών.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης: α) Εσωτερικό άνοιγμα του ισογείου πριν από την αποκατάσταση, β) Τμήμα της βόρειας όψης κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης: α) Εσωτερικό άνοιγμα του ισογείου μετά την αποκατάσταση, β) Το κεντρικό θύρωμα της εισόδου κατά τη διάρκεια των εργασιών.

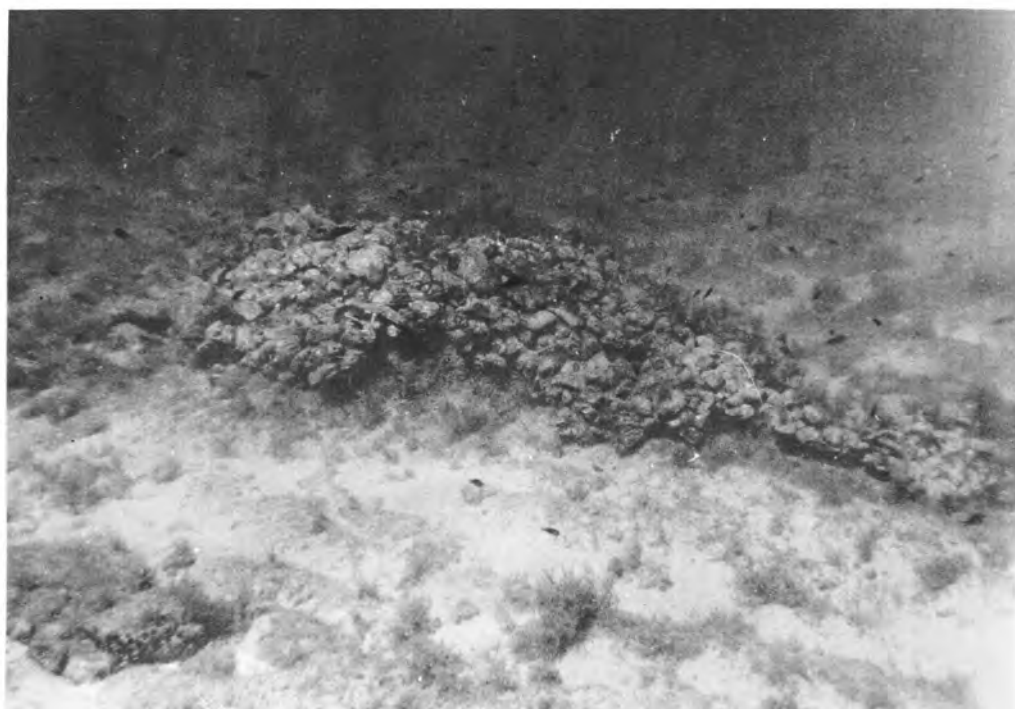
α) Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Ιπποτικός ξενώνας Αγίας Αικατερίνης. Το κεντρικό θύρωμα της εισόδου, μετά την αποκατάσταση, β) Αμοργός. Κατάπολα. Ο ναός της Ευαγγελίστριας.

α) Αμοργός. Κατάπολα. Ο ναός της Ευαγγελίστριας. Σταυρός και μεγαλογράμματη επιγραφή,
β) Ρόδος. Ασκληπιείος. Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου. Η φιλοξενία του Αβραάμ και ο άγιος Λαυρέντιος
μετά τον καθαρισμό.

Νομός Λακωνίας. Αγία Παρασκευή. Λυγίτσα: α-β) «Ιχθυοδεξαμενή» και ίχνη τροχιάς αμαξών.

Νομός Λακωνίας: α-β) Άγιος Πέτρος. Τμήμα ροδιακού αμφορέα και πάνω τμήμα ρωμαϊκού, γ) Κρεμμύδι. Τοίχος με κροκάλες και ενσωματωμένα όστρακα από Ν.

Νομός Λακωνίας: α) Τροχάλια. Εγκάρσιοι στον κύριο άξονα τοίχοι, β) Ν. Φωκίδας. Ανεμοκάμπι.
Άποψη του ορμίσκου Στενό από ΒΑ.

Νομός Φωκίδας. Ανεμοκάμπι: α) Το δεξί όκιο του νεότερου ναυαγίου, β) Άγκυρα τύπου Υ.

Νομός Φωκίδας: α) Ανεμοκάμπι. Ο ατρακτοειδής αμφορέας κατά χώραν, β) Βίδαβη. Ορμίσκος στη δυτική περιοχή.

Νομός Φωκίδας: α) Ευαγγελίστρια Ιτέας. Παλαιά θεμελίωση δυτικά του νεότερου κρηπιδότοιχου, β) Βίδαβη. Τεμάχιο κεραμίδας, γ) Καβουλινίτσα. Λείψανα οικοδομήματος.

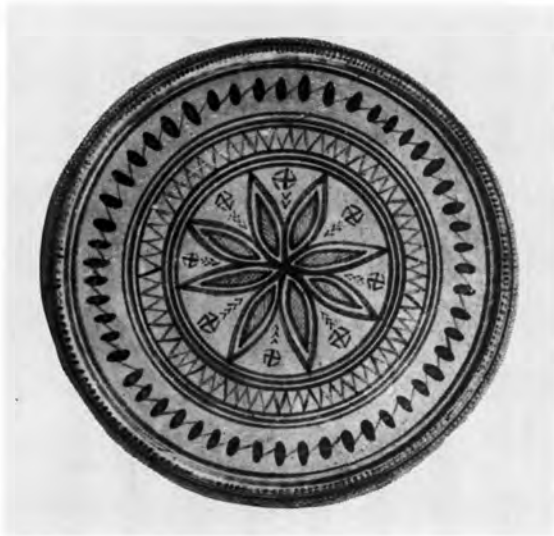
Νομός Θεσσαλονίκης: α) Καραμπουρνάκι. Τοιχίο κάτω από το φάρο, β) Νομός Φωκίδας. Καβουλίνιτσα.
Γενική άποψη του όρμου από ΒΔ. Το ναυάγιο βρίσκεται περίπου κάτω από την οικοδομή.

Νομός Φωκίδας. Καβουλινίτσα: α) Τμήμα αμφορέα του ναυαγίου, β) Πακτωμένοι αμφορείς, γ) Η αλυσίδα στο χώρο του ναυαγίου.

Κάτοχος Αλ. Χατζηδήμος: α-β) Πρωτοκυκλαδικά ειδώλια, γ) Πρωτοκυκλαδικό τηγανόσχημο σκεύος, δ) Παραξιφίδα, ε) Μυκηναϊκά ειδώλια, στ) Παλαιοανακτορικό ειδώλιο.

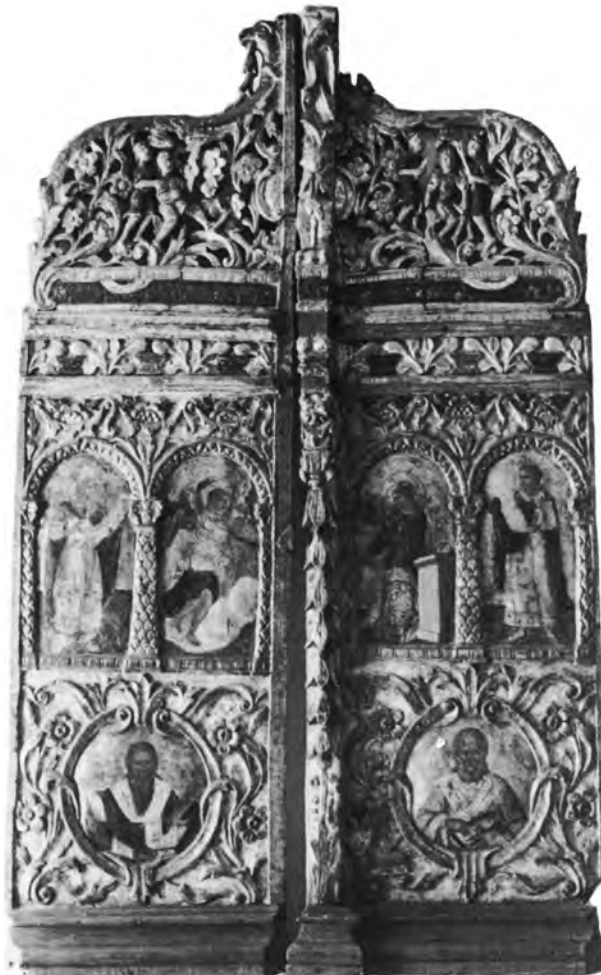
Κάτοχος Αλ. Χατζηδημόσ: α-β) Πυξίδα ΥΓ ΙΑ εποχής γ) Αττική πρόχους ΥΓ ΙΙΒ εποχής, δ) Πήλινη προτομή, ε) Λευκή λήκυθος.

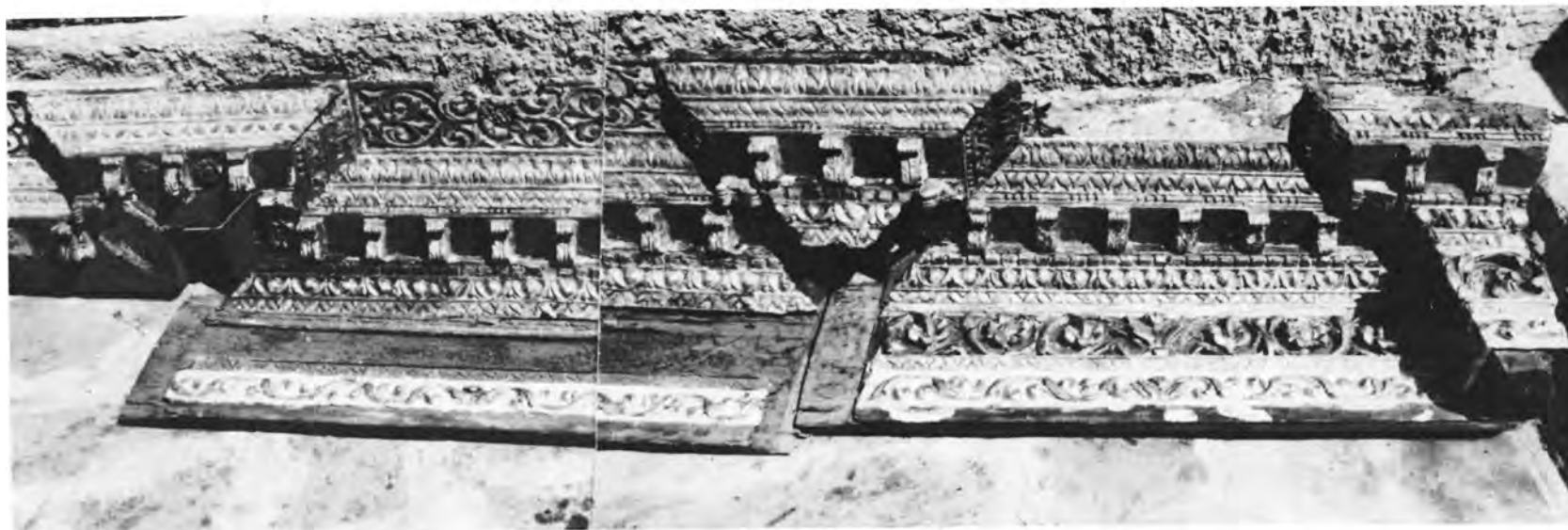
α-β) Κάτοχος Αλ. Χατζηδήμος. Βοιωτικό ειδώλιο και κεφαλή ρωμαϊκού αγάλματος, γ) Κάτοχος Σ. Αδαμοπούλου. Κεφαλή Ηρακλή, δ) Κάτοχος Αλ. Χατζηδήμος. Κεφαλή από σαρκοφάγο, ε) Κάτοχος Μ. Καραθανάση-Ντίβα. Πιθαμοφορίσκος, στ) Κάτοχος Σ. Αδαμοπούλου. Χάλκινο σκεύος.

Συλλογέας Επ. Στασινόπουλος; α-β) Ανάγλυφα αριθ. 1 και 2, αντίγραφα τμήματος της παράστασης από τη ζωφόρο του τάφου του Σλήμαν.

Κάτοχος Σ. Αδαμοπούλου: α-β) Το ξυλόγλυπτο τέμπλο. Το υπέρθυρο της Ωραίας Πύλης και τα βημόθυρα.

Κάτοχος Σ. Αδαμοπούλου. Το γείσο από το ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Α. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΛΑΠΠΑ

α) Κάτοχος Σ. Αδαμοπούλου. Ο «κεταμπές» από το ξυλόγλυπτο τέμπλο,
β) Κάτοχος Ι. Καραγιάννη. Εικόνα του Επιτάφιου Θρήνου.

α) Κάτοχος Ι. Καραγιάννη. Εικόνα της Γέννησης του Χριστού, β) Κάτοχος Αρ. Γιαγιάννος. Εικόνα του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου.

